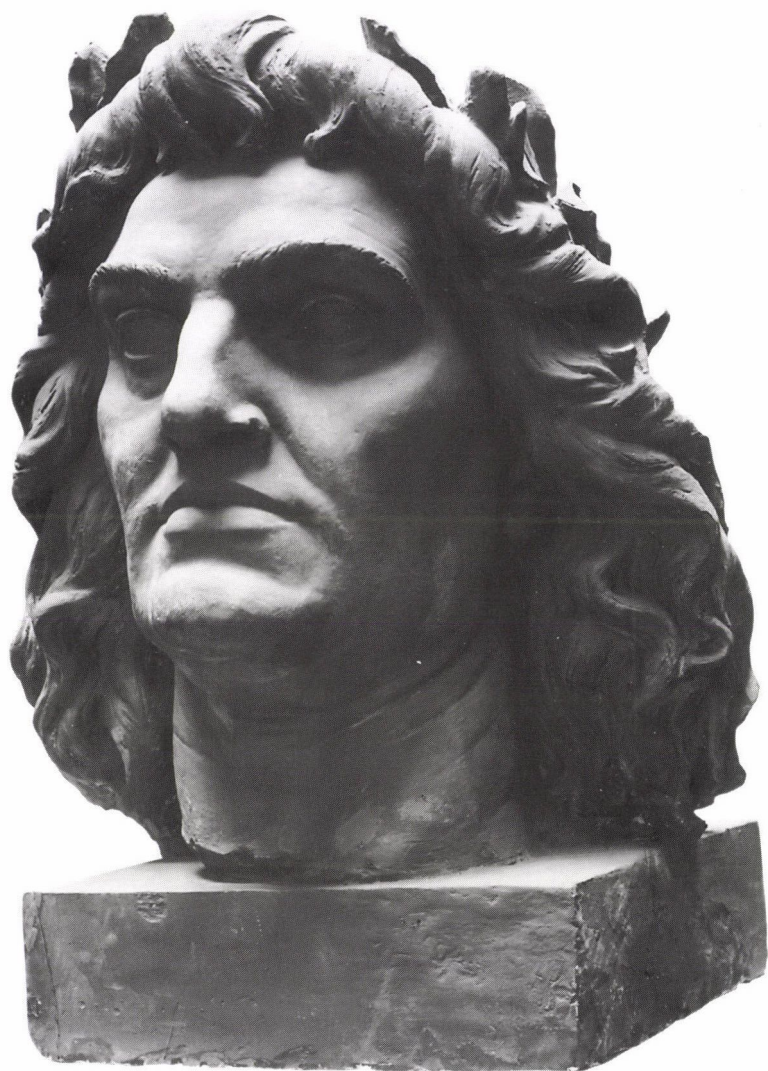

ARS HUNGARICA

1998 / 1

ARS HUNGARICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ART HISTORY
THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

1998. XXVI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: . . .

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, ÚRI U. 49. 1014. T: 375 9011/538 FAX: 356 1849

SZERKESZTŐ:

TÍMÁR ÁRPÁD

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
WEHLI TÜNDE (Szemle)

Felelős Kiadó: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet igazgatója

HU ISSN 0133-1531

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

A borítón: **Fadrusz János: Mátyás király.**
Magyar Nemzeti Galéria, Budapest.
(MTA MKI Fotótára, Petrás István felvétele.)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Magyar királyok emlékeinek nyomában Dél-Itáliában	5
<i>Kovács Éva</i> : Előhang	5
<i>Wehli Tünde</i> : Konstancia királyné a palermói dómban	10
<i>Lóvei Pál</i> : Anjou-magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban	18
<i>Kerny Terézia</i> : Középkori Szent László-emlékek nyomában Nápolyban	52
<i>Takács Imre</i> : Kápolna alakú ereklyetartó magyar címerrel a bari San Nicola kincstárában	66
<i>Andrási Gábor</i> : Motívumrejtő absztrakció a Zuglói Körben	83

DOKUMENTUMOK

<i>Miklósi Sikes Csaba</i> : Fadrusz János kolozsvári és zilahi működése a korabeli erdélyi sajtó tükrében	105
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

<i>Bardoly István</i> : Magyar művészeti folyóiratok repertóriuma I. Ars Una	143
<i>Bardoly István–Markója Csilla</i> : Művészettörténeti bibliográfia 1987	153

TANULMÁNYOK

MAGYAR KIRÁLYOK EMLÉKEINEK NYOMÁBAN DÉL-ITÁLIÁBAN

A Kovács Éva irányította *Középkori magyar királyok emlékei c.* OTKA téma (T 18551) végső – a jelenlegi támogatás keretein, lehetőségein túlmutató – célja, hogy az 1000-tól 1457-ig terjedő időszakban a magyar uralkodók és családtagjaik tárgyi emlékeit (jelvények, síremlékek, könyvek, pecsétek stb.) összegyűjtse és tanulmányokkal kísért katalógusban (korpuszban) közzétegye. E téma keretében 1997 októberében két hetes tanulmányúton járt négy művészettörténész kutató a Nápoly–Sorrento–Palermo–Bari útvonalon. Az utazás eredményeiről 1988. március 31-én a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat ülésén számoltak be, előadásaik szerkesztett – bővített – változatát adjuk közre az alábbiakban.

Kovács Éva

ELŐHANG

Mikor a sors – ami alatt akkoriban főleg a belügyet és gazdánkat, a nem tudom már pontosan magát hogyan megnevező művelődési tárcát kellett érteni – jóvoltából, negyedik, vagy legalábbis harmadik nekifutásra életemben először Nyugatra utazhattam, Sallay Mariannal és Tóth Melindával a Poitiers-i középkortörténeti kurzuson vettünk részt. Óriási lehetőség volt ez: egy igazi ösztöndíj a helybeli Rotary klubtagok, vagy nem Rotarytagok hanem egyéb módosak hatszáz frankos ösztöndíjával.¹

Azt azért nem gondoltam, hogy ekkora hatással lesz pályámra ez az esemény. Bár az ember akkor nem tudhatta, hogy ez az első, nem a legutolsó hasonló utazás lesz-e, pedig nemsokára beköszöntött a csodálatos háromévenkénti hetven dollár aranykora.

Hónom alatt az első, külföldön megjelent kéziratommal – amely hála francia témájának, igazán nagy idézettségi indexszel dicsekedhet – miután a *stagiaires*eket jelző csillaggal a nevem mellett, később megjelent a *Centre* folyóiratában, az igazi örömet egy találkozás jelentette: megismerkedtem, s életre szóló barátságot kötöttem a Gauthier házaspárral, Marie-Madeleine Gauthier-vel, kivel korábban már leveleztem, és Serge Gauthier-vel, akkor a Limoges-i múzeum, később a Sèvres-i porcelán manufaktúra igazgatójával, akiknek a társaságában és segítségével a tanfolyam

után megnéztem a Conques-i kincstárat. Ez akkor – az átrendezés miatt – az érdeklődés középpontjában állott.² Poitiers-ben kötöttem máig eleven barátságot Danièle Chopinnel, ha szabad ezt mondani, Louvre-beli párdarabommal, és a torzonborz, kissé virággyerekszerű úrral is, aki a Gaborit nevet szolgáltatva jeles barátnőm elhelyezéséhez a bibliográfiák abécéjében. Talán jobb lesz ezeket a teljesen személyes vonatkozásokat tovább nem sorolni, de végülis a hasonló kapcsolatok biztosítják e mesterség szép szabadkőműves testvériségét, az egyetemes kutatásba való bekapcsolódás lehetőségeit.

A meghívott előadók sora nagyon vegyes volt. A központ, mint tudjuk, általában a középkortudományok központja, bár máig is érvényes a művészettörténet bizonyos túlsúlya. Az előadók között volt André Grabar, a nagy bizantinológus és Percy Ernst Schramm, a jelvénytörténet atyja, aki már túlesett a háromkötetes nagy kompiláció, a *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik* megjelenésén; valami részlettéma kapcsán főleg a stúdium mibenlétét ismertette különlegesen egyéni franciasággal, felmutatva egy éppen frissen megjelent kötetét, majd felszólította a jelenlévőket, hogy ki-ki csinálja meg hazája jelvénytörténetét. Én ezt a felszólítást komolyan vettem, annál is inkább, mert disszertációmmal *volens-nolens* már benne voltam.³

Ez az a munka, amelynek – Schramm példáját követve – most megpróbálunk a végére járni, de korántsem tartunk ott, ahol kellene. Tulajdonképpen a „Magyar királyok emlékei” című jelen munkánk két másik Schramm-mű példájára készül, nevezetesen a már korábban megjelent és Deérné gondozásában újra kiadott uralkodói képmás gyűjtemény és a két kötet + Supplementum Florentine Mütherichkel összeállított *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser* alapelvei szerint. Tudjuk, hogy Schramm nem tudta az utolsó kötetet befejezni, Mütherich asszony mellé Hermann Fillitz társult.⁴

Schramm tehát időközben meghalt. Halála előtt ő hozta volna a *pour le mérité*-et az akkor már nagybeteg Moravcsik professzornak, de ez a találkozás sohasem esett meg, amit márcsak ezért is sajnálok, mert engem kért kísérőnek az Akadémiától. Poitiers óta leveleztünk, segített nekem, s megtisztelt azzal, hogy egyik dolgozatomat recenzeálva, ismertette a magyar jelvénytörténet akkor nem túl gazdag termését.⁵ Ennek a történetnek a vége tehát egy Thomas Mann regénybe illő nevekkal teli partecédula. Schrammnak magyar részről volt egy disszertánsa, a szélső baltól idáig jutott disszidens Bak János barátunk, aki figyelemreméltó kontribúciókat szolgáltatott a stúdiumhoz.⁶

1956 előtt Deér József már dolgozott együtt és párhuzamosan Schramm-al, akivel azonban végül valaminő rejtélyes módon megszakadt a kapcsolata, összeveszttek, sohasem tudtuk meg miért. Én Deért Genthon mesteremtől örököltem. Genthon látszólag ellentmondásos tudós profiljába a ragyogó esztéta és a fáradhatatlan cédulázó-gyűjtögető mellé nem fért be

a történeti kapcsolatok, értelmezési bonyodalmak kutatója. Mivel Deér gyakran kereste őt idevágó kérdésekkel, egyszerűen közölte berni barátjával, hogy ezek után már jobb hozzám fordulni hasonló ügyekben. Ez így tartott jó ideig, majd meghívtak Bernbe, s lényegében távolról végigaszisztáltam a korona könyv születésének egy részét, megjelenését, és igen kesernyés itthoni visszhangját.⁷ Sajnos, Deér műveiben túltengenek a posztulátumok, ha úgy tetszik a jelvénytörténet „klasszikus” korából, s ílymódon nem kérdez rá igazán a tárgyakra, s a koronázási jelvények esetében ezt nem is tehetette, hiszen sohasem volt módja látni azokat.

Ami a magyar „emlékeket” illeti, csak elméletben állt össze koherens egésszé, bár ez mindig foglalkoztatott, de a tárgyak alapos körbejárása majdnem többet jelentett számomra, mint a valahová való megérkezés. Végso körvonalaiban a katalógus kikerekedett olymódon, hogy a korábbi Schramm-féle „képmások” is ebbe a gyűjteménybe kerüljenek, ami a pecsétek inkorporálását is magával hozta.⁸ A jelvények, és ábrázolások mellett úgy érzem eddig háttérbe szorultak a koronázás kellékei, (esküereszt, pacifikale, olajtartó szaruk, apostoli kereszt, koronázási kazula és mitra). Többek között az idevonatkozó adatok értékelése. Így például ma már teljesen világos számomra, hogy a sokat emlegetett, a fehérvári prépostot nem illető, de Benedek pápa által koronázó privilégiummal felruházott két *rationale* azért páros, mert a koronázást nemcsak a koronázó főpap celebrálta, hanem egy másik is jelen kellett hogy legyen, akik kétoldalról mintegy „támogatták” a koronázandót.⁹ Ilymódon lépésről lépésre tisztázódik, és kerül helyére a salzburgi kettős ereklyetartó kereszt, aminek feldolgozását Deér Fillitzre hagyta.¹⁰

Más: a mohácsi csatát ábrázoló török miniatúrán a magyar zászló kék alapon arany lángkeresztrel Zsigmond első devizája. Ez majdnem bizonyossá teszi, hogy Nikápolynál ilyen állott a sereg élén, sőt biztató, de nem elégséges támpontjaim vannak arra nézvést, hogy a két világhírű Jean de Berry érem, Konsztantinosz és Hérakliosz császárokkal a szerencsétlen kimenetelű „*voyage de Hongrie*” előzetes megünneplésére készült.¹¹

Tehát a feldolgozandó anyag: uralmi jelvények, koronázási kellékek, uralkodói képmások, ereklyekultusszal kapcsolatos momentumok és tárgyak, donációk, síremlékek és sírmellékletek, az újabb korszakban a rendek emlékei, sőt bizonyos írásos emlékek, V. István *computusa*, Magyarországi Mária *codicillusa* Lokietek Erzsébet és Habsburgi Ágnes végrendelete stb. Ha minden nagyon jól megy, különféle krónikahelyekből példákat kell majd összeállítani jellegzetes mozzanatokra: a magyar királyt koronázzák, temetik, eleválják, házasodik a herceg, pápai koronaküldésről szól a krónikás, elcsodálkoznak a magyar királyi pompán, kereszteshadjáratokra induló király, csecsemő király, egyházakat kifosztó király, vazallusi minőségben megjelenő, vendégfogadásokon résztvevő király és így tovább. A magyar királyi pecsét, a struccos címer egykorú leírása a rendekre vonatkozó jó források.

Magam részéről a koronázási jelvényekkel van még tennivalóm, főleg a rátapasztott képtelen elgondolásoktól való tisztogatással, továbbá az Anjou és Luxemburgi mecenatúrával. Ezekből több minden megjelent dolgozatokban és a különféle katalógusokban, amelyeket korrigálni és egységesíteni szükséges.

Engedékeny vagyok az ún. ellenkirályokkal szemben. Ha nekik sikerül trónra kerülni, akkor utólag ők is igazolódnak, mint mindenkori szerencsésebb ellenfeleik. Ugyanígy nem tartom tolvajnak Zsigmond lányát és Kottanerint, akik nem tettek mást, csak amit kortársaik bármelyike megtett volna a dinasztia folytonossága érdekében. Király, királyné, s hercegek, hercegnők a szereplők, a harmadik, unokageneráció saját jogán juthat csak a lajstromba.

A gyűjtemény V. Lászlóval zárul. A Mátyás féle mecenatúra jellege már egészen más, mint a korábbi, s viszonylag jól feldolgozott, tehát súlyos teher lenne, vagy laza válogatás, mint III. Frigyes császártól kezdve a német uralkodók emlékei.

Ha azt kérdezik, sok-e még a tennivaló, akkor azt kell mondanom, hogy igen. Nem tudom elképzelni egyszerűen az eddig tudomásunkra jutott adatok összesítését, csak a további kutató, rostáló, gazdagító, értelmező munka megkoronázását, a szigorúan válogatott emlékekkel és a megfelelő tisztázó tanulmányokkal. Ilyen tisztázó munkáról számolnak be most munkatársaim, egy olasz út eredményeiről, melynek során sajnos nem jutott idő a múlt század óta gyakorlatilag abba hagyott nápolyi forráskutatásokra, pedig ilyen lehetőségek lehetnek, viszont azt hiszem, lényegesen gazdagodott a magyar királyi síremlékek csoportjának feldolgozása.

JEGYZETEK

¹ Centre National des Recherches Scientifiques

² KOVÁCS, É.: Le chef de Saint Maurice à la cathédrale de Vienne (France). Cahiers de Civilisation Médiévale 7–1964, 19–26.; GAUTHIER, M.–M.: Le trésor de Conques. in: Rouergue Roman. Zodiaque, 1963. 98–145.

³ SCHRAMM, P. E.: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Stuttgart, I.–1954. II.–1955. III.–1956.; KOVÁCS, É.: Casula Sancti Stephani Regis. Acta Historiae Artium, (5) 1958. 181–221.

⁴ SCHRAMM, P. E.: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit. Leipzig–Berlin. 1928. Új kiad. (Mütherich, Fl.): München, 1983.; SCHRAMM, P. E. – MÜTHERICH, FL.: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. I. München, 1962.;

SCHRAMM, P. E. – FILLITZ, H. – MÜTHERICH, FL.: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. II. München, 1978. Nachtrage az I. kötethez. 466–498.

⁵ SCHRAMM, P. E.: Zu den ungarischen Herrschaftszeichen. in: Kaiser Könige und Päpste, Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters. Band IV. II. Stuttgart, 1969. 474–482.

⁶ BAK, J. M.: Sanct Stephans Armreliquie im Ornat König Wenzels von Ungarn. Festschrift Percy Ernst Schramm. Wiesbaden, 1964. 175–188.

⁷ DEÉR, J.: Die Hielige Krone Ungarns. Wien, 1966. Recenziók: LÁSZLÓ GY.: Könyvismertetés. Századok, 1972. 459–470. KOMJÁTHY M.: Szent István koronája–e a szent korona. Élet és Tudomány, 1970.

43. sz. 2023–2027.; GYÖRFFY GY.: Mikor készülhetett a szent korona. *ibid.* 1972. 2. sz. 58–63.

⁸ Ld. 4. jegyzet.

⁹ HONSELMANN, KL.: *Das Rationale der Bischöfe*. Paderborn, 1975.; MOJZER A.: II. Rudolf magyar király cseh királlyá koronázása. Kéziratot követjelentés a portugál királyi ház iratai között. *Művészettörténeti Értesítő*, (45) 1996. 100–106.

¹⁰ Fillitz sajnós soha sem írta meg, csak elmondta az 1984-es budapesti ülészakon. Cf.: NEUHARDT, J. (Szerk.): *Dommmuseum zu Salzburg*. 1974. 52., 5. sz.

¹¹ Kat. Nagy Szulejmán és kora. Budapest, 1994. 36., 37. sz.; MEISS, M.: *French Painting in the Time of Jean de Berry. The late XIV. century and the Patronage of the Duke*. Phaidon, New York, 1969. 54–60.; *Idem: French Painting in the Time of Jean de Berry. The Limbourgs and their Contemporaries*. Thames & Hudson Ltd, London, 1974. 64–65.; JONES, M.: *The first Cast Medals and the Limbourgs. The Iconography and Attribution of the Constantine and Heraclius Medals*. in: *Art History* Vol. 2. N. 1. March 1979.

Wehli Tünde

KONSTANCIA KIRÁLYNÉ A PALERMÓI DÓMBAN

Konstancia II. Alfonz aragóniai király leánya volt. 1200 körül vette feleségül Imre király, akinek 1204-ben bekövetkezett halálával megözvegyült. 1208-ban Hohenstauf II. Frigyes szicíliai király felesége lett. 1222-ben Cataniában halt meg. Második férje a palermói dómban temettette el őt. Síremléke és annak leletei a szoros magyar uralkodói vonatkozások hiányában is figyelmet érdemelők.¹

A szicíliai Hauteville-dinasztia majd a Hohenstaufok temetkezéseit az egyházpolitika határozta meg. II. Roger király (1095–1154) ilyen megfontolásokból a cefalù dómban kívánt temetkezni, megalapozandó családja temetkező egyházát. Holtteste még az életében kinyilvánított óhaja ellenére 1154-ben a palermói székesegyházba került. Fiát, I. Vilmost (†1166) sem ide, s a már az apjától számára elkészített cefalùi szarkofágba fektették, hanem egy ideiglenes eltemetés után, a székesegyházi rangra emelést (1183) követően, a monreáli dóm egy neki készített, a cefalùiakat imitáló porfír szarkofágba helyezték. A Hohenstauf-dinasztia megalapítója, VI. Henrik (†1197) és felesége, II. Roger leánya, Constanza (†1198) – temetkezett ide. Majd 1215-ben VI. Henrik fia, II. Frigyes császár ide szállította Cefalùból II. Roger király két üresen álló „lapidea monumenta”-ját, hogy ezek egyikébe elhunyt apját fektesse, s idővel a másikba maga temetkezzen (†1250, 1251 februárjában temették el a palermói dómban), s megalapozza a családi-dinasztikus temetkező egyházat. Jelenleg Constanza is porfír szarkofágban fekszik.²

A monreáli és palermói síremlékek a II. Roger-féle szarkofágok leszármaszottai. Anyaguk porfír. A lábakon álló koporsók sátorteteje a rövidebb oldalakon timpanonszerű oromzatú. Az emlékkör valamennyi szarkofágja fölé egykor baldachin borult. II. Roger-é díszítetlen. A többinek oromfalát emblematikus jelvények díszítik. Ezek közül szempontunkból legfontosabb a korona. II. Frigyes szarkofágját, mely azonosítható azzal a cefalùival, amelyet II. Roger magának készített, zárt korona ékesíti. VI. Henrikét, melyet a király jövőbeni feleségének szánhatott, nyitott női korona díszíti. Constanzáén pedig, ugyancsak zárt korona látható.³

II. Roger szarkofágjai eredetileg a cefalù dóm fő- és mellékszentélyei közötti északi és déli falban nyitva hagyott szakaszban, rövidebb oldalukkal észak-déli irányban állva helyezkedtek el.⁴ A II. Roger-féle koncepció sem Monrealéban, sem Palermóban nem érvényesült, a szarkofágok a kereszthajó déli szárnyába kerültek.

A palermói templombelső 1781-es átalakítási munkálatait zavarták a 12. századi síremlékek, ezért eltávolították, ám III. Ferdinánd király utasítására 1801-ben kegyeletből mégis újra felállították ezeket. Ekkor kerültek a szarkofágok mai helyükre, a templom délnyugati végébe.⁵ Az áthozatal tényét a székesegyház nyugati falának belső oldalán ma is olvasható emléktábla rögzítette. (1. kép)

A sírokat az áthelyezéskor felnyitották. A holttestek maradványai körül mellékletek kerültek elő ekkor. Például II. Frigyes fejedelmi öltözetben, liliomos koronával, karddal és országalmával feküdt sírjában.⁶

Az eddigiek sejtetik, hogy II. Frigyes császár sokat tett azért, hogy az Hauteville-dinasztia tagjai és a Hohenstauf uralkodók egymás közelében és azonos típusú szarkofágokban nyugodjanak. Ezért meglepő első felesége síremléke.

A ma az említett kápolna nyugati falába befalazott szarkofágnak teljes egészében csak az egyik hosszabb oldala látható. (2. kép) Ezen a két szélet a szalagkereten belül egy-egy fával lezáró dombormű oroszlán- és szarvasvadászatot ábrázol. Az oldallapok és a hátlap feltehetően díszítetlen volt. A sarokakrotérionos, cseréppel fedett nyeregtetőt utánzó fedlap oldalai azonban faragottak lehetnek, mert például a jobb oldalon ívelt inda (?) formái sejthetők. A szarkofág Krisztus előtti 3–4. századi római típusú emlék.⁷ A székesegyházon belül eredetileg a porfír szarkofágok között helyezhették el.

Nehéz elfogadható magyarázatot találunk arra, hogy miért kellett Konstanciát a többtől eltérő szarkofágba fektetni. Néhány lehetőséget azért felvethetünk. Lehet, hogy az eltemetéskor a holttestnek csak ideiglenes elhelyezésére gondoltak. Az sem kizárt, hogy Konstancia a trónörökös anyjaként először abban a szarkofágban pihent, amelybe II. Frigyes kívánt temetkezni, és az ő halálakor-temetésekor, vagy későbbi feleségei egyikének a szarkofágba helyezésekor kerestek hamvainak új helyet. Részbeni magyarázattal szolgálhat a császárnak az antik művészet iránti vonzalma is. Az elmondottakon túl az sem lehetetlen, hogy a normann uralkodók porfír szarkofágjai idővel elvesztették jelentőségüket II. Frigyes művészetpártolásában. Az eredeti koncepció és funkció fokozatos elhalványulása következménye lehet az is, hogy a II. Roger-féle elhelyezési terv soha, sehol sem valósult meg később.⁸

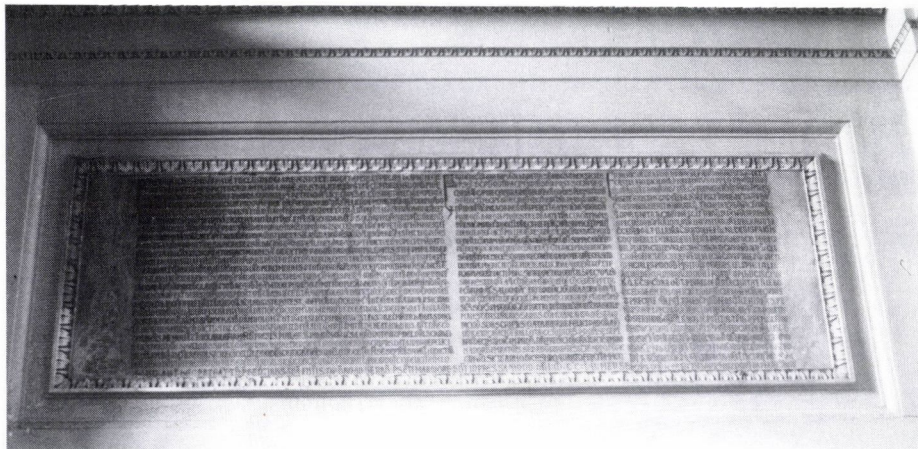
Konstancia szarkofágját már 1491-ben felnyitották. Az akciót meglepő kegyelettel végezték, a tetemhez tartozó tárgyakat gondosan kezelték és visszahelyezték a sírba.⁹ Valószínűleg ez időben, a mellékletek tanulmányozására támaszkodva készült a fedlap peremén és sarokakrotérionján olvasható, az elhunyra vonatkozó humanista antiqua betűs felirat, melyet újabban fekete festékkel durván bemázoltak. A felirat az elhunyt nevét, halála évét és helyét, s emellett rangját közli. A peremen: „† SICANIE · REGINA FVI · CONSTANTIA CONIVNX · / AVGVSTA · HIC · HABITO · NVNC · FEDERICE · TVA.” Az akroterionon: „OBIIT · / CATANIE · / MCCXXII.”

A szarkofágot 1781-ben, a befalazás előtt nyitották fel újra. A császárné koronája, ruhájának maradványai és ékszerei nyilván az 1491-es vizsgálat gondosságának köszönhetően ekkor egy ládából kerültek elő. A munkálatokat egy tudósokból álló bizottság figyelme kísérte. Az előkerült tárgyakat gondosan lajstromozták, leírták és lerajzolták, majd 1784-ben publikálták. Az egykorú dokumentáció és a ma is meglévő emlékek alapján 1781-ben a következő tárgyak kerültek elő a sírból: a korona, a hozzá tartozó bélés maradványaival, egy ékszer, öt darab köves gyűrű, a ruha nyakszegélye és az elhunyt azonosítását szolgáló mellkorong. Az ékszernek (övdísz) röviddel a közzététel után nyoma veszett.¹⁰ A palermói dóm kincstárának anyagát bemutató kiállításon a bennünket érdeklő leletegyüttesből 1997-ben a korona, a mellkorong és három gyűrű volt látható.

A 13. század eleji szicíliai készítésű mellkorong egy 5–6 cm. átmérőjű ezüst körlap. (3. kép) Fönt két, lent egy lyuk szolgált szögeccsel való felerősítéséhez. A lapot vízszintesen vonalozták, s a kereszt alatt kilenc sorban a capitalis és unciális betűket egyaránt alkalmazva vésték be a szükséges szöveget: „+ / HOC : EST : CORPVS : DNE : / CŌSTĀCIE : ILLVSTRIS : ROMA- / NORȝ / : IMPERATRICIS : SĒP : AVGV/STE : ET REGINE : SICIL : VXORIS : / DÑI : IPATORIS : FREDERICI : ET FILIE · / REGIS : ARAGONV : OBIIT : AVT : ANNO / DÑICE : INCARNACIŌIS : MILLO : CŌC / XŌXIIŌ : XXIIIŌ : IVNII : ŌX : I·NDĪC : / IN CIVITATE : CATANIE :” (nagy számú rövidítés feloldásával: Hoc est corpus domine Constancie illustris romanorum imperatricis semper auguste et regine Sicilie uxoris domini imperatoris Frederici et filie regis Aragonum obiit autem anno Dominice incarnationis millesimo cc^o x^oxii^o xxiii^o iunii x^o indictione in civitate Catanie). A szöveget idézve egyértelművé válik, hogy a mellkorong adataira támaszkodva készült el a szarkofág 1491 körüli felirata.

Az öt gyűrűből kiállított három (4. kép) közül az egyiket egy nagyobb téglalap alakú lapislazuli díszíti. Kövét karmok tartják. Az ovális rubint és a közel négyzet alakú zafírt a ráhajló lemezek fogják. A gyűrűk az egy rubinköves filigrános kivételével egyszerű huzalból vannak. Készítésük a 12–13. század fordulójától lehetséges, lokalizálásukhoz a részletformák nem szolgáltatnak alapot.

A korona jelenlegi tárlójában egy igen jó állapotban levő emlék benyomását kelti. (5. kép) Claudia Guastella azonban sok pótlás-javítást észlelt rajta. Többek között megfigyelte, hogy a foglalatok, így a csúcson levő gemmáé vagy a nagy kövek filigrános foglalatjai, javítottak. A függőkön csak a bal felső három zománc rombuszlapja eredeti cloisonné, a többi nem. Az alsó szegély türkizes liliomai közül is csak kettő eredeti, a többi új. A pántok négykaréjos mezői zománcának ezüst alapja sem eredeti, hanem 19. század eleji. A javítások, pótlások ugyancsak jórészt erre az időre datálhatók, s egy palermói ötvösműhelyben készültek. A koronát már a 18. században elsőként megtekintő személyek javítottak tartották. Ezt a tényt is Guastella hangsúlyozta és értékelte elsőként. A mai koronát

1. Feliratos tábla a palermói dóm nyugati falában

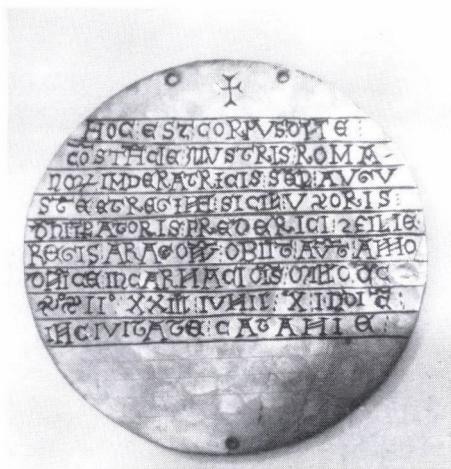
2. Konstanca királyné szarkofágja

összevetette Daniele más forrás – Camillo Manganaro metszete – segítségével hitelesíthető 1784-ben közzétett metszetével. Ezek szerint a sisak formája csúcsosabb volt a mainál. A függőleges, négykaréjos díszítésű pántok közötti mezők sem voltak olyan szabályosak, mint ma. A zafirköves liliumok sem a jelenleginél egykor keskenyebb szegélyben, hanem a négykaréjos díszítésű pánt fölött helyezkedtek el.¹¹

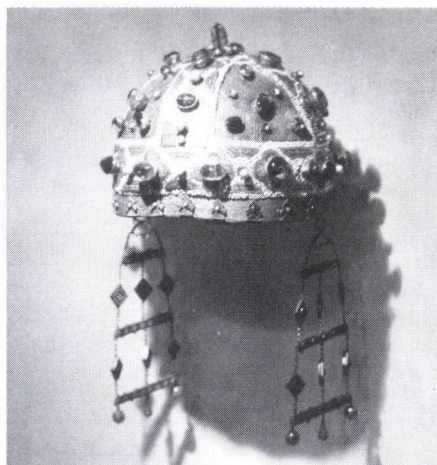
A korona a kincstárnak értelemszerűen középpontba állított tárgya. Deér József szerint ez a bizánci uralkodó kamelaukionja.¹² Ez szerepel többek között az említett porfir szarkofágok közül a II. Frigyeséként hasznosított és a Constanza hamvait befogadón. A bizánci uralkodói jelvény a szarkofágokon kívül egyéb emlékekeken, például mozaikokon is előfordul (Monreale, dóm). A kamelaukion nem női korona. Leginkább II. Frigyes császáré lehetett, s Szicília királyaként vagy 1220-ban Rómában, német-római császárrá koronázása alkalmából viselhette. Kérdés, miért került ez az uralkodói jelvény Konstancia sírjába. Lehetséges, hogy amikor 1491-ben több sírt is felnyitottak, a leletek összekeveredése következtében tették ide. Ezt a lehetőséget egyfelől a tárgy stiláris alapokon nyugvó, II. Frigyes-kori készítési ideje mellett az a körülmény is kizárja, hogy az ő sírjában nyitott korona volt.¹³ Valószínűbbnek tűnik, hogy a kamelaukion funkciót veszített illetve elhasználódott darabokhoz hasonlóan vált sírkoronává. II. Frigyes szicíliai király és német-római császár több koronát viselt, s ezek között idővel elhalványulhatott a legrégebbi, bizánci típusú normann-szicíliai uralkodói jelvény szerepe-jelentősége.¹⁴

A kamelaukion a palermói királyi udvarban alkalmazott görög ötvösök 1220 körüli munkája lehet. Ezt stílusa és technikája bizonyítja.¹⁵ Liliomos díszítése a palermói capella palatinában, a monrealei és salernói dóm ezidőbeli mozaikjain is előfordul. A pántok díszítésének kialakítása, a négykaréjos díszek megformálása egyrészt a Konstancia császárné sírjából előkerült ruhanyak szegély gyöngyhímzéses díszének elrendezésével, másrészt a rajzról ismert bambergi nagyobb korona díszítőmotívumainak szerkezetével mutat rokonságot.¹⁶ A függők zománcának analógiáját a II. Frigyes által adományozott, a koronához korban is közeli cosenzai kereszt kínálja.¹⁷ A bőséges gyöngyhímzés a kamelaukionon, valamint Konstancia ruhájának nyakszegélyén kívül az említett bambergi koronát is jellemezte, de előfordul a német-római uralkodók II. Frigyes-kori emlékein is, így egy lábbelin.¹⁸ A korona pántok közötti mezőire jellemző, csigaszerűen visszahajló aranszálak pedig ugyancsak a német-római császárok uralkodói klenodiumainak, insigne-inek együttesében, a bécsi Weltliche Schatzkammer II. Frigyes-kori díszkard- tartóján jelennek meg.¹⁹

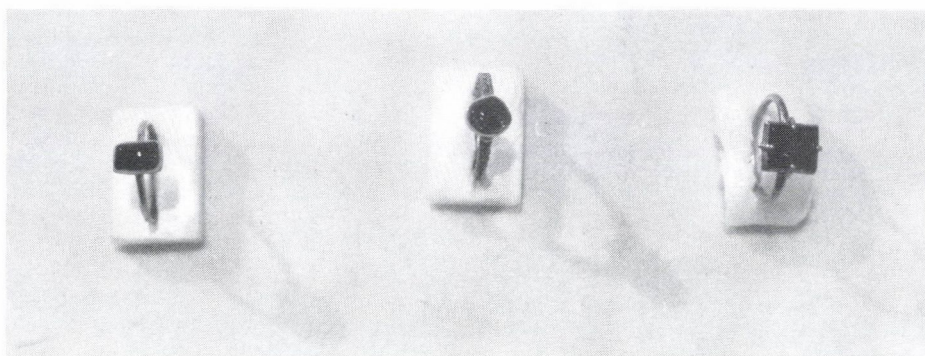
Az övdísz ma csak rajzról ismert. Ezért nem tartozik szorosan jelen munkánk témakörébe. A plasztikus, áttört ornamentikájú, drágakő-fejű szögekkel felerősített nagy gyöngyökkel díszített ékszer készítési helye vitatott. Eddig palermói, velencei illetve Rajna-Maas vidéki készítési lehetősége merült fel. A lokalizálás körüli bizonytalanság okát Kovács Éva a

3. Konstancia királyné mellkorongja

5. Konstancia királyné halotti koronája

4. Konstancia királyné gyűrűi

tárgy rendeltetésében, a készítési korának tekinthető 13. század elejének nemzetközi jellegű udvari művészetének sajátosságaiban, s ezen belül korai helyében látja.²⁰ Így ez az ékszer átmenetet képezhetett a palermói királyi udvar hagyományos bizantinizáló normann-szicíliai kultúrája és a korszerűbb, internacionálisnak is nevezhető udvari művészete között.

Talán ennek a folyamatnak egy állomását képezi a problémákban bővelkedő, hánnyatott sorsú Konstancia-szarkofág és leletgyűjtésének egésze.

JEGYZETEK

- ¹ Konstancia első férje, Imre király 1204 november 30-i halálát követően, a belviszályok miatt, a már az apja életében kis gyermekként megkoronázott fiával, III. Lászlóval, a házassági szerződésben foglaltak alapján öt megillető s egyéb ingóságokkal elhagyva Magyarországot VI. Lipót osztrák herceghez menekült. Innen, gyermeke 1205-ben bekövetkezett halálát követően, miután a koronát és egyéb kincseket is visszaküldött II. András királynak, visszatért szülőhazájába. Sírleletének egyetlen olyan darabja sincs, amelyet magyarországi eredetűnek tekinthetünk. Esetleg a legszemélyesebb ékszerek, a gyűrűk között lehetett magyarországi darab.
- ² A síremlékekről és azok áthelyezésének, felállításának vitatott kérdéseiről: DEÉR, Josef: *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*. Cambridge /Mass./ 1959. 46–77., ism.: DEMUS, Otto, in: *Kunstchronik* 13(1960) 11–19., különösen 12–13., DEÉR, Josef: *Das Grab Friedrichs II.* in: *Probleme um Friedrich II. Vortrage und Forschungen*. Hrsg. J. FLECKSTEIN, Sonderdruck Bd. XVI. Sigmaringen 1974. 261, különösen: 262 skk., 369 skk., KRÖNIG, Wolfgang: *Monumenti d'arte in Sicilia*. Palermo 1989. 440 sk.
- ³ DEÉR 1974. 373 skk., DEÉR 1959. 18, 21, 22, 84, 100. kép.
- ⁴ VARGA Lívia: *II. Roger szicíliai király porfir szarkofágjának jelentéséről*. AH XXII (1994) 7. skk.
- ⁵ A régebbi megállapításokat, véleményeket összefoglalja: GANDOLFO, Francesco: *Le tombe e gli arredi liturgici medioevali*. in: *La Cattedrale di Palermo. Studi per l'ottavo centenario della fondazione*. Szerk. Leonardo URBANI. Palermo 1993. 231. skk.
- ⁶ DANIELE, F.: *I regali sepolcri del Duomo di Palermo riconosciuti e illustrati*. Napoli 1784. (1859) 80. A szoban forgó metszetet reprodukálja: MOLA, Stefania: *Itinerario federiciano in Puglia. Sulle tracce dell'imperatore*. Bari 1994. 20.
- ⁷ KRÖNIG i.m. 441., URBANI i.m. 27. A síremléket Lóvei Pálnak a tervezett katalógus céljaira készült leírása felhasználásával ismertetem. Ezúton köszönöm, hogy kézirátát felhasználhattam.
- ⁸ Az eszmei háttér elhalványulását sugallja: DEÉR 1974. 375. A cefalüi szarkofágok eredeti elrendezéséről: VARGA i.m. 9, 11 skk.
- ⁹ DANIELE i.m. 48.
- ¹⁰ A bélésről: VAROLI PIAZZA, Rosalia: *La foderella della corona di Costanza*. in: URBANI i. m. 361. skk., 54–56. kép. A leletegyüttes többi darabjáról: GUASTELLA, Claudia: *Per l'edizione critica della corona di Costanza*. in: URBANI i.m. 265 skk. különösen 472, 12. jegyzet és 274. A leletegyüttes C. Manganaro rajza alapján M. della Bella metszeteként jelent meg. in: URBANI 47–50. kép.
- ¹¹ DANIELE művének rajzát tévesnek tartja: DEÉR, Josef: *Der Kaiserornat Friedrichs II.* Bern 1952. 11. 2. jegyzet. Guastella észrevétele in: URBANI i.m. 265. skk. A 19–20. századi beavatkozást sajnos nem rögzíti olyan alapos, publikált dokumentáció, mint a korábbiakat, illetve nincs róla tudomásunk. A korona katalógustételeszerű leírása a korábbi irodalommal: BIEHN, Heinz: *Die Kronen Europas und ihre Schicksale*. Wiesbaden 1957. 27. sz.
- ¹² DEÉR i.m. 1952. 19. skk.
- ¹³ MOLA i.m. 20.
- ¹⁴ II. Frigyes koronáiról: SCHRAMM, Percy Ernst: *Kaiser Friedrichs II. Herrschaftszeichen*. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Kl. Dritte Folge Nr. 36*. Göttingen 1955. 11. skk.
- ¹⁵ KRÖNIG i.m. 441.
- ¹⁶ A korábbi irodalommal: KRÖNIG i. m. 441. A mozaikokat ld.: DEÉR 1952. XX. tábla 4–6. kép. A ruhanyak szegély: uo. II. tábla 2. kép, a bambergi korona uo. XX. tábla 1. kép.
- ¹⁷ DEÉR 1952. XXXI. tábla.
- ¹⁸ FILLITZ, Hermann: *Katalog der Weltlichen und der Geistlichen Schatzkammer*. Wien 1971. 5. kiadás. 169. sz., DEÉR 1952. XXIX. tábla 3. kép.
- ¹⁹ FILLITZ i.m. 170. sz.
- ²⁰ KOVÁCS Éva: *Árpád-kori ötvösség*. Budapest 1974. 12, 27. A Kunst im Reich Kaiser

Friedrichs II. von Hohenstaufen. Akten des internationalen Kolloquiums Rheinisches Landesmuseum Bonn, 2–4, Dezember 1994. (kiad. Kai KAPPEL, Dorothee

KEMPEL és Alexander KNAACK, München/Berlin 1996) c. kiadvány bevezetője szerint várható egy a szóban forgó képzőművészet kérdéseit érinti (9.).

Summary

EMPRESS CONSTANCE IN THE DOME OF PALERMO

The paper discusses the vicissitudes of the sarcophagus of Empress Constance (widow of King Emery, who subsequently married to Frederick II of Hohenstaufen, King of Sicily and Holy Roman Emperor), briefly describing the burial crown, rings, and breast disc uncovered from the grave in 1781. The paper concludes that the items listed above could not have been among the personal possessions the Queen took with her on her departure from Hungary in 1204. The burial monument and its assumed original placement, along with the burial jewelry and the remnants of clothing, all bear witness to the transitory culture of the Palermo court: a culture forming the transition between the Byzantinistic Norman/Sicilian and the international European court arts.

Lóvei Pál

ANJOU-MAGYAR SÍREMLÉKEK ÉS CÍMERES EMLÉKEK NÁPOLYBAN

I. A külföldön lévő, magyar vonatkozású, középkori síremlékek közül Magyarország Mária nápolyi királyné, V. István magyar király leánya baldachinos síremléke az egyik legnagyobb szabású. A nápolyi Santa Maria Donnaregina-templomban álló emlékműről (1–3. kép) Magyarországon a 18. századtól tudott a közvélemény, már Bod Péter gyűjtésében is szerepelt.¹ A 19. század második felében a nápolyi helytörténeti, „turisztikai”, történelmi művekkel párhuzamosan megszorodó magyarországi említései mellett már részletesebb leírást is megjelentetett róla Óváry Lipót.² A legterjedelmesebb hazai írást Fraknói Vilmos szentelte a síremléknek, a 20. század elején.³ Az alkotás a középkori európai síremlékművészettel, a trecento szobrászatával foglalkozó monográfiák, összefoglaló művek állandó szereplője⁴ – ezt a helyet kitűnő kvalitásai mellett az európai síremlékművészet egyik meghatározó vonulatát alkotó nápolyi síremlékek között betöltött kulcsszerepének köszönheti: a toszkánai-római hagyományok új szintéziseként egy évszázados folyamat kezdetén álló példakép, típusteremtő alkotás, egyszóval főmű.

A síremlék elkészítését Mária királyné végrendeletében Tino di Camaino sienai szobrászra és Gagliardo Primario nápolyi építészre bízta. Róbert király 1325. február 21-én intézkedett, és Gagliardo két segédjét Rómába küldték, hogy beszerezzék a szükséges márványt.⁵ A síremlék a következő év tavaszára készült el. A végrendelet végrehajtása során összesen 154 uncia aranyat fizettek ki a két mesternek, az utolsó kifizetés időpontja 1326. május 31. volt.⁶

Az emlékmű jelenleg a középkori Santa Maria Donnaregina klarissza templom hajójának bal oldalfala előtt áll. Ebbe a templomba is készült, de 1727-ben Eleonora Gonzaga apátnő áthelyeztette a közelben a 17. században épült új Santa Maria Donnaregina-templomba, ahonnan 1934-ben került vissza mai helyére.⁷

Anyaga fehér márvány, helyenként cosmata-jellegű üvegmozaik berakással és festés nyomaival, utólagos javításokkal. A baldachinpillérek és a szarkofágot tartó erényszobrok alatti későbbi lábazatok anyaga szürke márvány. Jelentősek méretei: a baldachin szélessége a pillérlábazatoknál 312 cm, mélysége ugyanitt 150 cm, a baldachinpillérek magassága fejezettel együtt 283 cm, a baldachin teljes magassága a lábazat nélkül: kb. 660 cm.

A síremléken az elhunyt királyi címere utalóan a négy kardinális erény attribútumait hordozó, fejüket párosan egymás felé fordító, beállításukban

1. Tino di Camaino és Gagliardo Primario: Magyarországi Mária királyné (†1323) síremléke a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templomban, 1325–1326

is páronként csoportosított, szárnyas angyalszobor mögött élszedett, leveles fejezetű törpepillérek és a fejezetük fölé helyezett, alacsony hasábok tartják a falsík elé helyezett szarkofágot (eredetileg hátul is lehettek támaszai, jelenleg egy keskeny hátulsó sávja a falazatban ül). Balról jobbra az Okosság (Prudentia) kontraposztban álló alakja, baljában csatos könyvvél, jobbában kígyóval, nyaka alatt köpenyét csúcsára állított négyzetes, levéldíszes melldísz fogja össze; a Mértékletesség (Temperantia) baljában egy küzdő madárral (annak jeleként, hogy ellenáll a kísértésnek), töredékes jobbán a felsőkarjára hajló leveles szőlőinda részlete és az alkar végén illesztési felület csaplyukkal, nyaka alatt köpenyét négyzetes melldísz fogja össze; a baljával kardjára támaszkodó, jobbával az égre mutató (mutatóujjának vége hiányzik) Igazságosság (Iustitia); a baljával a hátsó lábánál fogva lelógatott oroszlánt tartó Erő (Fortitudo), nyaka alatt köpenyét kerek melldísz fogja össze, derekán a ferencesek kötélöve, lelógó végén csomókkal. A szarkofágot egyetlen (talán antik eredetű?) kötömbből faragták. Három szabadon álló oldalán leveles díszű fejezetekkel koronázott, félnyolcszög metszetű féloszlopokkal és színes üvegmozaik-berakásos ívmezőkkel elválasztott, csúcsíves záradékú, sötétkék mozaikberakásos hátfalú fülkékben domborművű, ülő alakok. A homlokoldal hét fülkéjében a királyné nyolc fiúgyermeke közül hétnek az ábrázolása. (2. kép) A középső, fő helyen püspöki ornátusban a jobbját áldásra emelő, baljában pálcát tartó, 1299-ben elhunyt Toulouse-i Szent Lajos, bal kezén kesztyű ereklyetartó keresztrel. A pálcá felső végén kis csaplyuk található, amely valamilyen feltehetően más anyagból, alighanem fémből készült toldás (kereszt? furcsa, szokatlanul rövid pásztorbot kampója?) felerősítésére szolgált. Jobbán királyi alak nyitott, drágaköves abroncsú, lilimos koronával, felemelt jobbában jogarral, combjára támasztott baljában országalmával. Szent Lajos balján hasonló, koronát viselő királyi alak, felemelt baljában országalmával, jobbában csipője előtt tartott jogarral. Mindkét figura ruháját deréköv fogja át. A két király az 1295 óta halott Martel Károly és síremlék készültének idején uralkodó Róbert nápolyi király. A további négy fiún nincs korona, hasonló, hosszú felsőruhát viselnek öv nélkül, a nyak körül a hátrahajtott csuklya redői látszanak. A jobb oldali királytól jobbra ülő figura baljában kis kutyát tart, fején zsinórral szegélyezett, szoros hajkötőt (*cale*) visel, a térdei közt a földre támasztott, feltekert szíjú kardhüvely, jobb alkarjának végén a ma hiányzó jobb kéz kapcsolódására szolgáló illesztési felület csaplyukkal. A bal oldali királytól balra lévő figura bal öklén sólyom ül, jobbával földre támasztott kardját tartja. A bal szélső figura hosszú, vékony botot tart, a jobb szélső pedig a jobbával a balján ülő sólymot simogatja. A szarkofág két keskeny oldalán lévő, fedetlen fejű férfialakok hosszú felsőruháján nincs csuklya. A jobb oldalon egyikőjük balját térdén nyugtatja, felemelt jobbával a két lába között a földre támasztott, rátekert szíjú kardot tart, míg a másik alak jobbával a térdein fekvő kutyát simogatja. A bal oldalon az egyik alak

2. Magyarországi Mária nápolyi királyné síremlékének részlete: a szarkofág homlokoldala

3. Magyarországi Mária nápolyi királyné síremlékének részlete: a halotti szobor feje

mindkét kezével egy pálca két végét fogja, a másik bal öklén sólyom ül, jobb-
jával hosszú pálcát tart.⁸ A szarkofág tetején két szárnyas angyal – a kife-
lé tekintő bal oldali figura jobbjaival invitálón a halott királyné megtekint-
tésére hívja fel a nézőt – által széthúzott függönybaldachin alatt a kinyúj-
tott karjait lazán egymáson nyugtató, elhunyt királyné lepedővel letakart,
a jobb láthatóság kedvéért enyhén kifelé döntött ravatalon fekvő, deréktól
lefelé takaróval borított alakja. Rojtos sarkú párnán fekvő feje enyhén
jobbra (kifelé) fordul. (3. kép) Kendővel fedett fején nyitott, drágaköves
abroncsú, liliomos korona, jobbjaiban jogar, baljában országalma, tetején
keresztel, köpenyét a nyak alatt kerek boglár fogja össze. Mögötte két
oltárszolga, a jobb oldali félgömb alakú, füles tömjéntartó edényt és füstöl-
lőt, a másik hasonló formájú, de fül nélküli szenteltvízes edényt (*aspergil-
lum*) tart. (Egy harmadik, a síremlék átszállítása során elveszett figuráról
is van adat.⁹) A függönnyt a rövid oldalakon a külső felületén festett stuk-
kóval borított téglafalazattal egészítették ki. A függöny széthúzása jelenti
a kezdetét a halott lelkének a halotti liturgiában leírt mennybeszállásá-
nak. A függönybaldachin tetején a trónoló Madonna szobra, mind ő, mind
a balján ülő gyermek Jézus a baldachin bal oldali ferde tetősíkján a baljá-
ban koronát tartó, szárnyatlan női figura (a szakirodalomban helyenként
angyalként szerepel párdarabjával együtt) által beajánlott, térdelve imád-
kozó királyné felé fordul. A tető jobb oldali, ferde részén térdelve előlépő
szárnyatlan nőalak a királyné által újjáépített templom modelljét tartja –
ezáltal az elhunyt mint a kolostor alapítója jelenik meg.

A síremlék fölé a fal előtt álló, téglalap alaprajzú, cibóriumszerű baldachin-építmény borul. Karcsú pilléreit három hasáb alkotja, amelyeket két levélsorral és a felső levelek között helyenként fejecskékkal díszített fejezetek zárnak, fölöttük fiálékkal. A pillérek fehérre festett élkeresztboltozatot tartanak. A boltozat előtt a cibórium három szabad oldalán kúszóleveles, meredek vonalú, háromszögű, csúcsíves nyílásukban karéjos díszű oromzatok támaszkodnak a fejezetzónára. A csúcsívek záradéka fölött egy-egy hármaskaréjú, vakmérműves tükör. A homlokoldali, nagyobb oromzat hármaskaréjában a baljában az élet könyvét tartó, jobbját áldásra emelő Krisztus domborművű mellképe. Az oromzat csúcsát alkotó kereszttrózsán Szent Mihály álló szobra, ovális pajzsán az egyházat jelképező két keresztbetett kulccsal. A pillérek harántirányban álló hasábjainak és a fiáléknak mélyített tükreit, az oromzatok és a bennük lévő hármaskaréjok tükreit, valamint a mérművek ívháromszögeit változatos mintázatú, színes üvegmózaik-berakás díszíti.

A síremlék feliratának a magyarországi és jórészt a külföldi szakirodalomban is többé-kevésbé hiányos vagy pontatlan olvasatai jelentek meg.¹⁰ A szöveget magasan, meglehetősen kis méretű, részben még az eredeti aranyozást mutató, domborművű, gótikus majuszkula típusú betűkkel faragták ki. Eleje a függönybaldachin tetején trónoló Madonna alatt húzó-
dó, kettős párkány alkotta talapzat párkányok közötti sávjában három

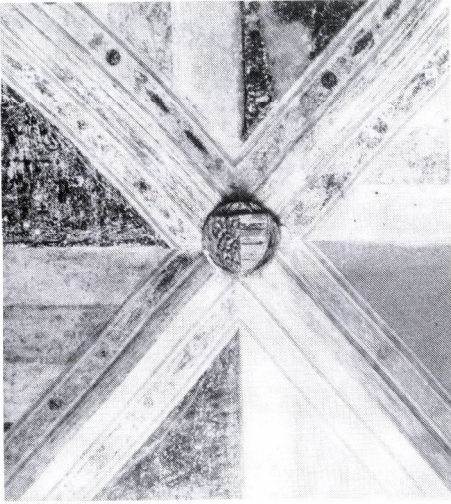
sorban, vége a baldachin felső záródásának kétszer törő oldalpárkányán olvasható: „+ HIC REQ^IESCIT S^CE MEMORIE EXCELLETISSA D^NA D^NA MARIA DEI GR^A IERL^M SICIL HVNGARIEQ³ REGIA. MAGNIFICI / PRINCIPIS QUODA STEFANI DI GR^A REGIS HUGARIE AC RELICTA CLARE MEMORIE ICLITI PNCIPIS DNI KAROLI SECUDI / 7 MAT' SERENISSIMI PNCIPIS 7 DNI DNI ROBERTI EADE GR^A DCTMZ REGNO3^O IERL^M SICIL REGU ILUSTU3 / QUE · OBIIT · ANNO · DNI · M^O · CCC^O · XX^OIII^O / INDICIONE · VI. DIE · XXV · MENSIS MARCII CUIUS / ANIMA REQUIESCAT IN PACE AM”. A feliratban sokféle rövidítésjel és több ligatúra (AR, AN) található. Beosztása gondosan mérlegelt: első sora a halott címeit sorolja, a második királyi származására és házasságára utal, a harmadik pedig uralkodó fiának anyjaként említi; az ezektől elváló – a halotti kamrában történetekhez elhelyezésével is kapcsolódó befejezés a halál időpontját rögzíti. (A szöveg a rövidítések feloldásával: Hic requiescit sancte memorie excellentissima domina domina Maria Dei gratia Ierusalem Sicilie Hungarieque regina, magnifici principis quondam Stefani Dei gratia regis Hungarie ac relictæ clare memorie incliti principis domini Karoli secundi et mater serenissimi principis et domini domini Roberti eadem gratia dictorumque regnorum Ierusalem Sicilie regum illustrium, que obiit anno Domini MCCCXXIII indictione VI. die XXV mensis Marcii, cuius anima requiescat in pace Amen.)

A késői középkor síremlékeinek Európa-szerte egyik meghatározó ábrázolási eleme az elhunyt családi címere, függetlenül attól, hogy uralkodó, arisztokrata, köznemes, polgár, egyházi vagy világi személy sírját jelölendő készült-e az emlék, figurális dísszel, vagy csak valamilyen kevésbé reprezentatív ábrázolással. Aki csak a síremlékművészettel vagy az itáliai gótika szobrászatával foglalkozó szakirodalmi művekből ismeri Magyarországi Mária nápolyi síremlékét, meglepődhet azon, hogy ez a monumentális alkotás semmilyen címertani utalást nem hordoz (eltekintve a baldachin csúcsán álló Szent Mihály pajzsának az egyházat jelképező és szempontunkból indifferens kulcsaitól), pedig a síremléken az elhunyt két szobrán kívül Mária gyermekei között uralkodók, tartományokat kormányzó hercegek képmásait is felsorakoztatta a megrendelő és a kivitelező – megannyi lehetőségként címerek elhelyezésére. (A síremlékről a szomszédos barokk templomban 1934 előtt készült és a szakirodalomban máig gyakran közölt fényképén¹¹ a királyné ravatala mögötti hátfal és a baldachinboltozat festése sötét, alighanem kék alapon arany liliomokat mutat, ez azonban ma az emléken nem látható – feltehetően más nápolyi síremlékek¹² hatására a barokk korban készült kiegészítés volt.) A szobrászati emlékeket, síremlékeket többnyire műfaji, típusbeli, stílári fejlődésükben megragadni kívánó monográfiák olvasójában kizárólag a helyszínen, a síremléknek helyet adó templomba belépve tudatosodhat a tény, hogy a síremlék egy olyan dekorációs rendszer része, amely az egész épület páratlan heraldikai díszítésén keresztül utal a kolostor jötevőjére, újjáépítőjére, az ott eltemetett királynéra.

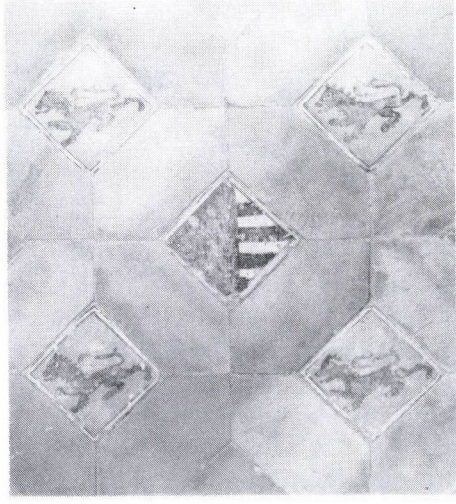
Az első címerpajzs még a templom külsején található, a bejárat fölötti homlokzat oromzatában.¹³ Ma a homlokzat előtti, körbeépített kis udvarról csak igen erős rövidülésben mutatkozik, egykor talán nagyobb távlatból is szemlélhető volt a háztetők fölött. Ábrájából alulról az osztás és a bal oldali mező némely vágása vehető ki, a szakirodalom említései alapján a jobb oldali mezőben Anjou-liliomokat faragtak ki.

A templom egyhajós terében a nagy kiterjedésű apácakarzat háromhajós rendszert alkot. Háromszor négy, nem túlságosan magas, keresztboltozatos boltmezejében a zárókövek, pillérek, illetve a falak mentén található támaszok a boltozaton olyan átlós négyzetháló metszéspontjait képezik, amelyben minden, dekoratív keretsávval kísért bordákkal határolt, csúcsára állított, nagy méretű négyzet, illetve a falak mentén egyenlőszárú derékszögű háromszög egy-egy hatalmas, festett Anjou-magyar címer, a négyzetek átlósan, a háromszögek szimmetriatengely mentén osztott felületén az egyik mezőben kék alapon sárga (arany) liliomokkal, a másikban hét fehér (ezüst) és vörös vágással.¹⁴ (4. kép) A címermezők osztását a szomszédos címerekben 90 fokkal elforgatták, így igen dekoratív, szinte vibráló címerboltozat borul a belépőre.¹⁵ A záróköveket is domborművű címerpajzsok díszítik¹⁶, de az éppen tucatnyiból ötnek ábráját később lefaragták. A szentély felé eső, középső zárókövön négyelt pajzsban az első és a negyedik mező kék alapon sárga liliomokkal ékes, a második és harmadik fehérrel és vörössel háromszor vágott. A fennmaradó hat címer osztott: jobboldalt a kék alapon sárga liliomok fölött a pajzsfőben a magyarországi heraldikában egyedül az országalmán ismert¹⁷, de a nápolyi Anjou-címereken meglehetősen gyakori, lebegő tornagallér található, a bal oldali mező pedig fehérrel és vörössel hétszer vágott.

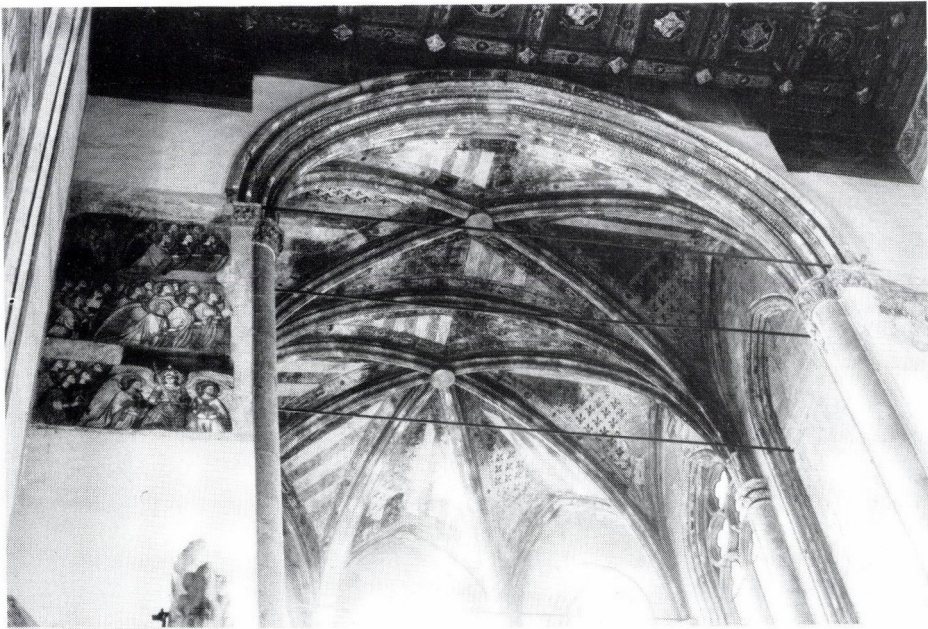
A karzatboltozat mezőinek átlósan osztott címerei valójában csúcsokra állított négyzetek, úgynevezett rutapajzsok. A pajzsforma a 14–15. századi itáliai és ezen belül nápolyi heraldika kedvelt motívuma. Bariban, a San Nicola kincstárában őrzött, 11. századi stauroteca 14. század első évtizedére keltezhető talapzatán tucatnyinál több, kék alapon arany liliomos, vörös tornagalléros Anjou-címert helyeztek el rutapajzsban. Ilyen pajzsok Toulouse-i Szent Lajos és Szent Lukács 1336–1338 között Nápolyban készült, jelenleg a Louvre-ban őrzött karereklyetartóinak¹⁸ lábazatán is megtalálhatóak, osztásos mezőjükben a kék alapú, arany liliomokkal és lebegő tornagallérral, illetve arany-vörös osztásokkal (valójában arany alapon változó számú, hol kettő, hol három, hol négy vörös cölöpről van szó) – ez Bölcs Róbert nápolyi király feleségére, Sancia királynéra utalóan az Anjouk és Aragónia-Mallorca egyesített címere. A kézelőn és a karrész rátétjén a nápolyi boltozatfestés logikájához hasonló módon, hosszú sávban, átlós vonalak végtelenített hálójában tűnnek fel, a teljes rutákban a liliomostornagalléros címerrel, a háromszögű „mellék”-mezőkben arany alapon vörös cölöpökkel. A rutapajzsok végtelenített négyzethálójának ennél korábbi példája az a nápolyi szolgálatban dolgozó, francia ötvösök által 1294

4. A nápolyi Santa Maria Donnaregina-templom apácakarzatának boltozat-részlete

6. Mázas padlócsempék Mária királyné illetve a Caracciolo család címerével a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templom szentélyében

5. A nápolyi Santa Maria Donnaregina-templom szentélyboltozata

és 1301 között készített, falevél alakú függő, amelynek egyik oldalát Tarantói Fülöpnek (Anjou Károly nápolyi király fia) és feleségének, Tamarinak (Nikephorosz Angelosz Komnénosz Dukasz epiruszi despota leánya) lilimos-tornagalléros, illetve vörös alapon kétféjű arany sasos címerei borítanak.^{18a}

A rutapajzs a magyarországi heraldikában ritka¹⁹, elsősorban az Anjou királyi családhoz köthető emlékeken tűnik fel. Legismertebbek a Képes Krónika lapjain található példái, vágásos és lilimos mezőkkel osztott ábrával, kettős kereszttel, illetve hét vágással²⁰, de említhetők a Nagy Lajoshoz köthető, oxfordi Secretum Secretorum kettős keresztes, vágásos-lilimos és lengyel sasos rutapajzsai is a címlapon.²¹ Nagy Lajos még hercegként használt pecsétjén közepén egy nagyobb, a karéjos tükrön kívüli mezőkben további négy kisebb rutapajzs található, a vágásokkal és a lilimokkal osztott ábrával.²² Hasonló címert tüntet fel Lajosnak már uralkodása idején vert egyik aranyforint-, valamint garastípusa is.²³ Az aacheni magyar kápolna felszerelési tárgyai közül mindhárom táblakép keretén található rutapajzs, egy részük a vágásos-lilimos, a többi kettős keresztes címerábrával, az előbbi megtalálható a Szent István és más szentek ereklyéit tartalmazó hegyikristály ereklyetartó talpán is.²⁴

A Santa Maria Donnaregina-templom szentélyboltozatán (5. kép) a festett, végtelenített címermustra némileg más rendszert mutat, mint a karzatboltozaton: a keresztboltozatos szakasz illetve a sokszögzáródás bordaszakaszok által határolt, ornamentális keretelésű, háromszögletű boltmezői lettek a szimmetriatengelyekben futó osztással Anjou-magyar címerekké úgy, hogy a bordák két oldalán mindig az ellentétes címeralakok lettek szomszédokká. A szentély oldalfalán kis felületen megmaradt festés egy további címerdíszre utal: a félhenger metszetű falpillér mellett négyzetes mezők sorakoznak egymás alatt (a meglévő részen összesen négy), rajtuk felváltva a fehérrel és vörössel hétszer vágott magyar-, és a kék alapon sárga lilimos Anjou-címer jelenik meg. Az oldalára állított négyzetes címer a sarkára állított rutapajzsnál ritkább, de a nápolyi Anjouk heraldikájában nem egyedül a Santa Maria Donnaregina-templom szentélyében fordul elő: Bariban, a San Nicola kincstárában őrzött, 11. századi stauroteca 14. század első évtizedére keltezhető, már említett talapzatán a kiszélesedő talprész minden oldalán feltűnik a fekvő téglalap formájú, kék alapon arany lilimokat és lebegő vörös tornagallért ábrázoló Anjou-címer, és a nápolyi uralkodó szolgálatában álló, francia ötvösök által 1306–1307-ben készített, a nápolyi dóm kincstárában őrzött Szent Januárius-fejeklyetartón is lilimos, négyzet alakú címerek díszítik a szent ruháját.^{24a} Az oldalára állított négyzetes címerre Magyarországon egyetlen példa ismert: Garai I. Miklós nádor gyűrűspecsétjén oldalára állított négyzetbe komponálták bele a két összefonódó, tekeredő kígyót.²⁵

A nápolyi klarissza templom magyar vonatkozású heraldikai emlékei közé tartozik még a magyar szent királyoknak az apácakarzat fölött húzó-

dó, impozáns festett falképsorozat (Pietro Cavallini, 1308–1320 között) együttesében található ábrázolása, fehérrel és vörössel hétszer vágott heraldikus háttér előtt.²⁶

Mária királyné egyes címerei retrospektív módon is bekerülhettek a Santa Maria Donnaregina együttesébe. 1480 körül egy, a Caracciolo családból származó apátnő színes mázas kerámicsempékből (6. kép) álló padlóburkolatot készíttetett a templom szentélyében. Ebben a királyné hasított címere csúcsára állított négyzet formában jelent meg, a jobb oldali mezőben kék alapon arany (sárga) liliomokkal, a bal oldaliban a hét fehér-vörös vágással. Más csempeken arany (sárga) alapon jobbra lépő, kék oroslán látható, a készíttető apátnő címere.^{27,28}

A Santa Maria Donnaregina belsőjének heraldikai pompája, amelynek a Mária királyné idejéből származó elemei a síremlékekkel együtt alkottak egységet, jelentős mérvű hiányai ellenére is lenyűgözi a látogatót. A hiányok mértéke valójában alig becsülhető, hiszen társtalán alkotásról van szó. Ezt elősegíthette az a tény, hogy egyetlen más nápolyi templom sem kapcsolódott össze csupán egyetlen donátorral, mint ahogy az a klarisszák templománál történt. A későbbi nápolyi síremlékek már önmagukon hordozták az elhunytak címereit. A Mária királyné síremlékét mintegy két évtizeddel követő másik főművön, Bölcs Róbert király (†1343) Giovanni és Pacio da Firenze által alkotott síremlékén a szarkofág közepén trónoló király mögötti háttérrel tölti ki a liliomos Anjou- és a keresztes jeruzsálemi címer, a két feleség mögött az Anjou- és az aragón címer, a többi figura mögött pedig a lebegő tornagallérral megtört Anjou-liliommustra alkotja a háttérrel. A királynak a síremlék egyik feljebb lévő szintjén trónoló, életnagyságú szobra mögött, mintegy a szövött trónkárpitokra utalóan, ugyancsak liliomos a háttér.²⁹

A címerdíszes festett templombelső társtalansága nem jelenti azonban azt, hogy minden korábbi előkép nélkül születhetett. Jó okunk van rámutatni arra, hogy VII. Henrik császár (†1313) pisai fali síremlékének hátfalára egykor felfestett, szőnyegszerű mustra – ornamentális keretbe foglalt, oldalára állított négyzet alakú címereiben sárga (arany) alapon széttárt szárnyú, fekete sassal –, amelynek kopott maradványai ma is láthatók a székesegyház szentélyének falán³⁰, ötletet adhatott a megbízóknak és kivitelezőknek egyaránt. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy a császári síremlék alkotója ugyanaz a Tino di Camaino, akinek nápolyi meghívása maga is a császárság és az Anjou-királyság politikai és egyben a művészeti reprezentáció terén is érvényesülő rivalizálásának eseményei körébe tartozik. Általa a Pisano-iskola toszkánai szobrászata, síremlékművészete került Nápolyba.

Végző soron a szőnyegszerű, végtelen címermustrák a textíliák, selyemszövetek elsősorban bizánci eredetű, gyakran sasokat, griffeket vagy oroslánokat ábrázoló példáira vezethetők vissza, amelyek a korábbi évszázadokban és a 14. században is a császári (és főpapi) ornátusban, a

temetésre felravatalozott, majd a sírba helyezett uralkodók viseletében alapvető szerepet játszottak, és a síremlékeknek az elhunyt uralkodókat ábrázoló, életnagyságú szobrain is megjelentek.³¹

A nápolyi udvar számára művészeti és reprezentációs példakép szerepet játszó francia Anjouk korának könyvfestészetében már a 13. század utolsó harmadában gyakori a lilimos rutapajzsok négyzethálójára felosztott háttérdekoráció, míg a lilimos királyi ruházat, lovagi lótarakó és trónkárpit ábrázolásai a 14. század elejének miniatúrafestészetében, illetve pecsétein tűnnek fel.^{31a}

A címermustrák magyarországi példáinak prototípusa aligha véletlenül éppen Károly Róbertnek a sienai ötvös Petrus Simonis Gallici által 1331-ben készített harmadik kettőspecsétjén található, amelyen a vágásos magyar és a lilimos Anjou-címer rutapajzsainak végtelenített mintázata az uralkodó trónusának háttámláját borítja³², és valószínűleg drága brokátot imitál. Később hasonló borítást nyert a tróntámla Nagy Lajos második kettőspecsétjén, míg a lilimos rombuszok hálója egyszerű háttérre alakult Nagy Lajos mindkét kettőspecsétjének hátlapján, az ifj. Erzsébet királyné felségpecsétjén, Mária királynő kettőspecsétjének mindkét oldalán, valamint Zsigmond király 1390. évi felségpecsétjén az uralkodó alakja mögött.^{33,34}

Az itáliai síremlékekkel foglalkozó szakirodalom a legutóbbi időig csak hangoztatta Mária királyné síremlékének kapcsolatát a Pisano-iskola és Tino di Camaino korábbi genovai, pisai, sienai, firenzei alkotásaival, de rekonstrukciós szempontból a teljesen épen fennmaradt nápolyi emlékekben rejlő lehetőségeket nem igyekezett kihasználni, pedig Brabanti Margit császárné (†1311) Giovanni Pisano által készített genovai és VII. Henrik császár Tino di Camainótól származó pisai emlékműve alighanem a művészettörténet elméletben és rajzilag legtöbb alkalommal rekonstruált síremlékei. Mindenképpen megfontolásra érdemes Johannes Tripps 1997-ben közzétett elképzelése, miszerint a császársággal állandóan vetélkedő nápolyi Anjou-ház az anyakirályné síremlékéhez a császárné, Brabanti Margit síremlékét példának tekintette volna, és így módon az épen fennmaradt nápolyi emlékmű felhasználható a jórészt elpusztult genovai síremlék szerkezetének felidézésére.³⁵

II. A Magyarországi Mária halálát követő háromnegyed évszázad számos ma is meglévő, Anjou-címeres emlékekkel gazdagította Nápolyt, ezek a címerek azonban híján vannak a magyarországi vonatkozásnak, többnyire az Anjou-liliomok és a jeruzsálemi királyság talpas keresztjét hordozzák, esetleg Aragónia címerével kapcsolódnak össze.³⁶ A „magyar” címerek újabb, szinte tömeges megjelenésére Nápolyi László király (1386–1414), magyarországi trónkövetelő uralkodásának idején, majd azt követően, a 15. század első három évtizedében került sor.

Nápoly belvárosában, a Piazzetta Teodoro Monticelli kicsiny teresedésében áll a 11. számú ház. Az udvart körülvevő, több periódusban kiépült

7. A nápolyi Piazzetta Teodoro Monticelli 11. homlokzatrészlete László király címerével, 1406 körül

lakóház térre néző szárnyának magját egy az udvar felé eredetileg hatalmas csúcsívvel nyitott, keresztboltozatos bejárati csarnok alkotja. Bordái (és az udvari homlokív is a vakolat alól kilátszó részletei alapján) lemeze ültetett hengertagos profilúak, zárókövét peremes (lefáragott?) tárcsa alkotja. A teret utóbb két oldalról fallal osztották meg, az ív két oldalát ennek megfelelően befalzták, és egy szokványos (bár igen magas) kapualjat alakítottak így ki. A bejárati építmény utcai homlokzata tömör, csak a kőkeretes kapubejárat nyitotta meg egykor. A zárópárkány a belső boltozat záradékanak megfelelő magasságban húzódik, fölötte újabb keletű emelettel. A homlokzatot kisméretű, kő kváderekből falzták. Az alsó részen, a kaputól balra egy kvádernyi helyet kihagytak, itt vasrácsos kis bevilágítóablak található (nem állapítható meg, hogy egykorú-e a falazattal, vagy később vágták-e bele). A kváderek felületét élszedett, prizmás „púpos kváderek” és alul és a jobb oldalon széles fűgalemez tölti ki, mozgalmassá, erősítményszerű képet adva a homlokzatnak. Az alsó 18 sor kvádereinek tükrre üres, a következő három sor minden kövére egy-egy domborművű, ívelt végű madár-(strucc)tollat faragtak, a felső nyolc sor kvádereire pedig egy-egy domborművű, heraldikus liliom került. (7. kép) A legfelső liliomos sor kövei már a konzolsoron nyugvó zárópárkány háromkaréjos csúcsívek alkotta ívközeibe kerültek. A párkány ívei fölötti mezőkben levélcsomók, maszkok illetve madarak váltakoznak rendszertelen beosztásban, az utóbbiak helyenként egymás felé forduló párokban. Az ívsort felül két kvádorsor zárja, az alsó sor köveinek tükrét fekvő téglalap alakú címerpajzsok töltik ki, balról kezdődően rendre a vágásos magyar-, a liliomos Anjou- és a keresztjes jeruzsálemi címer hármas csoportjai következnek (a téglalappá módosult négyzet alakú címerek fentebb már tárgyalt, ritka csoportját gazdagítva). Fölöttük velük szabálytalan kötésrendszert

alkotó, visszaugratott fűgaimitáció nélküli kvádersor húzódik, mindegyik kváder felületén egy-egy nyitott koronával. A párkányzatot horonnyal elválasztott, kettős pálca zárja felülről. Az ívsor és az egész zárópárkány a házrész bal oldalán a falsík felé merőlegesen befordul és véget ér, tehát eredetileg az épület idáig tartott. Alatta a felső kvádersor teljesen ép, jól látható, hogy a saroknál nem lefaragott, hanem eredetileg is négyzetes kváderrel ért véget. A homlokzat másik vége feltehetően későbbi, előreugró falpillérbe torkollik. Az eredeti, kváderosztású homlokzatszakasz 870 cm széles, a köelemek kiosztása alapján eredeti szélessége mintegy 900 cm-re becsülhető. Kapuja nem a középtengelyben nyílik, a jobb oldali falmező mai, takart vagy lefaragott végű formájában is nagyobb valamivel a jobb oldalinal. Az aszimmetria a kváderosztásban is megmutatkozik. Ennek következtében a szimmetrikus belső boltozat kapu fölötti homlokívnek csúcsához képest is eltolódott a kapu.

Az álló téglalap befoglaló formájú, márványból faragott kapu szegmensíves keretű, a két ívmezőt a sarkokban egy-egy három madár-(strucc)tollat ábrázoló, álló háromszögpajzs tölti ki. A szegmensíves kapukeretet kívülről kettős pálcatag határolja, majd kisebb pálccával elválasztott, egymáshoz képest visszaugratott, széles lemezek következnek. A tagozatok a kapu mintegy alsó harmadában vízszintesen befelé, a káva felé törnek. A külső lemez sima, a belső záradékában fénysugarak keretelte felhőcsoportból oldalra kinyúló egy-egy kéz tekeredő írásszalagot tart, szépen faragott, néhány még korai jellegű formától (A, B, T) eltekintve reneszánsz kapitális betűkből álló felirattal: „QVI DVCIS VVLTVS · NEC · ASPICIS · ISTA LIBENTER / OMNIBVS INVIDE ASINVI DE NEMO TIBI”. A kapu fölött, annak tengelyében, lépcsőzetes keretelésben felül címerpajzs, alatta egy kisebb, majd még lejjebb egy nagyobb, vésett, néhány még korai jellegű formától (B, E) eltekintve reneszánsz kapitális betűtípusú felirattal ékes márványtábla található. Az álló háromszögpajzs kétszer hasított, első mezőjében hét vágás, a másodikban az Anjou-liliomok, a harmadikban a jezsuitsálemi kereszt található. Tetején liliomos korona. A kisebb tábla kétsoros felirata: „XX ANNO REGNO₃ / REGIS LADISLAI” (a rövidítés feloldásával: xx anno regnum regis Ladislai), vagyis az épületet László nápolyi király uralkodásának huszadik évében – 1406-ban vagy 1407-ben – emelték, az övé a felirat fölötti címer is. A nagyobbik táblán három madártollat ábrázoló, nyújtott téglalap alakú, kicsiny mező fölött négy soros felirat olvasható: „SVNT · DOMVS · HE · FACTE / NL'LO · SĪT · CŪBIĒ · RACTE / MILLE · FLVVNT · MAGNI / BIS TRES CĒTVQVATER · ANI” (a rövidítések feloldásával: sunt domus he facte nullo sint cum bine fracte mille fluunt magni bis tres centumquater anni). Feltehetően még a két falkapuszárny is eredeti, dekoratív rajzolatot alkotó, vas szegecsekkel felerősített, vakmérnökös rátétlemezekkel.³⁷

Az épület kapujának három madártollal ékes címerei nem ismeretlenek Nápolyban. A Santa Chiara-templom főbejárata mellett a belsőben befala-

8. Baboccio de Piperno: a nápolyi dóm nyugati főkapuja, 1407

zott szarkofágfedlapon udvari viseletben – díszes övvel átfogott, redőzött ruhára boruló, bő köpenyben, fején turbánszerűen feltekert kendővel – ábrázolt férfialak fejpárnája, valamint lábai két oldalán is megtalálható (a jobb láb mellett másodlagosan jórészt lefaragva).³⁸ Az írásszalagra kifaragott, minuszkulás felirat hiányos és rosszul olvasható, de tudni lehet, hogy a síremléket 1407 és 1414 között rendelték meg, 1422-re biztosan elkészült, és Antonio Penna „titoknok”-nak állított emléket.³⁹ A fedlap mellett található a falhoz épült sírbaldachin is, amelynek jobb hátsó féloszlopán tekeredő írásszalag gótikus minuszkulás felirata nevezi meg a megrendelőt: „[Ono]frius de penna · Regis La[dislai se]cretarius fieri fecit”. (Onofrius Antonio unokaöccse volt, valójában kettőjük közös síremlékéül szánta az alkotást.) A bal hátsó féloszlop hasonló írásszalagja a síremlék messterének nevét őrzi némileg töredékes feliratával: „... antonius [baboccius] de piperno m[agis]ter · porta(rum) maior(um) k(a)ted(r)al(is) Eccl(esi)e Neapoli[tane]”.⁴⁰ Antonio Baboccio da Piperno a 14. század utolsó, a 15. század első negyedének napjainkra legtöbb művet hátrahagyó nápolyi kőfaragó-szobrásza, aki magát festőnek és ötvösnek (valamint apátnak) is vallotta.⁴¹ Ahogy a Penna-síremlék felirata is jelzi, ő készítette a nápolyi dóm nyugati főkapuját (8. kép), mégpedig 1407-ben Enrico Minutolo kardinális megbízásából.⁴² A kapuzat timpanonfülkéje szoborcsoportjában a trónoló Madonnának a székesegyház tituláris szentje, Januárius mutatja be a bíborosi kalapot viselő, térdelő főpapot. A szemöldökgerenda fölött kétszer négysoros, gótikus majuszkulás betűtípusú felirat olvasható (kitőredezett hiányait a restaurált pótlásokon talán korábbi olvasatok alapján jelölték): „NULLI⁹ Ī LÖGU₃ 3 SĪN SCE MATĒ TĒPU⁹ HONORIS / ME MEUS 7 SACRE QUŌDAM MUNUTUL⁹ AULE / PRESUL · APOSTOLICE NUĀ CŌSTĀS ĀDO COLUMNE / HOC OPUS EXACTUM MILLE CURRENTIB⁹ ANNIS” és „PŌTA FUI · RUTILĀS SŪ IANU[A DI...] DECORIS / EXCOLUIT · [PŌ]P¹I[S] HENRICUS SUMPTIBUS HUIUS · / CUI P̄COR Ī C[OLUM]EM VITĀ POS[T] FA[TA] PER HĒNEM / QUO [Q]ATER 7 CETUM · SEPTĒ VERBŪ CA[R]IO [F]ACTŪ”. (A rövidítések részleges feloldásával: Nullius in longu... sin... sancte Mat... tempu... honoris me meus et sacre quondam Munutululus aule presul, apostolice nunc constans cardo columne hoc opus exactum mille currentibus annis. Porta fui rutilans sum ianua di... decoris excoluit, propriis Henricus sumptibus huius, cui precor in columnem vitam post fata per hemnem quo qater et cetum, septem verbum caro factum.)

A magyar vonatkozások szempontjából ez a kapu sem lényegtelen alkotás: gazdag szobordíszű szemöldökgerendáján, bal oldali fiáléindításán és a szobordíszes vimperga oromzatának csúcsán, a Szent Mihály szobrával koronázott keresztrózsa alatt is ott díszlik László király kétszer hasított, koronás címere, mezőiben rendre a magyar vágásokkal, az Anjou-liliomokkal és a jeruzsálemi kereszttel⁴³ (párja a többi kapun és a székesegyház belsejében több helyszínen is számos esetben feltűnő, főpapi kalappal ko-

9. Baboccio de Piperno: Lodovico Aldomoresco 1421-ben készült síremlékének részlete, a szarkofág egyik hosszoldalának a dombormúve

10. Baboccio de Piperno: Lodovico Aldomoresco 1421-ben készült síremlékének részlete, a szarkofág másik hosszoldalának a dombormúve

ronázott Minutolo-címer: vörös alapon jobbra lépő oroszlán, sárga – arany – fejjel és mancsokkal, kék-fehér evetbőrrel borított testtel). Baboccio da Piperno valamivel később, 1412-ben megbízója oltárral egybeépített síremlékét is elkészítette a székesegyház szentélyének oldalához épített Minutolo-kápolna számára.⁴⁴ Dolgozott Salernóban és a szicíliai Messina székesegyházában is. Művészetét Wilhelm Rolfs a gótikus barokk jelzővel illette⁴⁵, és talán nem felesleges ide idéznünk Ybl Ervin éppen háromnegyed évszázada megjelent jellemzését sem: „... a pipernoi Baboccio apát (1351–1435) ... síremlékein már nem a fakó szépségű, lagymatag udvari művészetnek hódol, hanem a vad, szinte démonikus kifejezés apostola gyanánt lép elibénk. Ijesztő arculatú, hosszú szakállas, görcsös mozgások közt mutatkozó alakjai ugyanakkor, midőn Itáliában a szelid gótikából a klasszikus újjászületés van kifejlőben, a germán lelkivilágot és ennek szögletes formavágyait juttatják eszünkbe. Az egy évszázaddal később élő Grünewald Mátyás nevére gondolunk itt. Emellett ... reliefstílusa, bár alakjait túlságosan ellapítja, meglepően fejlett.”⁴⁶ Baboccio valójában az internacionális gótika északias irányzatának elemeit honosította meg Dél-Itáliában, nem véletlenül használta több művén is – így az Aldomoresco és a Penna-síremlékeken – a kőfaragványokon Nápolyban és egész Itáliában ritka gótikus minuszkulás betűtípust. Talán most jutott el oda a művészettörténeti kutatás, hogy művészetével részletesebben foglalkozzon. Lodovico (Luigi) Aldomorescónak (Aldemarisco), László király admirálisának (akit a király 1402. június 17-én magyarországi és dalmát-horvát-szlavón helytartóivá nevezett ki, és több hajóval Dalmáciába küldte, hogy egyengesse az ő következő évi útját⁴⁷) általa készített, 1421-es évszámú síremlékével⁴⁸ (Nápoly, San Lorenzo) kapcsolatban egyáltalán nem véletlenül merült föl stíluspárhuzamként a budavári szoborlelet egynémely darabja, és mutatott különleges érdeklődést német kutatója a magyarországi Stibor Síremlékek Mestere alkotásai iránt.⁴⁹ Az Aldomoresco-síremlék szarkofágjának hosszoldali domborművei közül az egyik a trónoló, jobbját áldásra emelő, baljában az Élet könyvét tartó Krisztusnak a mellette ülő, koronás Mária ajánlja figyelmébe az égi udvartartás szentjei és angyalai között megjelenő, jobbában liliomos jogart, baljában országhalmát tartó, fején koronát viselő László királyt és a mögötte térdet hajtó admirálist. (9. kép) A másik hosszoldal jobb oldalán angyal vezeti fel a kezeit imára kulcsoló Lodovicót, akinek jobb lábára apródja sarkantyút erősít, és mögötte heroldok tartják sisakjait. Balra a történet következő epizódjaként az angyalok karában trónoló Madonna előtt a kardot tartó Szent Pál öleli át baljával a jobbában országhalmát tartó, fején koronát viselő, ezúttal páncélba öltözött és karddal felővezett László királyt, aki balját a mögötte leboruló lovagja vállán nyugtatja. (10. kép)

A fentebb leírt, a Piazzetta Teodoro Monticelli-n álló, és a címerek alapján a Penna-család által építtetett épület „heraldikus” kvádereihez hasonlók a város más épületeit is díszíthették, különben motívumuk aligha

11. László király címeres táblája a Via Mezzocannone 8. homlokzatán

jelenne meg festészeti alkotáson is: a San Gennaro al Volmero-templom nápolyi festő által a 15. század harmadik negyedében festett, 1475-ös évszámmal keltezett Szent Benedek-poliptichonján az egyik oldalsó jeleneten a szent egy épület mellett imádkozik, amelynek rózsás színű falát vörös liliomokat hordozó kvádersorok alkotják.

A Penna-család kapuépülete minden bizonnyal egy nagyobb lakópalota-együttes része, bejárati csarnoka lehetett. Környezetéhez való eredeti viszonyát mutathatja legközelebbi nápolyi analógiája, a természettudományi múzeumok központjának, a nápolyi egyetem több tanszékének és könyvtárának helyet adó hatalmas épülettömb Via Mezzocannone 8. alatti bejárati rizalitja, amely toronyszerűen ugrik a homlokzat oldalsó szakaszai elé. Élszedett szegélyű, faragott fúgákkal elválasztott kváderekből álló, fogrovatos párkánnyal lezárt földszintje László király korából való, a két emelet eltérő kváderfalazata későbbi. Kapuzatának rendszere a Penna-palotájéhez hasonló⁵⁰: az álló téglalap befoglaló formájú, márványból faragott kapu szegmensíves keretű, a szegmensívet és a száraz felső felét alkotó két széles lemez fogrovatos keretelő és hengertagos elválasztó tagozatai a száraz közepe táján vízszintesen befelé, a káva felé törnek. A felső két ívmezőt a sarkokban domborművű levéldísz közepette egy-egy álló háromszögpajzs tölti ki, bennük a kapu bal oldalán heraldikailag balra, jobb oldalán jobbra lépő, álló oroszlán. A szegmensív zárókövén hasonló címer, jobbra forduló oroszlánnal. A kaputól balra található a magyar szempontból lényeges motívum: László király nagyméretű, bonyolult ábrázolású, domborművű, címeres táblája. (11. kép) A hengertagos párkány fölé helyezett, egyszerű szalagkerettel övezett, két különböző méretű kőlapból összeillesztett, álló téglalap alakú mezőben (alsó sarkain egy kisebb és egy nagyobb, szabálytalanul kivágott részlete hiányzik) nyolcágú csillagokkal teleszórt háttér előtt jobbra dőlő, kétszer hasított háromszögpajzs látható, jobbról balra a vágásos magyar-, a liliomos Anjou- és a keresztes jeruzsálemi címerrel. A pajzs felső peremén jobbra néző csőrsisak ül, kétoldalt felhajló, a pajzsot hátulról teljesen beborító, levélszerűen sűrűn bevagdalt szegélyű sisaktakaró kendővel, amelynek külső felületét Anjou-liliomok díszítik. A liliomos, nyitott sisakkoronát a belőle növekvő sisakdíszrel együtt a tábla felső sarkaiban lévő felhők közül leszálló, fejükön diadémot viselő angyalpár tartja. A sisakdísz hosszú, vaskos nyakon ülő, jobbra néző elefántfej, tölcséres, felcsapott ormánnyal. Az állat fülén korai humanista kapitálisra utaló betűformákkal domborúan faragott, négysoros felirat: „LAC/ZALA/VS R/E.”⁵¹ (utolsó egy vagy esetleg két betűjét utólag lefaragták) – nyilván a Ladislaus rex valamiféle nyelvtanilag rontott formája. Az egész címeres tábla beosztása, motívumvilága, stílusa, betűtípusa határozott északi igazodást mutat, és az internacionális gótika Nápoly művészetében különleges heraldikai megjelenésének tartható. A kapu másik oldalán levéldíszes hengertaggal keretelt, későbbi címeres tábla: renszánsz pajzsában oszlop, fölötte koronával, a pajzs fölött félprofilban ábrázolt

12. Nápoly, a San Giovanni a Carbonara-templom déli kapuzatának ívezete

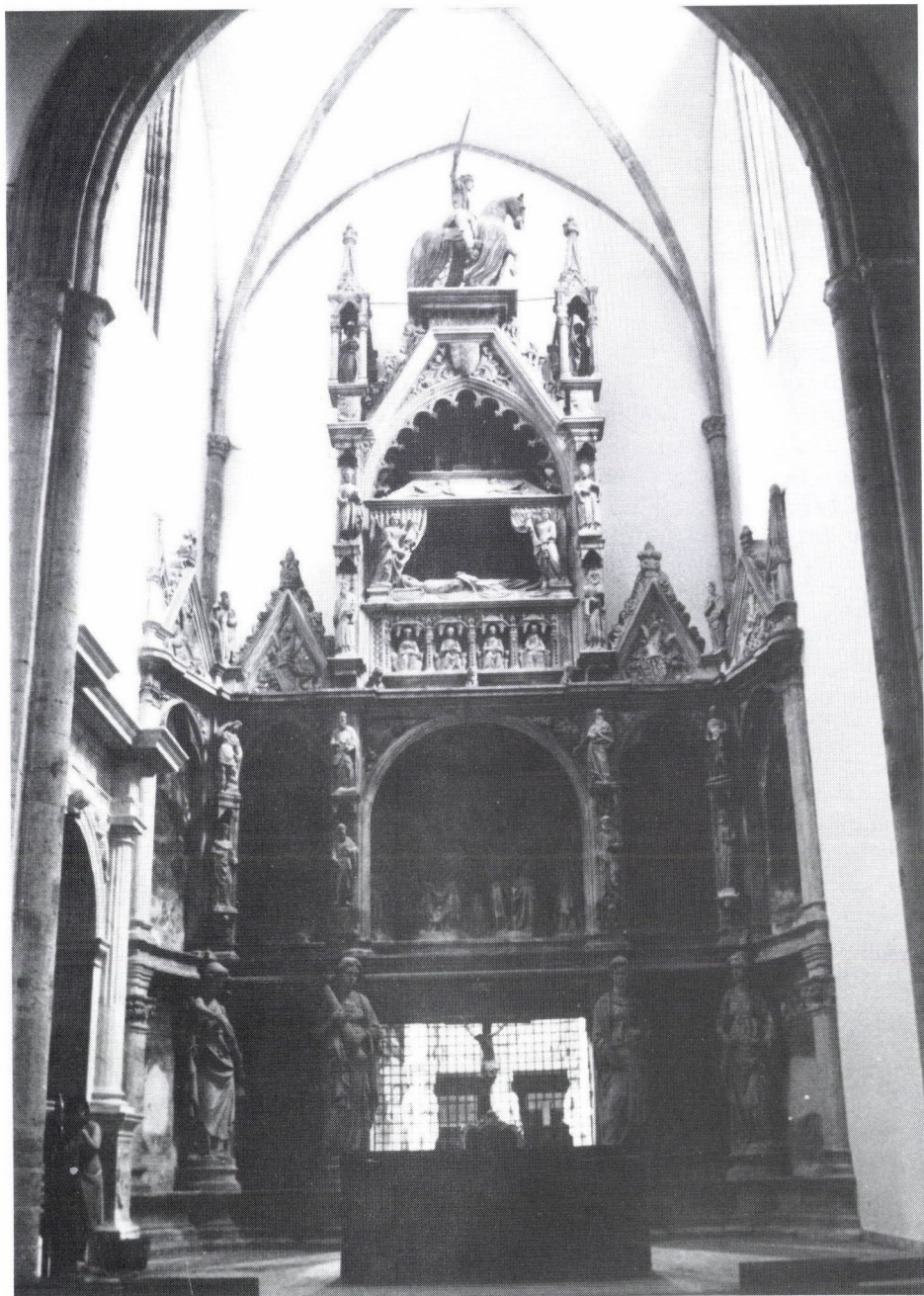
csőrsisak, kétoldalt az ornamentális levélindává stilizált sisaktakaró hullámzik, a sisakdísz széttárt karjaival halfarkait fogó, hosszú hajú sellő. A mező alsó sávjában reneszánsz kapitális betűtípusú, vésett felirat: „FABRITIVS COLVMNA”. Az épület később tehát a Colonna család tulajdonában volt (még később egyébként az Orsini családé lett).

III. Az uralkodó temetkezőhelyéül is szolgáló San Giovanni a Carbonara-templom őrzi László nápolyi király címereinek leggazdagabb, már poszthumusz, így részben nővérevel, II. Johanna királynővel is kapcsolatba hozható együttesét. Az épület déli kapuzatát a szemöldökgerendán három, a csúcsíves lezárás széles lemezén további öt tornapajzs díszíti (12. kép): hatnak jobb, kettőnek bal oldalán a kopja elhelyezésére szolgáló ívelt bevágás látható, alsó szegélyüket három, a felsőt egy lapos ív alkotja. Valamennyi kétszer hasított, jobbról balra a hétszer vágott magyar-, a lilimos Anjou- és a keresztjes jeruzsálemi címerrel (egyetlen pajzson a vágások és a jeruzsálemi kereszt sorrendje felcserélődött). A kapuszárakat díszes fejezetzőna vágja egy alacsonyabb felső és egy magasabb alsó részre, ezek közepén mindkét oldalon egy-egy heraldikus motívum található: a felső részekén egy-egy oroszlános címer⁵², egymással szembeforduló állatalakkokkal, az alsókon mindkét oldalon lángnyelvek közepén kereszt⁵³.

A templom szentélyében, a főoltár mögött⁵⁴ áll László nápolyi király, magyar trónkövetelő impozáns síremléke (13–16. kép), amelynek készítését röviddel az uralkodó halálát követően kezdte el Andrea da Firenze. Az emlékmű 1428-ban készült el. A megbízó László nővére és a trónon utódja, Johanna királynő volt. A márványból faragott, helyenként mozaikberakással díszített és festésnyomokat hordozó síremlék szélessége mintegy 7 méter, magassága a felső lovasszoborral együtt meghaladja a 14 métert.⁵⁵

A síremlék a szentély teljes szélességét kitöltő, két oldalt még az oldalfalak előtt U alakban be is forduló, a szentély boltozatáig nyúló, középtengelyre szimmetrikus, hatalmas építmény⁵⁶, amely egyszerre nyújtja egy gazdagon osztott, öttengelyes templomhomlokzat és egy mélységben is tagolt szárnyasoltár képzetét. Földszintjének középtengelyében átjáró nyílás a szentély mögött álló Caracciolo-kápolnába.⁵⁷ Kétoldalt a homlokoldalán háromrészes párkányként tagolt lábazati alépitményen nyugszik az alsó szint kőlapok alkotta síkmennyezetét a falak mentén tartó négy oszlop és az előttük húzódó támaszsort alkotó négy négyzetes pillér, előttük egy-egy életnagyságúnál jóval nagyobb erényszoborral. A támaszok kétoldalt párosával egy-egy keskenyebb nyílástengelyt határoznak meg, a középső nyílás jóval szélesebb. Kétoldalt az oldalfalakon előreforduló, a szélső erény-pillérek és egy-egy díszes fejezetű oszlop meghatározta további nyílástengelyek a perspektivikus rövidülés jóvoltából az erények meghatározta oldalsó nyílásoknál is keskenyebbnek tűnnek. Az erények nevét gótikus majuszkulaféssal a hengeres talapzatokra vésték: balról jobbra a két köcsög tartalmát – bor és víz – összevegyítő TEMPERANTIA (Mértékletesség), az oszlopot emelő FORTITUDO (Erő), a kígyóval ábrázolt PRUDENTIA (Okosság) és kis szárnyas, kardos puttót tartó MAGNA CARITAS (Szeretet). A Caracciolo-kápolnába vezető átjáró tengelyében a síkmennyezet kölemezén két téglalap alakú tükörben kétszer osztott pajzsban a hétszer vágott magyar-, a lilios Anjou- és a keresztes jeruzsálemi címer. A hátfalon az átjáró két oldalán a vakolaton festett dísz: téglalap alakú tükörben márványozott mezejű rombusz. A jobb oldali tükörben a rombusz mellett ki-maradó négy sarokmezőben egy-egy kerek címer, kettős osztással, benne a fehérrel és vörössel hétszer vágott magyar-, a kék alapon arany lilios Anjou- és a fehér alapon fekete keresztes jeruzsálemi címer. Az alsó és a középső szint közti övpárkányon kétsoros, de a vörösre festett kezdőbetűk által négy kétsoros versként meghatározott, majuszkulás felirat fut végig, amelynek többi betűit feketére festették. A kétsoros versek balról jobbra:

„QVI.POPVLOS.BELLO.TVMIDOS.QVI.CLADE.TIRĀNOS/
PERCVLIT.INTREPIDVS.VICTOR.TERRAQ3.MARIOQ3/
LVX.ITALVM.REGNI.SPLENDOR.CLARISSIMVS.HIC.EST./
CVI.TANTO.HEV.LACRIME.3.SOROR.ILLUSTRISSIMA.FRĪ./
REX.LADISLAVS.DECVS.ALTVM.ET.GLORIA.REGVM./
DEFVNCTO.PVLCHRVM.DEDIT.HOC.REGINA.IOHANNA./

13. Andrea da Firenze: László király (†1414) 1428-ban elkészült síremléke a San Giovanni a Carbonara-templomban

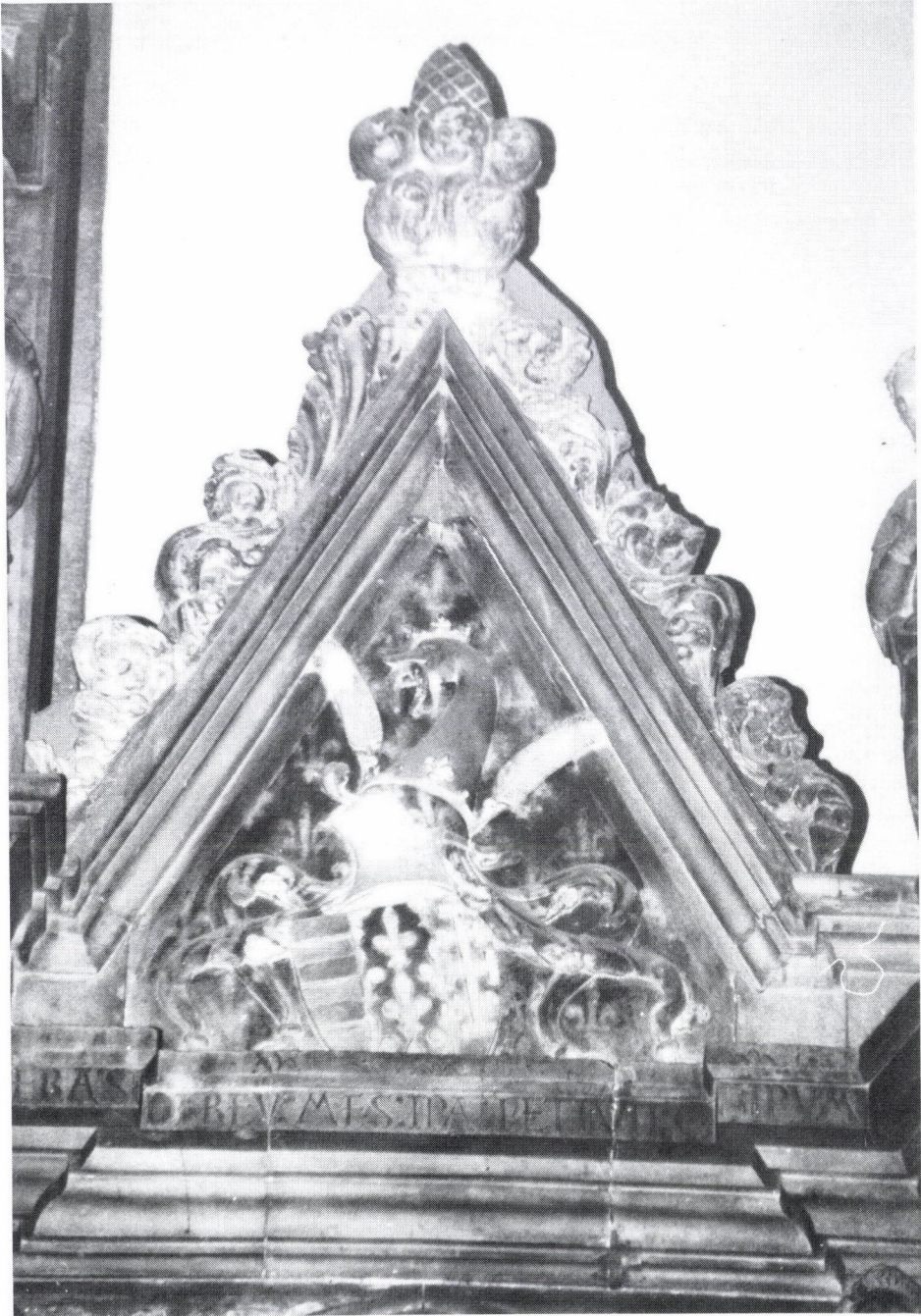
.VTRAQ3.SCVLPTA.SEDĒŠ.MAIESTAS.VTIMA.REGVM./
FRANCORVM.SOBOLES.KAROLI.SVB.ORIGINE.PRIMI. –⁵⁸

(A szöveg a rövidítések feloldásával: Qui populos bello tumidos, qui clade tyrannos, perculit intrepidus, victor terraque marioque. Lux Italum, regni splendor clarissimus hic est, cui tanto heu lacrimae, et soror illustrissima fratri. Rex Ladislaus decus altum, et gloria regum, defuncto pulchrum dedit hoc regina Iohanna, utraque sculpta sedes maiestas ultima regum francorum, soboles Karoli sub origine primi.) A második szint homlokoldalát négy pillér tagolja a földszint erényalakjainak megfelelő tengelyekben, mindegyiken két-két kisebb szobor áll, az alsók szárnyas puttók tartotta konzolokon, míg a felsők konzolja egyben az alsók baldachinjául szolgál. Az alsó szobrok négy apostolt ábrázolnak, jellegzetes szakálluk és fejformálásuk alapján középen balra Szent Pál, jobbra Szent Péter áll. Felül balra a lábai köré tekeredő sárkányt legyőző, páncélt viselő Szent György, középen két újabb apostol, majd a jobb oldali pilléren egy a kezében kardja markolatát fogó katonaszent. (A kard és Szent György lándzsája eredetileg fém betét lehetett, ma hiányoznak.) A középső, szélesebb nyílás homlokoldala félköríves záródású, a két ívmezőben a magyar-Anjou-jeruzsálemi egyesített címer kétszer osztott pajzsa, fölötte nyitott koronával. A két-két szélső, keskenyebb nyílást háromkeréjos csúcsív zárja felülről, az ívmezőkben virágdísz. A középső nyílás mögött László nápolyi király és balján nővére, Johanna életnagyságúnál nagyobb, trónoló szobra – mindketten uralkodói díszben, fejükön koronával, jobbjukban jogar, baljukban országalma. Melléjük, részben az oldalsó nyílásokba, részben a pillérek mögötti területre kerültek az erények ugyancsak ülő szobrai: balról a kezeit imádságra kulcsoló Jámboország, majd a király oldalán a talán a királyi hatalmat jelképező figura koronával, jogarral és országalmával, a királynő mellett a Szeretet bőségszarúval és ölében két gyermekkel, majd a kelyhet tartó Hit. A szobrokon festésmaradványok figyelhetők meg: a koronákon arany, a szemeken fekete, a ruhákon azurrit színek. A szobrok körül az emeleti szint teljes belső terét, a hátfalat és a felső élkeresztboltozati mezőket kék alapon arany liliomokkal festették tele. A két legszélső, az oldalfalra befordított fülke falán egy-egy falkép: balra Keresztelő Szent János álló alakja, baljában a kampójában báránnyt ábrázoló pásztorbot, rácsavarodó írásszalaggal, jobbával a bárányra mutat; jobbra Szent Ágoston álló, püspöki ornátust viselő alakja. A falképek Leonardo da Besozzo alkotásai, 1428-ból.⁵⁹ A felső koronázó párkányon, amely a pillérek fölött golyvázódik, egysoros, gótikus majuszkulás felirat fut: „INPRO / BA : MOR̄S : N̄RIS : HEV : SE / PER : ET : OBVIA : REB̄ : DV̄ / REX : MAGN̄AIA : TOTV̄ : SPE : CŌCIPIT : ORBEM : – EN : MORITVR : SAXO : TEGITVR : RE / X : ĪCLI⁹ : ISTO : – LIBERA : SI / DEREV̄ : NEŠ : IPĀ : PETIVIT : O / / LIPVM / – ” (A rövidítések feloldásával: In proba mors nostris heu semper, et obvia rebus dum rex magnanima totus spe concipit orbem. En

14. László király síremlékének részlete

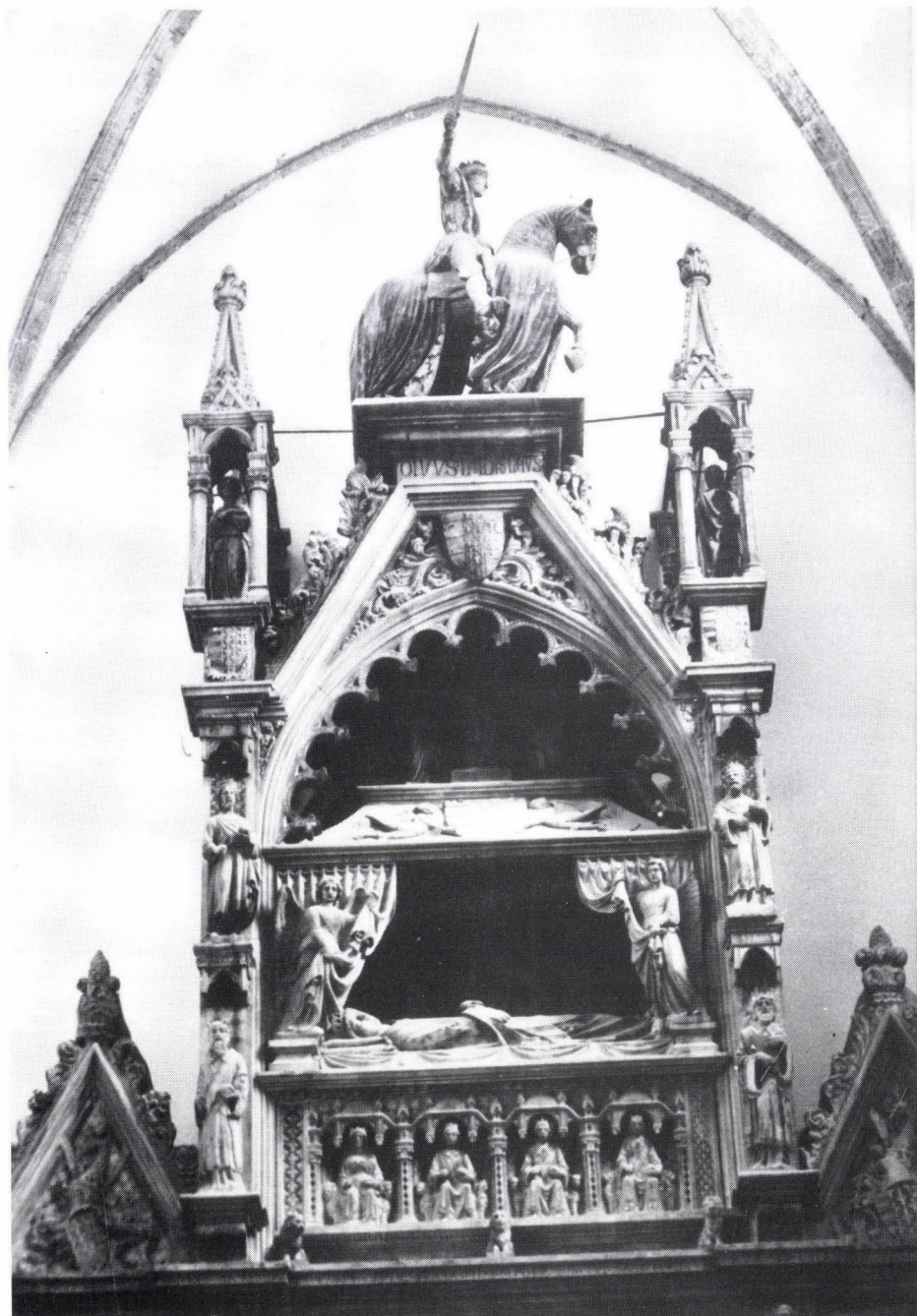
moritur saxo tegitur rex inclitus isto. Libera sidereunt nems impa petivit olimpum.) A zárópárkány fölött kétoldalt a pillérsztásoknak megfelelően két-két háromszögű, kúszóleveles és oromvirágos oromzat, mindegyikben egy-egy domborművű címer: különböző mértékig döntött (a bal szélső heraldikailag balra, a többi jobbra) tárcsapajzsok, kétszer osztott mezejükben a magyar-Anjou-jeruzsálemi címerrel, fölöttük a pajzs dőlésének megfelelő irányba néző csórsisakkal, két oldalán a sisaktakaró foszlányaival; a sisakoronából növő sisakdísz a két szélső oromzatban elefántfej, a két belsőben két strucctoll között strucc hosszú nyakú feje, a jobb oldali a csőrében patkót tart. (15. kép) A két szélső oromzat külső oldalán a lenti támaszoszlopokat lezáró fiálé, a két-két szomszédos oromzat között balra remete Szent Antal, jobbra köpenyét kötényként maga előtt tartó, női szent (Erzsébet?) álló szobra. A második szint fölött a középtengelyben magasodik a hagyományos baldachinos síremlék. (16. kép) Az erőteljes párkánnyal lezárt szarkofág lábazati párkányából három fekvő oroszlán ugrik elő. A szarkofág homlokoldalát a széleken kék alapon arany liliomos mozaikberakás sávja határolja, köztük négy, sokszögmetszetű, berakásos oszlopokkal elválasztott, megtörő párkánnyal előreugró, függőzáróköves baldachinnal lezárt fülke. A fülkében egy-egy koronás, trónoló, országalmát – és eredetileg (fém?)jogart is – tartó alak: feltehetően a király és három felesége (bár csak a két szélső figura látszik biztosan nőnek, a középső kettő mindegyike inkább férfinak mutatja magát). A szarkofág redőzött lepellel letakart tetején a szárnyas angyalok széthúzta függönybaldachin alatt az elhunyt uralkodó ravatalon fekvő, kezét testén nyugtató, deréktól lefelé takaróval borított alakja. Párnán fekvő feje enyhén jobbra (kifelé) fordul. Mögötte jobbát áldásra emelő püspök félalakja, kétoldalt egy-egy, füstölőt illetve szenteltvízes edényt és kendőt tartó, diakónusi viseletű nőalakokkal. A hátfal festett felületét kék alapon arany liliomok díszítik. A függönybaldachin ívelt tetőfelületén dombormű: két angyal a magyar-Anjou-jeruzsálemi címer pajzsát tartja. A tető zárópárkányán a baldachin nyílásának liliomos ívsorral tagolt, csúcsíves záradéka mögött a trónoló Madonna és két álló szent – Keresztelő János és Ágoston – szobrai. A följük boruló baldachin belsejét kék alapon arany liliomokkal festették ki. A baldachin két első, négyzetes pillérén kiugró konzolok és konzolbaldachinok alkotta fülkében egymás fölött két-két szakállas, koronás királyszent, majd egy-egy álló, magyar-Anjou-jeruzsálemi címerpajzs fölött a pillérek fiálászerű lezárásának négyoszlopos fülkéjében egy-egy feltehetően női szent szobra. A baldachin felső párkánya meredek oldalú trapéz formázó oromzatot zár le, amelynek mezőjében indaornamentika között a magyar-Anjou-jeruzsálemi címer álló háromszögpajzsa. Az oromzat vízszintesbe törő tetejének erősen kiugró, fogrovatos zárópárkányá alatt „DIVVS LADISLAVS” felirat. A baldachin fedlemezén takaróval borított, balra forduló, lépő lovon a páncélba öltözött, jobbával kardját magasra emelő, liliomos abroncskoronát viselő László király szobra (a felirat esetleg Szent Lászlóra is utalhatna, bár a fiatalos, szakálltalan arc ez ellen szólhat).

15. Címeres orommező László király síremlékén

László király síremléke a Tino di Camaino Nápolyba jövetelével, Ausztriai Katalin és Magyarországi Mária síremlékeivel kezdődött, az uralkodói család monumentális, jellegzetesen nápolyi síremléktípusait kidolgozó évszázados fejlődés (amelynek mesterei szinte kizárólag idegenek, többnyire sienaiak, firenzeiek voltak) utolsó nagyszabású alkotása. Méreteit, gazdag ábrázolási programját tekintve felülmúlja valamennyi elődjét, beleértve Bölcs Róbert (†1343) hatalmas, Giovanni és Pacio da Firenze készítette sírbaldachinját is a Santa Chiarában. Szobrászi részleteinek művészi színvonala nem éri el a Mária királyné síremlékéhez tartozó szobrokéit, de helyenként egyáltalán nem nélkülözi a finomságot. Alighanem túl szigorú Ybl Ervinnek az emlékmű közvetlen típusbeli forrásaira egyébként jól rámutató véleménye: „Az udvari művészet dekoratív pompavágyának legnagyobb, de legkevesebb igaz erőfeszítést hozó erőfeszítése László király emléke ... A Tino-féle és a veronai síremléktípusok egyesülnek itt az orvietói székesegyház homlokzatának rendszerében. A részletek finom kidolgozásúak, de halmozásuk értelmetlen.”⁶⁰ Az elmarasztalás ismétlődik Pope-Henessy ítéletében, miszerint bár a Tinótól meghonosított síremléktípus Nápolyban a székesegyház már említett Minutolo-síremlékéig és László király síremlékéig egy évszázadon át élt, de szigorúan a kvalitást tekintve Róbert király emlékműve volt az utolsó a nagy Anjou-síremlékek között.⁶¹ A szinte minden elérhető, észak-, közép- és dél-itáliai hagyományt egyetlen emlékművön összegyűjteni kívánó igény természetesen nem a szobrász-építész hibájául róható fel, a megbízó – László király testvére és a trónon utódja, II. Johanna nápolyi királynő – beleegyezése és anyagi áldozatvállalása nélkül semmiképpen nem jöhetett volna létre. Nem csupán egy művészeti folyamatnak, de a megrendeléseivel azt éltető, másfél évszázadon át uralkodó dinasztia reprezentációjának is hattyúdala. A 13. század végével kezdődő „protoreneszánsz”-tól a reneszánsz nagy mestereiig terjedő, folyamatos „fejlődés” igézetében valóban mellék-, sőt vakvágánynak tűnhet. A sok párhuzamos áramlat valóságában azonban az internacionális gótika udvari művészetének sajátos, alapos kutatásra méltó alkotása.

Annak pontos számbavételéhez, hogy László király síremlékén az előző száz év toszkánai, nápolyi, veronai síremlékeiről ismert építészeti és ikonográfiai lelemények, bizonyos fokig az oltárok és templomhomlokzatok szerkezeti formái és részletei hogyan érvényesültek, egy talán Magyarországról nyilvánvalóbbnak látszó adalékot jelenthet a zárai Szent Simeon-ereklyetartó egy részlete. Az 1380-ban elkészült, ház alakú, fémborítású láda rövid oldalai fölött szabályos háromszögű orozatok zárják a nyereg-tetőt.⁶² Arányaik és ábrázolási rendszerük sokkal közelebb állnak a nápolyi síremlék felső orozatainak alakításához, mint az Ybl Ervin által példaként felhozott orvietói dómhomlokzat jóval síkabb hatást keltő orozataihoz. A nyilvánvaló stíluskülönbségek – a dalmáciai és a nápolyi emlékek között legalább harmad évszázad feszül – ellenére a magyar-Anjou

16. László király síremlékének felső része

címerpajzsot, csöbörsisakot, struccos sisakdísz és a hátteret teljesen kitöltő indaornamentikát hordozó zárai oromzatok a László-síremlék oromzat-ábrázolásainak legközelebbi párhuzamai. Könnyen adódhat a következtetés, hogy az 1403. július 19-én éppen Zarában partra szálló, ott augusztus 5-én alkalmi koronával Magyarország királyává meg is koronázott és Dalmáciából csak november elején távozó László⁶³ és környezete a rokon magyar királyi elődök által a Zára védőszentje ereklyéi részére adományozott, nagyszabású ötvösművet látta és heraldikus részleteiben követésre méltónak is találta. Mindenképpen óvatosságra inthet és további vizsgálatokra bízathat azonban az a tény, hogy az ötvösmű milánói származású mestere eredendően észak- és közép-itáliai (Velence, Toszkána) ábrázolási típusok és stílushatások köréből merített⁶⁴, ugyanonnan, ahonnan a nápolyi síremlék számos alkotóeleme is eredeztethető.

JEGYZETEK

¹ BOD, P.: *Hungarus tymbavles ... 1764–66.* 53.

² ÓVÁRY Lipót: A nápolyi magyar történeti műemlékek. *Budapesti Szemle* IV (1874) 403–407.

³ FRAKNÓI Vilmos: Mária nápolyi királyné, magyar királyleány síremléke Nápolyban. *Archaeologiai Értesítő* XXV (1905) 385–393.

⁴ BRACH, Albert: Nicola und Giovanni Pisano ... Strassburg, 1904. 91.; VENTURI, Adolfo: *Storia dell'arte Italiana* IV. Milano, 1905. 273–278. (képpel); VOLBACH, W. F.: Die Madonna von Ettal. *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, Neue Folge* II (1925) 45. (képpel); VALENTINER, W. R.: Tino di Camaino – a Sienese Sculptor of the Fourteenth Century. Paris, 1935. 100–108, 158, 159.; 44–54. tábla; SERRA RASPI, Joselita: I Pisano e il Gotico. Milano, 1968. 11.; XXXIV. tábla; BAUCH, Kurt: Das mittelalterliche Grabbild. Berlin – New York, 1976. 171, 182.; 288. kép; POPE–HENESSY, John: *Italian Gothic Sculpture*. New York, 1985. [első kiadás: 1955.] 17, 185.; PANOF-SKY, Erwin: *Tomb Sculpture*. New York, 1992. [első kiadás: 1964.] 74.; Napoli Sacra. Guida alle chiese della città. 2° Itinerario. Napoli, 1993. 114, 116.; 174–178, 182–186, 190–191. kép; ENDERLEIN, Lorenz: Die Grablegen des Hauses Anjou in Unteritalien. Totenkult und Monumente

1266–1343. (Römische Studien der Bibliotheca Hertziana, Band 12) Worms am Rhein, 1997. 89–98, 191–193.; TRIPPS, Johannes: Eine Schutzheilige für Dynastie und Reich. Giovanni Pisano und das Grabmal der Margarete von Brabant in Genua. In: *Grabmäler der Luxemburger. Image und Memoria eines Kaiserhauses*. Hrsg. von SCHWARZ, Michael Viktor. Luxemburg, 1997. 44, 46.; Abb. 13.

⁵ „Robertus etc. alme Urbis senator per sanctam Romanam ecclesiam constitutus, nobilibus viris, suis in eadem Urbe vicariis, dilectis et devotis suis, salutem ac dilectionem sinceram. Quia pro opere sepulture faciende Neapoli pro corpore clare memorie domine Marie, dei gratia Ierusalem et Sicilie Ungarieque regine, matris nostre carissime, certa est marmororum lapidum quantitas oportuna de dicta Urbe, ubi specialiter ipsorum copia reperitur, ad eandem civitatem Neapolis devehenda, vos requirimus et hortamur, ut magistro Gallardo Primario de Neapoli, qui facere debet sepulturam huiusmodi, vel Laurentio aut Octaviano de Cutis statutos per ipsum magistrum Gallardum pro emendis in Urbe prefata dictis lapidibus, nullam occasione emptionis et delationis dictorum marmorum inferatis vel inferri faciatis molestiam occasione premissa, quin imo lapides ipsos de prefata Urbe

permittatis devehī sine indebita turbatione ... presentibus post sex menses minime valituris. Datum Neapoli per Bartholomeum de Capua militem etc. anno domini MCCCXXV die XXI Februarii VIII indictionis regnorum nostrorum anno XVI.” [SCHULZ, Heinrich Wilhelm: Denkmäler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien I–IV, ed. F. v. Quast. Dresden, 1865. IV. 146. (Nr. CCCLXVIII.); ENDERLEIN 1997. i. m. 90–91. (121. jegyzet)]

⁶ „Magistris Dyno et Galardo de summa vnciarum centum quinquaginta quatuor conuentarum eis pro facienda vna sepultura in dicta Ecclesia Sancte Marie Dompne Regine, in qua debet corpus dicte domine tumulari, vncias quadraginta. ... item ad opus predictorum Magistrorum Dini de Senis et Gallardi de Neapoli de summa vnciarum centum quinquaginta quatuor conuentarum eis pro factura predictae sepulture, que fieri debet in dicta Ecclesia Sancte Marie Dompne Regine de Neapoli, in qua debet corpus dicte domine tumulari, vncias centum quatuordecim”. [Archivio di Stato di Napoli, „Registri Angioini” B. 263. sz. Reg. Karoli Illustris kötet, fol. 166.; SCHULZ 1865. i. m. IV. 145. (Nr. CCCLXVII.); WENZEL Gusztáv szerk.: Magyar diplomaciai emlékek az Anjoukorból I. (Monumenta Hungariae Historica IV. Diplomaciai emlékek I.) Budapest, 1874. 260–261. (287. sz.); VALENTINER 1935. i. m. 159.; ENDERLEIN 1997. i. m. 92. (126, 127. jegyzet)]

⁷ Barokk posztamense az áthelyezését is leíró felirattal ma is az újabb templomban található: D. O. M. / CORPUS MARIAE, HIERUSALEM, SICILIAE, ET UNGARIAE REGINAE. / STEPHANI IV, PANNONICI FILIAE, ET CAROLI II ANDEGAVENSIS UXORIS. / QUAE HUIC COENOBIO IAM TUM AB EXEUNTE OCTAVO SAECULO. / CONSTANTINO, ET IRENE IMPERANTIBUS EXSTRUXTO. / AC SACRARUM VIRGINUM E FAMILIIS ANTIQUITATE, OPIBUS GLORIAQUE AMPLISSIMIS. / PERPETUA FREQUENTIA CELEBATO. / INSTAURANDO AMPLIFICANDOQUE REGALEM MUNIFICENTIAM CONTULIT. / CUM IN ANTIQUA ECCLESIA AB USQUE ANNO MCCCXXIII PENE LATI-

TANS IACUISSET. / IN AUGUSTIOREM PATENTIOREMQUE HUNC LOCUM. / PRO MUNIFICENTISSIMAE AC RELIGIOSISSIMAE PRINCIPIS MAIESTATE. / PROQUE ANIMI SUI AMPLITUDE. / ELEONORA GONSAGA ABATISSA, MONIALESQUE TRANSFERENDUM CURARUNT. / ANNO DOMINI MCCCXXVII. [ENDERLEIN 1997. i. m. 191. (8. jegyzet)]

⁸ Korábban a szarkofág oldalain lévő valamennyi, összesen tizenegy figurát a királyné felnőttkort megélt gyermekeivel azonosították. Valentiner mutatott rá, hogy valamennyi ábrázolt férfi, míg a királyné tizenhárom gyereke közül öt leány volt, így a szarkofág két oldalapján látható két-két alakban a kísérethez tartozó lovagokat kell látni. Enderlein visszatért a korábbi állásponthez, a figurák azonosítását azonban meg sem kísérelte, hiszen az összesen tizenegy fiú között akadnak olyanok, akikről egyáltalán nem szólnak a források.

⁹ MINIERI-RICCIO, C.: Breve notizia della chiesa e del monastero di S. Maria di Donna Regina nella città di Napoli e descrizione della tomba di Maria Regina di Ungaria moglie di Carlo II di Angio. Napoli, 1878. 8.; ENDERLEIN 1997. i. m. 97. (144. jegyzet).

¹⁰ VALENTINER 1935. i. m.; ENDERLEIN 1997. i. m. 191–193.

¹¹ PL. MAROSI Ernő: A középkor művészete II. 1250–1500. Budapest, 1997. 144/6. kép; Grabmäler der Luxemburger 1997. i. m. 13. kép.

¹² Megtalálható pl. Bölcs Róbert és László nápolyi királyok síremlékein.

¹³ BERTAUX, Emile: Santa Maria di Donna Regina e l'arte senese a Napoli nel secolo XIV. Napoli, 1899. 27., képpel; BANFI, Florio: Ricordi ungheresi in Italia. Annuario IV (1942) 194.

¹⁴ Az alábbiakban szereplő címerleírásokban a sárga és a fehér a konkrét címeren alkalmazott festék színét jelöli, de külön megjegyzés nélkül is úgy értendő, hogy címertanilag valójában aranyról illetve ezüstől van szó.

¹⁵ A teljes boltozatfelületen nincs meg a festés. A karzatalj egy részletének fényképe: Napoli Sacra 2° i. m. 181. kép.

- ¹⁶ Mária királyné címerével ékes zárókő található a templomhoz kapcsolódó Laffredo-kápolna boltozatán is: BANFI 1942. i. m. 194.
- ¹⁷ A vágásokkal és a liliomokkal négyelt pajzs lilimos mezőiben található a lebegő, három ágú, vörös tornagallér: BERTÉNYI Iván: A magyarországi Anjouk heraldikájának néhány kérdése. *Művészettörténeti Értesítő* XXXV (1986) 63–64.; 6–7. kép; Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerkesztette: MAROSI Ernő. Budapest, 1987. II. 318. kép; az országalma címerében található tornagallérra Kovács Éva hívta fel a figyelmemet.
- ¹⁸ DRAKE BOEHM, Barbara: Body-Part Reliquaries: The State of Research. *Gesta* XXXVI (1997) 15.; 8–9. kép; MAROSI 1997. i. m. 84.
- ^{18a} Cividale, Museo Archeologico Nazionale: *L'Art au temps des rois maudits. Philippe le Bel et ses fils 1285–1328* (kiállítási katalógus). Paris, 1998. 216–217. (141. kat. sz.).
- ¹⁹ Vö.: BERTÉNYI 1986. i. m. 60–62.
- ²⁰ Fol. 3^r, 4^r, 47^r, 50^r, 69^v, l.: *Képes Krónika*. Hasonmás kiadás. Budapest, 1964. I. 5, 7, 93, 99, 138.
- ²¹ DERCSENYI Dezső, *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes Krónika* 1964. i. m. II. 34.; 10. kép; Magyarországi művészet 1987. i. m. II. 746. kép.
- ²² Magyarországi művészet 1987. i. m. II. 312/3. kép (1335. évi lenyomat).
- ²³ UNGER Emil: *Magyar éremhatározó*. Budapest, 1980. [2. kiadás] I. 35. (408. és 411. sz.); II. 29. (XXI. tábla); SOÓS Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerei*. H. n. [Budapest], 1998. 76.
- ²⁴ *Művészet* I. Lajos király korában 1342–1382. Szerkesztette: MAROSI Ernő, TÓTH Melinda, VARGA Lívia. Székesfehérvár, 1982. 106. (12. kat. sz., Kovács Éva közlése); Magyarországi művészet 1987. i. m. II. 768, 770–771, 779. kép; *Die Domschatzkammer zu Aachen*. Aachen, 1986⁵. 69, 72–74. (képekkel).
- ^{24a} *L'Art au temps...* 1998. i. m. 180–181.; Fig. 3.
- ²⁵ *Művészet* I. Lajos ... 1982. i. m. 354. (260. kat. sz.), képpel.
- ²⁶ BERTAUX 1899. i. m. 52.; V. tábla; BANFI 1942. i. m. 195.; TRAEGER, Jörg: *Der verschollene Name. Zur Deutungsgeschichte des Bamberger Reiters*. *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 49/50. Berlin, 1995–1996. 56.; Abb. 10.
- ²⁷ BERTAUX 1899. i. m. 153. (képpel); CHIERICI, Gino: *Il restauro della chiesa di S. Maria di Donnaregina a Napoli*. Napoli, 1934. 18, 21, 67, 86.; BANFI 1942. i. m. 195.
- ²⁸ Ugyanebből a családból származott II. Johanna nápolyi királynő szeretője, Ser Gianni (Giovanni) Caracciolo (†1432), akinek síremléke a San Giovanni a Carbonara-templomban, a László nápolyi király síremléke mögötti kápolnában található. Szarkofágjának homlokoldalán angyalok tartotta medalionban az elhunyt címere jobbra forduló, ágaskodó oroszlánt ábrázol: *Napoli Sacra* 2° i. m. 87, 91, 95–97. kép.; DI GIACOMO, Salvatore: *Napoli I. Bergamo, 1929*³. 104. A kápolna 1440-es évekre keltezett padlóját változatos mintakincsű, négyzetes és hatszögű, színesmázás padlócsempék alkotják, közöttük számos darabon a jobbra forduló, ágaskodó oroszlán is feltűnik: *Napoli Sacra* 2° i. m. 88.; 72–73, 112. kép.
- ²⁹ BAUCH 1976. i. m. 183–184.; 286–287. kép; *Grabmäler der Luxemburger* 1997. i. m. 30. kép – ezek és a szakirodalomban általában közölt felvételek a síremléknek még ép, II. világháború előtti képét mutatják.
- ³⁰ *Grabmäler der Luxemburger* 1997. i. m. V. tábla.
- ³¹ TRIPPS, Johannes: *Restauratio Imperii. Tino di Camaino und das Monument Heinrichs VII. in Pisa*. In: *Grabmäler der Luxemburger* 1997. i. m. 73–76.; 17, 39. kép; *Der Dom zu Speyer*. Bearbeitet von: KUBACH, Hans Erich – HAAS, Walter. 1972. Textband 962, 981, 995–996, 1001–1002.; Bildband 1511–1512, 1535, 1537, 1565–1566, 1578–1579. kép; *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen 2. Hildesheim – Mainz am Rhein, 1993*. 56–59, 584–586. (Kat.-Nr. II-19, II-20, VIII-33.; Kovács Éva hívta fel a figyelmemet a nagyszámú hasonló, spanyolországi sírleletre.
- ^{31a} Háttérfelületek lilimos rutapajzsok hátlójával: *Saint-Denis-i Missale* (1270–1275 k.), IV. (Szép) Fülöp breviáriuma (1290–1295 k.), a „*Vie de Saint-Denis*” párizsi

- műhelyének alkotásai (14. század első két évtizede) stb.: *L'Art au temps ...* 1998. i. m. 262. (170. kat. sz.), 275–276. (182. kat. sz.), 285–287. (190–192. kat. sz.). Liliomos textilek ábrázolásai: Raymond de Béziers „Liber de Kalila et Dimna” című kódexének (1313) Szép Fülöpöt és gyermekeit ábrázoló miniatúrája, V. (Hosszú) Fülöp lovaspecsétje (1316) és felségpecsétje (1317): *L'Art au temps ...* 1998. i. m. 17, 271–272. (179. kat. sz.), 345–346. (246–247. kat. sz.).
- ³² Művészet I. Lajos ... 1982. i. m. 143. (31. kat. sz.); Magyarországi művészet 1987. i. m. II. 311. kép; a pecsét mustrájára Takács Imre hívta fel a figyelmemet.
- ³³ Művészet I. Lajos ... 1982. i. m. 145–146. (38–39. kat. sz.); Magyarországi művészet 1987. i. m. II. 316/1, 761/1–3, 761/5. kép.
- ³⁴ Maguktól a címermustráktól független, de az azok dekoratív szerepéhez – „horror vacui” – hasonló feladatokat ellátó, és végső soron a textíliák mintáit utánzó motívumok a 14–15. századi pecsétek háttereit kitöltő négyzethalók, rombuszmin-ták, mezőikben pontokkal, keresztekkel, rozettákkal: pl. Jánki László kalocsai érsek, Druget Vilmos, Büki István kalocsai érsek, Sigfrid garamszentbenedeki apát pecsétje, valamennyi a 14. századból (Magyarországi művészet 1987. i. m. II. 308/1, 310/3, 312/4, 313/4. kép). A szinte már felismerhetlenségig stilizált heraldikus liliomok és keresztek rombuszhalója a Szepesség szárnyasoltárain tűnik fel bepecsételt háttérmustraként a 15. század végén, a 16. század első negyedében, feltehetően északi hatásra, vö.: VÉGI János: Szőlőmotívum a lőcsei főoltár predelláján. *Art Hungarica XXV* (1997) 128–129.
- ³⁵ TRIPPS: Eine Schutzheilige ... 1997. i. m. 28, 41, 44, 46.; 4. kép.
- ³⁶ Hasított pajzs első mezejében fehér (ezüst) alapon félbevágott, arany jeruzsálemi kereszt, második mezejében kék alapon arany liliomok és tornagallér látható a nápolyi Santa Maria Incoronata-templom kapuin és boltozati zárókövein. A Santa Chiara-ban (Monastero delle Clarisse, volt refektórium) Róbert király és Sancia királyné nagyméretű, nápolyi-aragón rutapajzsában helyezte el a „Maestro di Giovanni Bar-rile”-festő ferenceseket ábrázoló allegorikus falképét: *Napoli Sacra 4° Itinerario*. Napoli, 1993. 209.; 93. kép.
- ³⁷ A rátétdísz a kapuszárnyak alsó kb. 180 cm magas sávjában hiányzik, de az alaplemez itt is eredeti. Az egyik szárnyon nyíló gyalogkapu is régi, de a szárnyhoz képest utólag készült. A kapuszárnyak egyidejűsége mellett szól, hogy a nápolyi Sant'Antonio Abate-templom hasonló tagolású, díszítésű, motívumkincsű kapuit a donátor d'Afflitto család címere mellett László király fából faragott, koronás pajzsa díszíti, kétszer hasított mezejében a vágásokkal, az Anjou-liliomokkal és a jeruzsálemi kereszttel: *Napoli Sacra 15° Itinerario*. Napoli, 1997. 911.; 40. kép.
- ³⁸ A faragványt részben elfedve, részben lefestve mutatja, csupán a párnától jobbra lévő címernek a fotón alig kivehető részleteivel: Carcano di VARESE: Guida della monumentale Chiesa di S. Chiara in Napoli. Milano, é. n. [1913/14]. 36.; 52. tábla. Ugyancsak kisméretű kép, nehezen kivehető címerekkel: *Napoli Sacra 4°* i. m. 44. kép.
- ³⁹ ROLFS, Wilhelm: Neapel II. Baukunst und Bildnerer im Mittelalter und in der Neuzeit. Leipzig, 1905. 111.; *Napoli Sacra 4°* i. m. 201.; egyik elpusztult feliratát korábban így jegyezték fel: „Haec, est sepultura, Honuphrri, de Penna Reginalis, segretarii in qua primo; sepultus, est Johannes de Penna qui obiit, anno Domini MCCCCXXII Die IIII Martii XV ind.” (di VARESE i. m. 36.).
- ⁴⁰ Szögletes zárójelben az elpusztult, de kiegészíthető részek, kerek zárójelben a rövidítések feloldásai szerepelnek; az 1627-ben darabjaira bontott síremlék baldachinjának képe: *Napoli Sacra 4°* i. m. 45. kép; korábbi állapota: DI GIACOMO 1929. i. m. 38.
- ⁴¹ A nápolyi San Lorenzo-templomban áll Lodovico Aldomorisónak 1421-ben készült síremléke, amelyen hosszú, minuszkulás feliratú írásszalagon nevezte meg magát a mester: „abas Antonius babocus d' pipeno picto 7 iomi lapid⁷ atq³ metallo sculto ano septegenao etati fecit”. A megbízót, az elhunyt fiát hasonló felirat nevezi meg: „Expectabilis ... Johannes Aldomoresco d' Neapoli ... fieri fecit hoc

- opus ... pater sui dni Lodovici · ano · d · M · ccccxxi ...”.
- ⁴² ROLFS 1905. i. m. 109.; Napoli Sacra 1° Itinerario. Napoli, 1993. 3.; 1–3. kép.
- ⁴³ A keresztrózsza alatt lévő címer új, de minden bizonnyal a tönkrement eredetit követi. A székesegyház főkapujához sokban hasonló, de még meredekebb vimpergával és burjánzóbb díszítványekkel ékes az 1415-ben alapított, nápolyi San Giovanni dei Pappacoda-kápolna nagyszabású kapuzata, ugyancsak Antonio Baboccio da Piperno műve. A Szent Mihály szobrával koronázott vimperga alján zenélő angyalok között tűnik fel a koronás, kétszer hasított címerpajzs a magyar vágásokkal, az Anjou-liliomokkal és a jeruzsálemi keresztel (ez arra utal, hogy László király halálát követően címerét nővére és a trónon örököse, II. Johanna is használta): Napoli Sacra 5° Itinerario. Napoli, 1993. 273.; 45. kép; DI GIACOMO 1929. i. m. 33.
- ⁴⁴ ROLFS 1905. i. m. 109–110.; 57. kép; Napoli Sacra 1° i. m. 61. kép.
- ⁴⁵ ROLFS 1905. i. m. 108. A szobrász több művének ismertetése ugyanott: 108–112.; 57–59. kép.
- ⁴⁶ YBL Ervin: A gotikus szobrászat Olaszországban. Budapest, 1923. 112.
- ⁴⁷ PÓR Antal – SCHÖNHERR Gyula: Az Anjou ház és örökösei (1301–1439). Budapest, 1895. (Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története III.) 453.; Magyarország történeti kronológiája I. Budapest, 1981. 238.
- ⁴⁸ ROLFS 1905. i. m. 110–111.; 58. kép; DI GIACOMO 1929. i. m. 131.; Napoli Sacra 8° Itinerario. Napoli, 1994. 482.; 73–74, 80. kép.
- ⁴⁹ Az 1996. évi Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszuson (Amszterdam) Nicolas Bock „Weltliches Bestattungsbrauchstum zwischen Mittelalter und Renaissance” című előadásában tárgyalta a síremléket, kimutatva, hogy valójában a világi temetési rítus ábrázolása fedezhető fel domborművein.
- ⁵⁰ A kaputípusnak ezen a két példán kívül további, esetenként még „gotikusabb jellegű” változatai is fellelhetők a nápolyi belváros egykori palotáin. Általánosabb dél-itáliai elterjedésére utalhat megjelenése Palermóban (a székesegyház nyugati homlokzatával szemközti épület-tömbön).
- ⁵¹ Az olvasatban Z-ként leírt jel valójában furcsa, többször törő vonal.
- ⁵² Az oroszlános ábra minden bizonnyal a Santa Maria Donnaregina-templom szentélypadlójával kapcsolatban már említett Caracciolo-címer; a San Giovanni a Carbonara-templomban a családnak egész kápolnája található (vö. a 28. jegyzettel). A kapu kisméretű képe: Napoli Sacra 2° i. m. 82.; 55–56. kép. Ugyanitt 1430 körüli keltezése szerepel. L. még: DI GIACOMO 1929. i. m. 103.
- ⁵³ A vörös alapon arannyal festett, lángnyelvek övezte kereszt alkotja a templom belülről kör alaprajzú Caracciolo-kápolnájának (másképpen Cappella del Sole – Nap-kápolna!) festett mustráját is, ugyanitt a színesmázás csempékből álló padlózat egyes csempéin is feltűnik a motívum (vö. a 28. jegyzettel).
- ⁵⁴ A szakirodalomban található régebbi fényképeken a síremlék alsó részét még a barokk főoltár nagytömegű építménye takarja. Pl.: DI GIACOMO 1929. i. m. 107.
- ⁵⁵ A lábazati alépitmény magassága 70 cm, az erényszobrok talapzatáé 40 cm, az erényeké 240 cm, a második szint magassága kb. 3 m, a harmadik szintet alkotó baldachinos szarkofágé a lovasszobor nélkül 6 m: ROLFS 1905. i. m. 114–115. A templomban olvasható ismertető szerinti 18 méteres magasság túlzottnak tűnik.
- ⁵⁶ Viszonylag részletes leírása: ROLFS 1905. i. m. 112–117.; 60–62. kép. L. még: Napoli Sacra 2° i. m. 83–85.; 61–67, 77. kép.
- ⁵⁷ Az átjáró Róbert nápolyi királynak a Santa Chiara-templomban lévő síremlékére vezethető vissza, amelynek eredeti állapotában a szarkofágot tartó erények között átvezetés volt a szentély zárófala mögött lévő apácakórusba: ROLFS 1905. i. m. 113.
- ⁵⁸ A síremlék szövegeként csak az 1–3. és 5. sort közölte: CUTULO, Alessandro: Durazzoi László nápolyi király. Századok LXIII–LXIV (1929–1930) 127.
- ⁵⁹ Ő dolgozott a Caracciolo-kápolna falképdíszén is.
- ⁶⁰ YBL 1923. i. m. 112.
- ⁶¹ POPE-HENESSY 1985. i. m. 186.

⁶² Magyarországí művészet 1987. i. m. II. 799–800. kép.

⁶³ Kronológia I. 1981. i. m. 238, 239.

⁶⁴ Művészet I. Lajos ... 1982. i. m. 115–117. (21. kat. sz., Marosi Ernő közlése); Ma-

gyarországí művészet 1987. i. m. I. 496–497. (Marosi Ernő közlése); PETRICIOLI, Ivo: Artistic Innovations on the Silver Shrine of St. Simeon in Zadar. Hortus Artium Medievalium 2 (1996) 9–17.

Zusammenfassung

GRABDENKMÄLER UND WAPPEN DES ANJOUHAUSES MIT UNGARISCHEN BEZIEHUNGEN IN NEAPEL

Neapel ist sehr reich an heraldischen Denkmäler des Mittelalters. Infolge der dynastischen Beziehungen findet man das ungarische Wappen ziemlich oft in der Stadt: der mit Rot und Silber (Weiß) siebenmal geteilte Schild Ungarns ist immer mit den Anjou-Lilien verbunden.

Obwohl sich am berühmten und prachtvollen Grabmal der ungarischen Königstochter, der Königin Maria von Ungarn (†1323) – am Werk von Tino di Camaino und Gagliardo Primario – kein heraldischer Hinweis befindet, wurde es ins Innere der Kirche Santa Maria Donnaregina plaziert, wo an den Gewölben und Schlußsteinen der Nonnengalerie und des Chors, weiterhin an den Wandflächen des Chors der reichste, mit der Donation und dem Grabmal im Zusammenhang stehende Wappenschmuck Neapels gemeißelt bzw. gemalt wurde.

Die zahlreichen Anjou-Wappen, die in Neapel nach dem Tod der Königin entstanden, zeigen zumeist die Kombination der Anjou-Lilien und des Jerusalemkreuzes, ohne irgendeine ungarische Beziehung.

Die zweite Gruppe der Anjou-ungarischen Schilde stammt aus der Regierungszeit des König Ladislaus (1386–1414), des ungarischen Thronbewerbers. Die Straßenfassade des gotischen Hauses Piazzetta Teodoro Monticelli 11 (auch mit den Wappen der Familie Penma), das Hauptportal der Kathedrale (1407), der Risalit des Gebäudes Via Mezzocannone 8 (es gehörte später der Familie Colonna, danach der Familie Orsini, heute bildet es einen Teil des Universitätsgebäudes), das mächtige Portal der Kirche San Giovanni dei Pappacoda, der hölzerne Türflügel der Kirche Sant'Antonio Abate, das Südportal der Kirche San Giovanni a Carbonara und das riesige Grabdenkmal des Königs (Andrea da Firenze, bis 1428) in der letzterwähnten Kirche tragen den zweimal gespalteten Schild des Herrschers mit den ungarischen Teilungen, der Anjou-Lilien und dem Jerusalemkreuz.

Kerny Terézia

KÖZÉPKORI SZENT LÁSZLÓ-EMLÉKEK NYOMÁBAN NÁPOLYBAN

(*Előzetes beszámoló*)

A Nápolyban (és Dél-Itáliában) található magyar vonatkozású művészet-történeti emlékek feltárása terén mindenekelőtt Balogh Jolán, Florio Banfi és Genthon István bűvárkodásainak eredményeit kell hangsúlyozni.¹ A második világháború után sajnálatosan megszakadt kutatásaikat újabban Lukács Mária és Prokopp Mária folytatták az ott föllelhető Szent László-ábrázolások középpontba helyezésével, politikai háttérüket is megvilágítva.²

I. A Santa Maria Donnaregina magyar királyszenteket ábrázoló freskói

A templom festészeti díszítése a XIV. század elején uralkodó szerepre jutott római irányzat fő műve. Mesterük, mint ezt mára a kutatás egyértelműen bizonyította, Pietro Cavallini (és műhelye) volt, aki 1308-ban dolgozott Nápolyban. Az 1983–1984-ben restaurált falképek között, az apácakórus keleti falán, a szentély felőli második ablak után, a Szentlélek eljövetele festmény alatt, téglány alakú keretelt mezőben vörös-fehér vágásos háttér előtt a három magyar királyszent: Szent László, Szent István és Szent Imre háromnegyed alakja látható megközelítőleg azonos viseletben; hímzett szegélyű szétnyíló bíborszínű köpenyben és fehér ruhában. Fejükön keskeny arbronsú nyitott korona, körülötte glorióla. Ez az ábrázolás a három szent kiforrott ikonográfiai együtteséről tanúskodik egyéni attribútumokkal; Szent István kezében glóbuszt tart; Szent Imre jobbjaiban könyvet (bal oldala sérült); Szent Lászlónak 1291-től megjelenő hagyományos bárdja azonban nem vehető ki a falkép csonkasága miatt (az 1920-as években még látható volt), ám jól fölismerhető mellén a vágásos címer, amely egyértelművé teszi kilétét.³

Fiziognómiájuk megválasztásában szerepet játszhatott legendáikban illetve együttes ábrázolásaik során kialakult jellemzésük, és e jellemzések eltérése is. Az Atyaistenre emlékeztető ősz hajú, kettéfésült szakállú, kezét áldó mozdulatra emelő agg Szent István mint kegyes, bölcs uralkodó tűnik elénk; a középkorú László mint aktív harcos, Imre pedig ifjúi vonásokkal. Bár közös ábrázolási típusuk már a XIII. században kialakult; első megmaradt képzőművészeti emléken, a *berni diptichonon* még nem rendelkeztek önálló ikonográfiai specifikumokkal.⁴ Végso megformálásuk a XIII. század legvégén jöhetett létre, vagy a XIV. század legelején, noha

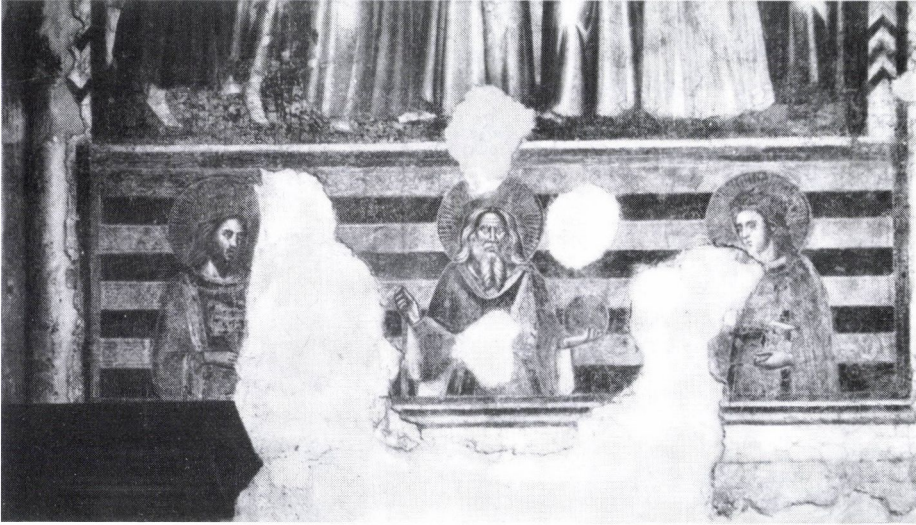
1. III. András király házioltára, Szent László és Szent Erzsébet pergamenre festett mellképével. 1253-1290. Bern, Historisches Museum, ltsz.301.

ennek a folyamatnak éppen Magyarországon nem tudjuk még nyomát követni. De éppen ez a freskó bizonyíték arra, hogy voltak, lehettek már ilyen emlékek, ha máshol nem, az udvarban, hiszen a magyar ikonográfiában nem éppen jártas itáliai mester(ek) csakis hazai legendaszövegetek, mintakönyveket, lapokat használhattak föl Magyarországi Mária útmutatásával, esetleg a királyné tulajdonában lévő, otthonról hozott alkotásokat tanulmányozva.⁵ Mária öccse mellesleg IV. László volt, tehát az ő védőszentje révén szűkebb családjában is igen erős lehetett a kötődés Szent László tiszteletéhez.⁶ A Santa Maria Donnaregina magyar királyszenteket ábrázoló freskójának tehát éppen az az óriási jelentősége, hogy az első olyan mű, ahol valamennyi magyar királyszent egyéni vonásokkal, jelvényekkel van fölruházva, s ez az ikonográfiai kompozíció azután a mindenkori divatot, fegyverzetet leszámítva, változatlan maradt az évszázadok folyamán.

Mária, nápolyi királyné életének egyik fő célkitűzése a dinasztikus kapcsolatok ápolása volt hazájával. Öccse halála után érvényesíttette trónörökösödési jogát és elsőszülött fiának, Martell Károlynak kívánta biztosítani a magyar trónt, majd az ő halála után fia örökébe lépve, beiktatta annak hétéves fiát, Károly Róbertet, hogy trónra jutásával lehetőség nyíljon a két korona egiesítésére. Mindehhez fontos eszköz lehetett a magyar szentek kultuszának meghonosítása a nápolyi királyságban. E törekvéseinek azonban nem csupán a templom magyar királyszentjeinek freskója a tanúja, amely alatt állítólag széke is állt.⁷

2. Pietro Cavallini (és műhelye): Freskó magyar királyszentekkel. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina templom apácakórusának északi fala. 1308-1320.

3. A Cavallini-freskó részlete a magyar királyszentekkel.

II. A Chiesa dell'Incoronata Szent László-freskói

1406 augusztus első napján Zsigmond király Liptó vármegyét rendíthetetlen híveinek, Garai Miklósnak (†1433) és öccsének, Jánosnak (†1428) adományozta. A terjedelmes szövegű donációslevélből az is kiderül, hogy amikor az uralkodó 1403-ban Csehországban járt bátyja, Vencel megsegítésére, addig „...Quidam prelati et Barones necnon Proceres, maior scilicet pars dicti Regni nostri Hungarie... in vnum conspirantes Waradinum conuerunt, vbi presito Juramento *super capite sancti regis Ladislao corpolariter facto...*” azaz az ő trónfosztására és Nápolyi László behívására szövetkeztek.⁸

A váradi székesegyházban őrzött Szent László fejereklyetartóra tett eskü már a XIII. századtól kezdve szokásban volt, de az 1403 januárjában történt összeesküvés esetén nem pusztán egy közjogi aktusról lehetett csak szó, hanem szimbolikus értékkel is bírhatott, hiszen Durazzói (Kis) Károly magyar király fiának Szent László volt a védőszentje.

Durazzói László, a magyar köztudatban Nápolyi Lászlóként ismert trónkövetelő (1377. II. 11. – †1414. VIII. 6l.) nem a legtöbbet tárgyalt személyisége a hazai történettudománynak. Idehaza, néhány nápolyi levéltári forrásra támaszkodva, mindössze egyetlenegy monográfia született róla Miskolczi István tollából.⁹ Az Itália egyesítésére törekvő király alakja természetesen leginkább az olasz kutatást foglalkoztatta, bár ott sem találkozni túl sok bibliográfiai adattal.¹⁰ Újabbán nálunk Fügedi Erik, Mályusz Elemér, 1987-ben pedig Székely György foglalta össze alaposabban magyarországi trónigénylésének körülményeit.¹¹

4. Szent László koronázása. 1414. Leválasztott falkép az Incoronata templomban.

László mindig is magát tekintette Magyarország jog szerinti királyának, s már 1391 óta fiktív adományokat tett és különböző méltóságokat osztott ki. Törekvéseiben támaszkodott a bárók délvidéli pártjára, az ún. Ligára, amelyet már 1395-ben számontartott egy mantovai diplomata. Nápolyi királyságának konszolidációjával IX. Bonifác pápa teljes támogatását élvezve, 1403-ban partra szállt Zarában. Magyar hívei azt tanácsolták, hogy fegyverrel nyisson utat magának az országba és Fehérvárott a Szent Koronával koronáztassa meg magát. László azonban ehelyett a pápai legátussal szenteltetett föl egy diadémot és ezzel koronázta meg 1403 augusztus 5-én a szintén összeesküvővé vált Kanizsai János esztergomi érsek. Az egyház és a magyarság ideológiájának összeütközését láthatjuk ebben a tényben. László itáliai tanácsadói is tudták ugyanis, hogy a koronázást az esztergomi érseknek kell végeznie (mert ez az egyetemes egyházi rendszerhez tartozó vonás volt), de a Szent István-i korona elengedhetetlen volta (ami magyar jellegzetesség volt) érthetetlen lehetett számukra. Kanizsai érsek nyilván tisztában volt vele, de Zsigmond hívei is joggal állíthatták, hogy a trónkövetelőt „valamiféle korona formájú pogány koszorúval”, tehát „hamis koronával” koronázták meg, s így az aktus érvénytelen.¹²

E „koronázás” mégis kielégítette Nápolyi László dicsőségigényét és híveit magukra hagyva november 7-én visszatért Nápolyba. Csehországból

5. Szent László. Részlet a Szent László koronázása falképről.

hazaérkezve Zsigmond a lázadóknak bűnbocsánatot hirdetett s ezzel végképp megbontotta Nápolyi László táborát. Megkezdődött Luxemburgi Zsigmond uralmi stabilizációja. E történeti események előrebocsátására azért volt szükség, mert a Santa Maria Incoronata templom capella dell’Crocifisco falán „látható” XV. század eleji freskók Szent László-ikonográfiáját nagyon is megmagyarázzák a kor politikai csatározásai.

Az eredetileg profán célra, Palazzo di Giustiziaként fölépítette Incoronata templomot elsősorban a Roberto d’Odorisónak tulajdonított, 1343–1354 között készített freskók teszik nevezetessé. A itt tárgyalt, az oldalfalakon látható képek a XV. század elején készültek. A Luigi d’Aniello vezetésével folyt, s nem olyan rég befejezett restaurálásukig sokkal kevesebb figyelem kísérte őket.¹³

Ma a falakon csak színópiákat láthatjuk, a leválasztott, fémvázakra erősített képeket előttük, illetve a hajóban helyezték el.¹⁴ 1997 októberében a templomban a reataurálásról készítette dokumentáció volt kiállítva.

A Szent László-képekről először érdemben, az utazási irodalmat leszámítva, Adolfo Venturi írt, ám témájukat tévesen határozta meg.¹⁵ Elsősorban a mesterkérdés foglalkoztatta, akit Carlo di Camerino körében vélt fölfedezni. George Kaftal viszont már az ikonográfiájuknak szentelt bővebb figyelmet, amelyet Szent László-legendájában, illetve a krónikákban talált meg.¹⁶ Mindezidáig legrészletesebben Ferdinando Bologna foglalkozott a freskókkal 1969-ben Milanóban megjelent *La Pittori alla corte Angioina di Napoli 1266–1414*. című hatalmas művében, hosszasan elemelve az egyes jeleneteket. Alkotójuknak a „Maestro delle storie di san Ladislao d’Ungheria” nevet adta, aki a „tiszteletreméltó Carlo di Camerino kollégája volt.”¹⁷ Fausta Navarro a *Le Pittura in Italia* sorozat Quattrocento kötetében tért ki ismét röviden a Szent László-történetre 1986-ban, ahol azonban a képalírás tévesen szerepel.¹⁸ Gyakorlatilag a teljes kápolna szélességét kitöltő Szent László-festmények 1414-ben készültek el, Nápolyi László halálakor. Ámbár, mint fölsoroltuk, az olasz szakirodalom szinte a XIX. század végétől számontartotta a falképeket, a magyarországi kutatás egyáltalán nem vett róluk tudomást.

*1. Szent László megkoronázása (San Ladislao si reca al tempio per essere incoronato re)*¹⁹

I. László megválasztása után nem koronáztatta meg magát, a Képes krónika késői, legendás betoldása szerint azért nem, mert „... inkább égi koronára vágyott, mint földire, és nem az életben lévő király koronájára. De folytonosan lelke mélyén nem is akarta, hogy törvényesen megkoronázzák és birtokolja a koronát, hogy visszadhassa az országot Salamonnak, s övé a hercegség legyen, ha szilárd lehet köztük a béke...”²⁰ Valójában Géza néhány éve nyert bizánci koronájának személyi vonatkozásai olyan mér-

6. Keleti harcok. Részlet a Csatajelenet képből.

tékben köztudottak voltak, hogy még nem alakulhatott ki a regália legalizáló ereje. VII. Gergely pápa tudatosan a „választott királynak” írta leveleit hozzá 1078-ig. 1079-ben azonban már nem *duxnak*, vagy *electusnak* címezte, hanem *rex Ungarorumnak*, ami valószínűsíti, hogy legális megkoronázása mégis megtörtént. Talán egy olyan koronával, melyet feleségével együtt kapott. A Képes Krónika miniátora mindenesetre jobbnak látta az angyalok által hozott koronával alátámasztania az esemény leírását.²¹

A nápolyi Szent László-koronázása jelenetnek nincs magyarországi párhuzama. Kompozíciójával némi hasonlóságot a magyar Anjou Legendárium mutat, nyomatékosan sugallva a hiteles székesfehérvári ordót. A kompozíció ott Jézus jeruzsálemi bevonulására emlékeztet, s ugyanezt a szituációt figyelhetjük meg a nápolyi freskón is. A virágvasárnapi bevonulásra, illetve a keresztvívő Krisztusra emlékeztető mezítlásas, fehér ruhás, imádkozó Szent László a koronázás színhelyére vonul. Mögötte egy koronát vivő világi férfi halad. E koronában Ferdinando Bologna a Magyar Szent Koronát vélte fölismerni. A „király” mögött udvari méltóságok sorakoznak, előtte a székesegyház bejáratánál álló klerikusok csoportosulnak. A leendő uralkodó lábát egy fekvő, idős arcvonású férfi csókolja. Előtte egy pap imádkozik. E koronázási szertartás tulajdonképpen egyes részcelemek együtteséből állt össze, s egy olyan rituálét kell ebben látnunk,

mint Gerics József ezzel kapcsolatban már kifejtette, amit közkeletűen választásnak neveznek a felkenésen, illetve a koronázáson át a hódolásig és az uralkodói jelvények átadásáig, sőt a királyi hatalom tényleges kézbevételeig, amelyek mindegyikének megvolt a maga jelentősége.²²

Nem elképzelhetetlen, sőt nagyon is valószínűnek tűnik, hogy Nápolyi László (eltekintve immár a templom titulásától), akit a magyar jog szerint törvénytelenül koronáztak meg, tudatosan választotta éppen ezt a témát, hiszen valószínűleg védőszentje sem nyerte el a Szent Istváni koronát a legitim uralkodó alatt, s e freskóval talán egykori trónkövetelő igényeinek igyekezett igazát adni. Az sem kizárt ezek után, hogy a portrészzerű vonásokkal fölruházott Szent Lászlóban Nápolyi László rejtett képmását lehetne keresnünk.

2. Csatajelenet

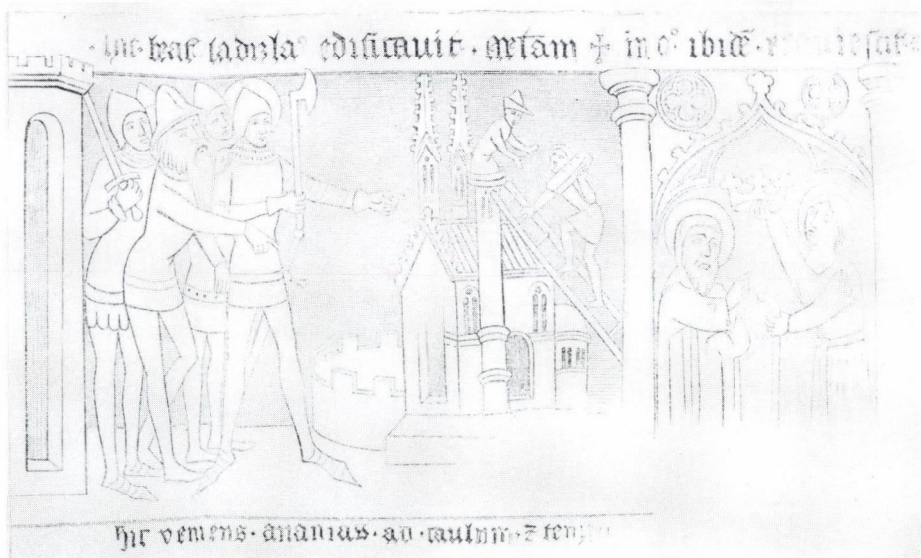
A koronázási jelenet alatt egy csatajelenet látható, rendkívül mozgalmas kompozícióba sűrítve. A legváltozatosabb harci viseletek teljes és félvértű, csöbörsisakos, sisakdíszes „magyar „ csapat a velük szembenálló keleti alakulattal. E kép jobb oldalán Szent László küzd fehér lovon maga mögött tartott bárdjával. Kilétét csupán gloriólája és harci fegyvere árulja el. Ellenfele egy fehérkaftános kun (?), akibe egy harcos dárdát dőf. Figyelemreméltó ellenfele viselete; szakálla, mely copfba van fonva, s kaftánszerű zárt ruházata. Tipikus, mondhatni már-már közhelyszerű csatajelenet, melyet a XIV. század végén, XVI. század elején számos freskón és miniatúrán láthatunk. Nem a téma a fontos, hanem a fegyverzet, ahol egy egész arzenált láthatunk a struccos sisakdíszes fejjvédőkön át a legváltozatosabb páncéltípusokig. Valószínűleg ez az ikonográfia sem véletlen, különösen a fegyverzetet illetően nem, hiszen Nagy Lajos öccse halálát megboszulandó kétszeri nápolyi hadjárata során a magyar lovasság többségét és a külföld számára is legjellegzetesebb alakulatát a portyázásra, s a meglepő hadmozdulatokra kiválóan alkalmas, jórészt kunokból álló könnyűlovasság alkotta, akikre még élénken emlékezett a rettegesben tartott nápolyi lakosság.²³

3. Szent László tiszteletét fejezi ki Szent István koronája előtt („*San Ladilaso venera la corona di sancto Stefano*”)

Erősen sérült falkép, Bologna meghatározása egyelőre igazolhatatlan. A téma a magyarországi emléanyagban mindössze egyetlen egy helyen, a bántornyai freskóciklusban fordul elő. Bal oldalon glorióla nélkül talán Szent László király ül, vele szemben a szerzetesi ruhába öltözött Salamon király hasonló helyzetben. Stílusát Bologna Tommaso da Modena köréhez

7. László király megkoronázása a bántornyai falképen. Storno Ferenc rajza. Közlve: Rómer Flóris: Régi falképek Magyarországon. Bp.1874.

8. Salamon király és Szent László kibékülése a bántornyai falképen. Storno Ferenc rajza. Közlve: Rómer Flóris: Régi falképek Magyarországon. Bp.1874.

kapcsolta, s ikonográfiailag alighanem a székesfehérvári, 1083. évi szent-éavatásokhoz kapcsolódik, jóllehet a freskó erősen roncsolt állapota egyelőre további hipotéziseket kizár.

Akárcsak a Santa Maria Donnaregina királyfreskóinál, itt is fölvetődhet a kérdés, hogy a műhely milyen mintaképeket, invenciókat kaphatott az egyes témák kidolgozásához. Minden bizonnyal szerepe lehetett benne magának Nápolyi Lászlónak is, de azoknak a magyar híveinek is, akik visszahajóztak vele Nápolyba.²⁴

Nápolyi Lászlónak magyar trón igényével szemben vívott harcának szimbolikus jellege megfogalmazásával, egy győzelemre törekvő politikai programnak vallási köntösben való megjelenítésével állhatunk szemben, ami természetesen nem zárja ki a királynak Szent László irányában tanusított vallási buzgalmának a lehetőségét.

III. Nápolyi László síremléke

A *San Giovanni a Carbonari* templomban fölállított monumentális síremléken egy kivont kardú, takaróval bevont lovas alak látható. Alatta DIVUS LADISLAVS fölirat olvasható. E latin terminológia elgondolkodtató abból a szempontból, hogy itt nem csupán egy tipikus XIV–XV. század itáliai síremlék egyik változatával állunk szemben, hanem egy utalást kell látunk itt is Szent Lászlóra, pontosabban váradi lovasszobrára és arra a Váradra, ahonnan a Zsigmond elleni összeesküvés elindult? Az oldalsó fülkékben elhelyezett, egyelőre meghatározhatatlan királyalakokban talán szintén Szent Lászlót kell keresnünk.²⁵

*

A nápolyi Szent László-kultusz tehát minden bizonnyal összefüggésben állt az Anjouk propagandájával. Lényegében ezt folytatta Kis Károly és fia, Nápolyi László is, de ugyanez a tendencia érvényesült egy más vonalon Luxemburgi Zsigmond magyar király politikájában is, amely 1412-ig igen intenzív volt. Valószínűleg nem véletlenül. Lehetséges, hogy a Szent László váradi fejedelmek tartójára esküt tevő összeesküvőkkel szemben, vagy talán őket megnyerni akarván erősödött meg, majd a lázadás lecsillapodásával érdektelenné vált.²⁶

9. Szent László alakja, részlet a Szent László és Salamon király kibékülését ábrázoló freskóból. Nápoly, Incoronata templom.

JEGYZETEK

- ¹ BANFI, Florio: Ricordi Ungheresi in Italia. Annuario IV. (1940–1941) 137–189. BALOGH Jolán egy-egy kiemelkedő műtárgy azonosításával foglalkozott. GENTHON István óriási adatgyűjtése a külföldön található magyar műtárgyakról mindezülig nem jelent meg. Kéziratai (több változatban) a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató intézetének Adattárában található (leltározatlan anyag). Egyéb feldolgozás: SZENTPÉTERY Imre: Magyar vonatkozású műmlékek Nápolyban. Uránia (1908) 379–384. Óváry Lipót: A nápolyi magyar műemlékek. Budapesti Szemle. III. (1874) 403–410. I. Mária sírja és a Donna Regina falképei.
- ² LUKÁCS M.: A Szent László kép története. A Jel (1990) 2–5; SZAMOSI J.: Egy világhírű Szent László kép. Életünk XXIV. (1992/6. szám) 8; LUKÁCS M.: Az altomonte-i Szent László kép története. Művészettörténeti Értesítő XLII. (1993) 1–10, PROKOPP M.: Simone Martini Szent László képe Altomonte-ban. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves Somogyvári Bencés Apátság emlékezetére. Szerk.: Magyar K. Kaposvár, 1992. 137–144.
- ³ A falképeket 1983–84-ben restaurálták. Magasságuk 50 cm, szélességük: 166 cm. Válogatott irodalmuk: SETTEMBRINI, L.: La pittura di Donna regina descritta. Napoli, 1865; POMPEIS, G. M.: Memorie storiche intorno al monumento ed alle pitture della vecchia Chiesa di Donna Regina. Napoli, 1866. 83; Rómer Flóris vegyes művészettörténeti jegyzetei. ROMER Flóris iratai. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Hung. 501/1. 156; BERTHAUX, E.: Santa Maria di Donna Regina e l'Arte senese a Napoli nel secolo XIV. Napoli, 1899. 52; CHERICI, G.: Il retsauro della chiesa dio Santa Maria di Donnaregina a Napoli. Napoli, 1934. 11–12; LE-POLD A.: Szent István király ikonográfiája. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi J. III. Budapest, 1938. 126; ÓVÁRY L.: A nápolyi magyar történelmi műemlékek. Budapesti Szemle. Új folyam LXXXIV. (1947) 402–410; VAYER L.: Ma-
- solino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén. Budapest, 1962. 312; POGÁNY BALÁZS E.: Capua kapuja. Küküllői János krónikájának művészettörténeti forrásairól. Művészettörténeti Értesítő XXIV. (1975) 17–24; CSER-PALKOVITS I.: Szent László külföldi emlékei. 2. Keresztény Élet, [1996. III. 3.] 7.
- ⁴ Bern, Historisches Museum. Ltsz.: 301
- ⁵ Az ún. Három Magyar Királyszent együttes ikonográfiájáról a korábbi irodalommal v.ö. KERNY T.: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301). In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából. Szerk.: Pócs É. – Voigt V. Budapest, 1996. 186.
- ⁶ KERNY i.m. 184–185.
- ⁷ PROKOPP i.m. 144.
- ⁸ Kiadva: Hazai Okmánytár – Codex Diplomaticus Patrius Hungariae. VII. A Magyar Tudományos Akadémia pártolása mellett kiadja: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Vághelyi Dezső. Budapest, 1880. 432–401. 445. tétel
- ⁹ MISKOLCZY István: Nápolyi László. Századok LV–LVI. (1921–1922) 330; 499–523. (Korábbi kutatásokra támaszkodva: ÓVÁRY Lipót: Nápolyi Anjou-kori kutatások. Századok XIII. (1879) 218–222; SZALAY József: Nápolyi László trónkövetelése és Velence. I. II. III. IV. Századok XVI. (1882) 557–564., 643655., 751–759., 836–844.
- ¹⁰ Például CUTULO, A.: Lineamenti di una storia di re Ladislao. Napoli, 1927; CUTULO, A.: Re Ladislao d'Angio-Durazzo. I–II. Milano, 1936.
- ¹¹ FÜGEDI Erik: Uram királyom... A XV. század hatalmasai. Budapest, 1974. 63., 165; MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387–1437. Budapest, 1984. 30., 37., 52.54., 89–90., 110., 151., 175., 209., 212., 214.; SZÉKELY György: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok. Szerk.: BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde. Budapest, 1987. 29–69.
- ¹² FÜGEDI i. m. 165.

- ¹³ Restaurálási dokumentáció a templomban 1997 nyarán.
- ¹⁴ Restaurálási dokumentáció, 1997-ben a helyszínen. Méretük 577×244 cm., 266×281 cm., 546×594 cm.
- ¹⁵ Helyszíni beszámoló alapján.
- ¹⁶ VENTURI, Adolfo: *Storia dell'Arte Italiana*. V. Milano, 1907. 636–638.
- ¹⁷ KAFTAL, George:
- ¹⁸ BOLOGNA, Ferdinando: *Pittori alla corte Angiona di Napoli 1266–1414 e un riesame dell'arte eta'friderciara*. Roma, 1969. 346–349.
- ¹⁹ NAVARRO, Fausta: *La pittura a Napoli e nel Meridione nel Quattrocento*. In: *La Pittura in Italia. Il Quattrocento*. II. Red.: Roberto, Contini – Celia, Cinetti. (Venezia), 1987. 446–447. 626. kép.
- ²⁰ Az idézett olasz nyelvű ikonográfiai meghatározások Ferdinando Bologna idézett művéből származnak.
- ²¹ *Képes Krónika*. Fordította. Bellus Ibolya. Budapest, 1986. 162–166.
- ²² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat. 401. Fol. 46 verso.
- ²³ GERICS József: Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. In: GERICS József: *Egyház, állam és közgondolkodás Magyarországon a középkorban*. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1995. 137–143.
- ²⁴ Nápolyi László politikája, haditettei, különösen az Itália egyesítéséért vívott harca párhuzamba állítható Szent Lászlónak, védőszentjének katonapolitikai küzdelmeivel. Számos párvialban vett részt, mint ezeket Miskolczy István forrásokra hivatkozva idézte is a már említett, a Századokban megjelent 1922-es tanulmányában. (501.)
- ²⁵ Közéjük tartozott többek között Szepesi János is, aki 1407-től 1410-ig ül a nápolyi érseki trónon. Kézirat a Magyar Katolikus Lexikon számára (Viczián János).
- ²⁶ A Nápolyban előkerült Szent László-émlékek száma a történeti, művészettörténeti kutatás számára még további feladatokat tartogat. Számtalan részletkérdés, mecenatura, ikonográfiai program stb. mindmáig tisztázatlan. (Mária királyné, Filippo Sangineto, Nápolyi László). Jóllehet a magyarországi emlékényaggal az összevetés számos problémát vet föl; nem zárható ki a szórványos emlékényag (Magyar Anjou Legendárium, Képes Krónika, bántorynnai freskóciklus) összehasonlító vizsgálata sem, illetve a későbbi korok emlékényagának bevonása az esetleges kapcsolódási pontok föltérképezésénél. Érdemes bevonni a későbbi vizsgálatok tárgykörébe az egykori Liga tagjainak műpártoló szerepét, mert úgy tűnik, hogy jónéhány esetben (Bebekék, Garaiak) ez eredménnyel járhat. Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Prokopp Máriaának, aki helyszíni kutatásainkban és az irodalmi tájékozódásban segítséget nyújtott.

Summary

TRACING MEDIEVAL RELICS OF SAINT LADISLAS IN NAPLES

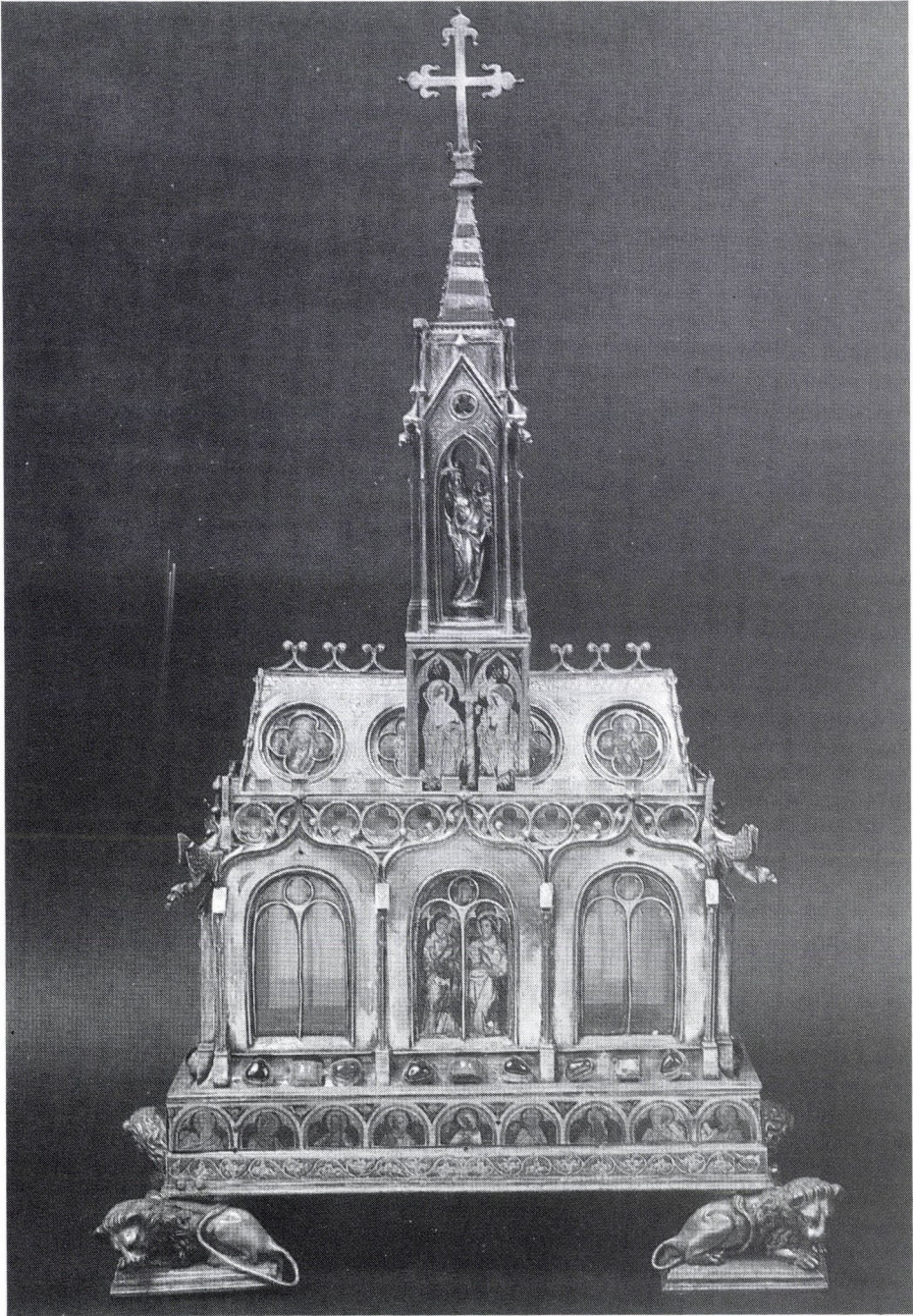
Art historians doing research in Southern Italy, mostly on grants received between the two World Wars, above else regarded two works of art as having certain links with the art patronage of the Anjous of Naples: the fresco depicting Hungarian canonized royals in Santa Maria Donnaregina; and the panel painting originally forming part of the polyptych associated with Simone Martini, held in Altomonte. Most probably both works owed their existence to the art patronage of Mary of Hungary. Much less was known by Hungarian art historians about the Saint Ladislav cycle of the Church of Santa Maria Incoronata (Naples), dating back to the first half of the 15th century, which was in all probability commissioned by Ladislav of Naples in honour of his patron saint, at the same time meaning to demonstrate Ladislav's own political goals. The artist, who has been traced to the circles of Carlo di Camerino, painted themes which might have been germane to Ladislav's actual interests.

Takács Imre

KÁPOLNA ALAKÚ EREKLYETARTÓ MAGYAR CÍMERREL A BARI SAN NICOLA KINCSTÁRÁBAN

Az apuliai Bari Szent Miklós-templomának 1362-ben készült inventáriumát 1902-es publikálása óta ismeri teljes terjedelmében a művészettörténeti szakirodalom. Az egyházi rendeletetésű ötvöstárgyak, kegyképek és paramentumok jegyzéke fejedelmi bőkezűséggel felszerelt, rendkívüli gazdagságú zarándokhely képét nyújtja.¹ A 625 leltári tétel sorában aranyból és aranyozott ezüsből készült kehelyből hatvanháromat sorol fel. A gazdagság magyarázata a templom történetében és kultusztörténeti szerepében rejlik. A kereszthajós bazilika építésébe egy emlékezetes esemény után fogtak bele: 1087-ben történt, hogy hetven tengerésznek, akik közül hatvanketten Bariból valók voltak, sikerült Szent Miklósnak, Myra város 4. században élt püspökének csontjait Kisásziából az itáliai partokra áthajózni. E translációval vette kezdetét Szent Miklós tiszteletének óriási középkori nyugati karrierje és Bari, e korábban is forgalmas kereskedelmi- és hadikikötő egyházi alapokon kibontakozó új fénykora. Alig több mint másfél évtizeddel a becses ereklye megszerzése előtt került a normannok kezére Apulia és Calabria, ez a Bariból kormányzott, nyelvében és egyházi szokásaiban erős görög tradíciót őrző dél-itáliai bizánci birtok.² Az ereklye őrzésével megbízott bencések az új templomot a város kikötője mellett, az egykori bizánci *exarchák* palotája helyén kezdték építeni. A *castrum catapani* épületét részben magába olvasztó, a valószínűleg erre visszavezethetően sok szabálytalanságot mutató épület és annak igényes – fehér márványt és színes berakásokat alkalmazó – szobrászi díszítése Elias († 1105) és Eustasius (1105–1125) apátok idejében készült el.³ Kincseit azonban az inventárium tanúsága szerint is elsősorban a Staufokat felváltó Anjouknak és a példájukat követő európai uralkodóknak, valamint a nápolyi udvar környezetéhez tartozó személyiségeknek köszönheti.

Az inventáriumban megörökített legelőkelőbb donátorok között a nápolyi Anjou uralkodócsalád tagjai mellett X. Lajos francia király⁴ és második felesége Clémence de Hongrie (II. Sánta Károly és Árpád-házi Mária unokája, Martell Károly leánya),⁵ valamint Bulgária, Szerbia és Magyarország uralkodói is feltűnnek. A Szent Miklós tiszteletére *turribulumot*, *manipulust* és mécesst küldő *Cesar Sclavonie* bizonyára az 1346-tól kezdve cári címet viselő Dusán István szerb uralkodóval (1331–1355) azonosítható,⁶ míg a *rex Uros* név, amelynek viselője többek között egy Szent Miklóst ábrázoló, nagy méretű, ezüstborítású ikonnal is kapcsolatba hozható, egy-

1. Erekyetartó, aranyozott ezüst, 1346 előtt, Bari, San Nicola, a kicstár kiállításán

aránt jelölheti az e néven másodikként (1282–1321) vagy harmadikként uralkodó (1321–1331) szerb királyt.⁷

A nyilvánvalóan magyar vonatkozású tételeket Balogh Jolán gyűjtötte ki a jegyzékből hetven évvel ezelőtt, közzé is tette azokat, de ígért, alaposabb feldolgozásukkal adósunk maradt.⁸ Az alábbiakban, mielőtt e több adományozásból származó, magyar tárgy-együttes egyetlen azonosítható darabját szemügyre vennénk, érdemes magukat a tárgyleírásokat áttekintnünk. Tíz leltári tételbe foglalva összesen 17 objektumhoz fűzött valamilyen egyértelmű magyar adományozói utalást vagy heraldikai értelmezést a leltár készítője.⁹ Ezek az utalások valójában négy csoportra oszthatók, és eltéréseik feltehetőleg a donációk időrendjére vonatkoztathatók. Az első csoportba azok a tárgyak tartoznak, amelyeket a „magyar királyné küldött” (*missi per Reginam Ungarie*). Soruk két *cutrufellus*nak nevezett, bizonyára ezüstből készült, aranyozott fedeles edénnyel kezdődik.¹⁰ A vélhetően a latin *gutta* és *fello* szavakból alkotott, kuriózumnak számító kifejezés jelentése liturgikus ikeredény, esetünkben bizonyára víz és a bor tartására szolgáló páros misekanna. Részben neolatin szó-párhuzamokkal,¹¹ részben az inventárium részletezőbben fogalmazott, másik tételével támaszthatjuk alá e javaslatot.¹² Ugyancsak a magyar királyné küldeményeként könyvel el a jegyzék a 335-ös számon egy Krisztus szenvedéstörténetének hímezett jeleneteivel ékesített, háromrészes, bársony miseruhakészletet, amelyet *planeta*, *dalmatica* és *tunica* alkotott.¹³ A görög eredetű *planeta* szónak a *casulával* való jelentésazonossága a középkori, elsősorban az itáliai leltárakban és liturgiátörténeti forrásokban nyilvánvaló (v. ö. olasz *pianeta*), noha etimológiája meglehetősen homályos.¹⁴ Végül ide sorolhatunk egy színes selyemből készült, rojtos szélű *frontalét*, amelyet 18 aranyhímzéses (vagy applikált?) kép díszített (*cum ymaginibus de auro*).¹⁵

A második csoport eredetjelzése hasonlóságot mutat az előzőéhez: *donatus per Reginam Ungarie*. Egy aranyozott és gazdagon zománcozott, feliratos kehely és egy másik miseruhakészlet három darabja tartozik ehhez. A kehely romboid rátétlemezein (*losingiae*)¹⁶ a talprészen apostolok zománcképe, a nóduszon a keresztre feszített Krisztus, Mária, Szent János és a többi evangélista volt ugyancsak zománcképeken látható.¹⁷ Az adományozó személye azonos, az adományozás és a küldés közti különbség is talán csak nyelvi, ha nem is zárható ki, hogy az eltérő szóhasználattal a donációk eltérő körülményeire akartak utalni: az első esetben az adományozó talán nem volt jelen az átadásnál, míg a második esetben valószínűleg igen. Ugyanakkor arra is fel kell figyelnünk, hogy a magyar királynétól származó adományok elkülönített darabjai részben kiegészítik egymást: a misekannák, a miseruhák és az antependium együttese a kehellyel együtt tekinthető – ha nem is teljes – oltárfelszerelésnek, kápolnának.

A harmadik csoportról az inventárium szövegéből csak azt tudjuk meg, hogy a magyar királyság címerét vagy jelvényeit (*arma Ungarie*) viselő tárgyakból állt. Pontosabb leírást a címerről egyetlen esetben sem ad, így

2. Erekletartó részlete, 1346 előtt, Bari, San Nicola

az sem világos, hogy a kettőskeresztes, a vágásos vagy az Anjou királyok idején egyesített liliomos-vágásos magyar címerről van-e szó. Ilyen volt mindenesetre egy madaras sávval szegélyezett, vörös és sárgás selyempárna, amelynek egyik oldalán öt, a másikon két magyar címer és egy arany *castrum* látszott.¹⁸ A következő tárgy egy három arasz magas, dombormű-

vű és ezüstborítású kép (*ycona*) Szent Miklós főpapi ruházatba öltöztetett alakjával, a keretén köröskörül tizenhárom zománcozott magyar címerrel, hátoldalán ugyancsak magyar címerekkel. A figurát ábrázoló, domborított ezüstlemezt a technikai részletekre is figyelmes leíró szerint famagra erősítették (...*opere elevato... de argento fixo super lignum...*).¹⁹ A Bariba került, és csak az inventárium leírásából ismert, ezüst domborműves, címeres keretű ikonnak a szintén elkallódott krakkói és római, valamint a meglévő máriacelli és aacheni magyar Anjou-címeres, lemezborításos kegyképek típusával való feltételezhető kapcsolatára Kovács Éva hívta fel a figyelmet 1976-ban, a magyarországi Anjou koronákról írt tanulmányában.²⁰ Különösen érdekes lehetne számunkra ez az ikon, ha fennmaradt volna, márcsak az Uros király adományozta, bizantinizáló típusú, ismert képpel való összehasonlítás kedvéért is.²¹

Végül a negyedik csoportba a leltárnak azok a magyar vonatkozású tárgyai tartoznak, amelyeken az *arma Hungarie*-n kívül Petrus de Moreriis, a San Nicola priorja is elhelyezte címerét. Az ő személyére még vissza kell térnünk. Négy vörös bársonnyal szegélyezett függönyön (*cortina*)²² és egy *tabernaculum*nak nevezett tárgyon²³ szerepeltek együtt ezek a címerek. A függönyökön, amelyek az oltárcibórium elrekesztésére is szolgálhattak,²⁴ Petrus de Moreriis címere és a magyar címer mellett feltűnik Aragónia címere is. Jelenlegi tudásunk szerint a leltár magyar vonatkozású emlékei között a tabernákulum az egyetlen, amely túlélte az azóta eltelt több mint hat évszázadot, és ma is Bari kincstárának büszkesége (1. kép).²⁵

A négyszög alaprajzú, alacsony talapzaton emelkedő, kápolna formájú, könnyed építmény anyaga aranyozott ezüst, szögecseléssel javított szerkezete forrasztott lemezekből, öntött tagozatokból és figurákból áll.²⁶ Sarkainál négy, párosával azonos formájú, fekvő oroszlánon nyugszik (2. kép). Posztamense összetett: alsó része alacsonyabb, vésett leveles, körbefutó indával díszített lemez, felette valamivel magasabb, félköríves, translucid (*émail sur basse-taille*) zománképekkel díszített, árkádsorba foglalt félalakokat ábrázoló bázis. A zománctechnikával készült mellképek száma a hosszabb oldalakon kilenc, a rövideken négy. Az ikonográfiai azonosításhoz szükséges attribútumok nem ismerhetők fel a képeken. A bázis záradékának homorú ívéből emelkednek ki a kápolna oldalfalai lapos számráthívú oromzat-lezárásokkal. Az egymástól támpillérrel elválasztott szakaszokban az ablakok alatti homorú párkányon három-három magas foglalatú kő ül (két gömbölyded alakú, piros kő között egy szögletes, zöld). Az ablakokat egyszerű mérművek tagolják, a középtengelyben lévőket és a rövidebb oldalakon nyílókat translucid zománcozott lemez takarja, a szélső szakaszok nyílásai valóban átlátszóak, bennük vékonyra csiszolt kristálylap van. A biforákban elhelyezett zománképek két álló alakot és középpüzt, a rozettában egy fejet ábrázolnak. A nimbuszos figurák kezében látható általános attribútumok (általában könyv) itt sem elégségesek az ikonográfiai program meghatározásához. (3. kép). A hátoldali zománclap egymás felé for-

3. Ereklyetartó részlete, 1346 előtt, Bari, San Nicola

duló figurái közül az egyik női alak, talán az angyali üdvözlés ábrázolásával van dolgunk. A saroktámpillérek fölött vízköpőt ábrázoló, apró öntött sárkányfigurák ugranak ki. Az oromzatok mögött mérműves mellvéd-koszorú húzódik négykaréjos kitöltéssel, tetején fogazott pártázattal. A merdek emelkedésű, kissé döntött oromsíkokkal befejezett nyeregtető élein kúszólevelek, gerincén összekapcsolódó ívek sorakoznak. Középpütt négy-

szöghasáb idomú, kétszintes toronytest metsződik rá teljes szélességében a tetőzetre. A tető hosszabb oldalait két teljes és két félbemetszett, négykaréjos medaillon díszíti, bennük álló alakokat ábrázoló zománcozott lemezekkel. A tető mindkét oromlemezét egy-egy háromkaréjos rózsablak töri át, egyikben apró öntött büszttel, a másikban valószínűleg javítás alkalmával elhelyezett sima lemezzel. A tető szabadon maradó felületeit vésett díszítés – rozetták és cserépsorok ábrázolása – fedi. A torony alsó, zárt tömbjén elől és hátul árkádok alatt álló figurapárt mutató translucid zománcképek, a tetőre metsződő oldalakon vésett angyalfigurák láthatók. A zománcképek álló női és férfi szenteket ábrázolnak. Hátterük kék translucid zománc, belső rajzuk finom vonalvezetésű, vésett aljú, csiszolt zománc (*email champlevé*). (4. kép) A torony második szintje magas, minden irányban nyitott terű tabernákulum, benne a gyermek Jézust karján tartó Mária álló öntvény-szobrocskája. Az építményt háromszögű oromzatok felett emelkedő, karcsú, hegyes toronysisak koronázza. A gúla alakú toronysisak első és hátsó oldalát a magyar címer színei ékesítik: eredeti fémszínben hagyott ezüst hétszer vágva, ágyazott, vörös zománcsávokkal váltakozva. A toronysisak két oldala egyszerű mérmű formával áttört lemez. A sisak csúcsán magas, lilomos szárvégű latin kereszt emelkedik (5–6. kép). A translucid zománccrészletek jelentős részben kipotyogtak, a támpillérek az egyik sarkon elváltak, az oroszlánokon sérülések és javítások vannak, a szélső oromlemezekben lévő furatok és a bázis egyik sarkánál lévő szegecselek utólagosak. Ugyancsak szögeccseléssel erősítették össze a toronysisak zománcozott lemezeit is.

A tárgy kétségkívül azonos az 1362-es leltár 7. tételében leírt *tabernaculummal*, amelyhez – amint a leírás mondja – *campanile* tartozik, s annak tetején Magyarország címere (*arma Hungarie*) látható. Az inventáriumban említett Morerius-címerek ma már hiányoznak, talán az oromlemezekben látható, bizonyosan utólagosan fúrt lyukak mutatják egykori felerősítésük helyét. Ami a zománcképek ikonográfiáját illeti, a leltárszöveg ugyanúgy bizonytalanságban hagy bennünket, mint saját megfigyelésünk. Kizárólag a Madonna-szobrocska azonosítása egyértelmű. A nagyobb álló figurák, hasonlóan a tető medaillonjaiban ábrázolt kisebb alakokhoz és a posztamentum mellképeihez vagy attribútum nélküliek, vagy általános attribútumokkal – pálcával, palmaággal vagy könyvvel – ellátott férfi és női alakok.

Ennél is feltűnőbb, hogy a leltár készítője nemcsak a zománcképek ikonográfiájával nem foglalkozik, de nem határozza meg a tárgy rendeltetését sem. A kincstári tárgyakat típus és funkció szerint csoportosító inventárium említ máshelyütt ereklyetartókat, a bennük elhelyezett relikviákkal együtt. Így azonosítható például a 9. számon leírt, ma is meglévő sztaurothéka.²⁷ Nagyon valószínű, hogy a tabernákulumot is ünnepélyes alkalmakra szolgáló, igen előkelő megjelenésű *ostensoriumnak* szánták, erre utalnak a belső térbe betekintést nyújtó kristályablakok. De az is valószínű, hogy az 1362-

4. Erekytartó részlete, 1346 előtt, Bari, San Nicola

es leltár felvételekor ugyanúgy üres lehetett, mint ma: a leltározónak aligha került volna el a figyelmét egy értékes ereklye. Egy bizonyára szintén üres pixisről még azt is tudja, hogy régebben Szent Miklós gyűrűjét tartották benne.²⁸ Minthogy az adományozást a leltár felvételétől meglehetősen rövid idő választja el, úgy látszik alapos kétségeink lehetnek azzal kapcsolatban is, hogy egyáltalán került bele valaha ereklye. Nem elképzel-

hetetlen, hogy valóságos ereklyetartóként igazi liturgikus funkciót készítése után közvetlenül nem kapott, hanem – bizonyára az adományozó szándéka ellenére – megmaradt 13 libra és 9 uncia súlyú értékes kincsnek.²⁹

A bari *tabernaculum* típusa szerint a katedrálisépítészet formáit épületmodell méretűre kicsinyítő, ötvösművű relikviáriumokhoz tartozik, amelyekből egész sorozatot ismerünk a 13. század végén vagy 1300 körül, párizsi műhelyben készült, pamplonai Szent Sír ereklyetartótól a típus egyik legpompásabb emlékéig, a 14. század közepéről való aacheni Karlskapelléig. Tipológiai és stiláris párhuzama az evreux-i székesegyház Szent Taurinus-ereklyetartója, amelynek összefüggésében felmerült a bari ereklyetartó velencei készítésének hipotézise is.³⁰ A mintaképek között a leghatásosabb talán Szent Lajos király párizsi ereklyetartója lehetett. Zománcképei, közöttük a toronyoldalak grafikus hatású, érzékeny rajzú ábrázolásai a 14. század második negyedében készült, azonos technikájú sienai zománckművekhez állnak közel.³¹ A Madonna-szobrocska a bolognai San Domenico valószínűleg párizsi eredetű angyalos ereklyetartójának figuráival vethető egybe, miként a toronnyal koronázott nyeregtetős épület más arányú megfelelője is jelen van ugyanezen a tárgyon.³² A zománcképeken megfigyelhető trecento jellegzetességek mellett a bari *tabernaculum* építészeti részletei és arányai a klasszikus gótikus építészeti formanyelv pontos ismeretéről tanúskodnak. Ezért van, hogy Pietro Toesca a bari ereklyetartót a mindenekelőtt Avignonon keresztül érvényesülő északi gótikus befolyás itáliai emlékei között tárgyalja.³³

A tárgy közlései többnyire nem számolnak magyar vonatkozásának lehetőségével,³⁴ vagy, ha mégis, az 1309-ben elhunyt II. Anjou Károly nápolyi király neve merül fel, akinek hitvese Mária, V. István magyar király leánya volt.³⁵ Elvértve találunk példát arra is, hogy a magyar Anjou házzal, mégpedig Károly Róbert személyével próbálják kapcsolatba hozni.³⁶ Ha a magyar szakirodalomban – a címerdíszes toronysisak és történeti forrásadatok alapján nem teljesen alaptalanul – felmerült magyarországi eredet lehetőségét művészettörténeti érvekkel nem is tudjuk igazolni, az adományozás magyar vonatkozása aligha kétséges.³⁷

A tárgy értelmezése és datálása kapcsán vissza kell térnünk a toronysisaknak a külföldi szakirodalomban többnyire figyelmen kívül hagyott, heraldikus dekorációjához, a hétszer vágott, ezüst és vörös színeket váltogató, szabályos magyar címerhez. A nápolyi Anjou-magyar címerek – első sorban Mária királyné címerhasználatában – tudomásom szerint mindig párhuzamosan mutatják a liliomos és a vágásos pajzsot, a toronysisak heraldikus dekorációja tehát aligha utalhat az Árpád-házi családi kapcsolataikat ily módon kifejezni óhajtó nápolyi Anjoukra, az ő donátor-reprezentációjukat bátran kizárhatjuk az *arma Hungarie* értelmezési lehetőségei közül.³⁸ A magyar dinasztikus szentek kultuszát élénken ápoló Mária királyné (†1323) közreműködése a tabernákulum megrendelésében kronológiai okokból sem túlságosan valószínű: a zománcképek itáliai stí-

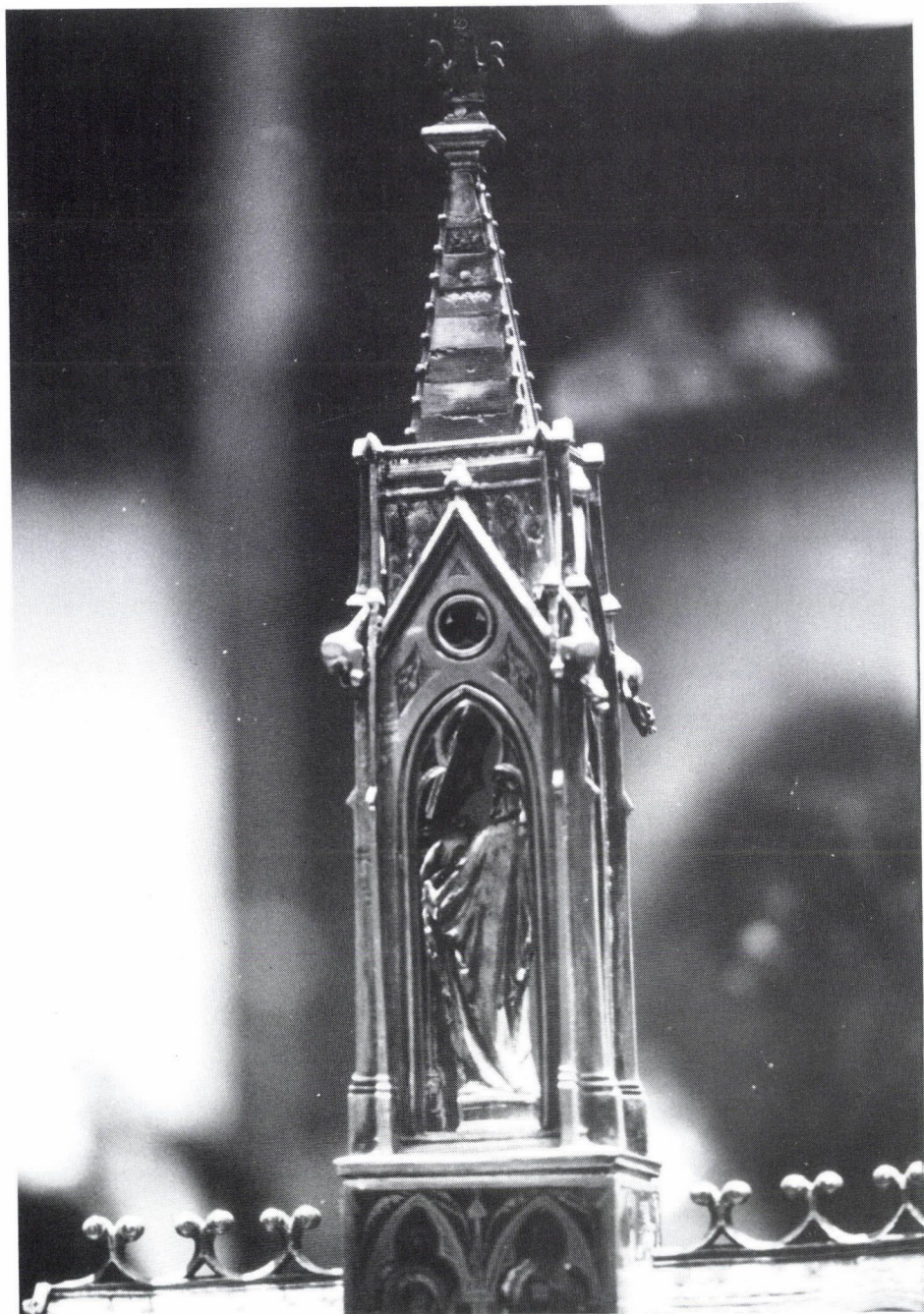

5. Ereklyetartó részlete, 1346 előtt, Bari, San Nicola

luspárhuzamai ugyanúgy, mint az oromzatok lapos számárhátívű záródási formái inkább a század második negyedére utalnak. Ugyancsak problematikus az a magyar közlésekben felmerült javaslat, hogy az *arma Hungarie* ebben a formában a magyar királyi család valamelyik tagját, mint adományozót reprezentálja, az Anjou címert a vágásos címer mellett ebben az esetben is joggal hiányolhatjuk.³⁹ Magyarország jelvényeinek említésével a fia megkoronázásért közbenjáró Lokietek Erzsébet 1343-as nápolyi tartózkodása idején is hallunk egy neki szánt ajándék arany *plenarium* leírásában, de ott talán mint a címerkeret alkotóelemeit értelmezhetjük azokat.⁴⁰ Tudjuk, hogy az András herceget és Johannát meglátogató Erzsébet királyné 1344 februárjának végén Nápolyból Bari érintésével utazott Nápolyból Manfredoniába, hogy onnan a rendelkezésére bocsátott nápolyi gályán hazatérjen Magyarországra. Küküllői János elbeszélése szerint a hajó érkezésére várakozván a magyar királyné „letért Bariba, ott imádkozott Szent Miklóshoz; adományokkal és ajándékokkal tisztelte meg.”⁴¹ Okkal tételezhetjük fel, hogy ennek a peregrinációnak köszönhetőek az 1362-es leltárban *donata per Reginam Ungarie* jelzéssel ellátott oltárfelszerelések, és talán ugyanezen utazás idején „küldte” Bariba a többi vele kapcsolatba hozott adományt is.

A másik emlékezetes magyar uralkodói zarándoklatra néhány évvel Erzsébet királyné látogatása után, a második nápolyi hadjárat elején, 1350 májusában került sor. Amint Dominicus de Gravina krónikájából és a dubnici krónikatöredék János minoritának nevezett, anonym szerzőjétől tudjuk, Lajos király, miután Manfredonia, Teano és Barletta meghódolása után serege élén bevonult Bariba, Szent Miklós hitvalló koporsójához sietett. Lackfi István, féltvén a csaknem kíséret nélkül lévő urát, mintegy száz vitézzel a város kapuja előtt őrködött, noha a nép – Gravina szerint – teljes lélekkel a magyar király mellett állt. A király, elvégezvén vecsernyéjét, gazdag ajándékot helyezett az oltárra (*rex idem oblationes ditissimas cum devotione obtulit in altare*).⁴² Nem tudjuk, milyen tárgyakból állt ez a fejedelmi ajándék, de azt be kell látnunk, hogy a tabernákulum nem lehetett közöttük.

Az inventárium szövege említést tesz nyolc rombuszról vagy rutapajzsról (*cum losingiis octo*), rajtuk Petrus de Moreriis liliomot és koronát ábrázoló címerével, amelyek ma már hiányoznak. Petrus de Moreriist 1335-ben, mint a San Nicola priorját említik, 1346-ban halt meg, és a templom északi oldalán lévő Mária Magdolna-kápolnában temették el, figurális főpapi sírköve ma eredeti helyéről elmozdítva áll.⁴³ Tehát az 1346-os év a tabernákulum adományozása szempontjából mindenképpen *terminus ante quem*. A címerek a priornak a donációban játszott, közelebbről nem ismert szerepét tanúsítják. Nem teljesen kizárt, hogy ez esetben is javíttatás emlékét kívánta feltűnően megörökíteni, hasonlóan két kandelábernek az inventáriumban dokumentált másodlagos felcímezéséhez (*que renovata fuerunt per quondam dominum Petrum de Moreriis Priorem, in quorum pedibus sunt arma dicti prioris*).⁴⁴

6. Ereklyetartó részlete, 1346 előtt, Bari, San Nicola

A másik értelmezési lehetőség az, hogy az *arma Hungarie* nem feltétlenül arra a személyre utal, aki adományozta a *tabernaculumot*, hanem arra, akinek tiszteletére készítették, s akinek ereklyéjét az adományozó el kívánta helyezni benne. Ebben az esetben valamelyik Árpád-házi szent reliquiája fölött kellett volna emelkednie a címeres toronynak, benne Mária szobrával.

Tudjuk, hogy a hétszer vágott címerábra mint épületdekorációs eszköz, többek között éppen magyar királyszentek képét kísérve, nem volt idegen Mária királyné nápolyi környezetétől.⁴⁵ Toesca művészettörténeti értékeléséből kiindulva a sienai művészet, a francia gótika, a magyar mecénatúra és esetlegesen az Árpád-házi szentkultusz metszéspontja leginkább Nápoly lehet. Annak ellenére, hogy magyar megrendelő közreműködése nélkül is készülhettek igen látványos, magyar címerdekorációk a 14. századi Itáliában – akár Toulouse-i Szent Lajos képének háttérül⁴⁶ – a nápolyi udvar környezetében készült előkelő címeres tárgy esetében nincsen okunk a magyar részvétel lehetőségét eleve elutasítanunk. Ebben a tekintetben Erzsébet királynén kívül számításba vehető az 1333 óta Nápolyban élő András herceg személye vagy környezete is. A kérdések megválaszolásához bizonyára Petrus Morerius személyének és működésének, különösen a nápolyi és a magyarországi Anjou-házhoz való kapcsolatának további kutatása fog közelebb vinni.

JEGYZETEK

¹ ROGADEO, E.: Il Tesoro della Regia Chiesa di San Nicola di Bari nel secolo XIV. L'Arte 5-1902, 320–333., 408–419.

² Barival kapcsolatosan a korszak dél-itáliai történetéhez ld.: GAY, J.: L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I. jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867–1071). Paris, 1909. 520skk.; OSTROGORSKY, G.: History of the Byzantine State. Oxford, 1993. 345–346.; NORWICH, J. J.: Byzantium. The Decline and Fall. London, 1996. 14skk.

³ A templom feltűnő szerkezeti következetlenségeit tervváltozásoknak tulajdonítja, s azokat egy felszentelési adatként értékelt 1197-es felirat alapján feltételezett hosszú építkezés menetének számlájára írja: KRAUTHEIMER, R.: S. Nicola in Bari und die apulische Architektur des XII. Jahrhunderts. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 11-1934, 5–42.; vele ellentétben elsősorban az építészeti előz-

mények adaptációjának lehetőségére, a bizánci katapánok palotájának jelentős mértékű felhasználására gondol az épületrestaurálás eredményeire támaszkodva, nem is ok nélkül: SCHETTINI, F.: La basilica di S. Nicola. Bari, 1967. 20–49.

⁴ No. 34. ROGADEO: i. m. 322.

⁵ No. 577. ROGADEO: i. m. 420–421.

⁶ No. 18, 254, 570. ROGADEO: i. m. passim.

⁷ No. 19. ROGADEO: i. m. 322.; az 575. tételszám alatt leírt, uralkodói donátorpárt ábrázoló kép ma is a kriptában, a szent sírja fölött függ. V.ö.: CIOFFARI, G.: The Basilica of Saint Nicolas. A Short Historical and Artistic Guide. Bari, 1997. 53–54., 68. kép.

⁸ BALOGH J.: Magyar címeres ereklyetartó az apuliai Bariban. Henszlmann Lapok 1927:3. A rövid közlemény a recenziók sorát indította: Műgyűjtő 1-1927, 83; BEENKEN H.: Kunstliteratur. Henszlmann-Blätter 1927, 1–4. Zeitschrift für Bilden-

- den Künste 62-1928-1929, 10.; Századok 65-1931, 101-102.
- ⁹ Bizonyos, hogy tévesen tartja Nagy Lajos magyar király ajándékának a szöveg közlője azt az aranyozott ezüst kelyhet, amelynek nóduszát „Jeruzsálem és Szicília címere” díszítette, és a talpán donációs felirat volt: *in fine ipsius pede sunt sculpte lictere videlicet. >Calicem istum dedit Lodovicus primus rex Ierusalem et Sicilia<*. Az adományozó valószínűleg I. Johanna királyné második férje, Tarantói Lajos. V.ö. ROGADEO: i. m. 322-333. Balogh Jolán a magyar emlékek felsorolása-kor indokoltan hagyta figyelmen kívül az adatot. BALOGH: i. m.
- ¹⁰ No. 28. *Item Cutrufelli duo cohopti deaurati per totum, missi per Reginam Ungarie, ponderis libre unius et unciarum se...* ROGADEO: i. m. 322. A leltárszöveg újraolvasásával, a tárgyak értelmezésével kapcsolatban nyújtott hasznos tanácsokért Kovács Évának szeretnék köszönetet mondani.
- ¹¹ A francia forrásokban a 14. század óta kimutatható, olaj és ecet tartására kiválóan alkalmas, kettős kiöntőjű *coutoufle*, *guédoufle* vagy *vasculum guttiffuolum* meghatározása („vase à double récipient et à deux becs opposés l’un à l’autre”) látszik a legalkalmasabbnak az inventáriumban szereplő tárgy típusának és etimológiájának megvilágítására. V.ö. GAY, V.: *Glossaire archéologique*. I. Paris, 1887. (Kraus Reprint, 1974.) 483, 801.
- ¹² A magyar királyné adományát leíró, fent idézett tételt megelőzően: No. 27. *Item Cutrufelli duo de argento deaurato in parte pro vino et aqua ad arma Regalia in summatate eorum in uno quorum est una perlla et alio quidam corallus rubeus ponderis unciarum undecim et quarte unius*. ROGADEO: i. m. Figyelemreméltó az inventárium készítőjének akkurátus eljárása. Nem mulasztotta el az edénykék leírásakor megjegyezni a fedelükre – talán fogantyúként – erősített, a víz és a vér színére emlékeztető gyöngy és koralldarabka megemlítését. A leírásnak erre az értelmezésére, és a benn rejlő, lehetséges utalásra Kovács Éva hívta fel figyelmeimet. Az *arma regalia* így egyszerűen – amint számos más tétel esetében is – a nápolyi Anjou címert jelentheti.
- ¹³ No. 235. *Item Planeta, Damatica et Tunica de velluto celesti cum frisis cum ystoria passionis Christi, infoderatus cendato rubeo, misse per Reginam Ungarie*. ROGADEO: i. m. 333.
- ¹⁴ A Sevillai Izidor szöféjtésével kapcsolatos kétségeket ld.: BRAUN, J.: *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient*. Freiburg i. B., 1907. 149skk. V. ö.: DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. (Nova editio. Graz, 1954.) VI. 352.
- ¹⁵ No. 248. *Item Frontale unum missum per Reginam Ungarie de auro cum ymaginibus de auro et fringijs de serico diversorum colorum, que ymagines sunt numero decem et octo*. ROGADEO: i. m. 333.
- ¹⁶ A címertanban rutapajzsot jelentő *losingia* vagy *losengina* használatához: DU CANGE: i. m. V. 143.; LITTRÉ, É.: *Dictionnaire de la langue française*. II. 345.
- ¹⁷ No. 32. *Item Calix unus argento deauratus donatus ipsi Ecclesie per Reginam Ungarie cum ymaltis sex in pede ad losingias cum ymaginibus Apostolorum... notis de sfollis de auro et in pomo ymaltis sex cum ymaginibus Crucifixi, Beate Virginis et Beati Iohannis Evangeliste et aliorum Evangelistarum et subtus et super pomum sunt sculpte lictere videlicet Ave Maria gratia plena, cum patena de argento deaurata, ponderis librarum trium et unciarum septem medie*. ROGADEO: i. m. 322.; Hasonló lehetett ahhoz a szintén magyar királyi adományból származó pompás díszítésű, címeres kehelyhez, amely a zárai San Donato kincstárában maradt fenn. Művészet I. Lajos korában 1342-1382. Kat. Székesfehérvár, 1982. 103.
- ¹⁸ No. 286. *Item Orilierium unum de cendato rubeo ex una parte imburdatum ad aves de serice et aureo cum quinque armis Ungarie et ex altera parte de cendato citrino imburdato de avibus de serico et castro uno de auro et cum duobus armis de Ungarie*. ROGADEO: i. m. 409. A párnaként értelmezhető *orilierium* szó (v.ö. fr. *oreiller*) másik lehetséges jelentése ornátushoz tartozó stóla.
- ¹⁹ No. 100. *Item Ycona una de argento cum ymagine Beati Nicolai induti pontificaliter de opere elevato cum mitra et crocea de argento fixo super lignum cum una im-*

- burdata de argento deaurato circumcirca cum ymaltis tresdecim ad arma Regia Ungarie retro ipsam cum armis eisdem, altitudinis palmorum trium.* ROGADEO: i. m. 327.
- ²⁰ KOVÁCS É.: Magyarországi Anjou koronák. *Ars Hungarica* 4-1976, 7–19., 40. jegyzet.
- ²¹ V.ö. 7. jegyzet.
- ²² No. 551. *Cortine quatuor quorum due sunt magne, due parve ad arma Aragonum cum armis intus de Ungaria et circumdate de velluto sanguineo ad losingia cum armis quondam domini Perti de Moreijs.* ROGADEO: i. m. 420.
- ²³ No. 7. *Item Tabernaculum unum de argenteo deaurato cum campanili et Crucifixo et in capite cum ymaltis tribus in cruce ex parte ante et ex parte post cum ymaltis quinque et in summitate campanilis ad arma Ungarie et intus in eodem campanili cum ymaltis beate Virginis tenentis filium in brachiis, ymaginibus duabus, una a dextris et altera a sinistris ymaltatis per totum cum fenestris quatuor cristallinis, que ymalti sunt in circulo inferiori cum ymaginibus Sanctorum et lapidibus viginti quatuor elevatum et positum supra quatuor leones de argento cum losingijs octo ad arma dicti quondam domini Petri de Morerijs, ponderis librarum tredecim et unciarum novem.* ROGADEO: i. m. 321.
- ²⁴ V. ö.: DU CANGE: i. m. II. 588.
- ²⁵ A templom kincstári kiállításán a 26-os számon kérdőjellel nápolyi Anjou-francia munkaként, 1326–1345 közé datálva. Méretei: 57×33×16,3 cm.
- ²⁶ ROGADEO: i. m. 321.
- ²⁷ No. 17. ROGADEO: i. m. 322.
- ²⁹ A kéziratomat lektoráló Kovács Éva figyelmeztetett arra az eshetőségre, hogy a bari *tabernaculum* eredetileg talán a korszekrált ostya őrzésére szolgáló, a mai cibóriumok funkcióját betöltő *cusode* volt, hasonló többek között a reimsi, későközépkori Feltámadás-reliquiariumhoz. Ld.: *Les tresors des églises de France. Cat. Paris, 1965. No. 138.* Tudjuk viszont, hogy 1591-ben jeles ereklyék egész sorozatát tárolták az akkor *ecclesiának* nevezett ereklyetartóban, amelynek címerdíszét már nem emlegetik: *Item una ecclesia d'argento di reliquie lavorata sopra quattro leoni d'argento con pietre numero vinti quattro* cioè, otto smiraldi, e restante granate con una figura dela Madonna d'argento, et soprastante di peso di quattordeci libre stanno dentrovi l'infrascritte reliquie cioè, uno pezzo dela veste di Nostro Signore un pezzo dela spogna con la quale fu abeverato, un pezzo di legno dove fu posto Nostro Signore quando naque, un vasetto d'avolio nigro dove vi sta il sangue di S.to Stefano protomartire, una impollina del'oglio dela lampada miracolosamente il Sabbato Santo s'accendea nel Santo Sepolchro di Hierusalem. MELCHIORRE, V. A.: *Il tesoro della Basilica di S. Nicola di Bari. Bari, 1993. 16.* Az impozáns ereklyekatalógus változatlanul megismétlődik a San Nicola 1602-es leltárában, majd az összetétel némi változtatásával az 1633-as inventáriumban. *Ibid.* 21–22, 29. Az 1735-ös leltárban a tabernákulum tartalmával kapcsolatban mindössze *con diverse reliquie* olvasható. *Ibid.* 89. Hasonlóan elnagyolt az 1847-es leltár szövege is. *Ibid.* 159. A bazilika 1889-ben felvett leltárának történetírói és archeológusi igényű leírása – feltűnik a színen a II. Károly nápolyi király mint adományozó – az ereklyéket tekintve ismét pontosan fogalmaz, de az 1591-es jegyzéktől nagyrészt eltérő reliquiákat (pl. Szent Pantaleon vére, Kálvária-hegyi ereklyék, névtelen szentek) emleget. *Ibid.* 194.
- ³⁰ GELAO, F.: *Il tesoro della della Basilica di San Nicola. – Vicende storiche. Contributo per un catalogo delle opere. Tesi di laurea. Università degli Studi di Bari, 1972/73. 143–152.*
- ³¹ Különösen közelinek látszik egy londonban őrzött pixis finom rajzú zománcképe (Victoria and Albert Museum, Inv. Nr. 249-1874), amely sienai műhelyben készült, 1325 körül; CAMPBELL, M.: *L'oreficeria italiana nell'Ingliterra medievale con una nota sugli smalti italiani del XIV e XV secolo nel Victoria and Albert Museum. Bolletino d'Arte 43-1987 Supplemento, 7., 8. kép.*
- ³² TOESCA, P.: *Il Trecento. Torino, 1951. 890., 738. kép.*
- ³³ Uo.: 890–891.
- ³⁴ BARBIER DE MONTAULT: *L'Eglise Royal et Collegiale de St. Nicolas a Bari. Revue de l'Art Chretien 1884, 3skk.; NITTI DI VITO,*

- F.: Il tesoro di San Nicola di Bari. Trani, 1903. 10.; Idem: La Basilica di S. Nicola di Bari. Bari 1939. 124.; BRAUN, J.: Die Reliquiare. Freiburg i. B., 1940. 170-176. Az olaszországi közlések Rogadeo meghatározását negligálva a legutóbbi időkig nem foglalkoznak a toronysisak díszítésének címertani konzekvenciáival: TOESCA: i. m. 890.; Mostra dell'arte in Puglia del tardo antico al rococo. Cat. Bari, 1964. 51.; CIOFFARI: i. m. 62., 84. kép. BARBIER DE MONTAULT: L'Eglise Royal et Collegiale de St. Nicolas a Bari. Revue de l'Art Chretien 1884, 3skk.; NITTI DI VITO, F.: Il tesoro di San Nicola di Bari. Trani, 1903. 10.; Idem: La Basilica di S. Nicola di Bari. Bari 1939. 124.; BRAUN, J.: Die Reliquiare. Freiburg i. B., 1940. 170-176. Az olaszországi közlések Rogadeo meghatározását negligálva a legutóbbi időkig nem foglalkoznak a toronysisak díszítésének címertani konzekvenciáival: TOESCA: i. m. 890.; Mostra dell'arte in Puglia del tardo antico al rococo. Cat. Bari, 1964. 51.; CIOFFARI: i. m. 62., 84. kép.
- ³⁵ GELAO: i. m. ibid.
- ³⁶ GELAO, C.: Il Museo di San Nicola. Bari, 1983. 17.
- ³⁷ A magyar szakirodalomban a tárgynak a magyar királyi házzal való kapcsolata Balogh Jolán közlése után nem volt kétség, bár készítési helyét eltérően ítélték meg. Magyarországi készítése mellett foglalt állást: DERCSÉNYI D.: Nagy Lajos kora. Bp. é. n. (1941) 69–70.
- ³⁸ V. ö. Lővei Pál tanulmányát e kötet lapjain.
- ³⁹ BALOGH: i. m. és DERCSÉNYI: i. m.
- ⁴⁰ ... *plenarium unum de auro puro ex una parte aquilae, ex alia regni Hungariae signa habens...* A plenarium leírását idézi és azt ikonszerű kegyképként értelmezi: KOVÁCS É.: Anjou Repräsentáció: az ötvösség. In.: Művészet I. Lajos korában 1342–1382. Kat. Székesfehérvár, 1982. 93., 10. Jegyzet.
- ⁴¹ A szöveg kiadása: Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Ed.: GALÁNTAI, E. – KRISTÓ, J. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. S. N. III. Budapest, 1985. 164.; magyarul Geréb L. fordításában: Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája. Budapest, 1960. 43.
- ⁴² Dominicus de Gravina: Chronicon de Rebus in Apulia gestis. Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli Storici Italiani. ord. da MURATORI, L. A. Tom. XII. – P. III. Citta di Castello, 1904. 148–149.; Chronicon Dubnicense. Ed. FLORIANUS, M. Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars I. Scripores. III. Quinque-Ecclesiis, 1884. 175. Az 1350. májusi eseményekről: PÓR A.: Nagy Lajos. Budapest, 1892. 218–219.; MISKOLCZY I.: Magyar-olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar nápolyi kapcsolatok. Budapest, 1937. 180.
- ⁴³ ROGADEO: i. m. 409.; GELAO, C.: Il Museo di San Nicola. Bari, 1983. 18., 13a kép.; CIOFFARI: i. m. 31–32., 45. kép. V. ö. RONDONO, G.: Serie dei Gran Priori della Basilica di S. Nicola. Bolletino della Basilica di S. Nicola 15-1929:12, 15.
- ⁴⁴ No. 6.: ROGADEO: i. m. 321.
- ⁴⁵ V. ö.: Lővei Pál megfigyeléseit a nápolyi magyar címerekről és Kerny Terézia tanulmányát a nápolyi klarissza templom magyar szenteket ábrázoló, címerhátteres falképeről, mindkettőt e kötet lapjain.
- ⁴⁶ Így például a firenzei Santa Croce Bardi kápolnájának Giotto által festett falképsorozatában; PREVITALI, G.: Giotto e la sua bottega. Milano, 1967. 108–109, 326–327., 367. kép.

Zusammenfassung

KAPELLENFÖRMIGES RELIQUIAR MIT UNGARISCHEN WAPPEN IM SCHATZKAMMER DER SAN NICOLA VON BARI

Das Inventar des Schatzkammers der San Nicola in Bari aus dem Jahre 1362 wurde von E. Rogadeo in 1902 publiziert. Die Liste besteht aus 625 Item und sind – unter den zahlreichen königlichen Spenden – bei 17 Gegenständen auf Donation ungarischer Könige und Königinnen andeutende Anmerkung hinzugefügt (*missi per Reginam Ungarie, donatus per Reginam*

Ungarie, cum arma Ungarie). Von einer Gruppe der Denkmäler mit Wappen ist bemerkt, daß sie neben dem ungarischen Wappen auch das Wappen des Petrus de Moreriis an sich haben. Diese Gegenstände sind liturgische Geräte: Teile einer vollständigen Kapellenausstattung (*capella*), eine *icona* und ein Tabernakel. Das Tabernakel, das an seiner *campanile* das *arma ungarie* hat – und in Verbindung damit der Name Petrus de Moreriis auftaucht – ist das einzige, welches das mehr als sechs Jahrhunderte überlebte, und ist auch heute der Stolz des Schatzkammers von Bari.

Das mit transparenten Kristallfenstern durchbrochene, mit reicher figuraler Emailzier versehene *ostensorium* wurde wahrscheinlich für Reliquie verfertigt; aber darüber schweigen auffällig die Quellen. Auf Grund seiner typologischen und stilistischen Parallele kann man es auf das zweite Viertel des 14. Jahrhunderts datieren. Das zu verfeinern ist mit Hilfe der geschichtlichen Relationen möglich. Das siebenmal geschnittene, rot-weiss gestreifte Wappen ist ohne Zweifel mit dem ungarischen, um 1200 erscheinenden Wappen identifizierbar. Diese heraldische Zier kann man entweder mit der Funktion des Reliquiars (mit dem Person des Titularheiligen) oder mit dem Stifter in Verbindung bringen. Die erste bekannte ungarische Herrscher-Wallfahrt nach Bari geschah zur Zeit des Aufenthaltes der Königin Elisabeth Lokietek in 1343/44 in Neapel, die zweite in 1350, während des zweiten Feldzuges des Königs Ludwigs des Grossen gegen Neapel. Der Name des Priors Petrus de Moreriis kommt in den Quellen zwischen 1335 und 1346 vor, so wäre der erste Zeitpunkt und Königin Elisabeth als Stifterin bedenkend. Der seit 1333 in Neapel lebende und in 1344 ermordete Herzog Andreas (der Sohn des ungarischen Königs Karl Roberts und der Königin Elisabeth Lokietek) oder seine Umgebung kommt auch in Frage. Zu Beantwortung dieser Fragen wird die Forschung der Person und Tätigkeit des Petrus de Moreriis, besonders seiner Beziehungen zu den Anjou-Höfe in Ungarn und in Neapel näher bringen.

Andrási Gábor

MOTÍVUMREJTŐ ABSZTRAKCIÓ A ZUGLÓI KÖRBE (1961–1968)

„Végülis ahhoz, hogy világosságot teremtsünk, el kell választani az absztraktot a nonfiguratívól.”

(Jean Bazaine)

Minél mélyebb, minél alapvetőbb egy félreértés, annál makacsabban, szívósabban gyökerezik a művészetre települő reflexiók egyre gyarapodó rétegébe. Mint amikor hóembert építünk: a maroknyi hógolyó tovább-tovább görgötve végül alig mozdítható, ölnyi gömbként magasodik előttünk.

A magyar művészettörténeti és művészetelméleti irodalom egyik paradigmikus vonása a félreértések kritikátlan továbbörökítése, továbbéltetése – még a bőven dokumentált, meghatározó jelentőségű életművek, olykor egész stílustendenciák tekintetében is. Az utolsó fél évszázad és a közelmúlt művészeténél maradva: ilyennek gondolom a Vajda Lajos-oeuvre szimbólum-felfejtő, motívum-megfeleltető módszerrel történt „átszürrealizálását”; a hatvanas években valójában széles körben alkalmazott ún. cuppantásos festői technikának kizárólag figurális törekvésekhez, jelesen a szürnaturalizmushoz rendelését; az idős Kassák személyes, lírai olajvásznon piktúrájának és a korabeli „fiatalok” (Bak, Nádler) hard edge-korszakának egyaránt (új) konstruktivizmusként való interpretációját.¹

Jelen tanulmány egy hasonló félreértés elosztatására tesz kísérletet. Nem tehet másként, ha tulajdonképpeni tárgyát, a *Zuglói kör*² festőinek – a kör magját képező Molnár Sándor, Bak Imre, Deim Pál, Nádler István, majd az 1962–63 táján hozzájuk csatlakozó Hortobágyi Endre és Molnár László – közös stílusát, a francia eredetű lírai absztrakciót valamennyire is autentikus módon kívánja megközelíteni.³ Ennek érdekében elsőként két általánosan és rendszeresen használt fogalom, az absztrakció és a nonfigurativitás megkülönböztetésére kell sort keríteni. A hazai művészetelméleti gyakorlatban e fogalmakkal ugyanis rendre mint szinonimákkal találkozhatunk, a szövegekben többnyire pusztán stiláris, a szóismétlést elkerülő fogásként követik-váltogatják egymást. Ez az egyébként – látni fogjuk – teljesen indokolatlan megfeleltetés valóságos félreértés-generátorként működik, alapvetően eltérő indíttatású és a festői gyakorlatban is merőben más jelenségeket vesz egy kalap alá.

Nyugtalanító tárgy

„1965-ben Párizsban személyesen is megismerkedtem *A francia hagyomány festői* (Peintres de Tradition française) csoport tagjaival. Nálunk még nem hallottak róluk, hiszen ők az ötvenes években lettek világszerte

közismertté, amikor Magyarország tökéletes szellemi zárlat alatt volt. Számomra – 1961 óta – sokat jelentett az ő tevékenységük. Közvetítésem keresztül jutott a hírük Magyarországra. Lefordítottam Bazaine könyvét, a *Jegyzetek a mai festészetéről*-t és ezt szétosztottam barátaim és ismerőseim között” – írja Molnár Sándor.⁴ Az idézetben szereplő Bazaine-tanulmány – a francia lírai absztrakció kiemelkedően fontos elméleti műve – mellett a Zuglói Körben számos egyéb, e témába vágó fordítás forgott közkézen a hatvanas évek első felében; többek között további Bazaine-írások, a mesterral készített interjúk és róla szóló tanulmányok, valamint – hasonló műfaji változatosságban – *Manessier, Estève, Bertholle, Lanskoj, Pignon* és más, az *École de Paris* korszerű törekvéseihez kapcsolódó festők művészetét ismertető-elemző szövegek.⁵ Ehhez az elméleti megalapozáshoz elsősorban katalógusokban és folyóiratokban fellelt reprodukciók, valamint az 1963-tól lehetővé vált nyugat-európai tanulmányutak személyes élményei járultak hozzá. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a magyar képzőművészeti progresszió történetében a Zuglói kör lírai absztrakciója jelenti a Párizs felé forduló kitüntetett figyelem hagyományának utolsó, korszakot alakítóan termékeny fázisát.⁶

De miben áll szakmai, festői szempontból a Bazaine-kör – és így a Zuglói Kör – lírai-absztrakt formaképzése? Szögezzük le rögtön: a lírai absztrakció nem nonfiguratív művészet. Törekvése éppenséggel a képről száműzött, ellehetetlenült tárgy festői rehabilitációját, ahogy Bazaine mondja: „új inkarnációját”, „visszahódítását” célozza. A természetből (a legáltalánosabban értelmezett természetből: ember, tárgy és környezet totalitásából) vett motívum „új inkarnációján” annak festői transzcendálása értenődő, mely arra irányul, hogy „a tárgy az őt felülmúló igazság szenvedélyes ideogrammájává váljék”.⁷ Itt lehetetlen nem *Cézanne*-ra gondolni; *A francia hagyomány festői* számára bevallottan az Aix-en-Provence-i mester jelentette a meghatározó erejű tradíciót. Számukra valóban ő volt az „ősapa”; sokkal közvetlenebb és természetesebb módon találtak vele kapcsolatot, mint ez a magyar művészetben történt, ahol Cézanne elsősorban a konstruktív, a szerkezetes-mértani képfelfogás példája volt.⁸ Ezzel az egydimenziós recepcióval szemben Bazaine-ék – és nyomukban a Zuglói Kör festői – Cézanne-ra mint a teljes létezés ritmusával együtt lüktető, személyes, élő geometria és – mindenekelőtt – mint a naturalizmus utáni tárgyfestészet, a „fensőbb erővel, anarchikus elhivatottsággal terhes” tárgy festészetének hagyományára tekintettek: „Amikor Cézanne meghajlít egy vonalat, az egész világ szerkezete a nyomába billen”.

A francia lírai absztrakció a tárgy festői transzcendálását a valóság, a realitás túllépésével, egy magasabb, tágasabb dimenzióba emelésével és nem felszámolásával kívánta megvalósítani. Ez praktikusán az analógiás formaképzés gyakorlatában nyilvánult meg: a tárgy zárt entitását feloldani, struktúráját megnyitni a megfelelések, a többértelműség felé: „A fűben fekvő testből fa lesz az égen, a jel megváltoztatja értelmét; ez a kebel a

1. Molnár Sándor: *Harc*, 1961, olaj, vászon, 100×200 cm. (Fotó Török Tamás)

Nap, és hirtelen, anélkül, hogy látszólag bármi is változnék, a holt vászon, amely mindeddig ellenállt, egyszerre élni kezd.” Ezt az analógiás vagy más szóval *alternatív* formaképzést – magát az alkotás- és látáspszichológiai jelenséget – nevezi írásaiban Molnár Sándor *áthatás*-nak: „Az áthatás – a képek egymásba szövődő sokasága – labirintus, melyben alszik vagy dühödten lesi áldozatát a Minotaurusz; torony, melyben a királylány vár ébredésére. (...) Az áthatás az, amikor az elemek önmagukat fenntartva a többiben feloldódnak. Az áthatás az analógia, a metamorfózisok és a megfelelések titkos világa. Az egyidejűség jele. Most, ebben a pillanatban minden: a fa lombja, sziklák és kövek, a hullámzó víz és az égen úszó felhő, a száraz ág, a zuhogó eső, kedves és gyűlölt arcok, érzések és átvonuló emlékek, kétségbeesés és gond és gondolat és szellemi világosság egyszerre érvényes. Az egész létezés áthatja egymást és kifejeződik a jelben.”⁹ Az áthatás Bazaine-i módszerét alkalmazva a *Zuglói Kör* festői organikus jelekből szervezett strukturális képeket hoztak létre, melyek szövetében az eredeti alakzat „tárgy minőségében eltűnik, hogy mint forma nyerjen igazolást. (...) Egyetlen formán belül két lehetséges magyarázat lebegése... ez az intervallum, ez a hasadás végül is hatalmába keríti a tárgyat; a tárgy helyébe maguk a lehetséges értelmezések lépnek, azok válnak legfőbb realitásává és egysége ezekben valósul meg.” Ez a formai átalakulás, metamorfózis a lényege az *École de Paris* lírai absztrakciójának, melyet mindezek tükrében talán helyesebb *motívumrejtő absztrakció*-nak nevezni. A természeti motívum e lebegése, pulzálása jellemzi a magyar festők e „zuglói” periódusban született műveinek zömét is; ám ez a „nyugtalanító tárgy” (Bazaine) – a mindkét esetben lezajló „megfeleltetés” (mint olyan) logikai aktusán túl – nem mutat semmiféle rokonságot az elsődlegesen

szimbolikus, jelző funkciójú szürrealista *objet*-val; még akkor sem, ha teóriájában a francia mester a megvalósuló festménynek egy, a tudatalatti-ban már meglévő előképet tulajdonít.¹⁰ A motívumrejtő absztrakció festői jelei – melyekről Molnár is beszélt – azonban nem jelképek, hanem sokkal inkább a premodern ornamentikában megnyilvánuló archetipikus képek és képzetek elementáris alakzataira emlékeztetnek; olyan jelek tehát, melyek „a látható forma mélyebb értelmére utalnak” és „a dolgok átfogó jelzésére törekednek.”¹¹ A fentebb már idézett megfogalmazások – a „felsőbb erővel terhes” és az „öt felülmúló igazság szenvedélyes ideogramma-ja”-ként tételezett tárgy, mint forma – ugyanerre a transzcendens dimenzióra vonatkoznak, egy olyan, a tárgyban immanensen benne nyugvó – és éppen az értelmezések között nyíló „hasadás”-ban felvillanó alternatív forma révén életre keltett – transzcendencia megkísértésére, mely élesen különbözik a magával azonos tárgyat megzavaró és azt más – külsődleges, szokatlan, váratlan – összefüggésbe helyező szürrealista eljárástól.

Cézanne és a saját törekvései közötti összekötő kapocsnak Bazaine a kubistákat tartotta. A kubizmust azonban nem mint a vászonra kerülő valóságdarabot részeire bontó és e részeket analízis alá vető, racionális festői metódust tekintette, hanem a zárt, kompakt tárgyat átlelkesítő, emberi „életlendülettel” feltöltő, a tárgyat – az emberével, a természetével azonos ritmikájú „áramlatot”, „erővonalakat” mutató – dinamikus téri relációkba helyező, a tárgyat „megnyitó” módszerként, mely ezáltal „egy élő és mozgó tartam, egy strukturális idő” behatolását jelenti a „dolgok megrekedt terébe.”¹²

A „lírai absztrakt” vásznon kialakuló, hol puhán egymáshozsimuló, hol határozottabb kontúrokkal egymástól jobban elkülönülő formákból szőtt *falt-struktúra*¹³ tehát egy bizonyos – alternatív módon apperceptíválható – *figuratív tendencia* (valójában a legáltalánosabb festői toposzok: portré, tájkép, csendélet, többalakos kompozíció) szerint szervezett. A *Zuglói Kör* festészetét érintő csekély számú és terjedelmű irodalom nem vesz tudomást eddig fejtegetett sajátosságairól. Hegyi Lóránd Molnár Sándor Mednyánszky-teremben rendezett, és a művész majd’ tíz éves lírai absztrakt periódusát¹⁴ összefoglaló és lezáró egyéni kiállításáról például a következőket írta: „Az 1966-os tárlaton 30 művel szerepel, egytől egyig nonfiguratív alkotásokkal. 1963-as párizsi útja után megerősödik benne a teljes nonfigurativitásra való törekvés; bár festményei gyakran keltenek tájképi asszociációkat, nem annyira a látvány tárgyiassága, mint inkább hangulati tartalmi miatt.”¹⁵ Ugyanebben a tanulmányban – ahol a lírai absztrakciót a hazai absztrakt expresszionizmus egyik fő vonulataként tárgyalja – Hegyi Lóránd kijelenti: „Az absztrakt expresszionizmus... olyan szemléletet hordoz (még elhalása után is, az egyes művészek tevékenységében), ami gyökeresen szakít mindenfajta természetelvű, leképező, realista-naturalista és posztimpreszionista művészeti gyakorlattal. Kis leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az absztrakt expresszionizmus, a kalligráfia, az informel, a lírai absztrakció egyfajta ‘tabula rasa’ a magyar

2. Bak Imre: Struktúra I. 1965, olaj, vászon, 90x120 cm. (Fotó Török Tamás)

művészetben.”¹⁶ Az „egyes művészek tevékenységét” megvizsgálva látni fogjuk, hogy ezek a megállapítások legalábbis „finomításra” szorulnak.

A motívumrejtő absztrakció festészetelmélete tehát egyfelől a szürrealizmus tárgyfelfogásának kritikáján, másfelől az absztrakció fogalmának tisztázó szándékú kiterjesztésén nyugszik. Bazaine a mindenkori festészet szubsztanciájának tartja az absztrakciót; álláspontja szerint minden művészet lényegét tekintve absztrakt – „amennyiben nem azonos a természettel, hanem a teljes valóság sűrítése” –; de természetesen nem minden absztrakció (vagyis művészet) nonfiguratív. Ugyanakkor minden forma (még a nonfiguratív is) valahonnan – jelesül a szélesen értelmezett természetből – származik. Ennek dacára „... a művészet sohasem hasonlított semmiben a természethez, hacsak nem az emberhez, és ahhoz, ami az emberben a legkevésbé figuratív: a fizikai reflexekhez, az impulzusokhoz, a vágyakhoz, a világnézethez.” A kép szempontjából nem az a döntő, hogy a festett formák tárgyakat ábrázolnak-e vagy nonfiguratívak, hanem hogy milyen kapcsolatot tud teremteni a bennük koncentrálódó szubjektív természet (ahogy Bazaine mondja: a „vérmérséklet”¹⁷) a lét univerzalitásával. Ez a kapcsolat teszi lehetővé a „teljes valóság” felismerését, átélését.

A francia mester nyomán 1966-ban Molnár is deklarálta idevonatkozó elveit: „A festészet mindig absztrakt volt, hogy ezzel a közkeletű szóval éljek. Absztrakt, vagyis mindig megvolt – és pedig a festőkben tudatosan – az a tudás, hogy a kép önálló realitás, amely nem függ semmilyen más realitástól, de amely a többi realitásból sok mindent asszimilálni képes. (...) A festészet tudatosan absztrakt volt a XIX. századig, amikor is, tudat-talanul ugyan, de absztrakt maradt Kandinszkij fölléptéig, amikor megint tudatosá vált absztrakt jellege.” És alább, ugyanitt: „Vajda Lajos volt az, aki először megértette velem az absztrakt formát teljes tudatossággal. Ott láttam a jelet, mely nem mutatott tárgyat és mégis realitásoktól volt terhes.”¹⁸

Vajda nevének említése óhatatlanul felveti a motívumrejtő absztrakció hazai összefüggésbe illesztésének igényét. Vajon a „realitásoktól terhes absztrakt forma” milyen magyarországi hagyományaival számolhattak a *Zuglói Kör* festői?

Be kellett látniuk: ez a mindkét tartomány felé egyszerre nyitott forma-felfogás a huszadik századi magyar festészetben csak alig kitapintható vékony érként van jelen. Hiszen az éppenséggel az „absztrakt” (értsd itt: nonfiguratív) és a „figurális” (realista vagy kvázi-realista) antagonizmusa mentén hasadt ketté. Amilyen ádáz indulatoktól izzott, épp olyan nyomorúságosan provinciális volt a hazai festészet e skizofréniája (volt? az idősebb és a középgenerációs művészek maig együtt élnek ezzel a tudatukból és zsigereikből száműzhetetlen kórral). Kevesen akadtak, akik túlléptek ezen a kultúrpolitikai technikákkal korszakról korszakra mesterségesen is szított ellentétben, a művészeti életet értelmetlenül megosztó áldilemmán.

E tekintetben mindenekelőtt a *Martyn*-életmű centrális problémája, legértékesebb vonulata kínálkozott itthoni analógiaként. A két háború közötti *École de Paris* szellemiségét és kultúráját közvetítő pécsi mester piktúrája híd szerepet töltött be a hazai „elvont művészet” negyvenes évekbeli tradíciója és a hatvanas évek elején-közepén Molnárék által aktuálisnak tartott Bazaine-i képfelfogás között. Martyn művészete valóban „határeset”: *Hárs Éva* nagymonográfiája¹⁹ folyamatos birkózás, hogy a figurális és a nem figurális formák egymás közötti dinamikus, állandóan változó viszonyát, mértékét és arányát képről képre definiálja. Idézi *Kállai Ernő*-t is, aki (persze megintcsak) elsőként ismerte fel Martyn formáinak metamorf jellegét,²⁰ és Kállaihoz hasonlóan Hárs Éva is gyakran él a „rejtőzés”, az „elrejtés” – e tanulmány szempontjából kitüntetett jelentőségű – fogalmával,²¹ hogy végül egy – mi már tudjuk: csak látszólag – paradox, szokatlannak érzett (az idézőjel erre utal) kifejezésre találjon: „A valóságos élményre a művek konkrét jelekkel utalnak, akkor is, ha a kompozíció egésze elvont, absztrakt értelmezésű. Műveinek nagyobb részét így a ‘figurális absztrakt’ meghatározással jelölhetjük.”²² Az ötvenes évek végétől Martyn egyes vásznain is megjelennek a kevésbé egzakt kontúrokkal felvitt „foltformációk”, hogy az oeuvre egészére jellemző *áthatás* ezúttal ebben a „lírai

3. Nádler István: Akt, 1963, olaj, vászon, 80×120 cm. (Fotó Török Tamás)

absztraktokra” emlékeztető festői közegben játszódjék le (*Offrande*, 1957; *Tengeri emlék*, 1964).

Martyn mellett a progresszív természetfestészet – ami magyar viszonylatban a naturalisztikus ill. posztimpresszionisztikus szemlélet elutasítását jelentette – háború utáni képviselői merülhettek fel további támpontokként. Ahogy Martyné Molnár Sándor, úgy *Gadányi Jenő* és *Bene Géza* művészete elsősorban Bak Imre és Deim Pál indulásánál játszott szerepet.²³ Mind a Gadányi-, mind a Bene-életmű az organikus és a konstruktív formszervezés összeegyeztethetőségének, valamint a természeti motívumok és a nonfiguratív alakzatok közös gyökerének felismerésén alapult. A valóságkelemek – melyek mindkét mesternél „plein air” vagy „beállítást után” készített vázlatokban kapták első formájukat – utóbb e képi jegyzeteknek műtermi munkával történő átlényegítésével, transzformációjával alakultak „elvonat” kompozíciókká. Ezek az „elvonat” kompozíciók azonban rendre megőrizték magukban a táj, a motívum emlékét, de sohasem annak egy bizonyos látványhoz kötött konkrétságában, hanem a természet alapvető, esszenciális, „absztrakt” formai struktúráiban, mozgásaiban és színeiben. Gadányi és Bene ötvenes évekbeli természetfestészete (a két festő egy évben, 1960-ban hunyt el) ugyanúgy nélkülözötte az absztrakt – nem absztrakt skizofréniát,²⁴ mint a Martyn-életmű fentebb tárgyalt vonulata, ám művészetükben nincs jelen az áthatás „alternatív” formafelfogása, „a képek egymásba szövődő sokasága”.

Áthatások

A francia motívumrejtő absztrakció első hazai példáit Molnár Sándor festészetében találjuk. A hatvanas évek legelejétől 1966-ig művészete két párhuzamos szálon fut. Az egyik a fentebb már részletesen ismertetett par excellence Bazaine-i módszer, melynek eredményeképpen vásznaira a jellegzetes, ritmikus-szagatott folt-struktúrák kerülnek. A témának megfelelően ezek olykor kuszán-szűrősen örvénylenek (*Harc*, 1961), máskor a vegetáció organikus hullámmozgását, rezgéseit követik (*Bokrok*, 1963). A Molnár-képek faktúrája rendkívül változatos: a dús, pasztózus pigmentmasszát gazdagon felhordó, a gesztusoknak is teret engedő festésmódtól az ujjheggyel kialakított színes pontrendszeren át az egészen vékony – lazúros vagy szikár-száraz – „egzakt”, mozaikhatású felületig terjedő skálán számos variációt mutatnak. A másik a képi elemeket határozott kontúrok közé szorító, az összefoglaló és a részletformák viszonyát első pillantásra is áttekinthetőbben feltáró, architektonikusabb és a tündöklően tiszta, világító színek erejére hangsúlyt helyező – s ugyanakkor a Bazaine-i elvekkkel is konvergáló – metódus, melynek aktuális változatát Molnár Maurice Estéve festészetében ismerte fel.

Már a hatvanas években sajátos vonulatot alkotnak Molnár életművében a bibliai, illetve keresztény ikonográfiájú többalakos kompozíciók (*Betsabé*, *Emmauszi vacsora*, mindkettő 1961; *Angyali üdvözet*, 1962 stb.) A témaválasztás egyrészt a művész (máig programszerűen vállalt) szoros kötődését jelzi a klasszikus európai festészethez, másrészt a tradicionális képek szerkezetét alapvetően meghatározó primer formaviszonylatok (háromszög kompozíció, koncentrikus, illetve egymást metsző körök és ellipszisek, diagonálisok) tudatos továbbörökítésének szándékáról tanúskodik. Molnár lírai absztrakt korszakát lezáró, 2x5 méteres festménye, a *Sárkányölő* (1966) is e törekvéseinek példája. A művet 1968-ban a műcsarnoki *Stúdió 58–68* kiállításon *Üvegablakterv* címen mutatta be. Itt nem egyszerűen a „vallásos téma” keltette – várható – feszültségek elkerüléséről van szó; a *Sárkányölő* valóban felfogható egy nagyszabású murália terveként is. Molnár ilyenirányú ambícióit sohasem titkolta – 1989-ben a szombat-helyi székesegyház elpusztult mennyezetképei helyébe készített akvarell-vázlatokat „önmaga megbízójaként”²⁵ –; születésükben pedig közrejátszott annak ismerete, hogy *A francia hagyomány festői*-nek művészete különösen alkalmasnak bizonyult monumentális, térszervező alkotások (falképek, üvegablakok, mozaikok, szőnyegek) létrehozására.²⁶

1963-ban beérni látszottak a Zuglói Körben folytatott kutatások és stúdiumok; ez az az év, amikor Molnár művészbáratainak festészetében is felbukkannak a motívumrejtő absztrakció módszerével született munkák.

Bak Imre 1962–63 körül már lírai absztrakt műveket alkotott (*Barna táj*, 1962; *Táj* (Város), 1963), de ezek egyelőre más művészek (*Zao Wou-ki*, *Vieira da Silva*) vonzáskörét sejtetik. Am az 1963-ban keletkezett *Kert és Téli táj* már egyértelműen a közös „zuglói periódus” terméke; előbbi egé-

4. Deim Pál: Polc, 1966, olaj, farost, 105x170 cm. (Fotó Török Tamás)

szen nyilvánvalóan alkalmazza az ún. alternatív formaképzést (táj, csendélet és emberalakok egyaránt felfedezhetők a képen); utóbbi pedig felszabadult, dinamikus mozdulatokkal, a fehér és a kék szikrázóan hideg tónusaival vászonra rögzített „absztrakt” táj-invenció.²⁷ Bak 1964–65-ből való művei kitűnően szemléltetik a természeti motívumtól a többértelmű formai jelekből újjáteremtett „lebegtetett” tárgyig bejárt festői processzust: a figura-quietude-táj tematikájú zsírkréta rajzoktól (*Három nő*; *Csendélet*; *Facsoport*, mindhárom 1964) az ezeket egymásra csúsztató, együtt-láttató foltrendszerreig (*Tache, Struktúra I–II.*, mindhárom 1965).

1963-ban született számos – a festő e korszakát reprezentáló – Nádler-festmény is. Az utóbb, 1985-ben a Műcsarnokban rendezett gyűjteményes tárlatán hosszú évek után először kiállított – és sokak számára egy addig teljesen ismeretlen képfelfogásról hírt adó – *Niké*²⁷ és társai (*Táj*; *Akt*) Nádler jellegzetes, drámai izzású színeiből – vörösekből, sárgákból és mélykékekből – olykor igen szabadon, széles ecsetvonásokkal épített kompozíciók. A felmagasodó vagy elnyúló női figurák idomai hegyeket, völgyeket, szakadékokat láttató tájképekként is értelmezhetők.

Deim Pál helyzete a Zuglói Kör festői között némiképp eltérőnek tűnik. Korai, 1962–63-ban keletkezett táj- és városképeinek visszafogott koloritja, tört tónusai – okkerek, homokszínek, a szürke számtalan változata – és a gyakran transzparens fehér kontúrok a kései Braque, Gadányi, valamint a szentendrei hagyomány, elsősorban Vajda hatásáról árulkodnak. Deim figurái már ekkor igen plasztikusak és a stilizáció felé hajlanak; az orga-

nikus (Moore²⁹) és a konstruktív (Barcsay) formateremtő erők egyszerre vannak jelen többalakos képein. Míg a *Ketten* (1964) emberpárja X-lábú fehér kerti bútorok „geometrikus” rendjéből (pontosabban „rendetlenségéből”), addig az ugyanebben az évben festett *Három nő* csoportja hajfürtök, keblek és drapériák sötéten kanyargó arabeszkjeiből bontakozik ki. Ha ezeket a műveket összehasonlítjuk az egy évvel később született, hasonló témájú *Két nő* című képpel, azonnal szembetűnő a különbség: a figurák ez utóbbin csaknem beleolvadnak a már jól ismert, jellegzetes, szakadozott folt-formák pozitív-negatív rendszerébe. (A festő – igen találóan – „rongyos képek”-nek nevezi ezeket a munkáit.³⁰) Deim motívumrejtő absztrakciójának másik darabja a *Polc* (1966), melyen még egy lépéssel tovább megy: az azonosíthatatlan tárgyak között – alternatív formaként – ülő (?) alakra ismerhetünk. Itt kell megemlíteni 1963–65 között Hódmezővásárhelyen és Kecskeméten „természet után” készített tus és diófapác-sorozatát. Az apró lapok – melyek szerepeltek Deim 1965-ben a Mednyánszky-teremben rendezett egyéni kiállításán – valójában előre jelezték az életműben 1965–66-ban lejátszódott változást: ahogy a *Két nő* és a *Polc* című festmények, úgy ezek a grafikák is hol elemi formákból szervezett ritmikus struktúrákként (*Szeméttelap*, 1964; *Betongyűrűk*, 1963–65 k.), hol organikus jelek szöttek-séként (*Sövény*, *Bozót*; mindkettő 1963–65 k.) rögzítették a tárgyakat és a természeti motívumokat. (A művész számára is meglepetésként hatott, amikor utóbb kiderült: munkáit szoros rokonság fűzi Bazaine rajzaihoz.³¹)

A körhöz 1962-ben csatlakozó Hortobágyi Endre pályája másképpen alakult, mint főiskolát végzett társaé. Indulásáról egy korábbi írásom ma is helytállónak tartott részletét iktatom ide: „Az ötvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig festészetének meghatározó eleme a mindössze néhány felszabadult gesztust papírra rögzítő kalligráfia. Teljesen ösztönösen bukkan rá: a távol-keleti példák éppúgy ismeretlenek előtte ekkor, mint a modern nyugati művészet rokon törekvései. Diófapác és tusrajzokat vet papírra, s míg az előbbieket a sötét és világos foltok spontán viszonyaira és a pác bársonyos barna tónusaira épülnek, addig az utóbbiak ideges-szikárabb vonalrajzokkal inkább jelszerűen hatnak. Csaknem megoldhatatlan feladatot tűz eztán maga elé: az ecsetrajzok olajfestményben történő ‘megörökítését’; ám mindezt nem a gesztusfestészet eszközeivel, hanem szisztematikus műtermi munkálkodással. A kalligráfiák javát válogatja ki e célból, s kezdetét veszi a nap mint nap új szakmai probléma elé állító, sziszifuszi erőfeszítés: olyan képet festeni, mely őrzi a gesztusok frissességét, ugyanakkor a spontán papírra vetett formaviszonyokat festői rendként képes láttatni és – a kalligráfiák monokrómiájával szemben – kevert, tört, mégis erőteljes színekkel dolgozni – a rajzokhoz képest monumentális méretben (*Ív*, 1962; *Táj*, 1963).³²

Az indulatok gyakran elemi erővel, minden aggályt és programot elsöpörve, közvetlenül kerülnek vászonra; a zsíros, vastag festékpásmák zilált, eróziós felületet alkotnak (*Nyár*, *Levezetés*; mindkettő 1965). Mégis

5. Hortobágyi Endre: Zugliget, 1966 k. olaj, vászon, 196x120 cm. Első Magyar Látványtár Alapítvány tul. (Fotó Farkas Árpád)

rend van ezeken a képeken – az imént említett *festői rend*: az ecsetnyomok ritmusa, a mozzulatok fő iránya és a színek ösztönös komponáltsága következtében.” A kalligráfia és a gesztusfestészet felől érkező Hortobágyi 1966–67-ben festi leginkább „zuglói” munkáit. „E korszak egyik fő műve az összehajló-ringó-hullámzó lombok és a közöttük bujkáló fények mozgására épülő *Zugliget* (1966). Hortobágyi nagyméretű vásznai ebben az időben dús, vastag festékekkel dombormű módjára megmunkált érzéki felületek, ahol a vetett árnyékoknak is szerep jut (*Áramlás, Fa*; mindkettő 1967).³³

A zuglói munkába – mint Molnár Sándor barátja – „egyéni hallgatóként” körülbelül Hortobágyival egy időben bekapcsolódó Molnár László festészetében 1963–64 táján jelentkezett a lírai absztrakció hatása. Molnár Sándor mellett az ő vásznain követhető leginkább, hogy a Bazaine-kör szellemissége – a megújított „francia hagyomány” – milyen szerves kapcsolódásokat mutat, hogyan ível Cézanne-tól a kubizmuson át az *École de Paris* negyvenes-ötvenes éveiben kibontakozó progressziójáig. 1965-ben már Molnár László műtermében is ott sorakoztak azok a munkák, melyek a formai áthatás elméleti és szakmai konzekvenciáinak ismeretében keletkeztek (*Figura, Táj*; mindkettő 1965). Akárcsak Hortobágyinál, Molnár Lászlónál is 1967–68-ig tart a francia orientáció. Utóbbi – minden bizonnyal Molnár Sándor hatására – üveglak-tervet idéző, nagyméretű, karcsú, álló formátumú kompozícióban (*Sárkányölő*, 1967) összegzi a korszak vásznairól tovatűnő, de számos utóbb festett kép (*A kert/Utca*, 1968) formai megoldásait még vissza-visszatérő eredményeit.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a hazai motívumrejtő absztrakció legtermékenyebb, legaktívabb időszak a 1963–66 közötti négy esztendő. Ha a Bazaine-i képfelfogás első jelentkezésétől egészen annak az egyes festők életművében – alább látni fogjuk: más-más módon – történt „lecsengéséig”, fokozatos felszámolódásáig számítjuk, a zuglói periódus az 1961-től 1968-ig terjedő nyolc évben jelölhető ki.

Epilógus

A legradikálisabban Molnár Sándor szakított a lírai absztrakcióval. 1966 éles határvonal oeuvre-jében; a *Sárkányölő* megfestésének évében keletkeztek első, ún. „üres” képei, melyek elsősorban *Mark Rothko* meditatív művészetével rokoníthatók. A mozgalmas, metamorf Bazaine-i folt-formák helyét hol gomolygó, hol tisztán sugárzó, hol tompán izzó – egyetlen szín számtalan tónusát, a tónusokban rejlő intenzitást, színerőt próbára tévő – monokrómia foglalja el. A tárgy transzcendálása után Molnár festészetében a forma nélküli színre kerül a hangsúly. E munkák – az 1966–68 között született sorozat darabjainak utóbb adott közös címe: *Principium* – másik jellegzetessége, hogy a monokróm, „telített ürességű” felületet gyakran lécekkel tagolt, zsinórokkal osztott, szakrális reminiscenciákat kísér-

6. Molnár László: Táj, 1965 k. olaj, vászon, 100×70 cm. (Fotó Molnár László)

tő objektszerű táblák és tábla-építmények hordozzák (*Princípium No 1 és No 7*, mindkettő 1966; *Princípium*, 1968).³⁴

Bak Imre és Nádler István életművében a fordulat inkább folyamatszerűen zajlott: 1965-ben mindkettejüknél tetten érhető az „alternatív” foltrendszerek egyszerűsödése, formai redukciója.³⁵ Bak az emberi figura elemi alakzatokká (fej-kör, test-négyzet) tömörítése mellett, ezzel szoros összefüggésben a napkorong-kör és a horizont-fekvő hasáb viszonyrendszerére vezeti vissza a „természethől vett” motívumokat (*Három kompozíció, Figura*, ill. *Nap, Vörös nap*; valamennyi 1965)³⁶. Következő lépésként – már a *hard edge* és a *shaped canvas* ismeretében, igaz, egyelőre csak képtervként – a szabályos rombusz alakú felületen élénk, tiszta színekkel megfestett, ekkor még hullámzó szélű képcsíkok és amorf, zárványszerű foltok jelennek meg (*Formázott vászon I–II.*, 1965). Az „átmeneti állapot” további példája a *Hard edge* című apró, kettős tagolású képterv (1966), ahol a szabályos ritmusú, egzakt kontúrokkal definiált átlós vörös színsávok ellentettjeként a másik mezőben karéjos-szabálytalan kék „felhőforma” úszik. A „kemény élek” az ezt követő két esztendőben válnak Bak művein uralkodóvá.

A folyamat érzékeltetéséhez Nádlernél is hasonló – kevésbé ismert, a műhelymunkába bepillantást engedő – képeket veszünk sorra. Ahogy Baknál a figura, úgy Nádlernél a táj festői strukturájának átalakulásában ragadható meg a változás. A festő e korszakában sokat dolgozott temperával. Papírra készült egy egész sorozatnyi műve, melyeken kezdetben még rendre felbukkannak a motívumrejtő absztrakció foltjai, de immár erőteljes, határozott kontúrok közé szorított geometrikus formák (hegyes, ékszerű alakzatok és háromszögek) közegében (*Áttört, Autobahn I–II.*; mindhárom 1965). Nádler átmeneti periódusának főművei a jellegzetes, mélytűző vörösekkel, sárgákkal és telített kékekkel farostlemezre festett nagyméretű tempera-tájképek (*Visegrád, Dunakanyar*; mindkettő 1966), melyek a szabadabb, expresszív formafelfogást és kevert-tónusos színhasználatot egyszerre alkalmazzák elemi-reduktív alakzatokkal és „szubjektív kézjegyektől mentes” színmezőkkel.³⁷ 1967-től ez utóbbiak – és általuk egészen sajátos szimbólumteremtő szándékok – kerülnek előtérbe Nádler művészetében (*Ősi, Szürreális szírommotívum I–II., A motívum*; valamennyi 1967).

A lírai absztrakció „meghaladásának” egyik fő tendenciája, a geometrikus konstrukciók vagy a kvázi-geometrikus struktúrák kikristályosítására irányuló, az áthatás alternatívítása helyébe egyértelműséget, egyfajta tisztázottságot állító forma-redukció érvényesült Deim Pál művészetében is 1966–68 között. 1966–67-ben jellegzetes „átmeneti” darabok kerülnek ki a keze alól, a *Triptichon* (1966) a jólismert lírai-absztrakt folt-formákat – kép a képben módján, az „oltárszárnyakat” és a középső táblát érzékeltető – négyszög-, illetve kör-alakzatokkal és színes csík-oszlopok ornamentikájával fogja körbe; a *Női foszlányok* (1967) pedig a két sziluetszerű

figurát és a közöttük tátongó óriási vörös vulvát szabálytalanul hullámzó vertikális sávok rendszerébe illeszti. Mint Nádler, Deim is gyakran használ ekkor temperafestéket.³⁸ Nem a *hard edge*, hanem *Ben Nicholson* „fehér festészete” felé tájékozódik; forma-redukciója személyes-szimbolikus vonásokat mutat, színkezelése homogén felületek helyett tónusfokozatokat és transzparenciákat, ecsetnyomokat és „kézjegyeket” használ. 1968-ra kialakul mindaz, ami Deim művészetét máig jellemzi: a sematizált, plasztikus emberalak (a „bábu”) és a festő sajátos „vonalkázós” technikája (*Mások az ablakaink I–IV.*, 1966; *Csend I–VI.* és *Feljegyzések egy kolostorban I–VIII.*, mindkét sorozat 1968).

A hetvenes évek elején Molnár László is a geometrikus absztrakció irányába haladt tovább. Ám hamarosan felébredt benne az igény a figurativitás megtartására is. Pályája azóta is e kettősség festői összeegyeztetésének folyamatos kísérlete: nonfiguratív periódusában az elvont formák tárgyias-asszociatív jellegét hangsúlyozta; figurális korszakában pedig az alakok és tárgyak autonóm szín- és formavonatkozásait emelte ki.

Hortobágyinál az 1969-es *Invenciók* című pittkréta sorozat jelzi szemlélete változását. Noha az egyes lapok még határozottan szerves asszociációk keltenek (ritmikusan strukturált, vesszőfonatszerű vagy rostos vonalrendszerek, organikus-zárt alakzatok), addig más darabokon robbanások és katasztrófák nyomait őrző, elszabadult formaszilánkok és töredékek a gondosan kiépített szellemi és képi módszer válságára utalnak. A kibontakozás lehetőségeiről néhány színes kréta- és ceruzarajz alapján alkothattunk fogalmat. A rajzok festményváltozatai áldozatul estek a kényszerű körülményeknek: eltűntek a később született képek alatt. Mozgó, relatív, áttűnésekben és változó viszonylatokban megmutatkozó világ jelenik meg Hortobágyi művein, párás, puha, gomolygó pasztellszínekben. Kozmikus, tárgyak nélküli színstruktúrák, a „tisza, fényes nagyszerűség” (Kosztolányi Dezső) metszetei, a határtalanság-érzés képi megfelelői (*Változás*, 1970).³⁹

A Zuglói körből 1968 táján szerteágazó művészpályák lírai absztrakt („motívumrejtő”) korszakai – egyeseknél: epizódjai – ugyan esetenként megzavarhatják az „igazán jelentős” életművek töretlen, kitérők nélküli fejlődésívére vonatkozó – jellegzetesen kelet-európai – elvárásokat és babonákat, de e látszólagos „következetlenségek” az eleven, olykor a körülmények, a korszakellenem és a véletlenek hatására egyszerre alakuló formateremtő erők közvetlen megtapasztalásának élményével kárpótolhatnak bennünket.

1985–86, 1996.

JEGYZETEK

A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

- ¹ MÁNDY Stefánia: Vajda Lajos. Bp. 1983; VADAS József: A konstruktőr. Bp. 1979; SZABADI Judit: Hagyomány és korszerűség. Bp. 1987.
- ² ANDRÁSI Gábor: A Zuglói kör (1958–1968). Ars Hungarica, 1991/1.
- ³ A tanulmány első részében (ANDRÁSI 1991) a Zuglói Körhöz sorolt további festők – Attalai Gábor, Halmy Miklós, Hencze Tamás – munkásságában nem érvényesült meghatározó erővel a francia lírai absztrakció.
- ⁴ MOLNÁR Sándor: Életrajz, 1980. (kézirat) A szóbanforgó Bazaine-szöveget fordította KEMÉNY Katalin. A szamizdat-fordításban terjesztett esszéfűzér további írásai: *A kubizmus és mi* (1950); *Válasz egy ankétára a szocialista realizmus művészetéről* (1952); *Előszó egy kiállításához* (1957).
- ⁵ Olvasmányok a Zuglói Körben, in. Ars Hungarica 1991/1. 61–64. *Az École de Paris* kifejezést annak a negyvenes-ötvenes évek óta elterjedt, a párizsi festészeti tradíció szellemiségéhez kötődő külföldi és francia művészekre egyaránt vonatkozó, szélesebb értelmében használok. (Vö. Bernard DORIVAL: *L'École de Paris*. Somogy, Paris, 1961).
- ⁶ Molnár Sándor ezirányú érdeklődését máig megőrizte. A hetvenes években kapcsolatot keresett a *Supports-surfaces* csoport tagjaival, *Claude Viallat*-val, *Gerard Titus-Carmel*-lel és utóbb *Gerard Garouste*-tal is.
- ⁷ Jean BAZAINE: Jegyzetek a mai festészetről, 1953. Az ezután következő további – elkerülhetetlen – Bazaine-idézetek forrása ugyanaz a kézirat. Ezeket külön jegyzettel nem jelöltem.
- ⁸ KÁLLAI Ernő: Cézanne és a XX. század konstruktív művészete. Bp. 1942.
- ⁹ MOLNÁR Sándor: Festőjoga, *Új Művészet*, 1994/6. 14. Ugyanehhez: „Az 'absztrakt' és 'figuratív' művészet problémái más-képp vetődnek fel most, mint bármikor eddig. A művészetben az 'áthatás' megte-remtése az, ami az új szemléletnek megfelelő, a kialakuló egységlogikának. [Itt

Molnár Hamvas Béla elméletére céloz. A. G.] Vagyis a három pszichológiai sík teljes kibontása és a tudatfeletti fény-úrral való átvilágítása. (...) Az *áthatás*, amikor kide-rül, hogy mindennel azonos vagyok, de differenciáltan azonos. A különbségek (és nem ellentétek) az azonosságon belül ját-szódnak le: a tudatalatti, a tudat és a tu-datfeletti síkján. (...) A transzcendentáli-san reális forma föl sem veti az 'absztrakt' vagy 'nem absztrakt' problémáját. Ez olyan forma, amely minden részleté-ben az 'egész' világ kell legyen. Minden realitás közös struktúrája, amely a világ egységét kell kifejezze. Az egész világ je-lenvalóságát a legkisebb részben is. A végtelen része egyenlő az egészszel. Analó-giás forma. Helyesebben: differenciált ana-lógia. Ahol egy tárgy mögött az összes többi ott van teljes, mozgó, változó sorsá-val. Így újra felszabadulnak a jelek. Meg-szűnik a monotonía.” (MOLNÁR Sándor: A festői elemek analízise (1962), Ars Hun-garica, 1991/1. 103–104.)

„A munka kezdetekor mindig a természe-ti élményből indultam ki, majd átenged-tem a képet az egymásra ható motívum-oknak. (...) Az élmény indítja el a képet, majd kialakulnak a váznon azok a terek, erővonalak, amelyek megszólítanak, ve-zetnek s a további munka alapját képezik. A festés során az emlékezetből felmerül-nek már látott tájak, futó felhők, egy-egy fa vagy egy fej tűnik fel, majd kialakul egy figura vagy egy fatörzs. Lehet, hogy a motívum eloszlik a kép szövetében, de az is lehet, hogy megmarad. (...) Így az élmény csupán egy mozzanat, melyet képi jellé formálok. Martyn Ferenc ezeket a jellé formált motívumokat 'hallgatag vi-vők'-nek nevezte, ezek analógiás formák, a kép állandó inspiráló forrásai, ezek biztosítják szüntelen elevenségét. Az absztrakciónak ezt a szemléletét már a kései Cézanne-nál is meg lehet találni, melynek továbbvitelére Bazaine és köre vállalkozott.” (SINKOVITS Péter: A festé-szet: kiáltás az éjszakában. Beszélgetés

- Molnár Lászlóval, Új Művészet, 1992/3. 14–15.)
- ¹⁰ Werner Hofmann vitába szállt Bazaine elméletével: „A képnek nem lehet pontos előképe a tudattalanban, mert ez a tudattalan bár kívánságokat, reményeket és ösztönöket nevel, a műalkotás döntő dimenziója azonban – a forma! – hiányzik belőle. Ez csak a megcsinálás során jelenik meg, visszamenőleg megváltoztatva azt a 'belső történetet', amely táplálta.” (W. HOFMANN: A modern művészet alapjai. Bp. 1974. 387.)
- ¹¹ KALLAI Ernő: Vissza az ornamentikához. In. Művészet veszélyes csillagzat alatt. Bp. 1981. 141–142.
- ¹² BAZAINE: A kubizmus és mi. Esprit, 1950. június.
- ¹³ A Bazaine-i foltfestészet és a *tasimus* különbségeiről lásd HEGYI Lóránd: Kalligráfia, absztrakt expresszionizmus, informel Magyarországon 1958–1970 között. *Ars Hungarica*, 1991/1. 5.
- ¹⁴ Ezt a korszakot Fábrián László Molnár festésze „röpke állomása”-ként interpretálja. In. FÁBIÁN L.: Molnár. Bp. 1981. 17.
- ¹⁵ Hegyi Lóránd Nádler Istvánnal kapcsolatban pedig Manessier és Bazaine „esztétizáló dekorativizmusá”-ról ír, (HEGYI 1991. 13.) majd másutt: „Hogy mégis eltávolodott [ti. Nádler, A. G.] a szubjektív lírai önkifejezés festői világától, mint kortársai valamennyien, annak az a felismerés az oka, hogy ez a festészet alapvetően az érzelmi-hangulati állapot kivetítése, mely nem foglalkozik a vizuális rendszerszervezés és formatervezés problémáival.” (HEGYI Lóránd: Nádler. Bp. 1981. 10.)
- ¹⁶ HEGYI 1991. 6.
- ¹⁷ „A művészet a természetten keresztül megpillantott vérmérséklet: az ember sohasem fejez ki egyebet, mint önmagát, önmagán keresztül.” (BAZAINE i.m.)
- ¹⁸ MOLNÁR Sándor: Képi realitás (kézirat), 1966. 4–5. és 6. E felfogás lényegét tekintve már az 1962-es, *A festői elemek analízise* c. szövegben felbukkan (vö. 9. jegyzet). A Kandinszkij-hivatkozás minden bizonnyal Bazaine-től ered, Molnár másik megjegyzése Vajda pályavégi nagyméretű tus- és szénkompozícióira vonatkozik.
- ¹⁹ HÁRS Éva: Martyn Ferenc. Bp. 1975.
- ²⁰ „Az emlékek és képzettársítások fonálát követve, az elvont formákba való áttételük köntöse alól is előtűnnek a látomás elindító pontjával szolgáló, hajdani figurális és táji benyomások, élmények. Viharos tengerek, vitorlás kalózhajók, sorstépte, marcona kóbor alakok, csatázó páncélos lovagok kalandos világa rejlik az absztrakt szín- és formaváltozások háttérében.” (KALLAI Ernő: Martyn Ferenc művészete, 1946. idézi HÁRS Éva i.m. 39.)
- ²¹ HÁRS Éva i.m. 47. 49.
- ²² HÁRS Éva i.m. 153.
- ²³ Bak Imre kisfilmet készített 1961-ben Gadányi művészetéről (BÁNSZKY Pál: Bak. Bp. 1982. 6.); Deim Pál több ízben is meghatározó erejűnek nevezte pályája alakulása szempontjából a festőt (vö. LÓSKA Lajos: A tárgyak csendje – beszélgetés D. P.-lal. Művészet, 1981/9. 36–37.; KOLOZSVÁRY Marianna: Deim Pál. Bp. 1992. 12–13.) és *spiritus rectora* volt az 1986-ban Szentendrén majd Budapesten megrendezett Gadányi-emlékkiállításoknak (Szentendrei Képtár ill. Budapest Galéria Kiállítóháza). Molnár Lászlót *Illés Árpád* vitte el néhány műgyűjtőhöz: „...így találkoztam először a Rácz-gyűjteményben Gadányi Jenő és Bene Géza képeivel.” (SINKOVITS i. m. 14.)
- ²⁴ Gadányi művészetelméleti feljegyzései számos ponton mutatnak elvi rokonságot Bazaine természet- tárgy- és absztrakció-felfogásával: „Az új művészet szelleme absztrakt; még akkor is, ha ábrázol. (...) Az absztrakt mű törvénye azonos az élő valóságobjektumok szervezetének törvényeivel. Csaknem minden ember születésével hozza az arányosságot, rend, ritmus, szimmetria-változatok, színérzés, egyensúly stb. és mindezek összefüggő egységét.” Másutt: „Nem igazodom a valóság után, de annál inkább 'támaszkodom' a valóságra, mert az egyetlen lehetséges egyensúly a dolgok és képzelet összefüggésében van.” (*Gadányi Jenő emlékkiállítása*. Szentendre – Budapest, 1986. [katalógus] 5–6. ill. 5.)
- ²⁵ SZENTESI Edit: Példabeszéd és laudáció. Molnár Sándor vázlatai a szombathelyi székesegyház mennyezetképeihez. Új Művészet, 1991/8. 32–33.

- ²⁶ Néhány példa: Bazaine – Le Moal – Pavillon des Auberges de Jeunesse, Paris (1937); Bazaine – A víz ritmusa (mozaik), Maison de l'Unesco, Paris (1960); Bazaine – a párizsi St. Severin üvegablakai (1968); Le Moal – Notre Dame de Rennes üvegablakai (1956); Le Moal – 16 üvegablak, Audincourt (1957); Manessier – le Moal – üvegablakok, Pouldu (1958) stb.
- ²⁷ „...amikor 1962 táján eljutott a tacheizmus tanulmányozásához, annak is inkább fegyelmesebb formáját művelte. A 'szabad gesztusokon' is úrrá lett az agy, az alkotónak a geometria és a konstruktív szerkesztés irányában megmutatkozó hajlama.” (BÁNSZKY Pál i.m. 6.) Bizonyos, hogy a mai vagy a későbbi Bak Imre festészetének vissza- ill. előrevetítése egy stílusirány és alkotáslélektanilag egységessé kerekített (s végeredményben az életmű eleven rétegezettességét trivializáló) pályakép kedvéért ma már éppoly tarthatatlannak, mint értelmetlennek látszik.
- ²⁸ „A *Niké* olyan alkotás Nádler számára, amiben a festői nyelv kialakítására irányuló törekvései és a 'nagy motívum' keresése magától értetődően, szinte természetesként, azaz eleven, lüktető, önálló léttel bíró formában egyesülnek. A hellenisztikus *Niké* szobrászati értékei Nádler festményén tiszta festői értékeként tűnnek fel, egy átlényegítő metamorfózis nyomán. Ebben a műben sikerült egyesíteni az informel festésmód spontaneitását, a festői improvizáció felszabadult őszinteségét és merészségét, az önkifejezés dinamikus felszínre törését a zárt, meghatározott, összefogott forma szigorúságával.” (HEGYI Lóránd: Nádler. in. N. I. gyűjteményes kiállítása, Múcsarnok, 1985. 3.)
- ²⁹ Henry Moore művészetével „élőben” lehetett találkozni 1961-ben, a Múcsarnokban rendezett kiállításán. Az analógiára nézve lásd S. NAGY Katalin: Deim Pál. Bp. 1977. 8., valamint KOLOZSVÁRY Marianna: Beszélgetés Deim Pállal. in. Hatvanas évek (katalógus), MNG, 1991. 162.
- ³⁰ KOLOZSVÁRY 1991. 163.
- ³¹ „Amikor Nádler és Bak először mentek ki nyugatra, akkor a Bazaine-iskolával foglalkoztak. Akkor teljesen Bazaine-stílusban festettek, Molnár Sanyi meg Bak Imre is. Imréék vittek ki anyagot, tőlem is kértek rajzokat és kisebb munkákat. Kint ők láttak egy Bazaine-kiállítást, azt hiszem, Párizsban. S legnagyobb megdöbbenésükre az én rajzaim hasonlítottak legjobban Bazaine rajzaihoz, holott én nem törekedtem hasonlóságra, sőt egyáltalán nem is ismertem a rajzait, még a festészetét se nagyon.” (KOLOZSVÁRY 1991 163.) Ehhez még: „A konstruktív képépítés helyébe ebben a korszakban [ti. 1964–66 között, A. G.] egy oldottabb kifejezés lépett. Az alakzatok elvesztik mértani jellegüket, színfoltokká bomlanak s bonyolult viszonyokból, kapcsolódásokból teremődnek újjá. Helyzetüket térben és időben bizonytalanná teszik a lezáratlan, körülhatárolatlan idomok. Az alkotásban nagyobb szerep jut a művész érzelmeinek. A *Két nő* – e korszak főműve – alakjai is inkább érzékelhetők, mint láthatók. (...) A kifejezésmód egyszerre két síkon mozog: valós és álomszerű, hétköznapi és transzcendens, konkrét és egyetemes érvényű. Ennek az ábrázolásmódnak a végétét képviseli például az 1964-ben készült rajz sorozat...” (KOLOZSVÁRY 1992 15. 17.) A szerző interpretációjában ott lappang egy korábban idézett interjúrészlet – „Szeretném, ha saját munkámban össze lenne gyűrve mindaz, ami Barcsaynál, Gadányinál, Vajdánál van. Azt nem tudom, hogy ezt meg lehet-e csinálni. De érdekel az organikus rendszer is, a kristálytiszta geometria is, a Vajda-féle szürrealizmus is.” (KOLOZSVÁRY 1992 13.) – mely alapján ez utóbbi felé csúsztatja el Deim szóbanforgó műveit.
- ³² E műveit Hortobágyi kiállította 1963-ban a Petri Galla Pálnál rendezett műteremkiállításán.
- ³³ ANDRÁSI Gábor: Hortobágyi Endre kiállítása. Művészet, 1986/1. 56.
- ³⁴ Molnár Sándor szemléletváltásának hátteréhez lásd e tanulmány első részét: Ars Hungarica, 1991/1. 57.
- ³⁵ A lírai absztrakció vonzerejének megcsapanásáról, ill. az aktualitás eltérő megítéléséről lásd e tanulmány első részét: Ars Hungarica 1991/1. 56–58.
- ³⁶ E munkákban felfedezni vélem Bak 1977-es „szignálművészeti” sorozatának (*Nap-Madár-Arc*) „ősképeit”.

³⁷ „Az 1964–67 közti időszak egzisztenciálisan és szakmailag is a legheterogénebb periódusom. (...) Egyforma arányban követelt magának helyet a tudati és a mélyebb réteg, amihez akkor még felkészületlen voltam. Ezért aztán volt a képen geometrikus elem és tasisztikus egyaránt. Ez a bizonytalan szakmai állapot 1968-tól hosszú 12 évre stabilizálódott a geometria felé való orientálódásban.” (LÓSKA Lajos: *Zenére forgó. Beszélgetés Nádler Istvánnal. Művészet, 1986/1. 26.*)

³⁸ Mielőtt e tényből messzemenő következtéseket vonnánk le, jegyezzük meg, hogy ennek a lehető leghétköznapibb magyarázata van: a hatvanas évek közepén olcsó és jó anyagokhoz, festékekhez, papírokhoz ritkán lehetett hozzájutni. Ha ilyenekről – egymástól is! – tudomást szereztek, a művészek jóelőre bevásároltak, készleteket halmoztak fel belőlük. A szóbanforgó temperák és papírok ezért képezhetnek „közös korszakokat” pl. Deim és Nádler oeuvre-jében is.

³⁹ ANDRÁSI 1986. 56.

Summary

THE MOTIF-CONCEALING ABSTRACTION IN THE PAINTING OF THE ZUGLÓ CIRCLE 1961–1968

It was during the 1970s that the designation *Zugló Circle* emerged in the literature discussing modern Hungarian art. The name referred to a group of artists organized freely around a more or less constant hard „core” meeting in the Zugló flat (Zugló: a region of Budapest’s XIVth District) of the painter *Sándor Molnár*, most active between 1962 and 1964. The Circle’s members undertook the task of breaking the onerous black-out of information and intellectual activities characterizing the art life of Hungary in the 1960s. To learn about the history of universal art and to get to know the Avant-garde movement’s classic artists and actual aims; to discuss each others’ works; to visit the studios of forbidden artists working in complete isolation; to get some bearings in the area of intellectual traditions and associated arts; „to reach back in time” and to restore the disrupted continuity of Hungarian progressive art—these were the tasks that gave cohesion to a group of artists who otherwise often found themselves in disagreement on concrete issues. As a result of the joint theoretical/practical program formed using the collective/self-taught method, the artists providing the core of the Circle were, for long years, adhering to the same style—that of the French version of *lyrical abstraction*.

The present essay makes an attempt to clear up an apparent misunderstanding. It cannot do otherwise, if it wishes to convey an authentic picture of its subject-matter: the common style of the painters of the Zugló Circle, originating from French Lyrical Abstractionism—a style shared by the founding members of *Sándor Molnár* (1936), *Imre Bak* (1939), *Pál Deim* (1932) and *István Nádler* (1938); and of the artists joining the circle later, around 1963: *Endre Hortobágyi* (1941–1998) and *László Molnár* (1941). Before anything else, we must distinguish between two concepts used generally and regularly: that of *abstraction* and of *non-figurativity*. In the Hungarian practice of art history, these two notions are freely interchanged as synonyms; in most texts they are alternately used merely on stylistic consideration, so as to avoid repetitiveness.

As a matter of fact, lyrical abstraction is not a non-figurative art at all. Its aim has precisely been the painterly rehabilitation of the object exiled from the picture space and discredited, so as to bring about its “new incarnation” and “recovery”, as the french painter, *Jean Bazaine* has put it. Lyrical abstraction wished to realize the painterly transcendence of reality, by transpiring reality and elevating it to a higher and more spacious dimension.

Practically speaking, this has been manifested in the method of analogous form creation: to resolve the closed entity of the object, to open its structure for correspondence, for multi-meaning interpretations. It is this analogous, in other words alternative, form creation—the psychological phenomenon of creation and perception itself—that Sándor Molnár refers to as the cross effect: „The cross effect is when the elements, while preserving themselves, get resolved in the others. The cross effect is the secret world of the analogy, the metamorphoses and the correspondences.” Using Bazaine’s method, the Zugló Circle’s painters create structural pictures built *using organic symbols, in the texture of which the original formation „disappears in its capacity as an object, so as to be able to justify its existence as a form.” This metamorphosis of form is the essence of the lyric abstraction of the *École de Paris*, which, in view of all this, would perhaps be more appropriate to call a *motif-concealing abstraction*. It is this floatation and pulsation of the natural motif that characterize the majority of the Hungarian artists during their Zugló period. The *patch-structure* emerging on the canvases of lyrical abstraction of forms now softly accommodating one another, now firmly separated using strong contours, is therefore being organized according to a certain *figural tendency*, apperceived in an alternative manner (in reality arranged around the most general painterly topics: portait, landscape, multi-figural composition).

On the one hand, the motif-concealing abstraction is based on the criticism of the object concept of Surrealism, and on the other hand it is rooted in the clarifying extension of the notion of abstraction. Bazaine regards abstraction as the substance of painting for all times; in his view, every art form is essentially abstract—„in as much as it is not identical with nature, but it is the condensation of reality as a whole”—, while of course not every abstraction (i.e. art form) is non-figurative.

This concept of form, simultaneously open to both domains, is present in the twentieth-century Hungary painting only as an almost imperceptibly throbbing vein. Hardly surprising, considering that it split along the antagonism of „abstract” (meaning: non-figurative) and „figurative” (realist or quasi-realist); and as fervently heated the schizophrenia of Hungarian painting was, just as miserably provincial it turned out to be (and still is—the older and the middle-age artist have continued to live with this ineradicable disease in their minds and guts to this day). There are only a few artists, above else Géza Bene (1900-1960), Jenő Gadányi (1896-1960), Ferenc Martyn (1899-1986) and Tamás Lossoncz (1904), who were able to surpass this antagonism, this pseudo-dilemma futilely dividing the art life – artificially fueled, using various techniques of cultural politics.

We can find the first Hungarian examples of motif-concealing abstraction in Sándor Molnár’s painting. The above-outlined method of Bazaine appeared in his works sometimes in the early 1960s, resulting the characteristic rhythmically-interrupted patchwork structures on his canvases. In accordance with the actual themes, these structures were sometimes swirling wildly and in prickly shapes (*Struggle*, 1961), while at other times they followed the organic resonances and wave-like motion of the vegetation (*Bushes*, 1963).

Imre Bak’s works from 1964 and 1965 can vividly demonstrate the development of his painting from the natural motifs to the „floating” objects recreated from multi-meaning signs: from the crayon drawings of figures and landscapes to the patchwork systems overlapping and combining these (*Tache, Structure I-II*).

It was also in 1963 that István Nádler produced several of his paintings representative of this period in his art. *Nike*, along with the accompanying *Landscape, Nude*, are compositions using dramatically glowing colours typical of the artist, often executed with broad and freely flowing brushstrokes. The shapes of towering or horizontally stretched-out females can also be interpreted as landscapes featuring hills, valleys and cliffs.

In Pál Deim’s painting entitled *Two Women* (1965) the two figures almost imperceptibly blend in with his familiar system of torn patches combining positive and negative images. (The painter, rather befittingly, calls these works „rag pictures”.) Another example of his motif-concealing abstraction is *Shelf* (1966), in which he even goes one step further: hidden among the unidentifiable objects we can discover—as an alternative form—a seated (?) figure.

Endre Hortobágyi, who approached lyrical abstraction from the direction of calligraphy and gesture painting, produced his best „Zugló works” in 1966 and 1967. One of the outstanding paintings of this period was *Zugliget*, based on the movement of rustling foliage and the intertwining lights. The artist’s large-scale canvases from this period are emotional factures achieved using thick coats of paint fashioned in a relief-like manner (*Streaming, Tree*).

It was around 1963 and 1964 that the influence of lyrical abstraction became evident in László Molnár’s painting, who joined the Zugló Circle as Sándor Molnár’s friend. By 1965 his studio, too, was lined with pictures produced in full awareness of the theoretical and professional consequences of the interaction of shapes (*Figure, Landscape*).

Therefore, the most productive period of Hungarian motif-concealing abstraction was the four years from 1963 to 1966. Measured from the first emergence of Bazaine’s conception of picture to the gradual phase-out of the tendency in the oeuvres of the various artists, the Zugló period lasted eight years, from 1961 to 1968. In the history of Hungarian fine art development the lyrical abstraction of the Zugló Circle meant the last, comprehensively influenced period of the tradition of Paris orientation.

DOKUMENTUMOK

Miklósi Sikes Csaba

FADRUSZ JÁNOS KOLOZSVÁRI ÉS ZILAH MŰKÖDÉSE A KORABELI ERDÉLYI SAJTÓ TÜKRÉBEN

„Az osztrák abszolutizmus éveiben a bécsi hatalom egyetlen célja volt a magyarságot megfosztani saját nemzeti lététől, elpusztítani politikai és művelődési ideáljait...” – írja Lyka Károly.¹ A szigorú tiltások elsősorban az 1848–49-es forradalom eseményeire összpontosultak. Így történhetett meg, hogy alkotóink java, mélyen visszanyúlva múltunk kelléktárába, művészi mondandójuk ideális témáját a Hunyadi-ház, illetve Mátyás király dicső emléke felidezésében találták meg. Lyka szerint a korszak történelmi tárgyú festményeinek egytized része Mátyás királyra vonatkozik. A számtalan festmény mellett – Nyáry Pál indítványára – 1839 decemberében² egy szobor megvalósításának ötlete is elhangzott. Ő a honi szobrászat megteremtése első lépéseként Ferenczy István (1792–1856) pesti szobrászművésszel szándékozott egy Mátyás-emlékművet létrehozni.³ Mivel Mátyás Kolozsváron született, a fővárosi kezdeményezés – talán az átlagosnál is mélyebben érintette a város közvéleményét. Az Erdélyi Híradó december végén közli Nyáry Pál felhívásának szövegét,⁴ de már ezt megelőzően, a kolozsvári sajtó két részes írást szentelt a magyar király emlékének.⁵ A kolozsvári újságok a későbbiekben is követték a szobor sorsának nem túl vidám történetét, rögzítve többek között a város híres embereinek az ügyhöz fűződő felemás viszonyát. Brassai Sámuel (1803?–1900) például 1840-ben 100 forinttal járult a szoboralaphoz,⁶ míg Kóváry László (1819–1907) neves kolozsvári történész ekkor még az ellenzök táborához tartozott.⁷

Kolozsváron a Mátyás-kultusz első megnyilvánulása, a korabeli újságok szerint, a király születési házának azonosításával kezdődött 1851-ben,⁸ míg egy Mátyás-szobor felállításáról legkorábban 1864-ben olvashatunk, amikor Izsó Miklós (1831–1875) pesti szobrászművész Kolozsváron járván felvetődött annak a lehetősége, hogy „A piaczi főkutra városunk nagy szülöttje, Mátyás Király (...) jönné, Izsó Miklós szobrász hazánkfíától...”⁹

Hiteles adatok hiányában éveken át éles vita folyt a nagy király születési helyének pontos meghatározása körül. A város vezetése erre hivatkozva egyre halogatta a katonai kórháznak helyet adó épület felújítását, melyről a helyi hagyomány – egyébként helyesen – úgy tudta, hogy 1443. február 23-án itt született Mátyás király. A Magyar Polgár cikkírója 1867. március 20-án javasolja, hogy „... ideje volna már a dicső királynak születésházát, a város költségén, bárminő szerény emléktáblával is megjelölni”. Jakab Elek (1820–1897), a város ez idáig legjobb monográfiájának írója, az emlékszobor felállításának öt évvel korábban elhangzott ötletét „mint nemzetünk becsületére válandót, szép eszme és gondolatnak” nevezi, de biztos abban, hogy „mivel anyagi erőnk minden napra kevesebb s kevesebb (...) nem fogunk mi erre tán soha képesek lenni”.¹⁰

Szabó Károly (1824–1897) történész, 1879-ben, a városi levéltár rendezésekor,¹¹ rátalált Mátyás 1467. szeptember 28-án tett kiváltságlevelének egy 1649. évi má-

solatára, melyben a király a „...házat melyben született, örök időre minden adó alól felmenti. Az okmány az akkori ház tulajdonosát Korb Istvánnak nevezi, egyúttal megjelöli a ház fekvését is oly módon, hogy abból kétségtelen, miszerint a nagy király háza ugyanaz, amit eddig is annak tartottunk (...) Itt az ideje, hogy jelöljük meg egy emléktáblával.”¹² Szabó Károly felfedezése pontot tett az évek óta tartó vitákra. A kolozsvári lapokban már 1873-tól kezdődően megjelentek olyan hivatalos vélemények is, amelyek az épület lebontását, helyén egy bérház építését javasolták.¹³ Az igazsághoz tartozik, hogy a helyi újságok mindvégig az épület megőrzése, egy emléktábla, illetve egy emlékszobor megvalósítása mellett szóltak.

Ezekben az években a kolozsvári napilapok rendszeresen közlik a főváros és a vidék idevágó híreit. 1872-ben Engel József (1815–1901) által a Nemzeti Múzeum részére készített Mátyás-szoborról¹⁴ és a király bautzeni emlékééről írtak.¹⁵ 1874-ben részletes beszámolót írtak Mátyás király székesfehérvári sírjának Henslmann Imre által vezetett feltárásáról.¹⁶

Kolozsvár vezetése 1881-ben szánta rá magát az első konkrét lépések megtételére. Májusban az épület kisebb tatarozását végzik,¹⁷ július 16-án Minorich Károly (1806–1890) polgármester, Sámi László (1817–1881) ref. tanár vezetésével egy bizottságot hívott össze azzal a céllal, hogy vizsgálja meg a „Mátyás király emlékére Kolozsvárt felállítandó szobor létesítése (...) egy emléktábla elhelyezése”, illetve az épület „stylszerű átalakítása” lehetőségeit.¹⁸ A bizottság „...a szobor iránt tett indítványt” csak elvileg tartotta elfogadhatónak, mivel „... a nagy király emlékéhez méltó monumentális szobormű felállítása akkora költségre kerülne, amit a mai szűk pénzviszonyok mellett egyhamar előkeríteni alig lehet, s még ez esetben is Mátyás király szobrának méltó helye csak Budavár lehet, s egy kisebbszerű szobor, ha felállítható is lenne Kolozsvárt, erre alkalmas pont alig volna található, amennyiben csak a Főtérrre lehetne felállítani, ott pedig már van egy templom amely mellett a szobor egészen elvesztené eszthetikai hatását”.¹⁹ Ezzel a Mátyás-szobor ügye egy ideig lekerült a napirendről, az év júliusában a város vezetése döntést hozott...” a házat nem hagyják többé laktanyának, hanem valamilyen művelődési intézetté, például múzeummá alakítják át”, egyúttal „...az előzetes terv elkészítése érdekébe...” Pákey Lajos (1853–1921) építész vezetésével egy bizottságot neveztek ki, s felkérték Jakab Eleket és Szabó Károlyt, hogy „... bizonyítsák be a nagy király tényleg ebben a házban született ...”²⁰. Pákey az év októberében tette meg jelentését,²¹ Szabó Károly történész válaszát a helyi lapok is leközölték.²²

Kolozsvár szabad királyi város törvényhatóságának közgyűlése 1882. évi július 21-én, 113–1882 számú határozatával fogadta el Nagy Lajos²³ unitárius kollégiumi tanár és esperes indítványát, mely Mátyás király emlékére, országos részvétel mellett, Kolozsvárt emlékszobor állítását javasolja.²⁴ A szobor terve, valamint kivitelének módozatát volt hivatott kidolgozni az a 46 tagú (!) bizottság, melynek november 7-én tartott alakuló ülésén elnökének gr. Esterházy Kálmán (1860–1913) főispánt, alelnöknek, Minorich Károly polgármestert és Szabó Károly történész, egyetemi tanárt választottak meg.²⁵ Ezt megelőzően, a városi komunitás pénzügyi- és jogi szakosztályaiban már június közepén megkezdődtek a javaslatokkal előkészületei, melynek során az emlékszobor ügyének megtárgyalása mellett, támogatásra alkamasnak minősítették a Mátyás-ház felújításának szükségét, illetve az elhelyezendő emléktábla kérdését is. Közben elfogadták Szabó Károly

1. A kolozsvári főtérr a 19. század második felében, a Mátyás-emplékmű elhelyezése előtt

hiteles adatokkal alátámasztott jelentését, melyben bizonyítást nyert, hogy ebben a házban született a nagy magyar király.

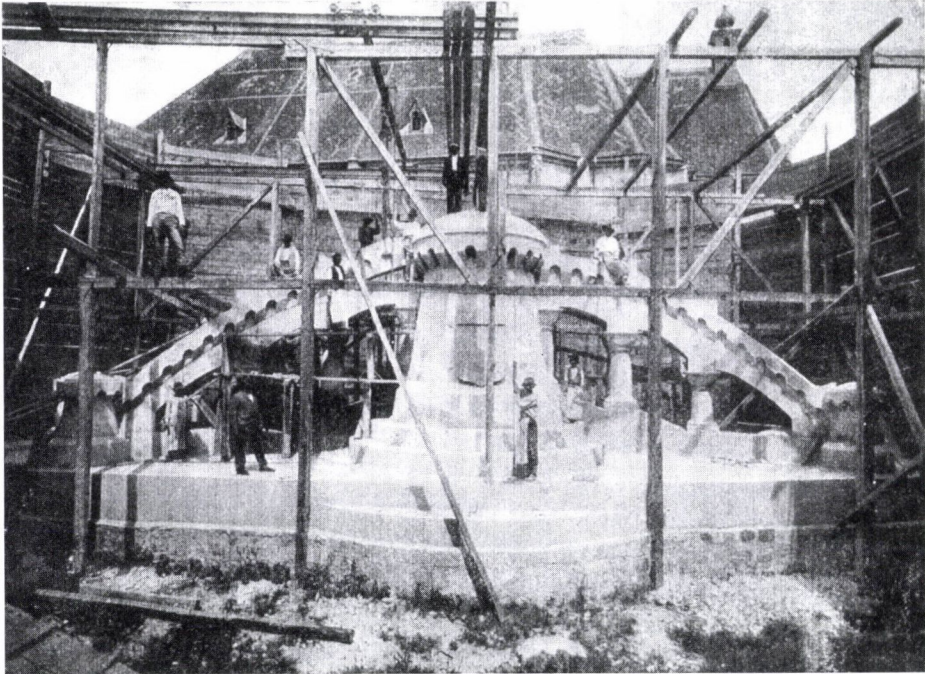
A kolozsvári és a budapesti sajtó kitörő lelkesedéssel fogadta és kommentálta az eseményeket,²⁶ csupán Wolf János gyógyszerész, kolozsvári tanácsos érezte úgy, hogy „...szűk pénz viszonyaink között...luxus ilyen tervekről álmodni”. Talán mondani sem kell, a „lelkes hangulatot megzavaró” véleménynyilvánítót a helyi sajtóban a legcifrább jelzőkkel illették.²⁷ A politikában jártas Esterházy ennél árnyaltabban fogalmaz, amikor megjegyzi: „... a gyűjtésre nem találja az időt éppen alkalmasnak, mert hasonló célra a nagyközönség aldozatkésztsége már több oldalról igénybe van véve.”²⁸ Utalt arra, hogy a Szent István-, az aradi Vértanúk-, a budavári Honvéd-emplék költségeit is ezekben az években gyűjtik össze. Mint utóbb kiderült, ő járt közelebb az igazsághoz.

Nagy Lajos városi tanácsos még 1882-ben hozzájárított a szoboralap megteremtéséhez. Az első jelentősebb összeget, 1000 fr-ot, a 25 éves fennállását ünneplő Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár fizette be 1883-ban, míg a város tanácsa 1884 február 6-án tartott közgyűlésén újabb 5000 fr-ot szavazott meg e célra, melynek fizetését 10 éven át évi 500 ft.-os részletekben kívánta törleszteni. „Ez adományok

után nagy lett a feledékenység” írta a szoborbizottság pénztárosának megválasztott Nagy Lajos 1902-ben összeállított jelentésében,²⁹ de szerényen elhallgatta azt, hogy 1888-ig lényegében egyedül próbálta napirenden tartani a Mátyás-szobor megvalósításának eszméjét. Neki köszönhető, hogy 1884-ben a Kolozsvár komunitása megszavazta a támogatást,³⁰ július 7-én a Városi Szépítő Egylet nevében írt beadványban „a felette lomhán haladó ügy” megsegítésére, egy „ország-szerte eszközözendő gyűjtés” meghirdetését szorgalmazta,³¹ melyet a városi bizottság július 20-i közgyűlésén próbált elfogadtatni. 1885. január 25-én a Magyar Polgár szerkesztője találóan írta, hogy a szobor javaslata „téli álmát alussza, sok más ügygel együtt, miket nálunk nagy hangon szoktak megindítani, hogy azután a különböző retorikák tömkelegébe temessenek”. 1886 január 1-én a Kolozsvári Közlöny is felszólítja a szoborbizottságot, hogy „meg kellene már indítani ezt a mi szobrunk ügyét”. 1887-ben több olyan esemény történt, amely felgyorsította az események menetét. A budapesti Írók és Művészek Társulatának egy csoportja május 31-én látogatást tett Kolozsváron. Ezt követően, a Pesti Hírlap és az Ellenzék június 1-i száma kemény szavakkal illette a szoborbizottság eddigi működését, ez utóbbi nyilvánosan felszólította, hogy „adjon valamelyes életjelt magáról, s ha nem képes szolgálni a kitűzött célt, adja át másoknak a szerepet, mert csakugyan ideje volna hozzáfogni komolyan a szép tervhez és nem csak álmodozni a tervek felett..”. Szeptemberben Ferenc József császár kolozsvári látogatása idején megrótt a várost, mely képtelen a Mátyás- király születési házát más célra, mint katonai használni, december 3-án hír érkezett, hogy Budapest Tanácsa a hó elején tartott ülésén elhatározta „feliratot intéz a kormányhoz” melyben kéri, hogy Mátyás-szobrát a fővárosban lehessen felállítani.³² Ezt megelőzően Hajnal István (1853–?) az Egyetértésben bemutatta a Mátyás-szobor történetét, kezdve a Ferenczy-féle próbálkozással, majd felhívta az érintettek figyelmét arra, hogy a főváros mellett 1869-ben Máramaros, 1870-ben Debrecen is létrehozott egy-egy szoboralapot, amelyet azóta is külön letétként kezelnek.³³

Kolozsvárnak sürgősen lépnie kellett, ha nem akarta elveszíteni a Mátyás-szobor felállításának jogát. Nagy Lajos 1887. november 29-én újabb interpellációt intézett a polgármesterhez, melyben a régi, tehetetlen szoborbizottság leváltását, illetve egy újnak a megalakítását javasolta. Az itt elhangzottakból tudjuk, ekkor a szoboralap mindössze 3451 ft-al rendelkezett.³⁴

Időközben a város és a megye élén is többrendbeli vezetőváltás történt. Esterházy Kálmán 1885. július 24-én megvált tisztségétől, helyét báró Jósika Samu (1848–1923) vette át 1888. március 23-ig, amikor Béli Ákost (1846–1932) nevezték ki a megye új főispánjának. 1884-ben mivel az akkor 78 éves Minorich Károly polgármester kérte nyugdíjazását, előbb két évre Haller Károlyt (1836–1911), 1886-tól Albach Gézát (1829–1900) választották meg erre a tisztségre. Történetünk szempontjából azért fontos kiemelni az új vezetői garnitúra megjelenését, mivel mind Béli Ákos, mind Albach Géza a kolozsvári egyetemi eszme fő pártolói közé tartoztak, Haller Károly pedig már az 1869-ben megnyílt jogi egyetem, 1872 után a Tudományegyetem tanári karához tartozott. Polgármesteri tisztétől történt megválasa után visszatért az egyetemi katedrára, ahol 1911-ben bekövetkezett haláláig az osztrák magánjog tanára volt. Évtizedeken át a város számos egyesületének (Sétatér Egylet, Polgári Lövölde, Szépítő Egylet, EMKE, Mátyás-szoborbizottság stb.) alapítója-vezetője volt, személyes példájával nagy mértékben hoz-

2. A kolozsvári Mátyás-emlékmű talapzatának építése

zárult ahhoz, hogy Kolozsvár értelmisége a város közéleté felé fordult. Ennek jótévő hatása, ami a Mátyás-szobor megvalósítását is illeti, az új szoborbizottság felállása (1888) után fog igazán érződni.

Esterházy Kálmán 1888. január 4-én kelt levelében főispáni tisztségéről történt lemondását úgy értelmezte, hogy ezzel „mindennemű bizottságok tagságában viselt tiszteit is megszűntnek tekintette”, s ezért nem érzi kötelességének azt sem, hogy a Mátyás-szobor bizottság eddigi működéséről szóló írásos jelentését megtegye.³⁵ A közgyűlés január 7-én ezt tudomásul vette és egy új bizottság felállítását mellett döntött. Az alakuló ülésre január 27-én került sor, a 122 (!) tagot számláló szoborbizottságban nem kevesebb mint 28 egyetemi tanár kapott helyet. Elnöknek Hegedűs Sándor (1847–1906) országgyűlési képviselőt, alelnököknek : Albach Géza polgármestert, Sigmond Dezső (1844–1906) országgyűlési képviselőt és dr. Szabó Károly egyetemi tanárt választották meg, míg titkárnak dr. Szabó Gyulát, pénztárosnak Nagy Lajost nevezték ki³⁶. Az első közgyűlésre május 22-én került sor, minek során 10 pontban foglalva megvitatásra és elfogadásra kerültek a legfontosabb tennivalók, közöttük az országos gyűjtés megszervezése, egy irodalmi albizottság létrehozása, valamint a Mátyás-ház már évek óta tervezett emléktáblájának megvalósítása.³⁷ A 30 tagot számláló irodalmi albizottság június 11-én tartott alakuló ülésén Ferencz József (1835–1928) unit. püspököt választották meg elnöknek,³⁸ míg dr. Szabó Károly által megfogalmazott adakozási felhívás

szövegét augusztus 21-én fogadták el.³⁹ Dr. Hegedűs István (1848–1925) egyetemi tanár feljegyzéseiből tudjuk, összesen 4559 felhívást küldtek szét, melyből „... 350 adománnyal, 240 üresen érkezett vissza Kolozsvárra, s a többi künt rekedt”. 1889. szeptember 1-én tartott második közgyűlés jegyzőkönyve szerint egy év alatt, adakozásból 1400 ft. gyűlt össze.⁴⁰

Az emléktábla szövegét 1888 júniusában állapították meg,⁴¹ majd a miniszteri engedélyt követően, augusztus 23-án megbízták Pákey Lajos építész az általa tervezett emléktábla kivitelezésének megszervezésével. Pákey szeptember 1-én „referált a tényállásról, miszerint az emléktábla kivitelét Zala Györgyre bízta, de aki csak a jövő év februárjára tud készen lenni”.⁴² Zala György (1858–1937) végül csak júniusra készült el a munkával, július elejére már az is eldőlt, hogy felavatását 1889. szeptember 2-án fogják megtartani. Az esemény ünnepi szónokának sikerült Jókai Mórt megnyerni, aki ez alkalomra írt *Korvin Mátyás király* című ódáját olvasta fel, melyet az esti színházi előadáson Ecsedy Kovács Gyula (1839–1899) színművész is előadott. A színházi estély másik nagy sikere, a nem sokkal azelőtt Kolozsvárra került Bródy Sándor (1869–1924) *Mátyás király Kolozsvárt* című alkalmi drámájának bemutatása volt.⁴³

1889-ben a szoborbizottság kéréssel fordult az ország azon megyéihez, ahol korábban már gyűjtöttek egy-egy Mátyás szoborra, s ahol ez idáig összesen 15.600 ft. és 29 arany várt arra, hogy „egy emlék szülessen belőle”. A felhívás sikeresnek bizonyult, 1889 végén a kiadások levonása után, a bizottság közel 17.000 ft. tőkével rendelkezett.⁴⁴ Négy éven át, Kolozsvár elsősorban a szoboralap gyarapításán fáradozott. Az évenként kiadott jelentésekből kiderül, a letétbe helyezett összeg fokozatosan gyarapodott. 1891 januárjában 43.000 ft., egy év múlva 60.000 ft., 1893 januárjában 64.000 ft., 1894. május 1-én, a Mátyás-szobor pályaműveinek elbírálásakor 70.623 ft.-ot tett ki az alaptőke összege. Tanulságos olvasmánynak bizonyul az adakozók névsorának áttekintése. Megható érzés látni azt a társadalmi összefogást, mellyel az ország távoli pontjain élők felkarolták a Mátyás-szobor ügyét. Nagy Lajos erről a következőket írta: „... Megértették a szót, melyet a bizottságunk az országhoz intézett, hogy nem a hiúság, hogy a nagy király véletlenül városunkban született, mozgat bennünket, hanem az a tény, hogy Kolozsvár a magyar faj és cultura elővédének, Erdélynek magyar nemzeti központja, hol a legmagyarabb király szobra a történelmi múlt, a történelmi hivatás nemzedékről nemzedékre fenntartandó hagyományának mintegy symboluma leend”.⁴⁵ A megyék és városok, egyházak, iskolák és a különböző intézmények mellett, a művészek is felsorakoztak a szobor megvalósítása érdekében. 1891-ben Tornai Gyula (1861–1928) egy festményét,⁴⁶ Zichy Jenő gróf (1837–1906) „egy 1000 ft. értékű képet adományozott a szobor javára”,⁴⁷ az év tavaszán Reményi Ede (1828–1898) koncertezett a városban,⁴⁸ 1892-ben Vastagh György (1834–1922) egy tájképét sorsolták ki e célra.⁴⁹ Az EMKE kolozsvári palotájának átadásán (1891. október 12.) jelen levő Munkácsy Mihály, vagy a Polgári Iskola tanáraként a városban lakó Malonyay Dezső is a szobor pártfogói közé álltak.

1893. április 9-én a Mátyás Szoborbizottság „fontos ülést tartott, s úgy határozott, hogy a szobor elkészüljön a millenniumi ünnepekre. E végből a Bizottság egyik közelebbi ülésén ki fogja írni a pályázatot”. Ennek megszerkesztését a jeles Petőfi-kutatóra, dr. Ferenczi Zoltán (1857–1927) akadémikusra bízták, az általa benyújtott pályázat szövegét, június 11-én fogadták el és hozták nyilvánosságra.⁵⁰

3. A kolozsvári Mátyás-emlékmű leleplezése előtt

A hat pontban megfogalmazott kiírás megszabta a szobor formáját, helyét, bekezelési összegét, a résztvevő művészek körét, a pályázat beadásának határidejét, melyet 1894. május 1-re tettek.⁵¹ Ekkor még szinte általános az a vélemény, hogy 1896-ban, a millenniumot Kolozsvár a Mátyás-szobor leleplezésével fogja megünnepegni.

A pályázati kiírásra hét művész küldte be a munkáját: Bezerédi Gyula (1858–1925), Fadrusz János (1858–1903), Kólló Miklós (1861–1900), Róna József (1861–1939), Sovánka István (1858–1944), Tóth András (1858–1929), ifj. Vastagh György (1868–1946). A beérkezett mintákat a Kereskedelmi Akadémia Sétatér (Bartha Miklós, ma Május 1) utcai épületének dísztermében állították ki, melyet május 1-én a város közönsége számára is megnyitottak. Május 4-én hozták nyilvánosságra a 11 tagból álló bíráló bizottság összetételét. Elnöke Sigmond Dezső, tagjai között Albach Géza polgármester, négy egyetemi tanár (Groisz Gusztáv, Finály Henrik, Széchy Károly, Ferenczi Zoltán) Pákey Lajos építész, Nagy Lajos tanár, míg Margitay Tihamér az Országos Képzőművészeti Társulatot, Stróbl Alajos és Zala György a szűkebb értelemben vett szakmai véleményt képviselte. Eredetileg elfogadta a város meghívását Fadrusz első mestere, Tilgner Viktor is, de ő a kolozsvári pályamű elbírálása előtt, 1894. április 16-án, alig 50 évesen Bécsben elhunyt.

Az újságcikkek hosszú sora tárgyalja a páratlan eseményt. „Kritikák” sokasága zúdul az olvasókra, mely jelzi a műfajban járatlan kolozsvári újságírás gyengeségeit. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – egyfajta naiv báj jellemzi ezeket az írásokat, melyek ritka kivétellel a szakmai jártasság teljes hiányát tükrözik. Jellem-

zó, hogy a „legkellemesebb benyomást a szemlélőre” a pontosan megmintázott ló, a korabeli öltözetek részletes kidolgozása gyakorolta, nem szólva arról, hogy a viták leginkább akörül forogtak, hogy a bemutatott mintákon elegánsan vagy „sablonos pózban” üli meg lovát a király.⁵² A névtelenség mögé rejtőzők mellett a hírlapíróknak indult, majd a csíkszeredai választókerület országgyűlési képviselőjének avanszált Molnár József (1849–?) az Ellenzékben,⁵³ a De Noir álnév alatt író Fekete Nagy Béla (1869–1923 k.) tanácsos a Kolozsvárban⁵⁴ már felcsillantanak valamit a műfaj szakszerűségéből, Szekula János (?–?) savba mártott tolla pedig jobbára a demagóg újságírás hangneméről nyújt korai ízelítőt.⁵⁵

A pályázók közül – Lázár Béla, Fadrusz János életrajzírója szerint – a „fővárosi körök fűt-fát megmozgattak” Róna József érdekében,⁵⁶ míg a kolozsvári születésű ifj. Vastagh György mellett elsősorban a helybeliek agitáltak. Ez utóbbinak pályaművét a Kolozsvár riportere, még annak megérkezése előtt (!), április 25-én, már agyba-főbe dicséri, mint írja: „a pályázat sikerét már szinte ez az egy munka is biztosítja”.⁵⁷ Az egyébként középkeresetű elképzelés, egy magas, domborművekkel díszített talapzat fölé emelt gót stílusú kupola alá helyezi egy apród által vezetett lovat és lovasát, melynek legfőbb erénye, hogy „legelegánsabban ezen a szobron üli meg Mátyás a lovát”.⁵⁸ Ugyancsak a gótika elemeihez nyúlt vissza Bezerédi. Modelljének gót motívumokkal ékített posztamensének címert tartó oroszlánjait kifogásolják, mivel azok „a talapzat négy sarkára szorítva, macska módjára kuporognak”.⁵⁹ A kifogásolt megoldások között említik, hogy bár a király alakja „uralkodó, de hiányzik belőle a hős lovag”.⁶⁰ Róna, Kólló és Tóth magas talapzatra helyezték a lovon ülő királyt, de ők a reneszánsz motívumvilágát részesítették előnyben. Róna „magas, keskeny talapzata (...) igazi remekmű (...) a reliefek itt a legjobbak, de sokaknak nem tetszik a postamens, mert igen keskeny”.⁶¹ Kólló Miklós terve is hasonló koncepciót mutat, az oszlopokra emelt főpárkányra helyezett királysobrot, Justicia és a bölcsességet szimbolizáló allegória egészíti ki, míg a debreceni Tóth András „előkelő lélek agyában fogant” elképzelésén azt találják rendkívülinek, hogy „az Igazság Istennője, kezében mérleggel vezeti a király minden lépését”.⁶² Az eddig felsorolt pályaművek nem sok eredetiséget mutatnak, melyekről Szekula János úgy látja, hogy „a külföld (...) sablonos és semmit mondó, untig ismert lovasai Mátyás királyunk álneve alatt, belovagol Kincses Kolozsvárra. Többen vannak de részben hamis trónkövetelők. Fényes kísérekkel jöttek az igaz (...) de ki ne látta volna őket a külföld szobrai körül ülni, vagy más helyeken állni, lebegni. Ott guggolnak a Deák-szobor talapzatán is, az Igazság mérleggel és karddal, változatosság kedvéért itt szabad szemmel (...) A világ összes sablonszerű szobrain láthatjuk ezeket a kipróbált hadastyánjait, de láthatunk hazánk művein is, többféle kiadásban.”⁶³ Akár találónak is mondható megállapítása ott hibádzik, hogy lesújtó véleményét az összes pályaműre vonatkoztatja, holott Sovánka és Fadrusz esetében ez messze nem igaz. A zayugroci fafaragó iskolában Fadrusz egykori osztálytársa, majd Zala műtermében dolgozó, később európai hírű üvegművész, Sovánka István, izgalmasan komponált pályaterve – ahogy azt egy korabeli fénykép megőrizte számunkra⁶⁴ – a lovat és lovasát meredek kősziklára helyezte. Az újságok többsége pályaművét olyan „...megkapó, kifejező és eredeti” elképzelésnek írja, amelyik az újbarokk sallangokat elvető, olasz iskola hagyományait tükrözi. Az újságírók, már a bíráló bizottság döntése előtt Fadrusz elsőbbségét jósolták. Gerő Ödön budapesti lapjának azt írta: „mindenki egyetért abban,

4. A kolozsvári Mátyás-emlékmű a II. világháború után készített felirattal

hogy a babért ez a terv nyeri el.⁶⁵ Az Erdélyi Híradóban, bár a mester nevét Phádrusznak írják, „...egy Istentől ihletett szobrász költői álmának” nevezik a pályaművet,⁶⁶ Fekete Nagy Béla városi tanácsos – Kolozsvár Trianon előtti utolsó magyar alpolgármestere – Fadrusz legfőbb kolozsvári támogatója, igen elismerően szól „az ilyen eredeti dolgot produkáló” művésztől, ugyanakkor – ha burkoltan is – kifejezte félelmét, hogy a kolozsvári zsűri nem lesz hívatásának magaslatán, s döntése folytán „ezt a szobrot nem fogják felállítani Kolozsvár főterén”.⁶⁷

A kolozsvári városatya félelme azonban alaptalannak bizonyult. 1894. május 15-én a Zala Györggyel, Stróbl Alajossal és Margitay Tihamérrel „megerősített” bíráló bizottság egyhangúlag Fadrusznak ítélte az első 4000 koronás pályadíjat,⁶⁸ „mint olyan alkotásnak, mely eszméjében eredeti és az eszme kivitelében összhangzatos és következtetes, és nemcsak Kolozsvár büszkesége lesz, de a magyar művészettörténet fejlődésében is mozzanatos eseményt jelent”.⁶⁹ A második díjat Bezerédi Gyulának, a harmadikat Kőllő Miklósnak ítéltek oda, s javasolták a többi pályaművek megvásárlását is.⁷⁰

Fadrusz június 10-én újra Kolozsváron volt. „Most pakoltatja a pompás munkát, hogy Budapestre szálltassa, s ott nagyba mintázza”, írja az Erdélyi Híradó, és hozzáteszi: „a művész Budán nagy műtermet kell építsen, hogy a nagyméretű szobrot elkészítse”.⁷¹ 1894-ben Fadrusz még kétszer utazott le Kolozsvárra. Novemberben a Főtér pontos felméréseit végeztette el, (ekkor javasolta I. Ferenc császár 1817-ben tett látogatása tiszteletére 1831-ben a Főtér déli oldalán felállított emlékmű, a Státua Óvár terére való elköltöztetését),⁷² 1894. december 10-én a hivatalos szerződés megkötése végett időzött a városban.⁷³

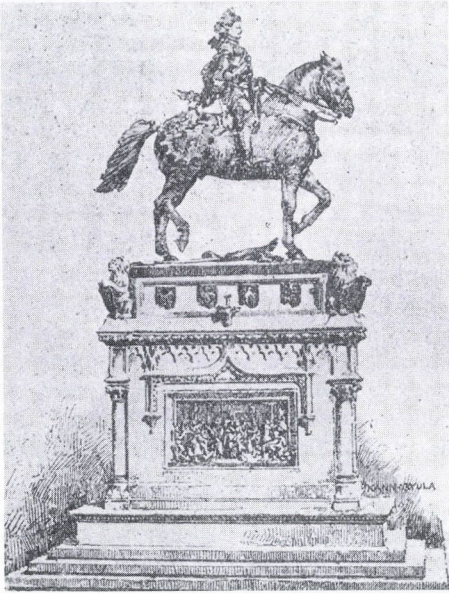
1894 évben, az újraalakult szoborbizottság határozott fellépése a Mátyás-szobor ügyét a megvalósítás útjára terelte. Bár a felek remélték, hogy a szoboravatás a millennium évében meg fog történni, bizonyos jelek arra utaltak, hogy ezt a határidőt sem a megrendelő, sem a művész nem fogja tudni betartani. Az emlékmű szerződésben rögzített költségéből még 30.000 ft. hiányzott, Fadrusz 1894-ben, már a pozsonyi Mária Terézia szobron dolgozott. Erről tudtak Kolozsváron is, hiszen Fekete Nagy Béla (De Noir) a Kolozsvárban május 7-én megjelent cikkében utalt a pozsonyi megbízatásra. Valószínű, Nagy Lajos ennek tudatában próbálta elérni azt, hogy Fadrusz csak a kolozsvári emlékművel foglalkozzon, amiről a művész Ferenczi Zoltánhoz 1894. június 21-én írt levelében említést is tett.⁷⁴

Fadrusz János életével sokan foglalkoztak, a legjobb monográfiát Lázár Béla írta.⁷⁵ Mivel jelen tanulmány elsődleges célja a művész kolozsvári, illetve erdélyi működésének bemutatása, életének és munkásságának e területen kívül eső fejezeteit csak utalásszerűen érinti. Fadrusz nevét a kolozsvári Ellenzék 1888. május 3-i száma említi legkorábban, amikor a *Krisztus*-szobraért az Akadémia nagydíját nyeri, míg az első életrajzát az Erdélyi Híradó közli.⁷⁶

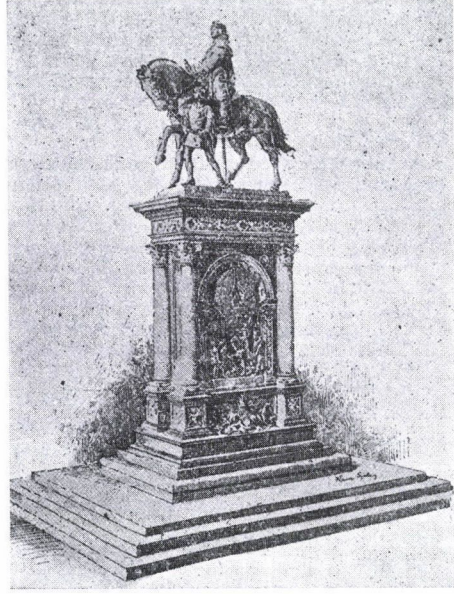
A szobrászatban a Mátyás-kultusz évei ezek. Bezerédi Gyula 1890-ben, az Iparművészeti Társulat részére kisméretű Mátyás-szobrot készített, melyet a király halálának 400-ik évfordulóján kívántak forgalomba hozni.⁷⁷ 1891 év elején Esterházy Miklós gróftól Stróbl Alajos a tatai vár udvarára felállítandó kútra kapott rendelést, melyet Mátyás alakja fog díszíteni.⁷⁸ A következő évben a készülőfélben levő „szoborral díszített szökőkút”-ról,⁷⁹ 1896-ban az öntésre váró mintáról olvasunk.⁸⁰ Ugyanabban az évben a Hősök terén felállított emlékmű szobrai között Zala György Mátyás király alakját is megörökítette, 1894 és 1904 között Stróbl Alajos a budavári Mátyás-kútján dolgozott.

*

Fadrusz János másik jelentős emlékművének, a zilahi Wesselényi-szobornak története azzal kezdődött, hogy Pungor Gyula zilahi tanár,⁸¹ a Szilágy Vármegyei Tanítótestület 1891. október 2-án tartott közgyűlésén indítványozta az iskolaalapításairól is elhíresült zsiibói főnemesnek, Wesselényi Miklósnak (1796–1850) egy szobrot emelni.⁸² A vármegye közgyűlése 1891. október 19-i összejövetelén Szikszai Lajos (1825–1897) alispán elnöklésével tárgyalta, illetve fogadta el az előterjesztést.⁸³ Az 54 tagú szoborbizottság 1891. november 9-én tartotta alakuló ülését,⁸⁴ december 13-án már kiküldte az adakozásra felszólító körlevelét. A gyűjtőveket kibocsájtó 6 tagú testületben Gyulai Pál irodalomtörténész akadémikus, Gerlóczy Pál budapesti alpolgármester, Diószeghy Zsigmond Zilah város polgármestere is szerepelt. A szoboralap gyűjtését még abban az évben elkezdték. Az első jelentős, 1000 ft-os adomány 1892 áprilisában a fővárosi tanácstól érkezett „...s tekintettel azokra a kiváló szolgálatokra, melyeket Wesselényi az 1838-iki árvíz alkalmával a fővárosnak tett, a tanács helyénvalónak találta, hogy Wesselényi emléke a fővárosban is megörökíttessen, s megbízza a Képzőművészeti Bizottságot, hogy erre vonatkozóan javaslatot tegyen”.⁸⁵ (Egyébként az 1893 június 16-i határidővel kiírt pályázatra, amely Wesselényi budapesti emlékét egy domborművel kívánta megörökíteni, 6 szobrász: Holló Barnabás (1865–1917), Stoklass József (?–?), Ligeti Miklós (1871–1944), Kiss György (1852–1916), Kallós Ede (1866–

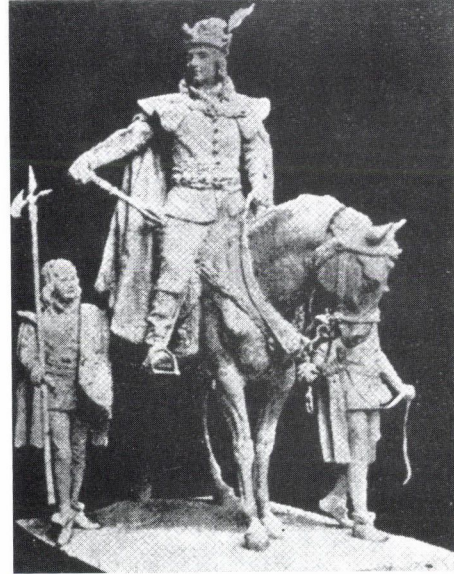
5. Bezerédi Gyula Mátyás-szobor terve

6. Róna József Mátyás-szobor terve

7. Fadrusz János: Mátyás lovaszobra a kolozsvári emlékművön

8. Ifj. Vastagh György Mátyás-szobor terve

1950)⁸⁶ pályamunkája érkezett be, de a bírálók egyikét sem találták elfogadhatónak.⁸⁷ A Wesselényi-emlék ügye 1899-ig elakadt, ekkor Holló Barnabást bízták meg elkészítésével. Művét 1900-ban kiküldték a párizsi világiállításra⁸⁸, később a budapesti Ferences templom Rákóczi útra néző falára helyezték el.)

Zilahon a Wesselényi-szoboralap gyűjtése a szokásos „menetrend” szerint folytatódott: felhívások, jótékonykodási akciók követték egymást 1894. szeptember 2-ig, amikor a szoborbizottság „megállapította, hogy a szobormű elkészítésére nézve egybeállottak a pályázati föltételek”. A kiírás szerint a „szoborműnek 1896 május 1-ig teljesen készen, helyén kell állnia, összes költségei 40.000 koronánál többre nem rúghatnak. Pályázatra Széchy Antal, Sennyey Károly, Bezerédi Gyula és Holló Barnabás fővárosi művészek kértettek fel”.⁸⁹ A pályázat határideje 1894. december 30-án járt le, melyre Holló Barnabás és Bezerédi Gyula küldte el szobortervét. A korabeli tudósítások ennek a pályázatnak sikertelenségét Zala György és Stróbl Alajos negatív véleményével magyarázták, holott, amint arról a Szilágy 1895. január 20-i száma is beszámolt, a szoborbizottság meghívását a művészek „nagy elfoglaltságukra hivatkozva” visszamondták. Kapus Sámuel, a zilahi Wesselényi-szobor 1903-ban kiadott Emlékkönyvében a következőket írta: „A sikerre nem vezetett pályázat után lépett érintkezésbe a bizottság dr. Neményi Ambrus orsz. képviselővel és dr. Ferenczi Zoltán kolozsvári egyetemi könyvtárnok útján Fadrusz Jánossal.”

Más megvilágításba tünteti fel a zilahi Wesselényi-szoborpályázat sikertelenségét annak a két levélnek a tartalma, amelyet Fadrusz 1894-ben Ferenczi Zoltánnak írt Kolozsvárra. Az elsőt Gyalui Farkas (1866–1952) kolozsvári irodalomtörténész, az Erdélyi Múzeum, majd az Egyetemi Könyvtár 1919–26 közötti, utolsó magyar igazgatója 1927-ben közölte.⁹⁰ A levél 1894 őszén íródhatott (nincs dátumozva), s így szól: „Kedves Zoltánom! Hogy van az, hogy te sem tudtál semmit arról, hogy a Wesselényi szoborpályázat már régen ki van írva? Sajnálom nagyon az ideámat, lett volna belőle egy igen érdekes erdélyi mű és igen jellemző Wesselényire, no de se baj, lássuk milyen a pályázat.” Egy másik, november 16-án keltezett levelében Fadrusz a következőket írta Ferenczinek: „...Az Istenért kérek tudósítsd Wesselényi bárót [Wesselényi Miklós fiáról, Szilágy vármegye főispánjáról van szó, M.S.Cs.], hogy ne tegyen semmit az én érdekeemben, mert a világerért sem akarnám, hogy a rendes pályázat az én érdekeembe meg legyen csonkítva”.⁹¹ Mivel ez a levél másfél hónappal a pályázatok beérkezése előtt íródott, azt jelenti, hogy Ferenczi, aki a zilahi szoborbizottságnak is tagja volt (!), már korábban közbenjárt Fadrusz érdekében, és rávilágít a zilahi szoborbizottság 1895. március 16-án hozott döntésének valós hátterére. Az Erdélyi Híradó 1895. április 1-i száma szerint „Fadrusz János tagnap óta Kolozsváron van. Zilahra való utazásában pihen meg nálunk 2 napra”. Ez a „látogatás” a két pályamunka visszautasítását követő 14-ik napon történt. Fadrusz megkapta a Wesselényi-szobor elkészítésének megbízását,⁹² és ettől a ponttól a kolozsvári és a zilahi emlék története párhuzamos pályán haladt a megvalósítás felé.

*

Most térjünk vissza az 1895–96 évi eseményeinek bemutatásához. Mint várható volt, Fadrusz csak „félgőzzel” dolgozott a kolozsvári emléken, hiszen energiáját a pozsonyi Mária Terézia szobor munkálatai kötötték le. 1895 júliusára „a szobor tervezője már elkészítette a császárné szobrának eredeti nagyságú mintáját, me-

lyet leküldött Carrarába, a híres olasz márvány hazájába. A szobrot itt hófehér márványból kinagyolják, s úgy küldik Pozsonyba, hol a művész vezetése alatt fogják a legapróbb részletekig kidolgozni⁹³. Fadrusz 1896 őszére elkészült ugyan a szoborral, de az október 25-re tervezett leleplezést, „a közelgő képviselőválasztások miatt”, a következő év május 6-ra halasztották.⁹⁴ Kevesen tudják, hogy a Trianon utáni években megsemmisített pozsonyi emlékmű talapzatát Pákey Lajos építész tervezte. A közös munka emlékét négy, Fadrusz Pákeynek Kolozsvárra írt levele is őrzi.⁹⁵

A Mátyás-szobor munkálatairól legkorábban 1895-ben olvashatunk, amikor: „a főalokról, hagyományos arcképei nyomán, már több mintát is elkészített a művész”,⁹⁶ míg a Kolozsvár azt is tudni véli, hogy „az érdekes emlékműnek a millenniumra csak a mintája lesz meg, de a következő évben már bronzba öntik a szobrot (...) Leleplezése 1898-ik év elején fog végbe menni”.⁹⁷ Fadrusz ekkor már készen van „a szobor fél életnagyságú” mintájával, melyet „az ezredéves kiállításon kíván bemutatni”.⁹⁸ A bonyodalmak ősszel kezdődtek, amikor Fadrusz ráeszmélt arra, hogy az eredetileg tervezett másfélszeres nagyság nincs arányban a tér méreteivel.⁹⁹ November 13-án „...Kolozsvárra érkezett, s meggyőzni kívánja a szoborbizottságot, hogy a kétszeres nagyság szükséges a Mátyás szobornál”¹⁰⁰ Útja sikerrel járt, a szoborbizottság különösebb ellenállás nélkül vette tudomásul a művész óhaját, arra viszont senki nem tudott válaszolni, hogy a napi kiadásokkal küszködő alap kezelői, az ezzel járó 30.000 ft-os többletkiadást honnan fogják előkeríteni. 1896 elején a király 10.000 ft-os gyorssegélye, átmenetileg „levegőhöz juttatta” a bizottságot.¹⁰¹ A kolozsvári születésű Bánffy Dezső (1843–1911) miniszterelnök 1895 végén érdeklődött a szobor ügyének állásáról, és azt írta Bély Ákos főispánnak, hogy mivel a millenáris ünnepségek keretében a szobor leleplezése, vagy alapletétele is fel van véve, jelentést kér a munkálatok állásáról. Az idő sürgette a szervezőket, mivel a júliusra kitűzött alapkövetélig a városnak rendeztetnie kellett a Főtér területét, s ehhez Fadrusztól azt kérték, hogy minél hamarabb jelöltesse ki a szobor pontos helyét.¹⁰² A hivatalos verzió szerint az alapkövetéltől ünnepe a diákok nyári szünideje miatt szeptember 30-ra halasztódott.¹⁰³ Fadrusz május 19-én „...deczkából és léczekből összeállította a szobor alakját eredeti nagyságban...majd egy nagy fa alkotmányt teher szekérre rakatta, próbáléként a Főtér déli részén ide-oda tologatta.”¹⁰⁴ Már a szobor helyének kijelölése napján megfogalmazódtak az első ellenvélemények. A hangadó a Kolozsváron tartózkodó Alpár Ignác (1855–1928) építész volt, aki szerint a szobor a tér másik felében sokkal jobban érvényesülne.¹⁰⁵ Az ötletet felkapta a helyi sajtó, majd napokon át az érvek és ellenérvek „szakmai okfejtéseinek” lázában élt a város.

A Pákey Lajos tervezte naphegyi műtermébe¹⁰⁶ 1896 elején költözött be Fadrusz, ahol hozzálátott Mátyás alakja agyagmintájának, júliusban pedig gipszöntvényének elkészítéséhez.¹⁰⁷ A Wesselényi-szobor tervezetét augusztus 1-én mutatta be Zilahon, két napra rá a város megkötötte Fadruszal az előszerződést,¹⁰⁸ amelynek 10-ik pontja a Turul-emlék elkészítésének, fenemód furcsa feltételeit is rögzíti. A megállapodás értelmében ugyanis Fadrusz ingyen vállalta a millenniumra szánt obeliszk elkészítését.¹⁰⁹ A végleges szerződést november 29-én kötötték meg.¹¹⁰

Kolozsváron szeptember 9-én Pákey Lajos kijelölteti az alapkövetélt, ifj. Nagy János (1852–1909) kolozsvári kőfaragó „saját anyagából, ingyen vállalta a hozzá-

valókat kifaragni”.¹¹¹ Az alapító okmány szövegét Ferenczi Zoltán fogalmazta meg,¹¹² a díszes írományt Lázár Ödön egyetemi hivatalnok állította össze.¹¹³ Az alapító letételekor (1896. szeptember 30) a királyt, báró Fejérváry Géza (1833–1914) hadügyminiszter, a kormányt, az egykori kolozsmegyei főispán, Jósika Sámuel „Ő felsége körüli miniszter” képviselte.¹¹⁴ A precízen megtervezett ünnepség: az Irodalmi Társaság ülése, a színházi est, Groisz Gusztáv (1840–1899) jogász egyetemi tanárnak, az alapító letételén, illetve az ezt követő ünnepi vacsorán elhangzott pompás beszédek, a sajtóban megjelent méltatások¹¹⁵ stb., az eseményhez méltó módon zajlottak, de egy dologról még véletlenül sem szóltak: történetesen arról, hogy a Mátyás-szobor felavatását mikorra tervezik megvalósítani.

Fadrusz János beadványát, melyben a Mátyás-szobor méreteinek megváltoztatását javasolta, 1897. január 31-én hitelesítette a város közgyűlése, elfogadva, hogy a szobor tervezett költségei újabb 30.000 ft.-al megnőnek.¹¹⁶ Öt éven át a legkülönbözőbb módszerekkel próbálták a szoboralap összegét gyarapítani, de a remélt siker az elvárásoktól jócskán elmaradt. Hubay Jenő hegedűművész egyik kolozsvári koncertjének bevételét,¹¹⁷ Felszeghy Dezső költő *Ezer év* című ódájának eddigi tiszta jövedelmét, 125 frt-ot adta a Mátyás-szoboralapnak.¹¹⁸ A nyár elején a „szoboralap 106.000 ft., amiből 47.000 már kiadatott. A szobor munkálataira még 90.000 ft-ra van szükség, s így 31.000 ft. vár még begyűjtésre.”¹¹⁹ Augusztusban Jászai Mari nagyváradi és kolozsvári fellépéseit csak úgy vállalta, ha a szervezők a bevétel egy részét a Mátyás-szoboralapnak utalják át,¹²⁰ Felbermann Lajos, a Life magazin szerkesztője, Angliában gyűjtött a szobor javára.¹²¹ A következő évben Prielle Cornélia, Blaha Lujza, színésznők,¹²² a budapesti Hauszmann építészeti iroda¹²³ és sokan mások adakoznak,¹²⁴ de az alaptőke még messze nem éri el a szerződésben rögzített kiadások összegét.¹²⁵

A Mátyás-ház jövőjét illetően is erősen megoszlanak a vélemények. 1891-ben felreppent a hír, mi szerint „a kultuszminiszter átveszi, leromboltatja, s a helyére Mátyás korabeli stýlben emeletes palotát épít, melynek földszinti balszárnyán, ott, ahol a születési szoba volt, az 1848–49 Országos Ereklýe Múzeum, az épület többi részében Egyetemi Könyvtár kap majd helyet.”¹²⁶ Öt éven át nagy a csend az omlófélben levő épület körül, de mivel 1896-ban „falait már gerendák támaszszák”,¹²⁷ sürgősen tenni kell valamit. A közvélemény egy része a megőrzést és felújítást támogatja,¹²⁸ mások a legradikálisabb megoldást választanak.¹²⁹ A város vezetése még 1898-ban is hajlott az épületet lebontatni,¹³⁰ amit a szakmának végül sikerült kivédeni.¹³¹ 1898-ban Debreczeni Balázs (1850 – ?) városi főmérnök elkészíti a ház renoválási tervét,¹³² melyet Pákey Lajos mutatott be a polgármesternek,¹³³ majd annak elfogadása után, az év júniusában hozzáfogtak a felújítás kivitelezéséhez.¹³⁴ Ekkor került a házra a fényképekről ismert, tarka, oda nem illő Zsolnay-cserépfedés, melyet Kós Károly távolított el az 1940-es évek elején.

1900-ban a Magyar Polgár terjedelmes írásban mutatja be a Mátyás-szobor történetét, számvetést készít a szoboralap gyarapításáról, majd megjegyzi: „Ne röstelkedjünk egy pillanatilag magunkba szállni. Gondoljuk el, hogy 1839 óta, a mai napig, nem voltunk képesek 130.000 frt-ot, amennyibe a szobor kerül, összegyűjteni...”¹³⁵ 1902 februárjában, az addig rég politikai ügyvé vált Mátyás-szobor érdekében, a kormány másodszor is mélyen a zsebébe nyúlt, és a szorult helyzetbe került szoborbizottságnak újabb 30.000 korona támogatást adott.¹³⁶

Fadrusz ezekben az években kizárólag e két emléken dolgozott. 1897 nyarán a kolozsvári szobor királyalakjának agyagmintája már a gipszöntést várta,¹³⁷ szept-

tember 29-én „...a Wesselényi szoborbizottság tudomásul vette, hogy a szobor gipszmintájával Fadrusz teljesen elkészült, s a bronzba öntés csak rövid idő kérdése csupán”.¹³⁸ 1898 február elején Sándor József (1858–1945), az EMKE alapító titkára és Hegedűs Sándor képviselő, egyben a szoborbizottság elnöke Albach Géza polgármesterhez írt levelükből tudjuk: a király alakja ekkor már gipszbe van öntve, a négy vitéz közül háromnak az agyagmintája is elkészült.¹³⁹ 1897-ben Fadrusz elvállalta a Nagy Testvérek által készített „Unió” emléktábla díszes keretének elkészítését, melyet az Erdély és Magyarország egyesülését kimondó országgyűlésnek helyet adó épület (egykori Vigadó, ma Néprajzi Múzeum székháza) falára szándékoztak elhelyezni.¹⁴⁰ 1898. január 20-án az Ellenzék azt írta, hogy „Fadrusz nem tud idejében elkészülni” a munkával, holott a művész 1900 őszén Fekete Nagy Bélát arra kérte, nézzen utána, hogy miért nem küldték el eddig a szervezők a keret méreteit.¹⁴¹ Az emléktábla 1902-re készült el, felavatására október 15-én került sor,¹⁴² de az öntési díjat még 1903 nyarán sem fizették ki a munkát felvállaló cégnek.¹⁴³

1998 márciusában úgy vélik: a Mátyás-szobrot akár a következő évben felállításra kerülhet.¹⁴⁴ Fadrusz 1898 nyarán műtermébe invitálta Kolozsvár előjáróit, akik megtekintették a szobor elkészült agyag-, illetve gipszmintáit.¹⁴⁵ A hónap végén a művész Kolozsvárra látogat „a szobor helyét véglegesen megjelölése” végett.¹⁴⁶ Ekkor fogalmazódott meg annak az igénye, hogy ne csak a Státuát, hanem a Szent Mihály templom főbejárata előtt álló barokk díszkaput is más helyre (például a temető bejáratához) kellene költöztetni,¹⁴⁷ ugyanakkor a Főtér déli oldalán ne piacot, hanem parkot lenne célszerű kialakítani.¹⁴⁸

Egy éven át Fadrusról, illetve a készülő szoborról szinte semmi hírt nem hallani. Ez idő alatt a város az Óvár piacára költöztette a császárlátogatás-emlékoszlopát,¹⁴⁹ 1899. június 20-án a város frissen kinevezett polgármestere, Szvacsina Géza (1849–1917) megegyezett a katolikus egyházzal, hogy a Szent Mihály templom előtt álló barokk díszkaput közös költséggel a Főtérről, a Kül-Magyar utcai r.k. templom elé szállítják, s ez a következő hónapban meg is történt.¹⁵⁰ Bota István újságíró július végén járt Fadrusz naphegyi műtermében, ekkor a Wesselényi-szobor gipszmintái már át voltak adva az öntödének.¹⁵¹ Decemberben „a sikerült szobor a Beschorner cég udvarán készen áll, június havában fogják ünnepélyesen felavatni”.¹⁵² Ezt megelőzően, már július 25-én leutazott Zilahra, „hogy a Wesselényi szobor helyét kijelölje (...) s e célból a Kossuth-téri ártézi kút medencéjénél jelölje ki mint olyant, mely a szobor felavatására a legalkalmasabb (...) Fadrusz magával hozta és bemutatta a vaskerítés általa készített tervezetét...”¹⁵³

A Mátyás-szobrot 1900 januárjában készülnek az öntödébe szállítani, illetve a főalak bronz szobrát a párizsi világiállításra kiküldeni. Februárban már azt tervezik: leleplezését szeptemberben fogják megtartatni.¹⁵⁴ Ennek érdekében, április elején „már méregetik a szobor helyét és ki is jelölték czövegekkel, hogy mekkora területet fog elfoglalni.”¹⁵⁵ A hónap közepén Pákey hívására Fadrusz megfordult Kolozsváron, s bár ígéri, megbízatásának a nyár folyamán eleget tesz, azt javasolja, hogy a párizsi világiállítás miatt a felavatást jövő év tavaszára kellene halasztani. „A pénzes magyar mind oda viszi amit megtakarított” érvel a művész, s mondani sem kell, ez ismét megosztja a város közvéleményét.¹⁵⁶ Olaj a tűzre, hogy Fadrusz a szobor helyét is meg szeretné kissé változtatni.¹⁵⁷ Eredeti terv szerint, a szobor és a templom tornyának tengelye egy vonalba esett, utóbb a

Mátyás szobor középvonalát a templom keresztengelyéhez kívánta igazítani. A művész által javasolt változtatás olyan méretű polémiát váltott ki a kolozsvári sajtóban, amelyről ez idáig csak a választások politikai csatározásai során lehetett olvasni. „Míg a Mátyás szobor helye fölött elkeseredett harcz folyik a sajtóban, addig a munkások nyugodtan ássák a gödröt a szobor alapjához” – írja az Ellenék április 21-i száma. Az írás azt is megemlíti, hogy a munkálatokat „Téglás, fiatal kolozsvári építész” vállalta magára. A viták élet némileg tompítja a párizsi siker híre, mely szerint a Mátyás-szobrot a világkiállítás zsűrije a nagydíjjal tüntette ki. Fadrusz, még az 1900. május 5-én tartott hivatalos eredményhirdetés előtt, (április 29-én) azt írta Fekete Nagy Bélának: „...Hubaytól tudom, hogy a Grand Prix legtöbb szavazatát kaptam, a hivatalos kimutatások is ezt mutatják....”¹⁵⁸

Zilahon is a szobor eredetileg eltervezett helyének megváltoztatását kérte a művész. Az 1899. július 25-én tartott bizottsági ülésen felvetett és a következő év április 29-én elfogadott határozatot itt is éles viták előzték meg. Fadrusz – mint láttuk – azt kérte, hogy az ártézi kutat költöztessék el a város főteréről, s ide állíttassék fel Wesselényi szobra. Ugyanakkor arról is döntött a város vezetése, hogy a millenniumi emléknek, a „Turulmadárnak”, a Polgári-téren biztosítanak helyet, míg a nemrég elhunyt Szilágy megyei alispánnak, Szikszai Lajosnak Fadrusz által felvállalt szobrát a vármegyei székház dísztermében helyezik majd el. (Tudomásunk szerint ez utóbbi szobor nem készült el.)¹⁵⁹

Miközben Fadrusz meddő vitákat folytat a szamosújvári örményekkel a Verzár püspököt megörökítendő emlékszobor ügyében,¹⁶⁰ Weicckheim báró kisbéri lovaszobrának utómunkáit végzi,¹⁶¹ illetve a szegedi Tisza Lajos emlékterven dolgozik.¹⁶²

Kolozsvár vezetése 1900 júniusában hozzálát az avató ünnepség terveinek előkészítéséhez.¹⁶³ Ennek időpontját „... Ó felsége azon elhatározásától ...” tették függővé, „... hogy mikor óhajt e célból Kolozsvárra lejönni.” Júliusban kénytelenek az alapozás munkálataival leállni, mivel a süttöi és bácsitoroki bányák késnek a faragott kövek szállításával.¹⁶⁴ Mikor szeptember elején a földmunkával elkészültek, és a talapzat faragott kövei szemmagasságig emelkedtek, a kolozsvári sajtó azon kesereg, hogy a piedesztál nem fényesre csiszolt márványból, hanem a régi várfalakhoz hasonló, „közönséges” mészkőből lesz építve. Az elégedetlenkedők attól is félték, hogy ily módon a talapzat nem fogja megbírni az ércszobor súlyát.¹⁶⁵ A közvélemény nyomására Pákey ismét leállította a Reimann Károly kőfaragó vezette munkálatokat addig, míg a polgármester által felkért geológus professzorok nyilvánosságra nem hozzák vizsgálataik eredményét. A bizottság szeretné hogy a talapzat kizárólag süttöi kőből készüljön, csak hogy ez újabb 15.000 ft.-al emelné a kiadások összegét.¹⁶⁶ A döntés elvben 1901. március 20-án született meg, de a minisztérium a kellő fedezet hiányában nem engedélyezi a többletkiadással járó terv kivitelezését.¹⁶⁷ A Magyar Polgár 1901. április 11-én azt írta, hogy „sem a szobor felavatásának időpontja, sem a talapzat kőanyagának kérdése nincs tisztázva”. Fadrusz május 30-án Kolozsvárra utazott, hogy „... megtárgyalja a szobor talapzat kérdését.”,¹⁶⁸ de az év őszéig előrelépés nem történt. Szeptember 1-én a színpalak mögötti egyeztetések eredményeként „... a miniszter megengedte, hogy a Mátyás szobor talapzata süttöi kőből készüljön”. 1901. szeptember 5-én a város háromtagú bizottsága átvette az öntőde udvarán elszállításra váró szobrot a művésztől, s azt tervezik, hogy a jövő év tavaszán, végre, felavatják Kolozsvár Főterén.¹⁶⁹

Fadrusz János még 1898-ban megígérte, hogy első sikeres művének, a *Krisztus-szobor*-nak egy másolatát az Erdélyi Múzeumnak adományozza. A mű Nagydíjat kapott a párizsi világiállításon, egy példánya a British Museumba, másik Szegedre került,¹⁷⁰ s Fekete Nagy Bélához 1900. szept. 10-én írt leveléből tudjuk, hamarosan a Kolozsvárnak ígért példány is érkezik.¹⁷¹

1901 júniusában Friedmann és Társa cég a város engedélyét kéri, hogy a Mátyás-szoborról képeslapot készítsen, és azokat árusítsa.¹⁷² A szerződés kimondta: a cég az engedély fejében vállalta annak a nagyméretű festménynek finanszírozását, melyet – Fadrusz ajánlására – Horti Pál (1865–1907) festőművész, a fővárosi Iparrajziskola tanára készített. Ez a festmény képezte a legkorábbi Mátyás-szobor illusztrációk (képeslapok, emblémák, érmek, címlapok stb.) alapját, melyek kései másolatait még a két világháború közötti években is árusították Kolozsvárt.¹⁷³

A Wesselényi-szobor két alakja 1901. január 30-án érkezett meg az öntödéből Zilahra.¹⁷⁴ Murczhárt József főmérnök február 27-én mutatta be a szobor alapozási tervét és költségvetését, s a szoborbizottság döntött abban is, hogy a nyárra tervezett szoboravatást „a küszöbön levő képviselőválasztás” miatt őszre fogja halasztani.¹⁷⁵ Márciusban érkeztek meg Marton Lajos műlakatos pozsonyi műhelyéből a Fadrusz által tervezett vaskerítés részei,¹⁷⁶ júniusban már felállításán dolgoznak. Július 7-én a Szilágyi úgy véli „a jövő hó folyamán a szobor felállítható lesz”, de az avató beszédet elvállaló Szilágyi Dezső elfoglaltsága miatt a szobor avatását a következő év májusára kénytelenek elhalasztani.¹⁷⁷ Bár szeptemberben ifj. Orbán Károly építőmester már a talapzat utolsó simításait végzi, a zilahiak mégis szorult helyzetbe kerülnek. Szilágyi 1901. július 30-án Karlsbadban váratlanul meghalt, s talán mert jeleseink ezt intő előjelnek vélték, sorra elhárítják – köztük Thaly Kálmán is – a szoborbizottságnak az avató beszéd megtartása iránt tett felkéréseit. Feltehetően nincs még egy olyan magyar emlék, melynek átadására, az ünnepi szónok hiánya miatt, egy kerek évet kellett várni. A sikertelen próbálkozások után 1902. március 22-én Beóthy Zsolt (1848–1922) irodalomtörténész, a Kisfaludy Társaság elnöke végre elvállalta a megbízatást.¹⁷⁸ A szoborbizottság utolsó – sorrendben a 27-ik – ülését 1902. szeptember 2-én tartotta, míg a Wesselényi-emlékmű ünnepélyes leleplezésére szeptember 18-án került sor.¹⁷⁹

A Mátyás-szobor talapzatának 1900 őszi leállított munkálatait, csak 1902 elején folytatták. „...Megérkeztek a süttői kövek, s azokat most dolgozzák ki Gerstebrein Tamás kőfaragó műhelyében” – írja az Ellenzék február 10-i száma. A Minisztertanács elhatározta, „hogy az állam adományaként 30.000 koronát folyósít a Mátyás szobor költségeinek pótlására.”¹⁸⁰ Áprilisban aggódó tekintetek közepette,¹⁸¹ immár süttői kőből rakják a talapzatot, melynek minőségéről május 17-én a művész is elégedetten nyilatkozott. Június 8-án az is elhatározottat, hogy a felavatás szeptember 12-én fog megtörténni, bár mint tudjuk, végül ez a határidő is kitolódott. Fadrusz július 4-én tekintette meg a talapzatot, melynek munkálataival a hó utolsó napján készültek el.¹⁸² A Beschorner-cég Váci út 175. szám alatti műhelyéből, Hoffmann Ferenc igazgató kíséretében, augusztus 14-én érkeztek meg Kolozsvárra a szobor öntvényei, melyet 18-án szállítottak be a vasútállomásról. „A Mátyás-szobor talapzatán már áll az első vitéz.” – olvassuk a Magyar Polgár augusztus 21-i számában. Tíz nap alatt mind a négy mellékalak érc-szobra a helyére került. Szeptember 26-án, a munka befejezését jelző zöld ágat is elhelyezték a magas palánkkerítéssel bekerített emlékműre.

Kolozsvár notabilitása 1902. május 21-én adta át a meghívót Ferenc Józsefnek,¹⁸³ szeptember 6-án már tudottá vált, hogy a király nem lesz jelen az avatáson. Távolmaradását azzal (is) magyarázták, hogy a Mátyás emlékmű talapzatán a magyar király hódításait jelképező zászlók között a Habsburg-címeres is ott sorakozott. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy Ferenc József az esemény politikai színezete miatt tartotta magát távol az ünnepegektől. S ebben volt is némi igazság, hiszen a bécsi udvart képviselő Ágost-főherceget hatalmas ellentűtetés fogadta a kolozsvári vasútállomáson. Talán az sem véletlen, hogy Ferenc József az avatást megelőző napon, október 6-án kelt „...legfelsőbb elhatározásával legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy a Mátyás-szobor létrehozása körül kifejtett buzgó munkálkodásuk méltányolásául” Hedgüs Sándor, Szvacsina Géza, Márki Sándor és Fekete Nagy Béla politikusokat csupán a monarchia legszokványosabb, az un. Legfelső elismeréssel honorálták, ugyanakkor Fadrusz a II. oszt. Vaskoronarendet, Nagy Lajos Királyi Tanácsosi címet, Pákey a Ferenc József lovagrend keresztjét kapták, míg Hoffmann Ferenc, a Beschorner-cég igazgatója a Koronás Érdemkereszt kitüntetésben részesült.¹⁸⁴

Az avató ünnepekre október 12-én került sor.¹⁸⁵ A kormányt 6 miniszter, 8 főrendházi tag, 3 államtitkár, 7 miniszteri tanácsos, 4 miniszteri osztálytanácsos, 1 miniszteri titkár képviselte. A legünnepelebb vendégek, a tekintélyes politikusok jelenléte ellenére, Jókai Mór és Benedek Elek voltak. Ez utóbbi, bár „szerényen meghúzódott a fiúképezdében, több mint 1000 diák vonult az ablaka alá,¹⁸⁶ s jellemző, hogy míg a politikai elitről csak elvétve esik szó a sajtóban, addig a Jókai-házaspár minden mozdulatát híven követik a kolozsvári riporterek. A hírlapok különkiadásokban ünneplik az eseményt. Az ország „legelismertebb elméje, Kant fordítója és a legkiválóbb modern esztétikus egyike”,¹⁸⁷ Alexander Bernát a Budapesti Hírlapban a következőket írta: „Döntőnek egy szobor megítélésénél az első benyomást ismerem...Fadrusz műve tegnap fényes sikerrel állotta ki a műalkotásnak ezt az első próbáját. Amint a szobormű feltűnt, azonnal meghódította a lelkeket, a követelő, a kényes, a tartózkodó lelkeket is. Erős, hangos, közérthető nyelven szól ez a szobor, amint illeti és kell ha valaki kiáll egy térre és ezekhez intézi szavát. Amit mond, azonnal megértettük és amit megértettünk, azonnal tetszett. Fadrusz a nagy phátosz embere (...) majdnem nyers módon fejezi ki magát. Van benne valami a néptribunából, mindenki élvezi lelke kifejező erejét. Ő az igazi monumentális szobrászat. A fődolgot látja s tudja velünk is látatni...”¹⁸⁸

A kolozsvári Tudományegyetem bölcsészeti kara október végén Széchy Károly (1848–1906) javaslatára tiszteletbeli doktorrá választotta Fadrusz Jánost. „Ez az első eset Magyarországon, hogy a szépművészetek egyik mestere doktori címet nyer”, írja a Magyar Polgár november 3-i száma.¹⁸⁹ Kolozsvár város törvényhatósága november 10-én, dr. Eszterházy László főjegyző indítványára, a város díszpolgári oklevelének adományozása mellett döntött,¹⁹⁰ melyet a Szvacsina Géza polgármester vezetett delegáció 1903. április 5-én adott át Budán, a már betegeskedő művésznek.¹⁹¹ Akkor még úgy tudták, Fadrusz szeptemberben fog Kolozsvárra jönni a díszdoktori avatásra.¹⁹² Fadruszné augusztus 15-én a Kassa környéki stószai szanatóriumból Fekete Nagy Bélának írt levelében azt írta, hogy férje „nagyon meg van viselve,” de remélni, hogy „a Jó Isten, a természet, meg Zeifruss doktor közbenjárására csak rendbe jönnek őszi.”¹⁹³

A művész betegségről a kolozsvári lapok legkorábban 1903 júliusában írtak, amikor Fadrusz Karánsebesen a királyszobron dolgozott, de „pár napig abba kel-

lett hagyja a munkát, mert meghült és csúzos fájdalmai voltak.¹⁹⁴ Szeptemberben „súlyos betegen fekszik,”¹⁹⁵ október 26-án halálának híret közlik az újságok.¹⁹⁶

A művész halálát követően, 1903 decemberében, Kóváry László 25 (!) részes Mátyás-tanulmánnyal emlékezett Fadrusz Jánosra.¹⁹⁷ A Magyar Mérnök és Építész Egylet nevében Czigler Győző egy Fadrusz-szobor felállítását indítványozta,¹⁹⁸ míg Tóth Béla a Magyar Hírlapban úgy látja: „Az emlék, melyhez Fadrusz Jánosnak joga van az ország fővárosában, az csakis a Mátyás-szobra lehet. Sírkövet ne állítsunk neki, míg nem magasodik Buda várában a legdicsőbb magyar monumentum, a kolozsvári Mátyás-szobor mása”¹⁹⁹ A fővárosban gyűjtés indult egy Fadrusz-émlékszobor érdekében, melyhez Kolozsvár is csatlakozott „...A város saját pénztárából 500 koronát adott, gyűjtésből 253 korona gyűlt össze...” – írja a Magyar Polgár 1904. január 25-i száma. A nagy hévvel meghirdetett emlékszobor ügye az évek folyamán fokozatosan elsorvadt. Az emlékezést szülővárosa, Pozsony próbálta feléleszteni, 1910-ben a helyi „Toldi-kör 400 koronás pályadíjat tűzött ki egy Fadrusz János essay megírására,”²⁰⁰ 1912-ben ezt megtette azzal, hogy érbe öntette egy bizonyos Pfliegler János által mintázott Fadrusz-mellszobrot.²⁰¹ 1912-ben a kolozsvári lapok megemlékeztek a 10 éves Mátyás-szo-borról,²⁰² egy év múlva a Pákey Lajos által tervezte Nap-hegyi villa sorsáról olvassunk.²⁰³

Fadrusz János 1896 és 1902 között összesen hét művet hagyott a két városra. (Tudomásunk van még két olyan szobortervről is – Szikszai Lajos, Verzár örmény püspök –, melyek soha nem valósultak meg.) Zilahon kettő, Kolozsváron elvileg öt munkája maradt. A főterén álló Mátyás-émléken, illetve a Szent Mihály templom egyik oldalkápolnájában felállított Feszületén kívül, a művész munkája volt az Únió emléktábla díszes kerete. A korabeli újságok híradásai szerint Fadrusz a városnak ajándékozta Toldi című szobrának egyik példányát, illetve a Kisbéren felállított Wenckheim báró lovasszobrának egy kicsinyített mását. Ez utóbbi kettő sorsáról közelebbi nem sikerült megtudni.

Fadrusz munkásságára erőteljes nemzeti szemlélet jellemző: köztéri szobrai az egységes és dicső múlt krónikáját zengik. Ez ad magyarázatot arra, hogy a történelmi Magyarország határain kívülre szorult emlékművek, a trianoni döntés után, miért váltak az új hatalmak kíméletlen célpontjaivá. A Wesselényi-szobrot 1935 áprilisában – az erdélyi magyar sajtó tiltakozása ellenére – lebontatta a városi hatóság. Jósika János, a Magyar Népszövetség elnöke hiába kérte a szobor átadását, beadványa süket fülekre talált. Az emlék raktárba került, díszes vaskerítését, Drág falunak ajándékozták, ma is az ortodox templom előtt áll. 1942. szeptember 8-án, országos ünnepek keretében az emlékművet visszaállították eredeti helyére, 1990-ben sárga festékkel öntötték le, 1994 novemberében egy jókora darabot letörtek belőle. A Tuhutum-émléknek még ennél is tragikusabb sors jutott. Első ízben 1927 novemberében távolították el helyéről, de a bécsi döntés után még visszaállították az akkori kórház előtti térre. Az 1970-es években a kórház épületébe a belügyminisztérium költözött, s az új tulajdonos hamarosan lebontatta, fém részeit az öntődébe küldte, s ezzel végleg megsemmisítette.

A kolozsvári Mátyás-szobor első javítására 1907 novemberében került sor, amikor a ló lábain repedések keletkeztek, s ezért az öntés során ott felejtett vizes vattát eltávolították, helyébe olvasztott ólmot öntöttek.²⁰⁴ 1919-ben a talapatz hátára egy román nyelvű feliratot helyeztek, melyen az új hatalom Mátyás király román eredetét hirdette. A magyar állam 1921-ben hasztalan próbálkozott a szo-

bor kikérésével. A városi hatóság Mátyás román eredetére hivatkozva magáénak tekintette a nagy király szellemi hagyatékát és a vele kapcsolatos tárgyi emlékek sorát is, s csak annyi változás történt, hogy talapzatáról leverték a Klósz József (1843–1922) kozsvári kőfaragó által készített magyar címet. A bécsi döntést után, általános felújítás alá vették az emlékművet, 1945-ben, az oroszok bejövételét követően, Balogh Edgár (1906–1997) író javaslatára a szoborra felkerült a ma is látható MATHIAS REX felirat. A talapzatot utoljára 1958-ban újítták fel, majd ezt követően az emlékművet folyamatosan csonkította a buta (vagy tudatos?) nem-törődömség. Hol a vitézek sarkantyúit törték le, hol a csákok tollait, vagy a zászlórudak sérülékeny díszreit vitték el a szoborra felmerészkedők. A legnagyobb veszélyt a két román állam, Moldova és Havaselve egyesülésének január 21-re eső ünnepe jelentette s jelenti. Hagyománnyá vált ugyanis, hogy ezen a napon a sokaság egy része úgy érezi, csak a király lován, a négy vitéz nyakán, vagy Mátyás ölében ülve lehet méltó módon ünnepelni.

1992-ben magasra csaptak azok az indulatok, melyek Trianon óta, több-kevesebb intenzitással, az emlékmű sorsa körül keringtek. Ekkor a Mátyás-szobor köré román zászlórengeteget telepítettek, talapzatára – a korábinál is elfogultabb – román nyelvű emléktábla került, majd római nyomokra hivatkozva 1994-től a Mátyás-szobrot körülvevő teret régészeti kutatóárokokkal túrták fel.

Fadrusz alig egy évvel élte túl remekműve, a kolozsvári Mátyás-szobor avatását. Beöthy Zsolt az egyetemen tartott emlékbeszédében talán a lehető legerőteljebben fogalmazta meg az elhunyt művészetének jelentőségét, mikor a következőket mondta: „El kell ismernünk, hogy igazi művészeti magaslatokra Fadrusz János emelte azt a nagy magyar monumentális művészetet, mely a Kolozsvári-testvérek képfaragása óta körülbelül félezred évig szunnyadt, egészen addig, míg Ferenczy István tapogatózó kísérletei ismét föl nem támasztották. Ez a magyar monumentális művészet Fadrusz alkotásaiban jelenik meg mint igazi nagy művészet.....Ifjan halt el, mint az ő igazi magyar képfaragó elődje Izsó...a legeredetibb magyar genre-szobrász, a magyar népeletnek....ábrázolója, ...míg Fadrusz a magyar léleknek egész mélységét feltárója volt. Ők költészetünknek két nagy alakjára emlékeztetnek.: Petőfinek a szelleme visszhangzik Izsóban, Aranynak a szelleme Fadruszban.”²⁰⁵

JEGYZETEK

Jelen tanulmány az OTKA támogatásával, a T 14802. sz. kutatási téma keretében készült

¹ LYKA Károly: Nemzeti romantika. Bp. é. n. 5.

² NYÁRY Pál: Felszólítás a honi szobrászat ügyében. Honművész, 1839.XII.8. 98.sz. 777–789.

³ TIMÁR Árpád: Vita Ferenczy István Mátyás-emlékmű tervezetéről. *Ars Hungarica*, 1993/2. 163–202.

⁴ mn: Felszólítás a honi szobrászat ügyében. *Erdélyi Híradó*, 1839.XII.30. 53.sz.

⁵ M.K.: A Hunyadi Mátyás király ideje a magyar kultúrára nézve. *Nemzeti Tár-*

salkodó, 1839.XI.27. 48.sz. és XII.4. 49.sz.

⁶ *Erdélyi Híradó*, 1840.XI.6. 37.sz.

⁷ *Hetilap*, 1853. I. 28. 8. sz. – „...*Első Mátyás király szobrát kivihetetlennek találva, a Jelenkor-ban: Mátyás királyt ne szoborral öröközzük meg című cikket hoztam. Akkor a szerencsétlenül meghalt Gasparich Kilit, s gróf Fáy rontott a czikemre, én akkor mint tanuló csak mosolyogtam, hogyan ágyúznak a légy ellen, s*

- a szoborállítás csakugyan kivihetetlen maradt”
- ⁸ Kolozsvári Naptár, 1851. 19–25. *Hogy hol született Mátyás, melyik házban, az íránt megoszlik a vélemény. A nép korunkban azt tartja, hogy az Óvárban, a katonai kórház-tól keletre eső szeglet házban, melyre néhány évvel ezelőtt szarvas vala festve. Könyveink, mint Benkő is, azt írják, hogy épp a katonai kórházban, mely akkor egy gazdag polgárnak lett volna a háza.* (Benkő József véleménye a helyes. M.S.Cs.)
- ⁹ Korunk, 1864. X. 11. 122. sz.
- ¹⁰ JAKAB Elek: Kolozsvár történelmi emlékeiről. Kolozsvári Közlöny, 1869. IV. 20. 50. sz. 212.
- ¹¹ Magyar Polgár, 1879.V.17. 113.sz.
- ¹² Kelet, 1879.VII.2. 149.sz.
- ¹³ *A képviselő testület kebléből kiküldött bizottság Mátyás- király születési házára nézve azon javaslatot tevő, hogy mennyire ezen épület kijavítása nem lenne lehetséges, helyébe bérház építtessék.* Magyar Polgár, 1873. I. 10. 7. sz. és Kelet, 1873. I. 15. 11. sz. – „Mátyás- király születési háza pusztul napról- napra, s valóságos szegény, hogy a város még ma is katonai kórháznak használja” – Magyar Polgár, 1874.X.10. 230.sz. – „Mátyás- király szülőháza az óvárban máig is jelöletlenül áll, nemcsak, de ha az idők visszhangjai, melyek már annyi szép emlékünket összeromboltak, megrongálják az épületet is, helyét nem fogja tudni az utókor. Valóban szegényletes Kolozsvár városára (...) hogy még eddig bár egyszerű emléktáblával nem tudta megjelölni e helyet, ha már az idők mostohasága nem engedte, hogy a város nagy szülőjének emlékét méltó szoborral örökítsük meg”. Kelet, 1876. IX. 24. 218. sz.
- ¹⁴ „Engel szobrász Mátyás királynak (...) a múzeum számára megrendelt szobrával már szinte elkészült és a nevezett szobor, már a jövő hó közepén felállítatik.” Kelet, 1872. I. 17. 7. sz.
- ¹⁵ Magyar Polgár, 1872.V.17. 112.sz. és Kolozsvári Közlöny, 1872.V.18. 113.sz.
- ¹⁶ Magyar Polgár, 1874.X.30. 274.sz.
- ¹⁷ „... Az épület meglehetősen elhanyagolt állapotán segítettő, a Tanács végre rászánta magát az épület renoválására.” Magyar Polgár, 1881. V. 5. 101. sz.
- ¹⁸ Kelet, 1881. VII. 16. 169. sz., Magyar Polgár, 1881. VII. 16. 160. sz. Ellenzék, 1881. VII. 16. 161. sz.
- ¹⁹ Magyar Polgár, 1881. VII. 17. 161. sz.
- ²⁰ Nép Barátja, 1881. VII. 19. 10. sz.
- ²¹ Ellenzék, 1881. X. 20. 245. sz.
- ²² dr. SZABÓ Károly: Hol született Mátyás király? Levél a polgármesterhez. Ellenzék, 1882. VII. 20. 138. sz. (lásd még Adattár 1.)
- ²³ Nagy Lajos (1828–1910) unit. koll. tanár, költő. Székelykeresztúron, Kolozsvárott és Göttingenben tanult. 1858–1890 között a kolozsvári unit. koll. tanára, 1862–68 között igazgatója. Népmeséket közölt Kriza János Vadrózsák című gyűjteményében. Krizával a Keresztény Magvető alapítója. Haláláról: Ellenzék, 1910. V. 20. Adattár 2.
- ²⁴ Adattár 2.
- ²⁵ Ellenzék, 1882. XI. 8. 255. sz.
- ²⁶ LÜKŐ Géza írása a Budapesten megjelenő Egyetértés, 1882. VII. 25-i számában. SÁRDI István (1846–1901) festőművész az Ellenzék, 1882. VIII. 1. 170-ik számában Schwanthaller 1840-ben mintázott Mátyás-szobráról ír, melyet később a művész a müncheni Ludwigstrassén felállított I. Lajos bajor király szobrának mintázásakor használt fel.
- ²⁷ Ellenzék, 1882. VII. 24. 166. sz.
- ²⁸ Magyar Polgár, 1882. XI. 9. 257. sz.
- ²⁹ Jelentés a kolozsvári Mátyás Király szoborról. A Szoborbizottság megbízásából összeállította Nagy Lajos unitárius tanár, mint a Szobor-alap pénztárosa. Kolozsvár. 1902. 1–83.
- ³⁰ Kolozsvári Közlöny, 1884. VII. 20. 167. sz.
- ³¹ Ellenzék, 1884. VII. 7.
- ³² Ellenzék, 1887. XII. 3. 277. sz.
- ³³ Hajnal István: Egyetértés, 1882. VII. 25.
- ³⁴ Ellenzék, 1887. XI. 29. 273. sz. és Kolozsvár, 1887. XI. 29. 279. sz.
- ³⁵ Erdélyi Híradó, 1888. I. 4. 4. sz.
- ³⁶ Erdélyi Híradó, 1888. III. 17. 68. sz. és Adattár 3.
- ³⁷ Ellenzék, 1888. V. 22. 117. sz.
- ³⁸ Erdélyi Híradó, 1888. VII. 11. 136. sz.
- ³⁹ Erdélyi Híradó, 1888. VIII. 22. 252. sz.
- ⁴⁰ Kolozsvár, 1889. IX. 1. 201. sz.
- ⁴¹ Adattár 4.
- ⁴² Erdélyi Híradó, 1888. IX. 1. 207. sz.
- ⁴³ A kolozsvári lapok közül a Kolozsvár és az Ellenzék IX. 2-án ünnepi számokkal tisztelegtek az esemény előtt, s részletesen szölköztek az ünnepség programjáról.
- ⁴⁴ Erdélyi Híradó, 1889. január 19. 16. sz. ALBACH Géza polgármester, dr. SZABÓ Gyula városi főjegyző: A Mátyás-szobor. (Felhívás adakozásra). Kolozsvár, 1889. I. 19. 16. sz.
- ⁴⁵ Jelentés... 1902. 14.
- ⁴⁶ Erdélyi Híradó, 1891. III. 26. 70. sz., Ellenzék, 1891. VIII. 2.

- ⁴⁷ Erdélyi Híradó, 1891. III. 11. 58. sz.
⁴⁸ Kolozsvár, 1891. III. 11. 57. sz.
⁴⁹ Ellenzék, 1892. V. 4. 101. sz.
⁵⁰ Ellenzék, 1893. VI. 12. 131. sz.
⁵¹ Adattár 5., Erdélyi Híradó, 1893. VI. 16. 134. sz.
⁵² Ellenzék, 1894. IV. 26. 96. sz., Erdélyi Híradó, 1894. V. 2. 102. sz., Kolozsvár, 1894. V. 7. 104. sz., Kolozsvár, 1894. V. 12. 109. sz.
⁵³ MOLNÁR József: Mátyás király szoborpályázata. Ellenzék, 1894. V. 7. 102. sz.
⁵⁴ DE NOIR: Mátyás király szobra. Kolozsvár, 1894. V. 7. 104. sz.
⁵⁵ Szekula János: A Mátyás-szobor pályázatról. (Hang a közönségből). Kolozsvár, 1894. V. 12. 109. sz.
⁵⁶ LÁZÁR Béla: Fadrusz János élete és művészete. Bp. é.n. [1924] 182.
⁵⁷ Kolozsvár, 1894. IV. 25. 95. sz.
⁵⁸ nn: Mátyás szobrok Kolozsváron. Ellenzék, 1894. IV. 1. 100. sz.
⁵⁹ DE NOIR: Mátyás király szobra. Kolozsvár, 1894. V. 7. 104. sz.
⁶⁰ DE NOIR: Mátyás király szobra. Kolozsvár, 1894. V. 7. 104. sz.
⁶¹ nn: Mátyás szobra. Erdélyi Híradó, (Regeli kiadás). 1894. V. 2. 102. sz.
⁶² DE NOIR i. m.
⁶³ SZEKULA János: A Mátyás-szobor pályázatról. (Hang a közönségből) Kolozsvár, 1894. V. 12. 109. sz.
⁶⁴ Fénykép a szerző gyűjteményében.
⁶⁵ Egyetértés, 1894. V. 4.
⁶⁶ nn: Mátyás szobra. Erdélyi Híradó, 1894. IV. 2. 102. sz.
⁶⁷ DE NOIR i. m.
⁶⁸ Erdélyi Híradó, 1894. V. 15. 112. sz. és Adattár 6.
⁶⁹ nn: Mátyás-szobor bírálata. Erdélyi Híradó, 1894. V. 15. 110. sz. és Adattár 7.
⁷⁰ Adattár 8.
⁷¹ Erdélyi Híradó, 1894. VI. 12. 134. sz.
⁷² Kolozsvár, 1894. XI. 10. 258. sz.
⁷³ Kolozsvár, 1894. XI. 10. 258. sz. *Ma dél előtt 11 óraker ürták alá a szerződést a városházán Fadrusz János szobrással a Mátyás Szoborbizottság tagjai: Albach Géza polgármester, Sigmond Dezső képviselőalelnök, Ferenczy Zoltán dr. titkár, Groizs Gusztáv dr., Pákey Lajos és Szvacsiná Géza bizottsági tagok.* Adattár 9.
⁷⁴ „...Nagy Lajos arra kért, hogy kötelezzem magam, hogy a Mátyás munka közben más nagy munkával ne foglalkozzak, és én mondtam, hogy azt felvehetik a szerződésbe, de hozzá teszem, hogy kisebb, egy és kétalakos munkák és vázlatok nem számítanak ide, mert ezekből élek tulajdonképpen és csak ezek révén tudom megélni a nagy munkákat, egyébként is művészi lehetetlenség két nagy munkát egyszerre végezni, vagy azon dolgozni...” (A levél eredetijének egyik másolata a szerző tulajdonában)
⁷⁵ LÁZÁR Béla i. m.
⁷⁶ Sz-g: Fadrusz Jánosról. Erdélyi Híradó eredeti tárcája. 1894. VI. 9. 132. sz.
⁷⁷ LÁZÁR Béla i. m.
⁷⁸ Sz-g: Fadrusz Jánosról. Erdélyi Híradó eredeti tárcája. 1894. VI. 9. 132. sz.
⁷⁹ Ellenzék, 1890. IV. 5.
⁸⁰ Ellenzék, 1891. I. 14. ... ez lesz az első szobor Magyarországon, melyet Mátyás király emlékére emelnek...
⁸¹ nn: Mátyás király kútja. Kolozsvár, 1892. XI. 26. 241. sz.
⁸² Kolozsvár, 1896. III. 24. 70. sz.
⁸³ PUNGOR Gyula (Erdőszengyel 1843. V. 24.-?) természettudós, gimnáziumi tanár. Iskoláit Marosvásárhelyen (1850-tól), Nagyenyeden (1863), a marburgi egyetemen (1866–69) végezte. 1870-ben Mezőhádon, Ugron Gábor gyermekeit tanítja, ahol megismerkedett Herman Ottóval. 1870-ben Szilágynagyfalún ref. lelkész, 1877-től a zilahi polgári iskola tanára. 1893 után a bp-i ornitológiai központban, Herman Ottó mellett dolgozott.
⁸⁴ Emlékkönyv a nagy Wesselényi Miklós báró zilahi szobrának leleplezési ünnepségéről. Szilágy vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából szerkesztette ifj. Kapusi Sámuel. Kiadja: Szilágy vármegye közönsége. Zilah, 1903. 1–68.
⁸⁵ Adattár 10.
⁸⁶ Kolozsvár, 1891. XII. 7. 279. sz.
⁸⁷ Szilágy, 1892. IV. 10. 15. sz.
⁸⁸ Erdélyi Híradó, 1893. VI. 16. 136. sz.
⁸⁹ Szilágy, 1893. VII. 2. 27. sz.
⁹⁰ Szilágy, 1899. I. 15. 3. sz.
⁹¹ Szilágy, 1894. VIII. 19. 33. sz., Emlékkönyv, 1903. 12.
⁹² GYALUI Farkas: A régi Kolozsvár. Fadrusz Jánosról. *Ellenzék*. 1927. 48 évf. 241. sz. / Folytatás: 247. sz. 252. sz., 264. sz., 270. sz. /Az idézet levél az újság 252. számában jelent meg./
⁹³ A levél fénymásolata a szerző tulajdonában.
⁹⁴ Szilágy, 1895. III. 17., 12. sz. A Wesselényi szoborbizottság úgy határozott, hogy Bezeredy és Holló pályaműveit 200–200 ft. tiszteletdíjjal jutalmazza, azonban egyik művet sem fogadja el, s e dologban külön megbízatás útján fog dönteni.

- ⁹⁵ Kolozsvár, 1895. VII. 17. 161. sz.
⁹⁶ Kolozsvár, 1896. X. 9. 230. sz.
⁹⁷ Adattár 11.
⁹⁸ Ellenzék, 1895. VII. 13. 157. sz.
⁹⁹ Kolozsvár, 1895. VII. 13. 157. sz.
¹⁰⁰ Erdélyi Napló, 1895. IX. 24. 4. sz.
¹⁰¹ Ellenzék, 1895. IX. 24. 218. sz.
¹⁰² Ellenzék, 1895. XI. 13. 260. sz. és Kolozsvár ua., 261. sz.
¹⁰³ Erdélyi Napló, 1896. I. 7. 4. sz. *Ő felsége a Mátyás-szoborra az udvartartás művészi alapjából 10.000 ft-ot adományozott. E hírt báró Bánffy Dezső miniszter elnök tudatta tegnap Hegedűs Sándor orsz. képviselővel, a Szoborbizottság elnökével.*
¹⁰⁴ Ellenzék, 1896. III. 18. 65. sz. és Adattár 12.
¹⁰⁵ Nagyobb a valószínűsége annak, hogy az alapkövetétel ünnepséget a Fötér rendezése miatt kellett elhalasztani. A Szent Mihály templom körüli épületek lebontása után derült ki, hogy a tér szintjét 30–40 cm-el lejjebb kell vinni és a város képtelen volt ezzel a feladattal időben elkészülni.
¹⁰⁶ Kolozsvár, 1896. V. 19. 113. sz., ua. Ellenzék és Erdélyi Híradó, 112. sz.
¹⁰⁷ Erdélyi Híradó, 1896. V. 20. 113. sz. ... *a szobrot zavarni fogja a templom háttere (...) számára nincs alkalmasabb hely mint a Központi szállóval szemben fekvő tér (...) itt találkozik a Fötéri utakkal a Magyar utca, itt jobban szem előtt lenne...*
¹⁰⁸ Fadrusz János levele Pákey Lajoshoz. (Dátálva nincsen) ... *Az isten szerelmére kérlek csak több ne legyen a ház költsége mint 30.000 ft., mert ez a netovábbja tehetségemnek és adóságokban nem akarok keveredni és meg vagyok győződve, hogy Te is meg akarsz ettől menteni.* (Az levél fénymásolata a szerző tulajdonában)
¹⁰⁹ Kolozsvár, 1896. VII. 20. 163. *Most mintázza Fadrusz Mátyás-szobrát a Naphegyen épült új villájában. A hatalmas lovas szobor agyagmintája kész, most fogják gipszbe önteni.*
¹¹⁰ A szerződés értelmében Fadrusznak 1897. VII. 1-re kell a szobrot elkészítenie. Költségei – felállítását is ideértve – a 20.000 ft.-ot nem haladhatja meg.
¹¹¹ A szerződés 10-ik pontja a következő megállapodást rögzítette: *„Magára vállalja Fadrusz János a vármegye Zilah városi milleneumi emlékkövének tervezését, s miután erre nagyon kevés pénz áll a rendelkezésre, az emlékkő témája pedig a szobrászt igen érdekli, tehát megelégszik ezen munka kivételével járó élvezettel és díj nélkül vállalja az emlékkő-minta elkészítését és a piacon való fölállítását, a fölmerülő kiviteli költségeket pedig Szilágy vármegye közvetlen az illető mester embereknek fogja kifizetni”. Emlékkönyv... Zilah, 1903., 65.*
¹¹² Szilágy, 1896. XII. 6. 49. sz. *A Wesselényi Szoborbizottság a múlt hó 29-én, Szikszai Lajos elnöklete alatt ülést tartván, véglegesen megállapította a Fadrusz János szobrászművésszel kötendő szerződés szövegét. E szerint a nevezett szobrász a nagy Wesselényi szobrát f. év augusztus 1-én bemutatott minta szerint másfél természetes nagyságban a jövő, 1898 július 1-ig, a leleplezésre készen legyen. (...) A szobor megmintázásáért, gipszbe öntéséért, ércbe öntéséért, a talpazati munkálatok vezetéséért, a szobornű felállításáért Fadrusz János 20.000 ft-ot kap.*
¹¹³ Kolozsvár, 1896. IX. 21. 214. sz.
¹¹⁴ Kolozsvár, 1896. IX. 12. 204. sz.
¹¹⁵ Ellenzék, 1896. IX. 22. 215. sz.
¹¹⁶ Kolozsvár, 1896. IX. 21. 214. sz.
¹¹⁷ SZÁSZ Gerő: Mátyás Király. Elnöki megnyitó. Beszéd az Erdélyi Irodalmi Társaság 1896. IX. 29-i ülésén. Kolozsvár, 1896. IX. 29. 221. sz. KÖVÁRY László: Mátyás király. Ellenzék, 1896. IX. 29. 221. sz. MÁRKI Sándor: Mátyás és a renaissance. Kolozsvár, 1896. X. 1. 224. sz.
¹¹⁸ Kolozsvár, 1897. II. 1. 25. sz.
¹¹⁹ Kolozsvár, 1897. IV. 10. 82. sz.
¹²⁰ Kolozsvár, 1897. V. 4. 100. sz.
¹²¹ Kolozsvár, 1897. VI. 12. 132. sz.
¹²² Kolozsvár, 1897. VIII. 5. és 19., 176. és 188. sz., és XI. 20. 265. sz.
¹²³ Kolozsvár, 1897. VIII. 14. 184. sz.
¹²⁴ Magyar Polgár 1898. IV. 16. és 20., 17. és 20. sz.
¹²⁵ Magyar Polgár, 1898. V. 28. 52. sz.
¹²⁶ Kolozsvár, 1898. XI. 20. 265. sz.
¹²⁷ nn: Nagy Lajos a tanár és Fadrusz János művészete. Ellenzék, 1898. II. 8. 30. sz.
¹²⁸ Ellenzék, 1891. XI. 4.
¹²⁹ Ellenzék, 1896. IV. 21. 91. sz.
¹³⁰ DEÁKY Albert: A Mátyás Király háza. Ellenzék, 1896. V. 15. 110. sz. (javasolja, hogy újítsák fel és múzeumot helyezzenek az épületbe).
¹³¹ BUCSI József kolozsvári mérnök: A Mátyás ház. Kolozsvár, 1896. V. 20. 114. sz. *Legcélszerűbbnek vélem, ha a jelenlegi épületet pontosan felmérnénk, lerontanánk és újra építenénk korhű alakjában...*
¹³² Ellenzék, 1898. V. 21. 114. sz. *A tegnapi szakosztályülésem azt ajánlották, hogy*

- bontsák le a Mátyás házat, s építsenek helyére egy új bérházat.
- 133 KÖVÁRY László: Mátyás király születési háza 200 évvel ezelőtt. Magyar Polgár, 1898. X. 24. 200. sz. SOMODI István: Mátyás király házaról. Ellenzék, 1899. V. 18. 112. sz.
- 134 Ellenzék, 1898. IX. 28.
- 135 Ellenzék, 1899. III. 9. 56. sz.
- 136 Ellenzék, 1899. VI. 5. 142. sz.
- 137 nn: A Mátyás szobor. [vezércikk] Magyar Polgár, 1900. II. 8. 31. sz.
- 138 Ellenzék, 1902. II. 26. 47. sz.
- 139 Ellenzék, 1897. VII. 27. 166. sz.
- 140 Szilágy, 1897. X. 3. 30. sz.
- 141 nn: Mátyás szobor. Kolozsvár, 1898. II. 5. 29. sz.
- 142 Az emléktábla elhelyezését Hory Béla (1846–1909) író, árvaszéki elnök, a Március 15 Bizottság elnöke indítványozta. Kolozsvár, 1897. III. 20.
- 143 Fadrusz János 1900 szeptember 10-én, Fekete Nagy Bélához írt levele. (Az eredeti fénymásolata a szerző tulajdonában). ...Az egylet ifjak körének is megígértem, hogy megcsinálom nekik az Unió emléktáblához a keretet, tavasszal írtam az elnöküknek egy ajánlott levelet a tábla pontos méreteiért, azóta sem felelt, most már kész is lehetne. Kérlek járj utána, de feltűnés nélkül és nézd, hogy miért nem feleltek.
- 144 Ellenzék, 1902. X. 24. 245. sz.
- 145 Fadrusz János 1903 július 21-én Fekete nagy Béla városi tanácsoshoz írt levele. (Az eredeti fénymásolata a szerző tulajdonában). ...*En az ifjúságnak csináltam egy bronz, az vörös réz rámat az Unió tábla részére. A szobrász munkát, annak gipsz öntését és a tábla falra erősítését ingyen csináltam azon feltétel alatt, hogy ők a ráma rézbe trebelését megfizetik. Van már egy pár hónapja, hogy felkértem őket, hogy küldjék el a 700 koronát a gyárosnak, de még nem küldték (...)* Az emléktáblát az épületről 1919-ben eltávolították, 1941-ben visszarakták, majd ismét levették. Az 1980-as években az Erdélyi Néprajzi Múzeum padlásán „örizték”.
- 146 Magyar Polgár, 1898. III. 30.
- 147 Magyar Polgár, 1898. VIII. 3, 5, 8, 11., – 106, 108, 110, 113. sz.
- 148 Magyar Polgár, 1898. VIII. 24. 122. sz., Ellenzék, VIII. 25. 191. sz. Fadrusz nevével Kolozsvárra érkezett ma reggel, hogy a szobor helyét véglegesen megjelölje...
- 149 Magyar Polgár, 1898. IX. 13. 139. sz.
- 150 Ellenzék, 1898. VIII. 27. 193. sz.
- 151 nn: Bontják az emlékoszlopot. Ellenzék, 1899. IV. 20. 89. sz. Ellenzék, 1899. VI. 6. 127. sz. ...*a tegnap készen állt az Óvárban...* JAKAB Elek után írta BÍRÓ Lajos: A főtéri emlékoszlop története. Ellenzék, 1899. V. 16. 110. sz.
- 152 Magyar Polgár, 1899. VII. 5. – *A Főtéri templom előtti kapu lebontási munkái gyorsan haladnak, s a vállalt szerződés értelmében, 10 munkanap alatt be fognak fejeződni.*
- 153 Dr. BOTA István: Levél a szerkesztőhöz, a művészettörténeti tanfolyamról. Szilágy, 1899. VII. 30. 31. sz.
- 154 Magyar Polgár, 1899. XII. 12.
- 155 Szilágy, 1899. VII. 30. 31. sz.
- 156 Magyar Polgár, 1900. II. 7. 30. sz.
- 157 Magyar Polgár, 1900. IV. 9. 82. sz.
- 158 Ellenzék, 1900. IV. 14. 86. sz.
- 159 Újság, 1900. IV. 10. 99. sz.
- 160 A levél fénymásolata a szerző tulajdonában. FEKETE NAGY Béla: Hódító Mátyás. Magyar Polgár, 1900. IX. 7. 205. sz.
- 161 Szilágy, 1900. V. 6. 18. sz.
- 162 Ellenzék, 1898. IX. 30. 272. sz.
- 163 Magyar Polgár, 1900. VII. 7. 154. sz.
- 164 Magyar Polgár, 1900. VIII. 23. 192. sz.
- 165 nn: A Mátyás-szobor leleplezése. Magyar Polgár, 1900. VI. 17. 113. sz.
- 166 Magyar Polgár, 1900. VII. 16. 161. sz.
- 167 nn: A Mátyás szobor talapzata. Magyar Polgár, 1900. X. 1. 224. sz.
- 168 Magyar Polgár, 1900. X. 13. 235. sz. ... *a szobor talapzatánál a bácsi kő használatá ellen (és a sütői kő mellett) nem annyira minőségi, mint inkább mennyiségi szempontokból táplál bizonyos aggodalmakat a Biz...*
- 169 Magyar Polgár, 1901. III. 27. 70. sz.
- 170 Ellenzék, 1901. V. 31. 122. sz., Magyar Polgár, 1901. V. 31. 122. sz.
- 171 Ellenzék, 1901. IX. 5. 201. sz.
- 172 Ellenzék, 1901. I. 2. 1. sz.
- 173 ...*Két évvel ezelőtt ígértem egy Krisztust a múzeum számára. Most elkészült (Szedneuk is adok egyet) nagypénteken kiállítjuk Kolozsvárt...* A Krisztus-szobor több kolozsvári kiállításon is szerepelt, majd a r.k. egyház tulajdonába került, s a Szent Mihály templom egyik mellékoltárán lett felállítva.
- 174 Magyar Polgár, 1901. VI. 12. 131. sz. Újság, 1901. VII. 28. 113. sz.
- 175 Érdeemes megfigyelni azt a folyamatot, melyet a Mátyás-szobor megvalósítása kapcsán az erdélyi irodalmi mozgalmak megélték, s tanulságos látni azt az újfajta kereskedelmi tevékenységet, amely

- elindította a „képzőművészeti reprodukciók” széleskörű elterjedését. A Máttyás-szobor körül zajló események egy újszerű társadalmi magatartás megjelenéséhez is vezettek, hiszen a város lakosságának megadatott annak a lehetősége, hogy aktívan bekapcsolódjon egy újszerű művészeti jellegű vitába. A sajtó – ha botladozva is – igyekezett vállalni a szer-teágazó vélemények tolmácsolását. Az első művészeti kritikák megjelenése, majd állandósulása ugyancsak a most kialakult vitáknak az eredménye. Nagy Lajos 1902-ben kiadott *Jelentés-éből* is kitűnik, a kolozsvári (és az erdélyi) író-és művész-társadalom „egy emberként” állt az ügy mellé, míg az arisztokrácia és az egyház magatartása ennél jóval árnyaltabb képet mutat. Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor, Versényi György stb. személyes jelenléte, illetve műveiknek bemutatása példaértékű irodalmi eseményeknek számítottak, a Márki Zoltán szerkesztette és az Athaeneum kiadásában megjelent *Máttyás-emlékkönyv* a maga nemében úttörő szerepet játszott az ilyen jellegű kiadványok sorában. A kereskedők és iparosok árucikkeinek sokaságát Máttyás- király szobrának képmása díszítette. Ott voltak az Első Erdélyi Pezsgőgyár palackjain, képeslapokon, érmeken, plakátokon, számtalan féle-fajta emléktárgyon. Értékét emeli, hogy ezek a sokszorosító művészet legkorábbi emlékei közé tartoznak – s nem túlzás kijelenteni – hogy egy műfaj alapjainak megteremtéséhez járultak.
- ¹⁷⁶ Szilágyi, 1901. II. 3. 5. sz. *A szobor két alakját a vasútállomásra erős társzekereken szállították be a székházhoz. A főalak 12, a melléalak 9 mázsát nyom...*
- ¹⁷⁷ Szilágyi, 1901. II. 17. 7. sz. *... szóba jött a leleplezés ideje, de ez csak akkor lesz pontosan meghatározható, ha az alapozási munkák készen lesznek.*
- ¹⁷⁸ nn: Költemények vasból. Szilágyi, 1901. III. 31. 13. sz.
- ¹⁷⁹ nn: A Wesselényi szobor leleplezése. Szilágyi, 1901. VII. 7. 27. sz.
- ¹⁸⁰ Magyar Polgár, 1902. III. 29. 73. sz.
- ¹⁸¹ KÖVÁRY László: Koszorúnk a Wesselényi szoborra. Újság, 1902. IX. 18. – nn: A Wesselényi szobor leleplezése. [vezércikk] Magyar Polgár, 1902. IX. 19. 214. sz. – nn: A Wesselényi szobor leleplezése. Ellenzék, 1902. IX. 19. 214. sz.
- ¹⁸² nn: Az állam a Máttyás szoborra. Magyar Polgár, 1902. II. 24. 45. sz.
- ¹⁸³ Újság, 1902. IV. 30. *Igaz, hogy a postamentum már épülőfélben van, de ki biztosít arról, hogy nem kezdik-e meg egyszer előlről az alapozást, hogy nem lesz a postamentsből Babel-tornya?*
- ¹⁸⁴ Magyar Polgár, 1902. VII. 4. 151. sz.
- ¹⁸⁵ Magyar Polgár, 1902. V. 20. 113. sz. A Máttyás Szoborbizottság tagjai: Hegedűs Sándor, Szvacsina Géza, báró Feilitzich Árpád, Márki Sándor dr., Nagy Lajos, Fekete Nagy Béla, Esterházy László dr., akik május 23-án Szel Kálmán miniszterelnöknek is átadták a város meghívóját.
- ¹⁸⁶ Magyar Polgár, 1902. X. 11. 233. sz.
- ¹⁸⁷ nn: Máttyás szobor és Mestere. Magyar Polgár, 1902. X. 11. 233. sz. (X. 12-én Rendkívüli szám) – BARTHA Miklós: Máttyás Királyról. [vezércikk] Ellenzék, 1902. X. 12. 234. sz.
- ¹⁸⁸ Ellenzék, 1902. X. 13. 235. sz.
- ¹⁸⁹ n.n.: Fadrusz János kitüntetése. Magyar Polgár, 1902. XI. 3. 252. sz.
- ¹⁹⁰ Magyar Polgár, 1902. XI. 11. 259. sz.
- ¹⁹¹ Adattár 14.
- ¹⁹² nn: Fadrusz János díszpolgári levele. Magyar Polgár, 1903. II. 21. 42. sz. *Ma készült el a díszoklevél, melyet Kolozsvár Szabad Királyi Város törvényhatósága Fadrusz Jánosnak fog adni, mint díszpolgárrá történt megválasztásának oklevelét (...). Tervezte Lázár J. Ödön.*
- ¹⁹³ Magyar Polgár, 1903. IV. 6. 78. sz.
- ¹⁹⁴ Magyar Polgár, 1903. IV. 8. 79. sz.
- ¹⁹⁵ Magyar Polgár, 1903. IX. 23. 214. sz.
- ¹⁹⁶ Magyar Polgár, 1903. VII. 15. 157. sz.
- ¹⁹⁷ Magyar Polgár, 1903. IX. 23. 214. sz.
- ¹⁹⁸ nn: Fadrusz János halála. Magyar Polgár, 1903. X. 23. 242. sz.
- ¹⁹⁹ KÖVÁRY László: Máttyás király (1438–1490). Magyarázat Fadrusz szobrához. Magyar Polgár, 1903. XII. 11. 277. sz. Folytatás: 1903. XII. 12. 278. sz. XII. 13. 279. sz. XII. 15. 280. sz. XII. 16. 281. sz. XII. 18. 283. sz. XII. 19. 284. sz. 1904. I. 16. 12. sz. I. 18. 13. sz. I. 20. 15. sz. I. 21. 16. sz. I. 22. 17. sz. I. 23. 18. sz. I. 25. 19. sz. II. 12. 34. sz. II. 13. 35. sz. II. 15. 36. sz. II. 16. 37. sz. II. 17. 38. sz. II. 18. 39. sz. II. 19. 40. sz. II. 20. 41. sz. II. 22. 42. sz. II. 23. 43. sz. II. 24. 44. sz.
- ²⁰⁰ Magyar Polgár, 1903. XII. 23. 287. sz.
- ²⁰¹ Magyar Polgár, 1903. XII. 27. 293. sz.
- ²⁰² nn: Fadrusz János emléke. Ellenzék, 1910. III. 19. 64. sz.
- ²⁰³ Ellenzék, 1912. IX. 3. 199. sz.
- ²⁰⁴ nn: A Máttyás szobor 10 éves. Újság, 1912. X. 13. 245. sz.

²⁰⁵ nn: Fadrusz János özvegye. Ellenzék, 1913. X. 31. 251. sz. *Október 25-én volt 10 éve, hogy Fadrusz János meghalt (...) Özvegye nem tudta a Nap-hegyi villát fenntartani, részleteit fizetni. Előbb a pénzügyet két tisztviselője lakott itt, majd Marghitay Tihámér festőművész*

festett Fadrusz műtermében. Tőlle vette meg a házat Fekete Fülöp mérnök, aki Kassáról jött Budapestre, és aki később átépítette a műteremlakást.

²⁰⁶ nn: A Mátyás-szobor veszedelme. Tolnay Világlap, 1907. XI. 8. Fotó: Dunky-fivérek.

²⁰⁷ Vasárnapi Újság, 1903. 44. sz. 726.

ADATTÁR

Adattár 1.

Dr. SZABÓ KÁROLY: Hol született Mátyás király? Levél a polgármesterhez.

Ellenzék. 1881 június 20., 138 sz.

A Mátyás király emlékeztét városunkban megörökíteni tervező bizottság által meglévén bízva, hogy a Mátyás király születés házára vonatkozó adatok hitelességéről nyilatkozzam a Tekintetes Tanácsnak 9205/1881 sz. alatt hozzám intézett felszólítása következtében.... A ház helyének hitelességét maga Mátyás király öt rendbeli oklevéllel hirdeti, iratok, melyek Jakab Elek „Kolozsvár Történetében” közzétett. 1467 szept. 28.án kelt Mátyás féle kiváltságlevél: *„Quendam fundum curiae seu domum ipsius lapideam, in veteri Castro Colosvár exopposito novae civitatis sitam et habitam, cui ab orientali qua edam platea, per quam itur ad Claustrium beatae Mariae Virginis in eodem veteri castro habitum, ab occidentali vero domus Anthonii Veres contigue vicinari dicuntur.”*

Mátyás király ezen kiváltságlevelét 1648 dec. 22-én a ház akkori birtokosa, Kovács Gáspár kolozsvári senator részére szóról-szóra átírta és hiteles alakban kiadta a kolozsmonostori konvert, a konvert ezen hiteles átírást pedig 1649 december 20-án újra átírta és kiadta II. Rákóczi György fejedelemnek (...) Ezen kiváltságlevel eredete 1879-ben került elő, s azt 1880/170–173 old. a Történelemtárban közöltem (...) Az 1869-ben itt tartott Történelmi Társulat összejevetelén akkor javasolták a ház stylszerű helyreállítását...

Adattár 2.

Kolozsvár város rendes közgyűléseinek jegyzőkönyve.

Kolozsvári Állami Levéltár – 1882. július 22. – 113 pont. 102–103. old.

Az I.(jogügyi) és II.(pénzügyi) szakosztályoknak kebelükben fölmerült indítvány folytán f.é. július 17-ről 6745 tan. sz. a tett javaslata terjesztették elő, Mátyás nagy királyunk mint e város szülöttje emlékére itt helyben emelendő megfelelő szobor iránt. Dicső emlékű Mátyás király, hazánk ezen egyik legnagyobb fiának, mint Kolozsvár város szülöttjének emlékét méltó jellel örökíteni meg: Közgyűjtés legközelebből városunk közönsége hazafi érzelmű hivatásában állónak ösmervén: szakosztályok javaslatát egyhangúlag teszi magáévá, s Hunyadi Mátyás, a nagy magyar király emlékére városunk valamely e célra legalkalmasabb közterén, illő magas szabású emlékszobornak emelését – kilátással az egész magyar haza lelkes közbej-

rulására – elhatározza. Az emlékszobor felállítása költségeihez megfelelő részese-
dése mellett – a város összes polgárát, a hazai törvényhatóságokat közmívelődési és
egyéb testületek, egyletek és társulatokat, a magyar kormányt és az országgyűlés
mindkét házát, valamint az egész haza minden rendű és rangú polgárait, az magyar
haza egyik legdicsőbb királyának emléke iránt való hazafias kegyelettel hozzájárú-
lásra felkérni a városi bizottság szintén elhatározza. Végre a felrakott célra teendő
adományoknak gyűjtésére s a szobor felállítási munkálatainak vezetésére a városi
bizottságból s azon kívül álló polgárságból a következő állandó bizottságok alakítván
meg: Ajtai K. Albert, Bakk Lajos, br.Bánffy Ádám, Bányai József, Bartha Miklós,
Békéssy Károly, Benigni Sámuel, gr.Bethlen Gergely, Bíró János, Bónis István,
Dávid Antal, Dobál Antal, Éjszaky Károly, Éltés Károly, Feleméri Lajos, Ferencz
József, dr. Ferenczy Zoltán, Finály Henrik, Fritz Albert, Gámán Zsigmond, dr.Groisz
Gusztáv, Gyarmathy Miklós, dr.Haller Károly, Hegedűs István, dr.Imre Sándor,
dr.Jenei Viktor, dr.Kolozsvári Sándor, Kóváry Endre, Kóváry László, Móricz István,
Nagy Mór, Nagy Lajos, Pákey Lajos, Páll Sándor, Sárdi István, Szabó István,
dr.Szász Béla egyet.tan., Szász Domokos, dr.Széchy Károly, Székely János főmérnök,
Váradai Móricz, dr.Török István, Vízi Endre. Elnökül felkérték gr.Esterházy Kálmán
főispán ó mtsg., alelnökül Minorich Károly polgármester, Szabó Károly egyetemi
tanár. Ezen bizottságok feladatává tűzi ki, s terjeszteni a közgyűlés elé a kiviteli
módozatai, s a létesítő bizottság eljárási ügyrendje iránt.

114. pont, 103–104. old.:

Mátyás király születési házának emléktáblával való megjelölése ügyében 880-ki 153
hzy.sz. alatt megbízott küldöttség véleményezése folytán m. hó. 17-ről, 6746 tan. szám
alatt tett javaslata terjesztetik elő, melyben, miután a fentebbi küldöttségnek egyik
megbízottjától dr. Szabó Károly egyetemi tanár úrtól kétségbevonhatatlan történelmi
adatokkal itt kimutatva, hogy a nagy király születésháza az Óvárbán, éppen az a ház,
melyet e város lakói századok óta máig e néven ismertek és ismernek, miután továbbá
e küldöttség e háznak miként való helyreállítása és fenntartása iránt, valamint az
emléktábla szövegére nézve is megtette az id. 763 és 4984 tan. számok alatt vélemé-
nyezését: szakosztályok ajánlják azon történelmi fontosságú háznak a magyar állam
részére, valamely nemzeti közmívelődési célra fenntartás végett való átengedését, s
ez érdekében a kellő felfolyamodásoknak megtételét, azok kimenetelig pedig az emlék-
táblával való megjelölésnek függőbe tételét. Egyszersmind előterjesztették az Erdélyi
Múzeum Egyletnek is ez érdekében a vallás és közoktatásügyi miniszter úrhoz már
megtett és hasonló irányban 5749 tan. szám alatt megküldött felterjesztése.

A szakosztály előterjesztése alapján városi bizottság átlátva, hogy Mátyás, nagy
magyar királyunk emlékét nem is annyira szülővárosa, mint az egész magyar haza
van hivatva megörökíteni, a dicső király Óvár városrészben fennálló s városunk tulaj-
donát képező szülőházát a magyar állam örök birtokába átbecsátani azon feltétellel
határozza el, hogy azt az állam a nagy király emlékéhez méltó csinnal és stilszerűen
saját költségén állíttassa helyre és tartassa fenn, s használja örök időkig valamely
nemzeti közmívelődési célra, az Erdélyi Múzeum régiségtárának, vagy egyéb tudo-
mányos gyűjteménynek elhelyezésére. E végre intéztessek az Erdélyi Múzeum Egylet
feliratához csatlakozással, felirat a m. kir. közoktatásügyi kormányhoz, s azt hasonló
folyamodvánnyal támogatni a helybeli m. kir. Ferencz József Tudományegyetem is
kéressék meg. A felirat és átirat megtételökkel a tanács bízattván meg, s azok ered-
ményének leérkezéséig a háznak emléktáblával való megjelölése függőbe tétetik.

Adattár 3.

K. Gy. : Mátyás Király emlékszobra.

Erdélyi Híradó, 1888.márc.19. 69.sz.

.../ A 16-án tartott közgyűlésen megjelentek: Albach Géza polgármester, dr.Szabó Károly alelnök, Bakk Lajos, Bartha Miklós, Biró János, Dobál Antal, Éjszaki Károly, dr.Ferenczy Zoltán, Gámán Zsigmond, Gyarmathy Miklós, dr.Hegedűs István, dr.Kolozsvári Sándor, Kóvári László, Nagy Lajos, dr.Szabó Gyula és dr.Török István, mint a Bizottság tagjai.

Sigmond Dezső működő alelnök a gyűlést megnyitotta... ígéri, hogy komolyan fog az ügy érdekében munkálkodni... Az ülés első teendője volt, hogy magát a törvényhatósági bizottság közgyűlésétől nyert felhatalmazás alapján, új tagokkal kiegészítse. Az értekezlet a Biz. 100 tagra kívánta kiegészíteni és így még 1882 évi június hó 22-én tartott közgyűlésen megválasztott régi tagokkal együtt a Biz. teljes névsora a következő: Elnök: Hegedűs Sándor. Működő alelnök: Albach Géza polgármester és dr.Szabó Károly. Bizottsági tagok: Ajtai K. Albert, Bakk Lajos, br.Bánffy Ernő, gr.Bánffy György, br.Bánffy György, Barcsay Domokos, Bartha Miklós, dr.Békéssy Károly, gr.Béldy Ákos, Benel Ferenc, Benigni Sámuel, Berde Mózes, gr.Bethlen Gergely, dr.K. Biasini Domokos, dr.Biró Béla, Biró János, Bogdán István, Bokros Elek, Bónis István, Brassai Sámuel, Bucsi József, dr.Choncha Győző, dr.Csernáttoni Gyula, Dávid Antal, Deáky Albert, Dobál Antal, Dorgó Albert, Éjszaki Károly, gr.Eszterházy János, Fazakas József, dr.Feleméri Lajos, Ferencz József, Ferenczy Miklós, dr.Ferenczy Zoltán, dr.Finály Henrik, dr.Fischer Vilmos, Farkasházy Fischer Vilmos, Frits Albert, Gámán Zsigmond, Girsik János, dr.Groisz Gusztáv, dr.Groisz Viktor, Gyarmathy Miklós, dr.Haller Károly, Haller Dezső, dr.Hegedűs István, dr.Hintz György, Holdampf Gerő, Hory Béla, Horovitz Sámuel, Kacsó Lajos, Kiss Sándor (kegyesrendi tanár), dr.Kolozsvári Sándor, Kondász Ferenc, Korbuly Bogdán, Korbuly József, Kovács János, Kóváry Endre, Kóvári László, Kóvári Mihály, dr.Lánczy Gyula, dr.Lázár Gyula, Losonczy János, Maetz Frigyes, Matskásy Pál, Medgyesi L. József, Merza Lajos, Moricz István, Nagy István, Nagy Béla, Nagy János, Nagy Lajos, dr.Nagy Mór, Óvári Kelemen, Paál Ferenc, Pákey Lajos, Páll Sándor, Pielle István, Péterfi Dénes, Polcz Rezső, Puhala Adolf, dr.Rozsahegyi Aladár, Rucska János, Salamon Antal, Sándor József (EMKE titkára), Sárdi István, dr.Schilling Lajos, Sigmond Ákos, Szabó Ádám, dr.Szabó Gyula, Szabó István (Külkőzépi-), Szabó Sámuel, dr.Szamosi János, dr.Szász Béla, Szász Domokos, Szász Gerő, Szathmáry Elek, dr.Széchy Károly, Székely János (főmérnök), Széky Miklós, dr.Szinnyei József, Tauffer Ferenc, dr.Török István, dr.Vajda Gyula, id.Varga Dániel, Weis Mór, Virányi István, Vöröss Sándor, Züllich István.

Ezután a Biz. titkárául dr.Szabó Gyulát és Nagy Lajost választották meg. Mielőtt a Bizottság érdemleges munkáját megkezdené, a munkaprogram megállapítása végett egy szűkebbkörű bizottság küldetett ki, melynek tagjai a titkáron és pénztároson kívül a következők: Albach Géza, Benigni Sámuel, Dobál Antal, dr.Ferenczy Zoltán, Gámán Zsigmond, dr.Groisz Gusztáv, Gyarmathy Mihály, dr.Hegedűs István, Kóváry László, Sándor József, dr.Szász Béla, dr.Török István, dr.Weis Mór.

...Az albizottság munkájával április közepéig legyen kész... Ami a Szoborbizottság rendelkezésére álló pénzüsszeget illeti, ez összesen 3451 frt. 64 krc. tesz ki,

melyből 2000 frt. Kolozsvár város adománya, de a város évenként 500 frt-ot, törlesztendő 3000 frt., fog még járulni a nemes célhoz, továbbá a Kisegítő Pénztár 1000 frt-nyi adománya (...) végül magángyűjtésből 31,32 frt. (...) Ez alkalommal nem mulasztjuk felhívni (ismételten) a Bizottság figyelmét azon összegek megszerzésére, melyek egyes törvényhatóságoknál (...) vannak letéve.

Adattár 4.

A Mátyás-ház emléktáblájának felirata:

EBBEN A HÁZBAN SZÜLETETT 1443. MÁRCZ. 17-ÉN / MÁTYÁS / AZ IGASZÁGOS / HUNYADI JÁNOS ÉS SZILÁGYI ERZSÉBET FIA / SZÜLŐHÁZÁT A NAGY KIRÁLY KEGYELETÉBŐL / MINDEN TEHER ALÓL FÖLMENTETTE / II. RÁKÓCZY GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEM / E HÁZ KIVÁLTSÁGÁT MEGERŐSÍTETTE / I. FERENCZ JÓZSEF APOSTOLI KIRÁLYUNK / 1887 SZEPT. 28.-ÁN LÁTOGATÁSÁVAL / MEGTISZTELTE / ÉS KEGYES ADOMÁNYNYAL GONDOSKODOTT / HOGY ÓRÓK EMLÉKEZETŰL MEGJELŐLTESSÉK / A KEGYELET ÉS TISZTELET HÍRDETŐJE / EZ AZ EMLÉKTÁBLA / MELYET LEGNAGYOBB / FIÁNAK SZÜLŐHÁZÁRA TÉTETETT A TULAJDONOS / KOLOZSVÁR SZABAD KIRÁLYI VÁROSA / MDCCCLXXXVIII. /

Tervezte Pákey Lajos, Öntötte Turbán Károly fia., Zala Gy.

Adattár 5.

A Mátyás-szoborbizottság pályázati hirdetménye.

Megjelent 1893. június 15.

I. Program.

1. Egy lovas szobor tervezendő, melyet Mátyás- király testalkatára nézve az ismert történeti hagyomány s arczára nézve a fennmaradt képmások tekintetbe veendő. A szobor méretei akkorák legyenek, hogy a Fő-tér (hova tervezendő) bármely pontjáról a természetes nagyságnál valamivel nagyobbnak lássék. Az esetleges mellékalakok, vagy reliefek, Mátyás hadi és államférfiúi meg tudomány- és művészetpártoló tulajdonait emeljék ki. A bemutató terv léptéke 1:10-hez.

2. A szobor Kolozsvár Főterének déli nagyobb részére tervezendő, háttérül a Szent-Mihály templom déli oldalával, erre nézve a pályázók rendelkezésére tervrajz áll.

3. A szobor költségei a 100 ezer forintot (200 ezer koronát) nem haladják meg, mire nézve részletes és pontos költségvetés melléklendő.

II. Kivitelezés.

1. A pályázat nyílt, s csak hazai művészek tervei és mintái fognak figyelembe venni.

2. Megvan állapítva 3 pályadíj 4000, 3000 és 2000 koronában, melyet a legjobbaknak ítélt 3 pályamű szerzőinek okvetlenül kiadnak.

3. Pályázati határidő 1894 május 1-ső napja. A benyújtott pályaművek egy hónapig Kolozsvárt közszemlére lesznek kiállítva, mely után 2 hét alatt a bíráló bizottság dönteni fog.

4. A bíráló bizottság 11 tagból fog állani, mely elnökét és jegyzőjét maga választja. Ebbe a végrehajtó bizottság ki fog küldeni 3 tagot, Kolozsvár törvényhatósági bizottsága 2 tagot, a kolozsvári Tud. Egyetem 2 tagot, az Erd. Irod. Társ. 1 tagot, a Magyar Országos Képzőművészeti Társaság 1 tagot, s a végrehajtóbizottság fenntartja magának a jogot, hogy 2 tagul akár bel-, akár külföldi szobrászt kérjen föl.

5. Kivitel a pályanyertes művek bármelyikének csak abban az esetben biztosítanak, ha a bíráló bizottság jelentése alapján ezt a szobor-bizottság is elhatározza, különben fenntartja jogát új pályázat kihirdetésére.

6. A pályanyertes művek Kolozsvár városa tulajdonai lesznek, de a szellemi tulajdonjog megsértése nélkül.

Adattár 6.

Fadrusz János leírása pályatervéről 1894-ben.

Közli: GYALUI FARKAS. A Mátyás király szoborpályázat. Pásztortűz, 1940. 64–67.

„A kolozsvári Mátyás szoborban Magyarország fénykorát ábrázolom, amikor a magyar rettegve tisztelt és csodált nemzet volt Európa népei között. Ha a magyar ember szíve elborul és vigasztalást keres régmúlt idők fényében és nagyságában, akkor a dicsőségteljes, pazar és világraszóló korszakba bolyong vissza és ott találja azt a csodás alakot a magyar nép legendás királyát, Hunyadi Mátyást, aki egyszerű ember tudott lenni az egyszerű emberekkel, de az akkori kor fejedelmei között olyan volt, mint a sas a verebek közt... Vajda Hunyadra emlékeztető bástyaszerű arhitektúrán, mintha ősi fészke várfokáról lenézne, ott áll Mátyás, a királyi alak, vértben, nyugalomban, ereje tudatában és nézi diadalmasan visszajövő seregét. A bástya alján pedig négy vezér zászlókat lenget.

Adattár 7.

1.– Jegyzőkönyv, mely fölvetetett Kolozsvárt, 1894 június hó 8-án a Mátyás-szobor nagybizottság gyűlésén.

Jelen voltak: Elnök Sigmond Dezső, alelnök Albach Géza, titkár dr.Ferenczi Zoltán, bizottsági tagok: Szvacsiná Géza, Deáky Albert, Sándor József, Márki Sándor dr., Gyarmathy Miklós, dr.Groisz Gusztáv, dr.Finály Henrik, dr.Széchy Károly, dr.Szádeczky Lajos, dr.Békéssy Károly, Weisz Mór, dr.Török István, Salamon Antal.

1. Elnök annak konstatálása után, hogy a jelenlevő végrehajtó-bizottsági tagok egyszersmind a nagybizottságnak is tagjai, a gyűlést nagybizottsági gyűlésnek nyilvánítja, s felkéri dr.Ferenczy Zoltán titkárt a bíráló-bizottság jegyzőkönyvének és jelentésének felolvasására.

2. Dr.Ferenczy Zoltán felolvasta a bíráló-bizottság jegyzőkönyvét és jelentését, mely utóbbi értelmében a zsűri első díjjal, 4000 koronával jutalmazta és kitüntet-

te Fadrusz János művét, másodikkal, 3000 koronával, Bezedéry Istvánt [Bezerédi Gyulát], a harmadikkal, 2000 koronával, Kőllő Miklós pályaművét, azonkívül megvételre ajánlja: Róna József pályaművét 600 forinttal, ifj. Vastagh Györgyét 500 frt-tal, Sovánka Istvánét 400 frt-tal és Tóth Istvánét 300 frt-tal. A nagybizottság Gyarmathy Miklós, Széchy Károly, Békéssy Károly, Sándor József, Ferenczi Zoltán és Deáky Albert felszólalása, beható kritikája és észrevételei után a bíráló-bizottság jelentését tudomásul véve, egyhangúlag elfogadta a kivitelre Phadrusz [így] János pályaművét, és azzal a művészt bízza meg, figyelmébe ajánlja azonban a bíráló-bizottság által javasolt lehető módosításokat s a nagybizottság gyűlésén felmerült eszmecserék szem előtt tartását.

2.– A Mátyás-szoborbizottság jelentése a városi törvényhatósági bizottságához.

/1894. jún.18./ Van szerencsénk / a Törvényhatósági Bizottságnak / mély tisztelettel jelenteni, hogy bizottságunk a Mátyás-szobor alapját 70.000 frt-nál nagyobb összegnek találván, helyesnek vélte mozgalmat indítani meg az iránt, hogy e szobormű a milleneumra elkészüljön. Ehhez képest 1894 május 1-ei határidővel megfelelő minta nyerése végett pályázatot hirdetett, melynek kiváló, eseményszámba menő sikere lett. Ezen az első pályadíjat egy évre összeállított 11 tagú bíráló-bizottság Fadrusz János, a 2-ikat, Bezedéry Gyula, a harmadikat Kőllő Miklós tervének ítélte oda / 1894 május 16-én/ s egyszersmind Fadrusz János tervét nagy-bizottságunknak kivitelre is legmelegebben ajánlotta. Ezt a bíráló-bizottsági jelentést, mind a végrehajtó, mind a nagybizottságunk a rendes formák közt tudomásul vette, részletesen tárgyalta, s Fadrusz János tervét kivitelre elfogadta / 1894 jun. 8-án/. Midőn kérjük a Tktetes Törvényhatósági Bizottságot, hogy az eredményt tudomásul venni méltóztassék, kérjük egyszersmind arra, mivel a szobormű eredetileg is úgy volt tervezve, hogy a főtéri templom déli oldalával mint háttérrel a templom közepére irányuló merőleges tengely irányába helyeztessék el a templom körüli út külső vonalához, méltóztassék egyszersmind kimondani, hogy az elhelyezésbe, mint a városi Főtér felett rendelkező hatóság, a maga részéről hozzájárul, s a megfelelő tért bizottságunk rendelkezésére méltóztatik bocsájtani.

3.– Kolozsvár törvényhatósági bizottságának határozata.

Közgyűlés a szobormintára hirdetett pályázat eredményéről szóló jelentést egyhangúlag tudomásul vevén, hozzájárul, hogy Fadrusz Jánosnak a kivitelre lefogatott műve, mivel az eredetileg is így volt tervezve, a Főtéren, a templom déli oldalával, mint háttérrel, a templom közepére irányuló merőleges tengely irányába helyeztessék el, a templom körüli út külső vonalához, mely célból a megfelelő tért a szoborbizottság rendelkezésére bocsájtja.

Kolozsvár város Törvényhatósági bizottságának, 1894. szept. 20-án tartott rendes közgyűlésének 250 sz. j.k.-ból .

Adattár 8.

MOLNÁR JÓZSEF: Mátyás király szobor pályázata.

Ellenzék, 1894. május 4. 102.sz.

Kincses Kolozsvár a dicső Mátyás királynak szülővárosa, az igazságos király emlékszoobrának pályázata alkalmából falai között találja a fiatal, de napról napra

haladó magyar szobrászatot. A szobrászatnak a pályamunkák beküldésének sorrendje szerint, a következő művészek a képviselői:

Ifj. Vastagh György műve, egy mauzóleum-szerű csúcsíves építmény, melynek kupolája alatt van Mátyás király lovasszobra, balról egy apród által vezetve, jobbról egy által kísérvé. Egy hatásban nagyon szép munka. Építészeti részei román góth stylben vannak, s tervezője Kauser budapesti építész. A kupola tetején szövétneket és koszorút tartó géniusz áll. Jobb és balfelől a lépcsőzet felett két relief van: Mátyás király Bécsbe vonulása, és Mátyás tudósai társaságában...

Bezerédi Gyula művész pályamunkája szintén góth stylben van tervezve, nevezetesen az építészeti rész, melyet Petz Samu tervezett. Tömör, négyszögű postamensen áll pánczéiban, fején babérkoszorúval, lóháton Mátyás alakja, a postamens két hosszabb oldalán relief Mátyás Bécs elfoglalásánál, és tudományos emberei között tünteti fel. Sikerült góth motívumok díszítik egész kerekén a talapzatot, melynek felső részére Mátyás országainak, tartományainak címerei vannak mintázva. A ló abban a pillanatban van mintázva, midőn bal első és jobb hátsó lábával előre lép. A mű, tervezete szerint, faragott mészkőből készülve, és a hatás felmutatása kedvéért a szobor, valamint a reliefek platinírozva vannak.

Tóth András debreczeni szobrász műve, különösen a szobor talapzata, már renaissance, egyszerű talapzaton díszítetlen tagozattal, a szögleteken kiugrásokkal, mely négy kiugráson pajzsot tartó oroszlánok ülnek. Ezek felett a megfelelő mezőben, a főpárkány alatt, hadijelvények csoportozata van. Mátyás lovas alakját *Justicia* vezetői magasra tartva kezében az igazság mérlegét. A király díszmagyarban ül lován, mely jobb első lábával előre lép. (...)

Róna József műve határozott renaissance. Mátyás király lovas alakját balfelől egy apród vezeti, a ló bal első lábával előre lép. Talapzata: ízléses főpárkány, melyet 4 oszlop tart (...) alatta reliefek. Ezek tárgya: jobbfelől Mátyás tudósai és művészei körében, balfelől Bécsbe vonulása (...)

Köllő Miklós felfogása szintén a renaissance volt. Az ő architektúrájánál azonban nem a könnyű, hanem a monumentális forma domborodott ki. A postamens gazdag tagozatú, nyolcz oszlop oly kiszökéssel, melyeken fejes, fehérmárvány oszlopok tartják a rendkívüli szép főpárkányzatot, mely karszti márvány kivitelre van tervezve. Ezen áll Mátyás lovas szobra. A ló abban a pósében van, midőn a telivér mén makrancoskodva hátsó lábaira ereszkedik s első lábai megfeszülve kiegyenesednek. Az ő szobrának lévén a legnagyobb mérete, a kidolgozás öntudatossága, valamint a technika a legjobban domborodik ki. (...)

Fadrusz János szobrászművének alap gondolata Mátyás kora, ő egy darabkt ebből a korból szánt kidolgozásra. Architektúrája egy impressió a vajda-hunyadi vár képéről, alakjai a középkori leventék és kuruczok közül valók. Műve érdekességét és legeredetibb voltát eltagadni nem lehet. A kör ívszerű boltozatos oszlopos falát, közepén emelkedő bástya kétfelé osztja. A bástya tetején van Mátyás lovas szobra. Felfogásban és kidolgozásban az eddigiektől teljesen eltérő. Kardját két marokkal fogja és nagy nyugodtsággal, méltósággal ül lován (...). A bástya alján áll négy kurucz alak a nagy királyra tekintve (...)

Sovánka István Zajiugroczról küldte le művét, amely Mátyás-királyt lóháton, egy sziklán ábrázolja, amint lova kissé lefelé, előre jön. A szikla oldalán bámulatos türelemmel és részletességgel két relief van kidolgozva. (...) A ló mozdulatában

egy, az eddigiektől teljesen eltérő és igen ügyesen megoldott dolgot látunk. A szobor aljául, lábazatául vegyes vonalú alaprajzzal bíró és egyszerűen tagozott architektúrát látunk. (...)

Adattár 9.

Részlet a Mátyás-szobor végrehajtó bizottsága 1894. november 10-én, Sigmond Dezső elnökletével tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből.

„...Alelnök jelenti, hogy a szerződés szövege Fadrusz János szobrász úrral (...) közzétett, ki a szerződés aláírása végett meg is jelent. Felhívja ennél fogva, hogy ő is tegye meg a szerződés szövegére netalán észrevételeit. – Erre Fadrusz János úr kijelenti, hogy neki lényeges észrevételei nincsenek a szerződésre, csupán óhajtáná, hogy a talapzatra vonatkozólag, a kő lehetőleg erdélyi legyen, és olyan, mely az egészszel összhangban áll (...) Továbbá az egész szobormű magasságára nézve megjegyzi, hogy azt az eredeti minta 10-szeres nagysága helyett úgy kívánná meghatározatni, hogy 11 (tizenegy) méternél az egész mű alacsonyabb nem lehet, a mellékalakok másfél életnagyságúak legyenek, a főalak Mátyás, valamivel nagyobb, a megfelelő arányban, minthogy magasabban áll. A szoborbizottság respektálja a művész óhajtásait minden tekintetben.

Adattár 10.

Részletek Szilágy vármegye törvényhozási hatóságának 1891/537. számú határozatból.

Emlékkönyv a nagy Wesselényi Miklós báró zilahi szobrának leleplezési ünnepségéről. Szilágy vármegye törvényhatósági bizottságának határozatából szerkesztette ifj. KAPUSI SÁMUEL. Kiadja Szilágy vármegye közössége. 1903. 1–68 old.

„...Olvastatott a „Szilágy Vármegyei Tanító-testület” által a néhai báró Wesselényi Miklós emlékszobrának fölállítása, s e célból a további szükséges intézkedések megindítása tárgyában az állandó választmány véleményével kapcsolatban ide benyújtott kérelem, illetve előterjesztés. Törvényhatósági bizottságunk azon meggyőződésében, hogy a hazafiúi erények egyik legszebb gyöngye: fönntartani és ápolni a nemzet azon nagyjainak emlékét, kik (...) magvetői voltak azon eszméknek, melyek az 1848-dik évi világraszóló eseményeiben jutottak diadalra, ezek között vármegyénk nagy fia, néhai báró Wesselényi Miklósnak, az úttörőnek emlékét a késő utódok előtt érczbe öntött szobor által fenntartani a legszebb és legnemesebb hazafiúi kötelesség, egyhangúlag és általános lelkesedéssel elhatározza: 1.– hogy néhai báró Wesselényi Miklós érczbe öntött emlékszobrát Szilágy vármegye székhelyén Zilahon r.t. városban nemzeti közadakozásból fölállítja, ennek végrehajtása céljából Szikszai Lajos kir. tanácsos, alispán elnöklete alatt: [következik az 53 tagból álló bizottság neveinek felsorolása M.S.Cs.] ... bizottsági tagból szoborbizottságot alakít. Miután pedig a nagy Wesselényi Miklós bárónak politikai tevékenysége és történelmi fontosságú működése nemcsak ezen vármegye, hanem az egész ország területére kiterjedt és annak áldásait a magyar haza minden fia egyaránt érezte: fölhatalmazza és megbízza törvényhatósági közgyűlésünk ezen

szoborbizottságot, hogy magát az ország tekintélyes és érdemes vezérfit, birtokosai, tudósai, írói, és művészei köréből választandó tagokkal kiegészítse. – 2. – hogy létesítendő emlékszobor költségeihez – méltóan vármegyénk nagy szülöttjének emlékéhez és méltóan önmagához – anyagilag hozzájárul és a hozzájárulás mérvének, valamint módozatainak megállapítása tekintetéből a szoborbizottságot javaslattétellel ezennel megbízza. Továbbá elhatározza törvényhatóságunk, hogy körlevél útján megkeresi az ország összes elhatározta törvényhatóságunk, miszerint vármegyénket ezen nagy és minden igaz hazafiának valódi örömét képező föladata teljesítésében, szellemi és anyagi pártfogásban részesíteni szíveskedjen. Végül felkéri a szoborbizottságot, hogy a szobor létesítése céljából működését hova előbb megkezdeni és szükséges intézkedést akképp szíveskedjék megtenni, hogy az emlékszóbor 1895 évben, a magyar honfoglalás ezredéves ünnepén leleplezhető legyen.

Adattár 11.

Fadrusz János Kolozsvárra, Pákey Lajos építészhez írt levelei.

Dátumozva nincsen.

Közli: GYALUI FARKAS: Pákey Lajos. Visszaemlékezések a régi Kolozsvárra. El-lenzék, 1928. 178–179 sz.

1.

Édes Lajoskám! (Feladva: Zöldfa szálloda Pozsony.)

Remélem, hogy eddig már elküldted a vázlatokat, mert ma Gravay, a tak. pénztár elnöke már nagyon sürgette. Ő egy igen művelt, művészetért lelkesedő ember, igen jó és nemes szívű és befolyásos ember, és mint elnöke a pozsonyi tak. pénztárnak, téged meg akar bízni egy szép munkával. Igen feldícsértelek mint művészt, dr. Groisz tanár pedig mondta neki, milyen megbízható ember vagy. A pozsonyiak akarnak egy termet építeni, mert Pozsony városának nincsen díszterme, amely megfelelné a modern követelményeknek. Tehát egy palotaszerű ház szállodával, kávéházzal, vagy üzlethelyiségekkel, és hogy mit kérnél te a tervekért, nem egészen végleges dologért, hanem olyan vázlatért, amelyből már a dolog művészi és praktikus oldala is kitűnne. Azt hiszem édes Lajoskám, hogy ha megtetszene munkád, akkor szép feladat várna rád Pozsonyban, és én remélem meg is lesz. Csókolom a hölgyek szép kezeit. Ölel és csókol Jánosod.

2.

Édes Lajosom! Carrara 19/8.

Előbbi levelemen nem is vetted észre, hogy Carrarából datálódik, és ezért küldted Pestre, de én még mindig itt vagyok, és maradok a hó végéig. Itt jó sokat magamnak kell utána faragnom, de különben nagyon jól sikerült minden, és azt hiszem, hogy nagyszerű hatása lesz. Ami a talapzat méreteit illeti, azok ott vannak az asztaloslánál, t. i. a talapzat rajza egy pontos mérettel, hogy milyen magas a lo-

vas, azt pontosan meg fogom írni, a szárnyaknak egyforma hosszúaknak kell lenni és lent, vagy a végén kiszélesedő, mint egy rámpének. Rettenő sok a munkám, pakolunk, októberben lesz a leleplezés. Ölel hű barátod János.

3.

Kedves Lajoskám!

Nékem már muszáj hónap mennem Mezőhegyesre, onnan majd megírom, hogy hová írnád. Közöld kérlek levélben, amit mondani akarsz. Kérlek édes Lajoskám, csináld hamar, szépen és nagyon egyszerűen és nagyszabásúan, az egész pedig egy kis dombon álljon. [A levélben a pozsonyi Mária Terézia szobor talapzatának vázlatát, rajta néhány vonással a szobor – M.S.Cs.] Körülbelül ilyen arányban legyen a lombocská. Ölel, csókol János.

4.

Kedves Lajoskám!

A piederstál tetszik, egyszerű és nemes, de valamit változtatni kell, amint a rajzon feltüntettem. A magasság a plintától a mellfodorig 23.14.55, végre megküldték. Utána mérheted, azt hiszem stimmel a dolog, tehát kérlek változtasd a dolgot és küldd el. Ha akarsz, csináltatok még egy pár steinsnittet, vagy akármit, csak több rajz legyen, ha már eddig vártak, de csak ha nem tart soká. Ölel János.

Adattár 12.

Fadrusz János a Mátyás-szoborbizottsághoz írt levele, melyben a szobor nagyságáról, illetve annak elhelyezéséről ad magyarázatot. Részlet. (Dátum nélkül)

Kolozsvári Állami Levéltár 1896/221.sz. ügyirat. (Fénymásolat a szerző tulajdonában.)

„...A Mátyás-szoborbizottság óhajának eleget teszek és elkészítetvén addig a szükséges lécsablont, Március vége felé, legfőlegb Aprilis havában ki lesz jelölve tüzetesen a szobor helye, ugyan hogy ennek utána a szoboralapzat fundamentumát el lehet készíteni odáig, hogy aztán a fundamentum közepibe az alapkövet ünnepélyesen le lehessen tenni. A kétszeres életnagyságot nem úgy értem, hogy csak a főalakja legyen az, hanem arányosan a négy szobor annyival nagyobb lesz. Kiindulva azon szempontból, hogy amennyire csak az új anyagi helyzet megengedi, minél imponansabban készítem a szobrot arányokban is, úgy határoztam el magamat, hogy a négy vezéri alak aránya lesz a kétszeres életnagyság, a szobor főalakja pedig amennyire a levegő perspektíva és a magasság egy alak nagyságával elvesz. (az alsó, közelebb a nézőhöz álló alakokhoz képest), annyival nagyobbra csinálom a főalakot és megtoldom annyival, hogy még fönt is nagyobbnak, hatalmasabbnak lássék, mint a vezérek alakjai. Ezek szerint a négy vezéralak kétszeres életnagyságban készül, a királyi alak pedig lovastul (azaz a lova is) körülbelül két és egyhatod életnagyságban. Amit már volt szerencsém élő szóval is elmondani, hogy ezen arányok

körösztyulviteléhez az első szerződés főösszegéhez még 30.000 fr, szóval harmincezer forint szükséges, ebbe bele van értve (az ugyan olyan arányba növekedő) architektúra és fundamentatio költsége is. Az alap elkészítésével Pákey Lajos barátomat bízom meg, és ezennel teljes felelősséget is vállalok, hogy az alapköveteteli ünnepély a végrehajtó-bizottság kívánságához képest július havában megtartható lesz....”

Adattár 13.

A kolozsvári tudományegyetem bölcsészet karának díszdoktori levele, annak odaítélésének indoklása.

Az egyetem bölcsészeti karának 1902 okt. 31-én tartott ülésén Széchy Károly dr., a magyar irodalomtörténet tanára, 12 tanártársával együtt nyújtotta be indítványát, melyet még ugyanazon nap dr.Moldován Gergely dékán elnökletével összeült tanári kar titkos szavazással egyöntetűen elfogadott, majd, engedélyezés végett, a miniszternek felküldött. A király a kérést 1902 december 25-én hagyta jóvá. A tiszteleti diplomát Csengeri János professzor fogalmazásában állították ki és küldték el Fadrusz Jánosnak, mely betegsége miatt már nem mehetett el Kolozsvárra az ünnepélyes átadásra.

A latin nyelven megfogalmazott oklevél magyar megfelelője: „Mi a magyar kir. tudományegyetem és Rectora, üdvözet az olvasónak. Minthogy Nagyságos és Tudós Fadrusz János úr, aki 1858 szeptember 2-án Pozsonyban született, a szoborképek művészetében, kivált pedig a monumentális szobrászatban a legkiválóbb érdemeket szerezte, és a magyar nyelvet világszerte tisztelettel gyarapította, ugyanezt a Nagyságos és a Tudós Fadrusz János urat tiszteleti filozófiai doktorrá megteesszük, kijelentjük és kinyilatkoztatjuk, megadván neki mindazokat a jogokat és kiváltságokat, melyek a filozófiai doktorokat jog-, és szokás szerint megilletik. Melynek hiteléül ezt a diplomát az egyetem nagy pecsétjével ellátva és a szokott aláírásokkal megerősítve részére kiadni határoztuk.

Kelt szabad királyi Kolozsvár városban..... 1902 dec. 25-én”.

Adattár 14.

Fadrusz János és a kolozsvári Mátyás-szobor fontosabb erdélyi irodalma. (1903–1995)

Összeállította: MURÁDIN JENŐ

- nn: Mátyás szobor leleplezése. Történelmi Lapok, 1902. VIII. 19. 12–13.
 BRÓDY Sándor: Mátyás Fadruszról. Új Idők, 1902. VI. 341–342.
 MALONYAY Dezső: A kolozsvári Mátyás-szobor. Művészet, 1902. 418–421.
 MALONYAY Dezső : A szobor. Új Idők. VIII. 1902. 410–411.
 dr.PERL Alfréd (szerk.): Mátyás Király Emléklap. 1902. Kolozsvár.
 M.S.: Mátyás király szobra Kolozsváron. Századok, XXXVI. 1902. 872–874.
 KISS Menyhért: A kolozsvári Mátyás-szobor. Ellenzék, 1903. máj.2.
 nn: Fadrusz János. Ellenzék, 1903. X. 27.
 nn: Fadrusz János (1858–1903). Székely Nemzet, 1903. X. 28.
 nn: Fadrusz s a makfalvi fazekas. Ellenzék, 1903. X. 31.

- nn: Fadrusz emlékezete. Erdélyi Múzeum, 1903/10.
- nn: Okmánytár. Az Erdélyi Múzeum részvéttávirata és Fadruszné köszönő levelének hiteles szövege. Erdélyi Múzeum, 1903. XII. 15. 594–595.
- nn: Fadrusz János 1858–1903. Vasárnapi Újság, 1903. 50. évf. 44. sz. 725–729.
- nn: Fadrusz János emlékezete. Ellenzék, 1907. X. 25.
- nn: Kikérik Mátyás-királyt. Ellenzék, 1921. XI. 23.
- nn: Egy délután Fadruszné otthonában. Ellenzék, 1922. VI. 10.
- nn: Fadruszné levelei a vaskereskedés csomagolópapírjai között. Keleti Újság, 1926. III. 24.
- GYALUI Farkas: Huszonöt éves a kolozsvári Mátyás szobor. Ellenzék, 1927. X. 12.
- GYALUI Farkas: Fadrusz Jánosról. I–IV. Ellenzék, 1927. X. 23–30. XI. 6, 20, 27.
- GYALUI Farkas: Negyedszáz éves a kolozsvári Mátyás-szobor. Pásztortűz, 1927/22.
- BALÁZS Árpád: Fadrusz János. Ellenzék, 1935. VI. 2.
- NYÍRÓ József: Ismeretlen Fadrusz levelek a kolozsvári Mátyás-szobor történetéhez. Keleti Újság, 1940. III. 10.
- TÓFALVI Zsolt: Fadrusz János – az ember. Keleti Újság, 1940. VIII. 11.
- nn: Fadrusz János özvegyének koszorúját vasárnap helyezik el a Mátyás-király szobron. Ellenzék, 1940. XI. 2.
- GYALUI Farkas: A Mátyás király szoborpályázat. Pásztortűz, 1940. 64–67. 4 képpel.
- NAGY Méda: Fadrusz úr... A Hírnök, 1941/4.
- W.: Előkerült az Uniót hirdető emléktábla. Ellenzék, 1941. V. 10.
- nn: Kitatarozzák a Mátyás-szobrot. Keleti Újság, 1941. X. 29.
- BIRÓ János: Fadrusz János özvegyével – a Mátyás-szobor előtt... Keleti Újság, 1942. IX. 13.
- TAVASZY Sándor: Szobor mely él és beszél. Pásztortűz, 1942/11.
- p.h.r.: Negyven éve halt meg Fadrusz János. Magyar Újság, 1943. III. 31.
- SZABÓ Endre: Bolyongás a múltban Mátyás-szobra körül. Ellenzék, 1943. okt. 26.
- HENSZELMANN Lilla: Fadrusz János élete és művészete. / levelei tükrében Szabad Művészet, 1953. XI. 261–266.
- T.L. [Tibor László]: A Mátyás-szobor alkotója – Fadrusz János születésének századik évfordulójára. Igazság, 1958. IX. 3.
- B. NAGY Margit: Fadrusz és Kolozsvár. Utunk, 1958/35.
- ly–: Fadrusz János emlékére. Művészet, Marosvásárhely. 1958/6.
- nn: Fadrusz János kolozsvári lakóhelye. Igazság, 1969. XI. 22.
- JÁNOSHÁZY György: Fadrusz János művészete. Korunk, 1977/9.
- KOVÁCS Károly: Fadrusz emlékezete. Korunk, 1977/9.
- SZTOJKA László: Fadrusz János Kolozsvárt. Utunk, 1982/42.
- MIKLÓSI SIKES Csaba: Kolozsvári királysobor háttérzenével. Napló, 1993. III. 6.
- MURÁDIN Jenő: „Jobb ha a szívekben ég a láng”. (Válogatás Fadrusz leveleiből.) Igazság, 1993. X. 27.
- MIKLÓSI SIKES Csaba: Mathias Rex. Napló, 1994. I. 21.
- BODOR Pál: Felségsértés. Népszabadság, 1994. I. 22. (Ion Miclea fotói)
- BALOGH Edgár: Hitvallás a Mátyás-szobor előtt. Népszabadság, 1994.
- S. RÁDULY János: Mátyás, a szobor. Magyar Narancs, 1994. VIII.
- Von Reiner Luyken: Der Denkmalkrieg. Die Zeit, 1994. VIII. 19.
- MIKLÓSI SIKES Csaba: Kolozsvári királysobor háttérzenével. Erdélyi Magyarság, 1994 X. 25–29.

A zilahi Wesselényi-szobor és a Tuhutum-emplék fontosabb erdélyi irodalma. (1903–1995)

Összeállította: MURÁDIN JENŐ

- nn: Wesselényi Miklós szobrának leleplezése. Történelmi Lapok, 1902. VIII. 19. 12.
- HARY Márton: A zilahi Fadrusz-szobor felett is megkongult a lélekharang. Ellenzék, 1927. X. 28.
- nn: Szilágymegye halálra ítélte Fadrusz egyik műalkotását. Brassói Lapok, 1927. XI. 6.
- GAZDA Endre: Szobordöntés. Brassói Lapok, 1927. XI. 30.
- (b.gy.): Wesselényi Miklós bárónak, az árvízi hajósnak, a jobbágyság felszabadítójának a szobra. Nagyvárad, 1927. XII. 25.
- KRISTÓF György: Zilah város kincse – elmékedés Fadrusz Wesselényi-szobráról. Pásztortűz, 1931/1.
- KOÓS-KOVÁCS István: Lebontották Fadrusz János Wesselényi-szobrát a Szilágyság székhelyén. Keleti Újság, 1935. IV. 26.
- WILLER József: Sürgős intézkedést kérünk, hogy a Wesselényi-szobrot ne csonkítsák meg. Keleti Újság, 1935. IV. 27.
- nn: Jósika János kikérte a vármegyétől a Wesselényi-szobrot. Keleti Újság, 1935. V. 10.
- SZABÓ Lajos: Fadrusz János pogány oltára. Ellenzék, 1938. VI. 16.
- TÖRPÉNYI Miklós: A zilahi Wesselényi-szobor felavatási ünnepe. Erdélyi Múzeum, 1942/4.
- nn: Országos ünnep keretében állították fel újra Wesselényi-szobrát Zilah főterén. Ellenzék, 1942. IX. 9.

BIBLIOGRÁFIA

MAGYAR MŰVÉSZETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA I.

Összeállította: Bardoly István

ARS UNA

Művészeti Szemle. 1923–1924.

Szerkeszti Pogány Kálmán.

Budapest, Magyar Műkiadó Kiadása.

Nyomdai munkák: Korvin Testvérek Műintézete.

Megjelent számok: I. év. 1–3. sz. 1923.

4–8–9. sz. 1924.

1. sz. 1923 október + melléklet [8] p.

1. P. K. [Pogány Kálmán]. Mit akarunk. + Szemelvények az Ars Una legközelebbi számaiból. 1. melléklete [8] p.

Szöveg

2. Fülep Lajos: Művészet és világnézet. 1–11.

3. Lyka Károly: Szőnyi István. 12–19. ill.

4. Éber László: Van Gogh tragikuma. 20–26. ill.

5. Tietze, Hans: A bécsi Oszták barokkmúzeum. [Ford. Gerbner Árpád] 28–38. ill.

6. Csányi Károly: Egy magyar szőnyeg 1723-ból. 38–40. ill.

2. sz. 1923 november

Szöveg

7. Fülep Lajos: Művészet és világnézet. (Második közlemény) 41–46.

8. Elek Artúr: Schönbauer Henrik. 47–52. ill.

9. Schoen Arnold: Nádasdy Ferenc pottendorfi képtára. 53–58. ill.

10. Layer Károly: Felsőmagyarországi habán keramika. 59–68. ill.

11. Kállai Ernő: A mai művészet képproblémái. 69–72.

3. sz. 1923 december

Szöveg

12. Fülep Lajos: Művészet és világnézet. (Befejező közlemény) 75–91.
13. Kállai Ernő: Wilhelm Lehmbruck. 92–99. ill.
14. Sedlmayr, Hans: Fischer von Erlach (Meghalt 1723 április 5.-én). [Ford. Éber László] 100–111. ill.
15. Gyárfás Júlia: Újabb Altdorfer-irodalom. Ludwig Baldass: Albrecht Altdorfer. Studien über die Entwicklungsfaktoren im Werke des Künstlers. Wien, 1923. – Hans Tietze: Albrecht Altdorfer. Leipzig, 1923. 112–120. ill.

Szemle

16. [Pogány Kálmán: Bevezető a Szemle rovathoz.] 121.

Könyvek

17. Fülep [Fülep Lajos]: Műkedvelők bővedje (Lázár Béla: Egy magyar gyűjtemény. Budapest, 1922. – Hevesy Iván három könyve: Az impresszionizmus művészete. A posztimpresszionizmus művészete. A futurizmus, expresszionizmus és kubizmus művészete. Gyoma, 1922, Kner Izidor kiadásai. – Lehel Ferenc három könyve: Gulácsy Lajos dekadens festő. 1922. Csontváry Tivadar, a posztimpresszionista festés magyar előfutára. 1922. Cézanne. 1923. Amicus kiadásai.) 121–123. hozzászólás > 115.
18. Pogány Kálmán: Hans Tietze: Die Zukunft der Wiener Museen. A. Schroll Co. Wien 1923 – S. r., 62. oldal. 123–124.
19. É. L. [Éber László]: Petrovics Elek: Ujakraól és régiekről. Művészeti dolgozatok. Amicus kiadása, 1923. 125.

Kiállítások

20. Rffy [Rózsaffy Dezső]: Helikon. [Zsotér Ákos, Reichenthal J. Ferenc, Perlrottne Graber Margit, Haranglábi Nemes József] 125. [hibaigazítás: 168.]
21. Rabinovszky [Rabinovszky Márius]: Belvedere. [Molnár-C. Pál, Szigethy István, S. Lázár Ilona] 125–126.
22. Éber [Éber László]: Múcsarnok. A Képzőművészeti Társulat őszi tárlata. [Skuteczky Döme, Jávor Pál, Béli Vörös Ernő, Glatz Oszkár, Poll Hugó] 126.
23. –szky [Rabinovszky Márius]: Nemzeti Szalon. [Nagy István] 126–127.
24. Rózsaffy Dezső: Ernst Múzeum. [Bató József, Vass Elemér, Korb Erzsébet, Gádor István és Rippl-Rónai József] 127–128.
25. Bálint Aladár: Kiállítások. Ernst Múzeum. Fényes Adolf új képei. 128.

26. –szky [Rabinovszky Márius]: Alkotás. [Nyergesi János] 128.
27. Rffy [Rózsaffy Dezső]: Alkotás. [Bálint Rezső] 128–129.
28. Kállai Ernő: Berliini kiállítások. [Akadémia: Grafikák, Juryfreie Austellung; Paul Cassirer: E. L. Kirchner; Sturm: Kádár Béla; Galerie Flechtheim: Vlaminc] 129–130.
29. Nádai Pál: Iparművészeti szemle. Monza, Párizs, Budapest. 130–131.
30. A haldokló Ady... [Ferenczy Béni rajza] 131. ill.

Múzeumok

31. P. K. [Pogány Kálmán]: A Szépművészeti Múzeum antik gipszgyűjteményének... 132.
32. É. L. [Éber László]: Gróf Zichy Jenő Múzeum. 132.

4. sz. 1924 január

Szöveg

33. Tietze-Conrat, Erica: A bécsi Kokoschka. 133–144. ill.
34. Rabinovszky Márius: Medgyessy Ferenc. 145–155. ill.
35. Éber László: Erdélyi festett faládák. 156–162. ill.

Szemle

Könyvek

36. Fülep [Fülep Lajos]: Nagy Balogh János élete és művészete. Szerkesztette: Elek Artúr. Budapest, Amicus kiadása, 1922. 163.
37. Éber [Éber László]: Franz Kieslinger: Die Glasmalerei in Österreich. Ein Abriss ihrer Geschichte. Wien é. n. (1922). 163–164.
38. Rabinovszky Márius: Lyka Károly: A táblabíróvilág művészete. Budapest, 1922. 164–165.
39. É. L. [Éber László]: Hoffmann Edith: Barabás Miklós. Budapest, 1923. (Művészeti Pantheon). 165.

Kiállítások

40. Rffy [Rózsaffy Dezső]: Helikon. Podolini Volkmann Arhur. 165.
41. –szky [Rabinovszky Márius]: Magyar Grafikusok. 165–166.
42. Éber [Éber László]: Ernst-Múzeum. Szőnyi István. 166.
43. –szky [Rabinovszky Márius]: Belvedere. Holló László – Bató Viola. 166.

44. –szky [Rabinovszky Márius]: Alkotás. Scheiber Hugó. 166–167.
 45. Nádai Pál: Iparművészeti szemle. Fahrenkamp és Breuhaus. A stockholmi városháza. Porcellánok. 167–168.

Hírek

46. Megszűnt a „Múbarát”. 168.

5. sz. 1924 február

Szöveg

47. Kállai Ernő: Czóbel Béla. 171–178. ill.
 48. Csányi Károly: Hann Sebestyén néhány ötvösműve. 179–189. ill.
 49. Bálint Aladár: Kmetty János új rézkarcai. 190–193. ill.
 50. Rabinovszky Márius: Keleti Gusztáv, a műkritikus. Adalékok a kiegyezés utáni évek művészetének történetéhez. 194–197.

Szemle

Könyvek

51. Éber [Éber László]: Paul Ferdinand Schmidt: Philipp Otto Runge. Sein leben und sein Werk. Leipzig, Insel-Verlag, 1923. 198.
 52. Éber [Éber László]: A. E. Brinckmann: Barock-Bozzetti. Italienische Bildhauer (Angol–német kiadás). Frankfurt a. M., Frankfurter Verlags-Anstalt, 1923. 198–199.
 53. Nádai Pál: Gáspárné Dávid Margit: A divat története. Budapest, Pantheon kiadása, 1923. 199.
 54. Kállai Ernő: A német művészeti könyvpiac ujdonságai. 199–201.

Kiállítások

55. Rózsaffy Dezső: Ernst Múzeum. Vaszary János képei. 201–202.
 56. –szky [Rabinovszky Márius]: Ernst Múzeum. Rudnay Gyula rézkarcai. 202.
 57. Éber [Éber László]: Múcsarnok. Budapest székesfőváros művészeti gyűjteményeinek kiállítása (Február–március.). 202–203.
 58. Rffy [Rózsaffy Dezső]: Nemzeti Szalon. Kúnffy Lajos. 203.
 59. Rffy [Rózsaffy Dezső]: Alkotás–Művészház. Czillich Anna. 203.

Múzeumok

60. A Szépművészeti Múzeum gyarapodása. 204.
 61. Az Iparművészeti Múzeum újabb szerzeményei. 204.

Hírek

62. A „Belvedere” első jubileuma. [Czóbel Béla kiállítása] 204.
 63. A „Helikon” becsukott. 204.
 64. „Daumiertől a kubizmusig”. [Rabinovszky Márius előadása a Zeneművészeti Főiskolán] 204.
 65. Ferenczy Valér [műtermében rendezendő rézkarc technika tanfolyam] 204.
 66. Magyar grafikai kiállítás Zürichben [Kunstsalon Wolfsberg]. 204.

6. sz. 1924 március*Szöveg*

67. Tolnai Károly: Cézanne történeti helye (Kisérlet művészetének értelmezésére). 205–226. ill.
 68. Éber László: A középkori ikonográfia forrásai. 228–234. ill.
 69. Alexander Bernát: A játék, az utánczás, a dísz. 236–239.

*Szemle**Könyvek*

70. Éber László: Ybl Ervin: Az olasz szobrászat három százada. Első kötet: A gótikus szobrászat. Budapest, Lampel R. 1923. 240–241. *hozzászólás* > 94., 95.
 71. Éber [Éber László]: Adolf Feulner: Bayerische Rokoko. München, Kurt Wolff, é. n. (1923). 241–242.
 72. Kállai Ernő: Grafikai kiadványok. [El Liszickij, Péri László, Moholy-Nagy László] 242.

Kiállítások

73. –szky [Rabinovszky Márius]: Alkotás. Török Jenő és Meitner László. 242.
 74. Rffy [Rózsaffy Dezső]: Alkotás. Korda Vince és Mindszenti Ferdel Lajos. 243.
 75. –szky [Rabinovszky Márius]: Belvedere. Boromisza Tibor. 243.
 76. –szky [Rabinovszky Márius]: Belvedere. Diener-Dénes Rudolf. 243.
 77. –szky [Rabinovszky Márius]: Ernst-Múzeum. XXVII. Csoportkiállítás. 243.

78. Kállai Ernő: Berliini kiállítások. [Paul Cassirer: Max Beckmann; Neumann: El Liszickij] 243–245.
79. Nádai Pál: Iparművészet. Urbanisme. Angol színszeretet. Bruno Paul. 245–246.
80. Kozma Lajos női hálószobája. [Innen-Dekoration, 1924. január] 246–247.

Társulatok

81. Ernst Endre: Egy új művész-egyesülés [Képzőművészek Új Társasága]. + Szerk. [Pogány Kálmán] megjegyzés. 247.

Múzeumok

82. Rózsafty Dezső: A párisi Bonnal-gyűjtemény egyik rajza és a Szépművészeti Múzeum Beltraffio Madonnája. 248.

7. sz. 1924 április

Szöveg

83. Benesch, Otto: A Szépművészeti Múzeum Rembrandt-rajzai. [Ford. W. (Wilde János)] 251–264. ill.
84. Kállai Ernő: Márffy Ödön újabb munkái. 265–271. ill.
85. Alexander Bernát: A játék, az utánczás, a dísz. (Befejező közlemény) 272–280.

Szemle

Kiállítások

86. Rabinovszky [Rabinovszky Márius]: Múcsarnok. Tavaszi tárlat. 281–282.
87. Pogány Kálmán: Ernst-Múzeum. A K.Ú.T. bemutatkozója. 282–283.
88. –szky [Rabinovszky Márius]: Belvedere. Szenes András. 283.
89. Kállai Ernő: Galerie Flechtheim, Berlin. George Gross. 283–284.
90. R. Alexander Magda: Van Gogh-kiállítás Amsterdamban. 284–285.
91. R. A. M. [Révészné Alexander Magda]: Esher Surrey, Hága. Góth Móric. 285.

Múzeumok

92. Tietze, Hans: A bécsi művészettörténeti képtár új szerzeményei és új rendezése. 285–286.
93. G. W. [Weide Gizella]: Pozsonyi múzeum. A régi város. 287.

Vita

94. Ybl Ervin: Válasz Éber Lászlónak „A gótikus szobrászat Olaszországban” című művem bírálata. 287–288.
95. Éber László: Az utolsó szó jogcímén. [válasz Ybl Ervinnek] 288.

Gyász

96. Bálint Aladár. 288.

8–9. sz. 1924 május–június*Szöveg*

97. Baldass, Ludwig: Glück Frigyes képgyűjteménye. 291–308. ill. [hibaigazítás: 356.]
98. Náday Pál: Lajta Béla életműve. 309–321. ill.
99. Éber László: Courbet és Proudhon. 322–325. ill.
100. Elek Artúr: Reneszánsz-érmek és plakettek. 326–334. ill.
101. Rabinovszky Márius: Perlrott-Csaba Vilmos. 335–341. ill.

*Szemle**Könyvek*

102. Gyárfás Júlia: Max J. Friedländer: Albrecht Altdorfer. Berlin, Bruno Cassirer, 1924. 344–346.
103. Rózsaffy Dezső: Ambroise Vollard: August Renoir (1841–1919). Paris, Crés, 1920. 346–348.
104. Éber László: A. E. Brinckmann: Plastik und Raum als Grundformen künstlerischer Gestaltung. München, Piper u. Co., 1922. 348–349.
105. Hoffmann Edith: André de Hevesy: La Bibliotheque du Roi Matthias Corvin. Paris, 1923. 349–350.

Kiállítások

106. Kállai Ernő: Berliini kiállítások. [Der Sturm: Jacoba van Heemskerck, Kandinszkij, Moholy-Nagy László] 350–351.
107. Birbauer Virgil: A velencei nemzetközi kiállítás. 351–352
108. Conrad Gyula: Magyar grafikai kiállítás Zürichben. [Kunstsalon Wolfsberg] 353.

Múzeumok

109. Layer Károly: Az Iparművészeti Múzeum Egger-szobája. 353.
 110. P. K. [Pogány Kálmán]: A 19–20. század magyar grafikája (a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának kiállítása). 353–354.

Adatok

111. Czobor Alfréd: A pozsonyi várkapolna festője. [Ulisse Macciolini] 354.

Gyász

112. Pátzay Pál: Lampérth József. 354–355.

Hírek

113. Der Piperbote für Kunst und Literatur. 355.
 114. Szerk. [Pogány Kálmán]: Az Ars Unát beengedték Szlovenszkóba. 355–356.

Pro domo

115. Pogány Kálmán: Válasz egy „szerencsétlen förmedvény”-re. [Lehel Ferenc] 355.

A cikkek és az ismertetett művek szerzőinek valamint a tárgyalt művészek mutatója
 (szerzők neve kurzívval)

Ady Endre 30	Courbet, Gustave 99
<i>Alexander Bernát</i> 69, 85	Czillich Anna 59
<i>Alexander Magda</i> > <i>Révészné Alexander Magda</i>	Czóbel Béla 47, 62
Altdorfer, Albrecht 15, 102	<i>Czobor Alfréd</i> 111
<i>Baldass, Ludwig</i> 15, 97	<i>Csányi Károly</i> 6, 48
<i>Bálint Aladár</i> 25, 49, 96	Csontváry Kosztka Tivadar 17
Bálint Rezső 27	Diener-Dénes Rudolf 76
Barabás Miklós 39	<i>Éber László</i> 4, 19, 22, 32, 35, 37, 39, 42, 51, 52, 57, 68, 70, 71, 94, 95, 99, 104
Bató József 24	<i>Elek Artúr</i> 8, 36, 46, 100
Bató Viola 43	<i>Ernst Endre</i> 81
Beckmann, Max 78	Fényes Adolf 25
Béli Vörös Ernő 22	Ferenczy Béni 30
<i>Benesch, Otto</i> 83	Ferenczy Valér 65
<i>Bierbauer Virgil</i> 107	Feulner, Adolf 71
Boltraffio, Giovanni Antonio 82	Fischer von Erlach, Johann Bernhard 14
Boronisza Tibor 75	Friedländer, Max 102
Brinckmann, Albrecht Erich 52, 104	<i>Fülep Lajos</i> 2, 7, 12, 17, 36
Cézanne, Paul 17, 67	Gádor István 24
<i>Conrad Gyula</i> 108	Gáspárné Dávid Margit 53

- Gerbner Árpád* 5
Glatz Oszkár 22
Gogh, Vincent van 4, 90
Góth Móric 91
Gráber Margit 20
Grosz, George 89
Gulácsy Lajos 17
Gyárfás Júlia 15, 102
Hann Sebestyén 48
Haranglábi Nemes József 20
Heemskerck, Jakoba van 106
Hevesy, André de 105
Hevesy Iván 17
Hoffmann Edith 39
Hoffmann Edith 105
Holló László 43
Jávor Pál 22
Kádár Béla 28
Kállai Ernő 11, 13, 28, 47, 54, 72, 78, 84, 89, 106
Kandinszkij, Vaszilij 106
Keleti Gusztáv 50
Kieslinger, Franz 37
Kirchner, Ernst Ludwig 28
Kmetty János 49
Kokoschka, Oskar 33
Korb Erzsébet 24
Korda Vince 74
Kozma Lajos 80
Kúnffy Lajos 58
Lajta Béla 98
Layer Károly 10, 109
Lázár Béla 17
S. Lázár Ilona 21
Lehel Ferenc 17, 115
Lehmbruck, Wilhelm 13
El Liszickij 72, 78
Lyka Károly 3, 38
Macciolini, Ulisse 111
Márffy Ödön 84
Medgyessy Ferenc 34
Meitner László 73
Mindszenti Ferdel Lajos 74
Moholy-Nagy László 72, 106
Molnár-C. Pál 21
Nádai Pál 29, 45, 53, 79, 98
Nagy Balogh János 35
Nagy István 23
Nemes Lampérth József 112
Nyergesi János 26
Pátzay Pál 112
Paul, Bruno 79
Péri László 72
Perlrott-Csaba Vilmos 101
Petrovics Elek 19
Podolini Volkmann Arthur 40
Pogány Kálmán 1, 16, 18, 31, 81, 87, 110, 114, 115
Poll Hugó 22
Prudhon, Pierre Paul 99
Rabinovszky Márius 21, 23, 26, 34, 38, 41, 43, 44, 50, 56, 64, 73, 75, 76, 77, 86, 88, 101
Reichenthal J. Ferenc 20
Rembrandt, Harmensz van Rijn 83
Renoir, August 103
Révészné Alexander Magda 90, 91
Rippl-Rónai József 24
Rózsaffy Dezső 20, 24, 27, 40, 55, 58, 59, 74, 82, 10
Rudnay Gyula 56
Runge, Philipp Otto 51
Scheiber Hugó 44
Schmidt, Paul Ferdinand 51
Schoen Arnold 9
Schönbauer Henrik 8
Sedlmayr, Hans 14
Skuteczky Döme 22
Szenes András 88
Szigethy István 21
Szónyi István 3, 42
Tietze, Hans 5, 15, 18, 92
Tietze-Conrat, Erica 33
Tolnai Károly 67
Török Jenő 73
Vass Elemér 24
Vaszary János 55
Vlaminck, Maurice de 28
Vollard, Ambroise 103
Weide Gizella 93
Wilde János 83
Ybl Ervin 70, 94, 95
Zsotér Ákos 20

Gyűjtők, magángyűjtemények

Bonnat 82
Egger Henrik 109
Glück Frigyes 97
Nádasdy-család 91
Wolfner Gyula 17
Zichy Jenő 32

Múzeumok, kiállítóhelyek

Amsterdam
– *Gebouw voor Beeldende Kunst* 90

-
- Bécs
– Kunsthistorisches Museum 92
– múzeumok 18
– Österreichisches Barockmuseum 5
- Berlin
– Akademie der Bildenden Künste 28
– Paul Cassirer 28, 78
– Galerie Flechtheim 28, 89
– Neumann 78
– Der Sturm 28, 106
- Budapest
– Alkotás-Művészház 26, 27, 44, 59, 73, 74
– Belvedere 21, 43, 62, 75, 76, 88
– Ernst Múzeum 24, 25, 42, 55, 56, 77, 87
– Helikon 20, 40, 41, 63
– Iparművészeti Múzeum 6, 10, 48, 61, 100, 109
– Múcsarnok 22, 57, 86
– Nemzeti Szalon 23, 58
– Székesfővárosi Művészeti Gyűjtemény 57
– Szépművészeti Múzeum 19, 30, 31, 60, 82, 83, 110
- Gróf Zichy Jenő Múzeum 32
- Düsseldorf
– Fahrenkamp 45
- Hága
– Esher Surrey 91
- Köln
– Breuhaus 45
- Párizs
– Louvre 82
- Pottendorf
– Nádasdy-vár: gyűjtemény 9
- Pozsony
– vár 111
– Városi Múzeum 93
- Stockholm
– városháza 45
- Velence
– Biennálé 107
- Zürich
– Kunstsalon Wolfsberg 66, 108

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA

1987

MAGYAR ÉS MAGYAR VONATKOZÁSÚ PUBLIKÁCIÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

BARDOLY ISTVÁN ÉS MARKÓJA CSILLA

TARTALOM

Bevezető	154
A bibliográfia rendszere	154
A feldolgozott periodikák jegyzéke	156
Rövidítések	159
Helynévmutató	229
Személynévmutató	235

BEVEZETŐ

A bibliográfia rendszere és a feldolgozás módja megegyezik az 1984-es év anyagát felölelő közlemény bevezetőjében leírtakkal (Ars Hungarica, 1992 113.). Itt szeretnénk köszönetet mondani Ladányi József, Tímár Árpád valamint Végh János az anyag összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

A BIBLIOGRÁFIA RENDSZERE

ÁLTALÁNOS IRODALOM

Bibliográfiák 1–5.
 Segédkönyvek 6.
 Művészettörténet, művészettudomány 7–34.
 Tudománytörténet – művészettörténészek, kritikusok 35–71.
 A művészettörténet társtudományai 72–75.
 Ikonográfia, ikonológia, emblematika 76–85.
 Műtárgy és műemlékvédelem 86–182.
 Múzeumok és muzeológia 183–209.
 Műgyűjtés, műgyűjtők, mecénások 210–221.
 Műkereskedelem 22–223.

EGYETEMES MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Összefoglaló művek 224–259.
 Építészet 260–300.
 Várostervezés, urbanisztika 301–307.
 Kertművészet 308.
 Szobrászat 309–311.
 Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 312–324.

Fotóművészet és új médiák 325–328.

Iparművészet 329–343.

- Fémművesség 329.
- Érem, pénz, pecsét, jelvény 330–333.
- Kerámia, üveg 334–335.
- Bútor, enteriőr 336.
- Textil és viselet 337–341.
- Kisművészetek 342–343.

Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények 344.

A művészet határterületei 345–346.

Színház és látványosság 349–350.

KORAI KÖZÉPKOR

Építészet 351–359.

Iparművészet

- Fémművesség 360.

KÖZÉPKOR 1000–1541

Összefoglaló művek 361–372.

Építészet 373–420.

Várostervezés, urbanisztika 421.

Szobrászat 422–433.

Iparművészet 434–451.

- Ötvösség, fémművesség 434–441.
- Érem, pénz, pecsét, jelvény 442–444.
- Kerámia, üveg 445–449.
- Bútor, enteriőr 450.
- Textil, viselet 451.

A művészet határterületei 452–455.

Mesterek 456–461.

ÚJKOR 1541–1800

Összefoglaló művek 462–475.

Építészet 467–500.

Várostervezés, urbanisztika 501.

Kertművészet 502–503.

Szobrászat 504–508.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 509–520.

Iparművészet 521–532.

- Fémművesség 521–526.
- Kerámia, üveg 527–530.
- Bútor, enteriőr 531.
- Textil és viselet
- Kisművészetek 532.

A művészet határterületei 533–537..

Mesterek 538–550.

XIX/XX. SZÁZAD 1800 – 1945

Összefoglaló művek 551–575.
 Építészet 576–619.
 Várostervezés, urbanisztika 620–623.
 Kertművészet 624–627.
 Szobrászat 628–633.
 Festészet 634–642.
 Fotóművészet és új médiák 643–647.
 Iparművészet 648–654.
 Fémművesség
 – Érem, pénz, pecsét, jelvény 649–650.
 – Kerámia, üveg 651–652.
 – Bútor, enteriőr 653–654.
 A művészet határterületei 655.
 Színház és látványosság 656–659.
 Mesterek 660–742.

XX. SZÁZAD 1945 UTÁN

Összefoglaló művek 743–815.
 Építészet 816–852.
 Várostervezés, urbanisztika 853–862.
 Szobrászat 863–876.
 Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 877–897.
 Fotóművészet és új médiák 898–917.
 Iparművészet 918–951.
 – Fémművesség 942.
 – Érem, pénz, pecsét 943.
 – Kerámia, üveg 944–945.
 – Bútor, enteriőr 946.
 – Textil és viselet 947–951.
 Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények 952–961.
 A művészet határterületei 962–970
 Színház és látványosság 971.
 Mesterek 972–1419.

A FELDOLGOZOTT PERIODIKÁK JEGYZÉKE

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 39. 1987
Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 33. 1987
Acta Musei de János Arany Nominati (Nagykőrös) 5. 1987
Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria
 (Szeged) 9. 1987
Agria. Annales Musei Agriensis (Eger) 23. 1987
Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár) 23. 1987
Alföld (Debrecen) 38. 1987
Apulum (Alba Iulia) 24. 1987
Ars Hungarica (Budapest) 15. 1987
Arta (Bucuresti) 34. 1987
Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat (Budapest) 120. 1987

- Baranyai Művelődés (Pécs) 1987
Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich (Wien) 3. 1987
Békési Élet (Békéscsaba) 22. 1987
Borsodi Szemle (Miskolc) 32. 1987
Budapest (Budapest) 25. 1987
Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts = A Szépművészeti Múzeum Közleményei (Budapest) 68/69. 1987
Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt) 49. 1987
Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest) 1987
Confessio (Budapest) 11. 1987
Cumania (Kecskemét) 10. 1987
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen) 1986 (1987)
Diakónia (Budapest) 9. 1987
Dunakanyar (Budapest) 23. 1987
Dunatáj (Szekszárd) 10. 1987
Élet és Irodalom (Budapest) 31. 1987
Életünk (Szombathely) 24. 1987
Az Érem (Budapest) 43. 1987
Ethnographia (Budapest) 98. 1987
Fejér Megyei Szemle (Székesfehérvár) 1987
Fejér Megyei Történeti Évkönyv (Székesfehérvár) 17. 1987
Folia Archaeologica (Budapest) 38. 1987
Folia Historica (Budapest) 13. 1987
Forrás (Kecskemét) 19. 1987
Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Sibiu) 30. 1987
Fotóművészet (Budapest) 30. 1987
Földrajzi Múzeumi Tanulmányok (Érd) 3. 1987
Győri Tanulmányok (Győr) 8. 1987
Hadtörténelmi Közlemények (Budapest) 35. 1987
Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve (Debrecen) 14. 1987
Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdúböszörmény) 6. 1987
Helikon (Budapest) 33. 1987
Hevesi Szemle (Eger) 15. 1987
Híd (Újvidék) 51. 1987
Historický časopis (Bratislava) 35. 1987
Historica Carpatica (Košice) 18. 1987
História (Budapest) 9. 1987
Honismeret (Budapest) 15. 1987
Hungarológiai Értesítő (Budapest) 9. 1987
Interpressgraphic (Budapest) 1987
Ipari Forma (Budapest) 11. 1987
Írás és könyv. A Magyar Bibliofil Társaság Évkönyve (Budapest) 1. 1987
Irodalmi Szemle (Pozsony) 30. 1987
Janus (Pécs) 1987
Jászkunság (Szolnok) 31. 1987
Jelenkor (Pécs) 30. 1987
Jel-kép (Budapest) 8. 1987
Keresztény Magvető (Kolozsvár) 93. 1987
Kertészet és Szőlészet (Budapest) 36. 1987
Kisgrafika (Budapest) 16. 1987
Kortárs (Budapest) 31. 1987
Korunk (Kolozsvár) 46. 1987
Kritika (Budapest) 1987

- Kultúra és Közösség (Budapest) 1987
Kunstchronik (München) 87. 1987
Kunsthistoriker (Wien) 4. 1987
Létünk (Újvidék) 17. 1987
Levéltári Közlemények (Budapest) 58. 1987
Levéltári Szemle (Budapest) 37. 1987
Magyar Építőipar (Budapest) 36. 1987
Magyar Építőművészet (Budapest) 78. 1995
Magyar Filozófiai Szemle (Budapest) 31. 1987
Magyar Grafika (Budapest) 31. 1987
Magyar Könyvszemle (Budapest) 103. 1987
Medvetánc (Budapest) 1987
Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende
Kunstforschung in Wien (Wien) 39. 1987
Mitteilungen der Österreichische Galerie (Wien) 1987
Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok (Bratislava) 12. 1987
Mozgó Világ (Budapest) 13. 1987
Múzeumi Műtárgyvédelem (Budapest) 16. 1987
Műemlékvédelem (Budapest) 31. 1987
Műhely (Győr) 10. 1987
Művészet (Budapest) 28. 1987
Művészettörténeti Ertesítő (Budapest) 36. 1987
The New Hungarian Quarterly (Budapest) 28. 1987
A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (Salgótarján) 13. 1987
Nógrádi Szemle (Salgótarján) 18. 1987
Palócföld (Salgótarján) 21. 1987
Orvostörténeti Közlemények (Budapest) 117–120. 1987
Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege (Wien) 41. 1987
Pamiatky príroda (Bratislava) 18. 1987
Pannonia (Eisenstadt) 15. 1987
Revista de Istorie (Bucuresti) 40. 1987
Revue Roumaine d'Histoire de l'Art (Bucuresti) 24. 1987
Slovenská Archeológia (Bratislava) 35. 1987
Somogy (Kaposvár) 15. 1987
Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv (Kaposvár) 18. 1987
Studia Comitatensia (Szentendre) 18. 1987
Südostforschungen (München) 46. 1987
Szabolcs-Szatmári Szemle (Nyíregyháza) 22. 1987
Századok (Budapest) 121. 1987
Tájékoztató. Képzőművészek és Iparművészek Szakszervezeti Bizottsága (Buda-
pest) No. 38., 39., 40., 41., 42. 1987
Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből (Szeged) 12. 1987
Társadalmi Szemle (Budapest) 42. 1987
Településfejlesztés (Budapest) 1987
A Textil- és Ruháipari Múzeum Évkönyve (Budapest) 6. 1987
Tiszatáj (Szeged) 41. 1987
Új Auróra (Békéscsaba) 1987
Új Forrás (Tatabánya) 19. 1987
Új Írás (Budapest) 27. 1987
Új Látóhatár (München) 38. 1987
Új Symposion (Újvidék) 23. 1987
Ungarn Jahrbuch (München) 15. 1987
Üzenet (Szabadka) 17. 1987

Váci Könyvek (Vác) 3. 1987
 Valóság (Budapest) 30. 1987
 Városépítés 23. 1987
 Vasi Honismereti Közlemények (Szombathely) 1987
 Vasi Szemle (Szombathely) 41. 1987.
 A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményi (Veszprém) 18. 1987
 Vigília (Budapest) 52. 1987
 Világosság (Budapest) 28. 1987
 Vlastivedný časopis (Bratislava) 36. 1987
 Výtvarný život (Bratislava) 32. 1987
 Weltkunst (München) 57. 1987
 Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte (Wien) 40. 1987
 Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg) 26. 1987
 Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 1. 1987
 Zborník Slovenského národného muzea. Etnografia (Martin) 28. 1987
 Zborník Slovenského národného muzea. Historia (Martin) 27. 1987
 Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve (Szolnok) 2. 1987
 Zeitschrift für Kunstgeschichte (Berlin) 50. 1987

RÖVIDÍTÉSEK

> lásd, lásd még
 bev. bevezette, bevezető
 h. n. hely nélkül
 ism. ismertetés
 K. Kiadó, Könyvkiadó
 k. n. kiadó nélkül
 kiáll. kiállítás
 rec. recenzió
 rend. rendezte
 szerk. szerkesztette
 vál. válogatta

ÁLTALÁNOS IRODALOM

Bibliográfiák

1. Burgenländische archäologische Bibliographie 1986 und 1987. Urgeschichte-Römerzeit-Mittelalter (Mit Nachträgen). Hrsg. Karl Kaus. = Burgenländische Heimatblätter, 49, 1987, 4. 183–191.

Az esztétika forrásvidéke. Bibliográfia az esztétika 18. sz.-i történetének külföldi szakirodalmából. > 12.

2. Fülep Lajos születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent írások bibliográfiája. Összeáll. Tímár Árpád. = Ars Hungarica, 1, 1987, 2. 263–266.

Hartyányi István: Szij Rezső bibliográfia 1934–1987. > 68.

A hermeneutika angol nyelvű szelektív bibliográfiája. [Histories, Bibliographies, Enciclopedia Articles. Anthologies and Collections of Essays. Premodern Hermeneutics. Modern Hermeneutics. Biblical, Philological, Reformation, Universal/Philosophical.] > 17.

Ipolyi Arnold műveinek válogatott bibliográfiája. Összeáll. Kovács Zoltán. + A Magyar mythológiában idézett művek bibliográfiája. Összeáll. Hoppál Mihály. > 57.

3. JANÓ Ákos: Sárospatak és vidéke helytörténeti, néprajzi irodalma. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987 275 p. (Documentatio Borsodienensis, 6.[7.]

4. A MAGYAR néprajztudomány bibliográfiája, 1985. Összeáll. S. Gémes Magdolna. = Hungarológiai Értesítő, 9. 1987 195–253.

5. SEMSEY Andor munkásságának bibliográfiája. Szerk. és bev. Imolay Lenkey István. Hajdúhadház, Földi János Nagyközségi Könyvtár, 1986 36 p. (A hajdúhadházi Földi János Nagyközségi Könyvtár grafikai füzetei, 5.) ism. SOOS Imre = Kisgrafika, 16, 1987, 1. 38–39.

[Szabó János Győző] Archäologische und historische Aufsätze von János Győző Szabó. > 67.

Tájékoztató bibliográfia a reneszánsz szimbolizmus és motívumkutatás további tanulmányozásához. Összeáll. Fabiny Tibor. [Szimbólumzóttárak és átfogó jellegű kézikönyvek. Ikonográfiai monográfiák. Növény-, állat- stb. szimbolizmus. Kozmológia és szimbolizmus. Az antikvitás továbbélése. A Biblia szimbolizmusa. Képkötés, tipológia stb. Szám-szimbolika. Shakespeare szimbolizmusa. Folyóiratok.] > 83.

Segédkönyvek

6. Az EXPRESSZIONIZMUS enciklopédiája. Összeáll. Lionel Richard. Bp., Corvina, 1987 325 p. ill. ism. A. G. [ANDRÁSI Gábor] = Művészet, 28, 1987, 11–12. 99. ill. BODRI Ferenc = Tiszatáj, 41, 1987, 7. 63–64.

Művészettörténet, művészettudomány

Aradi Nóra: A romantika és a nemzeti művészetek. > 566.

7. Aschleitner, Friedrich: Nieder mit Fischer von Erlach. Salzburg, Residenz Verlag, 1986. ism. MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 102–103.

8. Barthes, Roland: Világoskamra. Bp., Európa K., 1985. > 1986, 34. rec. KARÁCSONY András = Világosság, 28, 1987, 7. 460.

9. Butor, Michel: A szavak a festészetben. Bp., Corvina, 1986. > 1986, 35. ism. FÁBIÁN László = Művészet, 28, 1987, 5. 52–53. VASS Éva: Egy kiállítás képei. = Úzenet, 17, 1987, 4. 367–368.

10. CSÁSZÁR László: Hozzászólás a Magyar Tudományos Akadémia Építészettörténeti és Elméleti Bizottság[ba]n kezdeményezett periodizációs problémához. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 277–285. ill.

11. Dorfler, Gillo: A giccs. A rossz ízlés antológiája. Utószó: P. Szűcs Julianna. Bp., Gondolat K., 1986. > 1986, 36. ism. ACSAY Judit: Hányas számú közellenség? = Kritika, 1987, 3. 46–47. ill. RUBOVSKY Kálmán: Egy antológia a rossz ízlésről. = Alföld, 38, 1987, 10. 95–96. Sz. Gy. [SZÜCS György]: A kertitörpétől a római köszönésig. = Művészet, 28, 1987, 6. 50–51. ill.

Entz Géza: Régészet a műemlékvédelemben. > 105.

12. Az ESZTÉTIKA forrásvidéke. Szerk. Kisbali László. = Janus, 1987, 4. **tartalma:** *Kisbali László:* Izlés és képzelet. 1–10., *Addison, Joseph:* Az ízlésről (1712). 11–25. *Gottsched, Johann Cristoph:* A költő jó ízléséről (1732). 26–33. *Bodmer, Johann Jacob:* A fantázia képekkel történő gazdagításának és értelmes irányításának eszközeiről (1741). 34–38. *Batteaux, Charles:* Ertekezés a szép-művészetekről – avagy miképpen vezethetők vissza egy és ugyanazon elvre (1746). 39–47. *Mendelssohn, Moses:* A szép-művészetek és széptudományok alapvető tételeiről (1757). 48–60. *Hume, David:* Az ízlés mér

- céje (1757). 61–68. *Moritz, Karl Philipp*: Az önmagában kiteljesedett fogalmáról (1785). 68–72., uő.: A szépművészetek elméletéről (1789). 72–73.
13. GOMBRICH, Ernst Hans Josef: Művészet és fejlődés. [Ford. Széphelyi F. György] Bp., Corvina, 1987 122 p., ill. (Imago)
14. GUNDA Béla: A népművészet lényege. = *Kortárs*, 31, 1987, 2. 108–119.
15. Hegyi Lóránd: Avantgarde és transzavantgarde. A modern művészet korszakai. Bp., Magvető K., 1986. **ism.** GYÖRGY Péter: Az esztétika kihívása. Megjegyzések Hegyi Lóránd Avantgarde és transzavantgarde című munkájához. = *Mozgó Világ*, 13, 1987, 2. 120–127. JÓZSA Ágnes = *Kritika*, 1987, 9.
39. POSZLER György = *Kortárs*, 31, 1987, 10. 165–166. SZABÓ György: Szépen font háló, lyukakkal. = *Élet és Irodalom*, 1987. szeptember 4. 11.
16. HEGYI Lóránd: Élmény és fikció. = *Életünk*, 24, 1987, 11. 1128–1136.
17. A HERMENEUTIKA elmélete. I–II. Szöveggyűjtemény. Vál., szerk. és bev. Fabiny Tibor, Szeged, József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1987. (Ikonológia és műértelmezés, 3.) 2/1.: 381 p. **tartalma**: *Fabiny Tibor*: A hermeneutika tudománya és művészete. 5–16. *Auerbach, Erich*: Figura. 17–70. *Palmer, Richard E.*: „Hermeneuein-hermeneia” – ókori szavak használatának mai jelentősége. 71–100. A hermeneutika hat modern meghatározása. 101–122. *Ricoeur, Paul*: Az Adám-mítosz és a történelem eszkatológiai víziója. 123–178. Nyelv, szimbólum, értelmezés. 179–198. Az interpretációk konfliktusa. 199–218. Létezés és hermeneutika. 219–246., Előszó Rudolf Bultmannhoz. 247–272., A tanúság hermeneutikája. 273–312. A hármas mimézis. 313–381.] 2/2. p. 383–602. *Hirsch, E. D.*: Gadamer értelmezéelmélete. 385–406. A szerző védelmében. 407–430., Régi és új a hermeneutikában. 431–450. A kritika céljairól. 451–480. A jelentés és a jelentőség újraértelmezése. 481–516. *Szondi, Peter*: A filológusi megismerés. 517–544. *Frye, Northrop*: Az irodalom archetípusai. 545–564. *Kermode, Frank*: A vég. 565–590., Bibliográfia – 1987. Összeáll. *Palmer, Richard E.* 591–597.
18. Joedicke, Jürgen: Raum und Form in der Architektur. Stuttgart, Krämer Verlag, 1986. **ism.** KUBINSZKY Mihály = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 4–5. 104.
19. KANDINSZKI, Vaszilij: A szellemiség a művészetben. Bp., Corvina, 1987 88 p. ill. (Imago)
20. KÖRKÉRDÉS a posztmodernről. Válaszolnak: *Almási Miklós, Vajda Mihály, Bacsó Béla, Balassa Péter, Szegedy-Maszák Mihály, Moravánszky Ákos, Németh G. Béla, Endreffy Zoltán, Heller Ágnes, Tamás Gáspár Miklós.* = *Medvetánc*, 1987, 2. 217–263.
21. KLEIN Rudolf: Tudományfilozófiai modellek alkalmazása az építészetelméletben. = *Létünk*, 17, 1987, 1. 199–203.
22. LÉTAY László: Rendezettség és vizuális hatás. = *Korunk*, 46, 1987, 7. 580–588.
23. S. NAGY Katalin: A tárgyak közvetítette értékekről. In: *Értékek és változások*. Szerk. Hoppál Mihály és Szecsők Tamás. Bp., Tankönyvkiadó, 1987 169–178. ill. E Németh Lajos: A romantika, mint a stíluspluralizmus nyitánya. > 566.
24. RADNÓTI Sándor: A stílus. = *Valóság*, 30, 1987, 10. 90–96.
25. SIMON Mariann: Az építészeti giccs fogalom változása a hatvanas-hetvenes években. = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 1. 44–45.
26. SZILÁGYI János György: Legbölcsebb az idő. Antik vazák hamisítványai. Bp., Corvina, 1987 63 p. ill. (Írisz)
27. SZOMBATHY Bálint: Az avantgardizmustól a neoizmusig. = *Életünk*, 24, 1987, 11. 1079–1081.
28. SZOMBATHY Bálint: Művészet és művészetek. Újvidék, Forum, 1987 70 p. ill. **rec.** PETŐCZ András = *Élet és Irodalom*, 1987. szeptember 4. 11.
29. Theophilus Presbiter: A különféle művéségekről. Bp., Műszaki K., 1986. > 1986, 56. **ism.** SZEGŐ György: Műveltségmagasztaló. = *Élet és Irodalom*, 1987. augusztus 14. 10.
30. Tüskés Tibor: Triptichon. Bp., Szépirodalmi K., 1986. > 1986, 83. **rec.** OLASZ Sándor = *Forrás*, 19, 1987, 9. 90–91. DÖMÉNY Katalin = *Somogy*, 15, 1987, 2. 99–101. MAKAI TÓTH Mária = *Új Forrás*, 19, 1987, 5. 88–89. VIOLA József = *Új Forrás*, 19, 1987, 5. 89–91.
31. VAJDA Mihály: Világnézet és ízlés. Gondolatok a festészet ürügyén. I. rész. = *Új Symposion*, 23, 1987, 5–6. 30–37., II. rész. = *Új Symposion*, 23, 1987, 7–8. 7–14.
32. Venturi, Robert: Összetettség és ellentmondás az építészetben. Bp., Corvina, 1986. > 1986, 58. **rec.** SZALAI Anna = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 4–5. 105–106. JÓZSEF Dénes = *Kritika*, 1987, 4. 39. NAGY Zoltán = *Művészet*, 28, 1987, 9. 49–53. ill.
33. Warburg, Aby: Pogány-antik jóslás Luther korából. Bp., Helikon, 1986. > 1986, 132. **rec.** TATÁR György = *Janus*, 1987, 2. 67–72.

34. Wittkover, Rudolf: A humanizmus korának építészeti elvei. Bp., Corvina, 1986. > 1986, 61. **rec.** HAJNÓCZY Gábor = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 100–101.

Tudománytörténet – művészettörténészek, kritikusok

Bibó István: A klasszicizmus-romantika vita a magyar művészettörténetben. > 566.

Kóhegyi Mihály: Luczenbacher (Érdy) János kinevezése a Magyar Tudományos Akadémia éremgyűjteményének élére (1840). > 48.

35. LÉNART Andor: Az egri várbeli székesegyházak feltárásának ásatási naplója (1928–1938). = *Agria*, 23, 1987 431–472. ill.

Marosi Ernő: A Zsigmond-kor a magyar művészettörténet-írásban. > 369.

36. ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes: A tiszafüredi Régészeti Egylet története. In: 110 éves a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum. Szolnok, Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 3–5.

37. NAGY Endre: A magyar esztétika történetéből 1849–1919. Bp., Kossuth K., 1987 479 p.

38. PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, Anna: K problematike recepcie a hodnotenia baroka na Slovensku. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 151–171.

39. SÜLE Tamás: Az orvosdoktor Wespzremi István numizmatikai munkássága. = *Az Érem*, 43, 1987, 2. 28–30. ill.

Szalai András: Népiesség a korabeli szakirodalom tükrében. > 604.

40. Worringer, Wilhelm: *Abstraktion und Einführung*. München, Piper, 1908. **ism.** PAMER Nóra = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 2. 140–141.

41. **Antal Frigyes**
BODRI Ferenc: Meditáció Antal Frigyes munkái felett. = *Tiszatáj*, 41, 1987, 7. 63–68.

42. **Bakó Ferenc**
BALASSA Iván: Bakó Ferenc 70. születésnapjára. = *Agria*, 23, 1987 5–10. ill.

43. **Barthes, Roland**
SZÚCS György: A mester és világa. Roland Barthes. = *Művészet*, 28, 1987, 2. 44–47. ill.

44. **Bartalos Gyula**
ILON Gábor: Bartalos Gyula Vác vidéki Csörsz-árok kutatásai. = *Váci Könyvek*, 3, 1987. 37–51. ill. G

Bél Mátyás
Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica* (3. köt. 1. fejezet) Buda

város leírása. 1. A kezdetektől Mohácsig. > 225.

Bél Mátyás: Pest város leírása. > 226.

45. **Darnay-Dornay Béla**
VONGREY Béla: Dornay-centenárium. = *Honismeret*, 15, 1987, 4. 54. ill.

46. **Debreczeni László**
BALOGH Ferenc: Debreczeni László életéről. = *Confessio*, 11, 1987, 1. 76–77. ill.

BODOR Ferenc: Debreczeni László (1903–1986). = *Honismeret*, 15, 1987, 1. 73. ill.

BORBÁTH Dániel: Debreczeni László életéről. = *Confessio*, 11, 1987, 1. 77–78.

47. **Dercsényi Dezső**
GERŐ László: Dercsényi Dezső (1910–1987). = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 4. 286–287. ill.

MENDELE Ferenc: Dr. Dercsényi Dezső. = *Városépítés*, 23, 1987, 4. 39. ill.

MOJZER Miklós: Dercsényi Dezső (1910–1987). = *Művészettörténeti Értesítő*, 36, 1987, 1–4. 162–163. ill.

PAPP Dezső: A korszerű műemlékvédelem szolgálatában. Dercsényi Dezső életútja. = *Dunakanyar*, 23, 1987, 4. 25–26. ill.

PRO Urbe Budapest 1987. Dercsényi Dezső. = *Budapest*, 25, 1987, 3. 2. ill.

ROMÁN András: Dercsényi Dezső (1910–1987). = *Honismeret*, 15, 1987, 5. 69–70.

SZABÓ János: Búcsú Dercsényi Dezsőtől. = *Élet és Irodalom*, 1987. július 10. 8.

48. **Érdy János**
KÓHEGYI Mihály: Luczenbacher (Érdy) János kinevezése a Magyar Tudományos Akadémia éremgyűjteményének élére (1840). = *Az Érem*, 43, 1987, 1. 45.

49. **Fettich Nándor**
BALLYNÉ FETTICH Mária: Magyar stílus az iparművészetben. Fettich Nándor iparművészeti munkássága. In: *Magyarság és műveltség*. Szerk. Bérczi Szaniszló. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1987 171–173. ill.

50. **Frank János**
FRANK János: A Nádor utca és azután. = *Élet és Irodalom*, 1987. március 20. 19.

51. **Fülep Ferenc**
FITZ, Jenő: Ferenc Fülep (1919–1986). = *Alba Regia*, 23, 1987. 247.

52. **Fülep Lajos**
Fodor András: „Ezer este Fülep Lajossal”. 1–2. Bp., Magvető K., 1986. > 1986, 83. **rec.** BABUS Antal = *Új Forrás*, 19, 1987, 2. 8–10. CSÜRÖS Miklós = *Jelenkor*, 30, 1987, 7–8. 734–740. DEMÉNY János = *Új Auróra*, 1987, 3. 49–59. GEROLD László = *Híd*, 51, 1987, 10. 1336–1340. HORGAS Béla = *Somogy*, 15, 1987, 2. 40–45. MÁTYÁS István = *Forrás*, 19, 1987, 8. 88–90. Cs. VARGA Ist-

- ván = Palócföld, 21, 1987, 3. 81–85. VASY Géza = Tiszatáj, 41, 1987, 10. 71–76. VEKERDI László [Bevezetés Fodor András könyveinek tatabányai bemutatójához]. = Új Forrás, 19, 1987, 2. 4–7.
- FÜLEP Lajos 1929. aug. 9-i levelét közzéteszi és bevezeti: Tüskés Tibor. = Dunatáj, 10, 1987, 4. 61–73.
- Fülep Lajos Baranyában. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1985. > 1985, 117. **rec.** D. K. = Hungarológiai Értesítő, 9, 1987, 3–4. 49–50.
- FÜLEP Lajos levelei Tolnay Károlyhoz. Közli: Lackó Miklós. = Jelenkor, 30, 1987, 11. 1012–1024., 30, 1987, 12. 1103–1110.
- FÜLEP Lajos születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent írások bibliográfiája. Összeáll. Tímár Árpád. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 263–266.
- IGNOTUS Pál levelei Fülep Lajoshoz. Közvetteszi: Lengyel András. = Forrás, 19, 1987, 12. 74–81.
- TATAY Sándor: Kócos petrencékből összehordott boglya. Fülep mester és tanítványai. = Élet és Irodalom, 1987. május 15. 3–4.
- 53. Gerő László**
FEHÉR Rózsa: Hivatása: műemlékvédelem [beszélgetés]. = Budapest, 26, 1987, 8. 33.
GERŐ László. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 65.
K. M. [KUBINSZKY Mihály]: A bécsi Műszaki Egyetem díszdoktorrá avatta Dr. Gerő Lászlót. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 138–140.
- 54. Hauser Arnold**
ÉLES Csaba: Hauser Arnold befejezett életműve. = Magyar Filozófiai Szemle, 31, 1987, 3. 469–485. G.
ÉLES Csaba: Kultúra, örökség, esztétika Hauser Arnold életművében. In: A művelődéspolitikai és művészet elméleti kérdései. Tanulmányok. Szerk. Soós Pál. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1987 47–63.
- 55. Herman Ottó**
SZABADFALVI József: Írások Herman Ottóról és a Herman Ottó Múzeumról. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987 232 p., ill. (Borsodi kismonográfiák, 25.)
- 56. Hoffmann Edith**
TOLNAI Gábor: Hoffmann Edithről és arról a köréről, amely az ő vonzásában élt. = Új Írás, 27, 1987, 7. 61–80. ill.
- 57. Ipolyi Arnold**
CSÉFALVAY Pál: Ipolyi Arnold (1823–1886). = Janus, 1987, 3. 1–9.
CSÁKY Károly: Ipolyi Arnold emlékezete. = Honismeret, 15, 1987, 4. 59. ill.
- CSÉFALVAY Pál: Ipolyi Arnold gyűjteménye Esztergomban. = Dunakanyar, 23, 1987, 2. 55–56. ill.
- IPOLYI Arnold: Magyar mythologia. [Az 1854. évi kiadás reprintje.] Bp., Európa K., 1987. 600 p. + mell. 246 p. Melléklet: HOP-PÁL Mihály: Ipolyi Arnold élete és műve. + Ipolyi Arnold műveinek válogatott bibliográfiája. Összeáll. Kovács Zoltán.
- 58. Koczogh Ákos**
BALOGH László: Búcsú Koczogh Ákostól. = Confessio, 11, 1987, 1. 74–76.
CSERES Tibor: Búcsú Koczogh Ákostól. = Confessio, 11, 1987, 1. 73–74.
JUHÁSZ Béla: Koczogh Ákos. 1915–1986. = Alföld, 38/1987, 2. 101–104.
- 59. Lukács György**
KARÁDI ÉVA: A Lukács-kör Bécsben. = Magyar Filozófiai Szemle, 31, 1987, 3. 601–611.
ZOLTAI Dénes: Lukács György, Popper Leó és a „bécsi esztéták”. = Magyar Filozófiai Szemle, 31, 1987, 3. 558–567. G.
- 60. Major Máté**
ZÁDOR Anna: Major Máté. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 55–56. ill.
- 61. Marjalaki Kiss Lajos**
Száz éve született Marjalaki Kiss Lajos. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1987. 44–67. ill. **tartalma:** Révész László: Marjalaki Kiss Lajos régészeti tevékenysége. 44–48. *Csorba Csaba:* Marjalaki Kiss Lajos – Miskolc város történetének kutatója. 49–53. *Deák Gábor:* Marjalaki Kiss Lajos a tanár, és kapcsolata a református egyházzal. 54–59. *Frisnyák Sándor:* Marjalaki Kiss Sándor a tanár és a földrajzi tankönyvíró. 60–64. *Dobrossy István:* Marjalaki Kiss Lajos szellemi hagyatéka. 65–67.
- 62. Milleker, Felix**
Scherer, A.: Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Banat. München, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1983. **rec.** MAKKAY, János = Acta Archaeologica, 39, 1987, 3–4. 361.
- 63. Péczely Béla**
KAISER Anna: Emlékezés Péczely Béla munkásságára. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 44–55. ill.
- 64. Petrovich Ede**
BOROS László: Petrovich Ede (1898–1987). = Baranya, 1. 1988, 1–2. 117.
- 65. Popper Leó**
HÉVIZI Ottó: A forma mint szabadakarat. Popper Leó esztétikája. = Világosság, 28, 1987, 6. 396–400.

Zoltai Dénes: Lukács György, Popper Leó és a „bécsi esztéták”. > 59.

66. **Rados Jenő**

CSENGŐ Ildikó: „Én végcinsáltam a műemlékvédelmet Ferenc Józseftől Kádár Jánosig” [beszélgetés]. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 58–59.

67. **Szabó János Győző**

BÓNA, István: János Győző Szabó (1929–1986). + Archäologische und historische Aufsätze von János Győző Szabó. = Acta Archaeologica, 39, 1987, 3–4. 347–351. ill.

68. **Szj Rezső**

HARTYÁNYI István: Szj Rezső bibliográfiája 1934–1987. Csorna, Városi Tanács, 1987 118 p., ill. (A Csornai Szj Rezső – Kovács Rózsa Művészeti Gyűjtemény kiadványai)

69. **Szónyi Ottó**

SONKOLY Károly: Dr. Szónyi Ottó (1876–1937). = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 275–277. ill.

Tolnay Károly

Marosi Ernő: Utószó. [Teremtő géniuszok] > 253.

Weszprémi István

Süle Tamás: Az orvosdoktor Weszprémi István numizmatikai munkássága. > 39.

70. **Zerffi Gusztáv**

Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Bp. Akadémiai K., 1985. > 1986, 111. **rec. T. ERDÉLYI Ilona** = Helikon, 33, 1987, 4. 512–515. **GERGELY, András**: A Fascinating Impostor. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 106. 1987 199–201.

71. **Zsámboky (Sambucus) János**

TÉGLÁSY Imre: Egy firenzei szobor talapzatáról, avagy a Konstantinoszi Adomány XVI. századi utóéletéről. = Vigília, 52, 1987, 8. 608–614. ill.

Téglásy Imre: Hercules Hungaricus. Egy Sambucus-embléma előtörténete és utólete. > 83.

A művészettörténet társtudományai

72. **CLAUDON, Francis**: Az irodalom, a zene és a képzőművészet kapcsolatai. In: A komparatiztika kézikönyve. Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba. Szerk. Fried István, Kovács Sándor. Szeged, József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1987 148–174. **Entz Géza**: Régészet a műemlékvédelemben. > 105.

73. **HEFFNER Anna** – **ZSOLNAI József**: A képesség- és tehetségfejlesztő pedagógia és

annak építészeti vonatkozásai. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 10–12. ill.

74. **MÉREL Ferenc**: „...vett a füvektől édes illatot.” Művészetpszichológia. Bp., Múzsák K., 1987 250 p. **rec. S. NAGY Katalin**: A gyógyító művészet. = Jel-kép, 8, 1987, 4. 191–192. **SZALAY László** = Vigília, 52, 1987, 11. 874–875.

75. **PÁL József**: Az irodalmi és képzőművészeti alkotások összehasonlításának területeiről. In: A komparatiztika kézikönyve. Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba. Szerk. Fried István, Kovács Sándor. Szeged, József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1987 175–188.

Valter Ilona: A régészeti módszerek szerepe a műemléki kutatásban. > 105.

Ikonográfia, ikonológia, emblematika

76. **ARADI Nóra**: The Iconography of the Spanish Civil War and the Pictorial Symbols=A spanyol polgárháború és a képi szimbólumok. = Interpressgraphic, 1987, 3. 10–19., 11–13. ill.

77. **CENNERNÉ WILHELMB Gizella**: Hadik András ikonográfiája. = Folia Historica, 13. 1987 31–50. ill. G

78. **GALAVICS Géza**: Művészettörténet, zenetörténet, tánc-történet. Muzsikus- és tánc-ábrázolások 1750–1820 között Magyarországon. = Ethnographia, 98, 1997, 2–4. 160–206. ill. E

79. **Gulyás Éva**: Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai. Adatok a Vendel-kultusz magyarországi kutatásához. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1986. **rec. KERNY Terézia** = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 268–269. ill.

80. **JANKOVICS Marcell**: „Csillagok között fényességes csillag”. A Szent László-legenda és a csillagos ég. Bp., Képzőművészeti K., 1987 184 p., ill.

Kerny Terézia: Szent László-kultusz a Zsigmond-korban. > 369.

Keserü Katalin: A Petőfi-arckép változásai. Adalékok romantikus művészetünk korszakolásához. > 566.

81. **KÜRTHY Sándor**: A hagyomány mint kulcs a műtárgyelemzésben. A nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszójának szimbolikája. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 40–44. ill.

82. **MINÁRIK, Jozef**: Výtvarné vnímanie v staršej slovenskej literatúre. In: Problémy

uménia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 100–108.

Nagy Márta: Borisz és Gleb az életüket ábrázoló jelenetekkel. > 430.

Perneczky Géza: A rejtőzködő Prométheusz. Kutatások Picasso Guernicájának ikonológiai tartalmához. > 1271.

Petneký Áron: Sacra Erasmus: A szécsényi ferences templom stallumainak ikonográfiájához. > 532.

83. A RENESZÁNSZ szimbolizmus. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szerk. Fabiny Tibor, Pál József, Szőnyi György. Szeged, József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1987 270 p. ill. (Ikonológia és műértelmezés, 2.) **tartalma:** Pál József: Csókhalál. Egy szinkretikus motívum a XV. századi Firenzében. 5–20. *Fabiny Tibor:* Rossz ízlés vagy művészi érték? Megjegyzések az embléma elméletéhez. 21–40. *Hunt, John Dixon:* Shakespeare és a „paragone”: Athéni Timon. 41–68. *Davidson, Clifford:* A bölcsesség és a bolondság ikonográfiája a Lear királyban. 69–86. *Szőnyi György Endre:* Vizuális elemek Shakespeare művészetében. A „képvadásztól” az ikonológiáig. 87–124. *Szilassy Zoltán:* Adalékok a Vihar ikonografikus értelmezésének lehetőségéhez. 125–142. *Nyúl Edit:* Minotaurusz és az Égi Vénusz. A Szentiványi aulom neoplatonikus és emblematicus képeinek vizsgálata. 143–164. *Mehl, Dieter:* Emblémák az angol reneszánsz drámában. 165–192. *Téglásy Imre:* Hercules Hungaricus. Egy Sambucus-embléma előtörténete és utóélete. 193–202. *Zemplényi Ferenc:* Egy jezsuita emblematicus: Hajnal Mátyas. 203–216. *Williams, Gerhild Scholz:* Történeti kérdések és irodalmi válaszok: dialógus. 217–244. *Moffitt, John:* Las Cruces oroszlánjai. (Hogy kerül egy közigazgatási épület elé egy bronz oroszlán pár?) 245–252. Tájékoztató bibliográfia. Összeáll. *Fabiny Tibor.* 253–270.]

84. RUSINA, Ivan: Ikonografia Imricha Esterházyho. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987. 194–201.

Rózsa György: Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge. > 515.

Simon Károly: Tizenkét „ir királyfi” a Kapos-könyvek vidékén [Szent Vendel szobrok]. > 507.

85. SOPRONI Olivér: Az életfa és a madár a kerámián. Bp., Múzsák K., 1987 219 p., ill.

Unger Emil: Szűz Mária alakja magyar pénzekben. > 332.

Vayerné Zibolen Ágnes: Melegh Gábor rejtőzködő Schubert portréja. > 711.

Végh János: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. > 369.

Műtárgy és műemlékvédelem

86. ACZÉL György: Építészet és kultúra. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 44–46.

87. AGÁRDI Gáborné: A tari rk. templom Szt. István szobrának restaurálása. = Múzeumi Műtárgyvédelem, 16. 1987 79–88. ill.

88. AMBRUS Mária: Épületek felújítása. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 5.

89. AMBRUS Mária: Két sarokház felújítása a Belvárosban, Budapest. Építés: Ambrus Mária [Budapest V. Kristóf tér–Martinelli tér sarok, Váci u.–Kristóf tér sarok]. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 36–37. ill.

90. ASZTALOS István: Galgamenti műemlékek. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 299.)

91. BÁHNER József: Karancspusztá, Vadászlak. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 68–69. ill.

92. BALASSA László: Veszprém, Várnegyed. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 300.)

93. A BUDAVÁRI lakónegyed rekonstrukciója, 1982–1986. Szerk. Perekó Károly. Munkatárs: T. Papp Melinda. Bp., Budapest Főváros Tanács VB Ingatlankezelési és Építési Főigazgatóság, 1987 280 p., ill.

94. BUGÁR-MESZÁROS Károly: Alföldi kastélyok és kúriák hasznosítási lehetőségei. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 521–535. ill.

95. CSÁGOLY Ferenc: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum rekonstrukciója. Budapest. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 41–43. ill.

96. CSÁKA Sarolta: Régi-új kertjeink. A gondoskodáson, az emberi igyekezeten múlik [beszélgetés Őrsi Károllyal]. = Kertészet és Szőlészet, 1987. december 24. 18–19. ill.

97. CSALA Sándor: Tudomány és technika háza, Szolnok [volt Kaszinó]. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 90–91. ill.

98. CSÉFALVAY Gyula: A pácini kastély helyreállításával kapcsolatos építőipari munkák. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 487–490. ill.

99. CSEH István: Helyreállítják a prépostság romjait Dömösön. = Dunakanyar, 23, 1987, 2. 57–58. ill.
100. A. CZÉTÉNYI Piroska: Kastélymúzeum Óbudán [Zichy-kastély]. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 472–476. ill.
101. DÉVÉNYI Sándor: A pécsi Timárház helyreállítása (Felsőmalom u. 9.). = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 126–131. ill.
102. DOBSZAY Károly: Népi építészeti műemlékek. = Városépítés, 1987, 1. 20–21. ill.
103. DRAGONITS Tamás: A sárvári kastély helyreállítása. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 484–486. ill.
104. DUTKO, Pavel – FERJENČIK, Pavel: Prenesenie dreveného kostola v Paludzi zo zátopového územia vodného diela Liptovská Mara. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 12, 1987 304–318. ill. F, G
105. Egri Nyári Egyetem (1986) A régészeti műemlékek védelme. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1986. július 29 – augusztus 6. Bp., Eger, Országos Műemléki Felügyelőség, Heves Megyei TIT, 1987 109 p. **tartalma:** Bakos Antal: Magyarország és a vendéglátó város. 9–13. Entz Géza: Régészet a műemlékvédelemben. 17–18. Sedlmayr János: A romok védelmének elvei, módszerei és problémái. 21–23. Zádor Mihály: Romfalvak konzerválásának technikai problémái. 27–29. Valter Ilona: A régészeti módszerek szerepe a műemléki kutatásban. 33–37. Fülep Ferenc: A pécsi ókeresztény mauzóleum és sírkamrák. 41–46. G. Sándor Mária: A pécsi püspökvár és városfalak kutatása. 49–51. Schönerné Pusztai Ilona: A pécsi püspökvár és városfalak helyreállítása. 55–57. Sasselov, Dimiter: Denkmäler im Stadtbild von Sofia und Nessebar. 61–68. Cleere, Henry: The protection and conservation of archeological monuments in Great Britain. 71–75. Román András: Régészeti műemlékek a magyar városok képeben. 79–83. Kaba Melinda: Az aquincumi légiós tábor fürdője a Thermae maiores. 87–88. Ágostházi László: A Flórián téri római romok. 91–93. Palágyi Sylvia: A Balács-pusztai római villa. 97–99. Hajnóczi Gyula: Római kori épületmaradványok védőépületei. 103–104. Kralovánsszky Alán: A „régészeti műemlékek” védelméről. 105–109.
106. ENTZ Géza: A restaurálás első nyomai a középkori Magyarországon. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 119–121. G
107. ENTZ Géza: Pocta Bardejovu. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 2. 43.
108. ERDEI Ferenc: A kiszombori román kori rotunda helyreállítása. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 3. 207–219. ill.
109. FAZAKAS Péter: „Új élet a régi kastélyokban”. Vas megye és Stájerország közös rendezvénysorozata a kastélyok, várkastélyok hasznosításáról, Szombathely, 1987. október 2–11., Budapest, 1988. február 19–március 21. = Városépítés, 24, 1988, 3. 36–37. ill.
110. FERKAI András: Üzletportál rekonstrukciója, Budapest VI. Lenin krt. 62. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 33–35. ill.
111. FIFIK, Vojtech: Úlohy projektového procesu pri obnove pamiatok. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 2. 44–47. ill. E
112. FORRAY József: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rekonstrukciójának I. üteme. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 44–47. ill.
113. FRICKÝ, Alexander: Bardejovská radnica vyhlásena za národnú kultúrnu Pamiatku. = Vlastivedny časopis, 36, 1987, 1. 6–10.
114. GELLÉR Ferenc – VADÁSZ György: Debrecen műemléki katasztere 1987. 2. bőv. kiad. Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács Tervező és Beruházó Vállalata, 1987 338 p. ill.
115. GERGELY László – ZOBOR László: Skála csarnok, Budapest VII., Klauzál tér 11. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 23–25. ill.
116. GERŐ László: Műemlékekről mindenkinek. Bp., Műszaki K., 1987 335 p., ill. **ism.** SEDLMAYR János = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 294.
117. GERŽOVÁ, JANA: Význam v ý sledkov historického výskumu pre obnovu Bratislavských pamiatok. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 3. 97–98.
118. „HAGYOMÁNYÓRZÓ építészeti lehetőségei”: I. Tiszántúli Építészeti Konferencia előadásainak anyaga: Nyíregyháza, 1986. szept. 4–5. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács, 1987 110 p. **tartalma:** Jantner Antal: A hagyományörző építészeti irányzatok terjedésével, az épített környezet védelmének kérdéseivel összefüggő központi feladatok. 13–22. Bálint Réka: Gazdálkodási életformák fejlődése hagyományörző építészeti környezetben. 23–35. Makovecz Imre: Közép-Európa egyik építészeti alternatívája. 37–43. Bálint Imre: Új programok, hagyományörző tervek az ajánlott tervellátásban. 46–53. Vincze István: Szabolcs-Szatmár megye törekvései a hagyományörző építészeti elterjedésével kapcsolatos feladatok, különös tekintettel a településrendezési kérdésekre. 54–61. Zilahi József: A hagyományörző építészeti kultúra

- fejlődésével összefüggő államigazgatási feladatok Szabolcs-Szatmár megyében. 62–68. *Hulyák Anna*: A települések karakterjegyeinek meghatározásával összefüggő feladatok, tudományos kutatás. 69–77. *Komjáthy Attila*: A hagyományörző építészeti környezetek védelmével összefüggő műemlékvédelmi feladatok. 78–85. *Meggyesi Tamás*: Lakókörnyezeti kultúránk hagyományai és a korszerűség. 86–92.
119. HÁROM évtized tíz évszázadért. Emlekkönyv az O.M.F. megalakulásának 30. évfordulójára. [Kiállítási katalógus] Szerk. Pusztai László, Hoppe László. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, 1987 134 p., ill. **tartalma:** *Jantner Antal*: Előszó. 5. *Dercsényi Dezső*: Műemlékvédelmünk három évtizede. 6–7. *Mendele Ferenc*: Műemlékvédelem Magyarországon. 8–13. Szemelvények. Válogatás az elmúlt 30 év műemléki szakirodalmából. 14–82. A kiállított művek jegyzéke. 83–97.
120. HECKENAST János: Újjászülető vasi kastélyok. = Vasi Szemle, 41, 1987, 3. 311–327. ill.
121. HORLER Miklós: A Velencei Carta és a magyar műemlékvédelem. = Műhely, 10, 1987, 1. 5–9. ill.
122. HULYÁK Anna: Szirák, volt Teleki-Dégenfeld kastély helyreállítása. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 465–468. ill.
123. IVICSICS Péter: Kastélyok, kúriák magáncélú hasznosítása Vas megyében. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 512–520. ill.
124. JAKAB Zoltán: A városszépítés jelene [Győr]. = Győri Városszépítő Füzetek, 1. 1987 18–31. ill.
125. KAISER Anna: Műemlékvédelem Hollandiában. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 288–289. ill.
126. KELE József: A szeghalmi műemlék harangtorony helyreállítása. = Honismeret, 15, 1987, 5. 65–66. ill.
127. KISS Tamás: A veszélyeztetett veszprémi várnegyed komplex rekonstrukciója. = Városépítés, 23, 1987, 6. 22–26. ill.
128. KISTELEGGDI István: Műemléki lakóház rehabilitációja Pécssett [Kossuth u. 39.]. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 78. ill.
129. KLANICZAY Péter: I. Olasz–Magyar Műemlékvédelmi Konferencia, Budapest, 1986. szeptember 23–26. + Nyilatkozat. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 3. 220–225. ill.
130. KLANICZAY Péter: I. Olasz–magyar műemlékvédelmi konferencia. + Nyilatkozat. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 29–31.
131. KOPPÁNY Tibor: A mihályi (Győr–Sopron m.) volt Dóry-kastély helyreállítása. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 469–471. ill.
132. KUBINSZKY Mihály: A Győr belvárosi tömbrekonstrukcióról és építkezésekről. = Városépítés, 23, 1987, 3. 29–31. ill.
133. LEVÁRDY Ferenc – KISTELEGGDI István – KUKAI Tibor: Az Elefántos tömb rekonstrukciója. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 7–8. 374–379. ill.
134. MAGYAR Kálmán: A régészet és a honismereti mozgalom. In: Táborverés. Az I. Országos Honismereti Szakkörvezető-képző Tábor előadásai. [Zsámbék, 1986. júl. 10–20.] Szerk. Kovács József László. Zsámbék, Zsámbéki Tanítóképző Főiskola, 1987. 108–118. (Főiskolai füzetek Zsámbék, 5.)
135. MAGYARORSZAG műemléki topográfiaja. Szerk. Dercsényi Dezső. 11. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, 2. Szerk. Entz Géza. Bp., Akadémiai K., 1987 478 p., ill.
136. MALOVECKÁ, Margita – PAULOSOVÁ, Silvia: Kaštiel v Strážkole – II. etapa výskumu a obnova. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 3. 89–93. ill. E
137. MEGGYESI Tamás: Városépítészeti tanulmányterv Esztergom, volt Királyi város rehabilitálására. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 14–19. ill.
138. MENDELE Ferenc: Közös erőfeszítések [zsinagógák helyreállítása]. = Élet és Irodalom, 1987. január 16. 2.
139. MENDELE Ferenc: A műemlékvédelem és a honismereti mozgalom. In: Táborverés. Az I. Országos Honismereti Szakkörvezető-képző Tábor előadásai. [Zsámbék, 1986. júl. 10–20.] Szerk. Kovács József László. Zsámbék, Zsámbéki Tanítóképző Főiskola, 1987. 84–95. (Főiskolai füzetek Zsámbék, 5.)
140. MONČOL, Milan: Obnova a perspektívny obnovy Klobučnickej ulice v Bratislave. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 2. 50–53. ill. E
141. MÓRÉ Miklós: Remarques sur l'état antérieur des tableaux volés et récupérés de Raffaello Santi et de Jacopo Tintoretto, comperendu de la restauration des degâts causés par ce vol=Észrevételek Raffaello Santi és Jacopo Tintoretto elrabolt, majd visszakerült képeinek korábbi állapotáról, beszámoló az utóbbi események során keletkezett károk helyreállításáról. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts=A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 68–69. 1987 103–129, 257–261. ill.
142. NAGY István – PÁR Nándor: Hotel Nomin, Mezőhegyes [Ménés birtok, laktanya]. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2 64–65. ill.

143. NÉMETH Ferenc: A hatvani, volt Graskovich-kastély rehabilitációja. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 477–483. ill.
144. NÓGRÁD megye részletes műemlék-jegyzéke. Összeáll. a Nógrád Megyei Tanács V.B. Építési és Vízügyi Osztálya a Nógrád-tervnel 1982-ben készített anyag alapján. Írta és szerk. Frics Gyula. Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács, 1987 3 db 686 p., ill.
145. OLÁH M. Zoltán: A tórkösi harangtorony helyreállítása. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 71. ill.
146. OLAJOS Csaba: Kastélyok ideiglenes védelme Borsod megyében. = Magyar Építőipar, 3, 1987, 11–12. 544–546. ill.
147. ORSZÁGOS Műemléki Konferencia (13.) (1985) (Pápa) Műemléki Albizottságok és Társadalmi Bizottságok XIII. Országos Értekezlete, Pápa, 1985. augusztus 26–29. A társadalom és az építészeti örökség. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, [1987] 120 p., ill. **tartalma:** *István János:* Megnyitó és üdvözlőbeszéd. 7–9. *Pozsgay Imre:* A társadalom és az építészeti örökség. 9–12. *Somogyi László:* Műemlékvédelem a mai magyar társadalomban. 13–14. *Rostási József:* Köszöntő. 14. *Winkler Gábor:* A pápai történelmi belváros rehabilitációja. 15–18. I. szekció. *Szigetvári György:* Műemlékek fenntartása Somogy megyében. 21–26. *Fejérvy Tamás:* Tartuk fenn, de hogyan? 26–28. *A. Czétényi Piroska:* Az értékmegőrzés mint általános társadalmi feladat. 28–30. **hozzászólások:** *Sárvári Márta, Orosz József, Benza György, Hanusovszky Katalin, Szigeti Gyula, Vukov Konstantin, Vincze Csaba, Válki István.* 20–38. II. szekció. *Gellér Ferenc:* Hatósági és társadalmi műemlékvédelem. 43–47. *Komjáthy Attila:* A hivatalos műemlékvédelem, a tanácsiak és a műemlékes társadalmi szervezetek együttműködésének aktuális kérdései. 47–51. *Fazakas Péter:* Vas megyei példák. 51–53. **hozzászólások:** *Szathmáry Zoltán, Suba Vilmos, Benkő Ágnes, Tóth Zoltán, Szirbik Imre, Eszik Zoltán, Tóth Zoltán.* 53–58. III. szekció. *Ráday Mihály:* Feltárás – dokumentálás – társadalmi munka. 61–62. *Hokkyné Sallay Marianne:* Műemléki adattárak. 63–64. *Bodó Sándor:* Társadalmi gyűjtés – közgyűjteményi háttérrel. 65–66. *Vizer Miklós:* A pápai kerékvető kövek története. 66–76. **hozzászólás:** *Winkler Gábor* 76–77. *Tóth Edit:* Pápa a malmok városa. 77–79. **hozzászólás:** *Istvánfi Gyula, Horler Miklós, Marjai Márton, Gazda Anikó, Tóth Dezső, Harrach Erzsébet, Ráday Mihály, Hokkyné Sallay Marianne, Bodó Sándor, Hanusovszky Katalin, Weisz György.* 79–88. Záró
- ülés. *Válki István, Tóth Zoltán, Weisz György* felszólalásai. 91–95. **hozzászólások:** *Román András, Tóth Zoltán, Ráday Mihály, Angyal László.* 95–101. *Mendele Ferenc:* Elnöki zárzó. 101–102. **Függelék:** határozat. 107.
148. ORSZÁGOS Műemléki Konferencia (14.) (1987) (Pécs) = Városepítés, 23, 1987, 6. 7–19. ill. **tartalma:** *Jantner Antal:* Építésügy – építészeti örökség. 7–10. *Tóth Zoltán:* A folytonosság szerepe a települések térbeli fejlesztésében. 10–12. *Román András:* Műemlékvédelem és településvédelem. 12–14. *Dercsényi Balázs:* A XX. század építészeti névelme. 14–15. ill. *Vámossy Ferenc:* A „nóvum” és a műalkotás a tegnap és ma építészeti életében. 17–18. *Borvendég Béla:* A történelmi tapasztalatok hasznosítása a mai építészeti életben. 17–18. *Kiss Tamás:* Városközpont rekonstrukció Veszprémben. 18–19.
149. ÖRSI Károly: Kastélyparkjaink rekonstrukciói. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 536–543. ill.
150. ÖRSI Károly: A magyar történelmi kertek és rekonstrukciójuk feladatai. In: „Lippay János” Tudományos Ülésszak előadásai, 1984. november 29. Szerk. Hornyák Márton. Bp., Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, 1987 1: 847–856.
151. PINTÉR, Attila: Die Restaurierung des Maulbertsch Kreuzbildnis in Székesfehérvár. = Alba Regia, 17. 1987 245–246., ill.
152. POLGÁR Zoltán: Hortobágyi változások. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 132–137. ill.
153. PÓSFALVAY János: Régi kastélyok – új lakók. = Vas Szemle, 41, 1987, 3. 328–335. ill.
154. PUŠKÁR, Imrich: Vývoj názorov na dokumentovanie a zázhranu pamiatok v oblasti vodného diela Liptovská Mara. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 12. 1987 7–41. ill. F, G
155. PUŠKÁROVÁ, Blanka: Oprava neskorogotického kostola v Strážkach. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 3. 94–99. ill. E
156. PUŠKÁROVÁ, Blanka: Poslania a ciel výskumov pri obnove kultúrnych pamiatok. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 3. 83.
157. REMÉNYI Árpád: Népművészeti és történelmi értékek ápolása Börzsönyben. = Dunakanyar, 23, 1987, 4. 39–42. ill. Restaurált képek a Szombathelyi Képtár anyagából. > 207.
158. ROMÁN András: Kastélysors 1945–1987. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 449–457.
159. ROMÁN András: Mi a műemlék? In: Táborverés. Az I. Országos Honismereti

Szakkörvezető-képző Tábor előadásai. [Zsám-bék, 1986. júl. 10–20.] Szerk. Kovács József László. Zsám-bék, Zsám-béki Tanítóképző Főiskola, 1987 96–107. (Főiskolai füzetek Zsám-bék, 5.)

160. ROMÁN András: Történeti negyed mint lakóterület. = Városépítés, 23, 1987, 6. 2.

161. ROMÁN András: Városrehabilitáció és településkultúra. = Városépítés, 23, 1987, 2. 33–34. ill.

162. SÁNDY-NÉ WOLF Katalin: A seregélyesi kastély helyreállítása. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 501–506. ill.

163. SÁNTA Lajos – HORVÁTH Béla: Az Esterházy-kastély helyreállításával nyert kivitelezési tapasztalatok. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 494–500. ill.

Scherer, A.: Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Banat. > 62.

164. SCHILDMAYER Ferenc – SZÜCSNÉ MEZEI Mária: Veszprém, Szabadság téri épületek rehabilitációjának további elemei. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 80–81. ill.

165. SCHILLER Mária: Kéthely-Sáripuszta, egykori Hunyady-kastély. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 254–258. ill.

166. SCHÖNERNÉ PUSZTAI Ilona: A pécsi Püspökvár jövője. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 102–108. ill.

167. SCHULTZ István: Műemlék jellegű lakóház helyreállítása, Székesfehérvár, Kosuth u. 15. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 82–83. ill.

168. SEDLMAYR János: A tari (Nógrád m.) r. k. templom helyreállítása. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 24–30. ill.

169. SIKLÓS Mária: Pécsi Nemzeti Színház – Kamaraszínház és Üzemház. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 7–8. 383–385. ill.

170. SISA Béla: Száz fénykép, száz népi műemlék. Fotónapló a Kárpát-medence népi építészeti emlékeiről. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács, 1987 126 p. ill. G (Fekete könyvek kultúrtörténeti sorozat, 8.)

171. STARÝ, Jiří: Oprava krovu radnice v Bardejove. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 2. 48–50. ill. E

172. P. SZABÓ Ernő: Műemlék fürdőépületek. = Budapest, 25, 1987, 5. 2. ill.

173. L. SZABÓ Tünde: A gálosfai faluközpont és kastélyszálló. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 247–253. ill.

174. L. SZABÓ Tünde: Kúriák – kastélyok Somogy megyében. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 507–511. ill.

175. SZARKA Imre: Ráckeve – volt Savoyai kastély műemléki műszaki helyreállítási munkái. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 463–465. ill.

176. Cs. SZEPESVÁRI Ildikó: Egy kézi festésű keleti legyező restaurálása. = Magyar Grafika, 31, 1987, 5–6. 133–137.

177. SZIGETVÁRI György: A Somogy megyei Műemléki és Múzeumi Albizottságok tevékenysége. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 225–228. ill.

178. SZIGETVÁRI János: Népi műemlékek védelme Baranyában. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 118–125. ill.

179. TIHANYI Zoltán – TÓTH Csaba: Település léptékű értékvédelem Baranya megyében. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 72–81. ill.

180. VALTER Ilona – KÁLDI Gyula: XVI. századi tégláégető védőépülete Óriszentpéteren. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 76–77. ill.

181. VÉDETT kastélyok hasznosítása Magyarországon. Bp., Interpress, 1987 84 p. ill. G

182. Z. L. [ZOBOR László] – G. L. [GERGELY László]: Skála csarnok, Budapest VII., Klauzál tér 11. Építész: Kovács Sándor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 23–25. ill.

Múzeumok és muzeológia

183. FITZ Jenő: Jelentés a Fejér megyei Múzeumok helyzetéről. = Alba Regia, 23. 1987 271–275.

184. GYÖRGY, Tibor: Evidencia zbierkových predmetov a starostlivost' o múzejné zbierky v Betliari. = Historica Carpatica, 18. 1987 223–230.

185. KISS Péter: Múzeumok és gyűjtemények Egerben 1951-ig. II. = Agraria, 23. 1987 577–593. ill. G

186. ŽIDLIK, Alois: Zbierkotvorná a kultúrno – výchovná činnost Vlastnivedného múzea v Spišskej Novej Vsi. = Historica Carpatica, 18. 1987 285–288.

187. **Budapest, Kiscelli Múzeum**
BÚTOROK a Kiscelli Múzeum gyűjteményéből 1750–1850, Budapest, Kiscelli Múzeum, 1987. március 20-tól. A vezetőt írta Németh Mária. Bp., 1987 16 p., ill.

Budapest, Ludwig Gyűjtemény
Válogatás a Ludwig Gyűjtemény modern művészeti anyagából. > 812.

188. **Budapest, Magyar Nemzeti Galéria**
BODNÁR Éva: Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában. Bp., Corvina, 1987 31 p. ill.

189. **Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum**
KOVÁCS Tibor: Beszámoló a Magyar Nemzeti Múzeum 1984. évi munkájáról. = *Folia Historica*, 13. 1987 217–240.
190. **Budapest, Ráth György Múzeum**
VADAS József: A sárkány feltámadása. = *Élet és Irodalom*, 1987. június 5. 12.
191. **Budapest, Szépművészeti Múzeum**
XIX–XX. századi szobrászat. Válogatás a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből, Szolnok, Szolnoki Galéria, 1987. május. A kiáll. rend., bev. Illyés Mária. Szolnok, 1987 16 p., ill.
- MERÉNYI Ferenc: Az alapoktól a nemzetközi hírnévig. Szépművészeti Múzeum. = *Társadalmi Szemle*, 42, 1987, 2. 84–88.
- H. Takács Marianna: A Pyrker Képtár a Szépművészeti Múzeumban. > 218.
192. **Budapest, Vasarely Múzeum**
CIFKA Brigitta: Új múzeumunk nyílt! A Vasarely Múzeum megnyitása. = *Magyar Grafika*, 31, 1987, 3. 32–33.
A. Czétényi Piroska: Kastélymúzeum Óbudán. > 100.
- LÁNCZ, Sándor: The Vasarely Museum in Budapest. = *The New Hungarian Quarterly*, 28. No. 108. 1987 190–192. ill.
193. **Budapest, Zsidó Múzeum**
A BUDAPESTI Zsidó Múzeum. Szerk. Benoschofsky Ilona és Scheiber Sándor. Bp., Corvina, 1987 241 p., ill. **tartalma:** *Benoschofsky Ilona:* A múzeum története. 7–25. *Brestyánszky Ilona:* Kegyszerek. 27–156. *F. Dózsa Katalin:* Textíliák. 157–184. *Scheiber Sándor:* Illusztrált kéziratok. 185–218. *Deák Dénes:* Képzőművészeti gyűjtemény. 219–242.
194. **Debrecen, Déri Múzeum**
Sz. KÜRTI Katalin: A debreceni Déri Múzeum képtára. = *Művészet*, 28, 1987, 1. 38–42. ill.
- Eger, Dobó István Vármúzeum**
Kiss Péter: A Pyrker-képtár sorsa Egerben a 19–20. században és Pesten 1848-ig. > 218.
195. **Érsekújvár, Városi Képtár**
ACSAY Judit: Szellemidézés. Állandó Kassák-kiállítás Érsekújváron. = *Művészet*, 28, 1987, 8. 53. ill.
S. Cs. [SÍK Csaba]: Kassák Érsekújváron [az érsekújvári képtár megnyitásáról]. = *Élet és Irodalom*, 1987. január 16. 8.
- Esztergom, Keresztény Múzeum**
Bodorné Szent-Gály Erzsébet: Szent Benedek úrháza. Adatok a garamszentbenedeki Úrkoporsó liturgikus használatához. > 422.
Cséfalvay Pál: Ipolyi Arnold gyűjteménye Esztergomban. > 57.
196. **Gyula, Ladics-ház**
BUGAR-MESZÁROS Károly: Az ország első polgári életmódtörténeti múzeuma Gyulán a Ladics-házban. = *Műszaki Tervezés*, 27, 1987, 11–12. 22–30. ill.
197. **Kassa, Kelet-szlovákiai Galéria**
KIÁLLÍTÁS a kassai Kelet-szlovákiai Galéria gyűjteményéből, Miskolc, Miskolci Galéria, 1987. május 8–31. Bev. Imrich Groško. Miskolc, 1987 12 p., ill.
198. **Keszthely, Balatoni Múzeum**
MÜLLER Róbert: Keszthely, Balatoni Múzeum. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p., ill. (Tájak, korok múzeumok kiskönyvtára, 275.)
Müller Róbert – Petánovics Katalin – Virág M. Zsuzsanna: Ékszer- és viselettörténet. > 329.
Müller Róbert – Petánovics Katalin – Virág M. Zsuzsanna: A kerámiakészítés története. > 335.
199. **Keszthely, Georgikon Múzeum**
CSIKI László: Keszthely, Georgikon Múzeum. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p., ill. (Tájak, korok múzeumok kiskönyvtára, 251.)
- Keszthely, Helikon Kastélymúzeum**
Festetics kastély, Keszthely. Szerk. Czoma László. > 558.
200. **Köln, Museum Ludwig**
FRANK János: A kölni Ludwig. = *Élet és Irodalom*, 1987. július 17. 12.
- Miskolc, Herman Ottó Múzeum**
Szabadfalvi József: Írások Herman Ottóról és a Herman Ottó Múzeumról. > 55.
201. **Nagykőrös, Arany János Múzeum**
MÜKINCSEK az Arany János Múzeumban: 1972–1987. Szerk. Novák László. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1987 139 p. ill.
202. **Nyíregyháza, Jósza András Múzeum**
BENE János: Nyíregyháza története a középkortól napjainkig. A nyíregyházi Jósza András Múzeum állandó várostörténeti kiállításának vezetője. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 30 p. ill.
203. **Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei**
A PÁPAI Református Gyűjtemény. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 1987 144[48] p., ill. **tartalma:** *Kovács Attila:* Előszó. 5–6. *Kövy Zsolt:* A Pápai Református Gyűjtemény. 7–12. *Szabó György:* A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai nagykönyvtárának története. 13–44. *Kövy Zsolt:* A könyvtár különgyűjteményei. 45–71. *Kövy Zsolt:* A Dunántúli Református Egyház-

kerület Levéltára. 73–103. *Kövy Zsolt*: Az egyháztörténeti és egyházművészeti múzeum. A múzeum előtörténete (Régiségtár, kiállítások, a múzeum létrehozása). 103–107. *S. Lackovits Emőke*: A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei múzeumának műtárgyai. 109–124.

204. Pápa, Városi Múzeum

JÁSZAI József: A pápai Városi Múzeum megalakulásának előzményei. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 587–594. ill.

205. Pécs, Modern Magyar Képtár

KÉPEK a pécsi Modern Magyar Képtárból 1900–1945, Szekszárd, Művészetek Háza, 1987. júl. 1–szept. 27. A kiáll. rend., bev. Romváry Ferenc. Szekszárd, 1987 20 p., ill. (A szekszárdi Művészetek Háza kiállításai, 12.) ROMVÁRY Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 287.) [Káptalan utca: Zsolnay Múzeum, Amerigo Tot Múzeum, Reneszánsz kőtár, Vasarely Múzeum, Modern Magyar Képtár I., Uitz Múzeum, Endre Nemes Múzeum, Martyn Múzeum, Csontváry Múzeum, Schaár Erzsébet: Utca]

Szombathely, Savaria Múzeum

Válogatás a szombathelyi Savaria Múzeum modern textil gyűjteményéből. > 951.

206. Szombathely, Smidt Múzeum

SMIDT Lajos: Vezető a szombathelyi Smidt-múzeum állandó kiállításához. Szerk. Smidt Erzsébet. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 31 p. ill.

207. Szombathely, Szombathelyi Képtár

Restaurált képek a Szombathelyi Képtár anyagából. 1987. okt. 1–nov. 15. A katalógust írta és szerk. Zsámbéky Mónika. Szombathely, 1987 60 p., ill.

208. Tiszafüred, Kiss Pál Múzeum

FÜVESSY Anikó: A tiszafüredi múzeum története 1949-től. = 110 éves a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum. Szolnok, Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 15–17.

209. Veszprém, Egyházmegyei Gyűjtemény

DÁVID Katalin: Veszprém, Egyházmegyei Gyűjtemény. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 294.)

Műgyűjtés, műgyűjtők, mecénások

210. POGÁNY György: A Magyar Bibliofil Társaság története (1920–1970). = Írás és könyv, 1. 1987 121–135.

Tátrai Vilmos: Tíz olasz festmény budapesti magángyűjteményekből. > 519.

211. Batthyány Károly

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár 1772-ből. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. Bálint István. Bp., Országos Széchenyi Könyvtár, 1987 129–142.

Boros Edit

A nő a kisgrafikában. Kiállítás Boros Edit gyűjteményéből. > 891.

212. Buckingham-gyűjtemény

GARAS, Klára: Die Sammlung Buckingham und die kaiserliche Galerie. = Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 40. 1987 111–121. ill.

213. Goethe, Johann Wolfgang

kiáll. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1987. **ism.** BUKTA Zsuzsa: A műgyűjtő Goethe. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 11. 7.

214. Gordon Zsuzsa

GORDON Zsuzsa és dr. Váradi István magángyűjteménye, Szekszárd, Művészetek Háza, 1987. jan. 9–márc. 30. A kiáll. rend., bev. Kratochwill Mini. Szekszárd, 1987 36 p., ill. (A szekszárdi Művészetek Háza kiállításai, 9.)

215. Herzan Ferenc

TOKAJI NAGY Erzsébet: A szombathelyi Herzan-könyvtár. = Vasí Szemle, 41, 1987, 2. 239–248. ill. G, R.

216. Majovszky Pál

ZÁDOR Anna: Budapesti magángyűjtemények. Majovszky Pál 1871–1935. = Budapest, 25, 1987, 1. 41–44. ill.

217. Pintér Sándor

PRAZNOVSZKY Mihály: „A töről sarjadt palóc” (Vázlat Pintér Sándorról). = Agria, 23. 1987 395–411.

218. Pyrker János

KISS Péter: A Pyrker-képtár sorsa Egerben a 19–20. században és Pesten 1848-ig. = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 131–141. ill.

PYRKER János emlékkönyv. Szerk. HÖLVÉNYI György. Eger, Egri Főegyházmegye, 1987 350 p. ill. **tartalma:** *Pyrker János László*: Mein Leben = Életem. Válogatás. 9–87. *Sugár István*: Pyrker János László érsek és Eger városa. 89–156. *Hölvényi György*: Pyrker János László egri pátriárka-érsek főpásztori tevékenysége a vizitációs jegyzőkönyvek tükrében. 157–178. *Kajtár Mária*: Pyrker János László és a magyar irodalom. 179–194. *Bitskey István*: Pyrker János László és a világirodalom. 195–204. *Harasztiné Takács Marianna*: A Pyrker Képtár a Szépművészeti Múzeumban. 205–300. *Rózsa György*: A Pyrker-ikonográfia képtípusai.

301–334. *Dobersberger, Roland*: A Pyrker-bibliográfia vázlata. 335–350.

219. **Ráth György**

KELECSÉNYI Gábor: Ráth György öröksége. = Budapest, 25, 1987, 9. 29–31. ill.

220. **Storno-család**

D. ASKERECZ Éva: Sopron, Storno-gyűjtemény. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 276/A)

Váradi István > Gordon Zsuzsa

221. **Ybl Ervin, Ybl Miklós**

KOVÁCS Péter: Székesfehérvár, Budenzház, Ybl Gyűjtemény. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 279.)

Műkereskedelem

222. Nemzetközi Képzőművészeti Vásár. (18.) (1987) (Bázel) **ism.** RIDEG Gábor = Művészet, 28, 1987, 11–12. 94–95. ill.

223. WAGNER István: Minden eladó Bolognában. Az Artunion és az Arte Fiera. = Művészet, 28, 1987, 7. 46–48. ill.

EGYETEMES MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Összefoglaló művek

224. BAKOŠ, Jan: O potrebe kultúrnych dejín Slovenska. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 3–22.

225. BÉL Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica (3. köt. 1. fejezet) Buda város leírása. 1. A kezdetektől Mohácsig. Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1987 177 p. ill. (Fejezetek Budapest múltjából, 2.)

226. BÉL Mátyás: Pest város leírása. Bp., 1985. **rec.** HEGYI Katalin = Hungarológiai Értesítő, 9, 1987, 3–4. 20.

Bene János: Nyíregyháza története a középkortól napjainkig. > 202.

227. BOGDÁN Tibor: Templomok, kőkeresztek Somogy-szentpálon. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 270–274. ill.

228. CHALUPECKÝ, Ivan: Vzdelenost a kultúra spišských miest a miesteciek v 15.–18. storočia. = Historický časopis, 35. 1987 427–435.

229. Chastel, André: Fabulák, formák, figurák. Válogatott tanulmányok. Bp., Gondolat K., 1984. **rec.** SZABÓ Péter = Janus, 1987, 4. 41–44.

230. CZIGLÉNYI László: Győr. 2. jav. kiad. Bp., Panoráma K., 1987 231 p., 32 t. ill. (Magyar városok)

Deák Dénes: Képzőművészeti gyűjtemény [Zsidó Múzeum]. > 193.

231. EFFENDIER, Rasim: The Ancient Art of Azerbaijan=Azerbajdzsán régi művészete. = Interpressgraphic, 1987, 3. 58–65., 9–10. ill.

232. FIALA, Andrej: Stará radnica v Bratislave. Bratislava, Tatran, 1987 107 p., ill.

233. Gracik, J.: Nové Mesto nad Váhom. Bratislava, Obzor, 1983. **rec.** St.- = Historický časopis, 35. 1987 344–345.

234. HONGRIJE/Magyarország, Amsterdam, De Nieuwe Kerk, 1987. Amsterdam, 1987 47 p., ill. **benne**: László, Emőke: Hongaarse borduurkunst van de 16de tot de 18de eeuw. 19–21. Éri, Gyöngyi: Jugendstil, sezsion, art nouveau in Hongarije. 23–27. Gyetvai, Ágnes: El Kazovszkij. 32–33. Romváry, Ferenc: Ferenc Martyn. 34–37.

235. HORVÁTH Tibor Antal: Vasvármegye régészeti leletei és lelőhelyei. (1926. okt. 20.–1936. jún.) Közli: Kiss Gábor. = Vasi Szemle, 41, 1987, 3. 416–436. ill. G. R.

236. HUNFALVY János – ROHBOCK Lajos: Magyarország és Erdély eredeti képekben. 2. hasonmás kiad. 1–4. köt. Bp., Európa K., 1987 ill. 4/1. Magyarország. 292 p., 4/2. Magyarország. 427 p., 4/3. Erdély. 135 p., 4/4. Kísérő füzet: Hunfalvy szövegéről írta VÉBER Károly, Rohbock képeiről írta RÓZSA György. 19 p.

237. KAJBA, Peter: Výtvarné pamiatky v objektoch vodného diela Liptovská Mara, ich ochrana a budúce využitie v Múzeu liptovskej dediny v Pribyline. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 12. 1987 253–278. F. G

238. KÖRNYEI Attila: Sopron, helytörténeti kiállítás. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 284.)

S. Lackovits Emőke: A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei múzeumának mütárgyai. > 203.

239. LACKNER László: Zalaegerszeg. Bp., Panoráma K., 1987 156 p., ill. (Magyar városok)

240. LEVÁRDY Ferenc: Tihany, Apátsági templom. 4. kiad. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 15.)

241. „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből [Bálint Sándor emlékkönyv]. Szerk. Tüskés Gábor. Bp., Magvető K., 1986. **rec.** KERNY Terézia = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 267–268.

242. MURAKÖZI Ágota: Művésztanárok a régi Nyíregyházán. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 22, 1987, 3. 347–356. ill.
243. MŰEMLEKEK Borsod-Abaúj-Zemplén megyében=Historic Buildings in County Borsod-Abaúj-Zemplén=Les monuments historiques du département Borod-Abaúj-Zemplén=Kunstdenkmäler im Borsod-Abaúj-Zemplén. Szerk. Dobrik István et al. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987 329 p. ill. E, G, F, R
244. NAGYMIHÁLYI Géza: Régi és új a görögkatolikus magyarság egyházművészetében. In: A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve 1912–1987. Szerk. Timkó Imre. Hajdúdorog, 1987 76–91. ill.
245. Österreichische Kunsttopographie. Bd. XLVI. Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz. Die Profanbauten des IV. und V. Bezirkes. Wien, Schroll, 1984. **ism.** TOMBOR Ilona = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 61–62.
246. Österreichische Kunsttopographie. Die Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck. Bd. LXVII. Die Hofbauten. Wien, Schroll, 1986. **ism.** TOMBOR Ilona = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 61–62.
247. PETERNÁK Miklós: Medúza varázsa és az Arcimboldo-hatás. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 62–66. ill.
248. Régészeti kutatások 1984. [Fejér megye]. = Alba Regia, 23. 1987 275–277. ill.
249. SÍK Csaba: Az értelem bilincsei. Esszék a XX. századi művészetről. Bp., Gondolat K., 1987 346 p. **tartalma:** *Előszó helyett: ars poetica*. 7–26. *Brancusi küldetése*. 29–47. *A Tailin-rejtély*. 48–68. *Az ember drámája*. [Picasso] 69–81. *Az érinthetetlen*. [Soutine] 82–97. *Henry Moore paradigmái*. 98–120. *Avantgardistából – modern*. [Kassák] 121–161. *Program és ideológia*. [Vasarely] 162–175. *Nem idegen világ*. [Kemény Zoltán] 176–186. *Az emlékezés művészete*. [Schaár Erzsébet] 187–194. *Mesterember és művész*. [Vilt Tibor] 195–228. *Az éjszaka mélysége – egy pillanatra*. [Ben Nicholson] 229–248. *Jelek és jelképek*. 251–278. *Az értelem bilincsei: Modern a 16. században*. [Holbein] 279–286. *A művészet tizletszerű kéjelgése*. [A. R. Penck] 286–290. *Ábrahám vagy Izsák?* [Rothko] 290–300. *A fenséges jelentéktelenség* [Francis Bacon]. 300–311. *Folyamatosság és folytonosság*. 312–325. *A törekenység emlékművei*. [Étienne Hajdu] 326–333. *Tények és történetek* [Hencze Tamás]. 334–347.
250. SÍK Csaba: Sem kő, sem bronz, sem vászon. Bp., Móra K., 1985. > 1985, 525. **ism.** ALFÖLDY Jenő: Evolúció a műkritikában. SÍK Csaba: Sem kő, sem bronz, sem vászon című könyve alkalmából. = Élet és Irodalom, 1987. február 6. 11.
251. SZÓKE B[éla] M[iklós] – VÁNDOR L[ászló] : Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára. A Kisbalaton programot kísérő régészeti leletmentő ásatások (1980–1985) tapasztalatai. = Zalai Gyűjtemény, No. 26. 1987 83–100. ill. G
252. TIMKÓ Imre: A bizánci liturgiát körülvevő kultikus egyházművészet. In: A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve 1912–1987. Szerk. Timkó Imre. Hajdúdorog, 1987 65–74.
253. TOLNAY Károly: Teremtő géniuszok. Van Eycktól Cézanne-ig. Vál., szerk. Tímár Árpád. Az utószót írta: Marosi Ernő. Bp., Gondolat K., 1987 259 p. ill. **tartalma:** *A Van Eyck fiúerek Isten Báránya szárnyasoltára*. 5–17. *Vallásos elképzelések Piero dell Francesca festészetében*. 18–51. *Megjegyzések Leonardo Szent Annájához*. 52–55. *Megjegyzések a Mona Lisához*. 56–62. *Leonardo művészeti nézetei és eredetük*. 63–75. *A Sixtus-kápolna boltozata. Értelmezési kísérlet*. 76–95. *Tanulmányok a Medici-kápolnáról*. I. rész. 96–111. II. rész. 111–132. *Michelangelo Rondanini-Pietája*. 133–139. *Tiziano Égi és földi szerelem*. 140–143. *Ikarosz bukása*. 144–149. *Idősebb Pieter Bruegel. Halála negyvenedik évfordulójára*. 151–169. *A Scuola di San Roccóban lévő Tintoretto-festményciklusok interpretációja*. 170–184. *Tintoretto Paradicsoma. Megjegyzések a Palazzo Ducale pannójának interpretációjához*. 185–191. *Poussin Ónarcképe a Louvre-ban*. 192–196. *Velazques: A szövőőrk és az udvarhölgyek. Műértelmezés*. 197–208. *Rembrandt: A posztóscéh előjárói. Műértelmezés*. 209–216. *Vermeer van Delft: Műterem*. 217–222. *Hajószállítás Küthéra szigetére. Watteau festménye a Louvre-ban*. 223–229. *Cézanne történeti helye. Kísérlet művészetének értelmezésére*. 230–243.
254. Urgeschichte-Römerzeit-Mittelalter. Materialien zur Archäologie und Landeskunde des Burgenlandes I. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 69. Eisenstadt, 1984. **ism.** FLOIGER, Michael = Burgenländische Heimatblätter, 49, 1987, 3. 140–141.
255. Urgeschichte-Römerzeit-Mittelalter. Materialien zur Archäologie und Landeskunde des Burgenlandes II mit kultur- und naturwissenschaftlichen Beiträgen. Festschrift für Alois J. Ohrenberger Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 71. Eisenstadt, 1985. **ism.** FLOIGER, Michael =

- Burgenländische Heimatblätter, 49, 1987, 1. 47–48.
256. Vas megye múltjából III. A Vas Megyei Levéltár Evkönyve. Szerk. Kiss Mária. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1986. **ism.** SIMONFFY Emil = Vasi Szemle, 41, 1987, 2. 284–288.
257. VEDRES Ferencné: Kiskunmajsa, műemlékek, természeti értékek. Bp., Tájak, Korok. Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 281.)
258. Viga Gyula: Kőmunkák egy bükkaljai faluban [Szomolya]. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1985. > 1985, 540. **ism.** FEJÉR Gábor = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 293.
259. WELLNER István: Eger. 2. jav. kiad. Bp., Panoráma K., 1987 166 p. (Magyar városok)
- ### Építészet
260. Andersson, Henrik O. – Bedoire, Fredric: Swedish Architecture. Drawings 1640–1970. Stockholm, Byggförlaget, 1986. **ism.** MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 104–105.
261. Die Architekturzeichnung. Vom barocken Idealplan zur Axonometria. Hrsg. von Winfried Nerdinger. München, Prestel, 1986. **ism.** MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 102. ill.
262. BADÁL Ede: Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Bp., Műszaki K., 1987 195 p., ill. **ism.** TOMBOR Ilona = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 292.
263. BALASSA M. Iván: Cselédházak a magyarországi nagybirtokokon. = Agria, 23. 1987 123–138. ill.
264. BALOGH Ferenc: Építészeti élmények Béctől Aachenig. = Korunk, 46, 1987, 9. 717–723.
265. BALPATAKI Béla: Fejezetek Sajólad történetéből 1387–1987. Sajólad, R. k. Egyházközség, 1987 103 p., ill.
266. BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor: Magyar népi építészet. Bp., Műszaki K., 1987 203 p., ill.
267. Baranyai református templomok. Fényképkiallítás, Budapest, Ráday Kollégium, 1986 **ism.** BIBÓ István: Baranyai református templomokról [megnyitó]. = Confessio, 11, 1987, 3. 121–122.
268. CSERI Miklós: Népi építészet és lakáskultúra a Szuha-völgyében. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1987 142 p., ill. (Gömör néprajza, 8.)
269. DÁM László: A lakóházak díszítőművei Dél-Gömörben. = Agria, 23. 1987 91–110. ill.
270. DÚBRAVEC, Stanislav: Koncepcia zachrany ludovej architektúry v Stredoslovenskom kraji, so zameraním na výstavbu Múzea liptovskej dediny v Pribylíne. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 12. 1987 279–303. ill. F, G
271. DURANCI, Bela – RUDINSKI, Antun: Szerb templomok Baranya megyében. = Létünk, 17, 1987, 2. 322–355. ill.
272. ENTZ Géza: A budavári Nagyboldogasszony-templom és a Halászbástya. 2. átdolg. kiad. Bp., Corvina, 1987 35 p., 32 t. ill.
273. GÁLFALVI Sándor: A kadácsi unitárius templom története. = Keresztény Magvető, 93, 1987, 2. 114–120.
274. GAZDA Anikó: Magyarország zsinagógái, 2. Az Alföld zsinagógái. = Településfejlesztés, 1987, 1. 63–83. ill.
275. GAZDA Anikó: Magyarország zsinagógái, 3. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Szabolcs-Szatmár megye. = Településfejlesztés, 1987, 2. 117–146. ill.
276. GAZDA Anikó: A Magyarország zsinagógái, 4. A Dunántúl zsinagógái. = Településfejlesztés, 1987, 3. 89–117. ill.
277. GUZSIK Tamás: Topográfiai szemle a Koppány-völgyben. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 229–236. ill.
278. HECKENAST János: Újjászülető vasi kastélyok. = Vasi Szemle, 41, 1987, 3. 311–327. ill. G, R.
279. IGY épült Budapest. Szerk. A. Czétényi Piroska, Hadházy Aba, Perlitzky Gézáné. Bp., Fővárosi Tanács, 1987 32 p. ill. (A Fővárosi Tanács V. B. Építészeti és Városrendezési Főosztály kiadványa.)
280. KAISER Anna: A Várnegyed építésének története 1886–1986. = Budapest, 25, 1987, 4. 34–36. ill.
281. KISS Gábor: Erdélyi várak, várkastélyok. Bp., Panoráma K., 1987 445 p., ill. (Utazások a múltban és a jelenben)
282. KLEIN Rudolf: Egy város, két városháza [Szabadka]. = Új Symposium, 23, 1987, 9–10. 59–61. ill.
283. KOPPÁNY Tibor: Castellum – kastély: a magyarországi kastélyépítés korai századai. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 9–10. 459–462. ill.
284. KOPPÁNY Tibor – KOZÁK Károly: Sümeg. Bp., Panoráma K., 1987 79 p., 24 t. ill.
285. KORMOS László: Ősi falak nyomában. A kenderesi református templom története. = Zounek, 2. 1987 9–28. G
286. KRÍŽANOVÁ, Eva – LEIXNER, Albert: Reštaurátorsky prieskum kaštiela v Stráž-

- kach. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 3. 84–88. ill.
287. A LAKÓGÉPTŐL az érző építészetig. XX. századi elméletek. Szöveggyűjtemény, szerk. és bev. Klein Rudolf. = Új Symposium, 23, 1987, 1–2. 13–84. ill. E tartalma: *Van De Velde, Henry*: Program (1903). 16. *Muthesius, Hermann*: A Werkbund céljai (1911). 17. *Muthesius, Hermann*: A Werkbund tézisei (1914). 18. *Sant'elia, Antonio – Marinetti, Filippo Tommaso*: Futurista építészet (1914). 19. A De Stijl kiáltványa (1918). 20. *Taut, Bruno*: Építészeti program (1918). 22. *Gropius, Walter – Klein, Cézár – Behne, Adolf*: Művészeti munkatanács (1919). 24. *Gropius, Walter*: A Weimari Állami Bauhaus alapító kiáltványa (1919). 25. *Gabo, Naum – Pevsner, Antoine*: A konstruktivizmus alapelvei (1920). 26. *Le Corbusier*: Egy építészet felé (1920). 28. *Van Doesburg, Theo*: De Stijl – alkotói követelmények (1922). 30. *Veszniin, Alexander Krédója* (1922). 31. *Mies Van Der Rohe, Ludwig*: Tézisek a munkához (1923). 32. *Le Corbusier – Jeanneret, Pierre*: Az új építkezés öt pontja (1926). 34. *Meyer, Hannes*: Építés (1928). 36. *Johnson, Philipp*: A nemzetközi stílus (1923). 40. *Hundertwasser*: Penészes manifesztum a modern építészet racionalizmusa ellen (1 58). 42. *Norberg-Schulz, Christian*: Az építészet céljai (1963). 44. *Venturi, Robert*: Összetettség és ellentmondás az építészetben (1966). 47. *Norberg-Schulz, Christian*: Egzisztencia, tér, építészet (1971). 48. *Jencks, Charles*: A modern építészet mozgalmái (1973). 50. *Brolin, Brent C.*: A modern építészet kudarca (1976). 56. *Norberg-Schulz, Christian*: Genius loci (1977). 58. *Jencks, Charles*: A posztmodern építészet nyelve (1980). 62. *Frampton, Kenneth*: A modern építészet kritikai története (1980). 68. *Brolin, Brent C.*: Építészet a kontextusban (1980). 70. *Moore, Charles*: Érző építészet (1981). 72. *Radović, Ranko*: Házak antológiája (1985). 74.
288. MARGÓCSY József: A régi Nyíregyháza öreg patikái. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 22, 1987, 3. 299–308. ill
289. F. MENTÉNYI Klára: Néhány újabb adat Kőszeg város történeti topográfiájához. Parókiák – iskolák – plébániák. = Vasi Szemle, 41, 1987, 4. 527–542. ill.
290. PAPP László: Egyetemes építészet. In: Válogatás a Magyarok szerepe a világ természettudományos és műszaki haladásában című konferencia előadásaiából. Szerk. Ágoston Mihály, Pungor Ernő, Szluka Emil. Bp., Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987 249–257. ill.
291. PÓSFAL János: Régi kastélyok – új lakók. = Vasi Szemle, 41, 1987, 3. 328–335. ill.
293. PUŠKÁROVÁ, Blanka K.: Príspevok k poznaniu historických striech na Slovensku. = Pamiatky príroda, 18, 1987, 2. 54–56. ill.
293. SZABÓKY Zsolt: Nézd elméjüket az ács embereknek. Fatornyok, fatemplomok Erdélyben. Előszó: Szilágyi István. Bp., Artunion, 1987 72 p. ill.
294. SZTRINKÓ István: Népi építészet a Duna-Tisza közén. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1987 133 p., ill. G
295. SZŰCS Ernő: Bemutatjuk. Épületek, intézmények, együttesek Debrecenben. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, 1987 252 p., ill.
296. TÓTH Kálmán: A magyar nép ősi építészete. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 60–61. ill.
297. UZSOKI András: A tihanyi apátsági templom. Tihany, R. k. plébánia, 1987 24 p., 24 t., ill.
298. VÁRADY József: Református templomaink. Bev. Mendele Ferenc. Debrecen, Borsodi Református Egyházmegye, 1987 248 p., ill.
299. Veress D. Csaba: A szegedi vár. Bp., 9 Zrínyi K., 1986. > 1986, 448. **ism.** KÖHEGYI Mihály = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 64.
300. VIGA Gyula: Szempontok a népi munkák vizsgálatához. = Agraria, 23, 1987 79–89.

Várostervezés, urbanisztika

301. CSANÁDI Gábor: Budapest. A város-szerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. Bp., Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1987 394 p., ill.
302. DEÁKVARGA Dénes: Településképvédelem a Somogyterv várostervezői gyakorlatában. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 259–264. ill.
303. MARGÓCSY József: Utcák, terek, emléktáblák, II. Nyíregyháza, 1986. **rec.** BALOGH István = Szabolcs-Szatmári Szemle, 22, 1987, 3. 401–403.
304. Mumford, Lewis: A város a történelemben. Bp., Gondolat K., 1985. > 1985, 619. **rec.** KERI András = Forrás, 19, 1987, 1. 88–90. ill. KIRÁLY László György = Forrás, 19, 1987, 1. 90–92.
305. PITI Zoltán: A történeti város rehabilitációja – a városfejlődés új útja. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 67–71. ill.

Román András: Régészeti műemlékek a magyar városok képében. > 105.

306. SOMKUTI Éva: Városrendezés és városépítés Székesfehérváron, 1698–1936. In: Kulturális egyesületek Székesfehérváron, 1698–1949. Székesfehérvár, Megyei Művelődési Központ – Megyei Népművelők Egyesülete Fejér Megyei Területi Szervezete, 1987 25–36.

307. Starace, Francesco: L'esempio di Zeusi. Napoli, 1986. **ism.** GERŐ László = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 295–296.

Kertművészet

Csáka Sarolta: Régi-új kertjeink. A gondoskodáson, az emberi igyekezeten múlik [beszélgetés Őrsi Károllyal]. > 96.

308. KIGLICS István: The Design of the Soul = A japán kert-impressziók. A lélek design-ja. = Interpressgraphic, 1987, 2. 50–59., 8–9. ill.

Őrsi Károly: Kastélyparkjaink rekonstrukciói. > 149.

Őrsi Károly: A magyar történeti kertek és rekonstrukciójuk feladatai. > 150.

Szobrászat

XIX–XX. századi szobrászat. Válogatás a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből. > 191.

309. Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragóműhelyek. XVI. század. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoport, 1985. > 1985, 633. **ism.** KŐHEGYI Mihály = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 62–63.

310. BUDAPEST köztéri szobrai 1692–1945. Katalógus. Budapest, Budapest Galéria Kiállítóháza, 1987. ápr. 14 – máj. 24. Összeáll. Szöllőssy Ágnes, Szilágyi András, Hadházy Levente. Bev. Németh Lajos. Bp., Budapest Galéria, 1987 186 p., ill. **ism.** NAGY, Ildikó: 250 Years of Sculpture in Streets and Squares. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 108. 1987 94–99. ill.

311. SZÖLLŐSSY Ágnes: Szoborsorok. Budapest köztéri szobrai, 1692–1945. = Művészet, 28, 1987, 9. 2–5. ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

312. 100+1 éves a magyar plakát. Budapest, Műcsarnok, 1986. máj. 23 – szept. 14. > 1986, 463. **rec.** ARADI, Nóra: Storočnica mada-

keho plagátu. = Výtvarný život, 32, 1987, 9–10. 19–21. ill. P. SZÜCS Julianna = Társadalmi Szemle, 42, 1987, 4. 100–104.

Cennerné Wilhelm Gizella: Hadik András ikonográfája. > 77.

313. Clark, Kenneth: Az akt. Tanulmány az eszményi formáról. Bp., Corvina, 1986. > 1986, 466. **ism.** BOROS Géza = Művészet, 28, 1987, 5. 50–51. ill.

314. Az európai grafika hatszáz éve. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1986. okt. 24–1987. máj. 17. > 1986, 468. **ism.** CZÉRE Andrea = Művészet, 28, 1987, 4. 53–57. ill. CZÉRE, Andrea: Six-Hundred Years of European Graphic Art. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 179–182. ill. G. KOVÁCS László = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 5. 557–560. ill. MAROSI Ernő megnyitója. = Művészet, 1987, 4. 53–54. ill.

315. KADÁR, Zoltán: From Gessner to the Big Brehm. The Development of Zoological Book Illustration from the 16th Century to the Middle of the 20th Century=Gessnertől a Nagy Brehm-ig. A zoológiai könyvillusztráció fejlődése a XVI. századtól a XIX. század derekáig. = Interpressgraphic, 1987, 3. 45–51., 1–3. ill.

316. KADÁR, Zoltán: Scrolls, Manuscripts, Beasts. Illustrations of Ancient Zoological Manuscripts=Tekercsek, kódexek, állatok. Régi zoológiai kéziratok illusztrációi. = Interpressgraphic, 1987, 2. 59–63., 10–12. ill.

317. KOVÁCS, Ákos: Oleograph Reproduction=Olajnyomat-reprodukció. = Interpressgraphic, 1987, 1. 30–35., 1. ill.

318. KUNTÁR Lajos: 200 éves Szombathely első nyomdája. = Vasi Szemle, 41, 1987, 4. 583–588. ill. G. R.

319. MAZAL, Otto: Die spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Szeged, 1986 76 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria, Tom 9. Fasc. 4.)

320. RÉGI tatai festők kiállítása. Tata, Vár, 1986. dec. – 1987. márc. Katalógus: Tánczos László. Bev. Biró Endre. Tata, Kuny Domokos Múzeum, 1987 20 p. ill. (A Kuny Domokos Múzeum képzőművészeti kiállításai)

321. VAN MANDER, Karel: Hírneves németalföldi és német festők élete. Vál. Végh János. Jegyzetek: Urbach Zsuzsa. Bp., Helikon, 1987 192 p., ill.

Scheiber Sándor: Illusztrált kéziratok. [Zsidó Múzeum]> 193.

322. Szántó Tibor: A magyar plakát. Bp., Corvina, 1986. > 1986, 473. **rec.** INDALI György = Magyar Könyvszemle, 103. 1987. 3. 247–248. P. SZÜCS Julianna = Társadalmi Szemle, 42, 1987, 4. 100–104.

323. SZILÁRDFY Zoltán – TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről. Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987 311 p., ill. (Fontes et studia, 5.)

324. VIRÁGOK a képzőművészetben. Válogatás a Magyar Nemzeti Galéria és a Xantus János Múzeum anyagából. Győr, Városi Könyvtár Galériája, 1987. jún. 14 – júl. 3-ig. Rend. Németiné M. Júlia. Győr, Győri Városi Könyvtár, 1987 8 p. ill.

Fotóművészet és új médiák

325. ALMÁSY Pál: A fényképezés társadalmi szerepe. = Jel-kép, 8, 1987, 2. 19–28. ill. E

326. CELANT, Germano: A hanglemezt mint művészeti munka – a futurizmustól a konceptuális művészetig. = Új Symposium, 23, 1987, 4. 30–37. ill.

327. KAPOSÍ Endre: Fotográfusok Esztergomban a XIX. és a XX. században. Tatabánya, Komárom megyei Tanács, 1987 47 p., 20 t. ill. (Komárom megyei honismereti könyvtár, 17.)

328. KUNT Ernő: Nép-rajz és foto-antropológia. Vizuális antropológiai jegyzetek a paraszti használatú fényképekről. = Ethnographia, 98, 1997, 1. 1–47. ill. E **hozzászólás:** HORÁNYI Ózseb: Reflexiók Kunt Ernő tanulmányához. = Ethnographia, 98, 1997, 1. 48–53.

Iparművészet

Fémművesség

P. Brestyánszky Ilona: Kegyzerek. [Zsidó Múzeum] > 193.

329. VIRÁG M. Zsuzsanna: Magyar viselet a honfoglalástól a XIX. század végéig. In: Müller Róbert – Petánovics Katalin – Virág M. Zsuzsanna: Ékszer- és viselettörténet. Keszthely, Balatoni Múzeum, 1987 27–31. ill. (A Balatoni Múzeum állandó kiállításainak katalógusai, 5.)

Érem, pénz, pecsét, jelvény

330. Döry, Ludwig – Kubinszky, Mihály: Die Eisenbahn auf der Medaill in Mitteleuropa von der Anfängen bis 1945. Frankfurt am Main, 1985 **rec.** JEDDING, Hermann = Zeitschrift für Kunstgeschichte, 50, 1987, 3. 438–440.

331. JUREČKA, Ivan: Mince a papierové zo zbierok Sarisského múzea v Bardejove. = Historica Carpatica, 18. 1987 289–290.

332. UNGER Emil: Szűz Mária alakja magyar pénzekben. = Vigília, 52, 1987, 5. 328–332. ill.

333. ZOZULÁKOVA, Katarína: Mince z archeologicko-architektonického výskumu Spišského hradu. = Historica Carpatica, 18. 1987 291–295. ill.

Kerámia, üveg

334. A FAENZAI kerámia 600 éve. Kiállítás a Faenzai Nemzetközi Kerámiamúzeum gyűjteményéből. Kecskeméti Galéria, 1987. ápr. 24 – máj. 31., Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, 1987. jún. 12– aug. 30. Szerk. Simon Magdolna. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1987 60 p. ill. (A Kecskeméti Galéria kiadványai, 2/6.)

335. MÜLLER Róbert: A kerámiakészítés története a római kortól a törökkorig. In: Müller Róbert – Petánovics Katalin – Virág M. Zsuzsanna: A kerámiakészítés története. Keszthely, Balatoni Múzeum, 1987 17–24. ill. (A Balatoni Múzeum állandó kiállításainak katalógusai, 6.)

Soproni Olivér: Az életfa és a madár a kerámián. > 85.

Bútor, enteriőr

Bútorok a Kiscelli Múzeum gyűjteményéből 1750–1850. > 187.

336. VADÁSZI Erzsébet: A bútor története. Bp., Műszaki K., 1987 243 p., ill.

Textil és viselet

F. Dózsa Katalin: Textiliák. [Zsidó Múzeum] > 193.

337. KÉPES kárpitok az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1987. Bev. László Emőke. Bp., 1987 36 p. ill. E

338. S. LACKOVITS Emőke: Veszprém megye textilművészete. I. A balatonfüredi református egyház úrasztali kendői. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 639–646. ill.

339. MÁTEFY György: Szövött szőnyegek és falikárpitok. Bp., Gondolat K., 1987 126 p. ill. (Gondolat zsebkönyvek)

340. NYOMOTT mintás textíliák a Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum, 1987. szept. 24 – 1988. ápr. 30. Rend. Pásztor Emese, E. Nagy Katalin. Bev. Pásztor Emese. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 36 p. ill. (Vas megyei múzeumok katalógusai, 128.)

341. Régi keleti szőnyegek budapesti magángyűjteményekből. Budapest, Budapest Kiállítóterem, 1986. > 1986, 508. **ism.** BATÁRI, Ferenc: Ancient Oriental Rugs from Private Collections. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 212–213. ill.

Kisművészetek

342. Sz. KOROKNAY Éva: Művészi könyvkötések régen és ma. = Magyar Könyvszemle, 103, 1987, 2. 153–154. Lengyel László: 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. > 346.

343. ROZSONDAI Marianne: A magyar könyvkötőművészet múltjából. = Írás és könyv, 1. 1987 78–89. ill.

Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények

344. ISTVÁNFI Gyula: Építész hallgatók városlélmérő és rajzi gyakorlata Kaposváron. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 265–269. ill.

A művészet határterületei

345. BARNA Gábor: Fogadalmi tárgyak (offerek) magyar búcsújáráshelyeken. = Agria, 23. 1987 367–380. ill. G

346. DEVÓCIÓ és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. Kiállítás, Eger, Dobó István Vármúzeum, 1984. okt. 17–1985. márc. 4. Sárospatak, Sárospataki Képtár, 1985. márc. 10–aug. 2. Eger, 1987 150 p., 40 t. ill. (Studia Agriensia, 7.) **tartalma:** *Mojzer Miklós*: Előszó. 9–11. *Galavics Géza*: Előszó. 12–15. ill. *Szilárdfy Zoltán*: Devóció és dekoráció. „Fris kised kép, apáca munka” 16–24. *Knapp Éva – Tüskés Gábor*: „Öltöztetve vagon vörös bársonyba...” Földdízített katakombaszent ereklyék. 25–44. *Lengyel László*: 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. 45–70. Szemelvények a devóciós tárgyakra vonatkozó korabeli forrásokból. 71–82. Műtárgyjegyzék. 83–107.

347. OSZTROVSZKIJ, Grigorij: Old Russian Sign-Boards=Régi orosz cégtáblák. = Interpressgraphic, 1987, 4. 68–75., 13–14. ill. Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről. > 323.

348. SZOLNOK megye népművészete. Szerk.: Bellon Tibor és Szabó László. Bp., Európa K., 1987 441 p., ill.

Színház és látványosság

349. MOJŽIŠOVÁ, Iva: Od barokovej perspektívy scény k romantizmu. Divadelní dekoratéri v Bratislave v druhej polovici 18. storočia a na začiatku 19. storočia. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 242–253.

350. OSZTROVSZKIJ, Grigorij: The Sets of the Old Russian Folk-Theatre=A régi orosz „Népi színháték” díszletművészete. = Interpressgraphic, 1987, 3. 66–69., 4–6. ill.

KORAI KÖZÉPKOR

Építész

351. BACHMANN Zoltán: Az Ókeresztény sírkamrák védelméről [Pécs]. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 2. 82–94. ill.

352. BACHMANN Zoltán: Az ókeresztény sírkamrák védelméről [Pécs]. = Magyar Építőipar, 36. 1987, 7–8. 416–419. ill.

353. B. Z. [BACHMANN Zoltán]: A pécsi ókeresztény mauzóleum helyreállítása, védelme. Építész: Bachmann Zoltán. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 12–13. ill.

Fülep Ferenc: A pécsi ókeresztény mauzóleum és sírkamrák. > 105.

354. FÜLEP Ferenc – BACHMANN Zoltán: Pécs, ókeresztény mauzóleum. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 274.)

355. HAJNÓCZI J. Gyula: Pannónia római romjai. Bp., Műszaki K., 1987 210 p., ill.

356. KÁDÁR Zoltán – NÉMETH György – TOMPOS Erzsébet: A Hagia Szophia. Bp., Képzőművészeti K., 1987 84 p., ill. (Remekművek)

357. KISS, Ákos: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Bp., Akadémiai K., 1987 192 p., 119 t. ill.

358. LEVÁRDY Ferenc: Ókeresztény mauzóleum, Pécs. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 8–11. ill.
359. MÜLLER Róbert: Megjegyzések Fenékpuzsta történetéhez. = Zalai Múzeum, 1. 1987 105–122. ill.

Iparművészet

Fémművesség

360. KISS, Ákos: Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. = Acta Archaeologica, 39, 1987, 3–4. 195–210. ill.
- Kürthy Sándor: A hagyomány mint kulcs a műtárgyelemzésben. A nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszójának szimbolikája. > 81.

KÖZÉPKOR 1000–1541

Összefoglaló művek

361. BÁNDI Zsuzsanna: Körmeny a középkorban. Körmeny, Városi Tanács, 1987 139 p., 30 t. ill. (Körmenyi füzetek)
362. Batkin, Leonyid: Az itáliai reneszánsz. Bp., Gondolat K., 1986. **rec.** SZEPES Erika: A humanista létforma: eszmény vagy utópia? = Kritika, 1987, 12. 16–18. ill.
363. ENGEL Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. (Függelék: A székesfehérvári koronázások). = Századok, 121, 1987, 4. 613–637.
364. FEUERNE TÓTH Rózsa: Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon. Sajtó alá rend. Farbaky Péter. = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 1–53.
365. HANKÓ Ildikó: A magyar királysírok sorsa Géza fejedelemtől Szapolyai Jánosig. Bp., Origó Press, 1987 146 p., ill.
366. Insigna regni Hungariae I. Ref. Ferenc Fülep, Éva Kovács, Zsuzsa Lovag. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1983. **rec.** ÉRSZEGI Géza = Acta Archaeologica, 39, 1987, 1–2. 113.
367. HORLER Miklós: A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. Bp., Helikon, Corvina, 1987 110 p. ill.
368. A MAGYARORSZÁGI művészet története. Főszerk. Aradi Nóra. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport. 2/1–2. Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. A szerk. munkatársa és képszerk. Beke László. Bp., Akadémiai K., 1987 2/1.: 936 p. ill.; 2/2.: Képkötet, 719 p.
369. MŰVÉSZET Zsigmond király korában, 1387–1437. Szerk. Marosi Ernő, Beke László, Wehli Tünde. 1–2. köt. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoport, 1987. 1.: Tanulmányok. 458 p. ill. 2.: Katalógus. 559 p. ill. **tartalma:** Marosi Ernő: Előszó. 11–13. Székely György: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. 30–69. Engel Pál: Az utazó király. Zsigmond itineráriuma. 70–92. Végh János: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. 93–113. Engel Pál: Zsigmond bárói. 114–129. Gleichenstein, Elisabeth von: Ulrich Richental beszámolója a konstanzi zsinatról a ránk maradt kéziratokban. 130–134. Kovács Éva: A Luxemburgi uralkodók rendjeli. 135–147. Lóvei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. 148–179. Schmidt, Gerhard: Zsigmond császár és a könyvfestészet. 181–192. Pajorin Klára: A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai. 193–211. Veszprémy László: Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában. 212–225. Kovács Éva: Viselet és divat Zsigmond korában. 226–234. Kubinyi András: Zsigmond király és a városok. 235–245. Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. 246–260. Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) régi városháza. 261–270. Valter Ilona: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. 271–282. Cabello, Juan Alberto: A tari Szent Mihály templom építéstörténete. 283–296. Kozák Károly: Eger Zsigmond korában, 1385–1437. 297–300. Biathová, Katarína – Úradniček, Vladimír: A Zólyom megyei Pónik (Poniky) r. k. templomának feltárása. 301–311. Kodoňová, Maria: A beckői (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. 312–331. Feld István: Az ozorai vár. 332–346. Czeglédy Ilona: Siklós a Zsigmond-korban. 347–351. Kerny Terézia: Szent László-kultusz a Zsigmond-korban. 353–363. Nagy Emese: Zsigmond kora a régészeti kutatásban. 364–379. Marosi Ernő: A Zsigmond-kor a magyar művészettörténet-írásban. 380–404. Engel Pál: Zsigmond bárói. Rövid életrajzok. 405–458.
- Nagy Emese: Zsigmond kora a régészeti kutatásban. > 369.
370. OZORAI Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum, 1987 106 p., ill. **benne:** Koppány Tibor – Feld István: Az ozorai vár. 89–95. Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor. 97–106. **rec.** KÓHEGYI Mihály = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 292–293.

371. SOLYMOSSI László: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. = Századok, 121, 1987, 4. 547–583. F, R
372. ZSIGMOND és kora a művészetben 1387–1437. Kaiser Sigismund und seine Zeit in der Kunst. Budapesti Történeti Múzeum, Budavári Palota E épület, 1987. máj. 29 – nov. 8. [kiállításvezető] A kiáll. rend. Marosi Ernő, Wehli Tünde, Nagy Emese, Altmann Júlia, Iráné Melis Katalin. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1987 68 p. ill. **G tartalma:** Székely György: Zsigmond, a király, a császár. 4–22. Nagy Emese: A budai királyi palota Zsigmond korában. 22–36. Marosi Ernő: Vezető a kiállításához. 36–64.
- ### Építészet
373. Balassa M. Iván: A parasztház évszázadai. Békéscsaba, Tevan Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Intézet, 1985. > 1985, 831. **ism.** KÓHEGYI Mihály = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 63–64.
374. BÁRDOS Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában, 2. = Somogyi Múzeumok Közleményei, 8. 1987 15–82. ill.
375. BAXA, Peter – FERUS, Viktor – MUSILOVÁ, Margaréte: K pociatkom kamennej meštianskej architektury v Bratislave. = Slovenská archeológia, 35, 1987, 2. 417–440. ill.
376. BENCZE Zoltán: Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatastról. = Hadtörténelmi Közlemények, 34, 1987, 2. 370–385. ill.
377. BENCZE Zoltán: Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatastról. = Hadtörténelmi Közlemények, 34, 1987, 4. 791–809. ill.
- Biathová, Katarína – Úradničiek, Vladimír: A Zólyom megyei Pónik (Poniky) r. k. templomának feltárása. > 369.
378. BOGYAY, Thomas von: Domanjševci – Domankosfa. Eigenkirche eines slawischen Herrn oder Gotteshaus „westlicher Szekler”? In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Bd. 1. Hrsg. von Kálmán Benda et al. München, Rudolf Trofenik Verlag, 1987 225–240. ill.
- Cabello, Juan Alberto: A tari Szent Mihály templom építéstörténete. > 369.
- Czeglédly Ilona: Siklós a Zsigmond-korban. > 369.
379. DÉTSHY Mihály: Adalékok Perényi Péter Sárospataki várépítkezésének és mesterének kérdéséhez. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 123–132. G
380. ENTZ, Géza: Mittelalterliche Edelhöfe in Siebenbürgen. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Bd. 1. Hrsg. von Kálmán Benda et al. München, Rudolf Trofenik Verlag, 1987 241–252. ill.
381. FELD István: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárak kérdéséhez [előzménye > 1984, 703.]. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 1–8. ill. + ENGEL Pál: Töprengések az Árpád-kori sánccvárak problémájáról. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 9–14. + MIKLÓS Zsuzsa: Hozzászólás az Árpád-kori, ún. kisvárak kérdéséhez. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 15. + SÁNDORFI György: Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárak” problémájához. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 16–21. [GERŐ László]: A mottek... = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 21–23. ill.
- Feld István: Az ozorai vár. > 369.
- Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) régi városháza. > 369.
- Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. > 369.
382. FROMMEL, Christoph Luitpold: Kirche, Kunst und Denkmalpflege: Zum Problem des Hochaltars von S. Stefano Rotondo. = Kunstchronik, 87, 1987, 3. 81–98. ill.
383. GÁDOR Judit: Észrevételek az égett sánccok kérdéséhez a sály-latori vörös sánccsátási eredményei alapján. = Soproni Szemle, 41, 1987, 3. 246–249.
384. GÖMÖRI János: Archeometriai kutatószelvény a soproni vörös sánccban. = Soproni Szemle, 41, 1987, 1. 48–57. ill.
385. GUZSIK, Tamás: Die Frühzeitige Architektur des Pauliner in Ungarn. = Periodica Polytechnica. Architecture, 31. 1987 131–158. ill.
386. HOKKYNÉ SALLAY Marianne: Velemér, római katolikus templom. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 293.)
387. HORLER Miklós – H. TABAJDI Márta: A simontornyai vár. Szekszárd, Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, 1987 80 p., ill. (Múzeumi füzetek)
388. HORVÁTH Alice: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései. 15. századi építészeti központ Magyarországon [Bács]. = Művészettörténeti Ertesítő, 36, 1987, 1–4. 54–85. ill.
389. HOŠŠO, Jozef: Archeologický výskum sakrálnych stavieb v Liptovskej Mare a v Liptovskej Sielnici. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 12. 1987 61–90. ill. F, G
390. KÉGLI Ferenc: Királysírok fehérvári temetője. = Fejér Megyei Szemle, 1987, 1. 13–17.

- Kodoňová, Maria: A beckói (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. > 369.
- Koppány Tibor – Feld István: Az ozorai vár. > 370.
391. KOVALOVSKZI Júlia: Feldebrő, plébániatemplom. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 283.)
- Kozák Károly: Eger Zsigmond korában, 1385–1437. > 369.
392. KOZÁK Károly: Kiszombor, körtemplom. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 296.)
393. KOZÁK Károly: Leletmentés az egri várban, I. (1985–86). = *Agria*, 23. 1987 413–429. ill. G
394. KOZÁK Károly – SEDLMAYR János: Az egri vár középkori kőtára. Eger, Heves Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1987 85 p. ill. Lénárt Andor: Az egri várbeli székesegyház feltárásának ásatási naplója (1928–1938). > 35.
395. LEVÁRDY Ferenc: Pécs, belvárosi plébániatemplom. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 297.)
396. MAGYAR Kálmán: Babócsa középkori nemzeti központjának régészeti és építéstörténeti kutatásáról (1978–1986). = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 4. 237–246. ill.
397. MENDELE Ferenc: Nagyharsány, középkori templom. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 272.)
398. MENDELE Ferenc: Pécs-Málom, középkori templom. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 272.)
399. MOLNÁR Imre: Szigetvár, török kori műemlékek. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 292.)
400. V. MOLNÁR László: Adalékok a Kani-zsai-család és a névadó várak Mohács előtti történetéhez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 34, 1987, 3. 413–439.
- Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor. > 370.
401. NOVÁKI Gyula – SÁNDORFI György: A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. = *Soproni Szemle*, 41, 1987, 1. 38–43. ill.
402. Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom. Szerk. Fogarasi Zsuzsa. Bp., 1986. > 1986, 562. *ism.* A. S. = *Confessio*, 11, 1987, 1. 112–113.
403. Panofsky, Erwin: Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás. Bp., Corvina, 1986. > 1986, 609. *ism.* FABIÁN László = *Művészet*, 28, 1987, 5. 52–53. KLEIN Rudolf = *Létünk*, 17, 1987, 1. 199–203.
404. PUŠKÁROVÁ, Blanka: Výskum kostola v Liptovskej Sielnici. = *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok*, 12. 1987 139–170. ill. F, G
405. PUŠKÁROVÁ, Blanka: Výskum kostola Panny Márie v Liptovskej Mare. = *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok*, 12. 1987 91–138. ill. F G
406. RATKOŠ, Peter: Osudy Velkomoravskej sakrálnej architektúry na Slovensku. = *Pamiatky príroda*, 18, 1987, 3. 99–100. ill.
407. RITZ, Sándor: La profezia. La Basilica S. Stefano Rotondo in immagini. Roma, 1987 36 p., ill.
408. G. SÁNDOR, Mária: Freilegung der Bischofburg von Pécs und der ersten mittelalterlichen ungarischen Universität. = *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, No 3, 1987 67–83. ill.
409. G. SÁNDOR Mária: A pécsi Püspökvár és a középkori egyetem kutatása. = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 2. 94–101. ill.
- G. Sándor Mária: A pécsi püspökvár és városfalak kutatása. > 105.
410. Santoro, Lucio: Le mura di Napoli. Roma, Istituto Italiano dei castelli, 1984. *ism.* GERŐ László = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 4. 295.
411. TAKÁCS Miklós: Egy XV. századi konzol a péterváradai erőd falában. = *Létünk*, 17, 1987, 6. 885–894. ill.
412. TÓTH Sándor: Ahol oskolamesterek laktak, tanítottak [Pásztó, Oskolamester ház]. = *Honismeret*, 15, 1987, 1. 37–38. ill.
413. TÓTHOVÁ, Stefánia: Výsledky archeologických výskumov v Parížovciach a v Liptovskej Anne. = *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok*, 12. 1987 171–220. ill. F G
414. TURČAN, Vladimír: Objav karneru v Bratislave-Jarovciach. = *Vlasivedný časopis*, 35, 1987, 3. 135–136. ill.
415. ULIČNÝ, Ferdinand: Vývin historického osídlenia v zatopenej časti Liptova do konca 16. storočia. = *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok*, 12. 1987 42–60. ill. F G
416. VALTER Ilona: Az őrszentpéteri késő középkori téglaegető kemence. = *Communications Archaeologicae Hungariae*, 1987 139–155. ill. G
417. Valter, Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt, Verlag

Roetzer, 1985. ism. BOGYAY, Thomas von = Südostforschungen, 46. 1987 366–370. SCHMELLER-KITT, Adelheid = Burgenländische Heimatblätter 49, 1987, 1. 45–46. SELMECZI László = Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987 187–189. SZILÁGYI István: Gondolatok, megjegyzések Valter Ilona könyvéről. = Vasi Szemle, 41, 1987, 2. 279–283.

418. ZENTAI Tünde: A dél-dunántúli parasztház faszerkezetének középkori történetéről. In: Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Balázs Géza, Voigt Vilmos. Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1987 139–148.

419. ZOLNAY László: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1987 45 p. ill.

420. ZSÁMBÉKY Mónika: Románkori kőfaragványok a volt pornóapáti ciszterci apátságából. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 111–117. ill. G

Várostervezés, urbanisztika

Kubinyi András: Zsigmond király és a városok. > 369.

421. NIEDERMAIER, Paul: Grundrißgestaltung der mittelalterlichen Städte Siebenbürgens. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 30, 1987, 2. 37–51. ill.

Valter Ilona: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. > 369.

Szobrászat

422. BODORNÉ SZENT-GÁLY Erzsébet: Szent Benedek úrháza. Adatok a garamszentbenedeki Úrkoporsó liturgikus használatához. = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 155–157. ill.

423. HORVÁTH Ferenc: Még egyszer a szegedi kőbárányról. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1987 34–43. ill.

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca” [rezenszánsz kőtár]. > 205.

424. TÓTH, Melinda: Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: Skulptur des Mittelalters. Hrg. von Friedrich Möbius, Ernst Schubert. Weimar, Böhlaus, 1987 81–108. ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafikai, könyvművészet

425. BODNÁROVÁ, Jana: Az eperjesi Szent Miklós-templom restaurált táblaképei. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 90–93. ill.

426. BODNÁROVÁ, Jana: K hodnote a období gotických tabulkových malieb z kostola sv. Mikuláša v Prešove. = Vlastivedný časopis, 35, 1987, 2. 82–84. ill.

427. BODNÁROVÁ, Jana: Restaurované tabulové malby v Presove. = Výtvarný život, 32, 1987, 8. 28–31. ill.

Entz Géza: A restaurálás első nyomai a középkori Magyarországon. > 106.

Jankovics Marcell: „Csillagok között fényes csillag”. A Szent László-legenda és a csillagos ég. > 80.

428. KARMAZIAN, Emma – AKOPIAN, Gravard: The Greatness of Small Pictures. Armenian Miniatures–Kicsiny képek nagysága. Az örmény miniatúra művészete. = Interpressgraphic, 1987, 1. 62–78., 12–13. ill.

Mazal Ottó: Die spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts. > 319.

429. MEDVECKÝ, Jozef: Der Welt Lauf. Nástenná malba z roku 1543 v Levoči a jej norimberská predloha. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 48–56.

430. NAGY Márta: Borisz és Gleb az életüket ábrázoló jelenetekkel. = Művészet, 28, 1987, 2. 41–43. ill.

Schmidt, Gerhard: Zsigmond császár és a könyvfestészet. > 369.

431. SMIDT Erzsébet: A Smidt Múzeum XVI. századi franciaországi könyvnyomtatványairól. = Vasi Szemle, 41, 1987, 3. 413–415. G. R.

432. SMIDT Erzsébet: A Smidt Múzeum aldinái. = Vasi Szemle, 41, 1987, 4. 589–591. ill. G. R.

433. VÉGH János: To Show the Splendour of God's light. Stained Glass in Cathedrals–Hogy megneemesítsék Isten fényét. A katedrálisok üvegfestményei. = Interpressgraphic, 1987, 1. 56–61., 11–12. ill.

Veszprémy László: Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában. > 369.

Iparművészet

Lővei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. > 369.

Ötvösség, fémművesség

434. BEÓTHY Mihály et al.: Méretek és arányok a Szent Koronán és a koronázási jelvényeken. In: Magyarország és műveltség. Szerk. Bérczi Szaniszló. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1987 125–163. ill.

435. CSOMOR Lajos: A Magyar Szent Korona aranyműves szempontú vizsgálata. In: Magyarország és műveltség. Szerk. Bérczi Szaniszló. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1987 67–79. ill.

436. CSOMOR Lajos: Szent István koronája nyomában. Bp., Panoráma K., 1987 175 p. ill.

437. HOLL, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. Einige historische Angaben und Funde. = Acta Archaeologica, 39, 1987, 3–4. 313–335. ill.

Insigna regni Hungariae I. > 366.

438. NAGY, Zoltán: Il trionfo di Giove, Trionfo del re Mattis il Giusto nel Piedistallo del Calvario di Mattia Corvino di Antonio del Pollaiuolo. Sassoferrato, Istituto Internazionale Dtudì Picensi, 1987 49 p., ill.

439. ÓVÁRY Imre et al.: Szimbólumában él... A magyar Korona funkcionális-morfológiai aspektusa. In: Magyarország és műveltség. Szerk. Bérczi Szaniszló. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1987 80–124. ill.

440. RUFFY Péter: Corona Hungarorum. The Golden Symbol of Hungary=Corona Hungarorum. A magyar állam arany jelképe. = Interpressgraphic, 1987, 2. 35–42., 6–7. ill.

441. Szimbólumában él... A magyar Korona funkcionális-morfológiai aspektusa. In: Magyarország és műveltség. Szerk. Bérczi Szaniszló. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1987 80–124. ill.

Érem, pénz, pecsét, jelvény

442. Gedai István: A magyar pénzverés kezdetei. Bp., Akadémiai K., 1986. **rec.** KŐHEGYI Mihály = Az Érem, 43, 1987, 2. 27.

443. KÓTA Péter: A vasvári káptalan korai oklevelei [a káptalan pecsétjéről]. = Levéltári Szemle, 37, 1987, 4. 17–29.

Kovács Éva: A Luxemburgi uralkodók rendjelei. > 369.

444. RÁDÓCZY Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. = Az Érem, 43, 1987, 2. 7–15. ill.

Kerámia, üveg

445. DRĂGUT, Vasile: Ceramica. Uiv capitol putin conosciut de artă medievală din țara noastră. = Arta, 34, 1987, 11.

446. GYŰRKY, Klára H.: Mittelalterliche Glasfunde aus dem Vorhof des königlichen Palastes von Buda. = Acta Archaeologica, 39, 1987, 1–2. 47–68. ill.

447. KOZÁK Károly: Kerámiatörténeti tanulmányok. (Dunántúl). = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 327–352. ill.

448. Steininger, H.: Die münzdatierte Keramik in Österreich (12. bis 18. Jahrhundert, Fundkatalog. Wien, Verband d. Wiss. Gesellschaften Österreich, 1985. **rec.** HOLL, Imre = Acta Archaeologica, 39, 1987, 1–2. 142.

449. TAMÁSI Judit: A nagyvázsonyi Kinizsivár doboz alakú csempékből rakott kályhája. = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 235–259. ill.

Bútor, interiőr

450. MIKÓ Árpád: Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 86–118. ill.

Textil, viselet

451. F. DÓZSA Katalin: Mária királyné esküvői öltözéke az újabb kutatások tükrében. = Folia Historica, 13. 1987 7–30. ill. G

Kovács Éva: Viselet és divat Zsigmond korában. > 369.

A művészet határterületei

452. BERTÉNYI Iván: A címerek katonai felhasználása Magyarországon a XIII–XIV. században. = Hadtörténelmi Közlemények, 34, 1987, 3. 395–412. ill. G

453. BERTÉNYI Iván: Imaginárius heraldika a középkori Magyarországon. = Levéltári Szemle, 37, 1987, 3. 15–21. ill.

Kóta Péter: A vasvári káptalan korai oklevelei. [A káptalan pecsétjéről] > 443.

454. **MOLNÁR László**: 550 éve született Thurzó János, az európai hírványavállalkozó. = Bányászati és Kohászati lapok. Bányászat, 120, 1987, 4. 273–276. ill.

455. **NYULÁSZINÉ STRAUB Éva**: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltárban. Bp., Corvina, 1987 303 p. ill. **rec.** NAGY DOMOKOS Imre = Levéltári Szemle, 37, 1987, 4. 87–88.

Mesterek

456. **Aquila János**

HERÉNYI István: Aquila János. = Életünk, 24, 1987, 11. 1146–1147. ill.

Van Eyck, Hubert és Jan

Tolnay Károly: A Van Eyck fivérek Isten Báránya szárnyasoltára. > 253.

457. **Garofalo, Benevenuto Tisi**

TÁTRAI Vilmos: Une peinture peu connue de Garofalo=Garofalo egy kevésbé ismert festménye=Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts=A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 68–69. 1987 91–102, 249–255. ill.

Leonardo da Vinci

Tolnay Károly: Leonardo művészeti nézetei és eredetük. > 253.

Tolnay Károly: Megjegyzések Leonardo Szent Annájához. > 253.

Tolnay Károly: Megjegyzések a Mona Lisához. > 253.

458. **Lochner, Stephan**

Eisler János: Stephan Lochner. Bp., Corvina, 1984. **ism.** SALAMON Nándor: Lochner-től Vasarelyig...Öt művészportré – egy sorozatban. = Dunatáj, 10, 1987, 2. 73–74.

459. **Michelangelo, Buonarroti**

Freud, Sigmund: Mózes; Michelangelo Mózes. Két tanulmány. Bp., Európa K., 1987 266 p. (Mérleg)

Tolnay Károly: Michelangelo Rondanini-Pietája. > 253.

Tolnay Károly: A Sixtus-kápolna boltozata. Értelmezési kísérlet. > 253.

Tolnay Károly: Tanulmányok a Medici-kápolnáról. > 253.

Piero della Francesca

Tolnay Károly: Vallásos elképzelések Piero della Francesca festészetében. > 253.

460. **Raffaello Santi**

Móré Miklós: Remarques sur l'état antérieur des tableaux volés et récupérés de Raffaello Santi et de Jacopo Tintoretto, compertendu de la restauration des dégâts causés par ce vol=Észrevételek Raffaello Santi és Jacopo Tintoretto elrabolt, majd visszakerült képeinek korábbi állapotáról, beszámoló

az utóbbi események során keletkezett károk helyreállításáról. > 141.

PRISCO, Michele – VECCHI, Pierluigi de – CUZIN, Jean-Pierre: Raffaello festői életműve. Bp., Corvina, 1987 117 p. ill. (A művészet klasszikusai) **rec.** BODRI Ferenc = Tiszatáj, 41, 1987, 9. 74–78.

VAYER Lajos: Raffaello freskói a Vatikánban. Bp., Képzőművészeti K., 1987 62 p. ill. (Remekművek)

461. **Rubljov, Andrej**

SZERGEJEV, Valerij: Rubljov. Bp., Gondolat K., 1987 298 p. ill.

ÚJKOR 1541–1800

Összefoglaló művek

462. H. BALÁZS Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Bp., Magvető K., 1987 342 p.

463. H. BALÁZS Éva: Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 133–138. G

464. DEBRECZENI EMBER András és MARTON János leírásai Tokaj-hegyalja és Zemplén településeiről. Bev. Pap Miklós. Közrem. Szappanos Erzsébet. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár, 1987 47 p. (Documentatio Borsodiensis, 6.)

465. A FELVILÁGOSODÁS korának szellemi kincsei és ritkaságai. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, Budavári Palota, F épület, 1987. júl. 1 – szept. 30. A kiáll. rend. Wix Györgyné, Kelecsényi Gábor. Bev. Kelecsényi Gábor. Bp., 1987 92 p. ill. F

466. Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp., Képzőművészeti K., 1986. > 1986, 718. **rec.** MOJZER Miklós = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 164–166.

467. GALAVICS Géza: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., Gondolat K., 1987 228–248. ill.

468. GARAS Klára: Művész és megrendelő, közönség és kritika. Változások a 18. század második felének művészeti életében. Akadémiai székfoglaló, 1986. jan. 23. Bp., Akadémiai K., 1987 41 p. ill.

469. HORVÁTH, Pavel: Historické pozadie novovekého umenia na Slovensku. In: Problémny umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 22–33.

470. KAPOCS Nándor – KÓHEGYI Mihály: A bajai ferences zárda háztörténetének I. kötete. Másó ik rész: 1756–1775. = *Cumania*, 10. 1987 207–250. G
471. LUXOVÁ, Viera: Poznámky k staviteľskej a sochárskej tvorba 18. storočia na Slovensku. In: *Problémy umenia* 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 132–141.
472. MAJSÁI Károly: A szalkaszentmártoni református templom története és hatása a település életére. = *Cumania*, 10. 1987 251–281. ill. G
473. MÉSZÁROS Balázs – TÓTH Péter: Compendium Hungariae Geographicum. A Dél-Dunántúl leírása. = *Somogyi Múzeum Közleményei*, 8. 1987 101–114. ill.
- Rusina, Ivan: *Ikonografia Imricha Esterházyho*. > 84.
474. ŠTIBRÁNYIOVÁ, Mária: Trnavskí majstri murári, kamenári, sochári, maliari a štukatéri 17. storočia. In: *Problémy umenia* 16.–18. storočia. Bratislava, Umenovedný Ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 79–91.
475. SZAVICSKÓ János: Az „Ékes Virágszál” kegyhelye: Máriapócs. In: *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve 1912–1987*. Szerk. Timkó Imre. Hajdúdorog, 1987 92–102. ill.
476. BALASSA M. Iván: A népi építkezés a XVIII. században. In: *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapjára*. Szerk. Balázs Géza, Voigt Vilmos. Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1987 135–137.
477. DEZSÉNYI András Henrik: Az esztergomi ferences templom története. *Esztergom, Ferences Templom*, 1987 13 p. ill.
478. ENDREI Walter: Agostino Mazzocato (1715–Treviso – 1814 Óbuda) [Óbuda, Selyemgombolyító]. = *A Textil- és Ruhaiipari Múzeum Évkönyve*, 6. 1987 15–30. ill.
479. Gerő Győző: *Az oszmán-török építészet Magyarországon*. Bp., Akadémiai K., 1980. rec. MATUZ, Josef = *Südostforschungen*, 46. 1987 370–373.
480. GERŐ Győző: A pécsi Memi pasa fürdő. = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 2. 109–117. ill.
481. KOPPÁNY Tibor: Nádasdy Tamás udvara és az építészet. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., Gondolat K., 1987 217–227. és ill.
482. KNÉZY Judit: Régi cselédházak nyomában Csurgón. *A Festiccs-család alkalmazottainak lakásai a XVIII. század második felében*. = *Somogy*, 15, 1987, 1. 75–78.
483. KRÁHLING János – ZOBOKI Gábor: Későbarokk templomépítészetünk a Dél-Dunántúlon. = *Diakónia*, 9, 1987, 2. 40–49. ill.
484. KRIŽANOVÁ, Eva: Kaštiele v zátopovej oblasti. = *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok*, 12. 1987 220–252. ill. F, G
485. KVASNICOVÁ, MAGDA: Zemianské Kostolany, kaštieľ. = *Pamiatky príroda*, 18. 1987, 2. 61. ill.
486. KVASNICOVÁ, MAGDA: Zemianské Kostolany, kúria, Šturova č. 137. = *Pamiatky príroda*, 18. 1987, 2. 62. ill.
487. KVASNICOVÁ, MAGDA: Zemianské Kostolany, kúria, Šturova č. 5. = *Pamiatky príroda*, 18, 1987, 3. 101. ill.
488. MITHAY Sándor: *Adatok a pápai uradalom és kastély történetéhez (1738–1756)*. = *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18. 1988 399–428. ill.
489. NYAKAS Miklós: *A hajdúkerületi székház rövid építéstörténete*. = *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 6. 1987 111–140. ill.
490. PUSZTAI László: *Vasszécsény, kastélyszálló*. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 289.)
491. SEBESTYEN, Georghe: *Aspecte ale conditiilor tehnice si de organizare sociala a muncii in constructii in principatul autonom al Transilvaniei*. = *Revista de Istorie*, 40. 1987, 3. 248–260.
492. SILL Ferenc: *Batthyány József kánoni vizitációja Szombathelyen, I.* = *Vasi Honismereti Közlemények*, 1987, 2. 41–50.
493. SILL Ferenc: *Szombathely kánoni vizitációja*. = *Vasi Honismereti Közlemények*, 1987, 1. 53–67.
494. SOMORJAY Selysette: *Győr, Zichy-palota*. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 291.)
495. ŠULCOVÁ, Jana: *Niektoré nové nálezy v kaštieloch západoslovenského kraja*. In: *Problémy umenia* 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 70–78.
496. SZÁNTÓ Imre: *A balatoni várak övezete a Dunántúli védelmi rendszerben (1541–1690)*. = *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18. 1987 261–302.
497. SZILÁGYI István: *A szombathelyi Kálvária-kápolna későbarokk ábrázolása Dorff-*

Építészet

maister képén. = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 157–159. ill.

498. SZOMBATHY, Viktor: The Faite of a Chateau [Mohora: Zichy–Vay-kastély]. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 108. 1987 186–187. ill.

499. VARGA Ferenc: Adatok a zsirai kastély történetéhez. = Soproni Szemle, 41, 1987, 3. 260–264. ill.

500. ZAHORÁN Anikó: A magyarországi kastélyok szerepe és lehetőségei a települések életében, kiemelve Gödöllő példáját. = Településfejlesztés, 1987, 1. 43–49. ill.

Várostervezés, urbanisztika

501. DÁVIDHÁZY István: Újjáépítés 1676–1682 [Sopron]. = Soproni Szemle, 41, 1987 28–37. ill. G

Kertművészet

502. HAJÓS, Géza: Natur und Gotik im „Steinhaus“ des Hofjuweliers Franz von Mack in Wien-Kalksburg. = Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, 41, 1987, 3–4. 106–115. ill.

503. HAJÓS, Géza: Tagungsbericht zum Gartensymposium in Oxford. = Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, 41, 1987, 3–4. 165–166.

Szobrászat

504. JANKOVIČ, Vendelin: Zmlura na postavenie barokového stĺpu v Trnave. = Zborník Slovenského národného múzea. História, 27. 1987, 227–232. G, R

505. SABĂU, Nicolae: La „turcomachia“ dans les arts plastiques figuratifs du baroque en Transylvanie au XVIIIe e siècle. = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, 24, 1987. 31–45. ill.

506. ŠAŠKY, Ladislav: Návrh na morový stĺp v Kremnici. = Zborník Slovenského národného múzea. História, 27. 1987, 233–238.

507. ŠAŠKY, Ladislav: Príspevok k typológii barokových exteriérových diel na Slovensku. In: Problémy umenia 16.–18. storočia. Bratislava, Umenovedný Ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987. 180–193.

508. SIMON Károly: Tizenkét „ir királyfi“ a Kapos-könyök vidékén [Szent Vendel szobrok]. = Honismeret, 15, 1987, 4. 38–44. ill

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

509. XVIII. századi szerb falfestészet. Újvidék, Matica Srpska Képtár, 1987. **ism.** MILIVOJ, Nikoljaveič = Híd, 51, 1987, 6. 915–918.

510. DRĂGUT, Vasile: Portretul lui Mihai Viteazul de la Ocna Sibiului. = Arta, 34, 1987, 1. 37–38.

511. Holland festészet a 17. században. Budapest, Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár, 1987. okt. 30 – dec. 31. Rend. és bev. Ember Ildikó. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1987 4 (lep.) ill.

512. HOLLAND könyvművészet. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, Budavári Palota F épület, 1987. dec. 19 – 1988. márc. 13. A kiáll. rend. Wix Györgyné, Illy Lászlóné, Förster Miklós. Bp., 1987. 16 p. ill. Lengyel László: „Lelki szem-gyógyító”. Adalékok az egri barokk szentkép kultusz történetéhez. > 533.

513. Meisterzeichnungen des Künstlerkreises um Kaiser Rudolf II. aus dem Budapest, Szépművészeti Museum. Salzburger Barockmuseum, 1987. 6. 26 – 9.6. Bearb. von Teréz Gerszi, Szilvia Bodnár. Salzburg, 1987 95 p., ill.

514. Niederländische Malerei des 17. Jahrhunderts aus Budapest, Szépművészeti Museum, Museum der Bildenden Künste. Köln, Wallraf-Richartz Museum, 1987. 4. 8. – 5. 31. Bearb. Ildikó Ember, Ekkehard Mai, Jos de Meyere. Köln, 1987 151 p., ill. **ism.** RICHTER, Horst: Niederländer aus Budapest. = Weltkunst, 57, 1987, 10. 1407. ill.

515. PAPP Júlia: Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach. = Magyar Könyvszemle, 103, 1987, 4. 278–293. ill.

516. RÓZSA György: Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge. Bp., Akadémiai K., 1987 226 p. ill.

517. SMOLÁKOVA, Mária: Nástenné malby v dome č. 10 na Michalskej ulici v Bratislava. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 254.

518. SOMORJAY Selysette: A sziráki Róth-Teleki kastély és falképei. In: Teleki és kora. Szerk. Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 157–170. ill.

519. TÁTRAI Vilmos: Tíz olasz festmény budapesti magángyűjteményekből. = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 119–230. ill.

520. ZÁVADOVÁ, Katarína: K otázke trnaských grafikov 17. a 18. storočí. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 212–219.

Iparművészet

Fémművészet

521. G. HÉRI Vera: Az Esterházy család rendjelei. = Művészet, 28, 1987, 1. 33–37. ill.
522. KALARSKÝ, Michal: Dverové zámky v zbierkach SNM v Bratislave. = Zborník Slovenského národného múzea. História, 27. 1987 253–270, G, R
523. Cs. SZABÓ István: Református gyülekezetek tulajdonában lévő XVII. századi úrasztali edények a Körösök vidékéről. = Békesi Élet, 22, 1987, 3. 385–396. ill.
524. TAKÁCS Béla: A nagyhalászi úrasztali pohár és a református templom emléktáblájának története. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 22, 1987, 4. 422–427. ill.
525. TORANOVÁ, Eva: Údaje z knih novoprijatých mešťanov a ich prínos pre spracovanie dejín umeleckých remesiel 17. a 18. stor. na Slovensku. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 142–150.
526. UZSOKI András: Kenessey Péter tihanyi kapitány ezüstkelyhe. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 365–398. ill.

Kerámia, üveg

527. FÜRIOVÁ, Klára – JANKOVIČKOVÁ, Marta: Sklo zo 17.–18. storočia v Archeologickom ústave SNM. = Zborník Slovenského národného múzea. História, 27. 1987, 181–197. R G
528. GERELYES Ibolya: Sgraffito-díszes török kerámia az ozorai várkastélyból. = Folia Archaeologica, 38. 1987 247–261. ill. G
529. GERELYES Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárban. = Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987 167–179. ill. E
530. WEINER Mihályné: Darstellung von Handwerker-Werkzeugen auf Fayancekrügen aus Holts. In: III. Internationales Handwerksgechichtliches Symposium. [Veszprém, 1986. okt. 18–24.]. Veszprém, Ungarische

Akademie der Wissenschaften Veszprém Akademische Kommission, 1987 233–238. ill.

Bútor, interiőr

531. KRESÁK, Fedor: Manieristická výzdoba interiérov Bratislavského hradu. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 57–69.

Textil és viselet

László, Emőke: Hongaarse borduurkunst van de 16de tot de 18de eeuw. > 234.

Kisművészetek

532. PETNEKI Áron: Sacra Erasmus. A szécsényi ferences templom stallumainak ikonográfiájához. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején. Szerk. Praznovszky Mihály, Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 208–218 p. ill. Cs. Szepesvári Ildikó: Egy kézi festésű keleti legyező restaurálása. > 176.

A művészet határterületei

Knapp Éva – Tüskés Gábor: „Öltöztetve vagyon vörös bársonyba...” Földíízített katakombaszent ereklyék. > 346.

533. LENGYEL László: „Lelki szem-gyógyító” Adalékok az egri barokk szentképkultusz történetéhez. = Agria, 23. 1987 523–539. ill.

534. PERNEKI Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a középkelet-európai udvarokban. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., Gondolat K., 1987 281–290.

535. SOÓS László: „...a búcsújárások meg nem szűnnek.” A barokk búcsújáróhelyek sajátosságainak kialakulása a XVII. századi Magyarországon. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején. Szerk. Praznovszky Mihály, Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 192–207.

536. SZABÓ Péter: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: Magyar reneszánsz udvari

kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., Gondolat K., 1987 324–335. ill.
 Szilárdfy Zoltán: Devóció és dekoráció. „Fris kisdéd kép, apáca munka” > 346.
 537. VÁSÁRHELYI Judit: Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp., Akadémiai K., 1987 253–274.

Mesterek

Bruegel, Pieter id.

Tolnay Károly: Idősebb Pieter Bruegel. Halála négy századik évfordulójára. > 253.
 Tolnay Károly: Ikarosz bukása. > 253.

538. Cimbal, Johann

KOSTYÁL László: Johann Ignaz Zimbal Zala megyében. = Zalai Múzeum, 1. 1987 179–189. ill. G

PAPCO, Ján: Niekoľko nových náleзов a atribúcií maliarských diel na Slovensku z druhej polovice 18. storočia. In: Problémy umenia 16.–18. storočia (zborník referátov zo sympózia). Bratislava, Umenovedný ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1987 202–211.

Dorffmaister István

Szilágyi István: A szombathelyi Kálvária-kápolna későbarokk ábrázolása Dorffmaister képen. > 497.

539. El Greco

NAGY Imre: El Greco itáliai korszakának problémái. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1987 201–211.

540. Faccini, Pietro

ZENTAI, Loránt: Un nouveau dessin de Pietro Faccini=Egy újabb Pietro Faccini rajz. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts = A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 68–69. 1987 139–148, 267–271. ill.

Holbein, Hans

Sík Csaba: Az értelem bilincsei: Modern a 16. században. > 249.

541. König, Johann

URBACH Zsuzsa: Une oeuvre inconnu de Johann König au Musée des Beaux-Arts = Johann König egy ismeretlen képe a Szépművészeti Múzeumban. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts=A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 68–69. 1987 149–172., 273–284. ill.

Kracker, Johann

Papco, Ján: Niekoľko nových náleзов a atribúcií maliarských diel na Slovensku z druhej polovice 18. storočia. > 538.

542. Liani, Francesco

NYERGES Éva: Deux oeuvres inconnues de Francesco Liani à Budapest=Francesco Liani két ismeretlen műve Budapesten. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. = A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 68–69. 1987 191–201., 293–296. ill.

543. Mányoki Ádám

VÉGVÁRI Lajos: Mányoki Ádám, a fejedelem festője (1673–1758). = Dunakanyar, 23, 1987, 4. 53–56. ill.

Maulbertsch, Franz Anton

Pintér, Attila: Die Restaurierung des Maulbertsch Kreuzbildes in Székesfehérvár. > 151.

544. Mikoviny Sámuel

A „HUNGARIA Nova” megrajzolója Mikoviny Sámuel 1700–1750. Ford. és a kísérő tanulmányokat írta Deák Antal András. Bp., Vízügyi Dokumentációs Központ, 1987 159 p., ill. E, G.

545. Mont, Jan de

GERSZI Teréz: Un dessin de Jan de Mont=Egy Jan de Mont rajz. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts=A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 68–69. 1987 131–138, 263–266. ill.

Poussin, Nicolas

Tolnay Károly: Poussin Őnarcképe a Louvreban. > 253.

546. Rembrandt, Harmensz van Rijn

KSZENYIJA, Jegorova: Rembrandt. Művek. (vál.) Bp., Corvina, Leningrád, Auróra, 1987 12 p. ill. (Az egyetemes festészet mesterei)
 Tolnay Károly: Rembrandt: A posztóscéh előjárói. Műértelmezés. > 253.

VERHAEREN, Émile: Rembrandt. Jegyzetek: Ember Ildikó. Bp., Helikon K., 1987 65 p., ill. **rec.** NEMETH István = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 164.

Schmidt, Martin Johann (Kremerschmidt)

Papco, Ján: Niekoľko nových náleзов a atribúcií maliarských diel na Slovensku z druhej polovice 18. storočia. > 538.

Schreiber, Leurenz

Jankovič, Vendelin: Zmlura na postavenie barokového stĺpu v Trnave. > 504.

Stanetti, Dionysos

Šašky, Ladislav: Návrh na morový stĺp v Kremnici. > 505.

547. Tallherr József

NEMES Márta: 250 éve született Tallherr József kamarai építész. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 31–43. ill.

Tintoretto, Jacopo

Móré Miklós: Remarques sur l'état antérieur des tableaux volés et récupérés de Raf-

faello Santi et de Jacopo Tintoretto, compte-rendu de la restauration des degâts causés par ce vol=Észrevételek Raffaello Santi és Jacopo Tintoretto elrabolt, majd visszakerült képeinek korábbi állapotáról, beszámoló az utóbbi események során keletkezett károk helyreállításáról. > 141.

Tolnay Károly: A Scuola di San Roccóban lévő Tintoretto-festményciklusok interpretációja. > 253.

Tolnay Károly: Tintoretto Paradicsoma. Megjegyzések a Palazzo Ducale pannójának interpretációjához. 185–191. > 253.

Tiziano, Vecellio

Tolnay Károly: Tiziano Égi és földi szerelem. > 253.

548. Velazquez, Diego

ECKARDT, Götz: Diego Velazquez. Bp., Corvina; Varsó, Arkady; Berlin, Henschelverlag, 1987 61 p ill.

Tolnay Károly: Velazques: A szövönők és az udvarhölgyek. Műértelmezés. > 253.

549. Vermeer van Delft, Jan

FOGARASSY Miklós: Vermeer: A festőművészet. Bp., Corvina, 1987 136 p. ill. (Pantheon)

Tolnay Károly: Vermeer van Delft: Műterem. > 253.

Watteau, Antoine

Tolnay Károly: Hajóraszállás Küthéra szigetére. Watteau festménye a Louvre-ban. > 253.

550. Wootton, John

BENKÓ Éva: Paysage de John Wootton á Budapest=John Wootton tájkép Budapesten. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts=A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 68–69. 1987 173–190., 285–292. ill.

XIX/XX. SZÁZAD 1800 – 1945

Összefoglaló művek

551. ÁGOSTON Mária: Egy finn szobrász a szolnoki művésztelepen – 1906. Részlet Yrjö Lipola Vándoréim c. visszaemlékezéseiből. = Zounek, 2. 1987 323–332. G

552. ARADI, Nóra: Romantik und Geschichte. = Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald Gesellschaftswissenschaftliche Reihe, 35, 1987, 3–4. 99–101.

553. BAKÓ Zsuzsa: A historizmus korának művészete. = Művészet, 28, 1987, 2. 38–40. ill.

554. CZÉTÉNYI Piroska – SZVOBODA D. Gabriella – BÉRCZI Lóránt – BÉRCZI Gá-

bor: Az Operaház. Bp., Képzőművészeti K., 1987 42 p., 80 t. ill.

555. Démonok, szörnyek, bestiák, 1898–1938, Budapest, Fészek Galéria, 1986. nov. 11 – dec. 5. > 1986, 1031. **ism.** MEZEI Ottó = Művészet, 28, 1987, 5. 44–47. ill.

556. De Stijl csoport 1917–1931. Avantgarde művészet Hollandiában. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1986. okt. 7 – nov. 3. Bev. Els Hoek, Gergely Mariann. Bp., 1986. > 1986, 899. **ism.** ACSAY Judit: Alapszín – alapformák. = Kritika, 1987, 1. 36–37. MEZEI Ottó: A De Stijl csoport a Nemzeti Galériában. = Művészet, 28, 1987, 4. 38–41. SINKOVITS Péter: A forma uralkodik az anyagon. = Ipari Forma, 11, 1987, 1. 27. ill. ill.

557. EISEMANN György: Prófécia és szépségeszmény a szecesszióban. = Vigília, 52, 1987, 10. 782–789.

Éri, Gyöngyi: Jugendstil, sezession, art nouveau in Hongarije. > 234.

558. FESTETICS kastély, Keszthely. Szerk. Czoma László, írta Batári Ferenc. Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 1987 43 p. ill.

559. Futurizmus-futurizmusok. Velence, Palazzo Grassi, 1986. > 1986, 909. **ism.** NAGY Zoltán: Futurizmus-sokk Velencében. A Palazzo Grassi kiállítása. = Művészet, 28, 1987, 3. 46–51. ill. VADAS József = Interpressgraphic, 1987, 3. 52–57., 7–8. ill.

560. GALAMBOS Sándor: Nyíregyháza és a millennium. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 22, 1987, 3. 325–330.

561. GELLÉR Katalin: A gödöllői művésztelep. Bp., Corvina, 1987 248 p. ill.

562. GIDAY Kálmán: A szegedi szecesszió általános problémái. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1987 99–104.

563. HOFMANN, Werner: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Bp., Képzőművészeti K., 1987 298 p. ill.

564. JOVANOVIĆ, Miodrag: A magyar és a szerb művészet a 19. század közepén. = Szerbek és magyarok a Duna mentén 2. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből. Szerk. Fried István. Bp., Akadémiai K., 1987 331–339.

Keserü Katalin: A Petőfi-arckép változásai. Adalékok romantikus művészetünk korszakoláshoz. > 566.

565. KÉPEK a pécsi Modern Magyar Képtárból 1900–1945. Szekszárd, Művészetek Háza, 1987. júl. 1 – szept. 27. A kiáll. rend., bev. Romváry Ferenc. Szekszárd, 1987 20 p. ill.

566. A MAGYAR romantika szellemi arca. Az Magyar Tudományos Akadémia Művé-

- szettörténeti Kutató Csoport és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1986. május 6-án tartott tudományos tanácskozá-
sának anyaga. = *Ars Hungarica*, 15, 1987, 1. 3–108. ill. G **tartalma:** *Zádor Anna* bevezető szavai. 3–5. *Németh Lajos:* A romantika, mint a stíluspluralizmus nyitánya. 7–14. *Szabad György:* A szubjektív hang a reformkor politikai életében. 15–19. *Szegedy-Maszák Mihály:* A magyar irodalmi romantika sajátosságai. 21–29. *Komárik Dénes:* A romantika építészetének problémája Magyarországon. 31–36. *Bibó István:* A klasszicizmus-romantika vita a magyar művészettörténetben. 37–41. *Sisa József:* A romantikus és historizáló építészet néhány problémája. 43–47. *Sinkó Katalin:* Ideálkép, portré, életkép. Műfaji összefüggések a romantikus képzőművészetben. 49–58. *Keserű Katalin:* A Petőfi-arckép változásai. Adalékok romantikus művészetünk korszakolásához. 59–64. *Kovalovszky Márta:* A romantika a magyar szobrászatban: miért igen, miért nem? 65–69. *Szabolcsi Hedvig:* Van-e a magyar iparművészetnek romantikus korszaka? 71–80. *Hárs Éva:* Romantikus és historizáló elemek a Zsolnay kerámiában. 81–84. *Lukácsy Sándor:* Nemzeti romantika, avagy a megtervezett irodalom. 85–89. *Aradi Nóra:* A romantika és a nemzeti művészetek. 91–96. *Gellér Katalin:* Romantikus elemek a századforduló magyar festészetében és grafikájában. 97–106. *Zádor Anna:* Zárszó. 107–108.
567. **MŰVÉSZET** és forradalom. Orosz-szovjet művészet 1910–1932=Art and Revolution. Russian-Soviet Art 1910–1932. Budapest, Műcsarnok, 1987. nov. 5 – 1988. jan. 17. A kiállítás komisszárja: Anatolij Sztrigaljev. Bev. Néray Katalin. Bakos Katalin, Havas Valéria, Peter Noever. Bp., 1987 305 p., ill. **benne:** *Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics:* A forradalmi korszak művészete=Art of the Revolutionary Period 1910–1932. 9–52. **ism.** *VADAS József:* A művészet, amely megrengette a világot. = *Élet és Irodalom*, 1987. november 13. 13
568. **PÓK Lajos:** Illúziók és szorongások városa. Bécs a századforduló éveiben. = *Világosság*, 28, 1987, 10. 656–664.
569. **SAS Péter:** Képzőművészet Észak-Erdélyben 1940–1944. = *Kritika*, 1987, 5. 23. ill. **Sík Csaba:** Jelek és jelképek. > 249.
- Sík Csaba:** Tények és történetek. > 249.
- Sinkó Katalin:** Ideálkép, portré, életkép. Műfaji összefüggések a romantikus képzőművészetben. > 566.
570. **SOMFAI Balázs:** A veszprémi Megyeház 100 éve: 1887–1987. Bev. Gyuricza László. Veszprém, Veszprém Megyei Tanács, 1987 171 p. ill. G, E, R
- Sugár István:** Pyrker János László érsek és Eger városa. > 218.
571. **SÜMEGI György:** Aktivisták Kecskeméten. (Kassák- és Ignotus levelek Buday Dezsőhöz). = *Forrás*, 19, 1987, 10. 69–76.
572. **SÜMEGI György:** A kecskeméti városháza. Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa, 1987 56 p. ill. G, E, R, F
573. **SZABÓ Imre – GELLÉR Ferenc – ANGYAL László:** Hajdú-Bihar tanácsháza. Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Múemléki Albizottság, 1987 103 p., ill.
574. **SZABÓ Júlia:** Aktivizmin sika Unkarin taiteessa. = *Taide*, 28, 1987, 2. 40–45. ill.
575. *Wechsel Wirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik*, Kassel, 1986. **ism.** **BAJKAY Éva** = *Művészet*, 28, 1987, 2. 48–51. ill. **BAJKAY, Éva** = *Interpressgraphic*, 1987, 4. 62–67., 12–13. ill. **FORGÁCS Éva:** Kölcsönhatások. Magyar művészek a Weimari Köztársaságban. = *Kritika*, 1987, 3. 12. ill. **FORGÁCS, Éva** = *The New Hungarian Quarterly*, 28. No. 106. 1987 205–207. ill. **MEZEI Ottó:** „Kölcsönhatások: magyar avantgarde a Weimari Köztársaságban” Kiállítás Kasselban, a Neue Galerieben (1986. november-december). = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 1. 56–57. ill.

Építészet

576. **ANDRÁSFALVY Bertalan:** Nagydob-sza, talpasház. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 271.)
577. **BALASSA M. Iván:** Cselédházak a magyarországi nagybirtokokon. = *Agria*, 23. 1987 123–138. ill. G
- Bibó István:** A klasszicizmus-romantika vita a magyar művészettörténetben. > 566.
578. **Bissegger, Paul:** Le moyen age romantique au pays de Vaud 1825–1850. Lausanne, Bibliotheque Historique Vaudoise, 1985. **ism.** **SISA József** = *Művészettörténeti Értesítő*, 36, 1987, 1–4. 166.
579. **BUGÁR-MÉSZÁROS Károly:** Kondoros, Csárda. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 285.)
580. **BUZA Péter:** Kiásták a proféta kútját [Illés-kút]. = Budapest, 25, 1987, 2. 26–31. ill.
581. **CANETTI, Elias:** Hitler Speer szemével. Részletek. = *Új Írás*, 27, 1987, 12. 106–115.

582. Cs. F. [CSÁGOLY Ferenc]: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum rekonstrukciója, Budapest. Építész: Cságoly Ferenc. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 41–43. ill.
583. H. CSUKÁS Györgyi: Pula, Márkó és Vöröstó német falvak építészete. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18, 1987 647–657. ill.
584. DÁM László: A lakóházak díszítményei Dél-Gömörben. = *Agria*, 23, 1987 91–110. ill. G
585. de Wit, Wim: Expressionismus in Holland. Die Architektur der Amsterdamer Schule. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1986. **ism.** MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 101.
586. DÉRY Attila: Magánérős lakásépítés a két világháború között. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 34–35. ill.
587. DÉRY, Attila: The Old City of Pest: A History in Stone. = *The New Hungarian Quarterly*, 28. No. 106. 1987 170–176. ill.
588. FARKAS Gábor – ALBRECHT László: „Három gúnár” fogadó, Kecskemét. = Magyar Építőipar, 36, 1987, 1–2. 55. ill.
589. FERKAI András: Három városi ház Budapesten [VI. Nagymező u. 3., VI. Eötvös u. 29., I. Hattyú u. 4.]. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 3–4. ill.
590. FERKAI Múrács: Iskolák a két világháború között. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 21–24. ill.
Fülöp Csilla: CIRPAC és a népies irányzat. > 604.
591. GERLE János: Iskolaépítés a századfordulón. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 17–20. ill.
592. GERLE János: A magyar századfordulós építészet emlékei. V. rész. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 56–57. ill.
593. GERLE János: A századforduló magyar építészetének újabb vidéki emlékei. = *Honismeret*, 15, 1987, 2. melléklet
594. GERÓNÉ KRÁMER Mária: Seregélyes, kastélyszálló. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 280.)
595. GONDA Zsuzsa: Megújult századfordulós bankpalota a Münnich Ferenc utcában. = *Művészet*, 28, 1987, 1. 2–5. ill.
Hadik András: A népi törekvések továbbélése a két világháború között. > 604.
596. Harkai Imre: Temerin népi építésze. Újvidék, Fórum, 1983. **rec.** SZALAI András = *Ethnographia*, 98, 1987, 2–4. 427–429.
597. HARKAI Imre: Topolyai múzeumrészlegek. A tájház. A bognár- és kovácsműhely. = *Híd*, 51, 1987, 2. 242–247. ill.
598. HASZNOSÍTHATÓ malmok Vas megyében. Összeáll. Pintér József, Fazakas Péter. Szombathely, Vas megyei Tanács, 1987 70 p., ill.
599. ILON Gábor: Adatok Vác zsidóságának életmódjához a XIX. század közepén [Vác: zsinagóga]. = *Studia Comitatus*, 18, 1987 79–97. ill.
600. KLEIN Rudolf: A szabadkai zsinagóga mint a gótikus templomok ellentéte. = *Létünk*, 17, 1987, 3–4. 471–512. ill.
Komárik Dénes: A romantika építészetének problémája Magyarországon. > 566.
601. LEVÁRDY Ferenc – LEVÁRDY Henrietta: Pécs historikus építésze. = *Baranyai Művelődés*, 1987, 1. 5–23. ill.
602. LIPTAK Irén: Varázslat az Eötvös utcában [Budapest VI. Eötvös u. 11/a lakóház]. = Budapest, 25, 1987, 7. 14–15. ill.
603. MENDŐL Zsuzsa: A modern építés térhódítása Pécsen és Baranyában. = *Baranyai Művelődés*, 1987, 1. 52–68. ill.
604. A NÉPIES irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950. Az Országos Műemléki Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeumának kiállításai, 1987. A katalógust szerk. és a kiállítást rend. Pusztai László, Hadik András, Fülöp Csilla. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeuma, 1987 82 p., ill. **tartalma:** *Hadik András – Pusztai László:* Előszó. 5–6. *Pusztai László:* Előhang – a tárgykör előzményei 1915–1918 között. 7–9. *Hadik András:* A népi törekvések továbbélése a két világháború között. 9–11. *Fülöp Csilla:* CIRPAC és a népies irányzat. 11–13. *Pusztai László:* A népies irányzat továbbélése 1940–1950 között. 13–15. *Szalai András:* Népiesség a korabeli szakirodalom tükrében. 15–18. **ism.** PAMER Nóra = *Műemlékvédelem*, 31, 1987, 4. 291.
605. PÁLL István: Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén. Szentendre, Magyar Népi Építészeti Archívum, 1987 147 p., ill. (A Magyar Népi Építészeti Archívum kiadványai, 2.)
606. Pamer Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Bp., Műszaki K., 1986. > 1986, 1987. **rec.** MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 103–104.
607. K. PINTÉR Tamás: Századeleji házak Budapesten. Bp., Magyar Építőművész Szövetség, 1987 139 p., ill.
608. PÓCZE Gábor: „...mint ezer bástya, mely véd”. Egy kilencven éves oktatáspolitikai döntés anatómiája. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 13–16. ill.
Pusztai László: A népies irányzat továbbélése 1940–1950 között. > 604.

Sisa József: A romantikus és historizáló építészlet néhány problémája. > 566.

609. SÜMEGI György: Építészeti törekvések Kecskeméten a századfordulón, 1890–1919. = Bács-Kiskun megye múltjából, 9. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1987 357–422. ill.

610. P. SZABÓ Ernő: Párizsi módra [Budapest V. Párizsi udvar]. = Budapest, 25, 1987, 9. 32–35. ill.

611. SZEKÉR László: A nemzeti színház építésének 150 éves története. Bp., Műszaki K., 1987 72 p. ill.

612. S. A. [SYLVESTER Ádám] – P. B. [PAZÁR Béla]: Margitszigeti Úttörő Stadion bővítése és rekonstrukciója. Építész: Sylvester Ádám, Pazár Béla. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 26–29. ill.

613. Sz. Zs. [SZÜTS Zsuzsa]: A Kossuth mozi rekonstrukciója, Budapest XIII., Váci út. Belsőépítész: Szüts Zsuzsa. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 30–32. ill.

614. TAXNER-TÓTH Ernő: A Károlyi-palota. = Budapest, 25, 1987, 1. 35–38. ill.

615. THORDAY Zoltán: A Nyugati pályaudvar. Bp., MÁV, 1987 6 p., ill.

616. TOMPOS, Erzsebet: Die puristische Umbau des Pécsér Domes im XIX. Jahrhundert, 2. = Periodica Polytechnica. Architecture, 31, 1987 96–129. ill.

617. VADAS Ferenc: A Klauzál téri csarnok. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 20–22. ill.

618. WEILER Árpád: A századforduló építészete és a szecesszió Pécsen és Baranyában. = Baranyai Művelődés, 1987, 1. 24–51. ill.

619. ZIKA Klára: Százötven éves a Magyar Nemzeti Múzeum épülete. = Honismeret, 15, 1987, 3. 3–5. ill.

Várostervezés, urbanisztika

620. DEBRECEN anno...II. Az Emlékkert, Kálvin tér múltja, Debrecen, Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum, 1987. október–december. A kiáll. rend. a kat. írta Sz. Kürti Katalin. Debrecen, 1987 6 p., ill.

621. HORVÁTH Csilla: A pécsi Kossuth Lajos utca a múzeumban levő levelezőlapokon. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 30–31. 1987 271–290. ill.

622. NOVÁK László: Kertes települések az Alföld északnyugati területén. = Agraria, 23, 1987 33–55. ill. G

623. PAPP Gézané: A Soroksári út története. = Honismeret, 15, 1987, 5. 12–16.

Kertművészet

624. DEBRECZY Zsolt: Tiszakürt, arborétum. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 301.)

625. PÁPAY Jenő: A sellyei park, az arborétum. Parkismertető. [Függelék: A sellyei bíró naplója, 1848–1849]. Sellye, Mezőgazdasági Szakmunkásképző és Munkástovábbképző Intézet, 1987 31 p. ill.

626. TÓTH Ágnes: Park ahová bejárnak az özekek [Vasegerszeg Markusovszky-kastély]. = Kertészet és Szőlészet, 1987. szeptember 3. 2. ill.

627. VARGA Júlia: Emlékkertek Debrecenben. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986 (1987) 249–303. ill.

Szobrászat

628. GERŐ András: Az Ezredvégi Emlékmű. = Medvetánc, 1987, 2. 3–27. ill.

629. HAJDÚ DEMETER Dénes: Madách Imre síremléke Alsósztrégován. = Honismeret, 15, 1987, 1. 45–48. ill.

630. KAPRONCZAY Károly: Adatok a Semmelweis-szobor történetéhez. = Orvostörténeti Közlemények, No. 117–120. 1987 266–283.

Kovalovszky Márta: A romantika a magyar szobrászatban: miért igen, miért nem? > 566.

631. SINKÓ Katalin: A Millenniumi Emlékmű, mint kultuszhely. = Medvetánc, 1987, 2. 29–50. ill.

632. TÓTH Antal: Szobrászatunk a XIX. században. = Művészet, 28, 1987, 4. 59–61. ill.

633. VIDA, Gheorghe: „Noua Obiectivitate” în opera unor pictori Transilvăneni. = Arta, 34, 1987, 7. 9–10.

Festészet

634. BAJKAY, Éva: Ungarische Konstruktivisten in Wien: Moholy-Nagy, Uitz, Kassák, Weininger, Bortnyik. = Pannonia, 15, 1987, 4. 45–47. ill.

Bodnár Éva: Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában. > 188.

Gellér Katalin: Romantikus elemek a századforduló magyar festészetében és grafikájában. > 566.

635. IZLOZSBA Ungarszki konstruktivizmus [Bortnyik Sándor, Kassák Lajos, Moholy

Nagy László, Uitz Béla, Weininger Andor]. Szófia, Magyar Kultúra Háza, 1987. Bev. Bajkay Éva. Szófia, 1987 12 p., ill.

636. HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei. Részletek a szerző A magyar ex libris művészet a XX. század elején című doktori disszertációjából. = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 37–44. ill. **rec.** ARATÓ Antal = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 70.

637. HORVÁTH Hilda: Az ex-libris-kultúra a századeleji Magyarországon. = Írás és könyv, 1. 1987 90–104. ill.

638. Horváth Hilda: Magyar ex-librisek. 1525–1985. Bp., Magyar Bibliofil Társaság, 1986. **ism.** ARATÓ Antal = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 71.

Képek a pécsi Modern Magyar Képtárból 1900–1945. > 565.

Rózsa György: A Pyrker-ikonográfia képtípusai. > 218.

Sinkó Katalin: Ideálkép, portré, életkép. Műfaji összefüggések a romantikus képzőművészetben. > 566.

639. SZABADI Judit: Életérzés és Erősz a szecesszió festészetében. = Új Írás, 27, 1987, 3. 97–105. ill.

640. P. SZABÓ Ernő: A tanácsterem festményei [Budapest V. Váci u. Új Városháza]. = Budapest, 25, 1987, 6. 34–37. ill.

641. SZÍJ Béla: Történelmi festészet. = Művészet, 28, 1987, 1. 9–11. ill.

642. SZINYEI MERSE Anna: Realizmus és az új természetszemlélet kibontakozása a XIX. századi magyar festészetben. = Művészet, 28, 1987, 3. 52–55. ill.

Fotóművészet és új médiák

643. ALBERTINI Béla: A magyar fotókritika története, 1839–1945. Bp., Múzsák K., 1987 255 p. ill.

644. HAJDÚ Éva: Régi fotók – régi technikák. = Fotóművészet, 30, 1987, 1. 15–21. ill.

645. Sz. KÜRTI Katalin: A debreceni fényképezés hősora (1862–1902). = Fotóművészet, 30, 1987, 1. 9–14, 48–51. ill.

646. Sz. KÜRTI Katalin: Régi debreceni családi képek. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 119 p. ill.

647. MISKOLCI fotográfia 1945 előtt. Miskolc, Miskolci Galéria, 1986. Rend. Tarcai Béla, Dobrik István. **ism.** VÉGVÁRI Lajos = Fotóművészet, 30, 1987, 1. 22–27. ill.

Iparművészet

648. MRÁZOVÁ, Magdalena: Výstava secesné užité umenie zo zbierok SNM. = Vlastivedný časopis, 35, 1987, 1. 46–47. ill. Szabolcsi Hedvig: Van-e a magyar iparművészetnek romantikus korszaka? > 566.

Fémművesség

Érem, pénz, pecsét

649. BECK Mihály: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek emlékérméi és jutalmérméi. = Orvostörténeti Közlemények, No. 117–120. 1987 309–317. ill.

650. ZOMBORY Lajos – TÓTH József: Supplementum Medicinae in Nummis. = Orvostörténeti Közlemények, No 117–120. 1987 319–324. ill.

Kerámia, üveg

Hárs Éva: Romantikus és historizáló elemek a Zsolnay kerámiában. > 566.

651. KATONA Imre – VALKÓ Arisztid: A herendi gyár első évtizede. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 491–502. ill.

652. SIKOTA Győző: Herendi porcelán. Bp., Műszaki K., 1987 137 p. ill.

Bútor, enteriőr

653. BUGÁR-MÉSZÁROS Károly: Gyula, Százéves cukrászda. Bp., Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1987 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 290.)

654. SZÜCS Ernő: A debreceni bútortörténete. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986 (1987) 335–347.

A művészet határterületei

655. LAKNER Judit: Gyászpompa Budapesten a századfordulón. = Valóság, 30, 1987, 8. 90–102.

Színház és látványosság

656. A VÁNDORSZÍNÉSZETTŐL a Nemzeti Színházig. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Kerényi Ferenc. Bp.,

Szépirodalmi K., 1987. 378 p. (Magyar levelestár)

657. **BAJKAY Éva**: Egy osztrák konstruktivista térszínpad-kísérlete. = *Művészet*, 28, 1987, 8. 42–43. ill.

658. **PÁŠIAKOVÁ, Jaroslava**: A cseh és magyar avantgárd színház genezise. = *Irodalmi Szemle*, 30, 1987, 1. 18–33.

659. **ÖSSZEÁLLÍTÁS** az avantgarde színházról. = *Kultúra és Közösség*, 1987, 1. 3–106. ill. **tartalma**: *Király Nina*: Cricot 2. 3–7. *Kantor, Tadeusz* írásai. 8–57. *Schechner, Richard*: Az amerikai avantgárd hanyatlása és bukása. 60–70. *Kott, Jan*: „Miért kell táncolnom ebben a tragikus körumban...” 71–75. *Paál István*: „Ez a színész tudatosságának, illetve a szereppel való másféle azonosulásának kérdése”. 76–80. *Heltai Györgyi*: Molière és a három napkirály. 81–96. *Heltai Györgyi*: Rendezői törekvések az 1986-os országos színházi találkozón. 97–105. *Jeles András*: „Szegény ember vízzel főz”. 106–112.

Mesterek

660. **Ámos Imre**

EMBER, Mária: Two Painters Call on Chagall. Imre Ámos's notebook. = *The New Hungarian Quarterly*, 28. No. 108. 1987 179–182. ill.

661. **Asplund, Gunnar**

Homdahl, Gustav – Lind, Sven Ivar – Ödeen, Kjell: Gunnar Asplund Architect 1885–1940. Stockholm, Byggförlaget, 1986 **ism.** MORAVÁNSZKY Ákos = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 4–5. 104–105.

662. **Bábolnay József**

GERLE, János: József Bábolnay, a Hungarian Architect in the USA. = *The New Hungarian Quarterly*, 28. No. 105. 1987 209–210. ill.

663. **Balázs G. Árpád**

BORDÁS Győző: Száz éve született Balázs G. Árpád. Művészete a két háború közötti kritika tükrében, szövegközlések. [Geréb Klára, Cseh Károly, Szentteleky Kornél, Lefkovich Ernő, Kende Ferenc] = *Híd*, 51, 1987, 11. 1391–1404.

664. **Barabás Miklós**

Barabás Miklós önéletrajza. Kolozsvár, 1985. **rec.** SZEGEDY-MASZÁK Mihály = *Hungarológiai Értesítő*, 9, 1987, 3–4. 16–18.

Beck Ö. Fülöp

Két művészlevél Amerikából. Honti Nándor és Schönbauer Henrik levele Beck Ö. Fülöphez. > 691.

665. **Belmonte Leo**

GELLÉR Katalin: A gödöllői műhely emlékei Párizsban. Belmonte Leo. = *Ars Hungarica*, 15, 1987, 2. 165–170. ill. F

666. **Benczúr Gyula**

TELEPY Katalin: Ünnepi pillanat az örökévalóságunk? 80 éve készült Benczúr képe: a Millenniumi hódolat. = *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 22, 1987, 4. 483–490. ill.

667. **Berény Róbert**

Berény Róbert emlékkiállítás. Szekszárd, Művészetek Háza, 1987. okt. 1 – dec. 31. Bev. Szij Béla. Szekszárd, 1987. 16 p. ill.

LÓSKA Lajos: Száz éve született Berény Róbert. = *Művészet*, 28, 1987, 4. 64. ill.

668. **Besnyő Éva**

ALBERTINI Béla beszélget Besnyő Évával. = *Fotóművészet*, 30, 1987, 1. 3–8., 46–47. ill.

669. **Bill, Max**

Max Bill. Budapest, Műcsarnok, 1986. szept. 25 – nov. > 1986, 1570. **ism.** MEZEI Ottó: Max Bill a Műcsarnokban. = *Művészet*, 28, 1987, 3. 11–15. ill.

Max Bill kiállítása Belgrádban. Belgrád, Nemzeti Múzeum, 1986. **ism.** SEBŐK Zoltán = *Híd*, 51, 1987, 2. 278–280.

SINKOVITS Péter: Végtelen spirál. [beszélgetés Max Bill-lel]. = *Művészet*, 28, 1987, 3. 6–11. ill.

670. **Bor Pál**

BOR István: Bor Pál és az art deco. = *Kritika*, 1987, 2. 37–38.

Brâncuși, Constantin

Sík Csaba: Brâncuși küldetése. > 249.

Cézanne, Paul

Tolnay Károly: Cézanne történeti helye. Kísérlet művészetének értelmezésére. > 253.

671. **Le Corbusier**

FERKAI András: Le Corbusier és Magyarország. = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 6. 50–51. ill.

JÓZSEF Dénes: A jövő építész. Száz éve született Le Corbusier. = *Kritika*, 1987, 10. 2. ill.

MORAVÁNSZKY Ákos: „Az új építészet felé” – visszatekintve. Le Corbusier építészetének változó fogadtatása. = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 6. 46–49. ill.

MORAVÁNSZKY Ákos: Új kiadványok Le Corbusier-ről. = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 6. 52–54. ill.

VADAS József: L'Eplattenier, a budapesti diák. = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 6. 52. ill.

VADAS József: Házak, székek, varázslatok. = *Élet és Irodalom*, 1987. július 24. 12.

VADAS József: Két százéves. = *Élet és Irodalom*, 1987. november 6. 12.

672. Csabai Wagner József

KAPOSVÁRI Gyula: Csabai Wagner Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1987 7 p. ill.

673. Csáth Géza

TOLNAI Ottó: Útban a képzőművész Csáth felé. = Úzenet, 17, 1987, 1–3. 174–182. ill.

674. Csontváry Kosztka Tivadar

A Napút festője. Dokumentumkiállítás Csontváry Kosztka Tivadar életéről és munkásságáról. Budapest, Óbuda Galéria, 1986. szept. 16 – nov. 2. A kiáll. rend. Pap Gábor. Bp., 1986 > 1986, 1109. A kiállítás kapcsán a rendezővel beszélget MENYHÁRT László = Művészet, 28, 1987, 4. 2–7. ill.

675. Derkovits Gyula

KÖRNER Éva: Derkovits Gyula (1894–1934): Gerendacipelők. = Életünk, 24. 1987. 11. 1077–1078.

676. Dinnyés Ferenc

Dinnyés Ferenc jubileumi tárlata. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1986. **ism.** SZUROMI Pál = Művészet, 28, 1987, 1. 28–32. ill.

677. Duchamp, Marcel

ATTALAI Gábor: Száz éve született Marcel Duchamp. = Kritika, 1987, 10. 27–29.

KAPPANYOS András: Vécécsésze-paradoxon. = Kritika, 1987, 5. 6–7. ill.

SOMLYÓ György: „Fessek? Ne fessek?” Octavio Paz és Marcel Duchamp. = Új Írás, 27, 1987, 7. 81–88.

678. Emerich Tamás

VIDA, Gheorghe: Emerich Tamás. = Arta, 34, 1987, 3. 13–14.

679. Faragó Géza

PLAKÁTOK a Váci út, Teréz krt. és a Király utca háromszögéből. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1987. okt. 16 – 1988. jan. 31. A kiáll. rend. és bev. Bakos Katalin. Kecskemét, 1987. 32 p. ill. E

680. Fekete Nagy Béla

Fekete Nagy Béla emlékkiállítás. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1986. júl. 23. – aug. 24. > 1986, 1697. **ism.** ANDRÁSI Gábor. = Művészet, 28, 1987, 2. 63–64. ill.

681. Fémés Beck Vilmos

kiáll. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1985. > 1985, 1499. **ism.** KOVALOVSKY Mária: Fémés Beck Vilmos (1885–1918) kiállítása. = Alba Regia, 23. 1987 285.

682. Ferenczy Béni

MURÁDIN Jenő: Adatok Ferenczy Béni keramikusi munkásságához. = Művészet, 28, 1987, 5. 54–55. ill.

683. Feszli Frigyes

Feszli Frigyes 1821–1884. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1984. július–szeptem-

ber. Katalógus. Bp., 1984. > 1984, 1338. **rec.** SISA József = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 270.

684. Friedrich, Caspar David

Beke László: Caspar David Friedrich. Bp., Corvina, 1986. **rec.** AKNAI Tamás = Jelenkor, 30, 1987, 7–8. 762–765.

685. Gáborjáni Szabó Kálmán

GÁBORJÁNI SZABÓ Kálmán (1897–1955) rajzai és fametszetei, Debrecen, Déri Múzeum, 1987 december – 1988 január. A kiáll. rend. a kat. írta Sz. Kürti Katalin. Debrecen, 1987 24 p., ill.

Sz. KÜRTI Katalin: Gáborjáni Szabó Kálmán emlékezete. = Alföld, 38, 1987, 11. 86–88.

686. Gross-Bettelheim Jolán

Gross-Bettelheim Jolán válogatott grafikái Vörösváry Ákos gyűjteményéből. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1987. aug. 29 – okt. 4. A kiáll. rend. Vörösváry Ákos. Bev. Hegyi Lóránd. Kecskemét, 1987. 60 p. ill. G, E

687. Gulácsy Lajos

SZÍJ Béla: Gulácsy Lajos műveinek kiállításai 1986-ban. = Művészet, 28, 1987, 3. 16–22. ill.

SZUROMI Pál: Átváltozások, Gulácsy Lajos ironiája. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1987 212–217.

688. Györgyi Dénes

ZRINSZKY József: Györgyi Dénes, a pedagógus. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 39–42. ill.

689. Halápy János

HALÁPY Lili: Életünkről, kortársakról. Bp., Halápy Lili, 1987 118 p. ill. E

690. Hoffmann, Josef

KISS Éva: A hagyomány értéke az érték hagyománya. Josef Hoffmann kiállítása a bécsi Iparművészeti Múzeumban. = Művészet, 28, 1987, 10. 52–55. ill.

691. Honti Nándor

Két művészlevél Amerikából. Honti Nándor és Schönbauer Henrik levele Beck Ö. Fülöphöz. Közli: Kontha Sándor. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 229–233. ill. G

692. Horváth Endre

Kovalcsik András: Horváth Endre grafikusművész élete és munkássága. Balassagyarmat, Rebman Rókusné Alapítvány, Balassagyarmat Városi Tanács, 1986. 87 p. **rec.** PALÁSTHY Lajos = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 72–74. ill.

693. Huszár Imre

NAGY Ildikó: Huszár Imre art deco szobrászata. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 171–180. ill. E

694. **Jakó Géza**

RÓZSA Gábor: Jakó Gábor keramikus (1886–1943) szilikátipari szaktanár hagyatéka. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1987 218–223.

695. **Jókai Mór**

SZÍJ Béla: Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1987 503–516. ill.

696. **Jungfer Gyula**

PEREHÁZY Károly: Jungfer Gyula és Munkácsy Mihály az 1882. évi jelmezes művész-bálon Budapesten. = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 159–161. ill.

697. **Kádár Béla**

Kádár Béla önéletrajz-vallomása. Közze-tészi: Sümegi György. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 56–61. ill.

698. **Kárász Judit**

Kárász Judit emlékkiállítás. Budapest, Ipar-művészeti Múzeum, 1987. máj. **ism.** BAJ-KAY Éva = Tiszatáj, 41, 1987, 7. 69–73. ill.

699. **Kassák Lajos**

ACZÉL Géza: Kassák Lajos pályakezdése. = Alföld, 38, 1987, 3. 27–38.

Az Alkotás szerkesztőjének [Kassák] levelezéséből. Közli: Csaplár Ferenc. = Jelenkor, 30, 1987, 3. 262–269. ill.

AMIKOR Kassák valaki más: 1887–1987. Rend. és szerk. Juhász József és Krausz Ti-vadar. Bp., Teszársz Károly Vasas Művész-együttes és Ifjúsági Ház, 1987 117 p. ill.

CSAPLÁR Ferenc: Kassák és Szabó Dezső. = Alföld, 38, 1987, 3. 45–60.

CSAPLÁR Ferenc: A Kassák-kutatások né-hány kérdéséről. = Tiszatáj, 41, 1987, 6. 54–56.

DEMÉNY Pál: Máglyák énekelnek. = Kritika, 1987, 3. 8.

Egy Kassák-levél. Közli: Kabdebó Lóránt. = Jelenkor, 30, 1987, 3. 251–252.

GERGELY Ágnes: Még állnak a hegyek [a győri Kassák-kiállítás megnyitója]. = Élet és Irodalom, 1987. március 20. 22.

GYÖRGY Péter: „Szentől szembe”. Kassák: Az Alkotás és a Kortárs szerkesztője. = Je-lenkor, 30, 1987, 3. 253–261. ill.

HEGYI Lóránd: Adalékok Kassák Képarchi-tek-túrájának értelmezéséhez. = Új Sympo-sion, 23, 1987, 7–8. 1–5.

JÓZSEF Farkas: Kassák Lajos és a német aktivizmus. = Somogy, 15, 1987, 2. 47–50.

KÁLMÁN Mária: Eltemetett utak zokogása: 100 éve született Kassák Lajos. = Világos-ság, 28, 1987, 7. 453–459.

KASSÁK Lajos (1887–1917) A Magyar Nem-zeti Galéria és a Petőfi Irodalmi Múzeum em-

lékkiállítás. Budapest, Magyar Nemzeti Ga-léria, 1987. Rend. Éri Gyöngyi, Gergely Ma-riann, Csaplár Ferenc. A katalógust szerk. Gergely Mariann, György Péter, Pataki Gá-bor. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1987 283 p. ill. **F. tartalma:** *Körner Éva:* Adalékok a magyar képzőművészeti avantgarde történe-téhez a két világháború között. Kassák La-jos helye a magyar avantgarde tendenciákon belül. 9–21. *Mezei Árpád:* Kassák. 23–29. *Straus, Tomas:* Kassáki impulzus – néhány rejtett összefüggés. 31–35. *Perneczky Géza:* A boldog sziget. 37–50. *Hegyi Lóránd:* Ada-lékok Kassák képarchitektúrájának értel-mezéséhez. 51–63. *Andrási Gábor:* Forma és „képtest” Kassák korai művein [1920–1924]. 65–72. *Botár Olivér:* Tekinthes-e a képar-chitektúra a szerkesztett relief kiáltványá-nak? 73–77. *R. Bajkay Éva:* A képarchitek-túra-eszme építészeti vonatkozásai Bécsben. 79–82. *Szabó Júlia:* „A címlap fontos”. Kas-sák Lajos kiadványainak címlapjai 1912–1934. 83–94. *Peternák Miklós:* Kassák fotó-képe. 95–101. *Csaplár Ferenc:* Kassák Lajos Berlinben. 103–105. *György Péter:* Az absz-trakció vége/mítosza. 107–111. *Andrási Gá-bor:* Látvány és konstrukció. Kassák Lajos festészete 1950–1967 között. 113–118. **ism.** SINKOVITS Péter = Művészet, 28, 1987, 8. 26–29. ill.

Lajos KASSÁK 1887–1967. Akademie der Künste DDR, 10. Sept. bis 18. Okt. 1987. Bev. Tanja Frank, Ferenc Csaplár. Berlin, Akademie der Künste DDR, 1987 79 p. ill.

KASSÁK Lajos centenáriuma. A Híd fo-lyóirat összeállítása. = Híd, 51, 1987, 3. 318–413. **benne:** *Ács József:* Kassák időszerűsége. 339–342. *Harkai Vass Éva:* Kassák dada-ista-szürrealista „kiáltása”. 353–357. *Györke Géza:* Kassák Lajos, a képzőművészeti kriti-kus. 386–413. *Kassák Lajos és Sinkó Ervin* levelezéséből. Közli és bev. Bosnyák István. 391–413.

KASSÁK Lajos két cikke Szent-Györgyi Al-bertről. Közli: Csaplár Ferenc. = Tiszatáj, 41, 1987, 3. 84–87.

KIBONTOTT zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve. Szerk. Benke László. Bp., Népszava, 1987 187 p. ill.

G. KOMORÓCZY Emőke: Kassák Lajos em-lékezete. = Hevesi Szemle, 15, 1987, 4. 77–82.

G. KOMORÓCZY Emőke: A művészeti funk-ciójáról és az érthetőségről. = Alföld, 38, 1987, 3. 39–45.

MAGAM törvénye szerint. Tanulmányok és dokumentumok Kassák Lajos születésének századik évfordulójára. Szerk. Csaplár Fe-renc. Bp., Múzsák, PIM, 1987 193 p.

MAJOR Ottó: Koszorú – Kassáknak. = Élet és Irodalom, 1987. március 27. 6.

NÉMETH. G. Béla: Kassák klasszicizálódása. = Jelenkor, 30, 1987, 7–8. 671–676.

A PALOFCÖLD folyóirat összeállítása Kassákról. = Palócföld, 21, 1987, 3. 4–42. ill. **tartalma:** *Petőcz András* képvise. 4. *Major Ottó:* Kassák és Veres Péter vitája. 5–6. *Kassák Lajos:* „Munkásirodalom.” 7–9. *Veres Péter:* Van-e hát munkásirodalom? 10–13. *Tandori Dezső:* „Itt vagyok hát, köszöntéseim éveim”. 14–22., *G. Komoróczy Emőke:* Termékenység-motívumok Kassák Lajos számozott verseiben. 23–31. *Horpácsi Sándor:* „Kassáknak olyan mindegy”. 32–41. *Mészáros Ottó* két verse. 41–43.

Sík Csaba: Avantgardistából – modern. > 249.

STANDEISKY Éva: „A rajongó és a kritikus élt bennem...” Kassák Lajos 1945 utáni közéleti tevékenységéről. = Valóság, 30, 1987, 6. 62–75.

Szabó Dezső levelei Kassák Lajoshoz. Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Standeisky Éva. = Kritika, 1987, 3. 9–11. ill.

SZABÓ, Júlia: Kassák and the International Avant-Garde. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 106. 1987 117–124. ill.

TERÉNYI Zoltán: Kassák és Gyergyai. = Somogy, 15, 1987, 5. 23–28.

TURCZEL Lajos: Kassák Lajos és szlovákiai kapcsolatai. = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 2. 231–242.,

TURCZEL Lajos: Még egyszer Kassák Lajos szlovákiai kapcsolatáról. = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 6. 686–690. ill.

AZ ÚJ ÍRÁS emlékszáma Kassák Lajos századik születésnapjára. = Új Írás, 27, 1987, 5. ill. **Benne:** *Sík Csaba:* A Mester és a mesterek. 19–28. *Lengyel Balázs:* Az élet szürrealizmusa. 30–35. *Rába György:* Kassák Baumgarten-díja. 39–44. *Bertha Bulcsu:* Egy Kassák-interjú körülményei. 46–48. *Vidor Miklós:* Az időtlen arc. 52–57. *Aczél Géza:* A Munka indulása és az irányregények. 58–68. *Németh G. Béla:* A jövő biztonsággyágyának eufóriája. 69–75. *Fried István:* Kassák Lajos útjai. 77–82. *Fülöp László:* Vonások Kassák kritikus portréjához. 83–91. *Bori Imre:* Elégiák költője Kassák Lajos. 92–96. *Kabdebő Lóránt:* „Csak az élt, aki megtalálta életét”. 97–104. *Rónay László:* Kassák-kommentárok. 105–108. *Pomogáts Béla:* Az első műhely. 109–112. *Kass János:* Három évforduló – 1947, 1967, 1987. 114–116. *Spiró György:* Kassák vállalta. 117–118. *Kulcsár Szabó Ernő:* „...ki üdvözl téged születő pillanat” (Alanyiség és deperszonalizáció a 20-

as évek Kassákjánál). 126–143. *Csaplár Ferenc:* „nézzetek arcába hosszan”(Simon Jolánról) 144–146. *Tandori Dezső:* „...A sárga tarlókon...a kék égbe”. 147–154.

AZ ÚJ ÍRÁS összeállítása, a Kassák-emlékszám folytatása. = Új Írás, 27, 1987, 6. 30–31. ill. **tartalom:** *Vészi Endre:* Bennünk és az időben: Kassák. 3. *Botha Ferenc:* Kassák és Déry. 4–12. *Vajda Endre:* Glossza Tamkó Sirató Károly verséhez Kassák Lajosról. 13–17. *Csontos Sándor:* Napló: Kassák. 18–19. Kassák Lajos kiadatlan levelezéséből. Közli: Szilágyi János. 20–31.

VADAS József: Két százéves. = Élet és Irodalom, 1987. november 6. 12.

700. Klimt, Gustav

Gustav KLIMT. Vál. Márton László. Bp., Helikon, 1987 75 p. ill. **tartalma:** *Strobl, Alice:* Gustav Klimt: Rajzok és festmények. 5–14. *Eisler, Max:* Testestül-lelkestül. 15–19., *Klimt, Gustav:* Ki vagyok és mit akarok. 20. *Eisler, Max:* Igy vált művészete sorsává az idő. 24–28. *Muher, Richard:* Klimt érzékisége határtalan. 29–30. *Hevesi Lajos:* A bécsi képrombolók. 31–32. Az elvetemült ornemens. 33–34. Ó a mi Klimtünk lesz. 35–37. *Eisler, Max:* Egy új idealitás ébresztője. 38–41. *Schiele, Egon:* Klimt igazán jószívú volt. 42–43. *Eisler, Max:* Túl a festészetten. 44–46. *Gütersloh, Albert Paris:* Nincs kérdőjelezni a grafikus Klimttől. 47–48. *Faistauer, Anton:* Összehasonlítva. 49–53. *Novotny, Fritz:* Összefüggésben, ellentmondásban. 54–71.

701. Konjović, Milan

Rajzok az első világháborúból (1917–1918). Zombor, Milan Konjović Képtár, 1987, nyár.

ism. DURANCI, Bela = Híd, 51, 1987, 9. 1215–1217. P. NÁRAY Éva = Híd, 51, 1987, 9. 1217–1221. ill.

702. Kós Károly

BODOR Pál: Kós Károly cselekvő békeessége. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 4. 6.

KOMONEN, Markku: Ungarin taide vuosisaden vaihteessa. = Taide, 28, 1987, 2. 59. ill.

VÁRI Attila: Emlék- vagy életmű. Kós Károly szobra Budapesten. = Élet és Irodalom, 1987. december 11. 10.

703. Kovács Mihály

LUDÁNYI Gabriella: Kovács Mihály, 1818–1892. Bp., Képzőművészeti K., 1987 140 p. ill.

704. Kovács István

ZOMBORI István: Az orgonakészítő Kovács István önéletírása. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1987 81–87.

705. Kner Imre

Kner Imre és az irodalom. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1987. máj. 28 – aug. 3. **ism.** HORVÁTH Hilda = Művészet, 28, 1987, 11–12. 104. ill.

PAPP János: Kner Imre és a Magyar Bibliofil Társaság kapcsolata. = Békési Élet, 22, 1987, 1. 86–92.

706. László Fülöp

Görgei Artúr levele László Fülöphöz. Közreadja: Görgey István. = Dunakanyar, 23, 1987, 4. 47. ill.

707. Malevics, Kazimir

Szabó Júlia: Malevics. Bp., Corvina, 1984. > 1985, 1544. **ism.** SALAMON Nándor: Lochnertől Vasarelyig... Öt művészportré – egy sorozatban. = Dunatáj, 10, 1987, 2. 73–74.

708. Manet, Edouard

HOFMANN, Werner: Edouard Manet: Reggeli a műteremben. Bp., Corvina, 1987 84 p. ill. (Pantheon)

709. Maróti Géza

BRÓDY-MARÓTI Dóra: Apámról, Maróti Gézáról. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 49–53. ill.

710. Mata János

SZÍJ Rezső: Mata János (1907–1944). = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986 (1987) 405–481. ill.

711. Melegh Gábor

VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: Melegh Gábor rejtőzködő Schubert portréja. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 139–152. ill. G

712. Mende Valér

GERLE János: Mende Valér. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 43–48. ill.

713. Mendelsohn, Erich

TIHANYI Judit – HALMOS György: Montázs a 100 éve született Erich Mendelsohn emlékére. Élete, munkássága. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 50–53. ill.

714. Mirkovszky Géza

kiáll. Debrecen, Medgyessy Múzeum, 1987. **ism.** Sz. KÜRTI Katalin = Művészet, 28, 1987, 8. 55–56. ill.

715. Moholy-Nagy László

PASSUTH, Krisztina: Moholy-Nagy. Bp., Corvina; Dresden, Verlag der Kunst; Weingarten, Kunstverl. Weingarten, 1987 465 p. ill. STECKER, Raimund: Wer hat Angst von Moholy-Nagy? Ungarische Künstler in Deutschland. = Das Kunstwerk, 40, 1987, 4–5. 154–155. ill.

VADAS József: László Moholy-Nagy. An Apostle of the Beauty of Technology=Moholy-Nagy László, a technika szépségének apostola. = Interpressgraphic, 1987, 2. 1–17., 2–3. ill.

716. Molnár Farkas

MEZEI Ottó: Molnár Farkas. Bp., Akadémiai K., 1987 38 p., 26 t. ill. (Architektura)

717. Mondrian, Piet Cornelis

HAJDU István: Piet Mondrian. Bp., Corvina, 1987 140 p. ill. (Pantheon)

718. Munkácsy Mihály

BALOGH, László: Mihály von Munkácsy und die Münchner Malerei. = Weltkunst, 57, 1987, 21. 3160–3164. ill.

dim: A veszélyeztetett Munkácsy. = Élet és Irodalom, 1987. február 13. 9.

Perehazy Károly: Jungfer Gyula és Munkácsy Mihály az 1882. évi jelmezes művészbálon Budapesten. > 696.

Sz. KÜRTI Katalin: Munkácsy Krisztus-képei Amerikában. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 45–49. ill.

719. Oláh Sándor

BARANYI Anna: Oláh Sándor. Újvidék, Forum, 1986. **rec.** P. NÁRAY Éva = Híd, 51, 1987, 2. 256–258.

OLÁH Sándor emlékkiállítás. Szabadka, Városi Múzeum, 1986. nov. 23 – 1987. jan. 18. **ism.** DURANCI, Bela = Híd, 51, 1987, 2. 276–278.

720. Olgyay Aladár és Olgyay Viktor

COOK, Jeffrey: Az Olgyay és Olgyay ikeriroda. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 14–17. ill.

721. Paizs Goebel Jenő

kiáll. Szentendre, 1987. **ism.** VADAS József: Mélyhűtött Paradicsom. = Élet és Irodalom, 1987. február 6. 12.

722. Pán József

G. HIDVÉGI Violetta: Adalékok Pán József életéhez és működéséhez. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 193–228. ill. G

723. Péchy Mihály

SÁPI Lajos: Péchy Mihály. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986 (1987) 373–404. ill.

724. Perlrott Csaba Vilmos

BENEDEK Katalin: Perlrott Csaba Vilmos kritikai értékeléséről. = Cumania, 10. 1987 555–578. ill. G

725. Rippl-Rónai József

GELLÉR Katalin: Rippl-Rónai József és a távol-keleti művészet. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 50–55. ill.

Laczkó András: Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom. Bp., Akadémiai K., 1983. **ism.** KERÉK Imre = Dunatáj, 10, 1987, 3. 76–77.

726. Róna József

NAGY, Ildikó: József Róna, a Sculptor of the Fin de siècle. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 106. 1987 212–214. ill.

727. Rousseau, Henri

ROUSSEAU, Henri: Zsvajgój pálmáján. A képeket és verseket vál. Tótfalusi István. Utószó: Cifka Péter. Bp., Móra K., 1987 28 p. ill.

728. Runge, Philipp Otto

KERBER Zoltán: A „kételtőség” problémái. Philipp Otto Runge kísérlete. = Művészet, 28, 1987, 5. 2–6. ill.

729. Scheiber Hugó

LÁNCZ, Sándor: The Rediscovery of Hugo Scheiber (1873–1950). = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 200–203. ill.

Schickedanz Albert

Gerő András: Az Ezredvégi Emlékmű. > 628.

Sinkó Katalin: A Millenniumi Emlékmű, mint kultuszhely. > 631.

Schönbauer Henrik

Két művészlevél Amerikából. Honti Nándor és Schönbauer Henrik levele Beck Ö. Fülöpöz. > 691.

730. Schönberger Armand

András Edit: Schönberger Armand. Bp., Corvina, 1984. **ism.** SALAMON Nándor: Lochnertől Vasarelyig...Öt művészportré – egy sorozatban. = Dunatáj, 10, 1987, 2. 73–74.

Soutine, Chaim

Sík Csaba: Az érinthetetlen. > 249.

731. Steindl Imre

SISA József: Steindl Imre néhány korai munkája. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 153–164. ill. E.

Stróbl Alajos

Kapronczay Károly: Adatok a Semmelweis-szobor történetéhez. > 630.

732. Szakál Albert

Sz. KÜRTI Katalin: Egy elfelejtett köröstarcsai művész, Szakál Albert (1829–1909). = Békési Élet, 22, 1987, 2. 237–242. ill.

733. Szigethy István

kiáll. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1986. > 1986, 2196. **ism.** DÁVID Katalin: Szigethy István kiállításán. = Vigília, 52, 1987, 4. 318. SALAMON Nándor = Művészet, 28, 1987, 9. 58.

734. Tallós Prohászka István

KESZELI Ferenc: Tallós Prohászka István. = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 1. 72–78. ill.

Tatlin, Vlagyimir

Sík Csaba: A Tatlin-rejtély. > 249.

735. Telepy Károly

TELEPY Katalin: Egy pest-budai festőkrónikás. Telepy Károly 1828–1906. = Budapest, 25, 1987, 4. 28–30. ill.

736. Uitz Béla

BAJKAY Éva: Uitz Béla. Bp., Képzőművészeti K., 1987 230 p. ill.

NAGY Zoltán: Uitz Béla művészete a harmincas évek elején. = Művészet, 28, 1987, 3. 2–5., 62–64. ill.

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. > 205.

737. Vadász Endre

Sz. Kürti Katalin: Vadász Endre szegedi kapcsolatai. Szeged, 1986. > 1986, 1190. **ism.** ARATÓ Antal = Kisgrafika, 16, 1987, 1. 44. VADÁSZ Endre kisgrafikai alkotásjegyzéke 2. rész. Összeállította: Sz. Kürti Katalin. = Kisgrafika, 16, 1987, 1. 6–14. ill., 3. rész. = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 45–50. ill.

738. Vajda Lajos

Mándy Stefánia: Vajda Lajos. Bp., Corvina, 1983. **rec.** SZUROMI Pál = Tiszatáj, 41, 1987, 1–2. 196–199. ill.

739. Wieser Ferenc

KOMÁRIK Dénes: Wieser Ferenc (1812–1869). = Művészettörténeti Értesítő, 36, 1987, 1–4. 142–154. ill.

740. Zala György

DORTSÁK György: Erzsébet királyné régi-új szobra. = Budapest, 25, 1987, 8. 33–34. ill.

741. Zichy Mihály

Levelek Zichy Mihályhoz. Közli és bevezeti: Laczkó András. = Dunatáj, 10, 1987, 3. 65–70.

742. Zsolnay

DURANCI, Bela: Zsolnay kerámia. = Létkünk, 17, 1987, 1. 124–139. ill.

Hárs Éva: Romantikus és historizáló elemek a Zsolnay kerámiában. > 566.

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. > 205.

XX. SZÁZAD 1945 UTÁN**Összefoglaló művek**

743. 9 svéd művész. Budapest, Múcsarnok, 1986. nov. 28 – 1987. jan. 4. > 1986, 1201. **ism.** FEUER Gábor = Művészet, 28, 1987, 6. 57–58. ill.

744. 12 művész kiállítása Gerlingenből és környékéről. Tata, Vár, 1987 aug. – szept. Ausstellung von 12 Künstlern aus Gerlingen und Umgebung. Tata, Kuny Domokos Múzeum, 1987. 24 p. ill. (A Kuny Domokos Múzeum képzőművészeti kiállításai)

745. Akt kiállítás, Szentendre, Vajda Lajos Stúdió, 1987. **ism.** KOZMA György: Akt-kiállítás Szentendrén. = Élet és Irodalom, 1987. július 24. 12.

746. AZ AKVARELL. Válogatás Domanovszky Endre főiskolai tanártársai műveiből. Dunaujváros, Domanovszky Képtár, 1987. febr.

- 26-től. A kiáll. rend. Nagy T. Katalin. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987 12 p. ill. (István Király Múzeum közleményei. B. sorozat, 174.)
747. ALKOTÓTELEPEK Bács-Kiskun megyében. Budapest, Budapest Kiállítóterem, 1987. jún. 19 – júl. 12. A kiáll. rend. Tóth Réka. Bev. Albertini Béla, Gyergyádesz László, Probstner János. Bp., 1987 19 p. ill. E
748. ALMÁSI Miklós: Tömegművészet és/vagy elitművészet. = Társadalmi Szemle, 42, 1987, 11. 89–92.
749. Autodidakta. Pest megyei képzőművészek kiállítása. Szentendre, Szentendrei Képtár, 1987. aug. – szept. A kiáll. rend., bev. Hann Ferenc. Szentendre, Szentendrei Képtár, 1987 30 p. ill. G
750. BAKONYVÁRI M. Ágnes: A váci képzőművészeti csoport. = Váci Könyvek, 3. 1987 199–205. G
751. BARANYA Megyei Tárlat, Pécs, Pécsi Galéria, 1987. ápr. 24 – máj. 17. A kiáll. rend. Pinczehelyi Sándor. Pécs, 1987 24 p., ill.
752. BEKE László: Háttérinformációk. = Életünk, 24. 1987. 7. 677–681.
753. BÉLYEGKÉPEK, Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1987. máj. 29 – szept. 25. A kiáll. rend. Geskó Judit. Bev. Perneszy Géza. Bp., 1987 24 p., ill. E **ism.** JÓZSA Ágnes: Postatitkos művészet vagy titkos postaművészet. = Kritika, 1987, 9. 39.
754. BOTKA Ferenc: Az Alföld – mai képzőművészeink szemével. = Élet és Irodalom, 1987. január 9. 12.
755. CHIKÁN Bálint: Vázlat egy csoportképhez I–II. Körkép a romániai magyar képzőművészekről. = Művészet, 28, 7. 2–5. és 8. 5–8. ill.
756. DIALÓGUS IV. Budapest, Fészek Galéria, 1987. ápr. 7 – máj. 1. A kiáll. rend. és bev. Hegyi Lóránd. Bp., 1987. 6 p. ill. [15 diával]
757. DIALÓGUS V. [Klimó Károly, Nádler István, Michael Horsley kiállítása.] Budapest, Fészek Galéria, 1987. nov. 3 – dec. 4. A kiáll. rend. Molnár Éva. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., 1987 6 p. ill. [10 diával]
758. DOCUMENTA 8. Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, 1987. jún. 12 – szept. 20. **ism.** SZOMBATHY Bálint = Új Symposium, 23, 1987, 9–10. 54–58. ill.
759. DUNANTÚLI Tárlat. (6.) (1987) (Kaposvár) VI. Dunántúli Tárlat. Kaposvár, Somogyi Képtár, Somogy Megyei Múzeum, Kaposvári Galéria, 1987. A kiáll. rend. és bev. Pogány Gábor. Kaposvár, 1987. 75 p. ill. G **ism.** POGÁNY Gábor = Somogy, 15, 1987, 6. 95–96.
760. ENGLERTH Miklós: A Tatabányai Képzőművészeti Szabadiskola, 1947–1949. = Új Forrás, 19, 1987, 5. 68–72. ill.
761. FEUER Gábor: Magyarország Hollandiában. = Művészet, 28, 1987, 10. 48–51. ill.
762. FRANK János: Flexibilitás Dortmundban. = Élet és Irodalom, 1987. június 19. 12.
763. FRANK János: Tárlat a vagonban. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 11. 12–13.
764. FRANK János: Vándorkiállítások' 55. = Élet és Irodalom, 1987. április 24. 12–13.
765. HÁTTER-KÉP' 87. Gödöllő, Gödöllői Galéria, 1987. febr. 14 – márc. 8. **ism.** GOLOVICS Lajos = Művészet, 28, 1987, 9. 54–55. ill.
766. HÉT művész kiállítása. [Bakos Ildikó, Böröcz András, El Kazovszkij, Ef Zámbo István, Szűts Miklós, Váli Dezső, Vojnich Erzsébet] Budapest, Ernst Múzeum, 1987. ápr. 29 – máj. 24. A kiáll. rend. Gyetvai Ágnes. Bp., 1987. 12 p. ill. E **ism.** BOROS Géza = Művészet, 28, 1987, 9. 55–56. ill. VADAS József: Hétfejű tárlat. = Élet és Irodalom, 1987. május 15. 13.
767. HETVEN év a békéért. Kiállítás a Vigadó Galériában. 1987. nov. 4 – dec. 6. Szerk. Bajkay Éva. Bp., Vigadó Galéria, 1987 32 p. ill. R
768. Hódmezővásárhelyi Őszi Tárlat (33.) (1986) Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1986. okt. 5 – nov. 16. > 1986, 1280. **ism.** NAGY Imre. = Művészet, 28, 1987, 3. 36–39. ill.
769. HUDRA Klára: Kortárs erdélyi műtermekből. = Művészet, 28, 1987, 8. 59–60. ill.
770. H. K. [HUDRA Klára]: Plein air... kiállítás a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, 1986. dec. 20 – 1987. jan. 20. = Művészet, 28, 1987, 8. 60–61. ill.
771. KÉP-vers / vers-kép. Szövegek. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1987. A kiáll. rend. a katalógust szerk. Ladányi József. Bp., 1987 50 p., ill.
772. KÉPZŐMŰVÉSZEK, iparművészek, fotóművészek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Szerk. Dobrik István. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közművelődési Módszertani Központ, 1987 110 p. ill. E, R, F, G
773. Két brazil festő. [Nair Cremer, Eva Castiel] Budapest, F fiatal Művészek Klubja, 1986. október. **ism.** Ch. B. [Chikán Bálint] = Művészet, 28, 1987, 5. 57–58. Kiállítás a kassai Kelet-szlovákiai Galéria gyűjteményéből. > 197.
774. KOMÁROM megyei művészek kiállítása. Budapest, Képcsarnok Vállalat Csontvá-

- ry-terme, 1987. márc. 12–21. **ism.** WEHNER Tibor = Új Forrás, 19, 1987, 3. 60–62. ill.
775. KORTÁRS magyar képzőművészet/Zeitgenössische bildende Kunst aus Ungarn, Budapest, Múcsarnok, 1987. március 18 – április 18. München, Galerie der Künstler, 29. April – 28. Mai 1987. Vorw. János Miklós Kádár, Éva Gelencsér. Bp., 1987 79 p., ill. **ism.** SÍK Csaba = Új Írás, 27, 1987, 9. 83–93.
776. KOŠČEVIĆ, Želimir: IRWIN. [A ljubljainai IRWIN-csoportról.] = Új Symposium, 23, 1987, 5–6. 38–39. ill.
777. KRUNÁK Emese: Szürrealizmus és neo-szürrealizmus. = Művészet, 28, 1987, 6. 2–6. ill.
778. MÁGIKUS művek. Budapest, Budapest Galéria Kiállítóháza (Lajos utca), 1987. jún. 2 – júl. 1., Szombathelyi Képtár, 1987. júl. 11 – aug. 30. Rend. Keserű Katalin, Török Tamás. Bev. Keserű Katalin. Bp., 1987. 36 p. E **ism.** KOZMA György: Mágikus művek. = Élet és Irodalom, 1987. július 3. 12.
779. Magyarok a XVIII. Sao Paulói Biennálén. Budapest, Bartók 32 Galéria, 1986. okt. 24 – nov. 16. [Ádám Zoltán, Bullás József, Mazzag István, Szikora Tamás] **ism.** HUDRA Klára. = Művészet, 28, 1987, 6. 58. ill.
780. MAI dolgok. A nyolcvanas évek brit festészete és szobrászata. Budapest, Múcsarnok, 1987. ápr. 23 – máj. 31. A kiáll. rend. Dobai Ágnes. Bev. Lewis Biggs, David Elliott, Andrew Brighton. Bp., 1987 162 p. ill. E **ism.** ATTALAI Gábor = Művészet, 28, 1987, 9. 41–45. ill. SÍK Csaba = Új Írás, 27, 1987, 9. 83–93.
781. MAI magyar képzőművészet. A kölesdi Kossuth Lajos Művelődési Házban megrendezett kiállításorozat résztvevőinek közös bemutatkozása 1975–1987, Szekszárd, Művészetek Háza, 1987. máj. 7 – jún. 28. A kiáll. rend. Szentés András. Szekszárd, 1987 48 p., ill. (A szekszárdi Művészetek Háza kiállításai, 11.)
782. Megújulás és hagyomány. A nyolcvanas évek holland művészete. Budapest, Ernst Múzeum, 1986. okt. 3–26. > 1986, 1256. **ism.** FEUER Gábor = Művészet, 28, 1987, 5. 56–57. ill.
783. MENNER Ödön: Forradalmárok a morfingyártásban – a Kabay házaspárról készült újabb képzőművészeti alkotások. = Orvostörténeti Közlemények, No. 117–120. 1987 299–304. ill.
784. MEGYEI tárlat. Szombathely, Savaria Múzeum, 1987. máj. 23 – jún. 15. A kiáll. rend. és a katalógust írta: Tóth Csaba. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 20 fol. ill. (Vas megyei múzeumok katalógusai, 125.)
785. MOLDOVÁN Domokos: Magyar naiv művészek nyomában. Dokumentumok. Bp., Gondolat K., 1987 309 p. ill.
786. MŰVÉSZET a kastélyban. Nemzetközi kiállítás a Zágrabi Egyetemi Központ Galériájának szervezésében. Zaprešić, Novi dvor, 1987. ápr. 24–27. **ism.** KERÉKES László = Új Symposium, 23, 1987, 5–6. 41–44. ill.
787. NAGY Zoltán: Ugyanaz másképp. [Claude Viallat és Gérard Titus-Carmel művészetéről] = Művészet, 28, 1987, 7. 40–45. ill.
788. NÉMETH, Lajos: Kuusikymmenluvun unkarilainen taide. = Taide, 28, 1987, 2. 49–52. ill.
789. ÖNARCKÉPEK '70-'87. Kiállítás a Budapest Galéria Lajos utcai Kiállítóházában, 1987. szept. 1 – okt. 4. A kiáll. rend. és bev. Tóth Réka. Bp., Budapest Galéria, 1987 12 p. ill. E **ism.** BOROS Géza = Kritika, 1987, 11. 39.
790. RÉGI és új avantgárd, 1967–1975. Székesfehérvár, Csók István Képtár, 1987. okt. 24 – dec. 31. Rend. Kovalovszky Márta, Ladányi József. A katalógust bev. Kovács Péter, összeáll. Kovalovszky Márta. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987 69 p. ill. (István Király Múzeum közleményei. B. sorozat, 179. A huszadik század magyar művészete, 12.) Bibliogr. 38–68 p. E **ism.** VADAS József: Eklektikus avantgárd. = Élet és Irodalom, 1987. november 27. 12.
791. A RÉTEG. Kelemen Kata, Székelyi Kati és Oláh Enikő kiállítása. Budapest, Budapest Kiállítóterem, 1987. szept. 30 – okt. 28. A kiáll. rend. és bev. Tóth Réka. Bp., 1987 8 p. ill. E
792. RIDEG Gábor: Milyen kalappal köszönünk? = Művészet, 28, 1987, 8. 2–4.
793. SALAMON Nándor: Kisalföldi képzőművészet. Részlet egy készülő lexikonból. = Műhely, 10, 1987, 5. 60–68. ill.
794. N. SÁNDOR László: Szabad a vásár. Helyzetjelentés a szovjet főváros kiállítótermeiből. = Művészet, 28, 1987, 9. 46–48. ill.
795. STÚDIÓ '86. > 1986, 1268. **ism.** LÓSKA Lajos = Művészet, 28, 1987, 5. 36–39. ill. VADAS József: Mágikus robot. = Élet és Irodalom, 1987. január 16. 12.
796. STÚDIÓ '87. A Fialat Képzőművészek Stúdiójának kiállítása. Budapest, Ernst Múzeum, 1987. dec. 3 – jan. 17. A kiáll. rend. Udvary Ildikó. Bev. Bukta Imre. Bp., 1987. 94 p. ill.
797. SUMUS I. [Kovács Attila és Mengyán András kiállítása.] Budapest, Fészek Galé-

- ria, 1987. dec. 15 – jan. 15. A kiáll. rend. Kovács Attila], Gáyor Tibor, Maurer Dóra. Bev. Perneczky Géza. Bp., 1987. 7 p. ill. [10 diával] 798. SZABADI Judit: Hagyomány és korszerűség. Avantgarde kezdeményezések a 60-as évek magyar festészetében. Bp., Magvető K., 1987 104 p. ill. (Gyorsuló idő) 799. P. SZABÓ Ernő: Szocioművészet. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 4–9. ill.
800. SZEGED képzőművészete, 1960–1985. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1986. dec. 14 – 1987. febr. 15. > 1986, 1271. **ism.** TÓTH Attila = Tiszatáj, 41, 1987, 4. 98–103.
801. SZOLNOKI Képzőművészeti Triennálé. (5.) (1987) V. Szolnoki Képzőművészeti Triennálé. Szolnok, Szolnoki Galéria, 1987. június–július. A kiáll. rend. Menyhért László. Bev. Tálás László. Szolnok, 1987 72 p. ill. **ism.** EGRI Mária = Művészet, 28, 1987, 11–12. 82–84. ill.
802. P. SZÜCS Julianna: Paintings Have Their Own Destiny Too=A képeknek is megvan a maguk sorsa. = Interpressgraphic, 1987, 3. 24–29., 8–9. ill.
803. SZUROMI Pál: Tükrök, nemzedékek. Szeged képzőművészete, 1960–1985. = Művészet, 28, 1987, 7. 36–39. ill.
804. SZÜCS György: Bálvány és narkotikum. = Művészet, 28, 1987, 6. 44–47. ill.
805. TAMPEREI képzőművészek kiállítása, Miskolc, Miskolci Galéria, 1987. szeptember 23–október 16. Bev. Heino Marjukka. Miskolc, 1987 12 p., ill.
806. TAVASZI tárlat. Eger, A Hevesi Szemle Galériája, 1987. **ism.** FARKAS András = Hevesi Szemle, 15, 1987, 3. 72–73.
807. T-shirt. Budapest, Tölgyfa Galéria, 1987. **ism.** ACSAY Judit = 1987, 12. 46. KOZMA György: T-shirt-kiállítás. = Élet és Irodalom, 1987. október 30. 12.
808. ÚJ Stúdiósok. A Fiatal Képzőművészek Stúdiójának kiállítása, Baja, Művelődési Központ, 1987. okt. 19 – nov. 2. A kiáll. rend. Olajos György. Baja, 1987 14 p., ill.
809. VADAS József: Élni a mi időnkben. = Élet és Irodalom, 1987. április 10. 12.
810. VADAS József: Céhen kívül [Kecske-mét: amatőr képzőművészeti fórum és kiállítás]. = Élet és Irodalom, 1987. július 17. 12.
811. VAN-E még értelme a művészetnek? Körkérdés. Szerk. Haynal Kornél. [Karl Gerstner, Markus Lüpertz, Rune Mields, Helmut Pfeuffer, Georg Karl Pfahler, Arnulf Rainer, Hella Santarossa, Bernard Schultze, Emil Schumacher, Günter Uecker, Anna Margit, Bak Imre, Barabás Márton, Kádár János Miklós, Kocsis Imre, Wahorn András] = Kritika, 1987, 2. 24–28. ill.
812. VÁLOGATÁS a Ludwig Gyűjtemény modern művészeti anyagából. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1987. A kiáll. rend. Wolfgang Becker, Borbély László. Bev. Irene és Peter Ludwig, Wolfgang Becker. Bp., 1987 119 p. ill. G
813. A VÁSÁRHELYI Műhely kiállítása, Senta, Múzeum, 1987 december. Bev. Dömötör János. Hódmezővásárhely, 1987 22 p., ill.
814. Velencei Biennálé (42.) (1986) > 1986, 1282. **ism.** NAGY Zoltán: Térformálás perspektívával és anélkül. = Művészet, 28, 1987, 4. 33–37. ill. SINKOVITS Péter = Művészet, 28, 1987, 3. 40–45. ill..
815. VESZPRÉM Megyei Őszi Tárlat (24.) (1987) (Veszprém) XXIV. Veszprém Megyei Őszi Tárlat, Veszprém, Bakonyi Múzeum, 1987. nov. 6 – dec. 6. A kiáll. rend., bev. Gopcsa Katalin. Veszprém, 1987 28 p., ill. (A Veszprém megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványai)

Építészet

816. BACHMANN, Wolfgang: A szellem gyenge, de a beton követi. Antropozófikus építést az NSZK-ban. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 44–47. ill.
817. BALOGH István: Az építészeti rajzról. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 5. ill.
818. BODOR Ferenc: Örökség – az eszpresszó üzenete. = Janus, 1987, 3. ill.
819. CSÁK Máté: A Fullánk utcai átriumos családi ház. = Művészet, 28, 1987, 5. 48–49. ill.
820. DLUSZTUS Imre: Gyengécske környezetkultúra. Beszélgetés a magyar építészetéről Borvendég Bélával. = Élet és Irodalom, 1987. július 10. 7.
821. Építészeti modellkiállítás, Miskolc, 1986. **ism.** BORVENDÉG Béla: Mihaszna [megnyitó]. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 98.
822. GERŐ László: Miért kell tönkretenni a szép budapesti metróállomásokat. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 4. 296.
823. HAJLÉK. A Pécs Csoport építészeinek kiállítása. Budapest, Budapest Kiállítóterem, 1987. A kiáll. rend. Sulyok Miklós. Bev. Sulyok Miklós, Csete György. Bp., 1987 30 p. ill. G
824. Harkai Imre: Gondolatok az élettérről. Újvidék, Fórum, 1986. **rec.** KLEIN Rudolf = Létünk, 17, 1987, 2. 399–396.
825. HOFER Miklós: A Budavári elhelyezés tanulmányterve [Nemzeti Színház]. =

- Színháztechnikai Fórum, 14, 1987, 2. 29–31. ill.
826. Holland építészet és várostervezés, 1940–1980. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 1986. > 1986, 1307. **ism.** TIMON Kálmán: Hollandia Magyarországon. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 91–92. ill.
827. KISMARTY LECHNER Kamill: A II. világháború utáni iskolépítés néhány adata. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 25–29. ill.
828. KLEIN Rudolf: Szabadságtényezők az építészetben. Participatív lakásépítés. [Doktori disszertáció.] = Új Symposion, 23, 1987, 3. 1–48. ill.
829. Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1986. **rec.** HAVAS Gábor = Kultúra és Közösség, 1987, 2. 104–108.
830. KŐSZEGHY László: A megújulás keresése. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 25. ill.
- Lavrentiev, Alexandr: Object Metaphors. New Ideas in Design and Architecture=Tárgymetaforák. Új koncepciók a formatervezésben és az építészetben. > 928.
831. A MAI svéd építészet. Szerk. Gunilla Lundahl. Bp., Műszaki K., 1987 204 p. ill.
832. MAKÓVECZ Imre: Felszólalás a sárospataki népfőiskolai találkozón, 1985. = Kultúra és Közösség, 1987, 5. 177–180.
833. MAROS Tamás: A kettes számú csapda: a családi ház. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 26–29. ill.
834. MÁTRAI Péter: Spontán építészet. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 38–3. ill.
835. MORAVÁNSZKY Ákos: Kritikai kísérletek. Építészetelmélet Magyarországon – egy folyóirat tükrében. = Új Symposion, 23, 1987, 1–2. 91–92. ill.
836. PALÁNKAI Tibor – SIPOS György – VESMÁS Péter: Szegedi foghíjak. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 40–43. ill.
837. PAPP László: Egyetemes építészet. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 20–28. ill.
838. PAPP László: A mai építészet problémái. = Új Látóhatár, 38, 1987, 3. 368–375. ill.
839. PAZÁR Béla: Az „Évkönyv” illusztrálására beküldött építészeti rajzokról. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 6. ill.
840. POLGÁR Kornél: Alapfokú iskolák Hollandiában. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 58–60. ill.
- Pusztai László: A népies irányzat továbbélése 1940–1950 között. > 604.
841. RÉV Ilona: Templomépítészetünk ma. Bp., Corvina, 1987 109 p., ill. (Irisz) **ism.**
- BALOGH Péter: Templomépítészetünk ma. Gondolatok Rév Ilona könyvéről. = Confessio, 11, 1987, 3. 122–125. HERNÁDI Miklós: Az emeletes falu. = Élet és Irodalom, 1987. október 9. 10. JÓZSEF Dénes = Kritika, 1987, 11. 38–39.
842. Scheriber, Mathias: Deutsche Architektur nach 1945 Jahre Moderne Architektur in der Bundesrepublik. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1986. **ism.** MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 102–103.
843. SERES Antal: Az építőiparról – más-keppen. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 22, 1987, 3. 273–281. ill.
844. SEYFRIED Hedvig: Mit használhat és mit árthat az építész a gyerekeknek? = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 46.
845. SIMON Mariann: Az építészeti giccs fogalom változása a hatvanas-hetvenes években. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 44–45.
846. ŠOŠTAREC, Vesna: Tér és környezet. = Új Symposion, 23, 1987, 1–2. 85–87. ill.
847. SZABÓ Zsombor: Gondolatvázlatok a Vajdaság újabb építészettörténetéhez. = Új Symposion, 23, 1987, 1–2. 88–90. ill.
848. TÓTH Sándor: Új házak a pécsi történelmi belvárosban. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 32–39. ill.
849. TURÁNYI Gábor: A Mesteriskola IX. ciklusának felvételi tervpályázata: a Magyar Építészeti Múzeum. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 3–7. ill.
850. TURÁNYI Gábor: Városi házak. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 2.
851. VENDÉGEK. Szállóépítészeti kiállítás. Budapest, Budapest Galéria, 1987. **ism.** VADAS József: Ciki. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 18. 13.
852. VISY László: Építészeti kultúránkról. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 7–9. ill.

Várostervezés, urbanisztika

853. FÓTI Péter: Életminőség és lakásminőség. = Forrás, 19, 1987, 11. 37–48.
854. GYÓRFFY Dezső: Fejezetek Salgótarján városépítésének négy évtizedéből. I. rész. = Nógrádi Szemle, 18, 1987, 2. 86–94. ill. II. rész. = uo. 18, 1987, 3. 105–112. ill. III. rész. = uo. 18, 1987, 4. 92–97. ill.
855. HATVANI Dániel: Kertváros vagy periféria? = Forrás, 19, 1987, 11. 49–63.
856. OSZLAY István: A Váci utca „folytatása”. Tervek a Belváros déli részének rendezése. = Budapest, 25, 1987, 1. 6–12. ill.

857. PITI Zoltán: A történeti város rehabilitációja – a városfejlődés új útja [Pécs]. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 1. 67–71. ill. E
858. POLÓNYI Károly: Tervek a Gül Baba türbe környékének rendezésére. Nemzetközi építész alkotótábor, Budapest, 1987. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 81–85. ill.
859. SEDLMAYR János: Válasz néhány kérdésre [Esztergom rendezési terve]. = Városépítés, 23, 1987, 2. 29–30.
860. SZÁLE László: Körgyűrű és kártyavár [Budapest, III. Óbuda]. = Budapest, 25, 1987, 6. 21. **hozzászólás:** ÁGOSTHÁZI László: Csak körgyűrű? = Budapest, 25, 1987, 9. 14.
861. WINKLER Gábor: Apró házak a panelek mellett. A győri Schweidel utca. = Műhely, 10, 1987, 1. 10–20. ill.
862. WINKLER Gábor: Óvárosi tömbök ott-honossá tétele Győrben. = Városépítés, 23, 1987, 6. 3. ill.

Szobrászat

863. BÁNSZKY Pál: Játékszerek és játszótérek. Válogatás és ajánló katalógus az I. és II. országos szobai és játszótéri pályázatok anyagából. Bev. Bánszky Pál, Kriston Vízi József. Kecskemét, Katona József Múzeum, 1987 32 p. ill.
864. BUDAPESTI Nemzetközi Kisplasztikai Kiállítás. (7.) (1987) VII. Budapesti Nemzetközi Kisplasztikai Kiállítás. Budapest, Műcsarnok, 1987. szept. 3 – okt. 18. A kiáll. rend. Frank János. Bev. Aradi Nóra. Bp., 1987 278 p. ill. E **ism.** HERTH Viktória = Kritika, 1987, 12. 45–46. KOZMA György: Műcsarnok. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 18. VADAS József: Jó mulatság. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 25. 12. 13.
865. DUNAÚJVÁROSI Acélszobrász Alkotótelep 1974–1987. Szerk. Ferenczi Istvánné. Bev. Bognár Ferenc, Koré Sándor. Dunaújváros, Dunai Vasmű, 1987 32 p., ill.
866. LÓSKA Lajos: Magyar szobrászat: 1970–1980. = Új Forrás, 19, 1987, 1. 57–62. ill.
867. MOCANU, Aurelia: Şantiere ale artei tinere – Izvorul Mureş ului. = Arta, 34, 1987, 5. 22.
868. NAGY, Zoltán: Mohácsin teistelon mustokenttä [Mohácsi szoborpark]. = Taide, 28, 1987, 2. 24–27. ill.
869. NEMZETKÖZI Szobrász Szimpozion. Vállány, 1984–1985. Összeáll. Rideg Gábor. Siklós, Baranyai Alkotótelepek, 1987 46 p. ill.
870. ORSZÁGOS Kisplasztikai Biennálé. (10.) (1987) (Pécs) X. Országos Kisplasztikai

- Biennálé. Pécs, Pécsi Galéria, 1987. júl. 5 – aug. 23. A kiáll. rend. Sárkány József. Kovács Orsolya. Bev. Romváry Ferenc. Pécs, 1987 68 p. ill. (A Janus Pannoniusz Múzeum Művészeti Kiadványai, 57.) G, E **ism.** KOVÁCS Orsolya = Művészet, 28, 1987, 9. 38–40. ill. VADAS József: Huszadrang. = Élet és Irodalom, 1987. augusztus 28. 13.
871. PÁLFALUSI János: Dunaújvárosi acélszobrok. = Új Írás, 27, 1987, 11. 95–96. ill.
872. RADULESCU, Dinu: Prezente româneşti – Villány '86. = Arta, 34, 1987, 5. 37–38.
873. SZILLI Gyula: A kaposvári Kossuth-szobor avatása. = Somogy, 15, 1987, 4. 89–92.
874. Szobortervek 1987. Münster, Tartományi Múzeum, 1987. **ism.** SZÜCS György = Művészet, 28, 1987, 11–12. 96–98. ill.
875. WEHNER Tibor: Kópia. Három új budapesti szobor [Györfi Sándor, Kiss István, Varga Imre]. = Művészet, 28, 1987, 6. 28–33. ill.
876. Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Bp., Gondolat K., 1986. > 1986. 462. **ism.** ACSAY Judit = Kritika, 1987, 7. 40–41. E. NAGY Lajos = Új Forrás, 19, 1987, 4. 73–76. ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

877. A. A. [ARATÓ Antal]: Huszonöt éves a Pécsi Kisgrafika. Barátok köre. = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 16–18. ill.
878. A DOPP-csoport. [Ducki Krzysztof, Orosz István, Pinczehelyi Sándor és Pócs Péter plakátkiállítás.] Pécs, Kisgaléria, 1987. **ism.** KOVÁCS Orsolya = Művészet, 28, 1987, 6. 64. ill.
879. BALATONI Kisgrafikai Biennálé (9.) (1987) (Tihany) IX. Balatoni Kisgrafikai Biennálé, Tihany, Tihanyi Múzeum, 1987. jún. 19 – okt. 31. A kiáll. rend. Gopcsa Katalin. Bev. Sümegi György. Veszprém, 1987 44 p., ill. **ism.** ARATÓ Antal = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 3–6. ill. SÜMEGI György: Bevezető a IX. Balatoni Kisgrafikai Biennálé katalógusához. = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 10–11. ill. VADAS József: Ábrándok. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 4. 12.
880. BUDAPESTI falfirkák I–II. Budapest, Fényes Adolf Terem, 1986. ápr. 30 – júl. 13. [Kiss Mihály gyűjteménye ápr. 30 – jún. 1., Bakos Zoltán gyűjteménye júl. 13-ig]. A kiáll. rend. Feuer Gábor. A kötetet szerk. Kovács Ákos. Bp., 1986 113 p. ill. > 1986, 1361. **ism.** FEUER Gábor = Művészet, 28, 1987, 3. 57–58. ill.

881. HEGYI, Lóránd: Minuuden kuvia [Bak Imre, Birkás Ákos, Kelemen Károly, Nádler István]. = *Taide*, 28, 1987, 2. 28–32. ill.

882. HORTOBÁGYI Alkotótábor 1987. Szerk. Égerházi Imre. Bev. Sz. Kürti Katalin. Debrecen 1987 48 p., ill.

883. HUPPÁN Béla: A számítógépes grafika és a sajtó. = *Jel-kép*, 8, 1987, 4. 93–102. ill.

884. IBOS Éva: Képeslapok Békéscsabáról. Az alkalmazott grafikai művészetleproll. = *Művészet*, 28, 1987, 10. 14–16. ill.

885. Lengyel festészet. Budapest, Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1987. júni. 5–26. A kiáll. rend. Orosz Péter. Bp., 1987 62 p., ill.

886. A mai magyar plakát. Válogatás az utolsó tíz év legjobbjaiból. Szerk. Kulinyi István. Bev. Horváth György. Bp., Rozmaring Kontakt, 1985–1986. rec. P. SZÚCS Julianna = *Társadalmi Szemle*, 42, 1987, 4. 100–104. VADAS József: A rejtőzködő plakát. = *Élet és Irodalom*, 1987. március 6. 13.

887. „...MEGLEPETÉS...olvasóink részére!” Nemzetközi Művészkiállítás. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987. okt. 28 – dec. 7. Rend. Askercz Éva, Kovalovszky Márta, Ladányi József. Bev. Kovalovszky Márta. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987 16 p. ill E (István Király Múzeum közleményei. B. sorozat, 178.)

888. NEUE Sensibilität. Ungarische Malerei der 80er Jahre. 23. Januar bis 1. März 1987. Essling, Galerie der Stadt Essling. Bearb. Lóránd Hegyi. Essling, 1987 171 p., ill.

889. Nemzetközi Grafikai Biennálé. (11.) (Krakkó) (1986) > 1986, 1386. ism. KRUNÁK Emese = *Interpressgraphic*, 1987, 3. 70–78., 11. E ill.

890. NEMZETKÖZI Grafikai Biennálé. (Ljubljana) (1987) ism. P. NÁRAY Éva = *Híd*, 51, 1987, 12. 1559–1563.

891. A NŐ a kisgrafikában. Kiállítás Boros Edit gyűjteményéből. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1987. A kiáll. rend. Madarász Margit. Bev. Boros Edit. Veszprém, 1987 32 p. ill. (Kisgrafikai füzetek, 21.) ism. ARATÓ Antal = *Kisgrafika*, 16, 1987, 2–3. 21.

892. Országos Rajzbiennálé (Salgótarján) (3.) (1986) > 1986, 1390. ism. ARADI Nóra, SÜMEGI György = *Palócföld*, 21, 1987, 1. 78–82. LÓSKA, Lajos: Hungarian Graphic Art 1986. The Biennale of Salgótarján. = *The New Hungarian Quarterly*, 28. No. 106. 1987 207–209. ill.

893. PETRE Mária: „These Paintings Are the Real Thing, They Are Simple And They Are Folksy.” The Naive Painters of Nicaragua = „Ezek a művészek igaziak, egyszerűek,

népiek.” Nicaragua naiv festői. = *Interpressgraphic*, 1987, 4. 48–53., 10–11. ill.

894. RAJZOK és grafikák az ÉS-ben. Budapest, Budapest Kiállítóterem, 1987. márc. 20 – máj. 3. ism. NEMES György: Száznyolcvan rajz. = *Élet és Irodalom*, 1987. március 27. 14. SZABADOS Árpád: ... és rajzok – ... ÉS-rajzok. = *Élet és Irodalom*, 1987. március 20. 24.

895. RÉZKARCOLÓ Művészek Alkotóközössége, 1950–1987. A katalógust írta és szerkesztette Menyhart László. Bp., Rézkarcoló Művészek Alkotóközössége, 1987 107 p. ill.

896. VAN-E napjainkban balatoni festészet? Kerekasztal-beszélgetés. Szerk. Laczkó András. [Részvevők: Szikra János, Gerő Kázmér, Kovács Péter, M. Novák András, Topor András, Leitner Sándor, Czinkotay Frigyes.] = *Somogy*, 15, 1987, 4. 73–81.

897. VESZPRÉM Megyei Őszi Tárlat (24.) (1987) XXIV. Veszprém megyei Őszi Tárlat. Bakonyi Múzeum, 1987. nov. 6. – dec. 6. A kiáll. rend., bev. Gopcsa Katalin. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1987 28 p., ill.

Fotóművészet és új médiák

898. ANTAL István: Magyar táj, skót szemmel. Iain Patterson magyarországi kalandjai. = *Művészet*, 28, 1987, 6. 48–49. ill.

899. Digitart. Számítógép-művészeti kiállítás. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1986. nov. 28 – dec. 28. > 1986, 1408. ism. BÁN András = *Művészet*, 28, 1987, 6. 34–36., 61–63. ill.

900. FÁBIÁN László: Ami... Kétely és meditáció a fotóról. = *Fotóművészet*, 30, 1987, 2. 45–46. E

901. FORGÁCS Éva: A (fény)képek hatalma. = *Fotóművészet*, 30, 1987, 2. 33–35. ill. E

902. GERA Mihály – TÓTH Péter: A mosoly. = *Janus*, 1987, 3. ill.

903. GYÁRFÁS Péter: Az Új Tükörről a Lui-ig. = *Fotóművészet*, 30, 1987, 2. 30–32. ill. E

904. HAJDÚ Éva: The Art of the Intelligent Machine. Creative Computer Graphics=A gondolkodó gép művészete. Creative Computer Graphics. = *Interpressgraphic*, 1987, 2. 45–49., 7–8. ill.

905. HAJDÚ Éva: A „legolvasottabb” képek. = *Fotóművészet*, 30, 1987, 2. 9–13. ill. E

906. HAJDÚ István: Nyitott szájak, piros betonkeverők. = *Fotóművészet*, 30, 1987, 2. 5–6. ill. E

907. HARMADIK. A Fiatalok Fotóművészeti Stúdiójának harmadik tárlata. Budapest,

- Ernst Múzeum, 1986. november 5–30. Rend. Pilaszanovich Irén. Bev. Beke László, Gera Mihály, Albertini Béla. Bp., 1987 22 p. ill. E **ism.** P. SZABÓ Ernő = Fotóművészet, 30, 1987, 1. 28–34. ill. E
908. KÉP és fotó, Paks, 1980–1986, Paks, MMK Galéria, 1987. A kiáll. rend. Halász Károly. Bev. Romváry Ferenc. Paks, 1987 62 p., ill.
909. MAGYAR Fotográfia 1987, Budapest, Múcsarnok, 1987. máj. 22 – júl. 12. A kiáll. rend. Baranyi Judit. Bev. Markovics Ferenc, Daniela Mrázková, Colin Ford. Bp., 1987 94 p., ill. **ism.** ALMÁSI Miklós = Fotóművészet, 30, 1987, 3. 9–13, 45–46. GRUNWALSKY Ferenc = Fotóművészet, 30, 1987, 3. 14–19, 47–48. GYERTYÁN Ervin = Fotóművészet, 30, 1987, 3. 20–21. ill. VARSÁNYI Gyula = Kritika, 1987, 9. 38.
910. MÓSER Zoltán: „A fényképezőgép megteklik veled”. Barátaimnak és fotós kollegáknak a vita és a megértés jegyében. = Új Forrás, 19, 1987, 6. 63–73. ill.
911. MŰHELY 67'. BICZÓ Dezső beszélget Horváth Istvánnal, Tahin Gyulával, Balogh P. Lászlóval, Müller Magdával, Schopper Tiborral, Szabóky Zsolttal, Bence Pállal és Bauer Györggyel. = Fotóművészet, 30, 1987, 4. 11–27., 48–54. ill. E
912. A STÚDIÓ NADAR kiállítása. Eger, A Hevesi Szemle Galériája, 1987. **ism.** VEGVÁRI Lajos = Hevesi Szemle, 15, 1987, 3. 74–75. ill.
913. P. SZABÓ Ernő: Gép helyett kép? = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 21–24. ill. E
914. SZÉKELY András: Vizuális kihívás. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 15–17. ill. E
915. P. SZŰCS Julianna: Kolumbusz tojása. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 25–26. ill. E
916. VADAS József: Ahogy egy reklámfőnök látja. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 27–29. ill. E
917. VADAS József: Eszköz és nyelv. Beszélgetés Miklós Pállal. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 3–4. ill. E
- Iparművészet
918. ACSAY Judit: A Paksi Atomerőmű vezérlőtermének bútorai. = Ipari Forma, 11, 1987, 2. 15–17. ill.
919. BENKŐ Cs. Gyula: A vizualitás, a gazdasági tevékenység és a kultúra összefüggései. = Ipari Forma, 11, 1987, 1. 16–18.
920. BODOR Ferenc: Formatervezés és ökológia. = Ipari Forma, 11, 1987, 2. 1–4. ill.
921. BODOR Ferenc: Vendéglők, kávézók, üzletek Magyarországon a 80-as években. I.–II. = Ipari Forma, 11, 1987, 5. 22. és 6. 29. ill.
922. ERNYEY Gyula: Az egyszerűség esztétikája. Részletek. = Ipari Forma, 11, 1987, 2. 12–14.
923. ERNYEY Gyula: A Thousand Buddhas and Top-Design=Ezer Buddha és top design. = Interpressgraphic, 1987, 3. 30–39., 13–16. ill.
924. FIATAL Iparművészek Stúdiója, Budapest, Vigadó Galéria, 1987 **ism.** VADAS József: Ünneprontás. = Elet és Irodalom, 1987. szeptember 11. 13.
925. GAUL Emil: Tervezzünk tárgyakat! – 1987. = Ipari Forma, 11, 1987, 2. 26–27. ill.
926. GÉPIPARI – Formatervezési Triennálé. (2.) (1987) (Székesfehérvár) 2. Gépipari – Formatervezési Triennálé. Székesfehérvár, 1987., Alba Regia-napok. „A művészek a saját fiókjukba nem tudtak belenézni?” Beszélgetés Kovács Péterrel. = Ipari Forma, 1987, 11, 5. 4–5. ill., „Gépipari formatervezésünk a triennálé tükrében.” POHARNOK Mihály beszélget Barákányi Attilával, Ernyey Gyulával és Gollob Józseffel. = Ipari Forma, 11, 1987, 5. 6–9. ill.
927. H. I. [HELYES István]: Osztrák Formatervezési Állami Díjak és kitüntetések. = Ipari Forma, 11, 1987, 2. 18–19. ill.
928. LAVRENTIEV, Alexandr: Object Metaphors. New Ideas in Design and Architecture=Tárgymetaforák. Új koncepciók a formatervezésben és az építészetben. = Interpressgraphic, 1987, 1. 23–29., 7–8. ill.
929. MANUFAKTURÁLIS tárgyak. Bachmann Gábor, Benedek Olga, Dobány Sándor, Kovács Attila, Vida Judit kiállítása. A kiáll. rend. [Bachmann Gábor]. Bev. Dvorszky Hedvig. Bp., 1987 4 p. ill. [10 diával]
930. S. NAGY Katalin: Lakberendezési szokások. Bp., Magvető K., 1987 360 p. ill. (Gyorsuló idő) **ism.** HERNÁDI Miklós: Az emeletes falu. = Elet és Irodalom, 1987. október 9. 10.
931. S. NAGY Katalin: A polgári lakáskultúra ürügyén a zsidóságról. = Kultúra és Közösség, 1987, 6. 90–94.
932. S. NAGY Katalin: Zűrzavar az utcán. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 19–20. ill. E
933. NEMZETKÖZI Ipari Formatervező Műhely. Beszámoló a VIII. Nemzetközi Ipari Formatervező Műhely tanácskozásáról. Zsennye, 1985. szept. 29 – okt. 5. Szerk. Tamás Mihály. Bp., Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége, 1987 112 p. ill. R, E **benne:** Horányi Özséb: A vizuális kommunikáció összefüggése a kultúrával. 26–27. S.

Nagy Katalin: Az ipari formatervezés jelentősége a vizuális kommunikációban. 44–46.

934. **SOLTÉSZ György**: Élet – forma – tervezés. = *Ipari Forma*, 11, 1987, 2. 20–22. ill.

935. **SZILY Imre Balázs**: Holland formák 1987. Ipari formatervezés Hollandiában. = *Ipari Forma*, 11, 1987, 6. 15–17. ill.

936. **SZILY Imre Balázs**: Olasz formatervezési kiállítás. = *Ipari Forma*, 11, 1987, 6. 18–19. ill.

937. **ÜNNEP**. A Fialat Iparművészek Stúdiójának tárlata az Ernst Múzeumban, 1987. aug. 29 – szept. 20. Rend. Udvary Ildikó, E. Szabó László, Futó Tamás. Bev. O. Ecker Judit, Hernádi Miklós. Bp., Artunion, 1987 99 p. **ism.** **ACSAY Judit** = *Ipari Forma*, 11, 1987, 6. 22–23. ill. **VADAS József**: A régi nem üdvözít. = *Élet és Irodalom*, 1987. május 22. 12.

938. **VADAS József**: Csak a kocka? [bútorgyártás, formatervezés]. = *Élet és Irodalom*, 1987. január 30. 12.

939. **Vadas József**: Nem mindennapi tárgyaink. Bp., Szépirodalmi K., 1985. > 1985, 1868. **rec.** **MIKLÓS Pál** = *Társadalmi Szemle*, 42, 1987, 1. 109–111.

940. **WAGNER István**: Magyarok Erfurtban és Berlinben. Nyerteseink az iparművészeti kvadriennálén. = *Művészet*, 28, 1987, 2. 52–54. ill.

941. **ZSENNEYEI Műhely 1978–1987**. Tervezőművészek nemzetközi tanácskozása. Jubileumi kiadvány. Fotogaléria és válogatás a Műhelyen elhangzott előadásokból. Bp., Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége, 1987 101 p. ill. E

Fémművesség

942. **NEMZETKÖZI Zománcművészeti Alkotótelep kiállítás**. Kecskemét, Erdei Ferenc Megyei Művelődési Központ, 1987. **ism.** **GOÓR Imre** = *Forrás*, 19, 1987, 12. 82–85. ill.

Érem, pénz, pecsét

943. **ORSZÁGOS Érembiennálé**. (6.) (1997) (Sopron) Lábasház, 1987. **ism.** **GYÁRFÁS Péter** = *Művészet*, 28, 1987, 11–12. 78–81. ill.

Kerámia, üveg

944. **KERÁMIA Szimpózium**, Siklós, 1987. Bev. Komor István. Siklós, 1987 20 p., ill. **ism.** **RI-DEG Gábor** = *Művészet*, 28, 1987, 4. 8–13. ill.

945. **Kettőspont**. Kilenc keramikumművész kiállítása. Szentendre, Művésztelepi Galéria, 1986. okt. 12 – nov. 16. **ism.** **WEHNER Tibor** = *Művészet*, 28, 1987, 3. 59–60. ill.

Bútor, enteriőr

946. **BÁN András**: A lakás romantikája. Bp., Corvina, 1987 59 p. ill. (A szép otthon)

Textil és viselet

947. **ADORJÁN Imre**: Anatóliai gyapjúszőttek. = *Művészet*, 28, 1987, 8. 48–52. ill.

948. **A 7. IPARI Textilművészeti Biennálé díjnyerteseinek kiállítása**. Katona Györgyi, Kiss Katalin, Vereczkey Szilvia lakástextiljeinek kiállítása. Szombathely, Savaria Múzeum, 1987. júl. 25 – szept. 6. Rend. Herczeg Ibolya. A katalógust szerkesztette: Torday Aliz. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 12 p. ill. E (Vas megyei múzeumok katalógusai, 126.)

949. **Laufer**. Textilfestészet. Budapest, Műcsarnok, 1986. nov. 28 – 1987. jan. 4. bev. **Polgár Csaba**. Bp., Műcsarnok, 1987 1 lep. ill. **ism.** **NAGY Zoltán**: Laufer m.v. = *Művészet*, 28, 1987, 5. 40–43. ill. **VADAS József**: A hulladék szépsége. = *Élet és Irodalom*, 1987. január 9. 13.

950. **VADAS József**: Divat a butik. = *Élet és Irodalom*, 1987. április 24. 12.

951. **Válogatás a szombathelyi Savaria Múzeum modern textil gyűjteményéből**, Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1984. **ism.** **KOVALOVSZKY Márta**: Az új textil. = *Alba Regia* 23. 1987 284.

Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények

952. 1986. évben a Képző- és Iparművészeti Lektorátus engedélyével elhelyezett közterületi alkotások [listája]. = *Tájékoztató*, No. 40., 1987. 27–40.

953. **CALLMEYER Ferenc**: Új szelek... = *Magyar Építőművészet*, 78, 1987, 2. 48.

954. **GAZDA Antal** – **PÉRI József**: Nem kedvezményt kérünk! [művészek adózási kérdései]. = *Élet és Irodalom*, 1987. november 27. 4.

955. **A MAGYAR Építőművészek Szövetségének tisztújító közgyűlése**, 1986. október 17–18. + **POLÓNYI Károly**: Egy elmaradt

- hozzászólás. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 33–36., 36–37.
956. MÉSZ hírek. Elnökségi ülések. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 61–62.
957. A MÉSZ rendes tagjai. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 109–123.
958. P. SZABÓ Ernő: A zsúri mint szolgáltatás. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 41–43. E
959. SZIMPÓZIUMOK. A Művészet összeállítására a szimpóziumokról. = Művészet, 28, 1987, 2. 1–37. ill. **tartalma:** *Sümege György:* Művésztelep, alkotótelep, alkotóműhely, szimpózium – mi lesz veletek? 1–2. *Bán András:* Újra a Dicső Társaságról. 4–9. *Rüdeg Gábor:* Tanácsalanság a tanácskozáson. 10–11. *Menyhárt László:* Szimpóziumaink „szürke emenciája” – Kecskeméti Kerámia Kísérleti Stúdió. 12–16. *Demjén Imre:* A Zsenneyi Műhelyről. 17. *Egri Mária:* A Mezőtúri Alkotótábor. 18–20. *Tóth Elemér:* Salgótarjáni Nemzetközi Grafikai Művésztelep – Mátraalmáson. 21–23. *Lóska Lajos:* Jubileum után – számvetés előtt. 24–26. *Novotny Tihamér:* Bemutatkozik a Szentendre-i Grafika Műhely. 27–31. *Kovács Orsolya:* A Pécsi Grafikai Műhely. 32–35. *Lóránd Klára:* A Tiszakécskei Alkotótábor (Tíz év számvetése). 36–37.
960. TIMON Kálmán: Közgyűlési visszatekintés (MÉSZ-közgyűlés, 1986. október 17–18.). = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 59.
961. VADAS József: Művészeti infláció vagy optikai csalódás? = Kritika, 1987, 8. 22–24. ill.
- A művészet határterületei**
962. ATTALAI Gábor: Dobja el... = Kritika, 1987, 8. 24–25. ill.
963. FELIRATOS falvédők. Szerk. Kovács Ákos. Bp., Corvina, 1987 98 p. ill. (Irisz) **benne:** *Bodrogi Tibor, Csilléry Klára, Sinkó Katalin, Sztrés Erzsébet, Kriston Vizi József, Hankiss Elemér, Kovács Ákos* írásai. **ism.** HERNÁDI Miklós: Az emeletes falu. = Élet és Irodalom, 1987. október 9. 10. SZEPESE Erika = Kritika, 1987, 11. 39.
964. FRÁTER Zoltán: Médiumok, víziók. Induló költők, vizuális költészet. = Palócföld, 21, 1987, 3. 50–59. ill.
965. KOZMA György: A mindennapok művészete. = Élet és Irodalom, 1987. november 20. 13.
966. MAGYARORSZÁGI tetoválások, Budapest, Fényes Adolf Terem, 1987. **ism.** KOZMA György: Tetoválás. = Élet és Irodalom, 1987. október 2. 13.
967. S. NAGY Katalin: A kirakatokról. = Jel-kép, 8, 1987, 3. 51–58. ill. E
968. S. NAGY Katalin: Mindennapi kultúránkról. = Kultúra és Közösség, 1987, 5. 30–36.
969. ZAGORIČNIK, Franci: WEASTEAST egytől-tizenegyig. [Vizuális költészeti melléklettel.] = Új Symposion, 23, 1987, 7–8. 1–3. ill.
970. ZSILKA Tibor: Comics, As An Art Form = A képregény, mint műfaj. = Interpressgraphic, 1987, 4. 40–47., 9–10. ill.
- Színház és látványosság**
971. DLUSZTUS Imre: A Magyarok bejövelele elmaradt. Beszélgetés az ópusztaszeri nemzeti emlékhelyről [Trogmayer Ottóval]. = Élet és Irodalom, 1987. november 6. 7.
- Mesterek**
972. **Ábrahám Ráfael**
kiáll. Makó, 1987. **ism.** LATOR László: A töprengő grafikus [megnyitó]. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 25. 12.
973. **Ács József**
Ács József retrospektív tárlata. Újvidék, Sportközpont, 1986. **ism.** BORI Imre: A festő képei előtt. = Híd, 51, 1987, 1. 117–118. DURANCI, Bela: A festő, a szervező és a műbíráló. = Híd, 51, 1987, 1. 119–122. STEPANOV, Sava: A Nagy egék felé. = Híd, 51, 1987, 1. 122–125. TRIPOLSKY Géza: Ács József és a Zentai Művésztelep. = Híd, 51, 1987, 1. 126–131. ill. TOLNAI Ottó: Ács József művészete. = Híd, 51, 1987, 1. 115–117.
974. **Agárdy Gábor**
Agárdy ikonárlata. Eger, A Hevesi Szemle Galériája, 1987. **ism.** FARKAS András. = Hevesi Szemle, 15, 1987, 4. 84–86. AGÁRDY Gábor ikonfestményeinek kiállítása, Hatvan, Hatvani Galéria, 1987. jún. 24 – aug. 30. Bev. Farkas András, Moldvay Győző. Hatvan, 1987 6 p., ill.
975. **Ágostházi László**
NIVÓDÍJAS építészek, 1986. Ágostházi László. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 73–74.
976. **Aknay János**
NOVOTNY Tihamér: A konstruktívizmustól a rovásírásig. Aknay János művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 10. 22–27. ill.
977. **Albert László**
BANNER Zoltán: Csillagterképek. Albert László festészete. = Művészet, 28, 1987, 7. 49–51. ill.

978. Alimov, Szergej

TYERESCSENKO, Vaszilij: Alimov's World = Alimov világa. = Interpressgraphic, 1987, 4. 54–61., 11–12. ill.

979. Almár György

Almár György kozmikus képei. Budapest, Planetarium, 1986. okt. 19 – dec. 31. **ism.** KOZOGH Ákos = Művészet, 28, 1987, 55–56. ill.

980. András Csaba

kiáll. Budapest, Panoráma Büfé, 1987. **ism.** KOZMA György: Szendvicskiállítás. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 11. 13.

981. Andruskó Károly

ANDRUSKÓ Károly. Bev. Csonka Zoltán. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1987 6 p., ill.

982. Arkossy István

PÁSKANDI Géza: A még azonosítható. Arkossy István grafikáiról. = Kortárs, 31, 1987, 10. 121–127. ill.

983. Artner Margit

kiáll. Perbál, Falusi Galéria, 1986. okt. **ism.** KASS János = Művészet, 28, 1987, 2. 56–58. ill.

Bacon, Francis

Sík Csaba: A fenséges jelentéktelenség. > 249.

984. Bak Imre

BAK Imre kiállítása. Budapest, Múcsarnok, 1987. jún. 12 – júl. 12. Pécs, Pécsi Galéria, 1988. január 8–31. A kiáll. rend. Jerger Krisztina. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., 1987 44 p., ill. **ism.** JÓZSA Ágnes: Bak. = Kritika, 1987, 10. 29. NAGY Zoltán = Művészet, 28, 1987, 11–12. 72–77. ill. VADAS József: Az eklektika erényei. = Élet és Irodalom, 1987. június 26. 12.

SIMON Zsuzsa: Forma és jelentés. Bak Imre festészetének 20 éve. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 181–191. ill. G

985. Balássy Zoltán

ASSZONYI Tamás: Bemutatjuk Balássy Zoltán grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. december 4. 2.

986. Balázs G. Árpád

BARANYI Anna: Balázs G. Árpád szociális művészete. A festő születésének századik évfordulóján. = Üzenet, 17, 1987, 12. 720–722. ill.

987. Bálint Endre

BÁLINT Endre: Soromról van szó. Írások, versek, esszék, eszerek. Bp., Magvető K., 1987 293 p. ill.

988. Balogh Lajos

CSAPLÁR Vilmos: A mámor puha vonalain derűsen haladok. = Élet és Irodalom, 1987. március 20. 21.

989. Balogh Péter

CSAPLÁR Vilmos: Bemutatjuk Balogh Péter grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. március 27. 12.

990. Bálványos Huba

Krunák Emese: Bálványos Huba. Bp., Képzőművészeti K., 1983. **rec.** H. L. [HEITLER László] = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 271–272.

991. Bán Ferenc

YBL Miklós díjak, 1986. Bán Ferenc. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 81.

992. Bánáti Gábor

„AMIKOR beléptem a Medicorhoz, nagyon szép ígéretek kaptam...”. SZÜCS Eszter beszélget Bánáti Gáborral. = Ipari Forma, 11, 1987, 4. 7–11. ill.

993. Banga Ferenc

CZAKÓ Gábor: Banga Ferenc rajzaihoz. = Forrás, 19, 1987, 4. 91–94. ill.

994. Barabás László

BARABÁS László kiállítása. Győr, Győri Városi Könyvtár Galériája, 1987. nov. 25. – dec. 19-ig. Rend. Salamon Nándor. Győr, Győri Városi Könyvtár, 1987 8 p. ill. (Győri Városi Könyvtár kiállítási katalógusai, 33.)

995. Baráth Ferenc

kiáll. Kaposvár, 1987. jan. **ism.** TOLNAI Ottó = Híd, 51, 1987, 12. 1555–1558. ill.

996. Barcsay Jenő

HOLLÓSI, Éva: Im Zeichen des Konstruktivismus. Der ungarische Maler Jenő Barcsay. = Pannonia, 15, 1987, 1. 34–43. ill.

TISZTELET a mesternek: Születésnap levelek Barcsay Jenőhöz. Szerk. Bihari József. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 154 p. ill. **tartalom:** Abodi Nagy Béla, Abodi Béla, Balázs Géza, Balogh Edgár, Balogh László, Baska József, Beck Judit, Berényi Ferenc, Bihari József, Bodnár Éva, Bodonyi Valéria, Borsos Miklós, Csorba Géza, Czákó Margit, Deim Pál, Ember Mária, Gabányi János, Gerzson Pál, Güttner Éva, Gráber Margit, Gulyás Imre, Gyarmathy Tihamér, Hofer Miklós, Ilosvai Varga Istvánné, Iván Szilárd, Jánossy István, Kabdebó Lóránt, Kántor Andor, Kántor Lajos, Kaponya Judit, Károlyi Amy, Keresztúry Dezső, Koller György, Kolozsváry Ernő, Konok Tamás, Korga György, Kós András, Köpeczi Béla, László Gyula, Lehotka Gábor, Losonci Miklós, Maczó Mihályné, Mailáth Imre, Mészáros Dezső, Miháltz Pál, Miklós Pál, Molnár Edit, Molnár Ferenc, Németh Lajos, Németh Lászlóné, Patay Pál, Petényi Katalin, Pirk János, Pogány Ö. Gábor, Rozgonyi Ernőné, Rózsa Gyula, Sági Ágnes, Nicolas M. Salgo, Somogyi József, Sütő András, Szabó

Zoltán, Szentágothai János, Szini István, P. Szűcs Julianna, Teleki Kálmán, Tóth István, Udvary Kristóf, Vadás József, Varga Imre, Vasarely, Vass László, Végh Károly, Végvári Lajos, Vita Zsigmond, Weöres Sándor levelei, naplórészletei, versei és írásai.

997. Bardon Alfréd

BALOGH István: Dr. Bardon Alfréd. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 56–57. ill.

998. Barta Lajos

kiáll. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1986. > 1986, 1548. **ism.** PATAKI, Gábor: Resigned Emancipation. = The New Hungarian Quarterly, 28., No. 107. 1987 182–184. ill.

999. Sz. Bayer Erzsébet

KETTŐS portré. Szirmayné Bayer Erzsébet képei és Szirmay Endre versei. Kaposvár, Palmiro Togliatti Megyei Könyvtár, 1987 130 p. ill.

1000. Benyó Ildikó

CSÜRÖS Miklós: A reménység képei. Benyó Ildikóról. = Művészet, 28, 1987, 6. 7–9. ill.

1001. Bereznai Péter

kiáll. Békéscsaba, Gyopár Klub, 1986. okt. 3–20. **ism.** NOVOTNY Tihamér = Művészet, 28, 1987, 3. 62. ill.

1002. Bernáth Aurél

HEITLER László: Jegyzetek Bernáth Aurél képeiről. = Somogy, 15, 1987, 4. 32–36.

1003. Beuys, Joseph

BEUYS, Joseph: Válaszok Friedhelm Menkesnek. = Vigília, 52, 1987, 3. 202–204.

PERNECZKY Géza: A proféta mint művészi jelkép. Joseph Beuys a nyolcvanas évek művészetének küszöbén. = Vigília, 52, 1987, 3. 194–201.

1004. Birkás Ákos

BIRKÁS Ákos: fejek, 1985–1987, Graz, Neue Galerie am Landesmuseum Joanneum, 27. Mai – 21. juni, 1987. Budapest, Múcsarnok, 1988. Bev. Kurt Jungwirth, Néray Katalin, Hegyi Lóránd, Birkás Ákos, Wilfried Skreiner. Graz, 1987 60 p., ill.

1005. Blazsek Gyöngyvér

BLAZSEK Gyöngyvér belsőépítész kiállítása. Budapest, Fényes Adolf Terem, 1987. máj. 7 – máj. 31. A kiáll. rend. Baranyi Judit. Bev. Blazsek Gyöngyvér. Bp., 1987 1 leporello, ill. (Építész-belsőépítész, műhelymunka, 10.) **ism.** VADAS József: A régi nem üdvözít. = Élet és Irodalom, 1987. május 22. 12.

1006. Bocz Gyula

BOCZ Gyula gyűjteményes kiállítása 1987–1988. Pécs, Pécsi Galéria, 1987. okt. 2–26. Szekszárd, Művészetek Háza, 1988. jan. 7. –

febr. 28. Paks, Munkásművelődési Központ, 1988. márc. A kiáll. rend. a kat. írta Romváry Ferenc. Pécs, 1987 59 p., ill.

BÜKKÖSDI László: Ahogy a fű nő. Meditáció az ötvenéves Bocz Gyula szobrai között. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 23–27. ill.

1007. Bodonyi Csaba

B. Cs. [BODONYI Csaba]: Városi nevelési és művelődési központ, Békés. Építész-belsőépítész: Bodonyi Csaba. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 38–43. ill.

1008. Bódy Irén

TORDAY Aliz: Kékfestő paradicsom. = Művészet, 28, 1987, 10. 40–43. ill.

1009. Bódy Gábor

BÓDY Gábor életműbemutató. Budapest, Múcsarnok, Ernst Múzeum, Tinódi Mozi, 1987. jan. 19 – febr. 8. Rend. Bev. Beke László, Peternák Miklós. Bp., Múcsarnok – Művelődési Minisztérium, 1987 335 p. ill. E **ism.** ANTAL István = Művészet, 28, 1987, 8. 34–37. ill. KOZMA György: A Bódy-fesztiválról. = Élet és Irodalom, 1987. március 13. 13. Sz. Gy. [SZÜCS György] = Vigília, 52, 1987, 10. 800.

1010. Bolberitz Henrik

NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Bolberitz Henrik. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 75.

1011. Borberek Kovács Zoltán

BORBEREKI Kovács Zoltán kiállítása. Budapest, Vigadó Galéria, 1987. márc. 20 – ápr. 26. A kiáll. rend. L. Menyhért László. Bp., Vigadó Galéria, 1987 4 p. ill.

1012. Bornemisza László

TASNÁDI Attila: Századunk barlangrajzai. Bornemisza László művészetéről. = Alföld, 38, 1987, 10. 92–94.

1013. Borsos Miklós

EMBER, Mária: Miklós Borsos at Eight. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 106. 1987 209–212. ill.

SZÁLLÁSI Árpád: Borsos Miklós Szent-Györgyi-érme. = Tiszatáj, 41, 1987, 12. 114–115. ill.

1014. Bosán György

BOSÁN György 1918–1984. Bev. Aleksa Čelebonović. Belgrád, Újvidék, Szabadka, Szerbiai Képzőművészek Egyesülete, 1987 83 p., ill. **rec.** P. NÁRAY Éva = Híd, 51, 1987, 10. 1334–1336.

kiáll. Szabadka, Városi Múzeum, 1987. május. **ism.** DURANCI, Bela = Híd, 51, 1987, 7–8. 1075–1077. ill.

1015. Botár Edit

MIKÓ Ervin: Mérheterlenül gazdag a természet. = Korunk, 46, 1987, 2. 125–127. ill.

1016. Bozsó János

BOZSÓ János és B. Mikli Ferenc festőművész kiállítása, Hatvan, Hatvani Galéria, 1987. okt. 1–18. Bev. Pogány Ö. Gábor, B. Mikli Ferenc. Hatvan, 1987 6 p., ill.

1017. Böszörményi Dezső

DIPLOMADÍJASOK, 1986. Böszörményi Dezső. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 86. ill.

1018. Bráda Tibor

POGÁNY Gábor: Színekkel elbeszélve. Bráda Tibor festészetéről. = Művészet, 28, 1987, 4. 14–18. ill

1019. Brosell, Tamara

KATSOCHVILI, Veniamin: Az ikonok világa – Tamara Brosell művészete. = Vigília, 52, 1987, 11. 876–878.

1020. Brutti, Anselmo

kiáll. Budapest, Fialat Művészek Klubja, 1987. márc. 20 – ápr. 2. **ism.** Ch. B. [Chikán Bálint]. = Művészet, 28, 1987, 8. 56–57. ill.

1021. Buczkó György

BESZÉLGETÉS Buczkó Györggyel. = Ipari Forma, 11, 1987, 3. 17–18.

1022. Buday György

LENGYEL András: Buday Györgyről születése 80. évfordulóján. = Tiszatáj, 41, 1987, 4. 67–71. ill.

MIKÓ Krisztina: A fametsző. Buday György köszöntése. = Élet és Irodalom, 1987. április 10. 10.

PÓCSI László: Nyolcvan balladás esztendő. – A nyolcvanéves Buday György. = Új Látóhatár, 38, 1987, 2. 223–230. ill.

1023. Bukta Imre

BÁN András: Bemutatjuk Bukta Imre grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. május 22. 12.

1024. Callmeyer Ferenc

CALLMEYER Ferenc: Mese a termékeny talajra esett magról, két fejezetben. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 50–52. ill.

1025. Ceste, Armando

EXTRASTUDIO/Torino. Plakátok és egyéb nyomtatványok, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. jún. 12 – júl. 5. Pécs, 1987 4 p., ill.

1026. Chagall, Marc

CASSOU, Jean: Chagall. Bp., Corvina, 1987 143 p. ill.

P. SZÚCS Julianna: Le a gravitációval. Chagall százéves. = Kritika, 1987, 7. 3–4.

1027. Chiovini Ferenc

MŰVEK, emlékek Chiovini Ferenc festőművész műtermében. Rend. Egri Mária. Szerk. és írta: Kaposvári Gyula. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1987 48 p. ill.

1028. Cvjetanović, Boris

KOŠČEVIĆ, Želimir: Boris Cvjetanović melankolikus fotói. = Új Symposion, 23, 1987, 5–6. 47. ill.

1029. Czinke Ferenc

BARANYI Judit: Felszálló formák. = Művészet, 28, 1987, 3. 32–35. ill.

kiáll. Salgótarján, Nőgrádi Sándor Múzeum, 1986. dec. **ism.** GÉCZI János megnyitója. [Továbbá Czinke Ferenc köszöntő szavai az 1986 szeptemberében rendezett isztambuli és ankarai kiállításán.] = Palócföld, 21, 1987, 1. 84–86. ill.

1030. Csáji Attila

Csáji Attila kiállítása. Budapest, Angyalföldi József Attila Művelődési Központ; Lenti, Súlyom László Művelődési Központ, 1987. március–április. Bev. Csáji Attila. Bp., 1987 1 leporello, ill.

1031. Csarisnyikov, Jurij

OSZTROVSZKIJ, Grigorij: Charisnyikov, the Illustrator=Csarisnyikov, az illusztrátor. = Interpressgraphic, 1987, 2. 18–25., 3. ill.

1032. Csete György

SCHÉNER Mihály: Építészet, textilművészet [Csete György és Csete Ildikó]. = Új Auróra, 1987, 2. 68–80. ill.

Csete Ildikó

Schéner Mihály: Építészet, textilművészet. > 1032.

1033. Csík István

Változatok „néma” jelekre. MENYHÁRT László beszélget Csík Istvánnal. = Művészet, 28, 1987, 9. 26–31. ill.

1034. Csiky Tibor

kiáll. Budapest, Józsefvárosi Galéria, 1987. jan. 15 – márc. 5. **ism.** FRANK, János: From the Geometric to the Organic. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 190–193. ill. HUDRA Klára = Művészet, 28, 1987, 7. 59–60. ill. VADAS József: Húségjutalom. = Élet és Irodalom, 1987. február 27. 12.

1035. Csiszár Elek

POGÁNY Gábor: Magány és visszahúzódás. Csiszár Elek képeiről. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 10–13. ill.

1036. Csomay Zsófia

YBL Miklós díjak, 1986. Csomay Zsófia. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 83.

1037. Csontos Csaba

NVÓDÍJAS építészek, 1986. Csontos Csaba. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 79.

1038. Dali, Salvador

kiáll. Dali: Isteni színjáték illusztrációk, Budapest, Budapest Galéria, 1987. **ism.** VADAS József: A művészet, amely megrengette a világot. = Élet és Irodalom, 1987. november 13. 13

1039. Deés Enikő

ACSAY Judit: „Azt mondták, szabad kezét adnak, én meg váltsam meg a világot...” = Ipari Forma, 11, 1987, 3. 8–11. ill.

1040. Delaveau, Serge

kiáll. Budapest, Duna Galéria, 1987. okt. **ism.** TISZAI Lajos = Jászkunság, 1987, 4. 34–41. ill.

1041. Demjén György

BESZÉLGETÉS Demjén Györggyel. = Ipari Forma, 11, 1987, 3. 16–17.

1042. Dévényi Sándor

D. S. [DÉVÉNYI Sándor]: Villámsújtotta ház, Pécs, Felsőmalom u. 2. Építész: Dévényi Sándor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 36. ill.

1043. Dévényi Tamás

D. T. [DÉVÉNYI Tamás]: Mozgássérültek lakótelepe, Budapest II. Pinczeser utca. Építész: Dévényi Tamás, Hegedűs Péter. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 16–18. ill. PAZÁR Béla kritikája. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 19.

1044. Dihavicius, Rimantas

VALIULIS, Skirmantas: A Flower among Flowers=Virág a virágok között. = Interpressgraphic, 1987, 2. 26–34., 5. ill.

1045. Diószegi Balázs

DIÓSZEGI Balázs Munkácsy-díjas festőművész. Szerk. Pap Gábor. Bev. Szabó Tibor. Kiskunhalas, Városi Tanács, 1987 46 p. ill.

1046. Dobó Tihamér

IN MEMORIAM Dobó Tihamér. A Híd folyóirat összeállítása. = Híd, 51, 1987, 5. 658–697. ill. **tartalma:** *Tolnai Ottó:* Hajrá Ecset! 661–684. és 1154–1170. *Deák Ferenc:* A kiismerhetetlen útitárs. 685–693. *Duranci, Bela:* A fölborzolt tollú madár üzenete. 694–695.

TOLNAI Ottó: In memoriam Dobó Tihamér (1937–1987). = Üzenet, 17, 1987, 4. 335–336. ill.

1047. Dobrányi Ildikó

MEZEI Ottó: A szövött kárpit esélyei. Dobrányi Ildikó munkáiból. = Művészet, 28, 1987, 10. 44–47. ill.

1048. Dobroszláv Lajos

DOBROSZLÁV Lajos festőművész kiállítása. Tata, Vár, 1987. ápr. – máj. Rend. Láncz Sándor. Tata, Kuny Domokos Múzeum, 1987 20 p. ill. G (A Kuny Domokos Múzeum képzőművészeti kiállításai)

1049. Domokos Géza

SÍK Csaba: Bemutatjuk Domokos Géza grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. október 23. 12.

1050. Drobickij, Eduard

VOJEJKOVA, Olga: A Versatile Artist. The Posters of Eduard Drobicky=A sokoldalú művész. Eduard Drobickij plakátjai. = Interpressgraphic, 1987, 4. 18–27., 6. ill.

1051. Ducki Krzysztof

POPP. Ducki Krzysztof, Orosz István, Pinchehelyi Sándor, Pócs Péter, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. jan. 9 – febr. 8. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1987. febr. 13 – máj. 13. Pécs, 1987 8 p., ill.

1052. Dudás László

„CSODÁLATOS formaterveket találtam a természetben...” VANICSEK Péter Dudás Lászlóval beszélget. = Ipari Forma, 11, 1987, 5. 12–17. ill.

1053. Dúdor István

KULCSÁR Ferenc: Hétköznapok Golgotája. Búcsú Dúdor Istvántól. = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 7. 692–693.

1054. Dufala József

Dufala József belsőépítész kiállítása. Budapest, Fényes Adolf Tere, 1987. jún. 4 – júl. 28. A kiáll. rend. Baranyi Judit. Bev. Dufala József. Bp., 1987 1 leporello, ill. (Építészet-belsőépítészet, műhelymunka, 11.)

1055. Durkó Gábor

DARVAS Péter: Bemutatjuk Durkó Gábor grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. július 31. 12.

1056. Ecsödi Ákos

kiáll. Budapest, Szakszervezetek Fővárosi Művelődési Háza, 1987. márc. Bp., Fészek Klub, 1987. jún. **ism.** MEZEI Ottó = Művészet, 28, 1987, 9. 54. ill.

1057. El Kazovszkij

FÖLDÉNYI F. László: El Kazovszkij művészetéről. = Jelenkor, 30, 1987, 10. 910–913. ill. Gyetvai, Ágnes: El Kazovszkij. > 234.

kiáll. Szeged, Bartók Művelődési Központ, 1986. december. **ism.** GYÁRFÁS Péter = Művészet, 28, 1987, 6. 55–56. ill.

1058. Elekes Károly

CHIKÁN Bálint: Másolat eredetiről. Elekes Károly művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 4. 19–21. ill.

1059. Endrédi György

SZARKA Árpád: Endrédi György festőművész kiállítása. = Soproni Szemle, 41, 1987, 3. 269–273. ill.

1060. Erdei Ferenc

ERDEI Ferenc építész munkássága. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 3. 205–206.

MENDELE Ferenc: Előszó [a Műemlékvédelem emlékszámához]. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 3. 145.

SEDLMAYR János et al: Erdei Ferenc építész életműve. = Műemlékvédelem, 31, 1987, 3. 147–202. ill.

1061. Erdei Sándor

PRAZNOVSZKY Mihály beszélget Erdei Sándor iparművésszel. = Palócföld, 21, 1987, 5. 73–76.

1062. Erdély Miklós

BEKE László – PETERNÁK Miklós: Beszélgetés Erdély Miklós írásairól. = Jelenkor, 30, 1987, 11. 9999–1003. ill.

1063. Erdős László

LOSONCI Miklós: Erdős László. Nagykanizsa, Dunántúli Kőolajipari Gépgyár Szakszervezeti Bizottsága, 1987 64 p. ill. F, G, E, R

1064. Erdős, Paul

ANGHEL, Gheorghe: Paul Erdős. = Arta, 34, 1987, 11. 21.

Érmezei Zoltán > Pauer Gyula**1065. Eyas Kovács József**

kiáll. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1987. **ism.** SZILÁGYI András = Új Auróra, 1987, 2. 64–67. ill.

1066. Fábri Zoltán

kiáll. Eger, A Hevesi Szemle Galériája, 1987. jan. – febr. **ism.** MIKA István, FARKAS András = Hevesi Szemle, 15, 1987, 2. 79–82.

1067. Fábry János

kiáll. Budapest, Budavári Iparművészeti Galéria, 1987. jún. 4–12. **ism.** HORVÁTH Hilda = Művészet, 28, 1987, 8. 58–59. ill.

1068. Farkas Ádám

LÓSKA Lajos: Tektonikus formák bronzban. Farkas Ádám szobrairól. = Művészet, 28, 1987, 9. 10–13. ill.

1069. Fazekas Magdolna

KOVÁCS Gyula: Létezőképek. = Művészet, 28, 1987, 1. 16–19. ill.

1070. Félégyházy László

FÉLEGYHAZY László (1907–1986) emlékkiállítás, Debrecen, Déri Múzeum, 1987. dec. 6 – 1988. márc. 15. A kiáll. rend. és bev. Bíró Katalin. Debrecen, 1987 32 p., ill.

SIMON Zoltán: Félégyházy László 1909–1986. = Alföld, 38, 1987, 3. 96.

TÓTH Béla: A színek mestere. Félégyházy László festészete. = Művészet, 28, 1987, 9. 16–19. ill.

1071. Féner Tamás

kiáll. Budapest, Munkásmozgalmi Múzeum, 1986. **ism.** VADAS József = Fotóművészet, 30, 1987, 1. 35–40. ill. E

1072. Ferencz István

F. I. [FERENCZ István]: Saját családi ház, Budapest III., Harsány lejtő 46. Építész: Ferencz István. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 8–9. ill.

FERKAI András: Beszélgetés Ferencz Istvánnal a magánlakás-építésről. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 10–11. ill.

NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Ferencz István. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 79.

1073. Ficzek Ferenc

SZIJÁRTO Kálmán: Bemutatjuk Ficzek Ferenc grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. október 9. 12.

1074. Ficzere László

GODA Gertrud: Ficzere László, 1910–1967. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987 96 p. ill. (Borsodi kismonográfiák, 26.)

1075. Fillenz István

GYÁRFÁS Péter: 30x30 centiméteren. Fillenz István művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 10. 28–31. ill.

1076. Finta József

F. J. [FINTA József]: Egylakásos családi ház, Budapest XI., Rezeda utca 2. Építész: Finta József, Pintér Gábor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 20. ill.

FINTA József: A funkció társkeresései. Szerződései Budapesttel. [Székkfoglató előadás a Magyar Tudományos Akadémián.] = Forrás, 19, 1987, 12. 86–96.

FINTA József: „Szegény gazdagok.” = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 20–21. ill.

1077. Fischer, Lili

KOZMA György: A boszorkány. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 25. 13.

1078. Fodor Etel

BAJKAY, Éva: Etel Fodor – Bauhaus Photographer. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 210–211. ill.

1079. Fodor József

FODOR József festőművész, Návai Sándor szobrászművész kiállítás, Hatvan, Hatvani Galéria, 1987. szept. 11 – okt. 4. Bev. Lelkes István, Návai Sándor. Hatvan 1987 6 p., ill.

LÁNCZ Sándor: Fodor József és Vásárhely – ma. = Művészet, 28, 1987, 9. 14–15. ill.

1080. Frank Frigyes

GELENCSÉR Éva: Frank Frigyes. Bp., Képzőművészeti K., 1987 131 p. ill. E

1081. Gaál András

BANNER Zoltán: Új hullám Csíkszeredában. Arcképvázlat Gaál Andrásról. = Művészet, 28, 1987, 1. 53–55. ill.

1082. Gábor Áron

BEKE László: Gábor Áron. Bp., Stúdió Galéria, 1987 14 p. [Bibliográfiával]

1083. Gábor Marianne

POGÁNY Ó. Gábor: Gábor Marianne. Bp., Képzőművészeti K., 1987 58 p. ill. E **rec.** FARKAS András = Hevesi Szemle, 15, 1987, 4. 92–93.

1084. Gadányi Jenő

Gadányi Jenő naplójából. Bev. Láncz Sándor. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 235–251. G

kiáll. Budapest, Budapest Galéria Kiállítóháza, 1986. szept. 30 – nov. 2. > 1986, 1720.

- ism. BOZÓKY Mária:** Gadányi Jenő. = Művészet, 28, 1987, 3. 28–31. ill. LUKÁCSY Sándor megnyitója. = Vigília, 52, 1987, 1. 78–79.
- KORTÁRSAI** Gadányi Jenőről. Közli: Heitler László. = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 253–261. **G benne:** *Lossonczy Tamás, Borsos Miklós, Duray Tibor, Szalatnyay József, Vaszkó Erzsébet, Ágh Ajkelin Lajos, Balogh András, Schéner Mihály, Bolmányi Ferenc, Beck Judit, Gráber Margit, Miháltz Pál, Szántó Piroska, Martyn Ferenc, Deim Pál, Gadányi Éva, Gadányi Nóra* írásai.
- 1085. Galántai György**
KOZMA György: Bemutatjuk Galántai György bélyeggyűjteményét. = Élet és Irodalom, 1987. augusztus 28. 13.
- 1086. Gáti Gábor**
WEHNER Tibor: A mesterség próbája. Gáti Gábor szobrászatáról. = Művészet, 28, 1987, 10. 17–21. ill.
- 1087. Gausling, Georg Michael**
HUSZ Mária: Fény-szín-fóniák. Georg Michael Gausling üvegműveiről. = Művészet, 28, 1987, 8. 44–47. ill.
- 1088. Gáyor Tibor**
BUJDOSÓ Alpár: Bemutatjuk Gáyor Tibor grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. január 2. 2.
kiáll. Budapest, Ernst Múzeum, 1986. > 1986, 1726. **ism.** ANTAL István: Hajtott kollázsok 1972–1986. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 54–55. ill.
- 1089. Gazdáné Olosz Elle**
GAZDA József: A kovásznai alkotóműhely. = Korunk, 46, 1987, 2. 128–131. ill.
- 1100. Gedő Ilka**
Gedő Ilka kiállítása. Budapest, Múcsarnok, 1987. ápr. 16 – máj. 17. A kiáll. rend. Néray Katalin. Bev. Néray Katalin. Bp., 1987 32 p. ill. **E benne:** *Lukácsy Sándor* megnyitója 1980, Székesfehérvár. 21–22. *Bíró Endre:* Feljegyzés Gedő Ilka művészi pályájáról. 22–24. **ism.** VADAS József: Kívül-belül. = Élet és Irodalom, 1987. május 1. 12. SZABÓ, Júlia: Ilka Gedő's Paintings. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 108. 1987 187–190. ill.
- 1101. Gellér B. István**
GELLÉR B. István: A Növekvő Város. = Új Symposium, 23, 1987, 1–2. 2–4. ill.
- 1102. Gerbeaud**
HÉTKÖZNAPI beszélgetés. Gerbeaud és Toffe kiállítása. Budapest, Institut Français en Hongrie, 1987. okt. 12–30. Bev. Pierre Ponant. Bp., Institut Français en Hongrie, 1987 6 p. ill. F
- 1103. Gerlőczy Sári**
KARDOS G. György: Bemutatjuk Gerlőczy Sári grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. május 8. 12.
- 1104. Gerzson Pál**
LÁNCZ Sándor: A képtől a jelképig. Gerzson Pál művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 6. 19–23. ill.
- 1105. Gink Károly**
kiáll. Miskolc, Miskolci Galéria, 1987. február. **ism.** VALACCHI Anna = Fotóművészet, 30, 1987, 3. 3–8., 41–45. ill. E
- 1106. Gorka Géza**
ALMÁSSY Mariann: Gorka Géza, 1894–1971. Vác, Vak Botyán Múzeum, 1987 32 p. ill. E, G
- 1107. Gorka Lívía**
GORKA Lívía kiállítása. Budapest, Vigadó Galéria, 1987. szept. 25 – okt. 22. Rend. Király Tamás. Bp., Vigadó Galéria, 1987 16 p. ill. **ism.** VADAS József: Küklopsz edényei. = Élet és Irodalom, 1987. október 9. 13.
- 1108. Gross Arnold**
EMBER Mária: Gross, a groteszk költő. = Élet és Irodalom, 1987. március 20. 20.
- 1109. Gruber Béla**
kiáll. Budapest, Pataky Művelődési Ház, 1986. okt. 30 – nov. 30. > 1986, 1741. **ism.** NÉMETH Lajos megnyitója. = Új Írás, 27, 1987, 4. 101–104. ill.
- 1110. Gubis Mihály**
NOVOTNY Tihamér: A vonal: maga az ember. Gubis Mihály művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 20–22. ill.
- 1111. Gyarmathy Tihamér**
GYARMATHY Tihamér művei a Janus Pannonius Múzeum Modern Magyar Képtárának gyűjteményében, Pécs, Művészetek Háza, 1987. szept. 28 – dec. 31. A kiáll. rend., bev. Várkonyi György. Pécs, 1987 40 p., ill. (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai, 59.)
kiáll. Kállai Ernő emlékére. Budapest, Múcsarnok, 1986. szept. 24 – nov. 9. > 1986, 1744. **ism.** FRANK, János: Fifty Centigrade Outside. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 106. 1987 202–204. ill. LÓSKA Lajos = Művészet, 28, 1987, 3. 23–27. ill.
- NÉMETH Lajos:** Gyarmathy Tihamér köszöntése. = Jelenkor, 30, 1987, 5, 428.
- 1112. Győrfi Lajos**
GYŐRFI Lajos szobrászművész. Bev. Bellon Tibor. Szolnok, Damjanich Múzeum, 1987 16 p. ill.
- 1113. Győrfy K. József**
GYŐRFY K. József festőművész. Vaszary-tanítványok II. Tata, Vár, 1987. márc.–ápr. Rend. Láncz Sándor. Tata, Kuny Domokos

Múzeum, 1987 12 p. ill. (A Kuny Domokos Múzeum képzőművészeti kiállításai)

1114. Györkös Mányi Albert

KÁNTOR Lajos: Földközélelől – látomásig. Györkös Mányi Albert festői világa. = Művészet, 28, 1987, 4. 42–44. ill.

1115. Györy Eszter

GYÖRY Eszter gyűjteményes kiállítása. Székesfehérvár, 1987. júl. 11 – aug. 31. Rend. Kovács Péter. Bev. Elaine Wechsler. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987 50 p. ill. E

1116. Gyüre Zsolt

NÍVÓDIJAS építészek, 1986. Gyüre Zsolt. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 75–76.

1117. Háger Ritta

kiáll. Budapest, Vigadó Galéria, 1986. > 1986, 1751. **ism.** TORDAY Aliz = Művészet, 28, 1987, 6. 40–43. ill. VADAS József: Kevés, sok. = Élet és Irodalom, 1987. január 23. 12.

1118. Hajas Tibor

HAJAS Tibor (1946–1980) emlékkiállítás. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987. márc. 14 – máj. 3. Bev. Szabó Júlia. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987 32 p. ill. (Az István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat, 175.) **ism.** HAJDU István: Kijelölt magánpokol. = Fotóművészet, 30, 1987, 4. 37–40. ill. E

Hajdu, Étienne

Sík Csaba: A törekénység emlékművei. > 249.

1119. Hajnal Gabriella

LÁSZLÓ Emőke: Hajnal Gabriella. Bev. Juhász Ferenc. Bp., Corvina, 1987 58 p. ill. (Corvina műterem)

1120. Hamza Dezső Ákos

kiáll. Jászberény, Jász Múzeum, 1987. máj. **ism.** TÁLAS László – TISZAI Lajos: Egy „brazil” festő Jászberényben. Hamza Dezső Ákos életútja és művészete. = Jászkunság, 31, 1987, 2. 34–45. ill.

1122. Hangya András

GAJDOS Tibor: Feljegyzések a 75 éves Hangya András művészetéről. = Üzenet, 17, 1987, 9. 583–588. ill.

1123. Hauser Beáta

GYÁRFÁS Péter: Szövött fényképek. Hauser Beáta gobelinjei. = Művészet, 28, 1987, 8. 15–18. ill.

1124. Havasi Ildikó

ÉTER. Havasi Ildikó és Vasvári László Sándor kiállítása. Budapest, Dorottya utcai Kiállítóterem, 1987. nov. 6–28. A kiáll. rend. és bev. Udvary Ildikó. Bp., 1987 15 p. ill. E

1125. Hegedűs Péter

YBL Miklós díjak, 1986. Hegedűs Péter. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 84. és ill.

1126. Heitler László

POGÁNY Ó. Gábor: A szülőföld szellemében. = Művészet, 28, 1987, 7. 21–23. ill.

1127. Hencze Tamás

Hencze Tamás kiállítása. Budapest, Ernst Múzeum, 1987. szept. 18 – okt. 18. Rend. Frank János. Bev. Sík Csaba, Hegyi Lóránd. Bp., Ernst Múzeum, 1987 46 p. ill. E, G. **ism.** JÓZSA Ágnes: A falak öltöztetője, avagy a falak bizalmasa. = Kritika, 1987, 11. 40. VADAS József: Az ellentétek vonzzák egymást. = Élet és Irodalom, 1987. október 2. 12. Sík Csaba: Tények és történetek. > 249.

1128. Hermány Géza

MIKOLÁS Tibor: Hermány Géza. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 69–70.

1129. Herpai Zoltán

SZÉKELY András: Feltámasztott nimfák. Herpai Zoltán új képeiről. = Művészet, 28, 1987, 10. 36–39. ill.

1130. Hervai Katalin

GÁBOR Csilla: Hervai Katalin grafikai világa. = Korunk, 46, 1987, 11. 917–918. ill.

1131. Hévízi Éva

POGÁNY Gábor: „Szája sincsen, úgy üvölt”. = Művészet, 28, 1987, 1. 24–27. ill.

1132. Hézsó Ferenc

HÉZSÓ Ferenc festőművész kiállítása, Budapest, Múcsarnok, 1987. jún. 5 – júl. 5. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1987. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988. A kiáll. rend. Kratochwill Mimi. Bev. Hézsó Ferenc. Bp., 1987 28 p., ill. **ism.** VADAS József: Az eklektika erényei. = Élet és Irodalom, 1987. június 26. 12.

1133. Holló László

BÍRÓ Katalin: Holló László (1887–1976) olajfestményei. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 143 p. (Életmű-katalógus) (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, 47.)

BÍRÓ Katalin: Holló László vallási témájú képeiről. = Alföld, 38, 1987, 3. 79–83.

EGRÍ Mária: Holló László életműve. = Alföld, 38, 1987, 3. 75–79.

HOLLÓ László festészete. Hrabéczy Ernő emlékezete. Vezető a Holló László Emlékmúzeum állandó kiállításához. A kiáll. rend. a vezetőt írta Szathmáry Lászlóné, Bíró Katalin. Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet, 1986 (1987) 68 p., ill.

KOCZOGH Ákos: Holló László. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1987 89 p. ill. **rec.** JUHÁSZ Béla: A reális látomások mestere... Koczogh Ákos: Holló László. = Alföld, 38, 1987, 3. 83–85.

Sz. KÜRTI Katalin: Holló László és a nemzeti festészet. = Forrás, 19, 1987, 2. 93–95. ill.

1134. Horváth József (Soproni)

LÁSZLÓ Gyula: Az akvarell poétája. Soproni Horváth József művészete. Bp., Horváth Bertalan, 1987 79 p. ill.

Hrabeczki Ernő > Holló László**1135. Huszár Imre**

LÁSZLÓ Gyula: Elfelejtett értékeink. Huszár Imre művészete. = Életünk, 24, 1987, 7. 657–664. ill.

1136. Hübner Máttyás

PÁLYÁZÓK, 1986. Hübner Máttyás. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 88–89. ill.

1137. Ilovszky Béláné

FÜLÖP Béla: „Örömünkre festeni” (Ajánló-sorok Ilovszky Béláné képeihez). = Békési Élet, 22, 1987, 4. 545.

1138. Ircsik József

IRCSIK József emlékkiállítás. Veszprém, Bakonyi Múzeum, 1987. ápr. 3 – jún. 28. A kiáll. rend., bev. Gopcsa Katalin. Veszprém, 1987 28 p., ill.

1139. Iván Szilárd

POGÁNY Ó. Gábor: Hagyományos utakon. = Művészet, 28, 1987, 6. 10–15. ill.

1140. Ivánka András

KUSLITS Tibor: Ivánka András. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 66–68. ill.

1141. Iványi László

NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Iványi László. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 77–78.

1142. Jakobovits Miklós

GÁBOR Dénes: A festőművész krédói. = Korunk, 46, 1987, 11. 932–933. ill.

1143. Jancsó Miklós

J. M. [JANCSÓ Miklós]: Tapolca, lakóház és eszpresszó. Diplomaterv, 1986. Tervezte: Jancsó Miklós. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 8–9. ill.

1144. Jovánovics György

kiáll. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1985. > 1985, 2288. **ism.** KOVALOVSKY Márta: Jovánovics György kiállítása. = Alba Regia, 23. 1987 285–286

SINKOVITS, Péter: Valolla piirrettyjä veistoksia. = Taide, 28, 1987, 2. 46–48. ill.

1145. Jung Zseni

DOZVALD János: Aktok a fogyasztóknak. = Fotóművészet, 30, 1987, 2. 7–8. ill. E

1146. Kaesz Gyula

BODON Sándor: Egy tanítvány visszaemlékezése. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 54. ill.

HORNICSEK László mesteréről, Kaesz Gyuláról. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 55–58. ill.

KISS Éva: Kaesz Gyula. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 58–60. ill.

KISS Éva: Kilencven éve született Kaesz Gyula. = Művészet, 28, 1987, 8. 64. ill.

VADAS József: Kaesz a leltár. = Élet és Irodalom, 1987. december 11. 12.

1147. Kajári Gyula

SZUROMI Pál: Az úton végigmenni. Kajári Gyula hatvanéves. = Tiszatáj, 41, 1987, 1–2. 152–153.

1148. Kalmár János

KALMÁR János szobrászművész kiállítása. Budapest, Vigadó Galéria, 1987. jún. 17 – júl. 19. Rend. Kalmár János. Bev. P. Szűcs Julianna. Bp., Vigadó Galéria, 1987 16 p. ill. E

Kantor, Tadeusz

Összeállítás az avantgarde színházról, Tadeusz Kantor írásaival. > 659.

1149. Karátson Gábor

kiáll. Francia Intézet, 1987. **ism.** FORGÁCS, Éva: The Mythology of Today. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 188–190. ill.

1150. Károlyi Zsigmond

BEKE László: Idővonalkozások. Károlyi Zsigmond munkáiról. = Kortárs, 31, 1987, 7. 108–109. ill.

HAJDU István: Károlyi Zsigmond realizmusa. Részlet a Szemérmetlen magyarázat-próbából. = Művészet, 28, 1987, 4. 22–25. ill.

HAJDU István: Panelek egy K. Zs.-ről irandó színműhöz. = Élet és Irodalom, 1987. március 20. 21.

kiáll. Budapest Galéria, 1987. **ism.** VADAS József: Kereszt a folyosóra. = Élet és Irodalom, 1987. március 27. 12.

1151. Kárpáti Tamás

kiáll. Esztergom, Esztergomi Galéria, 1986. szept. 12 – okt. 12. **ism.** KESERŰ Katalin = Művészet, 28, 1987, 2. 59–60. ill.

1152. Kaszás Károly

YBL Miklós díjak, 1986. Kaszás Károly. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 81–82.

1153. Katona István

DIPLOMADÍJASOK, 1986. Katona István. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 86–87. ill.

1154. Katona Szabó Erzsébet

kiáll. Budapest, Dorottya utcai Kiállítóterem, 1986. > 1986, 1844. **ism.** FRANK, János: Planes, Gobelins, Women's Wear, Caricature. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 20–208.

1155. Kátai Mihály

kiáll. Eger, A Hevesi Szemle Galériája, 1987. márc. **ism.** FARKAS András = Hevesi Szemle, 15, 1987, 3. 70–71. MIKA István = Hevesi Szemle, 15, 1987, 2. 80.

1156. Kazanlár Emil Amin

KAZANLÁR Emil Amin festőművész kiállítása, Hatvan, Hatvani Galéria, 1987. febr. 20 – márc. 8. Bev. Bárdos István. Hatvan, 1987 4 p., ill.

1157. Kecskeméti Sándor

WEHNER Tibor: Sérülések. Kecskeméti Sándor keramikusművész alkotásai. = Művészet, 28, 1987, 5. 20–23. ill.

1158. Kékesi László

kiáll. Simontornya, 1987. jan. **ism.** BÉRES Ferenc [kiállításmegnyitő]. = Kisgrafika, 16, 1987, 1. 2–5. ill.

1159. Kemény György

KEMÉNY György grafikus kiállítása, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. szept. 11 – okt. 4. A kiáll. rend. Jerger Krisztina. Bev. Kemény György. Pécs, 1987 4 p., ill.

Kemény Zoltán

Sík Csaba: Nem idegen világ. > 249.

1160. Kerekes Ferenc

KEREKES Ferenc szobrászművész kiállítása, Budapest, Csepel Galéria, 1987. okt. 22 – nov. 12. bev. Bereczky Lóránd. Bp., 1987 6 p., ill.

1161. Kertész András

K. A. [KERTÉSZ András]: 16 tanulócsoporthoz gimnázium, Budapest XVIII., Thököly út. Építész: Kertész András. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 36–37. ill.

NÍVÓDÍJAS építészek. 1986. Kertész András. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 78.

1162. Kertész, André

André KERTÉSZ. A kötetet szerk. és bev. Borbély Károly. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 202 p. ill. E, G, F (Pest megyei minikönyvek, 10.)

1163. Kertészfi Ágnes

KERTÉSZFI Ágnes kiállítása, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. júl. 8 – aug. 2. Bev. Acsay Judit. Pécs, 1987 6 p., ill.

1164. Kerti Károly

„Életutam mentén”. WEHNER Tibor beszélget Kerti Károly grafikusművésszel. [Utolsó beszélgetés.] = Új Forrás, 19, 1987, 2. 60–64. ill.

KERTI Károly emlékkiállítás, Békéscsaba, Megyei Könyvtár, 1987. febr. 5–26. Békéscsaba, 1987 8 p., ill.

KERTI Károly (1917–1986) grafikusművész emlékkiállítás, Tata, Kuny Domokos Múzeum, 1987. szept. 6 – okt. 11. Budapest, Ernst Múzeum, 1987. okt. 22 – nov. 15. A kiáll. rend. Láncz Sándor, Kratochwill Mimi. Bev. Wehner Tibor. Tata, 1987 24 p., ill. **ism.** KOVÁCS Péter megnyitója. = Új Forrás, 19, 1987, 6. 50–52. ill.

1165. Király, Iosif

VASILIU, Anca: Iosif Király. = Arta, 34, 1987, 3. 21–22.

1166. Király Tamás

KOZMA György: Balzsam a szemnek. = Élet és Irodalom, 1987. augusztus 14. 13.

1167. Kishonthy Jenő

kiáll. Budapest, Budapest Galéria Lajos utcái Kiállítóháza, 1987. **ism.** VADAS József: Nyitott titok. = Élet és Irodalom, 1987. március 13. 12.

1168. Kisléghi Nagy István

SIMON Mariann: Kisléghi Nagy István. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 70.

1169. Kiss György

KISS JOACHIM Margit: Csücsök, gerincek, élek. Kiss György érmei. = Művészet, 28, 1987, 4. 26–27. ill.

1170. M. Kiss József

M. KISS József festőművész kiállítása, Budapest, Csepel Galéria, 1987. nov. 19 – dec. 13. Bev. Fodor Ferenc. Bp., 1987 6 p., ill.

M. Kiss József nyilatkozik munkásságáról és a kisgrafikáról. Kérdező: SZASZNE Mara. = Kisgrafika, 16, 1987, 1. 17–21. ill.

1171. Kiss Kovács Gyula

GOSZTONYI József: Kiss Kovács Gyula éremművészet, 1. = Az Érem, 43, 1987, 1. 31–37. ill.

GOSZTONYI József: Kiss Kovács Gyula éremművészet, 2. = Az Érem, 43, 1987, 2. 35–45. ill.

1172. Kiss Mihály

„KISEBB-nagyobb képek 1984–86”. Kiss Mihály munkáiból, Budapest, Fényes Adolf Terem, 1987. jan. 9 – febr. 1. A kiáll. rend. Feuer Gábor. Bev. Kiss Mihály, Feuer Gábor. Bp., 1987 8 p., ill. **ism.** VADAS József: Kevés, sok. = Élet és Irodalom, 1987. január 23. 12. ill.

1173. Klimó Károly

FÖLDÉNYI F. László: Klimó Károly képeiről. = Jelenkor, 30, 1987, 7–8. 726–729. ill.

kiáll. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1987. május. **ism.** ACSAY Judit = Művészet, 28, 1987, 10. 12–13. ill.

1174. Kner Erzsébet

KÖNYVKÖTÉSEK. Kner Erzsébet kiállítása. Budapest, Budavári Palota, 1987. okt. 7–31., Gyomaendrőd, Múzeum, 1987. nov. 5 –19., Békéscsaba, a nyomda kiállítóhelyiségeiben, 1987. nov. 24 – dec. 4. A kiáll. rend. Haiman György. Bev. Rényi Péter. Bp., 1987 88 p. ill. **ism.** BUKTA Zsuzsa: Szép könyvek alkotója. = Élet és Irodalom, 1987. november 20. 4.

1175. Koczor György

K. Gy. [KOCZOR György]: 16 tantermes általános iskola, Orosháza, Eötvös tér. Épí-

- tész. Koczor György. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 44–45. ill.
- 1176. Kocsis Imre**
kiáll. Budapest, Vigadó Galéria, 1986. júl. 25 – aug. 24. **ism.** FEUER Gábor = Művészet, 28, 1987, 1. 64. ill.
- 1177. Koffán Károly**
CSORBA Géza: Koffán Károly. Bp., Corvina, 1987 71 p. ill. (Corvina műterem)
- 1178. Kohán György**
SUPKA Magdolna: „Engem a düh tart életben...” Kohán György rajzai. = Kortárs, 31, 1987, 8. 127–133. ill.
- 1179. Kokoschka, Oskar**
kiáll. Budapest, Vigadó Galéria, 1987. **ism.** MEZEI Ottó = Művészet, 28, 1987, 8. 38–41. ill.
- 1180. Koncz András**
HEGYI Lóránd: „Századvégi képek”. Megjegyzések Koncz András festészetéhez. = Új Symposium, 23, 1987, 4. 27–29. ill.
- 1181. Koncz Béla**
kiáll. Budapest, Ernst Múzeum, 1986. > 1986, 1983. **ism.** FRANK, János: Planes, Gobelins, Women's Wear, Caricature. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 20–208.
- 1182. Kondor Béla**
FRANK János: Bécsi utca. = Élet és Irodalom, 1987. december 11. 12.
- 1183. Kontraszty László**
KONTRASZTY László festőművész gyűjteményes kiállítása, Budapest, Ernst Múzeum, 1987. jún. 4–28. A kiáll. rend. Gelencsér Éva. Bev. András Gábor. Bp., 1987 16 p., ill.
- 1184. Kopócs Tibor**
„A képzőművész ne szavakkal bizonyítson”. SZIGETI László beszélget az ötvenéves Kopócs Tiborral. = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 8. 830–842. ill.
- 1185. Koppány Attila**
kiáll. Győr, Városi Könyvtár Galériája, 1986. nov. 4–22. **ism.** SALAMON Nándor = Művészet, 28, 1987, 5. 61–62. ill.
- 1186. Koszta Rozália**
DÖMÖTÖR János: Koszta Rozália. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1987 48 p. ill.
- 1187. Kovács Attila (1951–)**
KOVÁCS Attila: Necropolis, Pécs, Pécsi Galéria, 1987. dec. 4 – 1988. jan. 3. Bev. Néray Katalin, György Péter. Pécs, 1987 24 p., ill.
- 1188. Cs. Kovács László**
BERTALAN Lajos: A szülőföld ihletése. Cs. Kovács László művészetéről. = Vasi Honismereti Közlemények, 1987, 1. 34–38. ill.
- 1189. Kovács Péter Balázs**
kiáll. Budapest, Fényes Adolf Terem, 1986. nov. 20 – dec. 14. **ism.** FEUER Gábor = Művészet, 28, 1987, 5. 56. ill.
- 1190. Kováts Albert**
kiáll. Budapest, Óbudai Pincegaléria, 1986. nov. **ism.** GY. P. [GYÁRFÁS Péter] = Művészet, 28, 1987, 6. 59–60. ill.
- 1191. Körösenyi Tamás**
GYÁRFÁS Péter: Védőrétegek. Körösenyi Tamás plasztikáiról. = Művészet, 28, 1987, 9. 6–9. ill.
- 1192. Kricsfalussy György**
KRICSFALUSSY György: Tokajtól Heidelbergig: 1978–1986. Sajtó alá rend. Szilágyi Dezső. Sátoraljaújhely, Kricsfalussy Gy., 1987 50 p. ill.
- 1193. Kuchta Klára**
KUCHTA Klára kiállítása. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1986. okt. 18 – dec. 31., Budapest, Ernst Múzeum, 1987. jan. 22 – febr. 15. Rend. Kovalovszky Márta. Dobai Ágnes. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987 63 p. ill. (István Király Múzeum közleményei, B. sorozat., 172.) **tartalma:** *Pasuth Krisztina:* Írásfoszlányok, megtépett képek: Kuchta Klára kiállítása. 2–3. *Restany, Pierre:* Kuchta Klára vagy a haj kultúrája. 4–7. *Salvadori, Fulvio:* Videoművészet. 8–11. *Ritschard, Claude:* Szókének lenni. 12–15. *Torday Aliz:* Társadalmi változások sütővassal? 16–19. **ism.** BOROS Géza = Művészet, 28, 1987, 10. 56. ill.
- 1194. Kunkovác László**
kiáll. Budapest, Duna Galéria, 1987. **ism.** VALACHI Anna = Fotóművészet, 30, 1987, 4. 28–30. ill. E
kiáll. Szeged, 1987. **ism.** HORVÁTH Dezső = Tiszatáj, 41, 1987, 5. 93–98.
- 1195. Kutassy Imre Ferenc**
LOSONCI Miklós: Kutassy Imre Ferenc festői életműve. Bp., XX. kerületi Tanács, 1987 79 p. ill. E, G, R (Pesterzsébeti múzeumi füzetek, 6.)
- 1196. Lakatos József**
LAKATOS József festőművész gyűjteményes kiállítása, Hatvan, Hatvani Galéria, 1987. máj. 15 – jún. 14. Bev. Lakatos József. Hatvan, 1987 6 p., ill.
- 1197. Lantos Ferenc**
FÁBIÁN László: A kézjegy ígézetében. Lantos Ferenc művésze. = Művészet, 28, 1987, 7. 14–17. ill.
- 1198. László Anna**
IMOLAY LENKEY István: László Anna ex librisei és alkalmi grafikái. Hajdúhadháztéglás, 1987. 24 p. (A Hajdúhadházi Földi János Nagyközségi Könyvtár Kisgrafikai

- Füzetek, 6.) **ism.** SOÓS Imre = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 77.
- LÁSZLÓ Anna ex librisei és alkalmi grafikai. Veszprém, Eötvös Megyei Könyvtár, 1987. Rend. Madarász Margit. Nagy Károly. A katalógust összeáll. Boros Edit. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1987 21 p. ill. (Kisgrafikai Galéria, 22.)
- 1199. Lázár Antal**
NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Lázár Antal. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 79. ill.
- 1200. Legány Zoltán**
SIMONN Mariann: Legány Zoltán. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 68–69. ill.
- 1201. G. Lenzsér Ágnes**
DIPLOMADÍJASOK, 1986. G. Lenzsér Ágnes. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 86. ill.
- 1202. Lévai Nóra**
kiáll. Sóváradi Valéria és Torma Anna. Budapest, Duná Galéria, 1987. márc.–ápr. **ism.** GY. P. [GYÁRFÁS Péter] = Művészet, 28, 1987, 8. 53–54.
- 1203. Lévy Jenő**
kiáll. Budapest, Stúdió Galéria, 1987. febr. 4 – márc. 1. **ism.** BAKONYVÁRI M. Ágnes = Művészet, 28, 1987, 9. 57–58. ill.
- 1204. Lewerentz, Sigurd**
Ahlin, Janne: Sigurd Lewerentz, architekt. Stockholm, Byggförlaget, 1986. **ism.** MORAVÁNSZKY Ákos = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 104–105.
- 1205. Lipták Pál**
LIPTÁK Pál kiállítása. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1987. okt. 9–31. A kiáll. rend. Kratochwill Mimi. Bev. Pintér József. Bp., 1987 14 p. ill.
„Szolgálatként fogtam fel.” SÜMEGI György beszélget Lipták Pál festőművésszel. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 85–89. ill.
- 1206. Lois Viktor**
Mosolymosó hangszerek. LOIS Viktor kiállítása. Szentendre, Művésztelepi Galéria, 1987. aug. – szept. **ism.** WEHNER Tibor. = Új Forrás, 19, 1987, 6. 52–56. ill.
- 1207. Lossonczy Tamás**
ÚJRAÉRTELMEZETT hagyomány. Lossonczy Tamás kiállítása. Budapest, Fészek Galéria, 1987. jan. 27 – febr. 20. A kiáll. rend. Lossonczy Tamás. Bev. Mezei Ottó. Bp., 1987 6 p. ill. [10 db diával] **ism.** FRANK, János: From the Geometric to the Organic. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 190–193. ill. LUKÁCSY Sándor = Vigília, 52, 1987, 6. 477–478.
- 1208. Lőrincze Zsuzsa**
NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Lőrincze Zsuzsa. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 74.
- 1209. Lőrinczi Edit**
BESZÉLGETÉS Lőrinczi Edittel. = Ipari Forma, 11, 1987, 3. 18.
- 1210. Lőrinczné Szabó Tünde**
NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Lőrinczné Szabó Tünde. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 75.
- 1211. Lugosi Lugo László**
DÁNIEL Ferenc – LUGOSI Lugo László: A nagy ház. = Janus, 1987, 4. ill.
- 1212. Lupfer, Gilbert**
Gilbert Lupfer kiállítása. Debrecen, DATE Galéria, 1987. Debrecen, DATE G., 1987 14 p. ill. F
- 1213. Luzsicza Lajos**
A művészetszervező művész. ACSAY Judit beszélget Luzsicza Lajossal. = Művészet, 28, 1987, 9. 20–25. ill.
- 1214. Lux Antal**
LUX Antal festőművész kiállítása, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. aug. 7 – szept. 6. Bev. Hegyi Lóránd. Pécs, 1987 8 p., ill.
- 1215. ifj. Lux Kálmán**
KUSLITS Tibor: ifj. Lux Kálmán. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 66.
- 1216. Madarászné Kathy Margit**
BÁNSZKY Pál: Ruhák. Madarászné Kathy Margit tervei. = Művészet, 28, 1987, 8. 12–14. ill.
- 1217. Major János**
KRUNÁK Emese: Az avantgárd grafika előfutára. Major János művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 5. 12–15. ill.
KRUNÁK, Emese: János Major's Distorting Mirror. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 204–205. ill.
- 1218. Makarius, Sammer**
Samer MAKARIUS, Pécs, Művészetek Háza Galériája, 1987. aug. 4–30. Bp., Óbudai Pinceszaléria, 1987. aug. 6–30. A kiáll. rend. Várkonyi György. Bev. György Péter, Pataki Gábor. Pécs, 1987 40 p., ill. (A Janus Panonius Múzeum művészeti kiadványai. 58.)
- 1219. Makovecz Imre**
EKLER, Dezső: Henki ja muoto. = Taide, 28, 1987, 2. 10–15. ill.
Makovecz Imre: Felszólalás a sárospataki népfőiskolai találkozón, 1985. > 832.
Makovecz Imre: Közép-Európa egyik építészeti alternatívája. > 118.
- 1220. Mapplethorpe, Robert**
kiáll. Belgrád, Modern Művészetek Múzeuma, 1987. **ism.** SEBŐK Zoltán = Híd, 51, 1987, 12. 1563–1564.
- 1221. Maracskó Gabriella**
SUPKA Magdolna: „Lábujjhegyen éltünk...”
Maracskó Gabriella rajzairól. = Kortárs, 31, 1987, 12. 128–134. ill.

1222. Marosán Gyula

kiáll. Budapest, Budapest Galéria, 1986. jún. 25 – aug. 20. > 1986, 1970. **ism.** KESERŰ Katalin = Művészet, 28, 1987, 1. 20–23. ill.

1223. Marton László

HEITLER László beszélget Marton Lászlóval. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 34–39. ill. Heitler László: Marton László. Bp., Képzőművészeti K., 1985. > 1986, 1974. **rec.** SZIJ Béla: Érzékletes műelemzések. = Műhely, 10. 1987, 1. 76.

1224. Martyn Ferenc

MARTYN Ferenc emlékezése szobrászatáról. Közli: Lánicz Sándor. = Művészet, 28, 1987, 1. 6–8. ill.

Romváry Ferenc: Ferenc Martyn. > 238.

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. > 205.

1225. Mátrai Péter

M. P. [MÁTRAI Péter]: Új megyei könyvtár, Kecskemét. Építész: Mátrai Péter. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 38–40. ill.

1226. Mátyás, Iosif

VIDA, Gheorghe: Iosif Mátyás. = Arta, 34, 1987, 4. 26.

1227. Maurer Dóra

KVÁZI képek. SINKOVITS Péter beszélget Maurer Dórával. = Művészet, 28, 1987, 5. 30–35. ill.

1228. Maurits Ferenc

DURANCI, Bela: „Abszurd költészet lapja” – Maurits Ferenc. = Létünk, 17, 1987, 6. 895–909. ill.

1229. Mazzag István

MAZZAG István kiállítása, Budapest, Dorottya utcai Kiállítóterem, 1987. márc. 8–30. A kiáll. rend. Feuer Gábor. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., 1987 24 p., ill. **ism.** FRANK János: Primus inter pares [megnyitója]. Élet és Irodalom, 1987. május 15. 12., FRANK, János: Sensitivity and Control. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 108. 1987 183–185. ill.

1230. Mayer Berta

kiáll. Vác, Madách Galéria, 1986. nov. – dec. **ism.** BAKONYVÁRI M. Ágnes = Művészet, 28, 1987, 5. 60–61. ill.

1231. Melocco Miklós

PÁTZAY Mária: Egy hagyománytisztelő újító. Melocco Miklós művészete. = Művészet, 28, 1987, 5. 7–11. ill.

1232. Mengyán András

kiáll. Székesfehérvár, Csók István Képtár, 1984. > 1985, 2460. **ism.** KOVALOVSKY Márta: Mengyán András kiállítása. = Alba Regia 23, 1987 284–285.

1233. Méhes Lóránt – Vető János

LÓSKA, Lajos: After the Transavantgarde. The painting of Lóránt Méhes and János

Vető. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 193–195. ill.

1234. Mészáros Andor

WACHTEL Tihamér: Mészáros Andor. Bp., Corvina, 1987 53 p. ill. E

1235. Mészáros Dezső

BODRI Ferenc: Mészáros Dezső kő-világa. = Tiszatáj, 41, 1987, 1–2., 154–157. ill.

1236. Mészáros Gabriella

kiáll. Fialat Művészek Klubja, 1987. ápr. **ism.** SZÉCSÉNYI Mihály = Művészet, 28, 1987, 8. 54–55. ill.

B. Mikli Ferenc > Bozsó János**1237. Miklóssy Gábor**

Eszményem: a szépség, a szellem rangja. ANISZI Kálmán beszélget Miklóssy Gáborral. = Korunk, 46, 1987, 2. 101–106. ill.

1238. Mikus Sándor

POTÓ János: Egy szimbólum születése. Így épült a Sztálin-szobor. = História, 9, 1987, 5–6. 17–21.

1239. Misch Ádám

MISCH Ádám kiállítása. Vác, Hincz Gyula Állandó Gyűjtemény, 1987. nov. 17 – 1988. jan. 31. Bev. Acsay Judit. Vác, 1987 6 p. ill. G

1240. Móder Rezső

(BE)CSOMAGOLT (áru)lt kódok. Avarkortól a városépítésig. Az akció előadásai 1987. okt. 2-án és 11-én, Dunaujváros. Bev. Novotny Tihamér. Dunaujváros, 1987 16 p. ill. „MAJDNEM Lappöldi történetek”. Móder Rezső kiállítása. Budapest, Fészek Művészklub, 1987. márc. 17. – ápr. 3. A kiáll. rend. Kovalovszky Márta. Dunaujváros, 1987 4 p. ill.

1241. Molnár-C. Pál

MOLNÁR-C. Pál 30 fametszete Cyrano de Bergerac-hoz. Szerk. Albrecht Sándor. Veszprém, Pannon Nyomda, 1987 74 p. ill.

Moore, Henry

Sík Csaba: Henry Moore paradigmái. > 249.

1242. Moskál Tibor

kiáll. Jászberény, Városi Könyvtár, Munkás és Ifjúsági Ház, 1987. **ism.** ARATÓ Antal = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 24.

1243. Nagy Gábor Mihály

kiáll. Budapest, Stúdió Galéria, 1986. szept. 3 – okt. 5. > 1986, 2029. **ism.** SINKOVITS Péter = Művészet, 28, 1987, 2. 60–61. ill.

1244. Nagy Judit

kiáll. Budapest, Dorottya utcai Kiállítóterem, 1986. > 1986, 2032. **ism.** FRANK János = Művészet, 28, 1987, 4. 50–52. ill.

1245. Nagy Tamás

N. T. [NAGY Tamás]: Lakóépület, Budapest V., Semmelweis utca 10. Építész: Nagy Tamás. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2.

10–13. ill. + MAKOVECZ Imre kritikája. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 14–15. ill.

1246. Nánásy Ilona

N. I. [NÁNÁSY Ilona]: Idősek háza, Budapest, V. Vadász u. 11–13. Építész: Nánásy Ilona. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 26–31. ill.

1247. Nausch Géza

WEHNER Tibor: „Még van tíz évem...” Borongós impressziók Nausch Géza tatabányai műhelyében. = Új Forrás, 19, 1987, 4. 69–72. ill.

Nemes, Endre

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. > 205.

Návai Sándor > Fodor József

Nicholson, Ben

Sík Csaba: Az éjszaka mélysége – egy pillanatra. > 249.

1248. Nikolajević, Milivoj

Duranci, Bela: Milivoj Nikolajević. Újvidék, Forum, 1987 **ism.** P. NÁRAY Éva = Híd, 51, 1987, 6. 906–908.

1249. Novák András

kiáll. Szeged, Horváth Mihály Utcai Képtár, 1986. okt. – nov. > 1986, 2047. **ism.** SZURÓMI Pál = Művészet, 28, 1987, 6. 37–39. ill.

Nyrom > Piszer Mária

1250. Oláh Sándor

Baranyi Anna: Oláh Sándor. Újvidék, Forum, 1986. **ism.** P. NÁRAY Éva = Híd, 51, 1987, 2. 256–258.

TOLNAI Ottó: Oláh Sándor újvidéki tárlata. = Úzenet, 17, 1987, 4. 352–353.

1251. Oltvainé Dancsó Ilona

LOSONCI Miklós: Pomáztól Párizsig: Oltvainé Dancsó Ilona festészete. Pomáz, Pomázi Nagyközségi Tanács, 1987 35 p. ill. G, E, F, R

Orosz István > Ducki Krzysztof

1252. Orosz János

kiáll. Szeged, Bartók Béla Művelődési Központ, 1986. júl. 3 – aug. 20. **ism.** SZURÓMI Pál = Művészet, 28, 1987, 4. 45–49. ill.

TORNAI József: Küzdelem a formáért és a jelentésért. Orosz János modernsége. = Kortárs, 31, 1987, 11. 111–117. ill.

1253. Ország Lili

MÁNDY Stefánia: Ország Lili és a Nyugati Fal. = Kultúra és Közösség, 1987, 6. 83–86. ill.

ORSZÁG Lili festményei a Kolozsváry-gyűjteményben. Tihanyi Múzeum, 1987. júl. 10 – szept. 27. Bev. Kolozsváry Ernő, Gopcsa Katalin. Tihany, Tihanyi Múzeum, 1987 30 p. ill. G, E [bibliográfiával] **ism.** LÓSKA Lajos:

A világ falai. Ország Lili kiállítása a Tihanyi Múzeumban. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 67–71. ill. VADAS József: Ábrándok. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 4. 12.

1254. Paizs László

EURÓPAI kövület variációk. Paizs László kiállítása Budapest, Múcsarnok, 1987. ápr. 24 – máj. 31. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., 1987 16 p. ill. **ism.** RIDEG Gábor. = Művészet, 28, 1987, 9. 32–35. ill. VADAS József: Kívülből. = Élet és Irodalom, 1987. május 1. 12.

1255. Pálffy Sándor

YBL Miklós díjak, 1986. Pálffy Sándor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 83. és ill.

1256. Pápai Éva

LOSONCI Miklós: Pápai Éva domborművei Nürnbergben. = Vigília, 52, 1987, 6. 478. ill.

1257. Parádi Károly

NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Parádi Károly. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 78–79.

P. K. [PARÁDI Károly]: 16 tanulósoportos gimnázium, Káposztásmegyer, Budapest. Építész: Parádi Károly. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 32–35. ill.

1258. Pátkai Ervin

EMBER Mária: Pátkai Ervin emlékére. = Új Auróra, 1987, 3. 39–43. ill.

SCHÉNER Mihály: Pátkai Ervin szobrászművészről. 1937. ápr. 11., Békéscsaba – 1985. jún. 18., Párizs. = Új Auróra, 1987, 3. 29–32. ill.

1259. Pátzay Mária

HEITLER László: Megőrzött hagyomány és új tartalmak. Pátzay Mária munkásságáról. = Művészet, 28, 1987, 1. 12–15. ill.

1260. Pátzay Pál

TÓTH Antal: Mértéktartás és konok következetesség. A kisplasztika jelentősége Pátzay Pál életművében. = Műhely, 10, 1987, 6. 41–44.

1261. Pauer Gyula

KÖRNER Éva: Beszélgetés egy mű-alkotással arról, hogyan alkotta meg magát; hogyan választott témát, amelyben a festői önteremtést végrehajtotta. = Jelenkor, 30, 1987, 12. 1127–1132.

PAUER Gyula – Érmezei Zoltán – Rauschenberger János bemutatja P.É.R.Y Dráva-parti festményeit, Pécs, Pécsi Galéria, 1987. febr. 13 – márc. 8. Bev. Szóke Annamária, Beke László, Bereményi Géza, Körner Éva. Pécs, 1987 26 p., ill.

1262. Paulikovics Iván

TERRAKOTTA. Paulikovics Iván tárlata. Budapest, Stúdió Galéria, 1986. okt. 8 – nov. 2. Bp., 1986 8 p. ill. > 1986, 2076. **ism.**

- FEUER Gábor. = Művészet, 28, 1987, 3. 58–59. ill.
- 1263. Pázmándi Antal**
Grillsirke és papírrepülő – kerámiából. LÓSKA Lajos beszélget Pázmándi Antallal. = Művészet, 28, 1987, 7. 30–35. ill.
- 1264. Pázmándi Margit**
YBL Miklós díjak, 1986. Pázmándi Margit. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 83.
- 1265. Pédery-Hunt Dóra**
ZALÁN Magda: Féltényéri nagyvilág. Pédery-Hunt Dóra torontói éremszobrász. = Új Látóhatár, 38, 1987, 1. 97–101. ill.
- Penck, A. R.**
Sík Csaba: A művészet üzletszerű kéjelgése. > 249.
- 1266. Perei Zoltán**
MEGAY László: „A rajz vén bolondja”. Perei Zoltán fametszeteiről. = Kortárs, 31, 1987, 9. 122–123. ill.
- 1267. Péreli Zsuzsa**
kiáll. Budapest, Múcsarnok, 1987. márc. – ápr. **ism.** FRANK, János: Sensitivity and Control. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 108. 1987 183–185. ill. LÓSKA Lajos. = Művészet, 28, 1987, 8. 19–23. ill. VADAS József: Emlék-művek. = Élet és Irodalom, 1987. április 3. 12.
- 1268. Pernecky Géza**
SOFT Geometry. Pernecky Géza kiállítása. Budapest, Budapest Galéria Kiállítóháza (Lajos utca), 1987. okt. 29 – nov. 29. A kiáll. rend. Török Tamás. Bev. Kovalovszky Márta. Bp., 1987 12 p. ill. E
- P.É.R.Y. > Pauer Gyula**
- 1269. Pethes Endre**
P. E. [PETHES Endre]: Általános Művelődési Központ, Kunszentmiklós. Építész: Pethes Endre. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 49. ill.
- 1270. Petry Béla**
PETRY Béla kiállítása. Budapest, Erzsébetvárosi Galéria, 1987. Rend. Vida Klára, König Róbert. Bp., 1987 12 p., ill. **ism.** (t.t.) = Kisgrafika, 16, 1987, 2–3. 26. ill.
- 1271. Picasso, Pablo**
PERNECZKY Géza: A rejtőzködő Prométheusz. Kutatások Picasso Guernicájának ikonológiai tartalmához. = Valóság, 30, 1987, 7. 74–83. ill.
- Sík Csaba: Az ember drámája. > 249.
- Pinczehelyi Sándor > Ducki Krzysztof**
- Pintér Gábor > Finta József**
- 1272. Pirk János**
SUPKA Magdolna: Pirk János. Bp., Képzőművészeti K., 1987 62 p. ill. E
- 1273. Piszter Mária**
NYRON. Budapest, Dorottya Utcai Kiállítóterem, 1987. jan. 15 – febr. 7. A kiáll. rend.
- Baranyi Judit. Bev. Aradi Nóra, Peter Baum, Wolfgang Hilger, Giorgio Segato. Bécs, 1987 31 p. ill. E, G **ism.** FRANK, János: From the Geometric to the Organic. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 190–193. ill.
- Pócs Péter > Ducki Krzysztof**
- 1274. Polgár Csaba**
Őnárnyékok, rétegek. MENYHÁRT László beszélget a textilművésszel. = Művészet, 28, 1987, 7. 24–29. ill.
- 1275. Polgár Kornél**
POLGÁR Kornél. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 71.
- 1276. Poós Tamara**
DIPLOMADÍJASOK, 1986. Poós Tamara. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 87. ill. P. T. [POÓS Tamara]: Tapolca, lakóház és eszpresszó. Diplomaterv, 1986. Tervezte: Poós Tamara. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 6–7. ill.
- 1277. Preiser Klára**
kiáll. Preiser Klára és Háger Ritta. Budapest, Vigadó Galéria, 1986. dec. 18 – 1987. január 18. > 1986, 2092. **ism.** TORDAY Aliz = Művészet, 28, 1987, 6. 40–43. ill.
- 1278. Prokop Péter**
KABDEBÓ Tamás: Fra Procopo. = Új Látóhatár, 38, 1987, 4. 445–457. ill.
- 1279. Prutkay Péter**
kiáll. Budapest, Óbudai Pincegaléria, 1987. márc. 9 – márc. 29. **ism.** MEZEI Ottó = Művészet, 28, 1987, 6. 58–59. ill. VORÓSVÁRY Ákos: Bemutatjuk Prutkay Péter grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. augusztus 14. 13.
- 1280. Puhl Antal**
PÁLYÁZÓK, 1986. Puhl Antal. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 89.
- 1281. Püspöky István**
kiáll. Vác, Madách Imre Művelődési Központ, 1986. dec. 11 – 1987. jan. 5. > 1986, 2097. **ism.** KESERŰ Katalin = Művészet, 28, 1987, 6. 56–57. ill.
- 1282. Rác József**
kiáll. Budapest, Duna Galéria, 1987. febr. 5. – márc. 1. **ism.** B. RÉVÉSZ László = Művészet, 28, 1987, 10. 57–58. ill.
- 1283. Rácz György**
FERKAI András: Rácz György nyolcvan éves. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 6. 61. ill.
- 1284. Rainer Péter**
kiállítása. Budapest, Ferencvárosi Pincegaléria, 1987. márc. 12 – ápr. 5.
- 1285. Raszler Károly**
MEGAY László: Vállalva a puritánságot. Raszler Károly rajzairól. = Kortárs, 31, 1987, 2. 120–121. ill.

1286. Rátkai György

BAKONYVÁRI M. Agnes: A szárnyalás variációi. Rátkai György grafikái. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 14–16. ill.

Rauschenberger János > Pauer Gyula**1287. Reich Károly**

REICH Károly kiállítása, Békéscsaba, Megyei Könyvtár, 1987. ápr. 15 – máj. 10. Békéscsaba, 1987 8 p., ill.

REICH Károly rajzai. Békéscsaba, Megyei Könyvtár, 1986 56 fol. ill.

1288. Rékassy Csaba

kiáll. Budapest, Ernst Múzeum, 1987. máj. 28 – jún. 28. **ism.** LÓSKA Lajos = Művészet, 28, 1987, 10. 6–11. ill.

SUPKA Magdolna: Bölcsek vagy balgák. Rékassy Csaba rézmetszetei. = Kortárs, 31, 1987, 1. 107–112. ill.

1289. Réti Zoltán

„...lelkem felfelé tör” RÉTI Zoltán akvarelljei Madách Imre Az ember tragédiája című művéhez. Bev. Kerényi Ferenc, Pogány Ö. Gábor. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Tanács, 1987 20 t. fol., ill.

1290. Révész László

SZENES Zsuzsa: Bemutatjuk Révész László grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. november 20. 12.

1291. Roisz Vilmos

kiáll. Sopron, Festőterem, 1986. okt. 19. – nov. 9. > 1986, 2125. KIENZL János: Roisz Vilmos életműkiállításának megnyitója 1986. okt. 19. = Soproni Szemle, 41, 1987, 1. 81–82. ill.

ROISZ Vilmos festőművész kiállítása. Győr, Győri Városi Könyvtár Galériája, 1987. okt. 28 – nov. 14. Rend. Salamon Nándor. Győr, Győri Városi Könyvtár, 1987 8 t. ill. (Győri Városi Könyvtár kiállítási katalógusai, 32.)

1292. Romvári János

GYÁRFÁS Péter: Háromdimenziós grafikák. Romvári János művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 4. 30–32. ill.

Rothko, Mark

Sík Csaba: Ábrahám vagy Izsák? > 249.

1293. Rothman Lenke

LENKE ROTHMAN, svéd művész kiállítása, Budapest, Ernst Múzeum, 1987. aug. 7 – szept. 6. A kiáll. rend. Rátkai Ida. Bev. Beke László, Olle Granath. Bp., 1987 20 p., ill. **ism.** FRANK János: Virradat és sötétség határán [megnyitó]. = Élet és Irodalom, 1987. augusztus 14. 12.

1294. Ruzicskay György

kiáll. Eger, A Hevesi Szemle Galériája, 1986. **ism.** FARKAS András = Hevesi Szemle, 15, 1987, 1. 80–82. ill.

1295. Sági Sándor

SÁGI Sándor művei. Szerk. Láng Róbert. Bp., IPV, 1987 94 p. ill. G, E

1296. Sajdik Ferenc

SAJDIK Ferenc: Hát (m)ilyenek a macskák? Bp., Móra K.. 1987. 39 p. ill.

1297. Samu Géza

RANTANEN, Silja: Géza Samu. = Taide, 28, 1987, 2. 16–18. ill.

1298. Sándor Katalin

PÁLYÁZÓK, 1986. Sándor Katalin. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 89.

1299. Sáros András Miklós

kiáll. Leninváros, Derkovits Galéria, 1987. jan. 8 – 23. **ism.** VÉGH Károly = Művészet, 28, 1987, 7. 60–61. ill.

Schaar Erzsébet

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. > 205.

Sík Csaba: Az emlékezés művészete. > 249.

1300. Schéner Mihály

kiáll. Nagykanizsa, Egy József Terem, 1987. **ism.** BARÁNSZKY JÓB László: Schéner [megnyitó]. = Élet és Irodalom, 1987. május 29. 12.

1301. Schigeo Fukuda

SCHIGEO Fukuda, Pécs, Pécsi Galéria, 1987. máj. 22 – jún. 21. Pécs, 1987 8 p., ill. **ism.** KOVÁCS Orsolya. = Művészet, 29, 1987, 10. 64. ill.

1302. Schinagl Gábor

SCHINAGL Gábor belsőépítész kiállítása, Budapest, Fényes Adolf Terem, 1987. márc. 5 – ápr. 5. A kiáll. rend. Baranyi Judit. Bev. Schinagl Gábor. Bp., 1987 1 leporello, ill. (Építészet-belsőépítészet, műhelymunka, 8.) **ism.** VADAS József: Emlék-művek. = Élet és Irodalom, 1987. április 3. 12.

1303. Schrammel Imre

BESZÉLGETÉS Schrammel Imrével. = Ipari Forma, 11, 1987, 3. 15–16.

SCHRAMMEL Imre keramikusművész kiállítása. Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. ápr. 17 – máj. 20. A színház – Schrammel Imre siklói naplója, 1984–1986. Részletek. Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987 72 p.

A SZÍNHÁZ. Schrammel Imre siklói naplója 1984–1986 (részletek) A könyv Schrammel Imre keramikusművész 1987. ápr. 17 – máj. 10. között a Pécsi Kisgalériában rendezett kiállítására jelent meg. Szerk., bev. Dvorszky Hedvig. Pécs, 1987 72 p., ill.

1304. Sebők Éva

kiáll. Budapest, Stúdió Galéria, 1987. jan. 7 – febr. 1. **ism.** GYÁRFÁS Péter = Művészet, 28, 1987, 7. 61. ill.

1305. Seyfried Hedvig

S. H. [SEYFRIED Hedvig]: 16 tantermes iskola, Pécs – belváros. Építés: Seyfried Hed-

vig, Szabó Zerindné. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 47–48. ill.

S. H. [SEYFRIED Hedvig]: 200 férőhelyes óvoda, Kaposvár. Építész: Seyfried Hedvig. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 48. ill.

1306. Simon Endre

LĂPTOIU, Negoită: Simon Endre – Galeria de artă Tg. Mureș. = Arta, 34, 1987, 5. 36.

1307. Simon István

S. I. [SIMON István]: Lakóépület, Budapest VII., Kluzál tér 4. Építész: Simon István. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 16–20. + GHYCZY Emil: Egy ház világa. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 21. ill.

1308. Soltra Elemér

SOLTRA Elemér festőművész éremkiállítása, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. dec. 11 – 1988. jan. 10. Bev. Hárs Éva. Pécs, 1987 16 p., ill.

1309. Somogyi Győző

KRUNÁK Emese: Somogyi Győző. Bp., Képzőművészeti K., 1987 62 p. ill.

1310. Somogyi István

SOMOGYI István kiállítása. Győr, Városi Könyvtár Galériája, 1987. máj. 11 – jún. 6-ig. Rend. Salamon Nándor. Győr, Győri Városi Könyvtár, 1987 16 p. ill.

1311. Somogyi János

kiáll. Somogyi János és Szurcsik János. Budapest, Thermál Szálló, 1986. nov. – 1987. jan. **ism.** LÁNCZ Sándor = Művészet, 28, 1987, 5. 62–63. ill.

1312. Somogyi József

LŐRINCZ Zoltán: Beszélgetés Somogyi Józseffel. = Confessio, 11, 1987, 2. 104–108.

Sóváradi Valéria > Lévai Nóra

1313. Spangher Ferenc

ANDRÁSI Gábor: Eleven robbanáscentrumok. Spangher Ferenc művészetéről. = Művészet, 28, 1987, 10. 2–5. ill.

1314. Stark Anna

STARK Anna festőművész kiállítása, Budapest, Vigadó Galéria, 1987. okt. 2–22. Bev. Oelmacher Anna. Bp., 1987 1 leporello, ill.

1315. Sulyok Gabriella

MEGAY László: Élő vonalak. Sulyok Gabriella rajzairól. = Kortárs, 31, 1987, 6. 142–143. ill.

1316. Süke István

RAVASZ József: Elrugaskodás. Süke István képeiről. = Irodalmi Szemle, 30, 1987, 8. 892–893. ill.

1317. Süli András

Süli András algyői naiv festőről MOLDOVÁN Domokos beszélget BÁLINT Sándorral. = Tiszatáj, 41, 1987, 11. 58–63.

1318. Sváby Lajos

EGRI Mária: Sváby Lajos. Bp., Corvina, 1987 56 p. ill. (Corvina műterem)

1319. Swierkiewicz Róbert

bán [BÁN András]: Bemutatjuk Swierkiewicz Róbert grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. május 29. 13.

METEOROLÓGIAI jelentés. Swierkiewicz Róbert kiállítása. Budapest, Ernst Múzeum, 1987. júl. 3 – aug. 2. Rend. Gyetvai Ágnes. Bev. Peternák Miklós, Keserü Katalin. Bp., 1987 20 p. ill. E **ism.** VADAS József: A keretből kilépve. = Élet és Irodalom, 1987. július 10. 12.

1320. Szabados Árpád

SINKOVITS Péter: XX. századi kifestőkönny. Beszélgetés Szabados Árpáddal. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 28–31. ill.

1321. Szabó Ákos

SZABÓ Ákos levele Alain Blondelnek. = Vigília, 52, 1987, 9. 716–717. ill.

1322. P. Szabó Éva

TORDAY Aliz: Kortárs textilművészetünk előtörténetéből. P. Szabó Éva textilművészről. = Művészet, 28, 1987, 8. 9–11. ill.

1323. Bp. Szabó György

FÉNYSUGÁRZÓK/Radiating Devices, Bp. Szabó György kiállítása, Budapest, Fényes Adolf Terem, 1987. aug. 6 – szept. 6. A kiáll. rend. Udvary Ildikó. Bp., 1987 20 p., ill.

1324. Szabó László

L. MENYHÉRT László: Gondolati szobrok. = Művészet, 28, 1987, 7. 6–9. ill.

1325. Szabó M. László

DOBOS László: Az ellentét művésze. Szabó M. László grafikáiról. = Művészet, 28, 1987, 7. 18–20. ill.

1326. E. Szabó Margit

E. SZABÓ Margit kiállítása. Tata, Vár, 1987. május–június. Rend. Láncz Sándor. Tata, Kuny Domokos Múzeum, 1987 16 p. ill. G (A Kuny Domokos Múzeum képzőművészeti kiállításai)

1327. Szabó Tamás

WEHNER Tibor beszélget Szabó Tamás szobrászművésszel. = Palócföld, 21, 1987, 1. 89–96. ill.

1328. Szabó Vladimír

kiáll. Sopron, Festőterem, 1987. jún. 23 – júl. 19. **ism.** KRATOCHWILL Mimi: Szabó Vladimír soproni kiállítása elé. = Soproni Szemle, 41, 1987, 4. 366–367. ill.

SZABÓ Vladimír. Bev., életrajzi adatok és irodalomjegyzék Kratochwill Mimi, a képeket válogatta Szabó Vladimírné és Kratochwill Mimi. Bp., Szabó Vladimírné, 1987 31 p. ill. E **Szabó Zerindné > Seyfried Hedvig**

1329. Szabó Zoltán

SZABÓ Zoltán festőművész kiállítása, Budapest, Ernst Múzeum, 1987. okt. 22 – nov. 22. Bev. Egri Mária. Bp., 1987 16 p., ill.

1330. Szakács Imre

SZAKÁCS Imre kiállítása. Szentendre, Művésztelepi Galéria, 1987. A kiáll. rend. és bev. Kiss Joachim Margit. Szentendre, 1987 8 p. ill.

1331. Szalay Lajos

MENYHÁRT László: Az „ismeretlen” Szalay Lajos. = Palócföld, 21, 1987, 3. 89–96. ill.

SÚPKA Magdolna: „Rajzolt versek”. Szalay Lajos grafikái. = Kortárs, 31, 1987, 3. 137–143.

VÉGTELEN a tenyérben. Bakonyi Péter interjúja Szalay Lajossal. Utószó: Supka Magdolna. Bp., Műzsák K., 1987 154 p. ill.

1332. Szalatnyay József

PÉCSI István: Az értő visszajelzés ösztönző erő. Látogatóban Szalatnyay József festőművésznél. = Hevesi Szemle, 15, 1987, 5. 78.

1333. Szandai Sándor

L. Menyhért László: Szandai Sándor. Bp., Képzőművészeti K., 1983. rec. H. L. [HEITLER László] = Ars Hungarica, 15, 1987, 2. 270–272.

1334. Szántó Piroska

GOLGOTA. Szántó Piroska festményei és archaikus népi imádságok. Vál. Erdélyi Zsuzsanna. Bp., Corvina, 1987 45 p. ill.

kiáll. Boglárille, 1987. **ism.** VADAS József: Ábrándok. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 4. 12.

kiáll. Szentendre, 1987 **ism.** NEMES NAGY Ágnes: Az ősvadász üzenete [megnyitó]. = Élet és Irodalom, 1987. július 3. 12.

1335. Szanyi Péter

SZANYI Péter szobrászművész kiállítása, Miskolc, Miskolci Galéria, 1987. okt. 23 – nov. 15. A kiáll. rend., bev. Jurecskó László. Miskolc, 1987 20 p., ill.

1336. Szántó Tibor

ILLYÉS Gyula: An Hungarian Typograph. Egy magyar tipográfus. = Interpressgraphic, 1987, 2. 2–9., 1. ill.

A könyvcsinálás mestere. NÁDOR Tamás beszélget Szántó Tiborral. = Magyar Grafika, 31, 1987, 4. 33–42. ill.

Mindennapi tipográfiánk. Szántó Tibor könyvtervezővel beszélget NÁDOR Tamás. = Jelkép, 8. 1987, 2. 84–87.

SCHWEMMER-SCHEDDIN, Yvonne: To the Delight of Bibliophiles and Others=Nemcsak a bibliofilek öröme. = Interpressgraphic, 1987, 2. 2–9., 1.

SZÁNTÓ Tibor életmű-kiállítása. Budapest, Vigadó Galéria, 1987. máj. 7 – jún. 7. A kiáll. rend. Kratochwill Mimi. Bev. Keresztury Dezső, Kovács Sándor Iván. Bp., 1987 64 p. ill. **ism.** A. J. [ACSAY Judit] = Művészet, 28, 1987, 9. 56–57. ill.

1337. Szeift Béla

ANDRÁSI Gábor: Üdvözet Kárából. Szeift Béla műveiről. = Művészet, 28, 1987, 6. 16–18. ill.

1338. Szekeres Mihály

BESZÉLGETÉS Szekeres Mihállal. = Ipari Forma, 11, 1987, 3. 16.

SZEKERES Mihály belsőépítész kiállítása, Budapest, Fényes Adolf terem, 1987. ápr. 9 – máj. 3. A kiáll. rend. Baranyi Judit. Bev. Szekeres Mihály. Bp., 1987 1 leporello, ill. (Építészet-belsőépítészet, műhelymunka. 9.) **ism.** Tóth Attila = Művészet, 28, 1987, 10.

1339. Székely Pierre

Pierre SZÉKELY szemüvegén át. KRÁLL Csaba és MISS Zoltán beszélgetnek a szobrászművésszel. = Új Írás, 27, 1987, 3. 63–72. ill.

1340. Szelényi Károly

kiáll. Eger, A Hevesi Szemle Kisgalériája, 1986. dec. **ism.** FARKAS András, MIKA István = Hevesi Szemle, 15, 1987, 1. 73., 79.

1341. Széles Judit

SZÉLES Judit textiltervező iparművész kiállítása, Budapest, Fényes Adolf Terem, 1987. nov. 27 – 1988. jan. 3. Bev. Ágh István, Péter Márta, Katona Vali. Bp., 1987 8 p. ill. **ism.** MARSALL László: Előbeszéd Széles Judit kiállításán. = Élet és Irodalom, 1987. december 11. 13.

1342. Szemethy Imre

kiáll. Budapest, Újpesti Galéria, 1987. **ism.** VADAS József: Húségjutalom. = Élet és Irodalom, 1987. február 27. 12.

1343. Szenes Zsuzsa

A művészet csodasűrítője. BEKE László beszélget Szenes Zsuzsával. = Művészet, 28, 1987, 5. 24–29. ill.

1344. Szentkirályi Zoltán

YBL Miklós díjak, 1986. Szentkirályi Zoltán. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 81.

1345. Szerényi Gábor

KORNIS Mihály: Szerényi összerénységéről. = Élet és Irodalom, 1987. március 20. 21.

1346. Szervátiusz Tibor

SZERVÁTIUSZ Tibor szobrászművész kiállítása. Szekszárd, Művészetek Háza, 1987. ápr. 2 – máj. 3. A kiáll. rend., bev. D. Fehér Zsuzsa. Szekszárd, 1987 20 p. ill. **ism.** Gy. P. [GYÁRFÁS Péter] = Művészet, 28, 1987, 9. 64.

1347. Szigethy István

VÁGÓ, Zsuzsanna: István Szigethy – a Forgatten Expressionist. = The New Hungarian Quarterly, 28. No. 107. 1987 185–187. ill.

1348. Szigeti Szilvia

SZIGETI Szilvia nyomottanyagtervező kiállítása, Pécs, Pécsi Kisgaléria, 1987. febr. 11 – márc. 8. Pécs, 1987 4 p., ill.

1349. Szigetvári György

YBL Miklós díjak, 1986. Szigetvári György.
= Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 81.

1350. Szikora Tamás

SZIKORA Tamás kiállítása, Budapest, Dorottya utcai Kiállítóterem, 1987. október 9–31. Nyiregyháza, Jósza András Múzeum, 1987. nov. 20 – dec. 31. Bp., VSZM Közösségi Ház, 1988. A kiáll. rend. Orosz Péter. Bev. Néray Katalin. Bp., 1987 12 p., ill.

1351. Szily Géza

PÁLOSI Judit beszélget a festővel. = Művészet, 28, 1987, 11–12. 17–19. ill.

1352. Szirtes János

LÓSKA Lajos: A festő és performer. Szirtes János művészete. = Művészet, 28, 1987, 6. 24–27. ill.

(sárkány) [SÁRKÁNY József]: Bemutatjuk Szirtes János grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. december 11. 14.

1353. Szilávcis László

kiáll. Budapest, Óbudai Pincegaléria, 1986. szept. 8 – okt. 5. **ism.** MEZEI Ottó = Művészet, 28, 1987, 2. 58–59. ill.

1354. Szöllőssy Enikő

KOVÁCS Péter: Szöllőssy Enikő feszületei. = Vigília, 52, 1987, 3. 187. ill.

1355. Szrogh György

SZROGH György: A dunavarsányi és megyeródi iskolákról. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 3. 29–31. ill.

1356. Szunyogh László

kiáll. Budapest, Lila iskola, 1986. nov 11–25. **ism.** W. T. [WEHNER Tibor] = Művészet, 28, 1987, 5. 58. ill.

KAPOSI Endre: Gondolatok Szunyogh László szobrászművész munkáinak szemlélése közben. = Új Forrás, 19, 1987, 3. 57–60. ill.

1357. Szunyogh András

kiáll. Budapest, Vigadó Galéria, 1986. dec. – 1987. jan. **ism.** CHIKÁN Bálint = Művészet, 28, 1987, 6. 60–61. ill.

Szuresik János > Somogyi János**1358. Szűts Miklós**

BAKONYVÁRI M. Ágnes: Drámai szituációk. Szűts Miklós festményei. = Művészet, 28, 1987, 10. 32–35. ill.

1359. Takács Jenő

NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Takács Jenő. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 76.

1360. Tenkács Tibor

TELEPY Katalin: Tenkács Tibor. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987 54 p., ill. (Borsodi kismonográfiák, 27.)

1361. Tettamanti Béla

kiáll. Budapest, Ernst Múzeum, 1986. > 1986, 2212. **ism.** FRANK, János: Planes, Gobelins, Women's Wear, Caricature. = The New

Hungarian Quarterly, 28. No. 105. 1987 20–208.

Toffe > Gerbeaud**1362. Topor András**

kiáll. Kaposvár, Somogyi Képtár, 1986. nov. – dec. > 1986, 2217. **ism.** FODOR András megnyitója. = Somogy, 15, 1987, 1. 46–47.

Torma Anna > Lévai Nóra**1363. Tornai Endre**

NÍVÓDÍJAS építészek, 1986. Tornai Endre. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 78.

Torri, Gianfranco > Ceste, Armando**Tot, Amerig**

Romváry Ferenc: Pécs, „Múzeum utca”. > 205.

1364. Tóth József (Füles)

CSORBA Mária: Füles, the Photographer = Füles, a fotográfus [interjú]. = Interpress-graphic, 1987, 3. 40–44., 6–7.ill.

1365. Tóth Kálmán

FERKAI András: Dr. Tóth Kálmán. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 63.

1366. Tóth Tibor

TARPAI Zoltán: A Tabán festője. = Jászkunság, 31, 1987, 3. 35–36. ill.

1367. Tóth Menyhért

KOVÁCS László: Az én Tóth Menyhértem. Fotóalbum Sümegi György Tóth Menyhérről c. írásával. Miske, Községi Közös Tanács, 1987 80 p. ill.

1368. Tóth Sándor

TÓTH László: Tóth Sándor érmei, 1953–1986. Szerk. Tóth László. Bev. Végvári Lajos. Nyírbátor, Városi Tanács, 1987 97 p. ill. G (Múzeumi füzetek, 25.)

1369. Tócs György

DIPLOMADÍJASOK, 1986. Tócs György. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 87. ill.

1370. Tövissi Zsolt

TIMON Kálmán: A Magyar Építőművészet 1986. évi pályázata. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 60–62. ill.

1371. Trischler Ferenc

CHIKÁN Bálint: Pannóniai portré. Trischler Ferenc szobrászművészről. = Művészet, 28, 1987, 5. 16–19. ill.

1372. Triznyá Mátyas

kiáll. Zebegény, Szőnyi István Múzeum, 1987. ápr. **ism.** SZÖRÉNYI László megnyitója. = Vigília, 52, 1987, 8. 637–639.

1373. Turányi Gábor

T. G. [TURÁNYI Gábor]: Társasház, Budapest II. Orsó u. 42. Építész: Turányi Gábor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 12–15. ill.

1374. Türk Péter

PSZICHOGRAMOK, fenomének. Türk Péter kiállítása. Budapest Galéria Józsefvárosi Ki-

állítóterme, 1987. szept. 10 – okt. 30. A kiáll. rend. Török Tamás, Sulyok Miklós. Bev. Beke László, Peternák Miklós. Bp., 1987 8 p. ill. E

1375. Uecker, Günther

Günther UECKER kiállítása. Pécs, Vasarely Múzeum, 1987. szept. 18 – nov. 15. Rend. Walter Storms. Katalógus: Kovács Orsolya, Sárkány József. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1987 24 p. ill. G (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai, 60.)

Uherkovich Agnes > Várnagy Péter

1376. Ujházi Péter

kiáll. Székesfehérvár, Csók István Képtár, 1986. okt. 11 – dec. 31. > 1986, 2244. **ism.** KOVÁCS Péter. = Vigilia, 52, 1987, 7. 555–557.

KOVALOVSKY Mária: „Elrendezés”. = Életünk, 24, 1987, 3. 280–288. ill.

1377. Urbán Tamás

MENTŐK. Urbán Tamás fotókiállítása. Budapest, Fotóművészeti Galéria, 1987. május. **ism.** VADAS József = Fotóművészet, 30, 1987, 3. 26–30. ill. E

1378. Vágfalvi Ottó

HEITLER László: Vágfalvi Ottó. Festő a Balatonnál. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1987 175 p., ill.

1379. Vágó Magda

VÁGÓ Magda festőművész kiállítása, Budapest, Csepel Galéria, 1987. márc. 19 – ápr. 19. Bev. Bayer Ilona. Bp., 1987 6 p., ill.

1380. Vágréti János

kiáll. Gyula, Erkel Művelődési Központ, 1986. okt. – nov. **ism.** Cs. TÓTH János = Művészet, 28, 1987, 3. 60. ill.

1381. Vajda Ernő

KINCSES Károly: Kérlelhetetlen humanitás. Dr. Vajda Ernő (1889–1980). = Fotóművészet, 30, 1987, 4. 3–8, 41–48. ill. E

1382. Vákár Tibor

VÁKÁR Tibor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 64–65.

1383. Valentiny Károly

MIKOLÁS Tibor: Valentiny Károly. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 65–66.

1384. Valkó László

CSORDÁS Gábor: Bemutatjuk Valkó Lászlót. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 25. 2.

1385. Váradi Zoltán

Váradi Zoltán fotókiállítása. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1986. szept. **ism.** SCHÉNER Mihály = Új Auróra, 1987, 1. 47–49. ill.

1386. Várady Sándor

VÁRADY Sándor szobrászművész életműkiállítása, Miskolc, Miskolci Galéria, 1987. jún.

5–28. Bev. Pogány Ö. Gábor, Várady Sándor. Miskolc, 1987 20 p., ill.

1387. Varga Géza

RANTANEN, Silja: Géza Vargan jäljillä. = Taide, 28, 1987, 2. 19–21. ill.

Cs. TÓTH János: Művészi orientációk. Varga Géza szobrászművész indulásáról. = Művészet, 28, 1987, 7. 10–13. ill.

1388. Varga Hajdu István

FODOR András: Varga Hajdu Istvánról Békéscsabán. = Új Auróra, 1987, 2. 58–63. ill.

1389. Varga Imre

KAPPANYOS András: Háttal a főútvonalnak. Varga Imre Kun Béla szobráról. = Kritika, 1987, 7, 41–42.

1390. Varga-Móricz Ida

KELEVÉZ Ágnes: Meghalt Varga-Móricz Ida. = Élet és Irodalom, 1987. szeptember 4. 8

1391. Varkoly László

„A teheraxi ezeröttszáz...” Varkoly László festőművésszel beszélget WEHNER Tibor. = Új Forrás, 19, 1987, 5. 79–82. ill.

1392. Várnagy Péter

V. P. [VÁRNAGY Péter]: Családi ház, Pécs, Péter u. 12. Tervező: Várnagy Péter építész és Uherkovich Ágnes belsőépítész. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 24. ill.

V. P. [VÁRNAGY Péter]: Társasház, Pécs, Citrom utca déli oldala. Építész: Várnagy Péter. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 38. ill.

1393. Vasarely, Victor

Ferrier, Jean-Louis: Négy szemközt Victor Vasarelyvel. Bp., Corvina, 1981. **rec.** ÉLES Csaba: Vasarely művészetszemlélete. = Kritika, 1987, 12. 14–15. ill.

Hárs Éva: Victor Vasarely. Bp., Corvina, 1983. **ism.** SALAMON Nándor: Lochnertől Vasarelyig... Öt művészportré – egy sorozatban. = Dunatáj, 10, 1987, 2. 73–74.

Sík Csaba: Program és ideológia. > 249.

VADAS József: A kör négy szögösítése [Vasarely Múzeum Budapestben]. = Élet és Irodalom, 1987. május 29. 13.

Vasarely, Victor: Színes város. A művészet hétköznapi életünkben. Bp., Gondolat K., 1983. **rec.** ÉLES Csaba: Vasarely művészetszemlélete. = Kritika, 1987, 12. 14–15. ill.

Vasarely, Victor: Gea. Bp., Corvina, 1986. 137 p. > 1986, 2266. **rec.** ÉLES Csaba: Vasarely művészetszemlélete. = Kritika, 1987, 12. 14–15. ill.

Vasvári László Sándor > Havasi Ildikó

1394. Vásárhelyi György

TIMON Kálmán: Vásárhelyi György. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 53–54. ill.

VÁSÁRHELYI György: Curriculum vitae és munkásságom rövid összefoglalása. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 55. ill.

1395. Vecsési Sándor

LOSONCI Miklós: Vecsési Sándor festői életműve. = Dunakanyar, 23, 1987, 4. 60–61. ill. NAGY Imre: Valóságáról szólni igazat. Vecsési Sándor festészetéről. = Művészet, 28, 1987, 8. 30–33. ill.

1396. Vedres György

VADÁSZ György: Vedres György (1934–1987). = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 58. ill.

1397. Vékás Magdolna

Képvetség egy Apollinaire-versre. Vékás Magdolna fotókiállítása. Budapest, Fotóművészeti Galéria, 1987. **ism.** ZAY László = Fotóművészet, 30, 1987, 3. 34–35, 51–52. ill. E

1398. Vermes Zoltán

V. Z. [VERMES Zoltán]: Lakóépület üzletekkel Kőbánya városközpontjában, Budapest. Építész: Vermes Zoltán. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 22–24. ill. + TOMAY Tamás: Vermes Zoltán építész kőbányai házaihoz. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 2. 24–25. ill.

1399. Vértési László

DIPLOMADÍJASOK, 1986. Vértési László. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 87–88. ill.

1400. Vető János

kiáll. Budapest, Liget Galéria, 1987. **ism.** KOZMA György: Vető János kiállítása. = Élet és Irodalom, 1987. október 9. 13.

1401. Vida Gyula

NÍVODÍJAS építészek, 1986. Vida Gyula. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 74–75.

Vilt Tibor

Sík Csaba: Mesterember és művész. > 249.

1402. Vinkler Imre

DURANCI, Bela: Zsombékról zsombékra. A húsz éve halott Vinkler Imréről. = Üzenet, 17, 1987, 12. 932–935. ill.

1403. Virágh Pál

VIRÁGH Pál. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 63–64.

1404. Vitályos Magda

PETRESCU, Paul: Ziman Vitályos Magda. Helios, Timisoara. = Arta, 34, 1987, 1. 36.

1405. Vonnák János

V. J. [VONNÁK János]: Családi ház Óbudán, Budapest III., Daru utca 2. Építész: Vonnák János. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 1. 22–23. ill.

1406. Vörös Rozália

VÖRÖS Rozália kiállítása. Budapest, Vigadó Galéria, 1987. jún. 18 – júl. 19. Rend. Frank János. Bp., Vigadó Galéria, 1987 16 p. ill. E

1407. Wahorn András

CSAJKA Gábor Cyprían: Bemutatjuk Wahorn András grafikáit. = Élet és Irodalom, 1987. február 27. 13.

1408. Wanner János

FERKAI András: Wanner János. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 71.

1409. Warhol, Andy

ACSAY Judit: Andy Warhol's Paper: The Interview=Andy Warhol lapja: The Interview. = Interpressgraphic, 1987, 1. 10–19., 4. ill.

ATTALAI Gábor: Andy Warhol (1930–1987). = Kritika, 1987, 5. 8. ill.

KECSKEMÉTI KOZMA György: Egyik legjobb barátom Warhol volt, pont úgy, mint neked... = Élet és Irodalom, 1987. április 17. 12.

1410. Winkler Gábor

NÍVODÍJAS építészek, 1986. Winkler Gábor. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 76–77. ill.

1411. Záborszky Gábor

A FÖLD meséi. Záborszky Gábor kiállítása. Budapest, Dorottya Utcai Kiállítóterem, 1987. A kiáll. rend. Dobai Ágnes. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., 1987. 3 p. ill.

ZÁBORSZKY Gábor, Békéscsaba, Megyei Könyvtár, 1987. november 9–30. Békéscsaba, 1987 8 p., ill.

1412. Zahorán Mária

kiáll. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1986. nov. 6 – dec. 31. > 1986, 2293. **ism.** NAGY Imre = Művészet, 28, 1987, 7. 62. ill.

1413. ef. Zámbó István

PIRTOLA, Erkki – LARJOSTO, Kuvat Harri: Unkari örömkönyv. = Taide, 28, 1987, 2. 22–23. ill.

ef. ZÁMBÓ István kiállítása. Győr, Xántus János Múzeum, 1986. dec. 18 – 1987. febr. 4. Rend. ef. Zámbó István és Németiné M. Júlia. Bev. Németiné M. Júlia. Győr, Xántus Múz., 1987 8 p. ill.

1414. Zámbóné Halmágyi Judit

DIPLOMADÍJASOK, 1986. Zámbóné Halmágyi Judit. = Magyar Építőművészet, 78, 1987, 4–5. 89. ill.

1415. Zeizel Éva

kiáll. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1987. **ism.** VADAS József: Megméretünk. = Élet és Irodalom, 1987. május 8. 12.

1416. Zvirbulis, Juris

OGINSZKAJA, Larissa: Juris Zvirbulis and Pushkin. A Dialogue Between the Artist and the Poet=A művész és a költő párbeszéde. Juris Zvirbulis és Puskin. = Interpressgraphic, 1987, 2. 72–78., 15–16. ill.

1417. Zsámboky Péter

kiáll. Bp., Budapest Galéria Lajos utcai Kiállítóház, 1987. **ism.** VADAS József: Nyitott titok. = Élet és Irodalom, 1987. március 13. 12.

1418. Zsignár István

LOSONCI Miklós: Zsignár István. Miskolc, Losonci Miklós, 1987 48 p. ill.

1419. Zsögödi Nagy Imre

KÁDÁR Zoltán: Nagy Imre írói arcképcsarnokából. = Alföld, 38, 1987, 11. 88–89. ill.

HELYNÉVMUTATÓ**Ádámos [Adāmuš]**

– Unitárius templom: famennyezet 450

Adāmuš > Ádámos

Alba Iulia > Gyulafehérvár

Alföld

– kastélyok, kúriák 94

– képzőművészeti ábrázolása 754

– településrendszer, 18–19. sz. 622

– zsinagógák 274

Alsósztrégova [Dolná Strehová]

– temető: Madách Imre síremléke 629

Babócsa

– nemzeti központ 396

Bač > Bács

Bačka Topola > Topolya

Bács [Bač]

– Váradi Péter építkezései 388

Bács-Kiskun megye

– művészeti alkotótelepek 747

– népi építészet 294

Baja

– ferences kolostor 470

Balácapusztá

– római villa 105

Balatonfüred

– ref. templom 338

Bánát

– Milleker, Felix tevékenysége 62

Banská Štiavnica > Selmecbánya**Baranya megye**

– ev. templomok 483.

– leírása 473

– képzőművészek kiállítása 751

– műemlékvédelem 178, 179

– népi ép 418

– ref. templomok 267

– szerb templomok 271

Bardejov > Bártfa 171**Bártfa [Bardejov]**

– építéstörténet 107

– városháza 113, 171

Beckó [Beckov]

– uradalom művelődéstörténeti jelentősége 369

– vár 369

Beckov > Beckó**Bécs > Wien****Bekecs**

– ref. templom 537

Békés

– Városi nevelési- és művelődési központ 1007

Békés megye

– ref. úrasztali edények, 17. sz. 523

Békéscsaba

– művésztelep 884

Betlér [Betliar]

– Andrásy-kastély – Múzeum 184

Borsod-Abaúj-Zemplén megye

– kastélyok 146

– képzőművészek 772

– leírása 464

– műemlékek 243

– Sárospatak és vidéke helytörténeti, néprajzi irodalma 3

– Szuha völgye: népi építészet 268

– zsinagógák 275

Bošany > Kisbossány**Bratislava > Pozsony**

Brunóc [Brunovce] – kastély 495

Brunovce > Brunóc

Budapest

– Bél Mátyás leírása 225, 226

– építéstörténet 279, 280, 607

– falírkák 880

– fürdők 172

– kávéházak, presszók 818, 921

– köztéri szobrok 310, 311, 875, 876

– metróállomások 822

– műemlékvédelem 63, 822

– művelődéstörténet, 18. sz. 462

– Pán József művei 722

– Péczely Béla munkássága 63

– temetés 655

– városépítés 587

– városszerkezet 301

– zsinagógák 419

I. kerület

– vár, várpalota 372, 446

– lakónegyed 93, 280

– Döbrentei tér: Erzsébet királyné szobra 740

– Fortuna u. 18.: lakóház 849

– Kapisztrán tér 3–4.: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 95, 582

– középkori település és várfal 376, 377

– Szent György tér: Magyar Nemzeti Galéria 188, 324

– Szent György tér: Nemzeti Színház terve 825

– Szent György tér: Országos Széchenyi Könyvtár 465

– Szentháromság tér: Halászbástya 272

- Szentháromság tér: Nagyboldogasszony-templom 272
- Hattyú u. 4.: lakóház 588
- II. kerület
 - Fullánk u.: átriumos ház 819
 - Pincester u.: mozgássérültek lakótelepe 1043
 - Túrbe tér: Gül Baba türbe 858
- III. kerület
 - Óbuda 860
 - Daru u. 2.: családi ház 1405
 - Flórián tér: római kori emlékek 105
 - Fő tér 1.: Zichy-kastély (Vasarely Múzeum) 100, 192
 - Gázgyár 1071
 - Harrer Pál u. 44–46.: Selyemgombolyító 478, 547
 - Harsányi lejtő 46.: családi ház 1072
 - Kiscelli u. 108.: Kiscelli Múzeum 187
- IV. kerület
 - Káposztásmegyeri lakótelep: iskola 1257
- V. kerület
 - Károlyi M. u. 16.: Károlyi-palota 614
 - Martinelli tér – Kristóf tér sarok: lakóház 89
 - Nádor u. 16.: banképület 595
 - Párizsi udvar 610
 - Semmelweis u. 10.: lakóépület 1245
 - Váci u. 856
 - Váci u. 62–64.: Új Városháza 640
 - Vadász u. 11–13.: idősek háza 1246
- VI. kerület
 - Andrassy út 22.: Magyar Állami Operaház 554
 - Eötvös u. 11/a.: lakóház 602
 - Eötvös u. 29.: lakóház 588
 - Erzsébet krt. 62.: Erna 110
 - Nagymező u. 3.: lakóház 588
 - Teréz krt. 56.: Nyuagti pályaudvar 615
 - Városligeti fasor 12.: Ráth György Múzeum 190, 218
- VII. kerület
 - Dohány u. 2.: Zsidó Múzeum 193
 - Klauzál tér 4.: lakóház 1307
 - Klauzál tér 11.: vásárcsarnok 115, 182, 617
- VIII. kerület
 - Fiumei út 19.: OTI palota 1211
 - Illés u. 25.: Fűvészkert és Illés-kút 580
 - Gyulai Pál u.: Semmelweis-szobor 630
 - Múzeum krt. 14–16.: magyar Nemzeti Múzeum 189, 619
- IX. kerület
 - Soroksári út 623
 - Úllói út 33–37.: Iparművészeti Múzeum 337, 340
 - Vámház tér: Közgazdaságtudományi Egyletem 112
- X. kerület
 - Szent László tér: lakóházak 1398
- XI. kerület
 - Rezeda u. 2.: családi ház 1076
- XII. kerület
 - Kakuk u.: amerikai iskola 1024
- XIII. kerület
 - Margitsziget: stadion 612
 - Váci út: Kossuth mozi 613
- XIV. kerület
 - Hősök tere: Millenniumi emlékmű 628, 631
 - Hősök tere: Szépművészeti Múzeum 141, 191, 457, 510, 513, 540, 541, 542, 545, 551
- XVIII. kerület
 - Thököly út: gimnázium 1161
- Burgenland
 - régészeti bibliográfia 1
 - régészeti feltárások 254, 255
- Bük
 - Felsőbüki-Nagy kúria 123
- Cádaci Mic > Kadács
- Csorna
 - Szjz Rezső – Kovács Rózsa Művészeti Gyűjtemény 68
- Csörsz-árok > Vác
- Csurgó
 - cselédházak, 18. sz. 482
- Debrecen
 - bútóripár 653
 - Déri Múzeum 194
 - emlékkert 627
 - fényképezés 645, 646
 - Kálvin tér 620
 - műemlékek 114, 295
 - Péchy Mihály művei 723
 - városháza 577
- Dolná Strehová > Alsósztrégova
- Domanjševci > Domonkosfa
- Domonkosfa [Domanjševci]
 - r. k. templom 378
- Dömös
 - prépostsági romok 99
- Drégelypalánk
 - Drégely vára 157
- Duka
 - Dukai-Takács kúria 123
- Dunántúl
 - kerámiatörténet 335, 447
 - viselet 329
 - zsinagógák 276
- Dunaújváros
 - Acélszobrász Alkotótelep, 1974–1987 865, 871
- Dunavarsány
 - iskola 1355
- Eger 259
 - múzeumok-gyűjtemények története 185
 - művészeti emlékek 259

- Pyrker-képtár 218
- szentképkultusz 533
- vár 369, 393
- – kőtár 394
- – Lénárt Andor ásatási naplója (1928–1938) 35
- Eperjes [Presov]
- Szent Miklós-templom: táblaképek 425, 426, 427
- Érsekújvár [Nové Zámky]
- Városi Képtár 195
- Esztergom
- Bakócz-kápolna 367
- Ferences-templom 477
- fotográfusok 327
- Keresztény Múzeum: Garamszentbenedeki úrkoporsó 422
- Királyi város: rehabilitáció 137
- városrendezés 859
- Faenza
- kerámia 334
- Fejér megye
- múzeumok tevékenysége 183
- régészeti kutatások, 1984-ben 248
- Feldebrő
- plébániatemplom 391
- Fenekpuszta
- római erőd, bazilika 359
- Fertőd
- Esterházy-kastély 163
- Firenze
- Medici-kápolna 253
- Galga-vidék
- műemlékek 90
- Gálosfa
- r. k. templom és kastély 173
- Garamszentbenedek > Esztergom
- Gent
- St. Bavo-székesegyház: Isten Báránya oltár 253.
- Gödöllő
- Grassalkovich-kastély 500
- művésztelep 561, 665
- Gömör megye
- népi építészet 269, 584
- Graz
- műemléki topográfia 245
- Győr
- belváros (Óváros): tömbrekonstrukció 862, 132
- műemlékek 230
- műemlékvédelem 124
- művészeti emlékek 230
- Schweidel u.: lakóházak 861
- Xantus János Múzeum 324
- Zichy-palota 494
- Gyula
- Ladics-ház 196
- Százéves cukrászda 653
- Gyulafehérvár [Alba Iulia]
- székesegyház 106
- Hajdú-Bihar megye
- Hortobágy
- – alkotótábor 882
- – műemlékek 152
- Hajdúböszörmény
- Hajdúkerületi székház 489
- Hatvan
- Grassalkovich-kastély 143
- Herend
- kerámiagyártás 651, 652
- Heves megye
- kastélyok 262
- képzőművészek 806, 813
- Hódmezővásárhely
- Őszi Tárlat 768
- Holics [Holíč]
- kerámiagyártás 530
- Hortobágy
- műemlékek 152
- Horvátjárfalu [Jarovce]
- karner 414
- Igló [Špišská Nová Ves]
- múzeum 186
- Innsbruck
- műemléki topográfia 246
- Jarovce > Horvátjárfalu
- Kadács [Cădaciu Mic] – unitárius templom 273
- Kaposvár
- 61. út mentén: középkori templom és temető 374
- műemlékek felmérése 344
- óvoda 1305
- Karancspuszta
- Albrecht főherceg vadászháza 91
- Kassa [Košice]
- Kelet-szlovákiai Galéria 197
- Kecskemét
- Három gúnár fogadó 588
- Kerámia Kisérteti Stúdió 959
- Megyei Könyvtár 1225
- Városháza 572
- Zománcművészeti Alkotótélep 942
- Kemence
- Palóc tájház 157
- Kenderes
- ref. templom 285
- Keszthely
- Balatoni Múzeum 198, 329, 335
- Festetics-kastély 558
- Georgikon Múzeum 199
- Kéthely
- Sáripuszta: Hunyady-kastély 165
- Kisbossány [Bošany]
- kastély 495

- Kiskunmajsa
– műemlékek 257
- Kiszombor
– körtemplom 108, 392
- Kolozsvár
– Farkas utcai ref. templom 402
– kőfaragóműhelyek, 16. sz. 309
- Komárom-Esztergom megye
– képzőművészek 774
- Kondoros
– csárda 579
- Konstantinápoly
– Hagia Szophia 356
- Köln
– Museum Ludwig 200
- Körmend
– városépítés-történet 361
- Körmöcbánya [Kremnica]
– Mária-oszlop 506
- Kőszeg
– topográfia: parókiák – iskolák – plébániák 289
- Kremnica > Körmöcbánya
- Kunszentmiklós
– Általános Művelődési Központ 1269
- Levoča > Lőcse
- Liptó megye 415
- Liptovská Anna > Szentanna
- Liptovská Mara > Szentmária
- Liptovská Sielnica > Szielnic
- Lőcse [Levoča]
– festészet, 16. sz. 429
- Máriapócs
– kegytemplom 475
- Márkó
– népi építészet 583
- Marosfő 867
- Meggyeskovácsi
– Batthyány – Arz-kastély 123
- Mezőhegyes
– Ménesbirtok: laktanya (Hotel Nomin) 142
- Mihályi
– Dóry-kastély 131
- Miskolc
– fényképezés 647
– Marjalaki Kiss Lajos munkássága 61
- Mogyoród
– iskola 1355
- Mohács
– szoborpark 868
- Mohora
– Zichy – Vay-kastély 498
- Nagydobsza
– talpasház 576
- Nagyhalász
– ref. templom 524
- Nagyharsány
– középkori templom 397
- Nagykőrös
– Arany János Múzeum 201
- Nagyőr [Strážky]
– kastély 136, 286
– r. k. templom 155
- Nagykanizsa
– vár 400
- Nagypalugya [Paludza]
– ev. fatemplom 104, 154
- Nagyszében [Sibiu]
– festészet a középkorban 106
- Nagyszombat [Trnava]
– művészek, 17. sz. 474
– Mária szobor 504
- Nagyvázsöny
– vár: kályha 449
- Nápoly 410
- Nemeskosztolány [Zemianske Kostolany]
– kastély 485
– kúriák 486, 487
- Nógrád megye
– kastélyok 262
– műemlékek 303
– műemléki topográfia 144
- Nové Mesto nad Váhom > Vágújhely
- Nové Zámky > Érsekújvár
- Nyíregyháza
– Jósza András Múzeum 202
– millenniumi létesítmények 560
– művésztanárok 242
– patikák 288
- Ocna Sibiului > Vízakna
- Orosháza
– Eötvös tér: Általános iskola 1175
- Ozora
– ferences kolostor 370
– vár 369, 370
– török kori kerámia 528
- Őrízsepetér
– tégláégető 180, 416
- Pácín
– Mágóchi-kastély 98
- Paks
– Atomerőmű 918
- Paludza > Nagypalugya
- Pápa 203, 204
– belváros: rekonstrukció 147
– Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei 203
– Esterházy-kastély 488
– kerékvető kövek 147
– malmok 147
– Városi Múzeum 204
- Párisháza [Parížovce]
kastély 154, 237, 413
- Parížovce > Párisháza
- Pásztó
– mezőváros 369

- oskolamester ház 412
- Pécs
 - belváros rehabilitációja 857
 - – új épületei 848
 - belvárosi iskola 1305
 - belvárosi r. k. plébániatemplom 395
 - Citrom u.: társasház 1392
 - Elefántos tömb 133
 - építészet 601, 603, 618
 - Felsőmalom u. 2.: lakóház 1042
 - Grafikai Műhely 959
 - historizmus építészete 601
 - kisgrafika 877
 - Kossuth Lajos u. 621
 - Kossuth u. 39.: lakóház 128
 - Málom, középkori templom 398
 - Memi pasa fürdő 480
 - modern építészeti törekvések 603
 - Modern Magyar Képtár 205, 565
 - Múzeum utca 206
 - műemlékvédelem 305
 - Nemzeti Színház 169
 - Ókeresztény sírkamrák 105, 351, 352, 353, 354, 358
 - Pécs Csoport 823
 - Péter u. 12.: családi ház 1392
 - Petrovich Ede munkássága 64
 - püspökvár és középkori egyetem 105, 166, 408, 409
 - szecesszió építészete 618
 - székesegyház 424, 616
 - Szőnyi Ottó munkássága 69
 - Tímárház 101
- Pest megye
 - kastélyok 262
 - képzőművészek kiállítása 749
- Pétervárad [Petrovaradin]
 - középkori templom 411
- Petrovaradin > Pétervárad
- Pónik [Poniky]
 - r. k. templom 369.
- Pornóapáti
 - ciszterci kolostor 420
- Pozsony [Bratislava]
 - Aspremont-palota 547
 - Klobučnickej ulice 140
 - Mihály u. 10.: lakóház 517
 - műemlékvédelem 117, 140
 - Orsolya u.: polgárházak 375
 - régi városháza 232, 369
 - színházi díszlet, 19. sz. 349
 - vár 369, 531
- Presov > Eperjes
- Pula
 - népi építészet 583
- Pusztaszer
 - nemzeti emlékhely 971
- Ráckeve
 - Savoyai-kastély 175
- Roma
 - S. Stefano Rotondo 382, 407
 - Sixtus-kápolna 253
- Sajólad
 - pálos kolostor 265
- Sály
 - latorvár 383
- Salgótarján
 - Grafikai Művésztelep 959
 - városépítés, 1945–1985 között 854
- Sárospatak
 - Napiskola 1024
 - Rákóczi-vár: Perényi Péter építkezései és mesterei 379
 - Sárospatak és vidéke helytörténeti, néprajzi irodalma 3
- Sárvár
 - Nádasdy vár 103
- Selmecbánya [Banská Štiavnica]
 - ev. templom 548
- Sellye
 - Draskovich-kastély: park, arborétum 625
- Seregélyes
 - Zichy – Hadik-kastély 162, 594
- Sibiu > Nagyszeben
- Siklós
 - Kerámia Szimposium 944
 - r. k. plébániatemplom 369
 - vár 369
- Simontornya
 - vár 387
- Sitke
 - Felsőbüki – Nagy-kastély 123
- Somogy megye
 - kastélyok 174
 - Koppány-völgy: építészet 277
 - leírása 473
 - Műemléki és Múzeumi Albizottságok 177
 - műemlékvédelem 147, 177, 302
 - Szt. Vendel-szobrok 508
- Somogyzentpál
 - kőkeresztek 227
 - Tótszentpál: r. k. templom 227
 - Varjaskér templomrom 227
- Sopron
 - Storno-gyűjtemény 220
 - városépítés-történet 238, 501
 - Vörös sánc 384, 401
- Strážke > Nagycér
- Subotica > Szabadka
- Sümege
 - műemlékek 284
- Špišská Nová Ves > Igló
- Szabadka [Subotica]
 - régi városháza 282

- új városháza 282
- zsinagóga 600
- Szabolcs-Szatmár megye
- műemléki topográfia 135
- műemlékvédelem 118
- népi építészet 605
- zsinagógák 275
- Szalkaszentmárton
- ref. templom 472
- Szécsény
- ferences templom 532
- Szeged
- foghíjak beépítés 836
- képzőművészet, 1960–1985 800, 803
- szecesszió 562
- vár 299
- Szeghalom
- harangtorony 126
- Székesfehérvár
- építészettörténet 306
- királyi bazilika: királlysírok 363, 365, 390
- Kossuth u. 15. lakóház 167
- Szeminárium: Maulbertsch festmény 151
- Ybl-gyűjtemény 221
- városrendezés, 1698–1936 között 306
- Szentanna [Liptovská Anna]
- kastély 413
- r. k. templom 154, 237, 389
- Szentendre
- Grafikai Műhely 959
- Szepes megye 228
- Szepes vár
- éremlelet 333
- Szielnic [Liptovská Sielnica]
- r. k. templom 154, 389, 404
- Szigetvár
- török kori emlékek 399
- Szirák
- Teleki – Dégenfeld-kastély 122, 518
- Szolnok
- Kaszinó (Tudomány és Technika Háza) 97
- Szolnok megye
- népművészet 348
- Szombathely
- Herzan-könyvtár 215
- Kálvária-kápolna 497
- kanonika vizitáció 492, 493
- nyomdászat 318
- Savaria Múzeum 951
- Schmidt Múzeum 206, 431, 432
- Szombathelyi Képtár 207
- Szomolya
- kőfaragók 258
- Tákos
- ref. templom 145
- Tapolca
- lakóház és eszpresszó 1143
- Tar
- r. k. templom 87, 168, 369
- Tata
- régi tatai festők 320
- Tatabánya
- képzőművészeti szabadiskola 760
- Temerin [Temerin]
- népi építészet 596
- Tihany
- bencés apátsági templom 240, 297
- Kenessei Péter kelyhe 526
- Tiszafüred
- Kiss Pál Múzeum 208
- Régészeti Egylet 36
- Tiszakécske
- Alkotótábor 959
- Tótszentpál > Somogyzentpál
- Topolya [Bačka Topola]
- népi építészet 597
- Tömörd
- Chernel-kastély 123
- Trnava > Nagyszombat
- Vác
- Bartalos Gyula Vác vidéki Csörsz-árok kutatásai 44
- képzőművész csoport 750
- zsinagóga 599
- Vágújhely [Nové Mesto nad Váhom]
- építészettörténet 233
- Varjaskér > Somogyzentpál
- Vas megye 256
- képzőművészek 784
- kastélyok 109, 120, 123, 153, 278, 291
- malmok 598
- műemlékvédelem 147
- régészeti lelőhelyek (1926–1936) 235
- Vasegereszeg
- Markusovszky-kastély és park 626
- Vasszécsény
- régi Ebergényi-kastély 123
- új Ebergényi-kastély 490
- Vasvár
- káptalan pecsétje 443
- Vaud 578
- Velemér
- r. k. templom 386
- Velence
- Dózse-palota 253
- Scuola San Rocco 253
- Veszprém
- Egyházmezei Gyűjtemény 209
- Megyeház 570
- műemlékvédelem 148
- Őszi Tárlat 815, 897
- Szabadság tér 7–8. 164
- várnegyed 92, 127
- városközpont rekonstrukció 148

- Veszprém megye
 – várak, 16–17. sz. 496
 Villány
 – szoborpark 869, 872
 Visegrád
 – Alsóvár: török kori kerámia 529
 Vízakna [Ocna Sibiului]
 – Mihai Viteazul portré 510
 Vöröstó
 – népi építészet 583
 Wien
 – századforduló 568
- Wien-Kalksburg
 – Steinhaus 502
 Zala megye
 – Cimbal művei 538
 – Kisbálaton környéke településrendszere 251
 – várak 496
 Zalaegerszeg
 – művészeti emlékek 239
 Zemianske Kostolány > Nemeskosztolány
 Zsira
 – Rimanóczy-kastély 499

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- A. S. 402
 Abodi Nagy Béla 996
 Abody Béla 996
 Ábrahám Ráfael 972
 Ács József 699, 973
 Acsay Judit 11, 195, 556, 807, 876, 918, 937, 1039, 1163, 1173, 1213, 1239, 1336, 1409
 Aczél Géza 699
 Aczél György 86
 Ádám Zoltán 779
 Addison, Joseph 12
 Adorján Imre 947
 Agárdi Gáborné 87
 Agárdy Gábor 974
 Ágh Ajkelin Lajos 1084
 Ágh István 1341
 Ágostházi László 105, 860, 975
 Ágoston Mária 551
 Ágoston Mihály 290
 Ahlin, Janne 1204
 Aknai Tamás 684
 Aknay János 976
 Akopian, Gravard 428
 Albert László 977
 Albertini Béla 643, 668, 747, 907
 Albrecht László 588
 Albrecht Sándor 1241
 Alföldy Jenő 250
 Alimov, Szergej 978
 Almár György 979
 Almási Miklós 20, 748, 909
 Almássy Mariann 1106
 Almásy Pál 325
 Ános Imre 660
 Altmann Júlia 369
 Ambrus Mária 88, 89
 Andersson, Henrik O. 260
 András Edit 730
 Andrásfalvy Bertalan 576
 András Csaba 6, 680, 699, 980, 1183, 1313, 1337
 Andruskó Károly 981
- Anghel, Gheorghe 1064
 Angyal László 573
 Angyalosi Gergely 699
 Aniszi Kálmán 1237
 Anna Margit 811
 Antal Frigyes 41
 Antal István 456, 898, 1009, 1088
 Aradi Nóra 76, 312, 368, 552, 566, 864, 892, 1273
 Arató Antal 636, 638, 737, 877, 879, 891, 1242
 Árkossy István 982
 Artner Margit 983
 Aschleitner, Friedrich 7
 D. Askercz Éva 220, 887
 Asplund, Gunnar 661
 Asszonyi Tamás 985
 Asztalos István 90
 Attalai Gábor 677, 780, 962, 1409
 Auerbach, Erich 17
 Bábolnay József 662
 Babus Antal 52
 Bachmann Gábor 929
 Bachmann, Wolfgang 816
 Bachmann Zoltán 351, 352, 353, 354
 Bacon, Francis 249
 Bacsó Béla 20
 Badál Ede 262
 Bagyinszky Istvánné 532, 535
 Báhner József 91
 Bajkay Éva 575, 634, 635, 657, 698, 699, 736, 767, 1078
 Bak Imre 811, 884, 984
 Bakó Ferenc 42
 Bakó Zsuzsa 553
 Bakonyi Péter 1331
 Bakonyvári M. Ágnes 750, 1203, 1230, 1286, 1358
 Bakos Antal 105
 Bakos Ildikó 766
 Bakos Katalin 567, 679
 Bakos Zoltán 880

- Bakoš, Jan 224
Balassa Iván 42, 476
Balassa László 92
Balassa M. Iván 263, 373, 476, 577
Balassa Péter 20
Balássy Zoltán 985
H. Balázs Éva 462, 463
Balázs G. Árpád 663, 986
Balázs Géza 418, 476, 996
Bálint Endre 699, 987
Bálint Imre 118
Bálint István János 211
Bálint Sándor 1317
Ballyné Fettich Mária 49
Balogh András 1084
Balogh Edgár 996
Balogh Ferenc 46, 264
Balogh István 303, 817, 997
Balogh Jolán 309
Balogh Lajos 988
Balogh László 58, 718, 996
Balogh P. László 911
Balogh Péter 841, 989
Balpataki Béla 265
Bálványos Huba 990
Bán András 899, 946, 959, 984, 991, 1023, 1319
Bánáti Gábor 992
Bánda Zsuzsanna 361
Banga Ferenc 993
Banner Zoltán 977, 1081
Bánszky Pál 863, 1216
Barabás Jenő 266
Barabás László 994
Barabás Márton 811
Barabás Miklós 664
Baránszky Jób László 1300
Baranyi Anna 719, 986, 1250
Baranyi Judit 909, 1005, 1029, 1054, 1273, 1302, 1338
Baráth Ferenc 995
Barcsay Jenő 996
Bardon Alfréd 997
Bárdos Edith 374
Bárdos József 1156
Bárkányi Attila 926
Barna Gábor 345
Barta Lajos 998
Bartalos Gyula 44
Barthes, Roland 8, 43
Baska József 996
Batári Ferenc 341, 558
Batkin, Leonyid 362
Batteaux, Charles 12
Batthyány Józse 492
Batthyány Károly 211
Bauer György 911
Baum, Peter 1273
Baxa, Peter 375
Sz. Bayer Erzsébet 999
Bayer Ilona 1379
Beck Judit 996, 1084
Beck Mihály 649
Beck Ö. Fülöp 691
Becker, Wolfgang 812
Bedoire, Fredric 260
Behne, Adolf 287
Beke László 131, 368, 684, 752, 892, 907, 1009, 1062, 1082, 1150, 1261, 1293, 1343, 1374
Bél Mátyás 225, 226
Bellon Tibor 348, 1112
Belmonte Leo 655
Bence Pál 911
Bencze Zoltán 376, 377
Benczúr Gyula 666
Benda Kálmán 378, 380
Bene János 202
Benedek Katalin 724
Benedek Olga 929
Benke László 699
Benkő Cs. Gyula 919
Benkő Éva 550
Benoschofsky Ilona 193
Benyó Ildikó 1000
Beöthy Mihály 434
Bérczi Gábor 554
Bérczi Lóránt 554
Bérczi Szaniszló 49, 435, 439, 441
Berda József 699
Bereczky Lóránd 1160
Bereményi Géza 1261
Berény Róbert 667
Berényi Ferenc 996
Béres Ferenc 1158
Bereznai Péter 1001
Bernáth Aurél 1002
Bertalan Lajos 1188
Bertényi Iván 452, 453
Bertha Bulcsu 699
Besnyő Éva 668
Beuys, Joseph 1003
Biathová, Katarína 369
Bibó István 267, 566
Biczó Dezső 911
Biggs, Lewis 780
Bihari József 996
Bill, Max 669
Birkás Ákos 881, 1004
Bíró Endre 320, 1100
Bíró Katalin 1070, 1133
Bissegger, Paul 578
Bitskey István 218
Blazsek Gyöngyvér 1005
Bocz Gyula 1006
Bodmer, Johann Jacob 12

- Bodnár Éva 188, 996
 Bodnár Szilvia 513
 Bodnárová, Jana 425, 426, 427
 Bodó Sándor 147
 Bodon Sándor 1146
 Bodonyi Csaba 1007
 Bodonyi Valéria 996
 Bodor Ferenc 46, 818, 920, 921
 Bodor Pál 702
 Bodorné Szent-Gály Erzsébet 422
 Bodri Ferenc 6, 41, 460, 1235
 Bodrogi Tibor 963
 Bódy Gábor 1009
 Bódy Irén 1008
 Bogdán Tibor 227
 Bognár Ferenc 865
 Bogyay Tamás 378, 417
 Bolberitz Henrik 1010
 Bolmányi Ferenc 1084
 Bóna István 67
 Bor István 670
 Bor Pál 670
 Borbáth Dániel 46
 Borbély Károly 1162
 Borbély László 812
 Borberek Kovács Zoltán 1011
 Bordás Győző 663
 Bori Imre 699, 973
 Bornemisza László 1012
 Boros Edit 891, 1198
 Boros Géza 313, 766, 789, 1193
 Boros László 64
 Borsos Miklós 996, 1013, 1084
 Bortnyik Sándor 634, 635
 Borvendég Béla 148, 820, 821
 Bosán György 1014
 Bosnyák István 699
 Botár Edit 1015
 Botár Olivér 699
 Botka Ferenc 699, 754
 Bozóky Mária 1084
 Bozsó János 1016
 Böröcz András 766
 Böszörményi Dezső 1017
 Bráda Tibor 1018
 Brâncuși, Constantin 249
 P. Brestyánszky Ilona 193
 Brighton, Andrew 780
 Bródy-Maróti Dóra 709
 Brolin, Brent C 287
 Brosell, Tamara 1019
 Bruegel, Pieter id. 253
 Brutti, Anselmo 1020
 Buckingham-család 212
 Buczkó György 1021
 Buday Dezső 571
 Buday György 1022
 Bugár-Mészáros Károly 94, 196, 579, 653
 Bujdosó Alpár 1088
 Bukta Imre 796, 1023
 Bukta Zsuzsa 213, 1174
 Bullás József 779
 Butor, Michel 9
 Buza Péter 580
 Bükkösi László 1006
 Cabello, Juan Alberto 369
 Callmeyer Ferenc 953, 1024
 Canetti, Elias 581
 Cassou, Jean 1026
 Castiel, Eva 773
 Celant, Germano 326
 Cennerné Wilhelmb Gizella 77
 Ceste, Armando 1025
 Cézanne, Paul 253
 Chagall, Marc 1026
 Chaluppecký, Ivan 228
 Chastel, André 229
 Chikán Bálint 773, 755, 1020, 1058, 1357, 1371
 Chiovini Ferenc 1027
 Cifka Brigitta 192
 Cifka Péter 727
 Clark, Kenneth 313
 Claudon, Francis 72
 Cleere, Henry 105
 Cook, Jeffrey 720
 Cremer, Nair 773.
 Čelebonović, Aleksa 1014
 Cuzin, Jean-Pierre 460
 Cvjetanović, Boris 1028
 Czákó Gábor 993
 Czákó Margit 996
 Czeglédy Ilona 369
 Czére Andrea 314
 A. Czétényi Pioska 100, 147, 279, 554
 Czigliényi László 230
 Czinke Ferenc 1029
 Czinkotay Frigyes 896
 Czoma László 558
 Csabai Wagner József 672
 Cságoly Ferenc 95, 582
 Csáji Attila 1030
 Csajka Gábor Cyprián 1407
 Csák Máté 819
 Csáka Sarolta 96
 Csáky Károly 57
 Csala Sándor 97
 Csanádi Gábor 301
 Csaplár Ferenc 699
 Csaplár Vilmos 988, 989
 Csarisnyikov, Jurij 1031
 Császár László 10
 Csáth Géza 673
 Cséfalvay Gyula 98
 Cséfalvay Pál 57
 Cseh István 99, 663

- Csengő Ildikó 66
 Cseres Tibor 58
 Cseri Miklós 268
 Csete György 823, 1032
 Csete Ildikó 1032
 Csík István 1033
 Csiki László 199
 Csiky Tibor 1034
 K. Csilléry Klára 963
 Csizsár Elek 1035
 Csomay Zsófia 1036
 Csomor Lajos 435, 436
 Csonka Zoltán 981
 Csontos Csaba 1037
 Csontos Sándor 699
 Csontváry Kosztka Tivadar 674
 Csorba Csaba 61
 Csorba Géza 996, 1177
 Csorba Mária 1364
 Csordás Gábor 1384
 H. Csukás Györgyi 583
 Csűrös Miklós 52, 1000
 D. K. 52
 Dali, Salvador 1038
 Dám László 269, 584
 Dániel Ferenc 1211
 Darnay-Dornyay Béla 45
 Darvas Péter 1055
 Dávid Katalin 209, 733
 Dávidházy István 501
 Davidson, Clifford 83
 De Wit, Wim 585
 Deák András Antal 544
 Deák Dénes 193
 Deák Ferenc 1046
 Deák Gábor 61
 Deákvarga Dénes 302
 Debreczeni Ember András 464
 Debreczeni László 46
 Debreczy Zsolt 624
 Deim Pál 996, 1084
 Delaveau, Serge 1040
 Demény János 52
 Demény Pál 699
 Demjén György 1041
 Demjén Imre 959
 Dercsényi Balázs 148
 Dercsényi Dezső 47, 119, 135
 Derkovits Gyula 675
 Déry Attila 586, 587
 Détszy Mihály 379
 Dévényi István 892
 Dévényi Sándor 101, 1042
 Dévényi Tamás 1043
 Dezsényi András Henrik 477
 Dihavicius, Rimantas 1044
 Dim. 718
 Dinnyés Ferenc 676
 Diószegi Balázs 1045
 Dlusztus Imre 820, 971
 Dobai Ágnes 780, 1193
 Dobány Sándor 929
 Dobesberger, Roland 218
 Dobó Tihamér 1046
 Dobos László 1325
 Dobrányi Ildikó 1047
 Dobrik István 243, 647, 772
 Dobrossy István 61
 Dobroszláv Lajos 1048
 Dobszay Károly 102
 Domokos Géza 1049
 Dorffmaister István 497
 Dorfler, Gillo 11
 Dortsák György 740
 F. Dózsa Katalin 193, 451
 Dozvald János 1145
 Dömény Katalin 30
 Dömötör János 813
 Döry, Ludwig 330
 Dragonits Tamás 103
 Dräguț, Vasile 445, 510
 Drobickij, Eduard 1050
 Dúbravec, Stanislav 270
 Duchamp, Marcel 677
 Ducki Krzysztof 878, 1051
 Dudás László 1052
 Dúdor István 1053
 Dufala József 1054
 Duranci, Bela 117, 271, 701, 719, 742, 973,
 1014, 1046, 1228, 1402
 Duray Tibor 1084
 Durkó Gábor 1055
 Dutko, Pavel 104
 Dvorszky Hedvig 929, 1303
 Eckardt, Götz 548
 O. Ecker Judit 937
 Ecsődi Ákos 1056
 Effendier, Rasim 231
 Égerházi Imre 882
 Egri Mária 801, 959, 1027, 1133, 1318, 1329
 Eisemann György 557
 Eisler János 458
 Eisler, Max 700
 Ekler Dezső 1219
 El Kazovszkij 234, 766, 1057
 Elekes Károly 1058
 Éles Csaba 54, 1393
 Elliott, David 780
 Els Hoek 556
 Ember Ildikó 511, 514, 546
 Ember Mária 660, 996, 1013, 1108, 1258
 Endrédi György 1059
 Endreffy Zoltán 20
 Endrei Walter 478
 Engel Pál 363, 369, 381
 Englerth Miklós 760

- Entz Géza 105, 106, 107, 135, 272, 380
 Erdei Ferenc 108, 1060
 Erdei Sándor 1061
 Erdély Miklós 1062
 T. Erdélyi Ilona 70
 Erdélyi Zsuzsanna 1334
 Erdős László 1063
 Erdős, Paul 1064
 Érdy János 48
 Éri Gyöngyi 234
 Ermezei Zoltán 1261
 Ernyey Gyula 922, 923, 926
 Erszegi Géza 366
 Esterházy-család 521
 Esterházy Imre 84
 Eyas Kovács József 1065
 Eyck, Hubert és Jan van 253
 Fábíán László 9, 900, 403, 1197
 Fabiny Tibor 17, 83
 Fábri Zoltán 1066
 Fábry János 1067
 Faccini, Pietro 540
 Faistauer, Anton 700
 Falus László 114
 Faragó Géza 679
 Farbaký Péter 364
 Farkas Ádám 1068
 Farkas András 806, 974, 1083, 1155, 1294, 1340
 Farkas Gábor 588
 Farkas Sándor 1066
 Fazakas Péter 110, 147, 598
 Fazekas Magdolna 1069
 Fehér Rózsa 53
 Fehér Zsuzsa 1346
 Fejér Gábor 258
 Fejérdy Tamás 147
 Fekete Nagy Béla 680
 Feld István 369, 370, 381
 Félegyházy László 1070
 Fémes Beck Vilmos 681
 Féner Tamás 1071
 Ferencz István 1072
 Ferenczi Istvánné 865
 Ferenczy Béni 682
 Ferjenčík, Pavel 104
 Ferkai András 110, 589, 590, 671, 1072, 1283, 1365, 1408
 Ferrier, Jean-Louis 1393
 Ferus, Viktor 375
 Feszl Frigyes 683
 Fettich Nándor 49
 Feuer Gábor 743, 761, 782, 880, 1172, 1176, 1189, 1229, 1262
 Feuerné Tóth Rózsa 364
 Fiala, Andrej 232, 369
 Ficzek Ferenc 1073
 Ficzere László 1074
 Fífik, Vojtech 111
 Fillenz István 1075
 Finta József 1076
 Fischer, Lili 1077
 Fitz Jenő 51, 183
 Floiger, Michael 255, 354
 Fodor András 52, 1362, 1388
 Fodor Etel 1078
 Fodor Ferenc 1170
 Fodor József 1079
 Fogarasi Zsuzsa 402
 Fogarassy Miklós 549
 Ford, Colin 909
 Forgács Éva 575, 901, 1149
 Forray József 112
 Fóti Péter 853
 Földényi F. László 1057, 1173
 Förster Miklós 512
 Frampton, Kenneth 287
 Frank Frigyes 1080
 Frank János 50, 200, 762, 763, 764, 864, 1034, 1111, 1127, 1154, 1181, 1182, 1207, 1229, 1244, 1273, 1361, 1406
 Frank Tibor 70
 Frank, Tanja 699
 Fráter Zoltán 964
 Freud, Sigmund 459
 Frický, Alexander 113
 Frics Gyula 144
 Fried István 72, 75, 564, 699
 Friedrich, Caspar David 684
 Frisnyák Sándor 61
 Frommel, Christoph Luitpold 382
 Frye, Northrop 17
 Futó Tamás 937
 Fülep Ferenc 51, 105, 354, 366
 Fülep Lajos 2, 52
 Fülöp Béla 1137
 Fülöp Csilla 604
 Fülöp László 699
 Fűriová, Klára 527
 Fűvessy Anikó 208
 Gaál András 1081
 Gabányi János 996
 Gabo, Naum 287
 Gábor Áron 1082
 Gábor Csilla 1130
 Gábor Dénes 1142
 Gábor Marianne 1083
 Gáborjáni Szabó Kálmán 685
 Gadányi Éva 1084
 Gadányi Jenő 1084
 Gadányi Nóra 1084
 Gádor Judit 383
 Gajdos Tibor 1122
 Galambos Sándor 560
 Galántai György 1085
 Galavics Géza 78, 346, 466, 467

- Gálfalvi Sándor 273
 Garas Klára 212, 468
 Garofalo, Benevenuto Tisi 457
 Gáti Gábor 1086
 Gaul Emil 925
 Gausling, Georg Michael 1087
 Gáyor Tibor 797, 1088
 Gazda Anikó 274, 275, 276, 954
 Gazda József 1089
 Gazdáné Olosz Ella 1089
 Géczy János 1029
 Gedai István 442
 Gedő Ilka 1100
 Gelencsér Éva 775, 1080, 1183
 Gellér B. István 1101
 Gellér Ferenc 147, 573
 Gellér Katalin 561, 566, 665, 725
 S. Gémes Magdolna 4
 Gera Mihály 902, 907
 Gerbeaud 1102
 Geréb Klára 663
 Gerelyes Ibolya 528, 529
 Gergely András 70
 Gergely László 115, 182
 Gergely Mariann 556
 Gerő András 628
 Gerő Győző 479, 480
 Gerő Kázmér 896
 Gerő László 47, 53, 116, 307, 381, 410, 822
 Geróné Krámer Mária 594
 Gerle János 591, 592, 593, 662, 712
 Gerlóczy Sári 1103
 Gerold László 52
 Gerstner, Karl 811
 Gerszi Teréz 513, 545
 Geržová, Jana 117
 Gerzson Pál 996, 1104
 Geskó Judit 753
 Ghyczy Emil 1307
 Giday Kálmán 562
 Gilyén Nándor 266
 Gink Károly 1105
 Gittner Éva 996
 Gleichenstein, Elisabeth von 369
 Goda Gertrud 1074
 Goethe, Johann Wolfgang 213
 Gollob József 926
 Golovics Lajos 765
 Gombrich, Ernst Hans 13
 Gonda Zsuzsa 595
 Goór Imre 942
 Gopcsa Katalin 815, 879, 897, 1138, 1253
 Gordon Zsuzsa 214
 Gorka Géza 1106
 Gorka Livia 1107
 Gosztonyi József 1171
 Gottsched, Johann Cristoph 12
 Gömöri János 384
 Görgey Artúr 706
 Gráber Margit 996, 1084
 Gracik, J. 233
 Granasztói Pál 699
 Granath, Olle 1293
 Greco, El (Domenico Theotocopuli) 539
 Gropius, Walter 287
 Gross Arnold 1108
 Gross-Bettelheim Jolán 686
 Groško, Imrich 197
 Gruber Béla 1109
 Grunwalsky Ferenc 909
 Gubis Mihály 1110
 Gulácsy Lajos 687
 Gulyás Éva 79
 Gulyás Imre 996
 Gunda Béla 14
 Guzsik Tamás 277, 385
 Gütersloh, Albert Paris 700
 Gyárfás Éva 1304
 Gyárfás Péter 903, 943, 1057, 1075, 1123, 1190, 1191, 1202, 1292, 1346
 Gyarmathy Tihamér 996, 1111
 Gyergyádesz László 747
 Gyertyán Ervin 909
 Gyetvai Ágnes 234, 766, 1319
 Györe Géza 699
 Gyórfi Dezső 854
 Gyórfi Lajos 1112
 Gyórfi Sándor 875
 Gyórfy K. József 1113
 György Péter 15, 699, 1187, 1218
 György Tibor 184
 Györgyi Dénes 688
 Györkös Mányi Albert 1114
 Györe Eszter 1115 Gyuricza László 570
 Gyüre Zsolt 1116
 H. Gyürky Katalin 446
 Hadházy Ábraháms 279
 Hadházy Levente 310
 Hadik András hadvezér 77
 Hadik András 604
 Háger Ritta 1117, 1277
 Haiman György 1174
 Hajas Tibor 1118
 Hajdú Demeter Dénes 629
 Hajdu, Étienne 249
 Hajdú Éva 644, 904, 905
 Hajdu István 717, 906, 1118, 1150
 Hajnal Gabriella 1119
 Hajnal Mátyás 83
 Hajnóczi Gyula 105
 Hajnóczi J. Gyula 355
 Hajnóczy Gábor 34
 Hajós Géza 502, 503
 Halápy János 689
 Halápy Lili 689
 Halász Károly 908

- Halmos György 713
 Hamza Dezső Ákos 1121
 Hangya András 1122
 Hankiss Elemér 963
 Hankó Ildikó 365
 Hann Ferenc 749
 Hans, Josef 13
 Harasztiné Takács Marianna > H. Takács
 Marianna
 Harkai Imre 596, 597, 824
 Harkai Vass Éva 699
 Hárs Éva 566, 1308, 1393
 Hartyányi István 68
 Hatvani Dániel 855
 Hauser Arnold 54
 Hauser Beáta 1123
 Havas Gábor 829
 Havas Valéria 567
 Havasi Ildikó 1124
 Haynal Kornél 811
 Heckenast János 120, 278
 Heffner Anna 73
 Hegedűs Péter 1043, 1125
 Hegyi Klára 226
 Hegyi Lóránd 15, 16, 686, 699, 756, 757,
 881, 888, 984, 1004, 1127, 1180, 1214,
 1229, 1254, 1411
 Heitler László 990, 1002, 1084, 1126, 1223,
 1259, 1333, 1378
 Heller Ágnes 20
 Heltai Györgyi 659
 Helyes István 927
 Hencze Tamás 249, 1127
 Herczeg Ibolya 948
 Herényi István 456
 G. Héri Vera 521
 Herman Ottó 55
 Hermány Géza 1128
 Hernádi Miklós 841, 930, 937, 963
 Herpai Zoltán 1129
 Herth Viktória 864
 Hervai Katalin 1130
 Herzan Ferenc 215
 Hevesi Lajos 700
 Hévízi Éva 1131
 Hévízi Ottó 65
 Hézső Ferenc 1132
 G. Hidvégi Violetta 722
 Hilger, Wolfgang 1273
 Hirsch, E. D. 17
 Hoepfner Guidó 582
 Hofer Miklós 825, 996
 Hoffmann Edith 56
 Hoffmann, Josef 690
 Hofmann, Werner 563, 708
 Hokkyné Sallay Marianne 147, 386
 Holbein, Hans 249
 Holl Imre 437, 448
 Holló László 1133
 Hollósi Éva 996
 Homdahl, Gustav 661
 Honti Nándor 691
 Hoppál Mihály 23, 57
 Hoppe László 119
 Horányi Özséb 328, 933
 Horgas Béla 52
 Horler Miklós 121, 367, 387
 Hornicsek László 1146
 Hornyák Márton 150
 Horpácsi Sándor 699
 Horsley, Michael 757
 Horváth Alice 388
 Horváth Béla 163
 Horváth Csilla 621
 Horváth Dezső 1194
 Horváth Endre 692
 Horváth Ferenc 423
 Horváth György 886
 Horváth Hilda 636, 637, 638, 705, 1067
 Horváth István 911
 Horváth József 1134
 Horváth, Pavel 469
 Horváth Tibor Antal 235
 Hoššo, Jozef 389
 Hölvényi György 218
 Hrabéczy Ernő 1133
 Hudra Klára 769, 770, 779, 1034
 Hulyák Anna 118, 122
 Hume, David 12
 Hundertwasser 287
 Hunfalvy János 236
 Hunt, John Dixon 83
 Huppán Béla 883
 Husz Mária 1087
 Huszár Imre szobrász 693
 Huszár Imre 1135
 Hübner Mátyás 1136
 Hübner Tibor 612
 Ibos Éva 884
 Ignotus Pál 52, 571
 Illy Lászlóné 512
 Illyés Gyula 1336
 Illyés Mária 191
 Ilon Gábor 44, 599
 Ilosvai Varga Istvánné 996
 Ilovszky Béláné 1137
 Imolay Lenkey István 5, 1198
 Indali György 322
 Ipolyi Arnold 57
 Irásné Melis Katalin 369
 Ircsik József 1138
 István János 147
 Istvánfi Gyula 344
 Iván Szilárd 996, 1139
 Ivánka András 1140
 Iványi László 1141

- Iványosi-Szabó Tibor 609
Ivicsics Péter 123
Jakab Zoltán 124
Jakó Gábor 694
Jakobovits Miklós 1142
Jancsó Miklós 1143
Jankovič, Vendelin 504
Jankovičková, Marta 527
Jankovics Marcell 80
Janó Ákos 3
Jánosy István 996
Jantner Antal 118, 119, 148
Jászai József 204
Jeanneret, Pierre 287
Jedding, Hermann 330
Jegorova, Kszenyija 546
Jeles András 659
Jencks, Charles 287
Jergler Krisztina 1159
Joedicke, Jürgen 18
John Wootton 551
Johnson, Philipp 287
Jókai Mór 695
Jovanović, Miodrag 564
Jovánovics György 1144
Józsa Ágnes 15, 753, 984, 1127
József Dénes 32, 671, 841
József Farkas 699
Juhász Béla 58, 1133
Juhász Ferenc 699, 1119
Jung Zseni 1145
Jungfer Gyula 696
Jungwirth, Kurt 1004
Jurečka, Ivan 331
Jurecskó László 1335
Kaba Melinda 105
Kabdebó Lóránt 699, 996
Kabdebó Tamás 1278
Kádár Béla 697
Kádár János Miklós 775, 811
Kádár Zoltán 315, 316, 356, 1419
Kaeszy Gyula 1146
Kaiser Anna 63, 125, 280
Kajári Gyula 1147
Kajba, Peter 237
Kajtár Mária 218
Kalarský, Michal 522
Káldi Gyula 180
Kállai Ernő 699, 1111
Kálmán Mária 699
Kalmár János 1148
Kandinszkij, Vaszilij 19
Kántor Andor 996
Kántor Lajos 996, 1114
Kantor, Tadeusz 659
Kapocs Nándor 470
Kaponya Judit 996
Kaposi Endre 327, 1356
Kaposvári Gyula 672, 1027
Kappanyos András 677, 1389
Kapronczay Károly 630
Karácsony András 8
Karádi Éva 59
Kárász Judit 698
Karátson Gábor 1149
Kardos G. György 1103
Karmazian, Emma 428
Károlyi Amy 996
Károlyi Zsigmond 1150
Kárpáti Tamás 1151
Kass János 699, 983
Kassák Lajos 195, 249, 571, 634, 635, 699
Kaszás Károly 1152
Kátai Mihály 1155
Katona Györgyi 948
Katona Imre 651
Katona István 1153
Katona Szabó Erzsébet 1154
Katona Vali 1341
Katschvili, Veniamin 1019
Kaus, Karl 1
Kazanlár Amin Emil 1156
Kecskeméti Sándor 1157
Kégli Ferenc 390
Kékesi László 1158
Kele József 126
Kelecsényi Gábor 219, 465
Kelemen Károly 881
Kelemen Kata 791
Kelevéz Ágnes 1390
Kemény György 1159
Kemény Zoltán 249
Kende Ferenc 663
Kerber Zoltán 728
Kerek Imre 725
Kerekes Ferenc 1160
Kerekes László 786
Kerényi Ferenc 656, 1289
Keresztúry Dezső 996, 1336
Kéri András 304
Kermode, Frank 17
Kerny Terézia 79, 241, 369
Kertész András 1161
Kertész, André 1162
Kertészfi Ágnes 1163
Kerti Károly 1164
Keserü Katalin 566, 778, 1151, 1222, 1281, 1319
Keszeli Ferenc 734
Kienzl János 1291
Kiglics István 308
Kincses Károly 1381
Király, Iosif 1165
Király László György 304
Király Nina 659
Király Tamás 1107, 1166

- Kisbali László 12
 Kishonthy Jenő 1167
 Kisléghi Nagy István 1168
 Kismarty Lechner Kamill 827
 Kiss Ákos 357, 360
 Kiss Éva 1146, 690
 Kiss Gábor 235, 281
 Kiss György 1169
 Kiss István 875
 Kiss Joachim Margit 1169, 1330
 M. Kiss József 1170
 Kiss Katalin 948
 Kiss Kovács Gyula 1171
 Kiss Mária 256
 Kiss Mihály 880, 1172
 Kiss Péter 185, 218
 Kiss Tamás 127, 148
 Kistelegdi István 128, 133
 Klaniczay Péter 129, 130
 Klein, Cézár 287
 Klein Rudolf 21, 282, 287, 403, 600, 824, 828
 Klimó Károly 757, 1173
 Klimt, Gustav 700
 Knapp Éva 323, 346
 Kner Erzsébet 1174
 Kner Imre 705
 Knézy Judit 482
 Kocsis Imre 811, 1176
 Koczogh Ákos 58, 979, 1133
 Koczor György 1175
 Kodoňová, Maria 369
 Koffán Károly 1177
 Kohán György 1178
 Kokoschka, Oskar 1179
 Koller György 996
 Kolozsváry Ernő 996, 1253
 Komárik Dénes 566, 683, 739
 Komjáthy Attila 118, 147
 Komonen, Markku 702
 Komor István 944
 G. Komoróczy Emőke 699
 Koncz András 1180
 Koncz Béla 1181
 Kondor Béla 1182
 Konjović, Milan 701
 Konok Tamás 996
 Korga György 996
 Kontha Sándor 691
 Kontraszty László 1183
 Kopócs Tibor 1184
 Koppány Attila 1185
 Koppány Tibor 131, 283, 284, 370, 481
 Koré Sándor 865
 Kormos László 285
 Kornis Mihály 1345
 Sz. Koroknay Éva 342
 Kós Károly 702, 996
 Kostyál László 538
 Koszta Rozália 1186
 Kóta Péter 443
 Kott, Jan 659
 Kovách Attila 203
 Kovács Ákos 317, 880, 963
 Kovács Attila (1951–) 1187
 Kovács Attila 797, 929
 Kovács Éva 366, 369
 Kovács Gyula 1069
 Kovács József László 134, 139, 159
 Kovács László 1367
 Cs. Kovács László 1188
 G. Kovács László 314
 Kovács Mihály 703
 Kovács Orsolya 131, 870, 878, 959, 1375
 Kovács Péter 221, 790, 896, 926, 1115, 1164, 1354
 Kovács Péter Balázs 1189
 Kovács Sándor 72, 75
 Kovács Sándor Iván 1336
 Kovács Tibor 189
 Kovács Zoltán 57
 Kovalcsik András 692, 829
 Kovalovszki Júlia 391
 Kovalovszky Márta 566, 681, 790, 887, 951, 1144, 1193, 1232, 1240, 1268, 1376
 Kováts Albert 1190
 Kováts István 704
 Kozák Károly 284, 369, 392, 393, 394, 447
 Kozma György 745, 778, 807, 864, 965, 966, 980, 1009, 1077, 1085, 1166, 1400, 1409
 Košćević, Želimir 776, 1028
 Kóhegyi Mihály 48, 299, 309, 370, 373, 442, 470
 König, Johann 541
 König Róbert 1270
 Köpeczi Béla 996
 Körner Éva 675, 1261
 Környei Attila 238
 Körösenyi Tamás 1191
 Kőszeghy László 830
 Kövy Zsolt 203
 Krähling János 483
 Králl Csaba 1339
 Kralovánszky Alán 208 105
 Kratochwill Mimi 214, 1132, 1164, 1205, 1328, 1336
 Krausz Tivadar 699
 Kresák, Fedor 531
 Kricsfalussy György 1192
 Kriston Vízi József 863, 963
 Križanová, Éva 286, 484
 Krunák Emese 777, 889, 990, 1217, 1309
 Kubinszky Mihály 18, 53, 132, 330
 Kubinyi András 369
 Kuchta Klára 1193
 Kukai Tibor 133
 Kulcsár Ferenc 1053

- Kulcsár Szabó Ernő 699
 Kulinyi István 886
 Kunkovács László 1194
 Kunt Ernő 328
 Kuntár Lajos 318
 Kuslits Tibor 1140, 1215
 Kutassy Imre Ferenc 1195
 Kürthy Sándor 81
 Sz. Kürti Katalin 194, 645, 646, 685, 620,
 714, 718, 732, 737, 882, 1133
 Kvasnicová, Magda 485, 486, 487
 Lackner László 239
 Lackó Miklós 52
 Lackovits Emőke 203, 338
 Laczkó András 725, 741, 896
 Ladányi József 771, 790, 887
 Lakatos József 1196
 Lakner Judit 655
 Láncz Sándor 192, 729, 1048, 1079, 1084,
 1104, 1113, 1164, 1224, 1311, 1326
 Láng Róbert 1295
 Lantos Ferenc 1197
 Larjosto, Kuvat Harri 1413
 László Anna 1198
 László Emőke 234, 337, 1119
 László Fülöp 706
 László Gyula 996, 1134, 1135
 Lator László 972
 Lavrentiev, Alexandr 928
 Lázár Antal 1199
 Läptoiu, Negoită 1306
 Le Corbusier 287, 671
 Lefkovics Ernő 663
 Legány Zoltán 1200
 Lehotka Gábor 996
 L'Eplattenier, Charles 671
 Leitner Sándor 896
 Leixner, Albert 286
 Lelkes István 1079
 Lénárt Andor 35
 Lengyel András 52, 1022
 Lengyel Balázs 699
 Lengyel László 346, 533
 G. Lenzsér Ágnes 1201
 Leonardo da Vinci 253
 Létay László 22
 Lévai Nóra 1202
 Levárdy Ferenc 133, 240, 358, 395, 601
 Levárdy Henrietta 601
 Lévy Jenő 1203
 Lewerentz, Sigurd 1204
 Liani, Francesco 542
 Lind, Sven Ivar 661
 Lionel, Richard 6
 Lipták Irén 602
 Lipták Pál 1205
 Llipola, Yrjö 551
 Lois Viktor 1206
 Lóránd Klára 959
 Lóska Lajos 667, 795, 866, 892, 959, 1068,
 1111, 1233, 1253, 1263, 1267, 1288, 1352
 Losonci Miklós 996, 1063, 1195, 1251, 1256,
 1395, 1418
 Lossonczy Tamás 1084, 1207
 Lovag Zsuzsa 366
 Lőrincz Zoltán 1312
 Lőrincze Zsuzsa 1208
 Lőrinczi Edit 1209
 Lőrinczné Szabó Tünde > L. Szabó Tünde
 Lóvei Pál 369
 Ludányi Gabriella 703
 Ludwig, Peter és Irene 812
 Lugosi Lugo László 1211
 Lukács György 59, 699
 Lukácsy Sándor 1084, 1100, 1207
 Lundahl, Gunilla 831
 Lupfer, Gilbert 1212
 Lux Antal 1214
 Lux Kálmán, ifj. 1215
 Luxová, Viera 471
 Luzsicza Lajos 1213
 Lüpertz, Markus 811
 Maczó Mihályné 996
 Madách Imre 629, 1289
 Madarász Margit 891, 1198
 Madarászné Kathy Margit 1216
 Magyar Kálmán 134, 396
 Mai, Ekkehard 514
 Mailáth Imre 996
 Major János 1217
 Major Máté 60
 Major Ottó 699
 Majovszky Pál 216
 Majsai Károly 472
 Makai Tóth Mária 30
 Makarius, Samer 1218
 Makkay János 62
 Makovecz Imre 118, 832, 1219, 1245
 Malevics, Kazimir 707
 Malovecká, Margita 136
 Mander, Karel van 321
 Mándy Stefánia 738, 1253
 Manet, Edouard 708
 Mányoki Ádám 543
 Mapplethorpe, Robert 1220
 Maracskó Gabriella 1221
 Margócsy József 288, 303
 Marinetti, Filippo Tommaso 287
 Marjalaki Kiss Lajos 61
 Marjukka, Heino 805
 Markovics Ferenc 909
 Maros Tamás 833
 Marosán Gyula 1222
 Marosi Ernő 253, 314, 368, 369, 372, 709
 Marsall László 1341
 Marton János 464

- Marton László 700, 1223
 Martyn Ferenc 234, 1084, 1224
 Mata János 710
 Mátéfy Györk 339
 Mátrai Péter 834, 1225
 Matuz, Josef 479
 Mátyás, Iosif 1226
 Mátyás István 52
 Maulbertsch, Franz Anton 151
 Maurer Dóra 797, 1227
 Maurits Ferenc 1228
 Mayer Berta 1230
 Mazal, Otto 319
 Mazzag István 779, 1229
 Mazzocato, Agostino 478
 Medvecký, Jozef 429
 Megay László 1266, 1285, 1315
 Meggyesi Tamás 118, 137
 Méhes Lóránt 1233
 Mehl, Dieter 83
 Melegh Gábor 711
 Melocco Miklós 1231
 Mende Valér 712
 Mendele Ferenc 47, 119, 138, 139, 147, 397,
 398, 1060
 Mendelsohn, Erich 713
 Mendelssohn, Moses 12
 Mendöl Zsuzsa 603
 Mengyán András 797, 1232
 Menner Ödön 783
 F. Mentényi Klára 289
 Menyhárt László 674, 895, 959, 1033, 1274,
 1331
 L. Menyhért László 801, 1011, 1324, 1333
 Mérei Ferenc 74
 Merényi Ferenc 191
 Mészáros Andor 1234
 Mészáros Balázs 473
 Mészáros Dezső 996, 1235
 Mészáros Gabriella 1236
 Mészáros Ottó 699
 Meyer, Hannes 287
 Meyere, Jos de 514
 Mezei Árpád 699
 Mezei Ottó 555, 556, 575, 669, 716, 1047,
 1056, 1179, 1207, 1279, 1353
 Michelangelo, Buonarrotti 253, 459
 Miels, Rune 811
 Mies van der Rohe, Ludwig 287
 Miháltz Pál 996, 1084
 Mika István 1066, 1155, 1340
 B. Mikli Ferenc 1016
 Miklós Pál 917, 939, 996
 Miklós Zsuzsa 381
 Miklóssy Gábor 1237
 Mikó Árpád 450
 Mikó Ervin 1015
 Mikó Krisztina 1022
 Mikolás Tibor 1128, 1383
 Mikoviny Sámuel 544
 Mikus Sándor 1238
 Milivoj, Nikolajevič 509
 Milleker, Felix 62
 Minárik, Jozef 82
 Mirkovszky Géza 714
 Misch Ádám 1239
 Miss Zoltán 1339
 Mithay Sándor 488
 Mocanu, Aurelia 867
 Móder Rezső 1240
 Moffit, John 83
 Moholy-Nagy László 635, 635, 715
 Mojzer Miklós 47, 346, 466
 Mojžišová, Iva 349
 Moldován Domokos 785, 1317
 Moldvay Győző 974
 Molnár Edit 996
 Molnár Éva 757
 Molnár Farkas 716
 Molnár Ferenc 996
 Molnár Imre 399
 Molnár László 454
 V. Molnár László 400
 Molnár-C. Pál 1241
 Mončol, Milan 140
 Mondrian, Piet Cornelis 717
 Mont, Jan de 545
 Moore, Charles 287
 Moore, Henry 249
 Moravánszky Ákos 7, 20, 260, 261, 585, 606,
 661, 671, 835, 842
 Móré Miklós 141
 Moritz, Karl Philipp 12
 Móser Zoltán 910
 Moskál Tibor 1242
 Möbius, Friedrich 424
 Mrázková, Daniela 909
 Mrázová, Magdalena 648
 Mumford, Lewis 304
 Munkácsy Mihály 718
 Murádin Jenő 682
 Muraközi Ágota 242
 Musilová, Margaréte 375
 Muther, Richard 700
 Muthesius, Hermann 287
 Müller Magda 911
 Müller Róbert 198, 329, 335, 359
 Nádasy Tamás 481
 Nádler István 757, 881
 Nádor Tamás 1336
 Nagy Domokos Imre 455
 Nagy Emese 37, 369, 370, 372
 Nagy Gábor Mihály 1243
 Nagy Ildikó 310, 693, 726
 Nagy Imre > Zsögödi Nagy Imre
 Nagy Imre 539, 768, 1395, 1412

- Nagy István 142
 Nagy Judit 1244
 E. Nagy Katalin 340
 S. Nagy Katalin 23, 74, 930, 931, 932, 933,
 967, 968
 E. Nagy Lajos 876
 Nagy Márta 430
 Nagy T. Katalin 746
 Nagy Tamás 1245
 Nagy Zoltán 32, 438, 559, 736, 787, 814, 868,
 949, 984
 Nagymihályi Géza 244
 Nánásy Ilona 1246
 P. Náray Éva 701, 719, 890, 1014, 1248,
 1250
 Nausch Géza 1247
 Návai Sándor 1079
 Nemes György 894
 Nemes Márta 547
 Nemes Nagy Ágnes 1334
 Németh Ferenc 143
 Németh G. Béla 20, 699
 Németh György 356
 Németh István 546
 Németh Lajos 187, 310, 566, 788, 996, 1109,
 1111
 Németh Lászlóné 996
 Németiné M. Júlia 324, 1413
 Néray Katalin 567, 1004, 1100, 1187, 1350
 Nerdinger, Winfried 261
 Nicholson, Ben 249
 Niedermaier, Paul 421
 Nikolajević, Milivoj 1248
 Noever, Peter 567
 Norberg-Schulz, Christian 287
 M. Novák András 896
 Novák András 1249
 Novák László 201, 622
 Nováki Gyula 401
 Novotny, Fritz 700
 Novotny Tihamér 959, 976, 1001, 1110, 1240
 Nyakas Miklós 489
 Nyerges Éva 542
 Nyitrai Réka 118
 Nyrom > Piszer Mária 1273
 Nyúl Edit 83
 Nyulásziné Straub Éva 455
 Oelmacher Anna 1314
 Oginszkaja, Larissza 1416
 Oláh Enikő 791
 Oláh M. Zoltán 145
 Oláh Sándor 719, 1250
 Olajos Csaba 146
 Olajos György 808
 Olasz Sándor 30
 Olgyay Aladár 720
 Olgyay Viktor 720
 Olosz Ella > Gazdáné Olosz Ella
 Oltvainé Dancsó Ilona 1251
 Orbánné Szegő Ágnes 36
 Orosz István 878, 1051
 Orosz János 1252
 Orosz Péter 885, 1350
 Ország Lili 1253
 Oszlay István 856
 Osztrovskij, Grigorij 347, 350, 1031
 Óváry Imre 439
 Ódeen, Kjell 661
 Órsi Károly 96, 149, 150, 211
 Paál István 659
 Paizs Goebel Jenő 721
 Paizs László 1254
 Pajorin Klára 369
 Pál József 75, 83
 Palágyi Sylvia 105
 Palánkai Tibor 836
 Palásthy Lajos 692
 Pálfalusi János 871
 Pálffy János (Rotenstein) 463
 Pálffy Sándor 1255
 Páll István 605
 Palmer E., Richard 17
 Pálosi Judit 1351
 Pamer Nóra 40, 604, 606
 Pán József 722
 Panofsky, Erwin 403
 Pap Gábor 674, 1045
 Pap Miklós 464
 Pápai Éva 1256
 Pápay Jenő 625
 Papco, Ján 538
 Papp Dezső 47
 Papp Gézáné 623
 Papp János 705
 Papp Júlia 515
 Papp László 290, 837, 838
 T. Papp Melinda 93
 Pár Nándor 142
 Parádi Károly 1257
 Páskándi Géza 982
 Passuth Krisztina 715, 1193
 Pašiakova, Jaroslava 658
 Pásztor Emese 340
 M. Pásztor József 699
 Pataki Gábor 998, 1218
 Patay Pál 996
 Pátkai Ervin 1258
 Paulcová, Silvia 136
 Pátzay Mária 1231, 1259
 Pátzay Pál 1260
 Pauer Gyula 1261
 Paulikovics Iván 1262
 Pazár Béla 612, 839, 1043
 Pázmándi Antal 1263
 Pázmándi Margit 1264
 Péchy Mihály 723

- Pécsi István 1332
 Péczely Béla 63
 Pédery-Hunt Dóra 1265
 Penck, A. R. 249
 Perekházy Károly 93, 696
 Perei Zoltán 1266
 Péreli Zsuzsa 1267
 Péri József 954
 Perlitzky Gézáné 279
 Perlrott Csaba Vilmos 724
 Pernecky Géza 699, 753, 797, 1003, 1268, 1271
 Petánovics Katalin 329, 335
 Petényi Katalin 996
 Péter Márta 1341
 Peternák Miklós 247, 699, 1009, 1062, 1319
 Pethes Endre 1269
 Petőcz András 28, 699
 Petneki Áron 532, 534
 Petre Mária 893
 Petrescu, Paul 1404
 Petrová-Pleskotová, Anna 38
 Petrovich Ede 64
 Petry Béla 1270
 Pevsner, Antoine 287
 Pfahler, Georg Karl 811
 Pfeuffer, Helmut 811
 Picasso, Pablo 249, 1271
 Piero della Francesca 253
 Pilaszanovich Irén 907
 Pinczehelyi Sándor 751, 878, 1051
 Pintér Attila 151
 Pintér Gábor 1076
 Pintér József 598, 1205
 Pintér Sándor 217
 K. Pintér Tamás 607
 Pirk János 996, 1272
 Pirtola, Erkki 1413
 Piti Zoltán 305, 857
 Pócs Péter 878, 1051
 Pócsi László 1022
 Pogány Gábor 759, 1018, 1035, 1131
 Pogány György 210
 Pogány Ó. Gábor 996, 1016, 1083, 1126, 1139, 1289, 1386
 Pohárnok Mihály 926
 Pók Lajos 568
 Polgár Csaba 1274
 Polgár Kornél 840, 1275
 Polgár Zoltán 152
 Polónyi Károly 858, 955
 Pomogáts Béla 699
 Ponant, Pierre 1102
 Poós Tamara 1276
 Popper Leó 59, 65
 Pósfai János 153, 291
 Poszler György 15
 Potó János 1238
 Poussin, Nicolas 253
 Pozsgay Imre 147
 Pócze Gábor 608
 Praznovszky Mihály 217, 518, 532, 535, 1061
 Preiser Klára 1277
 Prisco, Michele 460
 Probstner János 747
 Prokop Péter 1278
 Prutkay Péter 1279
 Puhl Antal 1280
 Pungor Ernő 290
 Pusztai László 119, 490, 604
 Puškár, Imrich 154
 Puškárová, Blanka 154, 155, 156, 292, 404, 405
 Püspöky István 1281
 Pyrker János 218
 Rába György 699
 Rác József 1282
 Ráczy György 1283
 Ráday Mihály 147
 Radnóti Sándor 24
 Rados Jenő 66
 Radović, Ranko 287
 Radulescu, Dinu 872
 Raffaello, Santi 141, 460
 Rainer, Arnulf 811
 Rainer Péter 1284
 Rantanen, Silja 1297, 1387
 Raszler Károly 1285
 Ráth György 219
 Ratkai Ida 1293
 Rátkai György 1286
 Ratkoš, Peter 406
 Rauschenberger János 1261
 Ravasz József 1316
 Reich Károly 1287
 Rékassy Csaba 1288
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 253, 546
 Reményi Árpád 157
 Rényi Péter 1174
 Restany, Pierre 1193
 Réti Zoltán 1289
 Rév Ilona 841
 Révész László 61, 1290
 B. Révész László 1282
 Richter, Horst 514
 Ricoeur, Paul 17
 Rideg Gábor 1254, 222, 792, 869, 944, 959
 Rippl-Rónai József 725
 Ritschard, Claude 1193
 Ritz Sándor 407
 Ródóczy Gyula 444
 Rohbock Lajos 236
 Roisz Vilmos 1291
 Román András 47, 105, 148, 158, 159, 160, 161

- Romvári János 1292
 Romváry Ferenc 205, 565, 870, 908, 1006
 Róna József 726
 Rónay László 699
 Rostási József 147
 Rotenstein > Pálffy János
 Rothko, Mark 249
 Rothman Lenke 1293
 Rousseau, Henri 727
 Rozgonyi Ernőné 996
 Rózsa Gábor 694
 Rózsa György 218, 236, 516
 Rózsa Gyula 996
 Rozsnyói Ágnes 518
 Rozsondai Marianne 343
 Rubljov, Andrej 461
 Rubovszky Kálmán 11
 Rudinski, Antun 271
 Ruffy Péter 440
 Runge, Otto Philipp 728
 Rusina, Ivan 84
 Ruzicskay György 1294
 Sabău, Nicolae 505
 Sági Ágnes 996
 Sági Sándor 1295
 Sajdik Ferenc 1296
 Salamon Nándor 458, 707, 730, 733, 793,
 994, 1185, 1310, 1393
 Salgo, Nicolas M, 996
 Salvadori, Fulvio 1193
 Sambucus > Zsámboky
 Samu Géza 1297
 Sándor Katalin 1298
 N. Sándor László 794
 G. Sándor Mária 105, 408, 409
 Sándorfi György 381, 401
 Sándyné Wolf Katalin 162
 Sant'Elia, Antonio 287
 Sánta Lajos 163
 Santarossa, Hella 811
 Santoro, Lucio 410
 Sári Lajos 723
 Sárkány József 870, 1352, 1375
 Sáros András Miklós 1299
 Sas Péter 569
 Sasselov, Dimiter 105
 Schaár Erzsébet 249
 Scheiber Hugó 729
 Scheiber Sándor 193
 Schéner Mihály 1032, 1084, 1258, 1300,
 1385
 Schickedanz Albert 628, 631
 Schiele, Egon 700
 Schigeo Fukuda 1301
 Schildmayer Ferenc 164
 Schiller Mária 165
 Schinagl Gábor 1302
 Schmeller-Kitt, Adelheid 417
 Schmidt, Gerhard 369
 Schneckenburger, Manfred 758
 Schopper Tibor 911
 Schönbauer Henrik 691
 Schönberger Armand 730
 Schönerné Pusztai Ilona 105, 166
 Schrammel Imre 1303
 Schreiber, Laurenz 504
 Schreiber, Mathias 842
 Schubert, Ernst 424
 Schultz István 167
 Schultze, Bernard 811
 Schumacher, Emil 811
 Schwemmer-Scheddin, Yvonne 1336
 Sebestyén, Georghe 491
 Sebők Éva 1304
 Sebők Zoltán 669, 1220
 Sedlmayr János 105, 116, 168, 394, 859,
 1060
 Segato, Giorgio 1273
 Selmeczi László 417
 Semsey Andor 5
 Seres Antal 843
 Seyfried Hedvig 844, 1305
 Sík Csaba 195, 249, 250, 699, 775, 780,
 1049, 1127
 Sikota Győző 652
 Sill Ferenc 492, 493
 Simon Endre 1306
 Simon István 1307
 Simon Károly 508
 Simon Magdolna 334
 Simon Mariann 25, 845, 1168, 1200
 Simon Zoltán 1070
 Simon Zsuzsa 984
 Simonffy Emil 256
 Sinkó Ervin 699
 Sinkó Katalin 566, 631, 963
 Sinkovits Péter 556, 669, 699, 814, 1144,
 1227, 1243, 1320
 Sisa Béla 170
 Sisa József 566, 578, 683, 731
 Skreiner, Wilfried 1004
 Smidt Erzsébet 206, 431, 432
 Smidt Lajos 206
 Smoláková, Mária 517
 Soltész György 934
 Soltra Elemér 1308
 Solymosi László 371
 Somfai Balázs 570
 Somkuti Éva 306
 Somlyó György 677
 Somogyi Győző 1309
 Somogyi István 1310
 Somogyi János 1311
 Somogyi József 996, 1312
 Somogyi László 147
 Somorjay Selysette 494, 518

- Sonkoly Károly 69
 Soós Imre 5, 1198
 Soós László 535
 Soproni Horváth József > Horváth József
 Soproni Olivér 85
 Soutine, Chaim 249
 Sóváradi Valéria 1202
 Spangher Ferenc 1313
 Spiró György 699
 St. 233
 Standeisky Éva 699
 Stanetti, Dionysos 505
 Starace, Francesco 307
 Stark Anna 1314
 Stary, Jiří 171
 Stecker, Raimund 715
 Steindl Imre 731
 Steininger, H. 448
 Stepanov, Sava 973
 Stephan Lochner 458
 Storms, Walter 1375
 Storno-család 220
 Straus, Tomas 699
 Stróbl Alajos 630
 Strobl, Alice 700
 Sugár István 218
 Sulyok Gabriella 1315
 Sulyok Miklós 823, 1374
 Supka Magdolna 892, 1178, 1221, 1272,
 1288, 1331
 Süke István 1316
 Süle Tamás 39
 Süli András 1317
 Sümegi György 571, 572, 609, 697, 879, 892,
 959, 1205, 1367
 Sütő András 996
 Sváby Lajos 1318
 Swierkiewicz Róbert 1319
 Sylvester Adám 612
 Šašky, Ladislav 506, 507
 Šoštarec, Vesna 846
 Štibrányiová, Mária 474
 Šulcová, Jana 495
 Szabad György 566
 Szabadfalvi József 55
 Szabadi Judit 639, 798
 Szabados Árpád 894, 1320
 Szabó Ákos 1321
 Szabó Dezső 699
 P. Szabó Ernő 172, 610, 640, 799, 907, 913, 958
 P. Szabó Éva 1322
 Szabó György 15, 203
 Bp. Szabó György 1323
 Szabó Imre 573
 Cs. Szabó István 523
 Szabó János 47
 Szabó János Győző 67
 Szabó Júlia 574, 699, 707, 1100, 1118
 Szabó László 348
 E. Szabó László 937
 M. Szabó László 1325
 E. Szabó Margit 1326
 Szabó Péter 229, 536
 Szabó Tamás 1327
 Szabó Tibor 1045
 L. Szabó Tünde 173, 174, 1210
 Szabó Vladimír 1328
 Szabó Vladimírné 1328
 Szabó Zerindné 1305
 Szabó Zoltán 996, 1329
 Szabó Zsombor 847
 Szabóky Zsolt 293, 911
 Szabolcsi Hedvig 566
 Szakács Imre 1330
 Szakál Albert 732
 Szalai András 596, 604
 Szalai Anna 32
 Szalatnyay József 1084, 1332
 Szalay Lajos 1331
 Szalay László 74
 Szále László 860
 Szállási Árpád 1013
 Szandai Sándor 1333
 Szántó Imre 496
 Szántó Piroska 1084, 1334
 Szántó Tibor 322, 1336
 Szanyi Péter 1335
 Szappanos Erzsébet 464
 Szarka Árpád 1059
 Szarka Imre 175
 Szászné Mara 1170
 Szathmáry Lászlóné 1133
 Szavicskó János 475
 Szécsényi Mihály 1236
 Szecső Tamás 23
 Szegedy-Maszák Mihály 20, 566, 664
 Szegő György 29
 Szeift Béla 1337
 Székely András 914, 1129
 Székely György 369, 372
 Székely, Pierre 1339
 Székelyi Kati 791
 Szekér László 611
 Szekeres Mihály 1338
 Szelényi Károly 1340
 Széles Judit 1431
 Szemethy Imre 1342
 Szendrői Jenő 613
 Szenes Zsuzsa 1290, 1343
 Szentágothai János 996
 Szentés András 781
 Szentkirályi Zoltán 1344
 Szentteleky Kornél 663
 Szepes Erika 362
 Cs. Szepesvári Ildikó 176
 Széphelyi F. György 13

- Szerdahelyi István 677
 Szerényi Gábor 1345
 Szergejev, Valerij 461
 Szervátiusz Tibor 1346
 Szigethy István 733, 1347
 Szigeti László 1184
 Szigeti Szilvia 1349
 Szigetvári György 147, 177, 1349
 Szigetvári János 178
 Szij Béla 641, 667, 687, 695, 1223
 Szij Rezső 68, 710
 Szijártó Kálmán 1073
 Szikora Tamás 779, 1350
 Szikra János 896
 Szilágyi András 310, 1065
 Szilágyi Dezső 1192
 Szilágyi István 293, 417, 497
 Szilágyi János 699
 Szilágyi János György 26
 Szilárdfy Zoltán 323, 346
 Szilassy Zoltán 83
 Szilli Gyula 873
 Szily Géza 1351
 Szily Imre Balázs 935, 936
 Szini István 996
 Szinyei Merse Anna 642
 Szirmay Endre 999
 Szirtes János 1352
 Szlávics László 1353
 Szluka Emil 290
 Szombathy Bálint 27, 28, 758
 Szombathy Viktor 498
 Szondi, Peter 17
 Szőke Béla Miklós 251
 Szöllőssy Ágnes 310, 311, 1354
 Szőnyi György Endre 83
 Szőnyi Ottó 69
 Szörényi László 1372
 Szrogh György 1355
 Sztrés Erzsébet 963
 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics 567
 Sztrinkó István 294
 Szunyogh László 1356
 Szunyoghy András 1357
 Szurcsik János 1311
 Szuromi Pál 676, 687, 803, 1147, 1249, 1252
 Szűcs Ernő 295, 654
 Szűcs Eszter 992
 Szűcs György 11, 43, 804, 874, 1009
 P. Szűcs Julianna P. 11, 312, 322, 802, 886,
 915, 996, 1026, 1148
 Szűcsné Mezei Mária 164
 Szűts Miklós 766, 1358
 Szűts Zsuzsa 613
 Szvoboda D. Gabriella 554
 (t.t.) 1270
 T. Tabajdi Márta 387
 Tahin Gyula 911
 Takács Béla 524
 Takács Jenő 1359
 H. Takács Marianna 191, 218
 Takács Miklós 411
 Tálás László 801, 1121
 Tallherr József 547
 Tallós Prohászka István 734
 Tamás, Emerich 678
 Tamás Gáspár Miklós 20
 Tamás Mihály 933
 Tamási Judit 449
 Tánczos László 320
 Tandori Dezső 699
 Tarcai Béla 647
 Tarpai Zoltán 1366
 Tasnádi Attila 1012
 Tatár György 33
 Tatay Sándor 52
 Tatlin, Vlagyimir 249
 Tátrai Vilmos 457, 519
 Taut, Bruno 287
 Taxner-Tóth Ernő 614
 Téglásy Imre 71, 83
 Telcs Ede 628
 Teleki Kálmán 996
 Telepy Károly 735
 Telepy Katalin 666, 735, 1360
 Tenkács Tibor 1360
 Terényi Zoltán 699
 Tettamanti Béla 1361
 Theophilus Presbiter 29
 Thorday Zoltán 615
 Tihanyi Csaba 179
 Tihanyi Judit 713
 Timár Árpád 52, 253
 Timkó Imre 244, 252, 475
 Timon Kálmán 826, 960, 1370, 1394
 Tintoretto, Jacopo 141, 253
 Tiszai Lajos 1040, 1121
 Titus-Carmel, Gérard 787
 Toffe 1102
 Tokaji Nagy Erzsébet 215
 Tolnai Gábor 56
 Tolnai Ottó 673, 973, 995, 1046, 1250
 Tolnay Károly 52, 253
 Tomay Tamás 1398
 Tombor Ilona 245, 246, 262
 Tompos Erzsébet 356, 616
 Topor András 896, 1362
 Toranová, Eva 425
 Torday Aliz 948, 1008, 1117, 1193, 1277, 1322
 Torma Anna 1202
 Tornai Endre 1363
 Tornai József 1252
 Torri, Gianfranco 1025
 Tótfalusi István 727
 Tóth Ágnes 626
 Tóth Antal 632, 1260

- Tóth Attila 800, 1338
 Tóth Béla 1070
 Tóth Csaba 784
 Tóth Edit 147
 Tóth Elemér 959
 Tóth István 996
 Cs. Tóth János 1380, 1387
 Tóth József (Füles) 1364
 Tóth József 650
 Tóth Kálmán 296, 1365
 Tóth László 1368
 Tóth Melinda 424
 Tóth Menyhért 1367
 Tóth Péter 473, 902
 Tóth Réka 789, 791
 Tóth Sándor építész 848
 Tóth Sándor szobrász 1368
 Tóth Sándor újságíró 412
 Tóth Tibor 1366
 Tóth Zoltán 179
 Tóthová, Stefánia 413
 Tóós György 1369
 Török Tamás 778, 1269
 Tövissi Zsolt 1370
 Tripolsky Géza 973
 Trischler Ferenc 1371
 Triznya Mátyás 1372
 Trogmayer Ottó 971
 Turányi Gábor 849, 850, 1373
 Turčan, Vladimír 414
 Turczel Lajos 699
 Türk Péter 1374
 Tuskés Gábor 241, 323, 346
 Tuskés Tibor 30, 52
 Tyerescsenko, Vaszilij 978
 Udvary Ildikó 796, 937, 1124, 1323
 Udvardy Kristóf 996
 Uecker, Günther 811, 1375
 Uherkovich Ágnes 1392
 Úitz Béla 634, 635 736
 Ujházi Péter 1376
 Uličný, Ferdinand 415
 Unger Emil 332
 Úradniček, Vladimír 369
 Urbach Zsuzsa 321, 541
 Urbán Tamás 1377
 Uzsoki András 297, 526
 Vadas Ferenc 370
 Vadas Ferenc művészettörténész 617
 Vadas József 190, 559, 567, 671, 699, 715, 721, 766, 790, 795, 809, 810, 851, 864, 870, 879, 886, 916, 917, 924, 937, 938, 939, 949, 950, 961, 984, 996, 1005, 1034, 1038, 1071, 1100, 1107, 1117, 1127, 1132, 1146, 1150, 1167, 1172, 1253, 1254, 1267, 1302, 1319, 1334, 1342, 1377, 1393, 1415, 1417
 Vadász Endre 737
 Vadász György 114, 1396
 Vadászi Erzsébet 336
 Vágfalvi Ottó 1378
 Vágó Magda 1379
 Vágó Zsuzsanna 1347
 Vágréti János 1380
 Vajda Endre 699
 Vajda Ernő 1381
 Vajda Lajos 738
 Vajda Mihály 20, 31
 Vákár Tibor 1382
 Valachi Anna 1105, 1194
 Valentiny Károly 1383
 Váli Dezső 766
 Valiulis, Skirmantas 1044
 Valkó Arisztid 651
 Valkó László 1384
 Valter Ilona 105, 180, 369, 416, 417
 Vámosy Ferenc 148
 Van de Velde, Henry 287
 Van Doesburg, Theo 287
 Vándor László 251
 Vanicsek Péter 1052
 Váradi István 214
 Váradi Zoltán 1385
 Várady József 298
 Várady Sándor 1386
 Varga Ferenc 499
 Varga Géza 1387
 Varga Hajdu István 1388
 Varga Imre 875, 996, 1389
 Cs. Varga István 52
 Varga Júlia 627
 Varga-Móricz Ida 1390
 Vári Attila 702
 Varjas Béla 537
 Varkoly László 1391
 Várkonyi Ágnes 481
 R. Várkonyi Ágnes 467, 481, 534, 536
 Várkonyi György 1111, 1218
 Várnagy Péter 1392
 Varsányi Gyula 909
 Vasarely, Victor 192, 249, 996, 1393
 Vásárhelyi György 1394
 Vásárhelyi Judit 537
 Vasiliu, Anca 1165
 Vass Éva 9
 Vass László 996
 Vasvári László Sándor 1124
 Vasy Géza 52
 Vaszkó Erzsébet 1084
 Vayer Lajos 460
 Vayerné Zibolen Ágnes 711
 Véber Károly 236
 Vecchi, Pierluigi de 460
 Vecsési Sándor 1395
 Vedres Ferencné 257
 Vedres György 1396
 Végh János 321, 369, 433

- Végh Károly 996, 1299
 Végvári Lajos 543, 647, 912, 996, 1368
 Vékás Magdolna 1397
 Vekerdi László 52
 Velázquez, Diego 253, 548
 Venturi, Robert 32, 287
 Vereczkey Szilvia 948
 Veres Péter 699
 Veress D. Csaba 299
 Verhaeren, Emile 546
 Vermeer van Delft, Jan 253, 549
 Vermes Zoltán 1398
 Vértesi László 1399
 Vészi Endre 699
 Vesznin, Alexander 287
 Veszprémy László 369
 Vető János 1233, 1400
 Viallat, Claude 787
 Vida, Gheorghe 633, 678, 1226
 Vida Gyula 1401
 Vida Judit 929
 Vida Klára 1270
 Vidéky János 671
 Vidor Miklós 699
 Viga Gyula 258, 300
 Vijejkova, Olga 1050
 Vilt Tibor 249
 Vincze István 118
 Vinkler Imre 1402
 Viola József 30
 Virág M. Zsuzsanna 329, 335
 Virágh Pál 1403
 Visy László 852
 Vita Zsigmond 996
 Vitályos Magda 1404
 Vizer Miklós 147
 Voigt Vilmos 418, 476
 Vojnich Erzsébet 766
 Vongrey Béla 45
 Vonnák János 1405
 Vörös Rozália 1406
 Vörösvári Ákos 686, 1279
 Wachtel Tihamér 1234
 Wagner István 223, 940
 Wahorn András 811, 1407
 Wanner János 1408
 Warburg, Aby 33
 Warhol, Andy 1409
 Watteau, Antoine 253
 Wechsler, Elaine 1115
 Wehli Tünde 369
 Wehner Tibor 774, 875, 876, 945, 1086, 1157,
 1164, 1206, 1247, 1284, 1327, 1356, 1391
 Weiler Árpád 618
 Weiner Mihályné 530
 Weininger Andor 634, 635
 Wellner István 259
 Weöres Sándor 996
 Weszprémi István 39
 Wieser Ferenc 739
 Williams, Gerhild Scholz 83
 Winkler Gábor 147, 861, 862, 1410
 Wittkover, Rudolf 34
 Wix Györgyné 465, 512
 Wootton, John 550
 Worringer, Wilhelm 40
 Ybl Ervin 221
 Ybl Miklós 221
 Záborszky Gábor 1411
 Zádor Anna 60, 216, 566
 Zagorčnik, Franci 969
 Zahorán Anikó 500
 Zahorán Mária 1412
 Zala György 628, 631, 740
 Zalán Magda 1265
 ef Zámbo István 766, 1413
 Zámboné Halmágyi Judit 1414
 Zavadová, Katarína 520
 Zay László 1397
 Zeizel Éva 1415
 Zemplényi Ferenc 83
 Zentai Loránt 540
 Zentai Tünde 418
 Zerffi Gusztáv 70
 Zibolen Ágnes > Vayerné Zibolen Ágnes
 Zichy Mihály 741
 Zika Klára 619
 Zilahi József 118
 Zoboki Gábor 483
 Zobor László 115, 182
 Zolnay László 419
 Zoltai Dénes 59
 Zombori István 704
 Zombory Lajos 650
 Zozulákova, Katarína 333
 Zrinszky József 688
 Zvirbulis, Juris 1416
 Židlík, Alois 186
 Zsámbéky Mónika 207, 420
 Zsámboky (Sambucus) János 71
 Zsámboky Péter 1417
 Zsignár István 1418
 Zsilka Tibor 970
 Zsolnai József 73
 Zsolnay család 566
 Zsögödi Nagy Imre 1419

800 Ft

ARS HUNGARICA

1998 / 2

ARS HUNGARICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ART HISTORY
THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

1998. XXVI. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, ÚRI U. 49. 1014. T: 375 9011/538 FAX: 356 1849

SZERKESZTŐ:

TÍMÁR ÁRPÁD

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
WEHLI TÜNDE (Szemle)

Felelős Kiadó: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet igazgatója

HU ISSN 0133-1531

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

A borítón: **Nagyszombat város pecsétje.**

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szőke Béla Miklós: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon</i>	257
<i>Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekin- tés</i>	321
<i>Kovács Imre: „Címere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép”</i>	339
<i>Marosi Ernő: A rekonstrukció a művészettörténetben</i>	353
<i>Tüdős Kinga: Egy zabolai udvarháizról Bethlen Miklós nyomdokain járva</i>	371

DOKUMENTUMOK

<i>Szentesi Edit: Rippl-Rónai Józsefnek az új Országházba szánt kárpitterve</i>	379
<i>Gáspár Ferenc: Rippl-Rónai az olasz fronton</i>	385

BIBLIOGRÁFIA

<i>Bardoly István: Magyar művészeti folyóiratok repertórium II. A Műbarát</i>	401
---	-----

SZEMLE

<i>Andorka Júlia: Magnificat anima mea dominum. MS mester Vizitáció-képe és egykori selmecbányai főoltára</i>	447
<i>Serfőző Szabolcs: Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből</i>	458
<i>Nyerges Éva: Pulszky Ferenc (1814-1897) emlékére</i>	466
<i>Szabó Júlia: Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása</i>	468
<i>Markója Csilla: Az „örökkévaló pillanat” (Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások III. k.)</i>	473
<i>Pataki Gábor: Tüskés Tibor: M.F. mester. Írások Martyn Ferencről</i>	480

TANULMÁNYOK

Szőke Béla Miklós

A KORAI KÖZÉPKOR HAGYATÉKA A DUNÁNTÚLON*

Előzmények – római kontinuitás, korai kereszténység, népvándorlás kora

A kora középkor kutatóit régóta foglalkoztatja, hogy milyen módon, mértékben és tartalommal maradt fenn a római kultúra és lakosság Pannóniában, illetőleg hogy mely középkori kulturális, esetleg etnikai elem eredeztethető Pannónia római időszakából.¹ Bár közvetlen népi, települési kontinuitás ma sem mutatható ki², a római lakosság népvándorlás kori sorsát illetően mégis árnyaltabb képet rajzolhatunk.

Mai tudásunk szerint Pannonia a 4. század utolsó évtizedeiben és az 5. század elején még sikerrel ellenállt a fokozódó barbár nyomásnak. Biztos kézzel tartott, jól szervezett a közigazgatás, 375–380-ban még egy utolsó nagy lendülettel nagyarányú építkezésekbe is kezdtek, belső erődítéseket létesítettek vagy már meglévőket korszerűsítettek, egyes limes-táborokat is átépítettek,³ s a civil lakosság is építkezik, mi több, nem ritkán az addigal nagyobb luxussal (üveg- és aranyalátétes mozaikkal díszített padló, színes falfestés) látja el lakóépületeit.⁴ Csak ezt követően enyészett el, mint a birodalom egész határterületén, Galliától Moesiáig, a római államiság. De ahogy ennek a megszűnése nem vonta maga után automatikusan és minden területen a lakosság eltűnését, úgy fordítva is igaz: a lakosság továbbélése nem szükségszerűen járt együtt a római államszervezet és közigazgatás fennmaradásával.

Már a 4. század folyamán új szervezeti formák kezdtek kialakulni, amelyek a későbbi századokban mind meghatározóbbá váltak. A kereszténység térhódításával ugyanis a lakosság mindinkább vallási közösségeibe tömörült. Az 5. században ezek vezetői vették át a volt tartományok igazgatását, nekik köszönhetően maradt továbbra is szervezett keretek között a maradvány *romani*-népesség.

Ám, hogy ez a keresztény római lakosság hol, meddig és milyen mértékben élt tovább, annak megválaszolását máig hátráltatja az a hagyományos történelemszemlélet, amelyik Pannonia 5–6. századi történetét elsősorban még mindig a kora népvándorlaskor barbár törzsei, a *gentes* (hunok, gótok, gepidák, langobardok stb.) történeteként fogja fel. Kevés figyelmet fordít arra, hogy az 5. század első évtizedeinek nagy menekülési hulláma ellenére⁵ a provinciában maradtak lélekszáma még mindig számottevő. Ezt igazolják az 5. század második feléből és a 6. századból származó híradás-

ok is, amelyek az ekkor elmenekülőkről, *fugientes*ről tudósítanak.⁶ Míg ugyanis a korai népvándorlás különböző germán törzsei csak néhány évtizedre települtek meg Pannoniában – s akkor sem összefüggő települési tömböt alkotva –, majd továbbköltöztek, a városok és belső erődök falainak védelmébe húzódott *romani*-népesség – főleg a Nyugat-Dunántúlon és a Dráva-Száva közén – nagyobb települési körzetekben változatlanul tovább élt. Változást csak a langobardok 568. évi Itáliába költözése és az avarok betelepődése hozott, ám a Nyugat-Dunántúl a korai avar korban egy darabig még mindig meg tudta őrizni integritását.⁷ Legtovább a sirmiumi keresztény közösség tartott ki, amely csak a 7. század elején, az avarok végleges letelepedése miatt költözött Salonába. A pusztuló Pannónia utolsó, tragikus jajkiáltását Sirmiumban karcolta görögül valaki egy téglára: „Krisztus, mi Urunk, segíts a városon, taszítsd ki az avarokat, tartsd meg a rómaiak országát és e sorok íróját, Ámen”.⁸

A történeti kérdések elégtelen megválaszolása mellett az érem másik oldalához tartozik, hogy régészetileg sem eléggé tisztázott, vajon ez a továbbélő *romani*-népesség meddig és mennyire tudta megőrizni saját római kultúráját, anyagi műveltségének római jellegét. Bár köztudott, hogy a leletanyag kronológiája nem követi a politikai-szervezeti periodizációt, a fentebb jelzett kutatástörténeti okok miatt Pannoniában szinte napjainkig alig kelteznek 375–400 utánra valamiféle római jellegű régészeti leletanyagot. Objektív oka is van ennek: a kereszténység terjedése a 4. század folyamán a műveltség megjelenési formáit is erőteljesen átalakította, a temetkezések „elszegényedtek”, bizonyos leletcsoportok eltűntek (kőplasztika, bronzedények, terra sigillata), mások előtérbe kerültek (üveg, bizonyos új kerámiaformák ill. -technikák [sötétzöld-barna máz, besimítás, pecsétlés]);⁹ a pénzforgalom erőteljes hanyatlása, majd megszűnése pedig az abszolút keltezés elé gördít az 5. századtól kezdve mind jelentősebb akadályokat.

A keresztény közösségek kultuszhelyei, a templomok és berendezésük, a korai keresztény liturgia tárgyai adják talán a legbiztosabb támpontokat ahhoz, hogy az 5–6. század *romani*-népesség keresztény közösségeinek pannóniai jelenlétét kimutassuk.¹⁰ Ezek száma nem túl nagy, s még közülük is többnek a keltezése vagy keresztény jellege kérdéses. Teljes a bizonytalanság maguknak a kultuszhelyeknek a megítélésében is, mivel ezek feltételezett pannóniai maradványaiban többnyire hiányzik az exedra, az oltár és az oltárkoralát, ami az épület templomjellegét kétségtelenné tenné, ráadásul biztos alaprajzi típus sincs.¹¹ Keresztény emlékként értelmezik pl. azokat az 5–6. századból származó épületszobrászati emlékeket, amelyek Székesfehérvárról (eredetileg valószínűleg Gorsiumból – mészkőből faragott cancellus-pillér, előlapján staurogramm, életfa- és állatábrázolás, hátlapján rozetták) és Felsődörgicséről (cancellus-pillértörődék kazettákba rendezett állatábrázolással)¹², Savariából (fehér márvány kosfej-díszes oszlopfő és aranyalapú mozaikkockák) és a Győr melletti

Tápról (párkánydísz) ismertek. Reliquia-oltárlapként ugyancsak keresztény emléket látnak egyes kutatók a Kelet-Pannónia, Valeria tartomány területén több helyről (Aquincum [Budapest-Óbuda], Intercisa [Dunaújváros], Gorsium [Tác], Brigetio [Ószőny]) is előkerült – egyik hosszanti oldalán félkörívben kimetszett, díszesen faragott élű – kőlapokban.¹³ Végül valószínűleg keresztény templom berendezéséhez tartoztak a hasonló korú bronz lámpák Savariából és a Zalaegerszeg melletti Kaszaházáról, s az a kereszt, ami egy bronz lámpafüggesztő részét alkotta Brigetio-ban.¹⁴ Ezeknek az emlékeknek a kulturális kapcsolatai különösen Dalmácia és Észak-Itália, Ravenna felé igen erőteljesek – feltehetően az innen származó első térítőket miatti hagyományon túl¹⁵ azért is, mert a ravennai keleti gót királyság ebben az időben szervezetileg a Dráván túl messze északra is kiterjeszkedett.¹⁶

Jelentősége miatt külön fejezetet érdemel a *Keszthely-fenékpusztai ún. II. bazilika*. Az eredetileg profán célú, fűthető (16,25×16,25 m-es) épület az erőd falain belül állt. Az erőd építési idejét Sági Károly még a 4. század második negyedére helyezte, újabban 375–380 táján épültek tetelezik fel.¹⁷ Sági szerint a profán célú épületet a 4. század végén alakították át egyapszisos, *porticusszal* és *narthexszel* rendelkező, faoszlopos templommá, majd az 5. század közepi nagy pusztulás után 5–5 kőpilléren nyugvó háromhajós, 27×17 m-es háromapszisos bazilikává.¹⁸ Ám a templom alaprajza jellegében erőteljesen eltér a 4–5. századi dunavidéki keresztény kultuszépületektől¹⁹ és ókeresztény temetőkápolnáktól, ezért eléggé valószínűtlen, hogy a bazilika már a 4. században megépült volna.²⁰ Alaprajzi sajátosságai alapján legkorábban a vele rokon isztriai és raetiai templomokkal egyidőben, a 6–7. században készülhetett.²¹ Ekkor kezdett el a bazilika közelében, a *horreum* előtt, egy szerény méretű fatemplom (?) körül²² egy előkelő nemesi család, az erőd fal mentén kívül pedig az ennek szolgálatára álló (?) szegényebb népesség temetkezni.²³ A temető kiterjedése és a bazilika mérete alapján Keszthely-Fenékpusztán jelentős számú, késő antik műveltségű, keresztény közösség élhetett itt az avarok megtelepedése után is egy ideig. A Karoling-korban azonban a bazilikát már nem használták, az erre az időszakra keltezett déli oldalkápolna és az északi támpillérsor az újabb kutatások szerint még a 7. század elején (630 előtt) készülhetett.²⁴ A 9. század közepe táján nyitott temető sem a bazilika körül, hanem a déli erődkaputól kivezető út két oldalán terült el.²⁵

Ennek a helyben maradt keresztény *romani* népességnek (is) jelentős szerepe lehetett abban, hogy a korai avar korban a Dunántúl bizonyos területein (Keszthely és Pécs szűk körzetében) egy sajátos késő antik jellegű művelődés alakuljon ki, amit a kutatás az első jelentős lelőhely után *Keszthely-kultúrának* nevezett el.²⁶ E kultúra jellemző ékszerei a késő antik előképekből levezethető kosaras függők, karperecek, ún. stílustűk és a korong alakú dobozfibulák, melyek képmezői a kelet-római birodalom kedvelt motívumait, pávát, galambpárt ábrázolják, továbbá a keresztet őrző angyalt, Lázár feltámadását, a

menybe emelkedő Szentlelket stb. A motívumok egyértelmű szellemi tartalma ellenére sem csak keresztények visel(het)ték őket; maguk az ékszerformák is ekkor jönnek divatba, válnak kedvelt viseleti elemmé.²⁷

568 húsvét hétfőjén, az avarokkal kötött szerződés értelmében a Dunán túl addigi barbár urai, a langobardok – thüring, szász, alemann, gepida stb. szövetségeseikkel és a maradvány római lakosság végképp reményvesztett részével együtt – Alboin király vezetésével Észak-Itáliába költöztek.²⁸ Ezzel az aktussal befejezett tényé vált a Kárpát-medence avar uralom alá kerülése. Az újonnan betelepültek meghatározó részét alkotta az a sokszínű, soknyelvű keleti nomád népesség, amelyik – a már magában is legalább két népből összetett uralkodó törzsszel együtt a Kárpát-medencébe költözött törzseken, törzstörédekeken (kuturgur, uturgur, zabander, kotzager, bolgár stb.) kívül – magával sodorta az éppen az avaroknak köszönhetően lassan három nagy nyelvi tömbre szétbomló szlávok tömegét is. Ez a nyelvi, kulturális sokszínűség a *korai időszakban* az anyagi műveltségben is tükröződött, az avar kaganátus népeinek viseletét, díszítő művészetét a *keleti nomád* és – a hamvasztásos temetkezési rítusa miatt alig ismert – *szláv* hagyaték mellett továbbra is a helyben maradt *késő antik* és *germán* lakosság és a közvetlen déli szomszédságba került *kelet-római (bizánci)* birodalom kulturális öröksége határozta meg.²⁹ Arról azonban, hogy milyen lehetett a korszak monumentális művészete, melynek védművei, köz- és magánépületei – voltak-e egyáltalán ilyenek –, egyelőre semmit sem tudunk. Ennek részben az is oka lehet, hogy e vonatkozásban az uralkodó réteg nomád, keleti hagyományai a meghatározók. E réteg számára pedig valószínűleg idegen volt és maradt új hazája késő antik tradíciójú építészeti kultúrája:³⁰ építkezéseinél a kő és tégl helyett elsősorban a romlékonyabb fát, vályogtéglat részesíthette előnyben. Mivel pedig ezek felszíni nyom nélkül pusztultak el, ezért egyelőre régészetileg felderíthetetlen, hol is volt(ak) a kagán székhelye(i), milyen vallási és világi célú épületek álltak benne.

A 7. század első harmadában elszenvedett katonai vereségek, az európai hatalmi-politikai viszonyok átrendeződése (a Meroving-birodalom keleti terjeszkedése, Samo szláv, Kuvrát onogur-bolgár „birodalma”, majd a kazárok terjeszkedése a Kárpátoktól keletre) belpolitikai válsággal (kuturgur lázadás) és az avar kaganátus területi és hatalmi befolyásának csökkenésével járt. A kaganátus népei számára azonban ekkor érkezett el a Kárpátok koszorúján belüli végleges berendezkedés, otthonteremtés ideje, ami hamarosan kulturálisan is tükröződött. A nyitott, külső hatásokra továbbra is érzékeny kulturális sokszínűségből egyre inkább önálló formanyelv kezdett kialakulni, ami az ún. *közép avar kor* díszítő művészetében, viseleti tárgyain tükröződött (ld. préselt lemezes övgarnitúrák, új típusú lemez-és üvegyöngycsüngős fülkarikák, mellboglárok, gyöngysorok stb.).

Ma még jórészt ismeretlen külső és belső motivációk hatására³¹ a 7. század végére, 8. század elejére új, a Nyugattól elzárkózó, magába forduló

tendenciák erősödtek fel a kaganátusban – ami a nyugati határ mentén egy széles, lakatlan gypúsávban materiálisan is „megfoghatóvá” vált, s újabb átalakulással járt a művészetben is: ekkor jött létre a keleti ízlést és hagyományvilágot az antikkal sajátosan ötvöző, az egész kaganátusra egyöntetűen kiterjedő, ún. *késő avar kori* díszítő művészet.³² Ennek fő jellemzői az ún. *griffes-indás* díszű, öntött bronzveretekkel felszerelt díszövek, lószerszámok – a nők viseletében pedig új elemként ekkor jelentek meg a gúla alakú üvegyöngycsüngős, ovális fülkarikák, a fekete dinnyemag alakú és az apró sárga kásagyöngyök, a rombusz átmetszetű huzalkarperecek, stb. Ennek – az elmúlt évtizedek ásatásai révén hatalmasra duzzadt – művészeti hagyatéknek részletes művészeti elemzése azonban mindmáig hiányzik, művészeti és műhelykapcsolatai feltáratlanok,³³ s lényegében ugyanez mondható el (több monografikus méretű feldolgozás ellenére is) a korszak (ipar)művészeti csúcsteljesítményéről, a *nagyszentmiklósi kincsről*, egy kagáni szintű arany asztali készletről is.³⁴

Az avarok több évszázados uralma lassan, de biztosan felőrölte a helyi népesség késő antik–keresztény (germán) tradícióit. Régészetileg bizonyítható, hogy a 7. század végére az utolsó keresztény közösségek is felbomlottak, a kulturális kontinuitás utolsó bástyái, az összetartozást és az életben maradást biztosító központok, a templomok sem működtek tovább, s a hajdani városok, erődített telepek falai mögé sem húzódtak már *romani* lakosok. A vidék romanizált (falusi) népességének egy része azonban, ha kellett, akár az avar kultúra formai jegyeit, annak viseletét is magára öltötte, hogy továbbra is ősei lakhelyén maradhasson.³⁵ Könnyen belátható, hogy amikor a 8. század végi avar-frank háborúk következtében a kaganátus mint hatalmi-politikai formáció megszűnt létezni, népére, mely addigra legalább kulturális megjelenésében végre egységesült, hasonló életkilátások vártak.

Az avarok kipusztulásának, népi, kulturális megsemmisülésének téves történeti (pre)koncepciójához³⁶ kötődő régészeti kronológia miatt azonban máig nem sikerült kellő módszertani alapossággal és következetességgel kiválasztani azt a régészeti emlékanyagot, ami a Nagy Károly-hadjárat utáni időszakot jellemzi, s bemutatni azt a folyamatot, amelynek során a kései avar kaganátus kultúrája átalakult–megszűnt.³⁷

A Karoling-kor művészeti hagyatéka

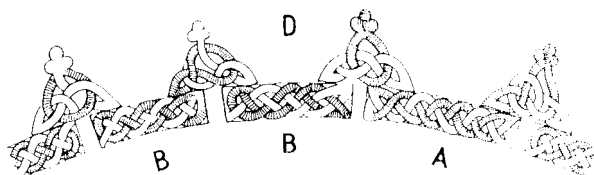
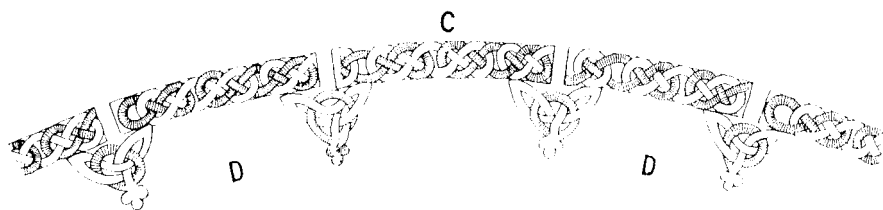
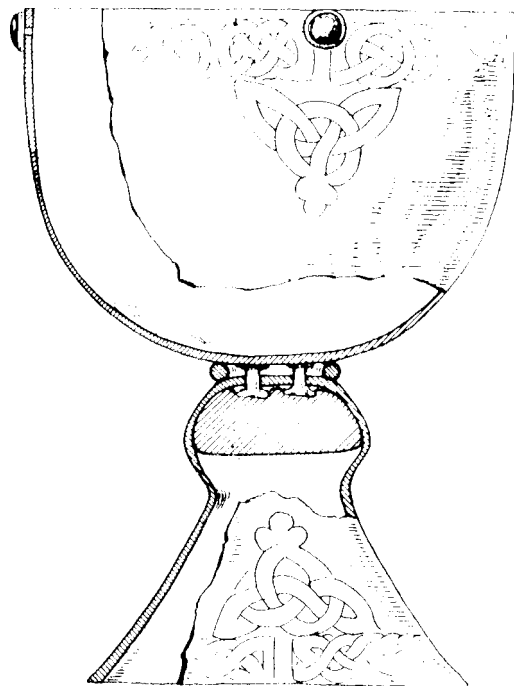
A megállíthatatlanul terjeszkedő Karoling birodalom néhány évtized alatt (791–811/828) – inkább a diplomácia, mint a fegyverek erejével – megszüntette és részekre szabdalta a Kárpát-medencét közel két és fél évszázadig egységbe foglaló avar kaganátust. Helyén új kulturális és hatalmi egységek, a mai nemzetállamok csírái fogantak meg, a volt római provincia, Pannonia pedig közvetlenül a birodalom szervezetébe épült be mint

annak legkeletibb tartománya (*plaga orientalis, Oriens, provincia Pannonia[e]*).³⁸ Az új tartomány keresztény hitre térítésének módját és a térítő püspökségek körzeteit már 796-ban, a Dunánál tartott püspöki konferencián³⁹ meghatározták. Eszerint a Drávától délre Aquileja, attól északra a Rábáig Salzburg, majd tovább északra Passau püspökségeinek misszionáriusai tevékenykedhettek. A 9. század első felének térítési eredményeiről, a Karoling közigazgatás berendezkedéséről, a világi és egyházi birtokrendszer kiépüléséről az új provincia területén eléggé hézagosak az ismereteink, kiterjedt területekről semmiféle információval nem rendelkezünk. Szerencsére a keleti frank birodalom dunavidéki határprovinciájának egyik grófságáról – mivelhogy ott újabban bizonyos „Methódus bölcsnek az új tanítása”⁴⁰ ütötte fel a fejét –, mégis részletesebb ismereteket szerezhettünk. Amikor II. Hadrianus pápa Methódot Sirmium (= Pannonia) püspökévé nevezte ki, az érdekeikben mélyen megsértett salzburgi szerzetesek 870-ben Német Lajos császárnál tiltakoztak és tájékoztatására egy „fehér könyvet” állítottak össze (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum* = „A bajorok és karantánok megtéréséről” – alább: *Conversio*).⁴¹ Ebben nemcsak térítő tevékenységük addigi eredményeit foglalták össze, de jelenlétük messzi múltra visszanyúló előzményeit is ismertették. A jelentős részben Pannonia népességének keresztény hitre térítése történetével foglalkozó írásmű különösen bőségesen számol be az Alsó-Pannóniában elért eredményekről, Salzburg misszionálásának „sikertörténetéről”. A kezdetekről azonban csak vázlatosan szól, bő teret hagyva a képzeletnek.

A korai keresztény térítés időszaka – Cundpald-kehely

A kezdeti időszak kiemelkedő tárgyi emlékeként tartja számon a tudomány azt a kis aranyozott vörösréz kelyhet, amit 1879-ben Petőháza és Fertőendréd között, az Ikva patakánál, az ekkor alapított cukorgyár építéskor találtak. A későbbi leírások és visszaemlékezések alapján valószínűsíthető, hogy egy sírt megbolygatva bukkantak rá.⁴² A kehely Paur Iván gyűjteményébe került, aki már 1884-ben, a magyar történeti ötvösműkiállításon a tudományos világ elé tárta, majd hamarosan (1885) a soproni városi múzeumnak adományozta azt, ahol ma is őrzik (1. ábra).

A mindössze 11,8 cm magas kelyhet két 0,2 cm vastag rézlemezről nyújtották. Az egyikből a szokatlanul nagy *cuppat* (M: 6,1 cm, átm: 8,8–9,1 cm), a másikkól a *nodust* és a tölcésesen kiszélesedő *pest* egyben kalapálták ki (M: 5,5 cm, átm: 7,0–7,3 cm); a két külön darabot négy szegeccsel erősítették egymáshoz, aminek helyét bronzból öntött gyöngykoszorúval takarták el, majd az elkészült kelyhet tűzaranyozással vonták be. Még a kehely összeállítása előtt szalagfonatdíszítést kapott a *cuppa* és a *pes*, amit előbb vékonyan előrajzolt, majd utána gravírozott a mester, aki nevét is a *nodus*ba véste: + CUNDPALD FECIT. Később, már a használat idején,

† CUNDPALDFECIT

1. Petőháza – Cundpald kehely, szerkezeti rajz, díszítőrendszer, felirat (Bóna 1966 alapján)

a *cuppa* pereméhez kis szegeccsel három – a lenyomatok alapján valószínűleg kerek (átm: 0,6 cm) – drágakő(?)-foglatot erősítettek.

A kelyhet már Bella Lajos⁴³ a kremsmünsteri kolostorban őrzött Tassilo-kehellyel hozta összefüggésbe, s ennek, no meg a nodusba vésett „német” névnek az alapján salzburgi vagy passauai munkának vélte, feltételezve, hogy a kehely az avar uralom idején egy térítő révén jutott el Nyugat-Magyarországra. Bella véleményét Hampel József⁴⁴ újabb párhuzamokkal (így a werdeni Liudger-kehelyre utalással) erősítette meg, és először irányította a figyelmet a szalagfonat-díszítésre, utalva annak Meroving-kori párhuzamaira, míg Foerk Ernő⁴⁵ a kalocsai székesegyház sírjaiban talált hasonló méretű ezüst és réz kelyhek alapján először hangsúlyozta ki a petőházi lelet „sírkehely” jellegét. A tudományos kutatás ezzel nagyjából le is zárta a Cundpald-kehely problematikáját, a külföldi szakirodalom pedig csak a Tassilo-kehely kapcsán tett róla említést.⁴⁶

A korai Karoling időszak e kiemelkedő hazai leletének igazi jelentőségét először Bóna István ismerte fel, aki az 1959-ben elvégzett, új részleteket is feltáró restaurálást kihasználva monográfia méretű tanulmányban elemezte a kelyhet.⁴⁷ Először hívta fel a figyelmet arra, hogy a valószínűleg közös előképre visszavezethető formai hasonlóság ellenére a Cundpald-kehely alapvetően eltér a Tassilo-kehelytől. Míg az részben vagy egészben öntött,⁴⁸ a Cundpald-kehely rézlemezéből kalapált, csak a mindkettő nodusánál alkalmazott gyöngykoszorút öntötték azonos módon. Méretben és funkcióban is döntő a különbség köztük: a Tassilo-kehely nagysága alapján (M. ca. 27 cm) ún. adománykehely (*calix ministerialis, calix maior*) – hasonló funkciójú a Karoling-korban mindössze még egy ismert, az Ursus-kehely (Lamon/Feltre), ám az kivételében jelentősen eltér a Tassilo-kehelytől⁴⁹ – míg a jóval kisebb Cundpald-kehely (M. ca. 12 cm) ún. misekehely (*calix quotidianus, calix minor*), mint az ismert korabeli kelyhek többsége.⁵⁰

A restaurálás során egyértelművé vált a petőházi kelyhet készítő mester nevének korábban másként is feloldott (Scindpald, Gundpald) olvasata: CUNDPALD; a név egyértelműen bajor eredetű, s szabályos 8. századi hangalakot mutat.⁵¹ A felirat betűtípusát Bóna jellegzetes angolszász majuskulának tartotta, amit szerinte német nyelvterületen ekkor csak egy helyen használhattak, Bajorországban. Ezzel a véleménnyel szemben Bernard Bischoff, a kora középkori írástípusok legkiválóbb szakértője szerint ez az írásmód nem angolszász jellegű, hanem ahhoz a Karoling-kor előtti, 6–7. századi kontinentális írástípushoz tartozik, amit a frank birodalomban egészen a Rajna-vidékig és ÉK-Franciaország területéig általánosan ismertek és gyakoroltak. A 8. századtól azonban gyorsan elenyészik, mivel az angolszász-Karoling stílusújítás ideáljának nem felelt már meg. Mivel nem valószínű, hogy esetünkben a 8. század végének spontán újításáról van szó, ezért olyan frank tradíciónak tartja, aminek egyelőre nem ismertek a köztes tagjai.⁵²

Ugyancsak eltérő nézetet képvisel Bóna István és Joachim Werner a kehely díszítését, készülésének helyét és idejét illetően, bár Bóna alapvetően megállapította, hogy a Tassilo- és a Cundpald-kehely díszítésében is döntően eltérő, lényegében ma is helytálló. Bóna, aki elsőként elemezte mélyrehatóbban a Cundpald-kehely fonatdíszítését, úgy vélte, hogy az valójában még a Merowing-kor formanyelvének megfelelő tiszta szalagfonat, annak egyik utolsó, 8. század közepi megfogalmazásában, míg a Tassilo-kehely már a „kontinentális megfogalmazású insuláris stílus”,⁵³ egy sajátos növényi és szalagállat-ornamentika egyik első példája, sőt vezérlelete.⁵⁴ Mivel a Tassilo-kehely legvalószínűbben 777-ben, a kremsmünsteri kolostor alapítására III. Tassilo és felesége kegyúri ajándékként készült,⁵⁵ a Cundpald-kehely azonban stílusjegyei alapján korábbi, ezért Bóna szerint azt ötvöse 760–780 között valahol a salzburgi püspökség területén készíthette.⁵⁶ Werner azonban a Cundpald-kehely szalagfonatát nem a tiszta Merowing, hanem több vonásában is már a „kontinentális megfogalmazású insuláris stílus”-hoz köti. Ilyen elem pl. az az egyszerű szőlőmotívum, ami a háromszög-alakban lecsüngő fonatdízst végét zárja le, s amihez Bóna nem talált analógiát, ezért a Cundpald-kehely egyedi jellegzetességének vélte. Ám ez Werner szerint nemcsak egy sor, már Haseloff által is idézett emléken található meg, de megvan a Kremsmünsterben készült egyik legszébb kézirat, a Codex Millenarius Q iniciáléján is, s mint az égi „Paradicsom” növénye, felbukkanása egy misebornak szolgáló kelyhen világos és mély értelmű utalás a kehely rendeltetésére.⁵⁷ De ilyen új elem szerinte a szalagfonat négyszögletes mezőkbe rendezése is, ami a könyvillusztrációk jellegzetessége, miként a Codex Millenaris és a Mondsee-ben készült, ma Montpellierben őrzött psalterium hasonló formái mutatják.⁵⁸ Ezek a kéziratok a 780 körüli évekből származnak, ezért Werner a készítés idejét Bónával ellentétben a 780–800 közötti időre helyezi, és a készülés helyét Mondsee vagy Kremsmünster kolostoraiban jelöli meg.⁵⁹ Tartózkodóbb álláspontot képvisel Volker Bierbrauer,⁶⁰ aki szerint az insularis hatás (eltekintve a szőlőfürt-motívumtól) nem mutatható ki, s hangsúlyozottan utal a felirat Karoling-előtti, nyugati frank jellegére. Ezért kizártnak tartja, hogy a neve alapján bajor Cundpald az insuláris művészet egyik központjának számító Salzburgban tevékenykedett volna, s a kehely készítése helyének Mondsee ill. Kremsmünster mellett ugyanolyan jól el tudja képzelni a többi bajor kolostort (Freising, Benediktbreuen, Regensburg, Tegernsee) is.

Eléggé elutasító a német kutatás Bóna történeti következtetéseivel szemben is.⁶¹ Bóna szerint ez az aranyozott, drágakő-berakásos kehely⁶² csakis egy előkelőbb egyházi személy birtokában lehetett, aki az avarfrank háborúk alatt/után térített az avarok között, valószínű tehát, hogy egy térítő püspöknek a sírját bolygatták meg. A püspököt meg is nevezi, szerinte a *Conversio*-ból ismert Theodericus-szal azonos. Működésének központja az az „*inter Sabariam et Carnuntum*” (Szombathely és Petronell

között) fekvő terület lehetett, amit 805-ben Nagy Károly jelölt ki a tőle a szlávok zaklatásai miatt új területet kérő Theodor capcan és avarjai részére, s ahol Bóna szerint utóbb Ábrahám kagán új kagáni székhelyét felépítette.⁶³ Ennek közelében, Petőházán kellett legyen Theodericus püspök térítő központja is.⁶⁴

Bóna végkövetkeztetése szerint tehát a kehely megtalálásakor Theodor térítő püspök sírját bolygatták meg.⁶⁵ Ám ha így történt, akkor a püspök maradványainak – a kor szokásának megfelelően – valószínűleg gondosan megépített sírkamrában, s feltétlenül egy templom szentélye környékén, az oltár közelében, vagy az apszishoz csatlakozó kriptában, esetleg a bejárat közelében kellett volna fekélnie,⁶⁶ maga a püspöki templom pedig – márcsak presztízs okokból is – kőből, téglából kellett épülnön, nem pedig (mint Bóna valószínűsíti) fából.⁶⁷ Éppen Nagy Károly korában, a Karoling reneszánsz idejében vált általános gyakorlattá mind a birodalomban, mind az újonnan meghódított provinciák földjén, hogy a templomokat, különösen a püspöki székhelyeken, kőből építik, méreteik pedig jelentősek: nem ritka az 50–100 m hosszú templom.⁶⁸ Ez pedig nemcsak a püspök sírját fogadta be, de köréje kellett temetkezzen a püspöki (kagáni?) székhely jelentős számú szolgáló népessége is, azaz itt egy kiterjedt, többretegű temető kellett létesülnön.⁶⁹ Ezzel szemben sem templomépületnek, sem többretegű temetőnek, sem az ugyanitt feltételezett kagáni székhely épületeinek nem sikerült a cukorgyári építkezések során nyomára bukkanni. Holott – miként maga Bóna sorolja fel –, a terület az őskortól kezdve folyamatosan lakott hely, régészetileg jól adalt, számos lelet ismert a lelőhelyről és közvetlen környékéről.

Korszakunkra csak egyetlen, ám annál elgondolkoztatóbb adat vonatkozik: a Cundpald-kehely előkerülési helyének közvetlen közelében ugyanis éppenséggel nem többretegű, templom körüli temetkezések, hanem pogány rítusú, késő avar kori sírokra bukkantak!⁷⁰ Sokkal valószínűbb tehát, hogy a Cundpald-kehely nem Theodor püspök sírjának volt a melléklete, hanem a 791-ben az avar kaganátusra támadó Nagy Károly seregét kísérő, azt nyugtalanító avar sereg egyik vitézének a – a szó szoros értelmében is vett – „tárgyi emléke”.⁷¹

Pribina és Kocel grófsága – Mosaburg / Zalavár

A *Conversio* leírása és az éppen fél évszázada folyó ásatások révén eléggé részletes képet nyerhetünk a keleti frank birodalom legkeletibb határgrófsága központjának, *Mosaburg civitas*-nak az életéről. A települést „egy bizonyos Pribina (Priwina)” alapította, akit Nyitráról a 830-as évek elején Mojmír morva fejedelem üzött el.⁷² Pribina a birodalom keleti határtartományába, Oriensbe menekült. Ennek vezetője Ratbod prefectus rögtön bemutatatta őt királyának, Német Lajosnak, akinek parancsára az addig pogány Pribinát *Treisma* (ma: Traismauer, Alsó-Ausztria) Szt. Márton temp-

lomában „a hitbe beavatva” megkeresztelték, majd a király Ratbod gondjaira bízta a herceget. Pribina, aki feleségét már korábban a keleti végek új arisztokráciájának egyik nagyhatalmú családjából, a Wilhelmek nemzetségéből vette, gyorsan beilleszkedett Oriens tartomány korai feudális nemességébe, annak minden rossz tulajdonságát is elsajátítva. Nem csoda hát, hogy hamarosan összekülönbözött közvetlen hűbérurával, Ratboddal, amiért övéivel együtt menekülnie kellett. Előbb a *Sirmium* (Száva-szentdemeter) környéki bolgárokhoz, majd onnan tovább *Sisciába* (Sziszek), Rati-mar herceghez, végül annak Ratbod általi leverése után a krajnai grófhhoz, Salachoz menekül, akinek ezután sikerült Pribinát újra összebékíteni Ratboddal. Olyannyira, hogy most már Ratbod és Salacho azok, akik 840 táján uruk, Német Lajos figyelmébe ajánlják Pribinát, adjon számára hűbérbirtokot. Pribina Alsó-Pannónia egy részét a Zala folyónál előbb hűbérbe, majd 847-ben már teljes tulajdonába kapta meg. Székhelyét, birtoka központját Zalavár-Várszigeten (*Mosaburg-Mosapurc, urbs paludarum*) építette fel, ahol a *Conversio* szerint „egy erődítést (*munimen*) kezdett építeni s mindenünnen maga köré kezdte gyűjteni a népeket.”⁷³

1) *civitas Priwinae – Pribina vára*

Mosaburg Karoling-kori erődítésének első maradványait Fehér Géza tárta fel az 1950-es évek elején. Ezek alapján a szigetet egyszerű, sövényfonatos falak közé töltött földsánc vette körül, melyet egy helyen egy Levy Hradec típusú kapu szakított meg.⁷⁴ Később Cs. Sós Ágnes ásatai révén annyiban módosult ez a kép, hogy kiderült, a sziget északnyugati részét négy-szögletesre bárdolt, kocsánytalan tölgyfa gerendákból épített palánkfalal külön is körülvették. Ez a palánkfal, ami helyenként külső, másutt belső körjárával tagolt, a sziget északi szélétől annak közepéig jól követhető volt,⁷⁵ majd érthetetlen módon megszűnt, nem folytatódott a sziget széléig. A jelenség magyarázatát a legutóbbi évek ásatai adták meg. A nagyjából L-alakú sziget dél felé lenyúló szárát ugyanis egy Ny-K irányban futó, mintegy 11–12 m széles, 2,5 mély sáncárokkal átvágták. Ennek földjéből a déli oldalon földsáncot emeltek, ezzel választva le a sziget déli felét, a későbbi végvár területét,⁷⁶ míg az árok északi oldalánál egymástól szabályos távolságokban nagyméretű oszlopokat ástak le. Utóbbiak alkották a vázát egy olyan palánkfalnak, amit egymásra fektetett deszkákból és/vagy gerendákból építettek, s amely az É-D futású szakasz folytatásaként Ny-K irányban zárta körül a sziget ÉNy-i harmadát.

A sziget belsejét tehát különböző erődítési technikák alkalmazásával nagyjából három egyenlő részre osztották. Déli harmadát egy monumentális erődítés hatását keltő, ám viszonylag könnyen bevehető földsánc védte, amelyben talán maga Pribina és fia Kocel lakott háznépével együtt. Ez a rész azonos lehet a *Conversio* említette *munimennel*. Ettől északra, a

sáncárok túloldalán, egy palánkfal kerítette udvarházban (kolostorban?) egyházi személyek, papok, szerzetesek élhettek Pribina udvari papja (*presbyter*, majd *archiprestyber*) vezetése alatt, s itt található szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is.⁷⁷ Végül mindkettőtől keletre kerülhetett el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár.⁷⁸

Civitas Priuinae, Mosapurc, castrum Chezilonis néven említi a *Conversio* szerzője Pribina és Kocel központi települését. A *civitas* (*castrum*, *-purc* [=burg]) megjelölés alapján – hasonlóan a Karoling birodalom többi, *civitas*nak nevezett városához⁷⁹ – talán ez a település (–együttes?) is megfelelt a korabeli város kritériumainak. De hogy milyen mértékben felelt meg ennek és milyen volt e „város” jellege, azt a viszonylag kis területen megismert településrészek alapján ma még nehéz meghatározni. Tény azonban hogy falusias, félig földbemélyített putriházakat, szabadba épített kemencékkel, tárolóvermekkel stb. csak a Vársziget vonzáskörzetébe tartozó szigeteken (Zalavár-Kövecses, -Rezes, Garabonc-Ófalu, Balatonmagyaród-Fekete sziget stb.) és a Zala parti sávjain elterülő szolgálónépi településekről ismerünk (Balatonmagyaród-Hídvépusztán egy teljes szolgálónépi falu került napvilágra), míg a Várszigeten és a *civitas* közvetlen körzetébe tartozó szigeteken (pl. Zalasabar-Borjúállás sziget) a szakrális célú kőépületek mellett nagyméretű, többszátú, faoszlopokra épült, továbbá ún. „talpas” boronaházakat rekonstruálhatunk, amelyekhez kővel, deszkával bélelt kutak és ugyanilyen tárolóvermek tartoztak. A szigetnek csak bizonyos, jól körülhatárolható területein koncentráltak a munkagödörök és egyéb, gazdasági jellegű települési objektumok, ami azt jelzi, hogy ilyen jellegű tevékenységre egy-egy nagyobb ház (udvarház?) telkének csak meghatározott részét – esetenként az azon kívüli területet – használhatták. Mivel a Vársziget „elővár” jellegű harmadában még csak szondázó kutatás sem folyt, nem tudni, hogy ott – a klasszikus középkori városnak megfelelően – valóban a kézművesek, kereskedők házai álltak-e, vagy inkább néhány magasabb rangú, Pribina udvaránál kulcsfontosságú posztot betöltő főnemes magánpalotája, udvarháza –, hasonlóképpen, mint a morvaországi Břeclav-Pohansko-n,⁸⁰ vagy a szomszédos Zalasabar-Borjúállás szigeten. Pribina „városának” jellegét ezek pontos ismeretében lehet majd helyesen megítélni.

2) Mosaburg-Zalavár templomai

Az erődítés felépítése után Pribina első dolga volt, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24.-én a salzburgi Liupram (836–859) érsek Mária tiszteletére szentelt fel. Hamarosan elkészült a váron kívül Sandrat és Ermperht papok (*presbyter*) temploma is, amelyeket ugyanezen főpap egy másik alkalommal szentelt fel, majd két-három év elteltével Salapiuginnál, Szt. Hrodbert (Rupert) tiszteletére

emeltek templomot. (Az utóbb említett templomok felszentelése alkalmával adományozott földek Pribina nagyvonalúságának köszönhetően hamarosan a salzburgi érsekség hatalmas kiterjedésű, összefüggő nagybirtokává fejlődtek Salapiugin központtal.) Ezt követően Pribina „kérésére” Liupram Salzburgból mesterembereket küldött, „kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat”, akik Pribina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy tiszteletre méltó templomot (*honorabilem ecclesiam*) építettek. Ezt maga a salzburgi érsek, Liupram építtette, és előkészítette arra, hogy szerzetesek zsolozmázhassanak benne (*officium ecclesiasticum colere*). Ebben a templomban „pihent Adrianus (Hadrianus = Adorján) mártír eltemetve” (*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*).⁸¹ Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a *Conversio* szerint egy Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül (*foris civitatem*) további 13 templom épült még Pribina életében, amelyeket ugyancsak a salzburgi érsek szentelt fel.⁸² A *Conversio* szerint további templom már nem épült Mosaburgban, Kocel idejében a 870-es évek elejéig csak a városon kívül szentelt fel 12 újabb helyen templomot az új salzburgi érsek, Adalwin (859–873).⁸³

A *Conversio* szerkesztőjének saját püspöksége érdekében is teljességre törekvő adatgyűjtése szerint Pribina Mosaburgban történt letelepedése (a 840-es évek eleje) és az irat összeszerkesztésének ideje (870–871) közötti mintegy harminc évben Alsó-Pannóniában birtokossal, helynévvel és/vagy patrocíniummal megjelölve 31 templom épült fel, amelyeket a salzburgiak szenteltek fel. Ezek közül az utóbbi fél évszázadban a Zalavár körül folytatott, bár jórészt csak a Várszigetre és közvetlen környezetének szigetvilágára korlátozódó régészeti kutatások mindössze három templomot tártak fel: egyet Zalavár-Récéskút szigeten, egyet Zalavár-Várszigeten, egyet pedig Zalaszabar-Borjúállás szigeten, míg egy negyedik templom – ismeretlen mértékben módosult – alaprajzát ugyancsak Zalavár-Várszigetről, egy 1569-ben Giulio Turco által a várról felvett alaprajzból ismerjük.

Bizonyosan nem a Karoling-korban épült a Zalavár-Kövecses szigeten feltárt kis templom,⁸⁴ hanem akkortájt, amikor a Zalavár-Vársziget északnyugati szélénél kiásott templom. Utóbbinál mind az 50-es években, mind pedig az 1996-ban feltárt sírok kizárólag Árpád-koriak, s a legkorábbi sírok sem keltezhetőek a 11. század közepénél korábbra.⁸⁵

Minden alapot nélkülöz a sümegi épületrom Karoling-kori templomként értelmezése,⁸⁶ nem építettek a 9. században kápolnát a fenékpusztai II. bazilikához, s nem is temetkeztek köréje ekkor.⁸⁷ S nincs meggyőző érv sem a pécsi sírkamrák,⁸⁸ sem a veszprémi Szt. György rotunda⁸⁹ vagy a szombathelyi Szent Márton templom⁹⁰ korai fázisának Karoling-kori használatára. Különféle kísérletek történtek a *Conversio*-ban és Német Lajos 860. nov. 20.-án Salzburgban kiállított nagy adománylevelében⁹¹ említett helységek és templomok azonosítására is,⁹² ezek azonban jobbra nyelvészeti érvekre alapozottak, régészeti ásatással nem hitelesítettek.

2a) Zalavár-Vársziget, Turco-féle alaprajz temploma

Az 1347 előtt hamisított, 1019- és 1024-re keltezett zalavári alapító oklevelek szerint 1019-ben Zalavárott István király parancsára szentelték fel (újra) Szt. Adorján mártír templomát. 1340/41-ben a monostor testében sekrestyeként használt Mária kápolna volt, ahol 1347 nagybőjt idején lángba borult és megsemmisült szinte az összes oklevél.⁹³ A monostort valószínűleg az 1440 utáni beháborús időkben erődde, majd a török veszély miatt végvárrá alakították át. Ez utóbbi állapotáról készített Giulio Turco 1569-ben felmérést. Az 1685–86-ban még felújított vár 1700-ra már lakatlanná vált, 1702-ban pedig a többi magyar végvár sorsára jutott: I. Lipót parancsára felrobbantották. Az apátság javait a göttweigi (Bajorország) bencések örökölték meg, akik azonban a romok újjáépítése helyett Zalaapátiban új templom és kolostor építésének engedélyezését kérték és kapták meg. Az új épületek alapozásához kőbányaként jórészt a zalavári romokat használták, és bár a 19. század közepétől a tudományos világ már figyelemmel kísérte ezek sorsát, teljes elpusztításukat nem tudta megakadályozni: a kőbányászás, majd már a romok helyén talált homok kitermelése petíciók, parlamenti tiltakozások ellenére zavartalanul folyt tovább – szinte napjainkig bezárólag.

A Turco-féle alaprajz szerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban egy 22,5–24×9–10 m külméretű,⁹⁴ háromhajós (?) – a déli harmadban támaszszorral tagolt (?)⁹⁵ –, a hosszháznál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródású, kereszthajó nélküli csarnoktemplom állt. Északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy – talán már nem is a templomhoz tartozó – vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozott. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílt. A templomból (?) még bizonyos falszakaszokat, négy pillér maradványát és egy padlórézletet dokumentált 1841-ben Jan Kollár, majd további részleteket 1881-ben Rómer Flóris.⁹⁶ Hamarosan Récsey Viktor adott Rómer rajzai alapján rövid áttekintést a kutatásokról.⁹⁷ A Turco-alaprajzból csak a templom mérete, nagyságrendje határozható meg megközelítő pontossággal, alaprajzi megoldása, építéstörténete azonban nem rekonstruálható.⁹⁸

1951–54 között a feltárások a templom feltételezett helyétől keletre és kisebb részben északra folytak, s egy többretegű temetőt hoztak napvilágra, melyben a temetkezések – az ásatók szerint – a 9. század közepén kezdődtek (ún. „nagykoporsós” sírok), s valamikor az Árpád-korban fejeződtek be.⁹⁹ Szerkezete alapján a temető egyértelműen a templom körüli típusba tartozik, a templom helyét azonban máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Ezt Fehér Géza még a feltárt terület északkeleti részében megfigyelt épületnyomokban vélte megtalálni,¹⁰⁰ Cs. Sós Ágnes, majd Méri István pedig különböző számítások alapján az attól nyugatra elterülő homokgödör területén belül eltérően helyezte el. A kérdés mindaddig megoldatlan is marad, amíg a Turco-alaprajz pontos lokalizálásához elégtelenek

a régészeti támpontok.¹⁰¹ Hasonlóképpen megoldatlan a temető 10. századra keltezett sírjainak kérdése is, mivel ezek leletanyaga (fejékszerek, gyöngyök)¹⁰² mai ismereteink szerint a 9. század utolsó harmadánál, végénél nem későbbiek. A temetkezések sematikus, pusztán a mélységadatokra alapozott horizontbeosztása pedig az újabb feltárások tanúsága szerint erősen kérdésessé vált. Következésképpen a Karoling- és Árpád-kor közötti kontinuitás – legalábbis a templom körüli temetés vonatkozásában – még bizonyításra szorul.¹⁰³

Sajátos problémát jelent a templom patrocíniumának meghatározása. Nem kérdéses, hogy a Turco alaprajzon az az István-kori bencés monostor szerepel, amely templomának *Szt. Adorján* volt a védőszentje. De mikor is épült ez a templom és azonos-e a *Conversioban* szereplő Karoling-kori *Szt. Adorján-templommal*?¹⁰⁴ Ha ugyanis a *Conversio* kortárs, s nagy valószínűséggel szemtanú szerzője tudatosan tett különbséget a *civitas* és *muni-men* között, és ha utóbbit a legújabb ásatási eredmények alapján jogosan azonosítjuk a Vársziget nagyméretű Karoling-kori sáncárokkal levágott déli harmadával (=a későbbi végvár területével), akkor ennek a templomnak a Karoling-kori elődje nem a *civitasban* álló *Szt. Adorján*, hanem a *munimenen* belül felépített *Mária-templom* lehetett, amit Pribina alsó-zalavölgyi megtelepedése és a várszigeti erődítés elkészülte után elsőként szentelt fel 850. jan. 24.-én Liupram salzburgi érsek.¹⁰⁵ Hogy mi történt ezt követően Mosaburg egyházi életében, s miért került sor a korai Árpád-korban patrocínium váltásra, arra nagyrészt az elmúlt évtizedben a Vársziget közepén, a homokgödörtől északra folyt ásatások adtak választ.

2b) Zalavár-Vársziget, gyűrűkriptás zarándoktemplom

Az 1980-as évek elején megkezdett feltárások előrehaladtával mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ez alkalommal a kutató ásó egy, a keleti frank birodalom keleti határzónájában szokatlanul nagyméretű, Karoling-kori templom alapjait találta meg. A templomot szorosán körbezárta egy többretegű temető, ahová a leletek alapján a Karoling-korban kezdtek el temetkezni, de amit a korai Árpád-korra már használaton kívül is helyeztek. A templom tehát nem épülhetett máskor, mint Pribina és/vagy Kocel idejében és korábban elpusztult, mintsem hogy a bencések újra visszatértek. Maga a templomépület sajnos olyan mértékben megsemmisült,¹⁰⁶ hogy felmenő falaiból gyakorlatilag semmi sem maradt meg,¹⁰⁷ sőt több helyen az alapfalakat is annyira kitermelték, hogy már csak az alapozási árkok jelzik a helyüket, következképpen padlószintjét is csak nagyjából lehetett rekonstruálni.¹⁰⁸

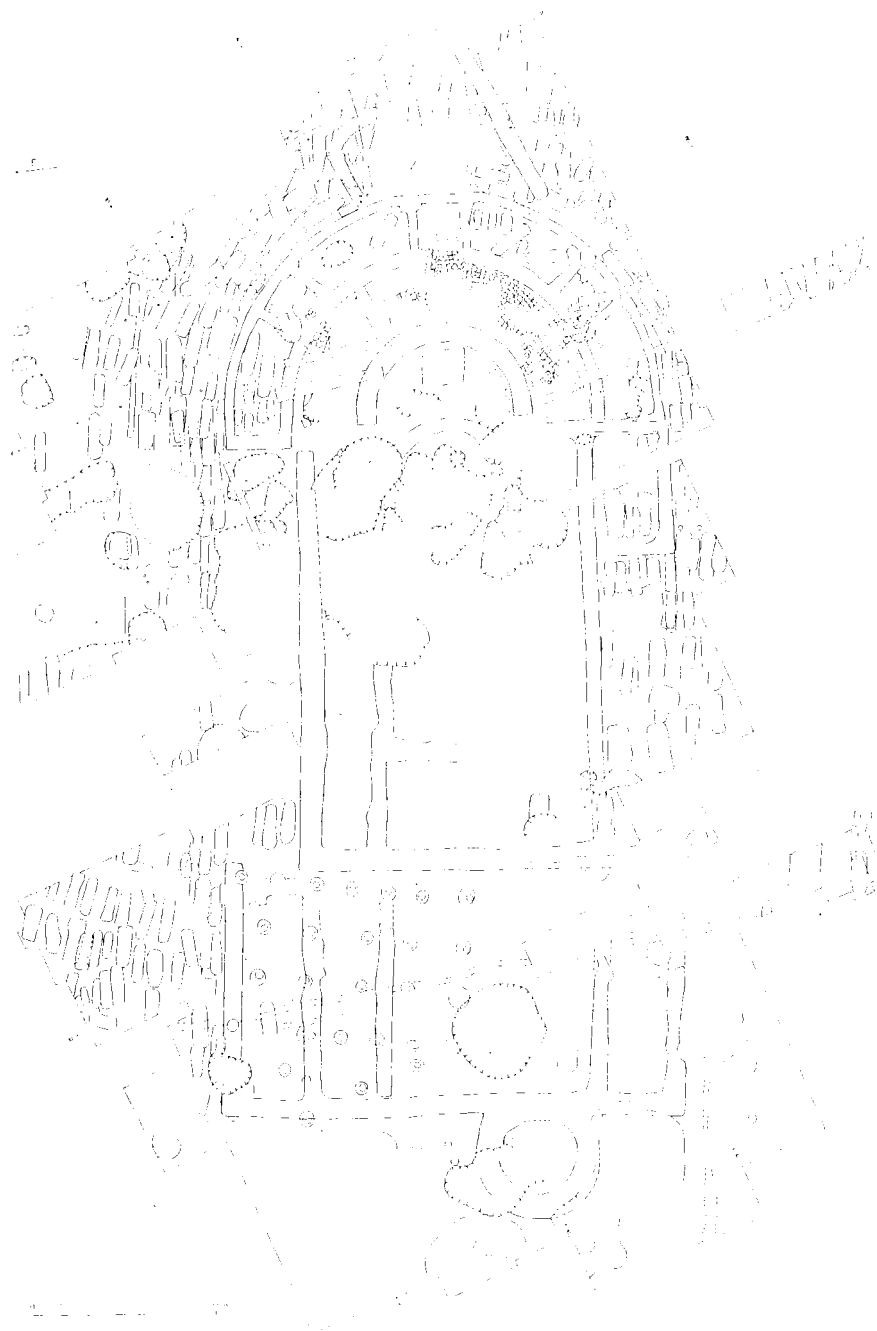
A háromhajós, félköríves szentélyzáródású, körfolyosós vagy gyűrűkriptás(?) és nyugati előcsarnokos (kereszthajós?) bazilika impozáns méretű: teljes hossza közel 50 m, szélessége 25 m (2. ábra).

A hajó nyugat felé enyhén szélesedő, trapéz alakú (H. 24 m, Sz. [keleten] 16 m, [nyugaton] 17 m, falszélesség kb. 1 m), belsejét a későbbi, főleg Árpád-kori bolygatások jórészt megsemmisítették. A három hajóra osztó támaszsorok sávalapozásából (Sz: 0,8–1 m) csak az északi oldalon maradt meg hosszabb szakasz, a délinek mindössze a nyugati falba csatlakozó indítását lehetett dokumentálni. Ezek alapján az oldalhajók szélessége kb. 3 m, a főhajóé 8 m volt. A nyugati faltól 5 m-re keletre a két sávalapozás között egy azokat összekötő újabb alapozás húzódott. A főhajó félköríves záródású volt, míg az oldalhajók valószínűleg egyenesen záródtak.¹⁰⁹

A szentély belseje nagyméretű és mély gödrökkel ugyancsak bolygatott, ezért építészeti részletei több esetben inkább csak sejthetők. A főhajó tengelyébe szerkesztett apszis majdnem pontosan félkörívet ad ki, középpontja a (sajnos csak kiserkeszthető) keleti homlokkal vonalára esik (a külső körív sugara 4,8 m), alapozása a többi templomfalnál szélesebb és mélyebb, részben a boltozás, részben feltehetően a gyűrükripta miatt.¹¹⁰ Az apszis tengelyében, annak belső falához támaszkodik egy amorf kövekből rakott, szabálytalan téglalap alakú sír(?) vagy oltár(?) alapozás (2,5×2 m). Az apszis félkörívén belül, attól mintegy 4,5 m-rel beljebb pedig egy újabb, a hajó alapozásával azonos mélységű és szélességű, patkó alakú (?) alapfal került elő (a körív sugara 3,8 m).¹¹¹ A mélységadatok és az építészeti részletek alapján egy gyűrű- vagy körfolyosós kriptára (Ring-, Umgangkrypta) következtethetnénk, de miután nem világos a félköríves falak („apszisos”) csatlakozása a templomhajóhoz, egyelőre nehezen dönthető el az a kérdés, mikor is vagyunk még a templomon belül, s mikor már azon kívül, így az is, milyen típusú kriptafolyosót építhettek ide.¹¹²

A „külső” apszist kívülről, a templomhajó Cs. Sós Ágnes által kiserkesztett padlószintjénél kb. egy méterrel mélyebben, az apszis ívéhez igazodva egy fedetlen (?) folyosó keríti (Sz. 3–3,5 m), melynek padlóját a Karoling-koron belül egy későbbi időpontban megújították.¹¹³ Ehhez a folyosóhoz kívülről, annak külső falszélétől kb. 2,8 m-re egy újabb, még keskenyebb alapozású, félkörívben futó fal csatlakozik (külső körív sugara kb. 12 m). A két falat a templom keleti zárófala vonalában, majd sugárirányban még további 6 helyen keskeny (ca. 0,55–0,6 m) falakkal kötötték egymáshoz, ezáltal három kisebb (2,8×2,8 m) és négy nagyobb (2,8×6 m) teret határolva le egymástól. A templom fő tengelyének vonalába esik a három kisebb helyiség közül a középső tengelye. Ezt két oldalról egy-egy nagyobb kísérte, majd újra két kisebb következett, s végül ismét két nagyobb zárta a félkörívet. Mivel a három kisebb helyiség és a folyosó közti alapfal fölött, sőt azon túl, 90 cm-rel beljebb, egy újabb (?) sáv(?) alapozásig folytatódott a folyosó padlótégla-borítása, közvetlen kapcsolat lehetett a folyosó és a kisebb helyiségek (talán kápolnák?) között.

Míg a kisebb helyiségekben egyáltalán nem, a négy nagyobb közül háromban temetkeztek is. A nagyobb helyiségek tehát minden valószínűség szerint egy-egy – az előkerült leletek tanúsága szerint – előkelőbb család

2. Zalavár-Vársziget, a Szt. Hadrianus-templom feltárásának összesítő rajza, (Cs. Sós Ágnes szerkesztésében)

temetkező helyei, *családi sírboltjai* voltak.¹¹⁴ Ilyen, fallal határolt (esetleg fedett?) családi sírboltok kísérhették végig a templomhajó északi és a déli oldalát is. Biztosan temetkező hely volt ugyanis a templom déli oldala mellett, a félkörívet erről az oldalról lezáró sírkamrához csatlakozó, újabb 6 m hosszú, 3,5 m széles helyiség;¹¹⁵ ezen túl, tovább nyugatra pedig legalább még egy további hasonló következett, az előző sírbolt déli zárófalához csatlakozó falindítás alapján. A templom északi oldalán a bolygatások miatt nehezebben határolhatók körül a családi temetkező helyek, de az előkerült alapozási falmaradványok alapján ezek északi zárófala itt is a félköríves szakasz külső falának folytatásaként húzódhatott végig a hajó mellett.

Végül igen bizonytalan alapfal(?)-maradványok, melyek kissé eltérő tájolással a középső „kápolnától” keletre csatlakoznak a legkülső félköríves falhoz, még egy ún. *külső kriptá* lehetőségét is felvetik.¹¹⁶

A templom nyugat felé kissé bizonytalanul folytatódik egy sajátosan kialakított *narthexben* (H. [Ny-K] 13,2 m, Sz. [É-D] 25 m), amely a dokumentáció szerint öthajós (?) volt, észak és dél felé ugyanis a „családi sírboltok” szélességében – kereszthajó-szerűen – kiszélesedett.¹¹⁷ Ennek a nyugati falsíkjához kívülről egy csaknem *kör alakú tornyot* (6,8×6 m) építettek, melyben egy csigalépcső-alapozása is előkerült. A tornyot nem együtt alapozták a nyugati fallal, hanem annál valamivel később és mélyebbre¹¹⁸ – ám lehet, hogy csak egy építés közbeni tervmódosításnyi idővel. A toronyból következtetve a nyugati előcsarnok emeletes lehetett.¹¹⁹

Majdnem a teljes nyugati csarnok északi felét elfoglalja, s részben az alapfalak alá is ér egy korábbi *faépület* alapozása. A nagyméretű oszlopotkat egymástól 2,5–3 m-re ásták le. Ezek hálórendszere alapján egy négyzetes alaprajzú (13×13 m), É-D tengelyű, két, esetleg három oszlopsorral tagolt épület szerkeszthető ki.

A templom meglehetősen nagy méretei ellenére is – a korszak gyakorlatainak megfelelően – viszonylag keskeny, gyenge minőségű *alapfalakra* (65–100–120 cm) épült.¹²⁰ Berendezésére, kivitelezésére – a nagymértékű pusztulás dacára –, több leletből is következtethetünk.

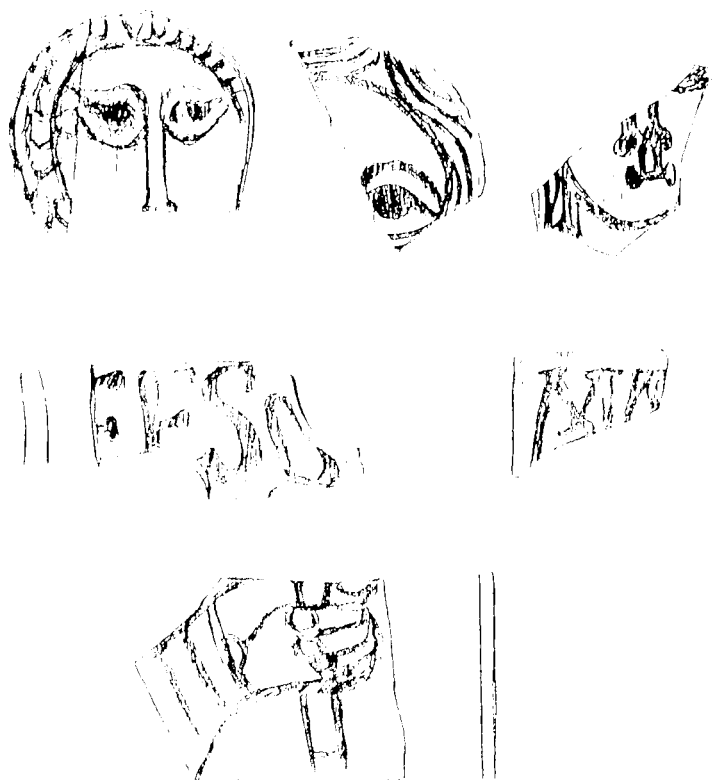
A bazilikától délre húzódó nagy árok betöltésében nagyméretű *terrazzo-szerű padlótömbök* kerültek elő. Ezek több rétegben egymásra dobált darabjai éppen az árok északi, bazilika felőli oldaláról dőltek az árok alja felé, egyértelműen utalva arra, mely irányból is hozták őket ide: nagy valószínűséggel éppen az elbontott bazilika vékony mészréteggel többször megújított padlójának maradványait találta meg itt az ásó.¹²¹

A bazilika „külső” apszisát kívülről kísérő folyosó padlóit sikerült nagyrészt *in situ* feltárni. Az eredeti szűztalajra rakódott építési törmelék, habarcsréteg fölé agyagos homokréteget terítettek, majd ebbe római (?) téglákból padlót raktak ki.¹²² A dokumentáció tanúsága szerint ezt a padlót egy helyen megbontották, hogy alatta egy kis gödröt ásva színes és festett üveglapocskákat temethessenek el. A *színes üveglap-töredékek* (kék, zöld, piros több árnyalatban) mellett több, kékeszöld alapon monochrom (arany?-) fes-

tésű, emberalakot (Jézus Krisztust, szárnyas angyalokat, esetleg más szentet, apostolt vagy mártírt) ábrázoló és felirattal ellátott¹²³ töredék is napvilágra került (3. ábra). Néhány festett üveg szélét gondosan körbevágták. Az üvegcserepek egy része égés nyomait mutatja. A figurák mérete alapján ezek az üveglapok viszonylag kisméretű nyílás(oka)t zártak el.¹²⁴ Rendkívüli jelentőségüket az adja, hogy a jól datálható, hiteles környezet alapján ezek egész Európa Karoling korának legkorábbi festett üveglapjai.¹²⁵

A kriptá, vagy a szentély mögötti kis kápolnák, esetleg egy kisebb nyílászáró díszé lehetett egy sárgásszürke homokkőből erőteljes vésőmozdulatokkal kinagyolt,¹²⁶ négyzetes alapú, egyik oldalán sem szabályos, trapéz alakú *oszlopfő*, amit ugyancsak a bazilikától délre húzódó nagy sáncárok betöltésében, a terrazzo-szerű padlótörmelék alatt találtunk meg.¹²⁷

Végül kérdés, a templom mely részét díszíthették azok a négyzet alakú téglák, amelyekbe égetés előtt *szalagfonat* motívumot karcoltak.¹²⁸ A téglák a templom déli fala mellett, egy épített sírban másodlagosan felhasználva kerültek elő.

3. Zalavár-Vársziget, a Szt. Hadrianus-templom szentélye mögötti folyosó téglapadlója alatt talált, arany festésű üveglap-töredékek

A templomot megtaláló és nagyrészt feltáró Cs. Sós Ágnes értékelése szerint a templomnak több építési periódusa volt.¹²⁹ Az első fázisba tartozna a faoszlopos épület, ami véleménye szerint az egyenes záródású, keleti fatemplomok csoportjába tartozik.¹³⁰ Ezt követné a tőle keletre épült első, mintegy 24 m hosszú, „háromhajós kőtemplom, melynek félköríves középső apszisa alig ugrik ki a keleti zárósíkból”, déli falához pedig egy „temetkező helyül szolgáló, hosszénegyszög alakú annex” csatlakozik. Ezután jelentősen megnagyobbították a templomot, keleti végét „rotunda-szerűen” alakították ki, nyugaton pedig „Westwerk-jellegű bővítménnyel” látták el.¹³¹ Végül a negyedik fázisban, „amikor a hosszház már nem állt, és csak a félkörös részt használták templomként, a mélyített szintet omladékkal töltötték fel és ezen a magasabb szinten padozatot raktak le”, a félkörös templomrészhez apszisként egy négyszögletes építményt illesztettek.

Míg a fatemplom közvetlenül Pribina érkezése után épült volna meg, az ezt követő első kőtemplom azonos lenne a 850-ben felszentelt Mária templommal, a bővített templom pedig Arnulf korában létesült volna, amikor Cs. Sós Ágnes szerint Mosaburg Pfalz-cá épült ki.¹³² Az utolsó átalakítás sejtetően a 10. században történt, amikor sok sírt is megbolygattak.¹³³

A templom építéstörténetének fenti rekonstrukciója talán kissé túlságosan is bonyolult sikerült, s néhány részletében sajnos nem is eléggé megalapozott. Tény például, hogy a faoszlopos épület a templom nyugati végénél már korábban állt, hiszen több oszlop gödre felett is áthaladnak a kőépület alapfalai, ám az épület szakrális funkcióját semmi nem bizonyítja. Sem ennél, sem a Cs. Sós Ágnes által később feltárt hasonló méretű, faoszlopos épületeknél (pl. Vársziget – „Parkoló”) nem kerültek elő korabeli temetkezések a falak mentén, s tájolásuk is ellentmond a szakrális rendeltetésnek, mivel egységesen É-D irányúak.¹³⁴

Nehezebb a helyzet a második periódusnak meghatározott háromhajós, félköríves szentélyzáródású templommal. A dokumentáció szerint az előkerült falakból egy ilyen fázis is kisserkeszthető, s elvileg nincs is akadálya annak, hogy megelőzzön egy Arnulf kori bővítményt. Ám az igencsak szerény és bizonytalan maradványok önálló „templom”-ként értelmezését nemcsak az kérdőjelezi meg, hogy alapozási technikájukban azonosak a későbbi templomával¹³⁵ és feltűnően jól illeszkednek be annak szerkezetébe, hanem főleg az, hogy e templom köré (eltekintve az erre a korra keltezett „déli annextól”) egyetlen halottat sem temettek el.¹³⁶ Márpedig nemcsak Mosaburg/Zalaváron, de a Karoling birodalom egész keleti peremvidékén általános gyakorlat, hogy még szinte el sem készül a templom, de már temetnek köréje: ha máshová még nem is, az apszis köré már biztosan. Ezt bizonyítja itt is, hogy az ezt követő, „Arnulf-kori” templom körül több száz, esetleg ezer szíros, a szentély mögött ráadásul négy-öt rétegben egymásra temetkező sírkert létesült. A nagyszámú sír azonban Arnulf uralkodásának mintegy húsz événél (876?–887/96–899) biztosan hosszabb idő alatt létesült. Egyértelműen ez derül ki a belőlük előkerült ékszerek és

viseleti tárgyak¹³⁷ alapján is, melyek jórészt a 9. század közepétől kezdődően voltak divatban.¹³⁸ A 9. századi kőtemplom két építési fázisra bontását tehát a régészeti megfigyelések nem támasztják alá.

Ám nemcsak a bazilika „építési fázisokra” bontásával vannak problémák, hanem leírásával, típusának meghatározásával is. A mosaburg/zalavári zarándoktemplomhoz hasonló méretű és igényű templomoknak már minden részlete tudatosan tervezett, saját liturgiai jelentést hordozott.¹³⁹ Szó nem lehet itt „rotunda-szerűen kialakított félkörös épületrészről”,¹⁴⁰ ami Cs. Sós szerint „a külső, körüljárós kriptákból levezethető szentélykörüljáró” legkorábbi példája,¹⁴¹ vagy a nyugati oldalon „Westwerk-jellegű bővítményről”, amit az ásató Arnulf „uralkodói Pfalza elengedhetetlen tartozékaként” magyaráz.¹⁴² De végképp különös az a „templom”, amivé Cs. Sós Ágnes szerint a negyedik fázisban (10. században ?) alakítják át a bazilikát. A feltehetően fedetlen körfolyosóból és a Cs. Sós szerint is részben fedetlen helyiségekből („családi kriptákból”), továbbá kisebb kápolnákból álló félkörös épületrészből akkor sem alakulhatott ki templomhajó, ha azokat „egy közös szintre hozó, emelt padlószint” kapcsolta össze, amihez már csak egy (négyszögletes) apszist (= „külső kriptá”) kellett építeni. Ez az „épület” statikailag ugyanolyan bizonytalan alapokon állt volna, mint amilyen bizonytalan építtetője, rendeltetése, használói köre – s maga az ötlet.

Mivel a templomból nagyrészt a korabeli járószint alatti alapfalak maradtak meg, elemzése jobbra csak az elrendezés típusának vizsgálatára szorítkozhat. A fentebb jelzett alaprajzi bizonytalanságok ellenére valószínű, hogy olyan épületről van szó, ami mintegy előhírnöke későbbi román stílusú templomépületeinknek.¹⁴³ Az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a mellékhajók az apszishoz valószínűleg egyenes zárófallal kapcsolódtak, szentélyrésze nélkülözi a kereszthajós elrendezést s a négyezetet.¹⁴⁴ Jellegetes ugyanakkor nyugati végének kereszthajó-szerű kiszélesedése,¹⁴⁵ több hajóra tagolása, s a homlokzathoz csatlakozó, excentrikusan elhelyezett kör alakú lépcső- (és harang-?) torony, ami alapján a templom nyugati vége minden bizonnyal emeletes volt.¹⁴⁶ Ezek a vonások részben emlékeztetnek a Karoling-korban éppen ezidőtájt elterjedő, összetett jelentéstartalmú Westwerk-re.¹⁴⁷ Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését, a mártírral a sírjára nyíló ablakocsán (*fenestella*) keresztüli közvetlen kontaktust lehetővé tevő, talán dongaboltozatos gyűrű- vagy körfolyosós kriptá (Ring- vagy Umgangkrypta) és az azt keretező kápolnakoszorú(?) egy esetleges külső kriptával(?).¹⁴⁸

A mártír teljes testét magába foglaló kriptá kialakulását meghatározó módon befolyásolta az a fejlődés, ami a nyugati keresztény egyház teológiai gondolkodásában a halál utáni életről és a vonzataként kialakult reliquia-kultuszban a korai középkorban lezajlott.¹⁴⁹ Elterjedése pedig szorosan összefügg a Nagy Károly-i ideológia térhódításával, a frank birodalom új szellemi orientációjával, az ún. „Karoling reneszánsz”-szal, Ró-

mának és a római birodalomnak az élet minden területén normatív példaképpé emelésével. A római Szt. Péter bazilikát (egyéb elemeiben is) előképpnek tekintő gyűrűkriptás zarándoktemplom típusa az egész Karoling birodalomban elterjedt, virágkora a 8. század második felére, 9. század elejére esik, s a század közepére már kissé korszerűtlennek is bizonyult.¹⁵⁰

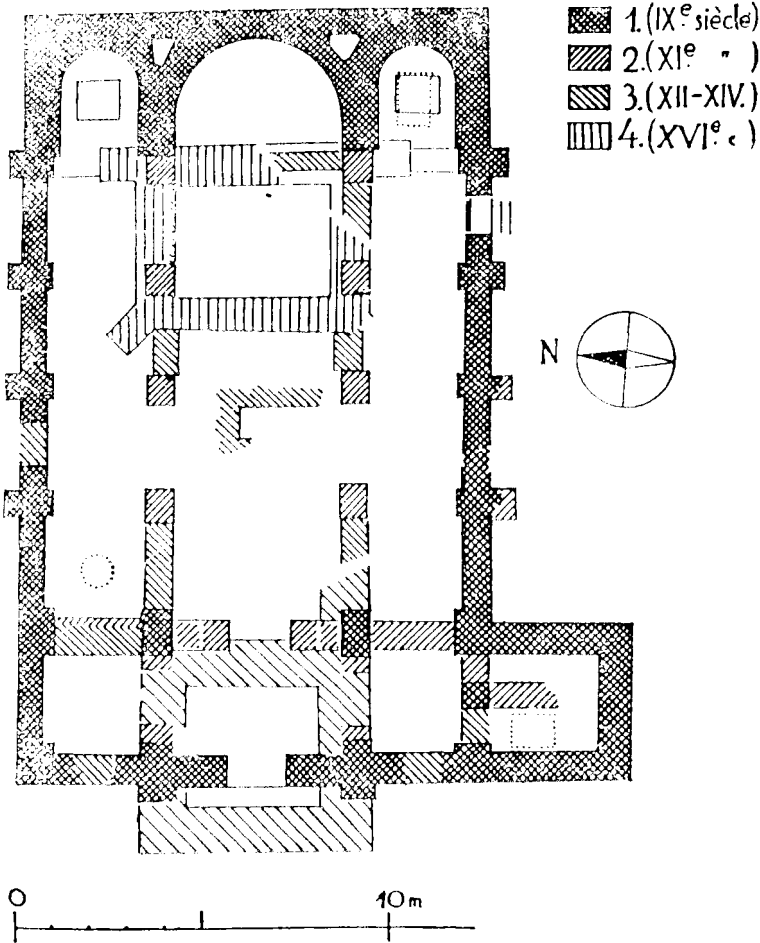
Minden alapunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy a Vársziget közepén a faoszlopos épület elbontása után egy mártírsír tiszteletére alkalmas gyűrű-(folyosó-)kriptás zarándoktemplom építéséhez fogtak hozzá. Olyan „tiszteletreméltó” templomot építettek, melynek programja a nem sokkal korábban és/vagy ugyanekkor épülő bajor, thüring és szász gyűrűkriptás templomokéval azonos: tegyen az oltár alatt eltemetett (ám egy körfolyosó segítségével mégis megközelíthető) szent mártír Isten segítségével csodákat, hogy a népeket a távoli vidékekről is a templomhoz vonzza, ezáltal is erősödjének keresztény hitükben.¹⁵¹ Ezt a grandiózus méretű, a körülményekhez képest díszes kivitelű templomot csakis egy „Karoling-renaisszánsz” műveltségű, gazdag és nagy hatalmú személy építtethette, akit joggal azonosítunk Liupram salzburgi érsekkel. Ő az, aki a *Conversio* szerint 850/54–859 között¹⁵² *infra civitatem Priuinae* felépítteti a Szt. Adorján templomot.

Valószínű, hogy a templom jogi állása szerint kolostortemplom¹⁵³ is volt, amelyről – ahogy az különösen a mártírsírt tartalmazó zarándoktemplomoknál szokásos – egy hozzá rendelt szerzetesi közösség gondoskodott. Kolostorépületük, clausurájuk valahol a közelben kellett legyen, de a templomhoz közvetlenül nem csatlakozott, erről pozitív régészeti adatokkal nem szolgálhatunk. A templom egyszer még a 9. században részben, vagy egészen leégett; ezt bizonyítják a megégett ablaklapok, s az is, hogy előkerülési helyükön, a szentély mögötti folyosóban a padlót megújították: ekkor kapta a folyosó a terrazzo-padró borítást. Arról azonban egyelőre semmi biztos adatunk nincs, hogy milyen mértékű volt ez az égés, s hogy milyen változások történtek a templom más helyein, mint ahogy arról sem, milyen további átépítések történhettek a végső pusztulásig. A keresztény magyar királyság korára azonban a templom már helyreállíthatatlanul romos állapotba került, amit legfeljebb kőbányaként tudtak használni az ezredfordulón itt újra meglepedő bencés szerzetesek.

2c) Zalavár-Récéskút

A kisméretű sziget közepe táján Radnóti Aladár 1946–47, és 1953-ban tárta fel először a templomot (4. ábra).¹⁵⁴ Négy építési fázist állapított meg.

Az I. fázisban, amit a 9. századra keltezett, épült a háromhajós kőbazilika (H. [északon] 20,2–[délen] 20,5 m, Sz. [keleten] 12,1 m), aminek a délnyugati oldalához egy 4 m széles „baptisteriumot” csatoltak (Sz. [nyugaton] 16,1 m). A kívül téglalap alakú templom keleti egyenes falába három

4. Zalavár-Récéskút, a bazilika építési periódusai (Radnóti 1948 alapján)

félköríves apszist „írtak be” (főszentély Sz. 4,6 m, oldalszentélyek Sz. 2,1 m, mélységük egyöntetűen 2,75 m). A hajót 4–4 pillér osztja három részre.¹⁵⁵ Ezek építési ideje azonban kissé bizonytalan, Radnóti előbb a 11., majd a 9. századra keltezte őket. Az osztopilléreknek megfelelően a déli és északi falakat is támpillérek tagolták, melyek kifelé 0,4, befelé 0,2 m-rel lépnek ki a falsíkból. A nyugati főbejárat mellett az északi oldalon a 3. és 4. pillér között (Sz. 1,25 m), a délin az 1. és 2. között (Sz. 1,0 m) nyílt bejárat. A nyugati oldalhoz egy narthex csatlakozott, vele azonos szélességű a tőle délre nyíló „baptisterium”. Utóbbit egy széles pillér két részre osztja: a nyugati oldalon egy „kút” mélyült le (M. 1,8 m), amit római téglákkal és lapos kövekkel raktak ki, majd bizonytalan idővel később betemettek. Az osztopillér az ásató szerint (együttal?) egy

falépcső támaszául (is?) szolgált, ami a toronyba vezetett fel. A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és másodlagosan felhasznált római kövekből építették fel. A hajó padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, míg az apszisokat, amelyekhez lépcsők vezettek fel, durva terrazzo-padróval borították. Az apszisok falain sárgás rózsaszínű „freskók” (?) nyomai látszottak, nézkes, esetlen technikával kivitelezve. Az első templomot tűz pusztította el.

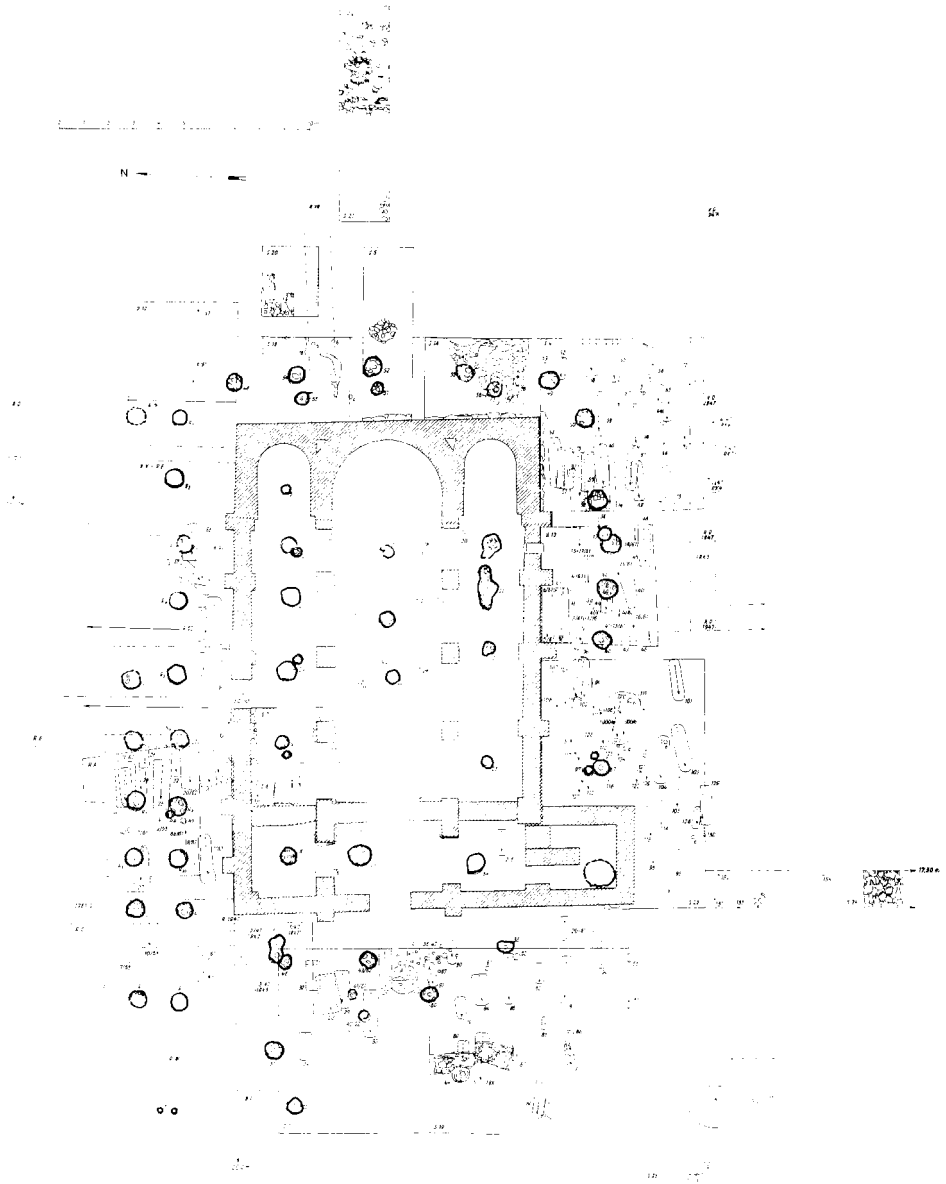
Az égés utáni II. építési periódusban alaprajzilag nem változott a templom, de esetleg ekkor készült csak el a három hajóra osztó pillérsor, amit a padlóra (?) alapoztak, az északi hajóba pedig egy kutat ástak. Ezen a fázison belül, csak valamivel később elfalazták a főszentélyt (!?), és egy közelebről meg nem határozott építményt emeltek ide, amit azonban egy gémeskúttal utóbb teljesen megsemmisítettek. Ez a fázis is leégett.

A részben leégett templom egy darabig romokban állt, amit a megemelkedett talajvíz még tovább pusztított, ezért a III. fázisban a járószintet 85 cm-rel megemelték. A nyugati és északi bejáratot elfalazták, csak a megemelt küszöbű déli bejárat maradt tovább is használatban. A legnagyobb átalakítást a narthex fölé emelt torony jelentette, s újra használni kezdték az északi hajóba ásott kutat is, melynek száját szűkebbre vették. A IV. fázisban elveszítette a templom szakrális jellegét, a romok fölé egy tornyot emeltek úgy, hogy a főapszis pinceként működött.

Mivel az ásás kevés keltező anyagot hozott napvilágra, a négy fázis keltezése nehézséget okozott. Az I. fázist hullámvonaldíszes, szürke cserepek, a narthex ÉNy-i sarkában pedig egy sárgásfehér kis edény, „rovátkolt díszű bizánci kerámia” jellemezte, de az ásató inkább a templom jellegzetességei alapján keltezte azt a 9. századra. A II. fázist a 11., a III.-at a 14. századra, de még Nagy Lajos uralkodása elé (1342–1382) helyezte. Szerinte egy, a kútba esett edényben talált érme alapján a 15. században az épületet még templomként használták (?). Radnóti a IV. periódust a török időszakra, a 16–17. századra keltezte.¹⁵⁶

A dokumentáció áttekintése után Cs. Sós Ágnes figyelmét elsősorban a Radnóti által talált két cölöpsor keltette fel, amelyek a bazilikával párhuzamosan húzódtak s annál korábbinak látszottak. Hogy tisztázza az oszlopgödrökhöz tartozó épület jellegét és korát, 1961–63 között nagyrészt újra feltárta a bazilika környékét (5. ábra). Ásatásának eredménye két újabb, a kőbazilika előtti időszakra keltezett „templom” lett.

Az első szakrális épület egy olyan *fatemplom* lett volna, melynek valójában nem találta sok nyomát (legfeljebb néhány, a későbbi templom rendszerébe nem illő oszlopot gondolt ide tartozónak a kőbazilika belső teréből) és kiterjedését is inkább csak az körülötte húzódó temető sírnélküli foltja alapján határozta meg.¹⁵⁷ E temetőt részben azok a sírok alkották, amelyeket a későbbi kő-fatemplom oszlopgödreai átvágtak, részben pedig az annak az oszlopain belül ill. azok között fekvő temetkezések. Ezek közül jellemzője, hogy nincs bennük az ún. „R” rétegből törmelék.¹⁵⁸ A feltárt 158 sírból 54 tartozna ide, közülük háromban volt lelet.¹⁵⁹

5. Zalavár-Récéskút, a kőbazilika és az oszlopgödrök viszonya (Cs. Sós 1969 alapján)

A második fázisban épült volna az ún. *kő-fatemplom*. Ezt a templomot egy, kő- és téglatörmelékes réteg („R” réteg) jelzi, amelyet egymástól átlagban 2 m-re álló nagyméretű oszlogödrök törnek át.¹⁶⁰ A templomot feltehetően fa zsindelytető fedte. Méretei: H. 30 m, Sz. 19,5 m. Az oszlopok alapján kiszerveztett háromhajós,¹⁶¹ téglalap alakú „csarnoktemplom” keleti fala enyhe ívet alkot. Az északi oldal kettős cölöpsora esetleg egy tornácszerű oszlopos szárnyéket jelez, s valami hasonló lehetett a nyugati oldalon is. Itt egyébként az oszlopok alapján Cs. Sós Ágnes egy fedett kiugrást, esetleg tornyot is rekonstruálhatónak vélt. A nyugati főbejárat mellett a déli oldalon még egy bejáratot tétélezett fel, de a oszlopok köze (4,4 m) túl széles egy szokványos bejárathoz. Ehhez a „templomhoz” az az 59 sír tartozott volna, melyeket a fa oszlopokon kívül, de az „R” réteg keletkezése előtt ástak meg; közülük 9 sírban volt lelet.¹⁶²

Az első fatemplomot Cs. Sós Ágnes a 9. század elejére keltezte s a Nagy Károlyi hadjáratok utáni első missziós tevékenység emlékének tartotta. Ezt követte volna a 9. század második felében a *kő-fatemplom*, amelyet Bogyay érvei alapján a *Conversio* Keresztelő Szt. János templomával azonosított.¹⁶³ Csak ennek pusztulása után, a 11. század elején épült volna fel a *kőbazilika*.

A *kőbazilikán* kívül, az „R” réteg elegyengetett felszínén lapos kövekből hevenyészetten kirakott „járda” húzódott körbe,¹⁶⁴ ami azonos fázisba tartozott, mint a *bazilikán* belüli első padlószint. A templom körüli sírok közül pedig ehhez a fázishoz tartozhattak azok, amelyeket az „R” réteg felett, vagy abba beleásva, vagy pedig azt áttörve ástak meg.¹⁶⁵

A *kőbazilika* kutatásának fontos eredménye, hogy a narthex és a hajó között nincs az alapozásban különbség, és ugyanígy teljesen összefügg az ún. „baptisterium” alapozása a nyugati ill. a déli fallal. A rendeltetés meghatározása szempontjából jelentős, hogy a templom délnyugati sarkához épített „baptisterium”-ban Cs. Sós Ágnes revíziós ásatása nem találta kút nyomát, csak egy oszlop gödrét, ami a *kő-fatemplom* szerkezetébe jól beleillik.¹⁶⁶ A szakrális épületek mellett profán települési nyomok is napvilágra kerültek, melyeket Cs. Sós részben az első fatemplom előtti,¹⁶⁷ részben a *kő-fa* templom utáni, de még a *kőbazilika* előtti fázishoz kötött.¹⁶⁸

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Cs. Sós Ágnes ásatása révén ismereteink a *bazilika* környékéről, rétegvizonyairól részleteikben gazdagodtak ugyan, ám a *bazilika* körül talált faoszlopok rendeltetéséről és kronológiai helyzetét illetően még ellentmondásosabbá váltak. Hogy a „fatemplomokkal” valami nincs rendben, arra az elmélet megjelenése után hamarosan Bóna István,¹⁶⁹ majd Tóth Sándor is rámutatott,¹⁷⁰ és részletesen foglalkozott vele jelen sorok szerzője is.¹⁷¹ Már ezeknek a „templomoknak” az egész kora középkori Nyugat-Európában egyedülálló méretei is gyanút keltettek, s ezt csak tovább erősítette, hogy a „fatemplomok” meglétét a rétegvizonyok, különösen az „R” rétegnek a *kőfalakhoz* való viszonya és a sírok leletanyaga sem igazolta: az oszloplyukak olyan rendszerhez

tartoztak, amely korban nem előzte meg a kőbazilika alapozását, hanem követte azt (!). A kőbazilika helyén tehát nem áll(tak) már korábbi szakrális épület(ek). A többrétegű temető különböző fázisra szétbontott sírjainak keltezhető leletei is mind a 9. század közepéből, második feléből származnak, némelyike még annál is későbbi időből. A szabálytalan rendszerben elhelyezkedő oszlopokból valójában semmilyen épület váza nem szerkeszthető ki, ezért felmerült, hogy azok a kőtemplom Árpád-kor eleji fel-(újja[?])építéséhez¹⁷² emelt bontási és egyben építési állványzathoz tartozhattak.¹⁷³ Ám az állvány-rekonstrukcióval kapcsolatban is vetődtek fel aggályok.¹⁷⁴ A lelőkörményeket mérlegelve ezért az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az oszlopok egy olyan hosszabb életűre tervezett építmény maradványai voltak, amelyet a részben felújított, romos kőépülethez csatlakoztattak, és mint ilyen esetleg egyáltalán nem szakrális céllal működött a 10–(11.) században.¹⁷⁵

A hosszánegyszög alaprajzú, „beírt” három félkör-apsziszú, eredetileg talán csak egy- majd háromhajós kőbazilika egy hosszú életű templomtípushoz tartozik, amely a Szentföldön és a szomszédos területeken már a 6.század első felében feltűnik és eléggé szélesen elterjed. Hamarosan megjelenik az Adriai tenger partján is, míg Itáliába, egészen a dél-tiroli területekig, csak a Karoling-kor kezdetével jut el, ám ott még a 11. században is kedvelt típus.¹⁷⁶ Ezért a récéskúti bazilikát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették a kutatók mind a Karoling-korba, mind pedig a korai Árpád-korba.¹⁷⁷ A récéskúti bazilika építési korának meghatározásához a döntő szót éppen ezért nem a művészettörténeti tipológia, hanem a régészeti emlékanyag kronológiája mondhatja ki. Ez alapján bizonyos, hogy a kőtemplom a Karoling korban épült – s esetleg épült át (ld. a hajók megoldatlan kérdését) –, s bizonyosnak látszik, hogy az Árpád-kor kezdetét már mint felismerhetetlen romhalom érte meg.

Kérdés még, vajon azonosítható-e ez a templom a *Conversio*ban említett templomok egyikével, s ha igen, melyikkel. Mint fentebb láttuk, két név merült fel vele kapcsolatban: Szt. Adorjáné és Keresztelő Szt. Jánosé. Az az elképzelés, hogy már a Karoling-korban itt lett volna a Szt. Adorján templom, hamarosan erejét veszítette, bár az, hogy esetleg a korai Árpád-korban ez volt (az első) Szt. Adorján templom, máig fennmaradt.¹⁷⁸ Bogyay Tamás vetette fel először a Radnóti által „baptisterium”-nak tartott délnyugati helyiség alapján, hogy a récéskúti bazilika azonos a *civitas*ban álló Keresztelő Szt. János templommal.¹⁷⁹ De mivel ennek a helyiségnek a rendeltetésére vonatkozó régészeti megfigyelések ellentmondásosak, a „baptisterium”-ra épülő azonosítás is kérdésessé válik.

Úgy látszik tehát, hogy megnyugtató módon a récéskúti bazilika a *Conversio* által említett egyik templommal sem azonosítható.¹⁸⁰ De szabad-e, kell-e egyáltalán a mosaburgi templomok valamelyikét a récéskúti bazilikával azonosítani? Ha ugyanis a *civitas* mint jogi, közigazgatási kategória csak a Várszigetre terjedt ki (s azon belül a külön erődített rész, a *munimen* Pribina tulajdonképpeni székhelyét jelölte), nem pedig a teljes szigetvilágra, akkor Mosaburg három templomának egyike sem lehet azonos a récéskúti-

val. Ha fentebb a Mária és a Hadrianus-templomok lokalizálása kellőképp meggyőző volt, akkor a récéskúti templom fenti elemzése után még nyilvánvalóbb, hogy a *Conversio* szerint *in eadem civitate* fekvő Keresztelő Szt. János templom is csak valahol a Várszigeten állhatott! A Várszigettől északra fekvő Récéskúti szigeten álló bazilika tehát csak valamelyik, a *Conversio*-ban felsorolt, s egyelőre nem azonosítható 9. századi nemesi magántemplom egyike lehetett – mint az a fatemplom, ami a Várszigettől délre fekvő Borjúállás szigeten, egy paliszádfallal körülvett udvarházban állt.

2d) Zalaszabar-Borjúállás sziget

A sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén állt a fatemplom, amelynek régészeti maradványait Müller Róbert a 80-as évek első felében tárta fel. Egyenes, (esetleg sokszög?) szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (H. 17 m, Sz. ca. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadát egy sekélyen alapozott, rossz minőségű habarccsal kötött, középen átjáróval megszakított kis kőfal választotta el a hajó többi részétől: nagy valószínűséggel egy (később épített?)¹⁸¹ szentélyrekesztő korlát alapozása. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajót máshol elbontott római épület falazótégláival és tetőfedő cserepeivel fedték, a narthexbe azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. Mivel sem oszlogödrök, sem alapfalak nem határolták körül a templomot, alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület rajzolta ki. Továbbá azok a – főleg a hajó két oldalán, egymástól szabálytalan távolságban talált – nagyobb kövek, melyből ítélve a templom olyan, a közelmúlt néprajzi építészeti emlékeiből is jól ismert „talpas ház”-típusú volt, ahol az alapokat kövekkel alátámasztott, nagyméretű, vízszintes gerendák alkották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom szélesen elterjedt típus, a Meroving-kortól kezdve általánosan használt alaprajzi forma.¹⁸² Legközelebbi párhuzama egy Břeclav-Pohansko-i kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar-Borjúállás szigeten.¹⁸³

A lelőhelyen a templom építése előtt állt már egy település, ami nagyjából egyidős lehet Pribina megtelepedésének idejével (840-es évek eleje). Több, egymástól azonos távolságra előkerült, deszkával kibélelt kút, továbbá tárolóvermek és nagyobb, szabadon hagyott felületek alapján nagyjából körülhatárolható a telep egy-egy telke, melyeken a templomhoz hasonló, „talpas” boronaházak (lakó- és gazdasági épületek) állhattak. Egykét évtizednyi használat után azonban ezt a települést felszámolták, a felszínt elplanírozták, és a sziget legmagasabb pontján egy palánkfalal

körülvett, négyszögletes nemesi udvarházat emeltek (25×32 m), melynek bejárata dél felé nyílt. Az udvarházon belül középtájt állt a fatemplom, míg a bejáratától nyugatra (balra), egy, a sírok által ugyancsak üresen hagyott területen (6×10 m) állhatott az a szintén földfelszíni „talpas” ház, amely a templomot építtető világi vagy egyházi személy lakóépülete volt. Udvartartása a templom körül feltárt nagyszámú sír alapján ugyancsak népes lehetett. A sírok leleteiből következtetve az itt eltemetettek társadalma erőteljesen differenciált: magas fokú ötvösismereteket mutató aranyozott ezüst ékszerektől szerény bronz ékszerekig minden típus előfordul, bár a sírok háromnegyed része a keresztény előírásoknak megfelelően teljesen melléklet nélküli.

Az ásató, Müller Róbert a templomot a *Conversio* alapján Wittimar templomával azonosítja,¹⁸⁴ azzal érvelve, hogy amikor 865-ben Krisztus születése napját Adalwin, salzburgi érsek Pribina várában ünnepelte meg, a következő napon Wittimar birtokán szentelt fel egy templomot Szt. István első vértanú tiszteletére.¹⁸⁵ A feltevés javára szól, hogy a sziget Pribina (Kocel) várához valóban közel fekszik. De ilyen erővel akár a rēcés-kúti bazilika is lehetett a Wittimar birtokán álló Szt. István protomártír temploma.

3) Zalavári kőfaragványok

A zalavári Karoling-kori templomok díszítéséről az ásásokon előkerült leletek mellett elsősorban azok a kőfaragványok segíthetnének képet alkotni, melyek hihetetlen szerencsével elkerülték azt, hogy akár a zalaapáti bencés templom alapjaiba, akár a Zalavár-Zalaszabar közötti út alapjába, akár más köz- és magánépületbe építsék be őket. Ám e csekély számú faragott kő korhoz kötéséről is vita folyik.

Tóth Sándor az összes, Zalavárról múzeumban került követ feldolgozva azok fő csoportját 1070–80 tájára keltezte – rájuk alapozva rekonstruálta a Turco-féle (Szt. Adorján) templom (újja)építési idejét is (ld. fentebb) –, és ezek közé sorolta azokat a köveket is, amelyeket a korábbi kutatás még Karoling-korinak határozott meg.¹⁸⁶ E kövek közül Bogyay Tamás a legszebb kőfaragványt, a három darabra tört, különböző helyekről előkerült szalagfonat-díszes „küszöbkövet”¹⁸⁷ meggyőző érvekkel helyezte vissza a Karoling-korba,¹⁸⁸ s csak a feliratot véli utólag, a korai Árpád-korban bevésített részletnek. A felirat akkor készülhetett, amikor a követ a bencés kolostori klauzúra bejáratának szemöldök-köveként alkalmazták. Bogyay szerint egyébként a fehér márvány kő eredetileg sem volt küszöbkő – bár ő maga is nevezte így –, hanem, ahogy már Rómer Flóris és Hampel József is írták, egy (kívülről nézve jobb oldali) kapukeret.¹⁸⁹ A keltezés kérdését valószínűleg véglegesen eldönti, hogy a szalagfonat-díszítésének pontos megfelelelőjét a gyűrűkriptás zarándoktemplom egyik sírjában másodla-

gosan felhasznált padlótéglakon láthatjuk viszont. Ezek pedig biztosan nem későbbiek, mint a pannóniai Karoling-kor vége.¹⁹⁰

Feltűnő, hogy a faragványok közül – minden vita ellenére – mennyire kevés a Karoling-kori. Tény, hogy a *Conversio* szerint is a Szt. Adorján templom építéséhez csak *murarios et pictores, fabros et lignarios* (kőműveseket és festőket, kovácsokat és ácsokat)¹⁹¹ küldött a salzburgi érsek, azaz egy, a templomépítés minden részletfeladatát megoldani képes, teljes csapatot, de kőfaragókat külön nem nevez meg a felsorolás. Míg a nagy árok-ból előkerült, silányan kivitelezett trapéz alakú kis homokkő-oszlopfő kifragására akár az egyik „kőműves” is vállalkozhatott, a szalagfonatos márvány ajtókeret (márcsak a kő származási helyéből is következtetve) valószínűleg készen kifragva érkezett.¹⁹² Amellett igyekezhetek a felmerült kő épületplasztika-igényt – mivel ez a Karoling „reneszánsz” ideológiától sem idegen –, a másutt talált faragott római kövek (*spolia*) beépítésével is kielégíteni.¹⁹³ Római kövek másodlagos felhasználásától még a román korban sem tartózkodtak.¹⁹⁴ Ezért nem véletlen talán, hogy arányában feltűnően sok a római kori ill. kérdőjelesen a római korra tett kőfaragvány Zalavárról és Récéskútról, több darabon későbbi átfaragások nyomával.¹⁹⁵

Összefoglalás

Az újabb kutatásoknak köszönhetően ma már világosabban látjuk, hogy az antik Pannonia keresztény-római műveltsége a lakosság nagy részének elvándorlása, a hun uralom és a germán törzsek (gótok, langobardok, gepidák) időszakos megszállása ellenére sem enyészett el még teljesen az 5.–6. században. A belső erődök és városok biztonságot nyújtó falai mögé húzódtak keresztény közösségek az avar kor kezdetéig megőrizték műveltségük maradványait, s termékenyítően hatottak annak korai fázisára is. A keleti nomád műveltségű avarok azonban lassan, de biztosan felőrölték ezeket a diaszpórákat. Hasonló sorsra jutottak ők is, amikor a 9. század elején új hatalmi formációk – a Dunántúlon a Karoling-birodalom *Pannonia provincia*ja, körülötte pedig kisebb fejedelemségek – alakultak ki, és kezdték meg működésüket.

A Karoling-birodalom legkeletibb határtartományának – *provincia Pannoniae, plaga orientalis, Oriens* – a birodalomba tagolása, népességének a kereszténység közös nyájába való terelése egy addigra már többször kipróbált forgatókönyvnek megfelelően zajlott, hasonlóképpen, mint ahogy alig néhány évtizeddel korábban bajor, fríz és szász földön, vagy éppenséggel a szomszédos Karintiában. A térség avar történetét a frank uralkodó 811-ben Aachenben, az összes érdekelt politikai tényező részvételével tartott konferenciával befejezettek tekintette. Az itt hozott döntésnek megfelelően *provincia Pannoniae*¹⁹⁶ ettől kezdve a Karoling-adminisztráció alá tartozott, amely számára esetleg csak a napi ügyintézés szintjén jelentett

problémát, hogy lakói alig valamivel korábban még az avar kagán alattvalói voltak. A provincia meglepően kevés konfliktussal, néhány évtized leforgása alatt egyenrangú társává vált a birodalom többi területének. *Civitas Priwinae* feltárt világi és szakrális épületei Német Lajos birodalmában is épülhettek volna, a sírokban nyugvók viseleti tárgyait ott is viselhették volna. Pannonia provinciát Nagy Károly és utódai a birodalom szervezésének tekintették, ennek megfelelően adományoztak ott birtokokat, s bízták a lakosság keresztény hitének ápolását a salzburgi érsekségre. Pribina és fia Kocel ebben a Karoling provinciában voltak a császár hűbéres alattvalói, grófjai (*comes*),¹⁹⁷ – s hogy róluk többet tudunk, mint a tartomány más grófjairól, azt csak annak köszönhetjük, hogy Kocel a 860-as évek végén aktívan támogatót egy bizonyos „Methódus nevű bölcset”, és annak közvetlenül Rómától függő püspökségének ügye mellé állt.

A korabeli művelt Európába tagolódásnak ezt az ígéretes kezdeményést szakították meg a 9. század végén megjelenő honfoglaló magyarok. A Mosaburg (s valószínűleg a többi, név szerint nem ismert dunántúli központ)¹⁹⁸ körül virágzó kora feudális gazdaságok urai a birodalom védettebb belső területeire, főleg Bajorországba húzódtak vissza, birtokaikról csak annyira gondoskodva, hogy azok birtokjogát a későbbi uralkodókkal többször is megújították. Az elárvult birtokok lassú romlásnak indultak, a *Conversio* hagyományozta – jórészt az alapító birtokos nevéből képzett – nevük feledésbe merült, szolgálónépeik nagy része biztosabb megélhetést nyújtó vidékre költözött. Akik pedig helyben maradtak, azok jó részének is – nem kis részben az őseikkel rokon új nomád nép, a magyarok hatására – megingott az amúgy is friss és törekeny keresztény hite, templomaikat elhagyták vagy világi célokra használták fel őket. A Szent István alatt érkező (visszatérő) térítők tehát jórészt előről kezdhették elődeik munkáját.

JEGYZETEK

* Jelen munka előtanulmány ahhoz a fejezethez, amit a szerző a Marosi Ernő szerkesztésében készülő, a magyar középkor korai századainak a művészeti emlékeit bemutató kézikönyv számára készít. Mivel a korszak számos megoldatlan – vagy megoldottnak hitt – problémától terhes, aminek kritikai áttekintését a kézikönyv – jellegénél fogva – sem tudja befogadni, szükségesnek látszott egy olyan tanulmány elkészítése, amely részletes áttekintést nyújt ezekről a vitás kérdésekről.

¹ PANNÓNIA 1990 279. (Mócsy), az addigi fontosabb irodalommal.

² MÓCSY 1962 516–776; MÓCSY 1974 353–354. Mócsy szerint a romanizált (keresztény) lakosság számának végzetes csökkenését bizonyítja, hogy a római helynevekből csak a tartomány nyugati határán fekvő Vindobona (=Wien), Poetovio (=Ptuj, Pettau), Siscia (=Siszek, Sisak) élték meg a középkort. Az egyik legnagyobb város, Sirmium neve csak közvetve, tájegysége (=Szerémség, Srem) nevében öröklődött át, míg a város maga nagy mártírja, Demetrios után (Százvaszentdemeter, [Di]-Mitrovica) új nevet kapott. A földrajzi nevekből a nagy folyók nevei, mint Duna,

Dráva, Száva neve mellett főként a nyugat-dunántúli és Dráva-Száva közti folyónevek – s nem a belőlük képzett településnevek (!) – maradtak fenn: Arrabo (=Rába), Mursella (=Marcal), Salla (=Zala), Hiulca (=Vuka), Corcoras (=Krka), Colapis (Kulpa) ld. a térképet in: MÓCSY 1974 Fig. 58., PANNONIA 1990 279–280 (Mócsy).

³ A belső erődök funkciójának és keltezésének kérdéséről: TÓTH 1985 121 skk.; TÓTH 1987–88 33–36.

⁴ TÓTH 1987 251.

⁵ MÓCSY 1974 353–354: 408-ra keltezi a római lakosság első s legnagyobb elvándorlását. A menekülő, kivándorló csoportok lehetőleg magukkal vitték a helyi mártírok ereklyéit is, amelyekről vándorlásuk alatt és új hazájukban védelmet vártak. Így költöznek Scarbantia lakosai is Szt. Quirinus reliquiáival Rómába, s találnak szentjüknek végső nyughelyet a via Appián, így jut a sirmiumi Anastasia földi maradványainak egy része Konstantinápolyba, Demetrius mártíré pedig Szalonikibe, s ekkor jut Amantius püspök (vagy már csak a teste *translatio* útján?) Aquilejába. Ld. ALFÖLDI 1938 162–163, NAGY 1939 68. skk.

⁶ TÓTH 1980. Ld., továbbá pl. lirina Szt. Antonius élettörténetét, aki az 5. század közepén született Valeria tartományban, s mint árva gyerek került nagybátyjához, Constantiushoz, a lauricum püspökhöz (*Ennodius, Vita Antoni* c. 12–13.), de ebben az időben hurcolták el az Attila galliai hadjáratára vonuló hun seregek Leonianus apátot is Sabariából, aki utóbb Augostodunumban és Viennában tevékenykedik és a viennai St. Pierre apátságot alapítja (ALFÖLDI 1938 163.). Pannóniai származásának tartják a spanyolországi bracarai szt. Mártont is, aki 560 körül halt meg. (*Sulpicius Severus Vita S. Martini, Georg. Tours.* 5, 38; *Paulus Diac., Hist. Lang.* II. 26.).

⁷ Ld. pl. a scarbantiai (soproni) Vigilius püspököt, akit 572–77-ben és 579-ben még a gradói püspöki konzilium aktáinak aláírói között találjuk (TÓTH 1974A). 599-ben Gregorius Magnus egy Johannes nevű pannóniai püspököt említ, aki már az avarok elől menekült Itáliába (*Greg.*

Magn. ep. 9, 155). Ugyancsak az avarok elől menekül Salonába, s hal meg ott 612-ben Johanna abbatisa. (ALFÖLDI 1938 163).

⁸ ALFÖLDI 1938 155.

⁹ TÓTH 1980 95–96.

¹⁰ Az alábbiakban csak a 4. század végénél későbbi időszakra keltezett keresztény, vagy kereszténynek tartott emlékeket tárgyalom.

¹¹ A számításba vehető épületek felsorolását ld. PANNONIA 1990 262–264. (Mócsy). Egy újabban előkerült aquincumi poligonális apszisú épület maradványát a 4. század végéről, 5. század elejéről Tóth Endre csarnoktemplomként interpretál (TÓTH 1980 98.), míg az ásató, Szirmai Krisztina szerint a középület nem biztos, hogy bazilika funkciójú volt (SZIRMAI–ALTMANN 1976 237–238.).

¹² Legismertebb párhuzamai Ravennában, Marinianus és Agnellus érsekek alatt készültek. Ezek alapján a követ 550–650 közötti időben faragták, léte pedig egy templom és hozzá tartozó közösség meglétét is feltételezi: TÓTH 1974b. A felsődörgicsei templom alaprajza – kettős (!) templom – két szöszékalappal és az oltár alatti kisméretű falazott sírkamrával (bár az ásatók román korinak tartják) kísértetiesen emlékeztet a hasonló 6–7. századi kora keresztény templomokra (Vranje–Ajdovski Gradec, Duel, Hemmaberg, Poreč, Pula, Nesacticum, stb.). Ezekről összefoglalóan: PETRU–ULBERT 1975 21–71; legutóbb: GLASER 1991 49–108.

¹³ B. THOMAS 1978; TÓTH 1980 99; B. THOMAS 1988 287–288, Ezzel szemben a kőlapokat oltár helyett konzolasztalként (*monopodium*) értelmezi, s a késő antik helyett a 2.–3. századra helyezi NAGY 1988; vele ért egyet legutóbb GLASER 1997 243 is.

¹⁴ TÓTH 1977.

¹⁵ NAGY 1939 13, MÓCSY 1962 751.

¹⁶ Összefoglalóan: TÓTH 1980 98–100.

¹⁷ Mócsy András szerint ezeknek az erődítéseknek a terminus a quo-ja II. Constantius (337–361) kora (PANNONIA 1990 236.). Az ún. belső erődök funkciójáról és időrendjéről kutatástörténeti áttekintéssel együtt legutóbb összefoglalóan TÓTH 1987–1988 33–36.

¹⁸ SÁGI 1961; SÁGI 1970.

- ¹⁹ EGGER 1916; MENIS 1958; GLASER 1991. A bazilika építéstörténetéhez, különösen a sokáig 9. századra keltezett déli kápolnával kapcsolatos újabb kutatásokról ld. MÜLLER 1987 112–114.
- ²⁰ TÓTH 1995 122.
- ²¹ MARUŠIĆ 1977–78; SENNHAUSER 1979 Abb. 7.
- ²² SÁGI 1970 181, párhuzamként München–Aubing, Marktoberdorf és Köln–Junkersdorf fatemplomait említi, hangsúlyozva, hogy míg azok tartószerkezetét oszlopok alkották (Holzkirche), addig ez gerendavázis volt (Balkenkirche). Az összesítő térkép eléggé szabálytalan elrendezésben ábrázolja a cölöplyukakat – talán hiányosan is tárták fel őket? –, a sírmentes terület alapján azonban valóban elképzelhető, hogy itt egy kisméretű fatemplom, temetkezőkápolna állt a 6–7. században. Ez egyúttal talán arra is magyarázatot nyújt, hogy miért nem a háromhajós bazilika mellé temették el a halottakat.
- ²³ A temetkezésekről: BARKÓCZI 1968; BARKÓCZI 1971. Vitás kérdés nemcsak az, kiket is rejtenek a sírok, de az is, hogy valójában mikor is kezdődtek el a temetkezések és meddig tartottak: már 568 előtt megkezdődtek, s csak az avarok betelepüléséig temetkeztek ide, vagy éppen ellenkezőleg, csak 568 után kezdtek-e ide temetkezni.
- ²⁴ MÜLLER 1987 105–122, különösen 112–114.
- ²⁵ CS. SÓS 1961
- ²⁶ ALFÖLDI 1926 31–56; ALFÖLDI 1934 294–302, E kultúra gyökereit nem lehet teljesen megnyugtatóan a római időkig visszakövetni, bár egy fenékpusztai aranyozott ezüst díszű BONOSA felirata szerint valamely maradvány népességnek kellett maradnia. Római lakosok Balkánról és Itáliából Pannoniába való áttelepítésére gondol BÓNA 1970 257–58, 122. jegyzet, ami azonban a horreumi temető esetében kevésbé valószínű. A kérdést a temetkezések korszerű antropológiai kiértékelése talán segítené eldönteni. A Keszthely-kultúra kutatástörténetéről, fogalmi változásáról ld. MÜLLER 1987; MÜLLER 1988 281–282.
- ²⁷ TÓTH 1987 255.
- ²⁸ DIETZ 1988 56–57 (PAULUS DIACONUS, Hist. Lang. 2. 5–7.)
- ²⁹ ALFÖLDI 1926; ALFÖLDI 1934; FETTICH 1926; FETTICH 1928; BÓNA 1961–62; BÓNA 1970; BÓNA 1980; BÓNA 1988; LÁSZLÓ 1970; BÁLINT 1989; GARAM 1993; GARAM 1995, különösen BÁLINT 1995 235–315.
- ³⁰ Ami azért nem teljesen magától értetődő, ld. a dunai bolgár fejedelmi központok, Pliszka, majd Preszlav kő- és téglapületeit (ld. FIEDLER 1992 I. 3–39. és PLISZKA–PRESZLAV 4 (1985) tanulmányait). Hogy ez a szemlélet mennyire áthatotta az élet minden egyéb területét is, ld. a temetkezési szokások változását az avarok megtelepedését követően (SZÓKE 1992c 128–132).
- ³¹ POHL 1988.
- ³² Legutóbb ennek a műiparnak a bizánci jellegét kísérte meg bemutatni – kissé talán túlságosan is egyoldalúan – egy kiállítás HUNNEN UND AWAREN 1996 236–280.
- ³³ A művészeti emlékművek behatóbb elemzésével utoljára a század első felében, STRZYGOWSKI 1917 és FETTICH 1926; FETTICH 1928, FETTICH 1937 foglalkozott elmélyültebben. Kutatástörténeti áttekintése: SZÓKE 1974.
- ³⁴ RIEGL–ZIMMERMANN 1923 79–106; MAVRODINOV 1943; LÁSZLÓ 1977, újabb monografikus feldolgozását Bálint Csanád készíti elő.
- ³⁵ ÉRY 1983 89–141.
- ³⁶ A korabeli írásos források részletes elemzésével elsőként Deér József vonta kétségbe azt a századunk első felében meggyökeresedett nézetet, miszerint az avar kaganátus népességét katasztrófális módon megritkította Nagy Károly 791. évi, majd fia, Pippin 796-ban vezetett hadjárata. (DEÉR 1965)
- ³⁷ Kísérletek erre: SZÓKE 1992a; SZÓKE 1992b; Az Alföld a IX. században. szerk. LŐRINCZY, G. Szeged 1993 tanulmánykötet, stb.
- ³⁸ A történeti háttérrel ld. VÁCZY 1938; BÓNA 1966; CS. SÓS 1973; VÁCZY 1974; SPINDLER 1981; BÓNA 1984; BÓNA 1985; WOLFRAM 1987; WOLFRAM 1995; SZÓKE 1996b.
- ³⁹ A forrásról legutóbb: BRATOZ 1998.
- ⁴⁰ Magyarul: GYÓRFFY, GYÓRGY, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1958. 157.

- ⁴¹ KOS 1936; részletesen kommentált kiadása WOLFRAM 1979, ennek javított, bővített változata WOLFRAM 1995; a forrás filológiai hiteles, javított és újra értelmezett kiadása és fordítása LOSEK 1997.
- ⁴² A lelő körülmények közül különösen fontos, hogy egy közel-kortárs, Petőháza egykori falubírója, Ikvai Nándor nagypapja (szül. 1872) szerint a kehely az Ikva új medrének ásásakor került elő, embercsontokkal együtt, ott, ahol később a mézsárszék épült (BÓNA 1966 307).
- ⁴³ BELLA 1890.
- ⁴⁴ HAMPEL 1894a 38; HAMPEL 1894b 173; HAMPEL 1905 II. 428–429, III. Taf. 324.
- ⁴⁵ FOERK 1911 21–33.
- ⁴⁶ HASELOFF 1951 10, 12, 58, Taf. 9a.
- ⁴⁷ BÓNA 1966. A lelő körülmények részletes ismertetése és az első értelmezési kísérletek kutatástörténetét ld. 279–282. A tanulmány magyar nyelven is megjelent több folytatásban a Soproni Szemle 1965–66 évi számaiban.
- ⁴⁸ RIEGL–ZIMMERMANN 1923 53 szerint a nodus és cuppa öntött, a láb kalapált, ami HASELOFF 1951 1 szerint (is) lehetetlen, ő a felső részt öntöttnek, az alsót kalapáltnak tartja (u.o.), Bóna – BRAUN 1932 36, 71-hoz hasonlóan – úgy véli, hogy az egész kelyhet öntötték.
- ⁴⁹ ELBERN 1963 (1964) 71, Nr. 18., Abb. 8–9; ELBERN 1965 128–133.
- ⁵⁰ BÓNA 1966 295 a nagyméretű kelyhet díszkehelynek (Prunktkelch), míg a kisebbet (szemben a több szerző által is használt utazó-kehely megnevezéssel (Reisekelch), a mindennapok használati kelyhének nevezi. A kelyhekről összefoglalóan: ELBERN 1963 (1964) 1–76.
- ⁵¹ BÓNA 1966 288–289, ugyanígy Hans Fromm is in: WERNER 1966 275–276.
- ⁵² Bernard Bischoff véleményét ld. in: WERNER 1966 277–278.
- ⁵³ HASELOFF 1977 és WAMERS 1994 szerint ez a terminus technicus fejezi ki leginkább a stílus lényegét.
- ⁵⁴ A stílus általánosabban használt nevei még: Tassilo-kehely-, anglo-karoling-, vagy misszionárius stílus. A művészeti stílusról, eredetéről, és a terminológia problémáiról: HASELOFF 1951 12–75; HASELOFF 1977. 221–236; legutóbb: WAMERS 1994 30–37.
- ⁵⁵ A készülés idejéről és helyéről az újabb elméleteket ld. HASELOFF 1977 230–236.
- ⁵⁶ BÓNA 1966 302–303.
- ⁵⁷ WERNER 1966 272–273, Abb. 5. A párhuzamok számát növelhetjük még a nagy valószínűséggel ugyanezen időből származó adelhausenai hordozható oltárral. Ennek a két végén pelta-alakú, zománcozott keresztekkel díszített ezüstlemezek láthatók: a keresztszárak tövével egy-egy, a petőházihoz igen hasonló, egyszerű szőlőfürttel. ELBERN 1954. Kiváló részletfotó HASELOFF 1990 Abb. 55b.
- ⁵⁸ BIERBRAUER 1979 770/80–820 közötti időszak bajor scriptoriumainak egész sor könyvében mutat ki hasonló egyszerű szalagfonatmotívumokat.
- ⁵⁹ WERNER 1966 273.
- ⁶⁰ BIERBRAUER 1988 333.
- ⁶¹ WERNER 1966 265 szerint „fantáziadús, de sajnos nem bizonyítható feltevés”, hogy ez Theodericus püspök kelyhe lenne, akinek a sírját a késő avar kagán székhelyén álló fatemplomban ásták meg. BIERBRAUER 1988 333 pedig még azt sem látja bizonyítottnak, hogy a kehely egy (klerikus) sírból került elő, azaz nem dönthető el teljes egyértelműséggel, hogy utazó kehely (*calix viaticus*), vagy sírkehely volt-e, így egy általánosabb kategóriába, a kisebb és többnyire kevésbé drága kivétel *calix quotidiani* vagy *minores* közé sorolja – ahogy egyébként Bóna István is (ld. fentebb).
- ⁶² Bár – a kor szokásának inkább megfelelően – az egyszerűbb üvegpaszta- vagy zománcherakás valószínűbb, ld. a korabeli ötvösművészet különböző termékeinek – ereklyetartótól és pásztorbottól patenán és kelyhen át (pl. Ardagh-kehely HASELOFF 1990 Abb. 128a–b) a sokfajta fibuláig terjedő – számos példáját.
- ⁶³ A „Tributárkhaghanat”-ról: WOLFRAM 1987 265. Az eredeti forrás, az ANNALES FRANCORUM azonban a 805. évnél egyáltalán nem szól vazallus kaganátusról, sőt arra sincs írásos vagy régészeti bizonyíték, hogy a Nagy Károly által kijelölt területre valóban át is költöztek a segítséget kérő avarok. A forrás szerint Theodor capcan ugyanis még a segélykérés évében meghalt, Ábrahám kagán pedig egész népe és országa feletti hatalom visszaállítását kérte a császártól, amit az még ebben

az évben meg is adott a kagánnak. (ANN. R. FRANCORUM a. 805. "et summam totius regni iuxta priscum eorum ritum caganum habere praecepit" értelmezéséhez ld. SZŐKE 1996B.)

⁶⁴ BÓNA 1966 319–325. Az ötlet további történeti következtetéseket vont maga után, melyek közül a legszívósabban az a gondolat tartja magát, miszerint Theodor capcan (Bóna szerint valójában: kagán) azoknak a maradvány avaroknak az élén menekült a Nyugat-Dunántúlra, akik túlélték a dunai bolgároknak (forrásokban ugyan sem időponthoz, sem hadvezérhez nem kötött, Bóna rekonstrukciója szerint azonban) Krum kán által 803–804-ben vezetett irtóhadjáratait; következésképp a bolgár uralom alá került Alföld teljesen elnéptelenedett avar pusztává („deserta Avarorum”) vált. A kérdésről részletesebben: BÓNA 1966 323–324; BÓNA 1984 370–373; az ötlet tarthatatlanságáról: GJUSELEV 1966; SZŐKE 1993; OLAJOS 1996 91–102, főleg 91–94.

⁶⁵ Jellemzően Karoling „reneszánsz” jelenség, hogy amíg a római kor mártírjainak szentként való tisztelete szerte a Karoling birodalomban éppen ezekben az évtizedekben virágzik fel, s kolostorok sora alapozza meg évszázadokra gazdagságát az ezek reliquia-sírfját felkereső nagyszámú zarándokból, a kor igazi mártírjairól, az avar és szláv misszióban mártírumot szenvedőkről alig emlékezik meg hagiográfia, a szent püspök és mártír típusa többé nem aktuális, cselekedeteikről jószerevével semmit sem tudunk. Jellemzően egyedül Nagy Károly sógorának, I. Gerold bajor órgrófnak a mártírságáról van életrajzi adatunk (*Heitonis Visio Wettini* c. 27, *Graus 1965* 97). Az órgróf 797-ben az avarok ellen haddal indult, s Pannóniába érve „miközben a hunok (= avarok) elleni ütközetet vezette s (meglehetősen könnyelműen, talán kissé dőlyfösen is) előttük fel-le lovagolt,” két kísérőjével együtt megölték – feltehetően lenyilázták (*Eindardi Vita Caroli* c. 13). Így aztán jó, hogy annyit tudunk, létezett egy Theodorus, bár nevén és titulusan kívül alig valamivel többet tudunk róla, végső nyughelye is homályba vész. Pedig talán ha egy századdal korábban térít az avarok

között, az „(egyház)politikai szentek”, Emmeram, Kolumban, Rupert vagy Kilián s főleg a nagy egyházszerző és térítő püspök, Bonifatius korában, neki is támadt volna életrajzírója. (MAYER 1992 33–40). Ennek hiányában persze a képzletnek is jóval tágabb tér jut – de életrajztól függetlenül egy térítő püspök működésének, majd végső nyughelyének így is voltak szabályai, általános feltételei (ld. alább).

⁶⁶ Esetleg angolszász szokást követve, ld. pl. Bonifatius sírja Fuldán, a templom nyugati bejárata közelében. A szokás eredete Róma, ahol 514–688 között a pápákat a Szt. Péter bazilika bejárata előtt temettek el, mint az „apostol várának kapuőreit”. Csak I. Leo pápa maradványainak I. Sergius pápa által a bazilika kereszttházába történt translatio-jával (688) kezdődött meg a temetkezés a tulajdonképpeni templomban (BORGOLTE 1989 72–93).

⁶⁷ BÓNA 1966 325. Ebben az esetben aligha számolhatunk azzal, hogy a helyi, avar tradícióknak megfelelően először csak fatemplomot építettek, ld. az ugyanekkor tértítés alá vont, de Pannóniánál jobban kutatott Szászöld templomait: LOBBEDEY 1970; LOBBEDEY 1978.

⁶⁸ Egész Kelet-Közép-Európából az egyedüli biztosan 9. századi fatemplom maradványai Zalaszabar-Borjúállás szigeten kerültek elő, Müller Róbert asatásán (ld. alább), további párhuzamokhoz ld. AHRENS 1982 501–631.

⁶⁹ Errefelé a Kisalföldön a század végéig – amikor Szvatopluk serege „farkasok módjára” pusztította végig a vidéket (883–884) – eléggé eseménytelenül zajlott az élet. Semmi sem akadályozhatta a keresztény hitre tért népet tehát abban, hogy hasonlóan, mint az egész keleti határvidéken mindenütt ebben a (szentkultusztól amúgy is mélyen átítatott) korszakban, különös előszeretettel éppen ne az őt vagy őseit megtérítő püspök által építtetett és temetkező helyül választott templom mellett temetkezzen – ha volt ilyen.

⁷⁰ 1938-ban a cukorgyár területén sírokat bolygattak meg. A leletekből 1954-ben két díszítetlen edény és két, rombusz átmetetű huzalból hajlított, poncolt díszű bronz karperec (leltsz. 55. 228.1–4), me-

lyek a 8. század végére, 9. század elejére keltezhető, kerültek a soproni múzeumba. Ugyanitt településre utaló hullámvonalaköteg-díszes edénytöredékeket is találtak, melyeket Török Gyula véleményét elfogadva ugyanerre a korra helyez Bóna István (BÓNA 1966 306).

⁷¹ Nagy Károly, aki 791 őszén hatalmas becsvágygal egész lovagságát mozgósította az avarok elleni „keresztes hadjáratra” s seregében ott menetelt nemcsak világi, de egyházi vezérkara is (A katonáskodó egyházi méltóságokról: PRINZ 1971.) Győr környékéig jutva, főként logisztikai hibák miatt, már olyannyira harc- és mozgás-képtelenné vált, hogy csak egyetlen feladata maradt: hadnépét (püspökei közül nem is egy életével fizetett a kalandért – ld. a korabeli évkönyvek beszámolóját BÓNA 1985) mihamarább újra biztonságba vezesse. Természetszerűleg választotta hát a Savaria (Szombathely) és Scarbantia (Sopron) felé vezető régi római utakat, s haladt át a későbbi Petőháza vidékén.

⁷² Pribina elűzésének okáról ld. Cs. Sós 1969 52, 8. jegyzet.

⁷³ *Conversio* c. 11. (ed. WOLFRAM 1979, 52–35) c. 11.

⁷⁴ Cs. Sós 1963 31–38, Abb. 9; Cs. Sós 1973 107–112, Abb. 31–33.

⁷⁵ Cs. Sós 1994 87. Ettől a palánkszakasztól nyugat felé más jellegű, gyengébb minőségű, s vsz. fiatalabb palánkfalak jelentkeztek (Cs. Sós Ágnes közöletlen ásatási eredménye). A „palánkvár”-at Cs. Sós Ágnes Pribina várával, a *Conversio* említette *munimennel* azonosította (Cs. Sós 1994 87).

⁷⁶ Az árok aljáról előkerült kerámia-töredékek között jellegzetes dunai bolgár típusokat s több olyan téglatöredéket is találtunk, amelyekre utólag olyan jellegű lófigurákat karcoltak be, amelyek a kazár birodalom (szaltovo-majaki kultúra) várain kívül ugyancsak a bolgároknál jelennek meg (ld. Pliszka-Preszlav 4 [1985] több tanulmányát is). Ha ehhez hozzávesszük a Garabonc-Ófalu I temető 55. sírjának bizánci jellegű kétélű kardját és a 14. sírjában fekvő halott dunai bolgár módra torzított koponyáját (SZÓKE 1992B 92–96, 151–159 és u.ott Éry Kinga antropológiai tanulmánya: 374–375), joggal té-

telezzük fel, hogy Pribina kíséretének nem jelentéktelen részét dunai bolgárok alkották. Hogy ezek Pribina zalavári letelepedése előtt, annak Délvidéken tett kényszerű „kirándulása” során csatlakoztak hozzá, vagy esetleg már valamivel korábban, a Száva-Dráva-köz keleti felének a 820-as évek közepén történt bolgár megszállásakor ideköltöztek, arra további szerencsés régészeti leletek adhatják majd meg a választ.

⁷⁷ Cs. Sós Ágnes még a palánkfalal körülvett részt tekintette Pribina és Kocel udvarházának, Mosaburg akropolisának, hasonlóképpen BOGYAY 1992 171.

⁷⁸ Hasonló tagolás és jogi különállás mutatható ki pl. Ptuj-Pettauban, ahol a vár kétharmada a salzburgi érseké, egyharmada pedig egy előkelő karantán (egyések szerint Gundakar gróf, mások szerint Heinrich herceg, míg a legtöbb kutató szerint a pannóniai Kocel) birtokában volt, aki azután felségárulás miatt elveszítette ezt a birtokrészét (Arnulf 885. évi hamis oklevele MMFH III. 1969. 126; GRAFENAUER 1952–53), és az udvarház Y-alakú belső osztófala alapján ilyesmiről lehetett talán szó, bár alacsonyabb szinten, az északi Kisalföldön Ducové-Ducón is (IMPORTANT SITES 1978 74–84). Kérdés ugyanakkor, hogy egyáltalán Karoling kori-e a Szombathelyen rekonstruált, ovális, osztatlan kővár (TÓTH 1978), nem is beszélve a 802-ben említett *castellum Guntionis*-szal azonosított, a Gyöngyös patak Rábába szakadásánál talált földsáncmaradványról (DÉNES 1996).

⁷⁹ BRÜHL I. 1975, II. 1990. A kérdés további irodalmáról bővebben: SZÓKE 1976 91–99.

⁸⁰ DOSTÁL 1975

⁸¹ Feltűnő, hogy a mártír neve elől hiányzik a „szent” jelző, amit a többi templom esetében nem felejt el kitenni a *Conversio* szerzője. Szokatlan maga a szófordulat (*humatus pausat*) is, ahogy a mártír elhelyezését a templomban leírja. Ez alapján nem kizárt, hogy az egész mondat utólagos betoldás a szövegben. E szempontokra Tóth Endre hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Talán a betoldás természetéből adódó kényszerű szükségesség is az oka annak, hogy sem a templom felszentelésének idejéről és körülményei-

ről, sem pedig a mártír származásáról nem tudunk meg semmit.

⁸² Ezek a helyek a *Conversio* szerint: *Dudleipin*, *Ussitin*, *Businiza*, *Bettobia* (Pettaup-tuj), *Stepiliperc*, *Lindolveschirichun*, *Keisi*, *Wiedhereschirichun*, *Isangrimeschirichun*, *Beatuseschirichun*, *Quinque Basilicae*, *Otachereschirichun*, *Palmunteschirichun*

⁸³ Szt. István protomártír tiszteletére szentelt templom *Wittimar* birtokán, Szt. Mihály arkangyal temploma *Ortahuban*, Szt. Pál apostol temploma *Werideben*, ugyanott külön említve Szt. Péter apostolfejedelem temploma, Szt. Margit (Margareta) temploma *Spizzunban*, Szt. Lőrinc (Laurentius) temploma *Temperhrcben*, Szt. Péter apostolfejedelem temploma *Unzato* birtokán *Cellaban*, Szt. István protomártír temploma *Ztradachban*, Szt. János evangélista temploma *Quartinahaban* és név nélkül felsorolva még *Fizkere*, *Muzziliheschiricun* és *Ablanza*, ahol templomokat szentelt fel a salzburgi érsek.

⁸⁴ Cs. Sós 1984. 14–17, Plan 3–4; hasonlóan TÓTH S. 1990 148.

⁸⁵ A szerző 1996-ban közel 300 sírt tárt fel a kápolna szentélye mögött, továbbá a déli ill. északi alapfalak mentén gazdag kora Árpád-kori viseleti leletanyaggal; a korábbi sírokhoz ld. Cs. Sós 1963 160–188.

⁸⁶ Az eredeti közleményben a feltárást végző Ádám Iván az ugyancsak általa kiasott római castellumtól délnyugatra 150 lépésnyire egy olyan, pontosan keletelt 27,8 x 21,6 m-es négyszögletes „szentélyzáródású,” (a „szentély” belső méretei: H. 3,4 m, Sz. 8,4 m) háromhajós „bazilikáról” tudósít, ami szerinte a Balaton vidékén tipikus Árpád-kori templom. (ÁDÁM 1882 23, 26–28). Az általa közzétett alaprajzon a falak nyugat felé még olyannyira tovább folytatódtak, hogy legalább további két helyiség tartozhatott az épülethez. Ez a rész azonban a Cs. Sós által közzétett alaprajzról már lemaradt, így az valóban sokkal jobban hasonlított az ír-skót-misszió-hívó Cibulka nyomán felfedezett, a 8. században valóban ír szerzetesek által felépítettek (Brétigny (Soissons mellett) kolostortemplomához (Cs. Sós 1973 146, Abb. 42). S bár más kutatók (Nagy

Lajos, B. Thomas Edit) – egyébként ugyancsak kevés tényre támaszkodó – véleménye szerint a templom inkább késő római, Cs. Sós az alaprajz fenti párhuzama, továbbá az alapján, hogy a fal kötőanyaga „barbár” jellegű volt és egy liliomdíszes ezüstpézn is napvilágra került, „ami salzburgi érseki pénznek bizonyult,” (csak hogy középkorinak! – ÁDÁM 1882 23), Karoling-kori salzburgi ír szerzetesek művének határozta a „templomot” (Cs. Sós 1968 386). Ám a feltárást alapján az épületről sem az derül ki egyértelműen, hogy templom volt-e – ld. további falakat nyugat felé, s a sírok hiányát a „templom” körül –, sem pedig az, hogy mikor épült. Ezért ellenőrző feltárások nélkül egyelőre minden alapot nélkülöz Cs. Sós Ágnes feltevése a sümegi „Karoling-kori baziliká”-ról.

⁸⁷ Ld. fentebb részletesen, Cs. Sós 1961.

⁸⁸ Az ókeresztény sírkápolnában talált hullámvonal-köteges edénytöredékek esetlegesen 9. századiak (Cs. Sós 1973 146–148, Abb. 43, Taf. 21) – ugyanis éppen a kései római kort követően, a 4.–6. században készülnek meglehetősen hasonló kinézetű edények (FRIESINGER–KERCHLER 1981; RODRIGUEZ 1992). Mivel a korszakból nemcsak a sírkápolnák közvetlen környezetén, de a távolabbi körzetben sem ismertek Karoling-kori temetkezések, kívánatos lenne az edénytöredékeket újabb, tüzetesebb elemzés alá venni. Legutóbb jogos érvek merültek fel a *Conversio* *Quinque Basilicae* helynevének Pécs kora Árpád-kori *Quinque Ecclesiae* nevével való azonosítása ellen is (TÓTH 1991).

⁸⁹ Cs. Sós 1973 149–153, ahol a szerző a morvaországi párhuzamok alapján a rotunda 9. századi meglétét valószínűsíti, és a helyet Bogay nyomán a *Conversio* *Ortahu* helynevével hozza összefüggésbe. A keltezés azonban nem erősítik meg régészeti megfigyelések. Az esetleg 9.–10. századra keltezhető cserepek szórványként kerültek elő, s nemcsak a templom körül nincsenek Karoling-kori sírok, de még a város területén, sőt tágabb környezetben sem kerültek ilyenek elő, miként hasonló korú telepnyomok sem ismertek – holott a „Magyarország régészeti topográfiaja” vonatkozó kötetei révén az egész

megye területének régészeti adatbázisa ismertté vált.

⁹⁰ KISS-TÓTH 1993 185. Sem a 65. sír díszítetlen bronz pántgyűrűje, sem pedig a 7. sír „csontnyelű” borotvakése nem bizonyíték a korai keltezés mellett. Használati eszköz sírba tétele egyébként sem jellemző a Karoling-kori templom körüli temetkezésekre (szemben a korszak pogány sírjaival), a borotvakés agancs nyéllel pedig teljesen ismeretlen a korszakból. Ekkor ugyanis a vas lemeztokba hajlítható kések (Klappmesser) voltak használatban (SZÓKE 1992b 106–108.). Mindössze a pontkór-díszes, agancsnyél emlékeztet azokra a vaskésekre, amelyeket a Duna mentének 9. századi pogány női sírjaiban találunk (SZÓKE 1982).

⁹¹ MGH. D. reg. Karol. I, 2, No. 102.

⁹² KOS 1936; BOGYAY 1960; Cs. SÓS 1973 33–38, legutóbb WOLFRAM 1979 134–136, így pl. *Salapiugin*–Zalabér, *Ortahu*–Veszprém, *Turnava*–Somlóvásárhely, *Wittimaris* templomának Keszthely-Fenekpusztával azonosítása (Újabbán a Zalaszabar-Borjúállás szigeten talál templomot kísérli meg az ásató ezzel a templommal azonosítani). Bizonytalan *Quinque Basilicae*=*Qinque ecclesiae*=Pécs azonosítása is (ld. fentebb). *Mosaburg*=Zalavár-Vársziget azonosítása mellett egyedül *Bettovia* =Poetovio~Pettau~Ptuj egyezése látszik meggyőzőnek. A többi, még bizonytalanabb helynév-azonosításhoz ld. VÉKONY 1986; VÉKONY 1997.

⁹³ Az oklevelekről ERDÉLYI 1902, a velük szembeni fenntartásokról és további irodalomról TÓTH S. 1990 148.

⁹⁴ Sem a múlt századi amatőr felmérések alapján, sem pedig a századunk közepe óta folyó szisztematikus ásátások révén nyert adatok alapján nem rekonstruálható kellő biztonsággal a szigeten belül a török kori végvár és a benne fekvő templom pontos helye, ezáltal az a *passus* sem, amit G. Turco használt az alaprajz készítésekor. GYULAI 1902 440; SZÓKE 1976 69–71; Cs. SÓS 1976 111–114; TÓTH S. 1990 148.

⁹⁵ Az északi oldalon valamilyen ok miatt elmaradt ennek jelölése – ugyanakkor a templom déli falával párhuzamosan kívüli egy hasonló támaszsort jelölt Turco.

Tóth Sándor szerint Kozák Károly által tanul tartja a templomon belüli támaszsort a 16. századi erődítés részének, s ezért a templomot egyhajósnaK (KOZÁK 1966 51.), mivel a templom profán használatára nincs adat a vár fennmaradt három leltárának egyikében sem (TÓTH S. 1990 156, 14. jegyzet), a templomtól délre húzódó támaszsor pedig a kolostor kerengőjére utalhat (TÓTH S. 1990 148.). A templomhajó Tóth szerint háromhajós lehetett, mivel a szabolcsi templom, ami formában is, méretben is hasonló, biztosan háromhajós volt. (TÓTH S. 1990 156, 16. jegyzet). Ám a zalavári templom egy korábbi, Karoling-kori templomot is magában rejt, aminek formája, belső aránya és méretei a későbbiekben is meghatározóak kellett maradjanak, míg ilyen történeti kötöttségek nem korlátozták a szabolcsi templom építőjét – ezért a formai és méretbeli hasonlóság ellenére, biztos régészeti megfigyelések hiányában, s az építőmester azonosságának bizonyíthatatlansága miatt a szabolcsi párhuzam sem igazán meggyőző a háromhajós szerkezet mellett – noha aligha lehetett más.

⁹⁶ SZÓKE 1976 69–71; Cs. SÓS 1963 5–10; TÓTH S. 1990 148.

⁹⁷ RÉCSEY 1892

⁹⁸ Kozák Károly kísérletei már csak azért sem megnyugtatóak, mert az alaprajzból még azt sem lehet – egyéb régészeti megfigyelések hiányában – eldönteni, hogy a Karoling-kori vagy az Árpád-kori, netán egy még későbbi állapotot tükrözik-e vissza. KOZÁK 1966 51; TÓTH S. 1990 156. 16. jegyzet.

⁹⁹ Cs. SÓS 1963 42–117.

¹⁰⁰ FEHÉR 1957 52. Cs. Sós szerint ez azonban nem más, mint a fonatos konstrukciójú 9. századi várfal kapuval megszakított szakaszának leégett maradványa, amit a 11. századi „belső vár” alapozásánál átmetszettek (Cs. SÓS 1976 115.), ezért ő a temetőhöz tartozó templomot a homokgödörtől nyugatra kereste, mivel itt magasodott fel a legjobban a sziget és rajta ill. a homokgödör keleti széléig gazdag kötőrmelék húzódtott. Ennek következtében az 50-es évek első felében feltárt temetőrészt – a szabálytalan, töredezett sírrend alapján – a Karoling-kori

temetkezések legszélének határozta meg. Utóbb véleményét módosítania kellett, mivel a homokgödör nyugati szélénél egy Árpád-kori várfal (az ún. belső várfal nyugati fala) alapozása került elő (Cs. Sós 1973 Abb. 30.).

¹⁰¹ Cs. Sós 1976 112–114, 3. ábra; TÓTH S. 1990 148, 175. 1. kép, MÉRI 1988 67–73.

¹⁰² Cs. Sós 1963 68–91.

¹⁰³ FEHÉR 1953 35–39. szerint a temető legkeletibb sírjait a temetkezések legrégebbi rétegével azonos korú, leégett faépület (= fonatos erődítésfall!) rétegébe ásták. A temető közepén, egy épület nyugati falától (= Cs. Sós: 9. századi erődfall!) kezdve temetkeztek a „nagykoporsós” előkelők, tőlük északra, délre és nyugatra az egyszerűbb emberek. Utóbbiak a 10. században és a 11. század első felében „hagyományból” folytatták a temetőt, s egészen egyszerűen temették el halottaikat, majd a bencés apátság építésével a temetkezés itt megszűnt, ill. áttelepítették a temetőt a sziget északnyugati felében felépített kis kápolna köré. A legutóbbi évek ásatai a homokgödörtől északra úgy módosították a fentieket, hogy megállapíthatjuk: 1) a Karoling-kori „nagykoporsós” temetkezések a szigetet átvágó nagy Ny-K irányú erődítési árok földsáncának déli széléig elhúzódtak, 2) a későbbi, talán 10. századi és az Árpád-kori temetkezések az egyik sírban talált I. László érem alapján a 11. század utolsó negyedéig, végéig biztosan folytatódtak, 3) az Árpád-kori temetkezések az időközben betemetett nagy árok felett és azon túl tovább északra messze elhúzódtak, s még itt is több egymás feletti sírreteget alkottak.

¹⁰⁴ A récésküti bazilika feltárása óta kísérő és újra meg újra visszatérő gondolat, hogy a 9. századi Szt. Adorján templomot a récéskütival azonosítsák, bár az ötlet már első megfogalmazásakor is eléggé ellentmondásos volt. Dercsényi Dezső ugyanis az alaprajzi sajátosságokat Róma, s főleg Isztria hatásával magyarázta (ami automatikusan magával vonta az aquileiai patriarchátus közreműködésének kérdését), ám a templomot mégis a salzburgi érsek által építtetett, Szt. Adorján mártír sírját magába foglaló templommal azonosította (bár a mártír-

sír helyét nem is kereste). Hogy az ellentmondást feloldja úgy vélte, a *Conversio* azon adata, miszerint a templomot a salzburgi érsek építtette, egyszerűen propaganda-fogás. (DERCSÉNYI 1948 96.) Bár az ötletet Bogay Tamás kezdettől fogva megalapozatlannak és elfogadhatatlannak tartotta (kutatástörténeti áttekintéssel: BOGYAY 1992 170–171.), az mégsem múlt ki egészen szakirodalomból. Györffy György az *ecclesia* szó Pozsonyi Évkönyvekben használatos jelentését vizsgálva úgy vélte, „ennek alapján bizonyos, hogy 1019-ben még nem monostort alapítottak, hanem a récésküti szigeten világi egyházat, bazilikát Szt. Adorján tiszteletére” (GYÖRFFY 1977 325.). Ezt fűzte tovább Tóth Sándor, aki már úgy fogalmazott: „Annak mindenestre, hogy az 1019-es felszentelési adatot, amely nemigen utal kolostorra, a 11. században megújított récésküti templomra vonatkoztassuk, nincs akadálya. A fentiek után csaknem biztos, hogy ez volt a korai Szt. Adorján-templom, amely pedig már a 9. században apátságivá válhatott.” (TÓTH S. 1990 150–151.) Tóth Sándor ezek után úgy rekonstruálja a Szt. Adorján templom kora Árpád-kori történetét, hogy „mivel a szent kultuszhelye – bizonyára apátsági keretek között, de talán 1019 után – a Várszigetre került, ahol a 9. századi titulus a Mária-kápolna címében öröklődhetett”, így a Vársziget szakrális szerepe megerősödött, míg Récéskúté „megmaradt a késő középkorig, de egyre gyengült,” (TÓTH S. 1990 151.). Az „1019 után”-t az ezt megelőző mondatban konkrétan is meghatározza: „1070–1080 tájára”. Eszerint az első okleveles adatok (1019, 1024) még a récésküti bazilikára vonatkoztak, ahonnan csak – a kőfaragványok Tóth Sándor által meghatározta kelezése alapján (amit változatlanul megismétel TÓTH S. 1994 passim) – az 1070-es, 80-as években költöztek volna át a Várszigetre, hogy a Karoling-kori Mária templomot felújítva ott építsék fel az új apátsági templomot. Tóth Sándor azonban, kitűnő gyakorlati régész léte ellenére is megfélekedzik arról, hogy művészettörténetileg talán megalapozott elképzelését (bár az ezzel

- jójába, nem csatlakoznak az oldalhajók keleti zárófalához, hanem szabadon lebegve a semmiben végződnek (?!).
- ¹¹¹ Ugyancsak további falkötés nélkül, szabadon lebegő végekkel (?!).
- ¹¹² Lehet ugyanis, hogy a két „apszis” között volt egy folyosószerű körüljáró, gyűrűkripita, s akkor az ehhez kapcsolódó „mártírsír” a „belső” apszison belül keresendő. De ugyanúgy elképzelhető, hogy a belső „apszis” valójában egészen más jellegű volt, pl. statikai feladatot látott el (mivel itt eléggé hiányosan maradtak meg az alapok, lehetséges pl., hogy nem is annyira ívet, hanem inkább egyenes vonalat alkotott, s akkor akár egy diadalív alapozása is lehet). Ebben az esetben a „szent sír” azonos lehet a „külső” apszis belső oldalánál talált nagyjából négyszögletes köves alapozással, a körüljáró pedig a „külső” apszist félkörívben keretező folyosó. Ez a négyszögletes köves alapozás és a benne észlelt mélyedés azonban inkább csak egy (kora)középkori oltár jellegzetességeit, mint egy klasszikus Karoling-kori szent sírét mutatja. A még most is folyó kutatások befejezése után talán szabatosabb válasz adható ezekre a kérdésekre.
- ¹¹³ A folyosó külső fala (külső körív sugara 8,7 m, falszélesség 65–70 cm) nem köt be a templom hajójába (annak hosszanti falait kívülről érintené), ám kb. ott ér véget, ahol az oldalhajók egyenes záródású keleti végeinek kellene lenniük. A megújításról ld. alább.
- ¹¹⁴ Cs. Sós 1994 88.
- ¹¹⁵ Ezt a „helyiséget” Cs. Sós Ágnes mint déli annex-et az „első kőtemplom” fázisához köti (Cs. Sós 1994 87.).
- ¹¹⁶ Ezt az épületrészt azonosítja Cs. Sós Ágnes a kőtemplom harmadik fázisának szentélyével (Cs. Sós 1994 90.).
- ¹¹⁷ Az előcsarnok főfalai a sírboltok külső falainak a vonalával estek egybe, s a hajó főfalainak folytatásában még egy újabb támaszsor alapozása futott. Az előcsarnok belsejét szintén nagyméretű Árpád-kori gödrök bolygatták meg, ezért pl. a támaszsor-alapozások közül a délről számított második (hasonlóan a hajóban lévő déli támaszsorhoz) inkább csak kikövetkeztethető.
- ¹¹⁸ Cs. Sós dokumentációja szerint a torony a nyugati fallal együtt, egyszerre épült.
- ¹¹⁹ Mivel a „Westbau”, „Westwerk” a templom építése idején terjed el a Karoling birodalomban, ezért nem zárható ki, hogy valami hasonlót kíséreltek meg itt is létrehozni. Ám a „Westwerk” ezekben az esetekben soha nem szélesedett ki szinte már kereszthajónyi szélességűre, s a középső tornyon kívül, ami a „Westwerk” kriptája feletti négyzetből emelkedett fel, általában még egy nyugati homlokzati toronypár is tartozott hozzá (sőt esetenként a lépcsőfeljárók részére kétoldalt még külön kör alakú lépcsőtornyokat alakítanak ki), amelyek itt a meglehetősen gyenge, egyszerű sávalapozásból kevésbé rekonstruálhatók. A kérdésről ld. alább még bővebben.
- ¹²⁰ Az alapozási árkok alján először durvaszemű, kavicsos, sárgás homok és kevés mészfelhasználással habarcsréteget terítettek el, majd erre kerültek az ugyanezzel a gyenge minőségű habarccsal összefogott, rendszer nélkül bedobált, jórészt alaktalan homokkő-, kisebb részben mészkő- és bazalt darabok ill. római téglatöredékek. A felmenő falakat a nagyméretű Árpád-kori gödrökben talált rengeteg kötőredék alapján valószínűleg ugyancsak ilyen kövekből építették. A kevés gondosabban megmunkált, kváder jellegű kővel a faléleket, nyílászkereteket rakhatták ki.
- ¹²¹ A későbbi feltárások során valószínűleg ellenőrizni tudjuk azt is, hogy a szentély mögötti folyosó északi felében talált, megújított terrazzo-padló mennyre hasonlított az árokba döntött padlótermékekhez. Érdekes itt megemlékezni arról is, hogy Radnóti Aladár 1946–47-ben, a récéskúti bazilika feltárásánál az apszisokban ugyancsak „durva terrazzo-padlót” talált, míg a falakon sárgás rózsaszínű freskók nyomát látta. (Radnóti A., A Zalavár-récéskúti ásatások eredménye. Ásatási jelentés 1953. jún. 2. – idézi Cs. Sós 1969 55.)
- ¹²² Egy, a folyosóban készített metszet rétegsora szerint: 1) a homokos szűztalaj felett 2) előbb vékony habarcsréteg, 3) majd agyagos homoksáv, 4) ezen a római padlóteglák sora, 5) végül egy terrazzo-réteg következett.

- ¹²³ A figurák meghatározásához sajnos egyelőre nincs elegendő támpontunk, későbbi szerencsés leletek segíthetnek még a pontosabb definiálásban. A figurális töredékeknél a ruharedőzés módja, a kéztartás sajátosságai a korai Karoling-kori dél-tiroli falfestményekkel (főként Naturns, St. Prokulus –EGGENBERGER 1974; GEBAUER ET AL. 1990), mutatnak rokonságot. A feliratból maradt *capitalis* betűk típusa – különösen az M egymást keresztező, rövid középső szárai, s a többi betű sarkantyús, nyújtott szárai ugyancsak inkább a Karoling-előtti korhoz kötődnek (ld. pl. a 8. század közepéről Theodota sírkövét – bár bizonyos elemek később is előfordulnak), mint a klasszikus, a 2. századi római császárkori feliratokat másoló Karoling-reneszánszhoz (ld. a 836-ban írt Minta-ABC-t – Bern, Burgerbibliothek Nr. 250, vagy a Nagy Károly személyes felügyeletével készült I. Hadrianus pápa [+795] halálakor Tours-ban készítettett és a római Szt. Péter bazilikában máig látható sírfeliratot. – KLOOS 1980 114–122.). Bernhard Bischoff Cs. Sós Ágnesnek adott szakvéleményében a „9. századi keltezést helyben hagyta” (Cs. Sós 1994 88.).
- ¹²⁴ Eléggé bizonytalan, milyen nyílást is zártak el a festett üveglapok: a középkori festett üveglapok lényege ugyanis, hogy a színes kép mintegy „festett fény” épüljön fel – aminek pedig alapvető feltétele a kívülről jövő fényforrás (FRODL-KRAFT 1970 6). Ez azonban itt olyannyira nem látszik fontosnak, hogy a figurák kontúrját hangsúlyozó aranyfestés egyenesen belülről jövő megvilágítást igényelt, a háttérből érkező fény ugyanis „fény-kép” helyett fekete kontúrokká változtatta volna az ábrát. Ezért kevésbé rekonstruálhatjuk az üveglapokat valódi ablaküveggént. Inkább olyan, belső felszerelési tárgyhoz tartozhattak, mint pl. a mártírsír *fenestellaja* (körfolyosó felé nyíló „ablaka”), esetleg egy nagyobb, ház-alakú reliquia-tartó, díszes sírepítmény, amelyeknek kiégészító, vagy éppenséggel fő díszét alkothatták. A figurák és feliratok mérete is ilyen jellegű alkalmazást valószínűsít.
- ¹²⁵ A ravennai S. Vitale még 6. századból származó holdüveglencsei („Butzen”) után
- korban leghamarább Kölnből ismerünk egy festett spirálindás díszű, Karoling-kori ablaktöredéket (RODE 1974). Lorschból való az első, a 9. század végére, 10. század elejére keltezhető, igaz, már rögtön emberméretű Krisztust ábrázoló festett üveglap, s azután már csak a 11. század elejéről Augsburgból ismerünk ép állapotban, eredeti helyükön megőrződött, teljes alakos, apostolokat ábrázoló üveglapokat (GERKE 1950). Kérdés, hogy biztosan román koriak-e a paderborni dóm átadásán talált festett üveglap-darabok, különösen az ott előkerült Karoling-kori freskó-maradványok ismeretében (LOBBEDEY 1986 I. 240–241, 247–263.).
- ¹²⁶ Hasonlóképpen halszálkamintásan faragottak az Einhard által építtetett Michelstadt-Steinbach-i templom (AUTENRIETH 1988 30.) vagy Reichenanu-Oberzell templomának oszlopfői, amelyeket azután mégis bepucoltak, sőt színes festéssel díszítettek. Valószínű, hogy Zalaváron sem csak a nyers kőfejezet volt a oszlop díszé, hanem vékony gipszstukkóval bevonták, majd festett ornamentikával látták el azt. Ennek azonban, sajnos, már egyáltalán nem maradt nyoma a kővön.
- ¹²⁷ A Karoling-kori épületszobrászati emléksanyag összefoglaló rendszerezése máig nem készült el, kisebb tájegységek kőfaragványairól készültek csak katalógusok (pl. SAPHIN 1986; JACOBSEN 1988; JOHANNSON-MEERY 1993). A szerény minőségű mosaburgi oszlopfő azonban aligha lesz valamikor is pontosabban besorolható. Típusa alapján csak annyi biztos, hogy nem a Karoling reneszánsznak a természetes növényzetre alapozott, akanthusz- és palmettalevelekből épülő (főként korinthoszi), hanem már a késő Karolingkor és az Ottó-kor újításaként megjelenő, absztrakt térmértani testből kiinduló oszlopfő-formákhoz, mint a csonka kúp-, piramis- és gomba alakú oszlopfők köréhez tartozik (WEIGERT 1936 17.).
- ¹²⁸ A padlótéglák gyakorlatlan kézzel bekarcolt szalagfonat-díszé feltűnően hasonlít a több töredékben előkerült fehér márvány „küszöbkő” szalagfonat díszítéséhez, mintha készítője annak motívumát igyekezett volna lemásolni.

- ¹²⁹ Cs. Sós 1994 87–89.
- ¹³⁰ Cs. Sós 1994 87.
- ¹³¹ Cs. Sós 1994 87.
- ¹³² 876 után „karintiai” Arnulf nemcsak Karantánia, hanem Pannonia, ezáltal Cs. Sós Ágnes feltevése szerint Mosaburg ura is lett „indokolt tehát egy *hercegi, majd királyi palotaegyüttes* (pfalz) kialakítására gondolni Pannonia korábbi központjának, Mosaburnak területén is.” (Cs. Sós 1994 89.) Alig valamivel később azonban már azt olvashatjuk, hogy a „Pribina kori vár bizonyos szerkezeti változásokon mehetett át. Mindenesetre a déli, vagy kolostori rész felé nyitottabb lett és igen valószínű, hogy így az Arnulf-féle pfalz az ún. *kolostori pfalzek* csoportjába sorolható.” (u.o. 90.) A feltárások egyelőre sem palotaegyüttes, sem kolostor maradványaira nem bukkantak. Nem történt meg az írásos források újraelemzése sem, amelyekre támaszkodva a régészeti bizonyítékok hiánya ellenére is bizton állítható lehetne, hogy Arnulf egyik székhelye a pannoniai Mosaburg volt. Ezért egyelőre bármiféle pfalzról megalapozatlan dolog beszélni.
- ¹³³ Az építmény rendeltetéséhez párhuzamul Cs. Sós az eichstätti (Bajorország) dóm nyugati felében lévő 10. századi memoria-építményt említi (Cs. Sós 1994 89–90.)
- ¹³⁴ A faoszlopokon álló, belül több helyiségre is osztott, nagyméretű (H. közel 20 m, Sz. mintegy 10–12 m) épületek egyelőre mind a paliszádfallal körülhatárolt területen belül kerültek elő, rövidebb, déli oldalukkal nagyjából egy egyenes mentén elhelyezkedve, mintha egy képzeletbeli utcára dőlnének. Ilyen méretű és szerkezetű faépületek egyelőre ismeretlenek az avar korból (igaz, az avar kori településkutatás még igencsak a kezdeteknél tart) a Karoling-kori Nyugat-Európában azonban teljesen szokványosak (DONAT 1980 101–125.)
- ¹³⁵ Az alapozás „technikai sajátosságai a következő periódusban is megmaradnak” (Cs. Sós 1994 87.).
- ¹³⁶ Nemcsak azt nem bizonyítja sehol sem, hogy a többi temetkezéssel szemben miért keltezi ilyen korai időre a déli falhoz csatlakozó annexben feltárt sírokat, de az is magyarázat nélkül marad, hogy az első fázisban miért csak ide temettek, teljesen elhanyagolva a templom ennél előkelőbb helyét, a szentély mögötti részt, ahol több évtizeden át (Arnulf koráig) senkit sem temettek el, furcsa módon azonban a „magnagyobbított” templom szentélye mögött több rétegben egymás fölé temetkeztek.
- ¹³⁷ Ilyenek az előkelő férfiak sírjában a Karoling birodalom központi műhelyeiben készült sarkantyúk, a nőknél az egész keleti peremterület nemesi rétegére jellemző, filigránnal és granulációval gazdagon díszített, ún. veligárdi típusú (korábban egységesen, ma már inkább csak a cseh, morva és szlovák kutatás által a „nagymorva birodalom” kulturális expanziója bizonyítékának tartott) arany, aranyozott ezüst vagy bronz fülkarikák, gyűrűk, gombok. A Karoling birodalomból származik egy díszes ezüst fibula (ruhakapcsoló tű), jórészt a Rajna vidékén készültek vagy ott állították össze fűzérre a gyöngyöket, stb. – Keltezésükről, kulturális kapcsolataikról ld. morva vonatkozások: POULÍK 1948; HRUBÝ 1955; DOSTÁL 1965; Kárpát-medencei összefüggésekben: DOSTÁL 1966; Cs. Sós 1973; Felső-Duna-vidéki kapcsolatokhoz: FRIESINGER 1971–74; FRIESINGER 1975–77; általános kronológiai problémákhoz: GIESLER 1980, legutóbb összefoglalóan női és férfi viselethez is: SZÓKE 1992a–c.
- ¹³⁸ Ugyanígy Cs. Sós Ágnes is: „a templomközelbeli temetkezések követik a félköríves rész ívét és mind ezekből a sírokból, mind a félkörös épületen belüli kripták némelyikében feltárt sírokból a morva analógiák alapján a 9. század közepétől, utolsó harmadától datálható leletanyag került elő.” (Cs. Sós 1994 88.)
- ¹³⁹ BANDMANN 1951.
- ¹⁴⁰ A mártírsír meglétére csak a dokumentáció alapján következtethetünk (ld. fentebb), Cs. Sós Ágnes interpretációjában ennek nem tulajdonít jelentőséget. Pedig mártírsírt és ahhoz kapcsolódó gyűrűkriptás szentélyfejet csak egészben maradt szent maradványai részére építettek. Mivel Mosaburgban Mária maradványairól szó nem lehet, a mártírsírba csak egy másik szent (a *Conversio* alapján leg-

valószínűbben Szt. Adorján) maradványai kerülhettek.

¹⁴¹ Cs. Sós 1994 88–89. Ez a magyarázat azonban liturgiailag értelmezhetetlen, tehát nagy valószínűséggel téves. Ennek oka pedig leginkább abban a prekonceptióban rejlik, hogy Cs. Sós Ágnes a paliszádfalon belüli részt azonosította Pribina és Kocel udvarházával, a Conviensio-ban említett *munimennel*, az abban feltárt templomot pedig Mária templomával. Mivel ilyen patrocíniummal nem járhat mártírsír, a Szt. Adorjánt pedig a későbbi bencés apátság elődjével azonosította, a liturgia oldaláról megmagyarázhatatlanná vált a szentély mögötti körfolyosó és az egész „szentélykörüljáró” épületrész. A gyűrűkripta és a szentélykörüljáró kapcsolatáról ld. MAROSI 1996 23–24.

¹⁴² Mivel Cs. Sós Ágnes a templom védőszentjének Máriát tartja, ezzel kizárja azt a lehetőséget, hogy a templomot a salzburgi érsek építtethesse fel. A templom monumentalitása azonban mindenképpen tekintélyes, nagy hatalmú építetót feltételez, ezért esett a választás „karintiai” Arnulfra, aki legkésőbb nagyapja, Német Lajos halála után (876) a keleti végek legfőbb hűbérura lesz (WOLFRAM 1987 200–202, 290.). Logikusnak látszik a feltételezés, hogy akkor egyik székhelynek Mosaburgot teszi meg, ahol palotaegyüttese, (pfalz-a) részeként egy olyan templomot építtet, aminek nyugati végéhez magánkegyúri hatalma jelképeként egy Westwerket illeszt (ld. erről még alább). Ilyen nagyarányú építkezés az uralkodó intenzív jelenléte és ennek írásos említése (mosaburgi keltezésű oklevelek kibocsájtása) nélkül aligha történt volna meg. Mivel azonban írásos adatok nem bizonyítják azt, hogy Arnulf egyik székhelye Mosaburg lett (ami nem zárja ki, hogy soha nem is fordulhatott itt meg) s a régészeti megfigyelések sem igazolják egyelőre palotaegyüttes nyomát, a templom esetében pedig éppenséggel egy korábbi és csak egyfázisú építést valószínűsítenek, erejét vesztí az a tézis is, hogy a templom „Westwerk”-jét Arnulf pfalzával hozzuk összefüggésbe.

¹⁴³ Feltűnően hasonló alaprajzú a Turco-féle templomépület is, különösen annak ha-

talmas félköríves szentélyfeje elgondolkodtató. Ez az egyszerű bazilikális templomépület már a Karoling kor előtt is ismert Európában és az újabb típusok megjelenése után is versenyképes marad még ott, ahol a szentélyfej kevésbé artikulált formája a helyi adottságoknak jobban megfelelt. A román kori párhuzamhoz: TÓTH M 1988 115. A kereszthajó és a Szt. Péter bazilika kapcsolatáról: ARBEITER 1988; történeti összefüggéseiben: KRAUTHEIMER 1988 198–176; a Karoling-kori változatokról: JACOBSEN 1992 123–128.

¹⁴⁴ A Karoling-kori négyezeti típusokról NOTH 1967.

¹⁴⁵ További elemző vizsgálatokat igényel a templom nyugati vége is, hogy biztosabban lehessen meghatározni funkcióját. A Karoling-kori templomépületek külön csoportját alkotják az ún. áthaladó kereszthajós bazilikák, melyek előképe a római Szt. Péter bazilika, s amelyek szinte kizárólag püspöki templomok (BANDMANN 1951 226; NOTH 1967 39, 121; KRAUTHEIMER 1988; ARBEITER 1988).

¹⁴⁶ A torony alapfalának vastagsága és a nyugati homlokfalat meghaladó mélységű alapozása alapján ebben az esetben valószínűleg számolhatunk azzal, hogy a toronyban alkalmanként harang is megszólalt (NOTH 1967 58), s nem csak a lorschei „Torhalle”hoz hasonló, alacsony, valóban csak az emeletre felvezető lépcsőt magába foglaló toronyról van szó (JACOBSEN 1985)

¹⁴⁷ A „nyugati mű”-vel, (Westwerk) való hasonló vonások mellett jelentős eltérések is vannak. A nyugat-európai Westwerk jellegzetes eleme a kombinált pilléres-oszlopos árkádsor két, de inkább három emeleten át, a főhajó folytatásában kialakított dongaboltozatos szentély („kriptata”), a középső Salvator- és az azt két oldalról kísérő lépcsőtornyok hármasa (sőt kivételesen akár öt torony is) stb., amelyek megléte itt az alapfalak vastagsága alapján egyelőre eléggé bizonytalannak tűnik. A „Westwerk” először Centulán, Szt. Riquier Nagy Károly személyes aszisztálásával épülő templománál jelenik meg (felszentelés 799. jan. 1.), azaz korábban (!), minthogy Aachenben a palota-

kápolna nyugati emporén felépítik a trónt. Elsődlegesen tehát a Karoling-kornak a processziókkal, a mise helyének célnak megfelelő változtatásával, azaz (a maitól eltérően) nemcsak a főszentély ol-tárára koncentráltó istentiszteleti programjában speciális liturgiai feladatot látott el: a Megváltó- és angyal-kultusz, a húsvéti feltámadási szertartás helye, a halál utáni élet és közbenjárás gondolat-köre csatlakozik hozzá. A későbbiekben, de kiteljesedve igazán csak a román korban, a Westwerk a magánegyházi hatalom gyakorlásának és megdicsőülésének is a helyszíne, építészeti szimbóluma, építetője mintegy triumpháló Salvator jelent meg. A Westwerk funkciójáról Centula (EFFMANN 1912) és Corvey (EFFMANN 1929) közlése után FUCHS 1929 műve és főleg FUCHS 1950 hatására az 50-es években élénkült fel a vita. Ennek összefoglalása: GROBMANN 1957; majd KREUSCH 1963; és főleg román kori kihátasokra figyelve MANN 1961; a magyarországi vonatkozások összefoglalása legutóbb TÓTH M. 1988 117). Mosaburg esetében főként a liturgikus vonatkozások lehetnek érdekesek, különösen a templom ellenkező pólusán elhelyezkedő mártírsírral összefüggésben (analógiaként ld. Centula és Corvey – KREUSCH 1963 58–60).

¹⁴⁸ A külső kriptá kérdésköréhez ld. VERBEK 1950. A kriptá körüli kápolna-koszorúnak nincs pontos párhuzama, hasonlóak Franciaországban jelennek meg ebben az időben, de inkább csak később (DESHOULIERES 1940), elrendezésére pedig a római Santo Stefano Rotondo is hatást gyakorolhatott (A jelenség késő-Karoling jellegéről: CLAUSSEN 1957). Kérdés, hogy a mosaburgi zarándoktemplom tervezője (megrendelője?) mennyire volt tájékozott kora építészetében s egyáltalán járt-e Rómában. Az alaprajz alapján ugyanis az sem lehetetlen, hogy ismerte, esetleg maga is másolta a gall Arkulf püspök (670 k.) szentföldi zarándokútjáról szóló elbeszélést, amit az Icolmhill szigeti Iona kolostor apátja, Adamnanus (624–704) foglalt írásba, a amihez a jeruzsálemi Szent Sír templomról alaprajzi vázlatot is mellékel (MICKLEY 1917) Ez

ugyanis feltűnően összecseng a mosaburgi mártírsír körüli létesítmény alaprajzi megoldásával. (A jeruzsálemi Anastasis rotundáról: COÜASNON 1972; CORBO 1982; hatásáról a római Santo Stephano Rotondo-ra: KRAUTHAIMER 1971 69–106; Centula, St. Riquier-re: HEITZ 1980 51–62, Bizáncra és a Karoling-kori nyugati építészetre: KÜHNEL 1995.) Liturgiai magyarázatához a Krisztus sírja – Krisztus mártírsága – mártír sírja – s a mártírság, mint Krisztus életének újrászerveződése közötti összefüggés (a kérdésről ld. még: OUSTERHOUT 1990). A Karoling-birodalom és Jeruzsálem igen élénk és közvetlen kapcsolatát jelzi, hogy a Karoling-diplomácia sikeres akciójaként két szerzetes a jeruzsálemi patriarcha megbízásából 800. dec. 23-án átnyújtotta Nagy Károlynak a város és a Szent Sír-templom kulcsát, továbbá egy zászlót. 807-ben pedig Harun-al-Rasid követte jelent meg Aachenben, hogy a gazdag ajándékok mellett egy írást is átnyújtson, amiben a kalifa az addigi egyoldalú és szimbolikus átadást jogilag is elismeri és a császár védelme alá helyezi a várost. Ezt a későbbi mohamedán uralkodók is respektálták (LAHRKAMP 1956 270.). Az ekkor már eléggé rendszeres jeruzsálemi zarándoklatok alapján tehát az sem kizárt, hogy a mosaburgi templom tervezője még mint bajor (salzburgi?) szerzetes egyfajta tanulmányúton akár az eredeti sírtemplomot is látta. Hogy ekkor kifejezetten ilyen céllal is felkeresték Jeruzsálemet, arra ld. azt a közismert példát 1032-ből, amikor Meinwerk paderborni püspök Wino helmarshauseni apátot azért küldte Jeruzsálembe, hogy ott megismerje a Szent Sír templom alaprajzát, majd annak mását felépítse Paderbornban (Busdorfkirche). Az 1036-ban II. Konrád jelenlétében felszentelt templomot ekkor csak egyszerűen „Jeruzsálemnek” nevezték. Ennek mása utóbb Helmarshausenben is felépült (Krukenberg) (LAHRKAMP 1956 271–272, továbbá WESSENBERG 1949).

¹⁴⁹ A szentek és reliquiák tisztelete nem olyan régi, mint a keresztény egyház. A szent-, pontosabban mártírkultusz nem nyúlik vissza korábbra, mint a 3. század

közepe, bár a mártírok emlékét kezdettől fogva ápolják a nyughelyüknél tartott halotti ünnepekkel. A mártírokat ekkor még példaképek, Krisztus teljes hasonmásának tartották, ám nem tulajdonítottak nekik természetfeletti képességeket. De, talán a pogány hérosz-kultusz határára is, hamarosan megerősödött az a nézet, hogy ezek az égi szentek képesek a földi embereken segíteni, közbenjárni Istennél az érdekükben. Ezért egyre gyakrabban keresték fel a mártírok sírjait, hogy e közbenjárásért és segítségért könyörögjenek. (LUCIUS 1904; WIELAND 1906; WIELAND 1912) A mártírkultusz kialakulását segítette a feltámadás teológiai magyarázatának megváltozása is. A Krisztus halála utáni első évszázad keresztény közösségei – miként a maiak újra – Pál apostol gnosztikus szemléletének megfelelően az embert teljes integritásában, test és élet egységében, romló valójában (*in corruptione*) fogta fel. A halál ettől a testi valótól, földi porhüvelytől (*corpus animale*) szabadít meg, átadva azt az enyészetnek – „porból lettél, porrá válsz újra” (Gen. 3.19) – hogy a romlatlan örökkévalóságban lelki test formájában (*corpus spirituale*) újra feltámadjunk. De már a 90-es évektől kezdve egy ettől teljesen ellentétes felfogás jelenik meg Lukács evangéliumában, mely szerint a feltámadásban test és lélek újraegyesül (Jób 19,26 – a Vulgata Hieronymus fordításában, Vetus Itala verziója), ami gyors népszerűsége tette szert. Mivel a lélek a földi testben támad fel újra, kijár nyughelyének, a sírnak is a különleges tisztelet) amivel az összes archaikus halotti népszokás is be(vissza-)költözött a kereszténységbe, főként az az elképzelés, ami szerint a testben a halál után is marad életerő (*vis vegetativa* – ld. szörzet- és körömnövés, izzadság, vérzés –, a tetem tehát nem teljesen halott – ANGENENDT 1989). Amint a mártírsírok ily módon „szent hely” jelentést kaptak, hatalmas áradatban kezdtek hozzájuk özönlenni a népek. A városon kívül fekvő temetőben nyugvó mártírok sírja felett memória-templomok épültek, amelyek a reguláris közösségi templomtól csak abban különböztek, hogy kizárólag a mártír

emlékének voltak szentelve, s oltárak a mártír sírja felett állt, azzal közvetlen kapcsolatban (BRAUN 1924). A 4. század végétől lassan eltűnt a különbség a közösségi és az emléktemplom (sírkápolna) között, utóbbiakban rendszeresen kezdtek istentiszteletet tartani, némelyiknek saját klérusa alakult ki, a közösségi templomokkal szemben pedig egyre inkább az az igény merült fel, hogy az is egy szent védelmében részesüljön. A milánói Ambrosius püspök (†397) az első, aki egy mártírsírt felnyit (Gervasius és Protasius sírját) és a maradványokat egy városon belüli közösségi templomba viszi át és annak oltárára helyezi. Ezzel két szakrális korlátot is áttört: a sír sérthetlenségének a római világban mindig is tiszteletben tartott törvényét, és a városon belüli temetés tilalmát. S ő az első, aki egy szentet patronusnak nevez, s templomvédő feladatot ad neki (ANGENENDT 1989 10). Mindezek után Nagy Szt. Gergely pápa (†604) számára már világos, hogy a földi maradványoknál törényt csodák miatt azokban valamely erőnek (*virtus*) kellett visszamaradni, a test tehát, bár halott, mégis élő: a földi tetem, mint substratum az isteni erő hordozója, benne él maga a szent. Az égben lakó szellem földi testével, amivel a feltámadáskor majd újra egyesülni fog, folyamatos kapcsolatban marad, akár úgy, hogy ismételten meglátogatja, s a „virtust” átadja neki, akár úgy, hogy az isteni dicsőségben részesülve fényét földi reliquiájára sugározza. Ily módon tűntek ki a szentek reliquiái csodás erejükkel és csillogásukkal, akik az égben lakva olyan képességgel rendelkeznek, hogy az embereknek itt a földön is segíteni képesek. Ezt belátva Nagy Szt. Gergely az első, aki Rómában, a Szt. Péter bazilikában ezért egy körüljáró folyosót épített az apostol sírja körül.

¹⁵⁰ A Karoling-kori kripták fejlődéstörténetéhez összefoglalóan: WALLRATH 1950; CLAUSSEN 1950; CLAUSSEN 1957; HERTIG 1958. A római Szt. Péter bazilika (590–604 között kialakított) gyűrűkriptáját követően előbb Rómában és Itália más városaiban (VERZONE, 1942 113–127; NUBBAUM 1965 216–287.), majd a 8. szá-

zad második felétől, de főleg a század végén az Alpoktól északra, a frank birodalomban, elsőként St. Denis, apátsági templom – 768–775 (CROSBY 1987 51–83; MEULEN–SPEER 1988 121–201. – a többi franciaországi párhuzamhoz: SAPIN 1986), majd Regensburg, St. Emmeram – 783–791 (HAAS–PIENDL–RAMISCH 1962; ZINK 1992), St. Gallen, kolostorterv – 820 k. (JACOBSEN 1992 107–120. – nagy kitekin-téssel), Seligenstadt, apátsági templom 830–840, Paderborn, dóm – 836 körül, Köln, dóm – 857–870 stb. Összefoglalóan a Karoling birodalom egész területéről: VORROMANISCHE KIRCHENBAUTEN I–II; különösen az oltár és krypta összefüggé-séről: NUBBAUM 1965 305–360.

¹⁵¹ CLAUSSEN 1987 261.

¹⁵² A *Conversio*ból teljes bizonyossággal kiderül: az érsek csak azután határozza el, hogy egy tiszteletre méltó, nagy templomot építtet Pribina mosaburgi székhe-lyén, amikor már nemcsak a Mária templomot szentelte fel a bajor püspöki kar és a világi nagyságok, továbbá a keleti tartomány összes számottevő hatalmassága jelenlétében, 850-ben, hanem több más helyen, így Salapiuginban is szentelt fel templomot, méghozzá a salzburgi dóm védőszentje, Szt. Rupert tiszteletére. A templomot tehát leghamarább 853–54-ben kezdték el építeni, de 859-ben, az érsek halála évében jórészt már el is készülhetett, mivel a *Conversio*-ban a későbbiekben már nincs szó felszentelésről. Az a megfogalmazás azonban, hogy *In qua ecclesia Adrianus martyr humanus pasuat* („ebben a templomban Adrianus vértanú pihen eltemetve”) – mégha a mondat utólagos betoldása is – befejezett tényként közli, hogy a *Conversio* össze-szerkesztésekor (870 k.) ott már egy kész, működő templom állt.

¹⁵³ Ld. a 977-ben hamisított Arnulfinumot, amiben *abbacia*-nak (kolostor, társas káptalan) nevezik: BOGYAY 1955 390.

¹⁵⁴ RADNÓTI 1948.

¹⁵⁵ TÓTH S. 1990 149. a bazilikából előkerült kőanyagban több olyan római (?) oszlop-maradványt – törzstörédeket, lábazati részt – határozott meg, melyek alapján elképzelhetőnek tartja, hogy „a korai templomnak oszlopos szerkezete is volt”. Nem

határozza meg azonban eléggé világosan, hogy a „korai” alatt a Karoling-kort, vagy a korai Árpád-kori fázist érti-e.

¹⁵⁶ Radnóti ásatási naplóját összefoglalva ld. Cs. Sós 1969 55–57. Az ásatási napló további fontos megfigyeléseket is tartalmazott. Így pl. a kőbazilika fiatalabb fázisához (Cs. Sós utóbb „N” rétegnek nevezi, és a 14–15. századra keltezi) tartozó döngölt agyagréteg alatt egy római téglákban és homokkő-darabokban gazdag réteg következett (Cs. Sónál „R” réteg), amely a legalsó omladékréteg volt. Ez alatt, a fekete talajban 60–70 cm átmérőjű kerek foltok, oszlopok számára ásott gödrök jelentek meg, melyek azonban eredetileg az omladékréteg feletti szint-ről indultak. Az oszlopok két sort alkottak egymástól kb. 2 m-re, de nem sikerült tisztázni, milyen méretű és rendelkezésű épülethez tartózhattak, csak azt, hogy a kőbazilikához illeszkedtek. Érde-mes megemlíteni, hogy Fehér Géza, aki ekkor a Várszigeten ásott, az oszlopokat egy Árpád-kori kolostor maradványának gondolta.

¹⁵⁷ A feltételezett templom méretéhez adalékul szolgálhat az, hogy a kőbazilika narthexében két sír – a 2/61 és az X. sír – Cs. Sós szerint már ehhez a korai fa-templomhoz tartózkodhatott.

¹⁵⁸ Ezt a templomot még röviddel korábban megelőzte volna egy, a 8.–9. század fordulójára keltezett települési réteg, ami leégett (Cs. Sós „S-C-T” rétege). A települési rétegnek azonban nemcsak hogy egyetlen objektuma sem került elő, de az a kőbazilika alapozásakor is érintetlen maradt, sőt annak alapfalához csatlakozik(!).

¹⁵⁹ A 15/61. sírban egy bronz gomb, egy kis sárga gyöngy és két egymásba akasztott bronz fülkarika, közülük az egyik két felhúzott lemezgyönggyel díszített. Cs. Sós Ágnes joggal hivatkozik ezek dalmáciai horvát és morva kapcsolataira a 9. században – bár azon belül nem tudja pontosabban keltezni őket. (A szerényen megbúvó sárga gyöngy egyébként pontosabban datálható – a 9. század második felétől jelenik meg s a század végéig tart nálunk a virágkora). A másik érdekes lelet egy szív alakú, aranyozott bronz

lyukvédő, amelyet Dienes István segítségével keresett analógiák alapján kissé bizonytalanul a honfoglalás korára lehet keltezni, mivel egészen pontos párhuzamot nem sikerült találni.

¹⁶⁰ Az „R”-réteg a kőbazilika falaitól 7–10 m-re, a nyugati faltól még 11 m-nél is messzebb elnyúlt. A cölöpgödörök átmérője 60–70 cm, bennük 30–60 cm hosszan maradtak meg az egyenesen levágott végű oszlopok. Ezek az oszlopok tartották volna a templom vázát, míg az „R” omladékréteg annak a falnak a maradványa, amelyet ezen oszlopok között lapos homokkövekből és római téglákból, vékony habarccsal összefogva építettek.

¹⁶¹ A templomon belül megtalált oszlophelyek alapján a főhajó szélessége 8 m, az oldalhajók 4–4 m.

¹⁶² A 9 sírból érdekes az 57/61. sír egy hullámvonaldíszes edénnyel (az edénymeléklet pogány jellege miatt biztosan csak a 9. század után kerülhetett a sírba, amikor a helyi népesség Nyugatra visszamekkült lelkipásztorra nélkül magára maradván „elvadult”, s újra visszatért ősei pogány temetkezési szokásaihoz), továbbá a 83. és 94. sírok egy-egy rosszezüst fülkarikapárral, melyeket granulált díszű szőlőfürtcsüngő díszített. Míg ezek egyértelműen a 9. század második feléből, viselői pedig magasabb társadalmi rétegbe tartozhattak (ún. veligrádi horizont), addig a 40. sír millefiori gyöngye a század első harmadának, legkésőbb első felének hagyatéka, bár éppen a Karoling-birodalom keleti peremterületén még a század közepén is a viselet részét alkotja (SZÓKE 1992b 132–134.).

¹⁶³ A templom patrocíniumával kapcsolatos elképzeléseket ld. fentebb, a Turco-féle templomnál.

¹⁶⁴ A „járda” átlagosan 3 m, a nyugati oldalon 7 m széles, az északi és déli oldalon azonban nagy szakaszokon hiányzott, ezért kérdéses, hogy valóban körbehaladt-e a kőbazilika körül, s hogy tudatosan kialakított „járdáról” van-e itt szó.

¹⁶⁵ Ezekben a sírokban gyakorlatilag nem volt lelet, csak a sztratigráfiai helyzetük alapján keltezi őket ide Cs. Sós Ágnes. A 112. sírban talált tűzcsiholó-töredék atipikus, a 100a sír vékony bronz S-végű

fülkarikáját Cs. Sós szerint a 10. század második felénél nem lehet korábbra keltezni (ám ez a fülkarikatípus már sokkal korábban, a 9. század elején megjelenik ld. SZÓKE 1992a 847–80.). Még a leginkább korjelző a 38. sírban fekvő idős nő, akinek fejét trepanálták. Ez a szokás a Kárpát-medencében valószínűleg csak a honfoglaló magyarokkal együtt jelenik meg újra, ezért ez a sír esetleg már a 10. századra keltezhető.

¹⁶⁶ Az innen előkerült cserepeket nem lehet többé azonosítani, ezért nem dönthető el teljes egyértelműséggel a gödör kora sem, s ezáltal az sem, valóban egy kút volt-e itt, vagy inkább egy nagyobb oszlopgödör. Az eddig Zalaváron előkerült kora középkori kutak egyébként minden esetben deszkákkal voltak kibélelve (ld. erre példának a Müller Róbert által Zalaszabar-Borjúállás szigeten feltárt kutak egész sorát – közöletlen ásatás). Mivel deszkára nem utal Radnóti naplója, ezért lehet, hogy itt valóban nem kutat, hanem cölöpgödör nyomát találták meg. A kérdés azonban valószínűleg mindörökké hipotézisek ütközőpontja marad, mivel a kétszeri ásatás után kicsiny a valószínűsége annak, hogy valami még megmaradt az eredeti rétegviszonyokból. Mindenesetre elgondolkoztató, amit Bogay Tamás ezzel kapcsolatban továbbra is hangoztat: „Ha itt kétkarú lépcső volt – érvel Tóth Sándorral szemben, aki lépcsőházzal és ezáltal a nyugati oldalon karzatos felépítéssel számol (TÓTH S. 1990 149.) –, akkor felesleges az egyik bejárat, amely legfeljebb egy seprűkamrának alkalmas kis térbe nyílt volna. Az egyik bejáratot később valóban befalazták. A be- és kijáratnál, a nyugati falnál pedig földbe mélyített medencével rendelkező tér viszont tökéletesen megfeleltethet a felnöttek alámerítéses keresztelése funkcionális követelményeinek. A téglalap alakú gödör lehetett persze régebbi cölöplyuk helyén is.” (BOGAY 1992 171.)

¹⁶⁷ E települési fázist (az „R” réteg alatti barnásszürke, agyagos „S-C-T” rétegben) jelölnék azok a cölöplyukak, melyek kisebbek voltak az oszlopgödörknél és hiányzott belőlük az építési törmelék, ill.

az e rétegen fekvő, égett fagerendák (S13 szelvény), kemencemaradvány és egy felül ovális, alul négyszögletes, deszkával kibélelt, kútszerű gödör (valójában tárolóverem) (S21 szelvény). E rétegből hullámvonalalköteg díszes cserepek mellett több esetben is polírozott felületű, ún. Zalavár-Fenekpuszta-Mikulčice típusú kerámia töredékei kerültek elő. Ezeket a 9. század második felére szokás keltezni, bár itt Cs. Sós az általa meghatározott abszolút kronológia miatt arra kényszerült, hogy e kerámiatípus megjelenését is korábbra keltezza, már a 8–9. század fordulójára tájára. (A kerámia keltezési kérdéseiről részletesebben SZŐKE 1992b 68–71.)

¹⁶⁸ E telepjelenségek közül a legfontosabb egy, a nyugati homlokzat előtt talált „kemence”, mely 3,5 m hosszú, 0,9 m széles, egyik fele boltozott és kövekkel fedett volt. A kemencéhez tartozott egy 70 cm átmérőjű gödör is, amit először oszlopgödörnek vélték, de nem tartozik a rendszerbe, ezért valószínű a kemencéhez való kapcsolata. Egyébként kerültek elő olyan cölöplyukak is, amelyek az „R” rétegbe belevágtak, vagy teljesen át is vágtak. Ezekből az objektumokból 10. századi – kora Árpád-kori cserepeket tárt fel az ásató. Egy fázissal talán még későbbi a kőbazilikán belüli 100x100 cm-es, négyszögletes kút, melyet deszkákkal béleltek ki, s aljáról Árpád-kori, részben fenékbélyeges cserepek kerültek elő.

¹⁶⁹ Bóna István Cs. Sós Ágnes kandidátusi értekezéséről írt opponensi véleményében már 1968-ban azt írja, hogy a szerző „adós marad annak részletezésével: (a 2. kő-fatemplom) miért sokkal nagyobb minden más korabeli fatemplomnál, s főleg, az általános tapasztalatokkal ellentétben, a helyére épített kőtemplomnál” (ArchÉrt 95 [1968] 116.)

¹⁷⁰ TÓTH S. 1974 3. jegyzet. Tóth Sándor egyik érve, hogy az „R” réteg alatt sem a „fatemplomokon” belül, sem azokon kívül nem volt sehol sem hozzájuk tartozó járószint vagy összefüggő térlehatárolás nyoma, míg annak felső szintjén szintkialakítás nyomait fedezték fel. A másik, hogy ez az „R” réteg számos helyen fedte a kőépület kiugró alapozását, ezért nem

lehet egy korábbi épület pusztulásának tanújele.

¹⁷¹ Szerző arra mutatott rá, hogy a feltárt faoszlopok egy könnyű szerkezetű Fachwerk-típusú falszerkezet esetében nem lehetnének kerek átmetszetűek, mint a dokumentáció mutatja (ami azért is furcsa, mert Zalavár-Várszigeten mind Cs. Sós Ágnes későbbi, mind pedig a szerző ásatásain négyszögletes, s nem kerek átmetszetűek a hasonló típusú oszlopok – de ezt már csak egy újabb ásatással lehetne Récéskúton ellenőrizni). Másrészt bármilyen könnyű födém is került a fa oszlopokra, annak nyomására az oszlopoknak a gödör aljánál mélyebbre kellett volna sülyedniük (ahogy ez nemcsak a fent említett hasonló zalavári oszlopoknál, de a jóval kisebb kora középkori félig földbemélyített házaknál is rendre tapasztalható). Végül a kő falaknak az oszlopgödörkhöz, ill. a azok feletti rétegekhez való viszonyát bemutató rajzok elemzésével tételesen is kimutatta, hogy – mivel az összes réteg a kő falakhoz fut, anélkül, hogy azok alapozásakor átvágták volna őket – a szigeten a legkorábbi építési tevékenység a kő bazilikához fűződik, az összes egyéb jelenség ennél későbbi (SZŐKE 1976 76–84). Tóth Sándor és a szerző érveivel szemben Cs. Sós Ágnes – annak hangsúlyozásán túl, hogy a felméréseket és rekonstrukciókat szakemberek, azaz mérnökök végezték, nem tudott meggyőzően érvelni. (Cs. Sós 1976 132–138.) Ám a kérdés lényege nem is annyira (építész)mérnöki, mint inkább régészeti technikai és interpretálási, kisebb részben pedig művészettörténeti probléma s ezekkel szemben nem tudott ellenérveket állítani.

¹⁷² TÓTH S. 1974 eredetileg még úgy gondolta, hogy a kőtemplom az Árpád-kor elején épült, amit SZŐKE 1976 alapján utóbb maga is a 9. századra helyezett, ám az állványt továbbra is 1000 utánra keltezte (TÓTH S. 1990 149.). Sajátos módon azonban ez a kora Árpád-kori templom nem azonosítható egyetlen zalavári vagy Zalavár környéki, írásos forrásból ismert középkori templommal sem, s nem maradt fenn patrocíniumának neve sem (míg a valóban újjáépített várszigeti templomot

a források kezdettől említik). Valószínűleg ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölésére születtek azok az elméletek, amelyek szerint a récéskúti bazilika azonos a korai Szt. Adorján templommal, ami csak egy későbbi, bizonytalan időben költözik át a Várszigetre (ld. fentebb, a Turco-féle templomról írott résznél)

¹⁷³ TÓTH S. 1974 3. jegyzet.

¹⁷⁴ Az építési állvánnyal kapcsolatban már korábban is jeleztem bizonyos fenntartásomat, utalva egyrészt arra, hogy eléggé értelmetlen módon az építés után a fél méternél csak ritkán mélyebbre ásott oszlopokat nem húzták ki, hanem otthagyták őket (esetleg tövükben elvágta őket?), másrészt pedig az „R” réteg kőanyagát és a bazilika falainak köveit nem hasonlították össze, vajon mennyire is hasonlítanak egymásra összetételükben. – SZÓKE 1976 82. 59. jegyzet.

¹⁷⁵ Figyelemre méltó ugyanis, hogy a bazilika körüli temetőből az Árpád-korba sorolt, amúgy sem nagyszámú sírból egyetlen, bizonyíthatóan kora Árpád-kori lelet sem került elő – szemben a várszigeti kápolna és a homokgödör (=Turco-féle templom) körüli Árpád-kori sírokkal –, miként az is, hogy a templomtól északra előkerült telepjelenségek semmi jelét nem mutatják annak, hogy ott ekkor valamiféle kolostor állt volna. Ezért inkább az a valószínű, hogy a korai Árpád-korban a récéskúti bazilika egyáltalán nem is működött templomként, s a romok körüli 10. századi és Árpád-kori telepjelenségek csak egy kis lélekszámú falusias telep maradványai. Az oszlopok építési állvány helyett alkothatták egy(?) olyan profán épület kiegészítő tartószerkezetét is, amelyet a Radnóti szerinti első(?) leégés (ehhez ld. TÓTH S. 1990 157, 21–22. megszívlelendő jegyzeteit) után keletkezett törmelék elgyenygetését követően („R” réteg felső járószintje), a még használható falakat is bevonva építettek meg. Ez magyarázatot adna az olyan, inkább profán jellegű részletekre is, mint a főapszisa és a Radnóti-féle 2. periódusban történt elfalazására (ha az tömör levalasztó, s nem lépcsőalap volt), a kút ásására az északi oldalhajóban, stb., egyúttal azt a jelentős problémát is meg-

oldaná, miért maradtak a fák a cölöplyukokban. Egy ilyen építmény jól beleillik a Karoling kor végétől a kora Árpád-korig terjedő időszakba is, amikor a helyben maradt lakosság nagy része – alig egy emberöltőnyi keresztényi lét után – „elvadul” s visszatér ősei kulturális tradícióhoz (ld. pl. az edénymelléklet újbóli feltűnését, a trepanációt az időse nő fején stb.). A fentiekből következően a templom szakrális funkciója a 11. századra lényegében már megszűnt (ld. ehhez fentebb TÓTH 1990 rekonstrukcióját és Radnóti beosztását).

¹⁷⁶ STEINMANN–BRODTBECK 1939; BOGYAY 1955 363–364; MARUŠIĆ 1977–78. A templomtípus eredetének szempontjából fontos lenne annak tisztázása, hogy a bazilikát már eredetileg is háromhajósra építették-e, vagy csak, mint Radnóti rekonstruálta, egy későbbi periódusban építették meg az osztópillérekkel. A háromapszisos, egyhajós típus különösen a dél-tiroli, graubündeni csoportra jellemző (KUBACH-ELBERN 1968 26–27.). Ha a récéskúti szigeten eredetileg ilyen alaprajzú templom épült, akkor az adriai hatással egyenrangú alternatívaként egy salzburgi közvetítésű dél-alpesi hatás is megfontolandó lehet, különösen, hogy a várszigeti zarándoktemplom festett üvegei is ebbe az irányba mutatnak kapcsolatokat ...

¹⁷⁷ DERCSÉNYI 1948; TÓTH S. 1974; MARUŠIĆ 1977–78.

¹⁷⁸ TÓTH S. 1990. 150–151; a kérdés kutatástörténeti áttekintése: BOGYAY 1992 170–171. – Régészetiileg ugyancsak nehezen bizonyítható Győrffy György azon elképzelése, hogy a Vársziget ispáni székhelyé válásával az azt kíséző egyházi szervezet, az esperesség temploma lett volna a récéskúti bazilika (GYÖRFFY GY. Opponensi véleménye Cs. Sós Ágnes kandidátusi disszertációjáról. ArchÉrt 95 [1968] 114–115.). Nem beszélve arról, hogy a Várszigeten magán is lett volna elég hely egy ilyen templom felépítésére – s éppen a 11. század közepe táján épül meg a Vársziget északnyugati felén az 1996-ban Szt. István kápolnaként újjáépített kis (névtelen) templom, körülötte közel 500 feltárt sírral – ebben az esetben a réces-

- küti bazilika körül is jóval nagyobb számú Árpád-kori temetkezést kellett volna találni.
- ¹⁷⁹ BOGYAY 1955 405, de – mint másutt írja – már 1952-ben, egy szlovén nyelvű cikkben is így fogalmazott (BOGYAY 1992 170.)
- ¹⁸⁰ A Mária templommal való azonosítás már csak azért is kiesik, mert a három templom közül az lokalizálható a legbiztosabban a Várszigetre. Réceskúton egyébként nem figyeltek meg semmiféle olyan erődítésre utaló nyomot, ami alapján *infra munimen* ide tehetnék a Mária-templomot.
- ¹⁸¹ MÜLLER 1994 92.
- ¹⁸² VORROMANISCHE KIRCHENBAUTEN I–II. passim; BOECKELMANN 1956 29–37.
- ¹⁸³ DOSTÁL 1975.
- ¹⁸⁴ MÜLLER 1994 92.
- ¹⁸⁵ Wittimar templomát ugyanezen érvvel azonosították már a 9. században átépített Keszthely-fenékpusztai ún. II. bazilikával is (BOGYAY 1960 67). Bár hangzottak el kételkedő hangok (MRT I. 21/33. lh.), egzakt módon először Müller Róbert bizonyította be, hogy ott utoljára 630 táján történt építkezés (MÜLLER 1987 113). Mivel pedig Karoling-kori sírok sincsenek körülötte, kizárt, hogy azonos legyen Wittimar templomával.
- ¹⁸⁶ TÓTH S. 1990 a teljes korábbi irodalommal. Tóth (150) szerint a kövek „keletkezési korát nem kétes vonatkozású adatok vagy sokáig élő motívumok vitatott keltű, távoli példái, hanem a közeli stílus-környezet megállapítható összefüggései határozzák meg. Ezek pedig az 1050 utáni időkre vallanak a szóban forgó emlékekre nézve, mind Dombó, mind Zalavár, mind Székesfehérvár esetében. Régebbre legfeljebb két sajátos motívumú darabot tehetnék (10, I), de 9. századi vagy 1019 körüli keltezés mellett ezek esetében sem szól komoly érv.” Ugyanígy TÓTH S. 1994 több helyen is.
- ¹⁸⁷ TÓTH S. 1990 Kat. 24.
- ¹⁸⁸ BOGYAY 1992 172.
- ¹⁸⁹ QVERENS INVENTO PVLANS H[I]C GAVDET APerTO (*qui quaerit, invenit; et pulsanti aperietur* – Máté 7,7 és 7,8 hexameteres parafrázisa – Tóth S. 1990 164; Bogayay 1992 172–173. Bogayay szerint a niello díszes, bizánci jellegű faragványok korát is módosítani kell Tóth 1070–80 keltezésével szemben és korábbra, az 1019 és 1024 évi oklevelek jelezte időszakra. Szent István korára kell tenni. (u.o. 173–174.)
- ¹⁹⁰ A honfoglaló magyarok Arnulf császár szövetségeseiként „kalandoztak” a Pó-vidéken 899–900-ban, ahonnan visszatérőben – mivel Arnulf halála után már nem kötötte kezüket szerződés – foglalták el a Dunántúlt. Bár feltűnő módon hiányzik a honfoglaló magyar régészeti leletanyag Zalavár-Várszigetről és környékéről, nem kétséges, hogy ettől az időtől kezdve a politikai fennhatóságot a magyarok gyakorolták, ha egyelőre népileg nem is szállták meg a keleti frank grófi központot.
- ¹⁹¹ WOLFRAM 1979 54–55.
- ¹⁹² BOGYAY 1992 175, 27. jegyzet – egy részletesebb anyagvizsgálat alapján esetleg a kérdéses korívá vált kövek pontosabb kronológiai besorolására is lehetőség nyílik.
- ¹⁹³ Jól ismert, hogy Nagy Károly aacheni palotakápolnához, vagy a centulai St. Riquie kolostortemplom építéséhez Rómából és Itália más városaiból szekerszámra hozatta a faragott oszlopfeket (WEIGERT 1936 7.).
- ¹⁹⁴ Ld. Tóth Sándor – Bogayay Tamás vitáját a rozettás díszű márványtöredékről (TÓTH S. 1990 Kat. 10.), amit Bogayay határozottan római korinak tart, míg ezt Tóth csak kérdőjelesen fogadja el. (TÓTH S. 1990 157–158, 42. jegyzet és 162; BOGYAY 1992 172.)
- ¹⁹⁵ TÓTH S. 1990 Kat. 1–4 (5), 7–8, 10.
- ¹⁹⁶ Kezdetben a Dunántúl a Dráva–Száváközéval együtt, 828-tól, a bolgár hódításától kezdve azonban csak Dunántúl alkotta a provinciát. Ennek alsó része (*Pannonia inferior*) kezdetben a Dráva–Száváköze, felső (*Pannonia superior*) pedig az egész Dunántúl és a Bécsi erdő, 828 után a Dunántúl Dráva–Rába közti része válik Alsó-Pannóniává, míg Felső-Pannonia a Dunántúl maradék része és a Bécsi erdő területe. (Cs. Sós 1973 7–28; BÓNA 1985)
- ¹⁹⁷ E tény hangsúlyozását az indokolja, hogy még ma is elterjedt – s nemcsak laikus, de még szakmai berkekben is –, hogy Pribina és Kocel egyfajta pannon–szláv

fejedelemség élén álltak. Ez az 50-es években megfogalmazott tétel egyértelműen napi politikai célokat szolgált, nincs történeti alapja.

¹⁹⁸ Hasonló kisebb grófságok működhettek a Rábától északra is ld. Cs. Sós 1973 16–28, Abb.4.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁDÁM 1882 Ádám, Iván: Sümeghi földalatti épület- maradványok. *Archaeológiai Értesítő*, 2 (1882) 14–28.
- AHRENS 1982 Ahrens, Claus et al.: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Zur Ausstellung des Helms-Museums, Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte, vom 13. Nov. 1981 bis 28. März 1982. Veröffentlichungen des Helms-Museums Nr. 39. Hamburg, 1982.
- ALFÖLDI 1926 Alföldi, András: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Bd. 2. Berlin–Leipzig, 1926.
- ALFÖLDI 1934 Alföldi, András: Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki, 9 (1934) 285–307.
- ALFÖLDI 1938 Alföldi, András: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. in: Szent István Emlékkönyv I. Budapest, 1938. 151–170.
- ARBEITER 1988 Arbeiter, Achim: Alt-St. Peter in Geschichte und Wissenschaft. Abfolge der Bauten–Rekonstruktion–Architekturprogramm. Berlin, 1988.
- AUBERT 1947 Aubert, M.: *L'architecture cisterciennene France*. Paris, 1947.
- AUTENRIETH 1988 Autenrieth, Hans Peter: Über das Feinrelief in der romanischen Architektur. In: *Baukunst des Mittelalters in Europa*. Festschrift F. J. MUCH. Stuttgart, 1988. 27–70.
- BANDMANN 1951 Bandmann, Günter: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin, 1951.
- B.THOMAS 1978 B. Thomas, Edit: Pannonische Reliquienaltäre. *Arheološki Vestnik*, 29 (1978) 573–587.
- B.THOMAS 1988 B. Thomas, Edit: Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Hrsg. G. Bott. Nürnberg–Frankfurt am Main, 1988. 284–296.
- BÁLINT 1989 Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln, 1989.
- BÁLINT 1995 Bálint, Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok) Szeged, 1995.
- BARKÓCZI 1968 Barkóczi, László: A 6th century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 20 (1968) 275–311.
- BARKÓCZI 1971 Barkóczi, László: Das Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 18 (1971) 179–199.
- BELLA 1890 Bella, Lajos: A sopronmegyei múzeum néhány érdekesebb tárgyáról. *Archaeológiai Értesítő*, 10 (1890) 364–366.
- BIERBRAUER 1979 Bierbrauer, Katharina: *Die Ornamentik frühkarolingischer Handschriften*. München, 1979.
- BIERBRAUER 1988 Bierbrauer, Volker: *Liturgische Gerätschaften aus Baiern und seinen Nachbarregionen in Spätantike und frühem Mittelalter*. Liturgie- und

- kunstgeschichtliche Aspekte. In: Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Rosenheim/Bayern, Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988. Hrsg. H. Dannheimer–H. Dopsch. Salzburg, 1988. 328–341.
- BOECKELMANN 1956 Boeckelmann, Walter: Grundformen im frühkarolingischen Kirchenbau des östlichen Frankenreiches. Wallraf-Richartz-Jahrbuch, 18 (1956) 27–69.
- BOGYAY 1955 Bogyay, Thomas von: Mosapurc und Zalavár. Eine Auswertung der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen. Südost-Forschungen, 14 (1955) 349–405.
- BOGYAY 1960 Bogyay, Thomas von: Die Kirchenorte der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung. Südost-Forschungen, 19 (1960) 52–70.
- BOGYAY 1992 Bogyay, Tamás: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához). Zalai Múzeum, 4 (1992) 169–177.
- BÓNA 1961–62 Bóna, István: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des. 6.–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia*, 1 (1961–62) 49–68.
- BÓNA 1966 Bóna, István: „Cundpald fecit” (Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 18 (1966) 279–325.
- BÓNA 1970 Bóna, István: Avar lovassír Iváncsáról. *Archaeológiai Értesítő*, 97 (1970) 243–261.
- BÓNA 1980 Bóna, István: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 32 (1980) 31–95.
- BÓNA 1984 Bóna, István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984. 265–373.
- BÓNA 1985 Bóna, István: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14 (1985) 149–160.
- BÓNA 1988 Bóna, István: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. in: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 35. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto, 1988. 437–481.
- BORGOLTE 1989 Borgolte, Michael: Petrusnachfolge und Kaiserimitation. Die Grablegen der Päpste, ihre Genese und Traditionsbildung. *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 95. Göttingen, 1989.
- BRAUN 1932 Braun, Josef: Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung. München, 1932.
- BRATOŽ 1998 Bratož, Rajko: La cristianizzazione degli slavi negli atti del convegno „Ad ripas Danubii” e del concilio di Cividale. in: *XII Centenario del concilio di Cividale (796–1996) convegno storici-teologici–Atti*, Udine, 1998. 145–202.
- BRÜHL I 1975, II 1990 Brühl, Carlrichard: *Palatium und Civitas*. Studien zur Profantopographie spätantiker Civitates vom 3. Bis zum 13. Jahrhundert. Band I. Gallien Köln–Wien 1975, Band II. Belgica I, beide Germanien und Raetia II. Köln–Wien 1990.

- CLAUSSEN 1950 Claussen, Hilde: Heiligengräber im Frankenreich. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Frühmittelalters. Inaugural-Diss. Marburg, 1950.
- CLAUSSEN 1957 Claussen, Hilde: Spätkarolingische Umgangskrypten im sächsischen Gebiet. In: Karolingische und ottonische Kunst (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 3). Wiesbaden, 1957. 137–140.
- CLAUSSEN 1987 Claussen, Hilde: Eine Reliquiennische in der Krypta auf dem Petersberg bei Fulda. Frühmittelalterliche Studien, 21 (1987) 245–273.
- CORBO 1982 Corbo C. Virgilio: Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato. Parte I–IV. Jerusalem, 1981–1982.
- COÜASNON 1972 Couâsnon, Charles: The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. The Schweich Lectures of the British Academy, 1972.
- CROSBY 1987 Crosby, Sumner McKnight: The Royal Abbey of Saint-Denis from its Beginnings to the Death of Suger, 475–1151. Edited and completed by P. Z. Blum. New Haven–London, 1987.
- CS. SÓS 1961 Cs. Sós, Ágnes: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 13 (1961) 247–305.
- CS. SÓS 1963 Cs. Sós, Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Archaeologia Hungarica, 41 (1963)
- CS. SÓS 1968 Cs. Sós, Ágnes: Bemerkungen zur Problematik des Kirchenbaus des 9. Jahrhunderts in Transdanubien (Pannonien). In: Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratibus dicatus. Red. K. Jazdzewski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. 377–389.
- CS. SÓS 1969 Cs. Sós, Ágnes: Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–63. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 21 (1969) 51–103.
- CS. SÓS 1973 Cs. Sós, Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 22. München, 1973.
- CS. SÓS 1976 Cs. Sós, Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. Zalai Gyűjtemény, 6 (1976) 105–140.
- CS. SÓS 1984 Cs. Sós, Ágnes: Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976–1978. Budapest, 1984.
- CS. SÓS 1994 Cs. Sós, Ágnes: Zalavár az újabb ásatások tükrében. in: Honfoglalás és régészet, szerk., Kovács L. Budapest, 1994. 85–90.
- DEÉR 1965 Deér, Josef: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. In: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben. Bd. I. Persönlichkeit und Geschichte. Hrsg. H. Beumann. Düsseldorf, 1965. 719–791.
- DÉNES 1996 Dénes, József: Castellum Guntionis. Savaria, 22–23 (1992–1995) 1996. 173–177.
- DERCSÉNYI 1948 Dercsényi, Dezső: L'église de Pribina a Zalavár. Études Slaves et Roumaines, 1 (1948) 85–100.
- DESHOULIÈRES 1940 Deshoulières, François: Les cryptes en France et l'influence du culte des reliques, sur l'architecture religieuse. In: Mélanges en hommage a la mémoire de Fr. Martroye. Paris, 1940. 213–238.
- DIETZ 1988 Dietz, Karlheinz: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr.) in: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Hrsg. G. Bott. Nürnberg–Frankfurt am Main, 1988. 27–67.

- DONAT 1980 Donat, Peter: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 33. Berlin, 1980.
- DOSTÁL 1965 Dostál, Bořivoj: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia, Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965. 361–416.
- DOSTÁL 1966 Dostál, Bořivoj: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Brno, 1966.
- DOSTÁL 1975 Dostál, Bořivoj: Břeclav-Pohansko IV, velkomoravský velmožský dvorec. Brno, 1975.
- EFFMANN 1912 Effmann, Wilhelm: Centula (St. Riquier). Münster, 1912.
- EFFMANN 1929 Effmann, Wilhelm: Die Kirche der Abtei Corvey. Hrsg. A. FUCHS. Paderborn, 1929.
- EGGENBERGER 1974 Eggenberger, Christoph: Die frühmittelalterlichen Wandmalereien in St. Prokulus zu Naturns. Frühmittelalterliche Studien, 8 (1974) 303–350.
- EGGER 1916 Egger, Rudolf: Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum. Wien, 1916.
- ELBERN 1954 Elbern, Victor H.: Der Adelhauser Tragaltar. Formenschatz und Ikonographie. Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung, 1954
- ELBERN 1963 (1964) Elbern, Victor H.: Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter. Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, 17 (1963); Berlin, 1964.
- ELBERN 1965 Elbern, Victor H.: Liturgisches Gerät in edlen Materialien zur Zeit Karls des Großen. In: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben, Bd. 3. Karolingische Kunst. Hrsg. W. BRAUNFELS–H. SCHNITZLER. Düsseldorf, 1965. 115–167.
- ERDÉLYI 1902 Erdélyi, László: A zalavári apátság legrégebbe oklevelei. in: Füssy, Tamás, A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 7. Budapest, 1902. 451–692.
- ÉRY 1983 Éry, Kinga: Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A.D. Alba Regia, 20 (1983) 89–141.
- FEHÉR 1953 Fehér, Géza: Zalavári ásatások (1951–52). Archaeológiai Értesítő, 80 (1953) 31–52.
- FEHÉR 1957 Fehér, Géza: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. Studia Slavica, 3 (1957) 7–58.
- FETTICH 1926 Fettich, Nándor: Az avar kori műipar Magyarországon. Archaeologia Hungarica, 1 (1926)
- FETTICH 1928 Fettich, Nándor: Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. Archaeológiai Értesítő, 43 (1928) 68–110.
- FETTICH 1937 Fettich, Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Archaeologia Hungarica, 21 (1937)
- FIEDLER 1992 Fiedler, Uwe: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bd. 11. 1–2. Bonn, 1992.
- FRIESINGER 1971–74, 1975–77 Friesinger, Herwig: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien) Bd. 15–16. (I.) 1971–1974, Band 17–18. (II.) 1975–1977.

- FRIESINGER-KERCHLER 1981 Friesinger, Herwig-Kerchler, Herta: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4–6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. *Archaeologia Austriaca*, 65 (1981) 193–266.
- FOERK 1911 Foerk, Ernő: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja. *Archaeológiai Értesítő*, 31 (1911) 19–33.
- FRODL-KRAFT 1970 Frodl-Kraft, Eva: Die Glasmalerei. Entwicklung, Technik, Eigenart. Wien-München, 1970.
- FUCHS 1929 Fuchs, Alois: Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst. Paderborn, 1929.
- FUCHS 1950 Fuchs, Alois: Entstehung und Zweckbestimmung der Westwerke. *Westfälische Zeitschrift* 100 (1950) 227–291.
- GARAM 1993 Garam, Éva: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica I.* Budapest, 1993.
- GARAM 1995 Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. Vol. 3.* Budapest, 1995.
- GEBAUER AT AL. 1990 Gebauer, Brigitte, Kersting, Thomas, Nothdurfter, Hans, Serra dia Csassano, Gabriella, Emmenegger, Oskar, Stampfer, Helmut, Kofler Engl, Waltraud: St. Prokulus, Naturns. *Archäologie, Wandmalerei.* Bozen, 1990.
- GERKE 1950 Gerke, Friedrich: Das Lorscher Glasfenster. In: Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Vorträge der Ersten Deutschen Kunsthistorikertagung auf Schloß Brühl 1948. Berlin, 1950. 186–192.
- GIESLER 1980 Giesler, Jochen: Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 10 (1980) 85–98.
- GJUSELEV 1966 Gjuselev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. *Byzantinobulgarica*, 2 (1966) 15–39.
- GLASER 1991 Glaser, Franz: Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg. Klagenfurt, 1991.
- GLASER 1997 Glaser, Franz: Reliquiengräber-Sonderbestattungen der Spätantike. *Arheološki Vestnik*, 48 (1997) 231–246.
- GRAFENAUER 1952–1953 Grafenauer, Bogo: Vrašanja konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji. *Zgodovinski časopis*, 6–7 (1952–1953) 186–
- GRAUS 1965 Graus, František: Volk, Herrscher und Heilige im Reich der Merowinger. *Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit.* Prag, 1965.
- GROBMANN 1957 Großmann, Dieter: Zum Stand der Westwerkforschung. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 19 (1957) 255–264.
- GYÖRFFY 1977 Györfy, György: István király és műve. Budapest, 1977.
- HAAS-PIENDL-RAMISCH 1962 Haas, Walter-Piendl, Max-Ramisch, Hans K.: Beiträge zur Baugeschichte von St. Emmeram in Regensburg. *Ramwoldkrypta, Ringkrypta, Kapitelsaal.* In: Thurn und Taxis-Studien 2. Kallmünz, 1962. 127–156.
- GYULAI 1902 Gyulai, Rudolf: Zalavár legrégibb építészeti emlékei. in: Füßy, Tamás: A zalavári apátság története. A pannonthalmi Szent-Benedekrend története 7. Budapest, 1902. 435–447.

- HAMPEL 1894b Hampel, József: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1894.
- HAMPEL 1894a Hampel, József: Keresztény emlékek a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő*, 14 (1894) 23–53.
- HAMPEL 1905 Hampel, Josef: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I.–III. Braunschweig, 1905.
- HASELOFF 1951 Haseloff, Günther: Der Tassilokelch. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 1. München, 1951.
- HASELOFF 1977 Haseloff, Günther: Zum Stand der Forschung über den Tassilokelch. In: *Baiernzeit in Oberösterreich. Das Land zwischen Inn und Enns vom Ausgang der Antike bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*. Ausstellungskatalog, Linz, 1977. 221–236.
- HASELOFF 1990 Haseloff, Günther: Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte: Sonderband 1*. Marburg, 1990.
- HEITZ 1980 Heitz, Carol: *L'architecture religieuse carolingienne. Les formes et leurs fonctions*. Paris, 1980.
- HEITZ – ROUBIER 1981 Heitz, Carol – Roubier, Jean: *Gallia praeromanica. Die Kunst der merowingischen, karolingischen und frühromanischen Epoche in Frankreich*. Wien–München, 1981.
- HERTIG 1958 Hertig, Louis: Entwicklungsgeschichte der Krypta in der Schweiz. *Studien zur Baugeschichte des frühen und hohen Mittelalters*. Biel, 1958.
- HRUBÝ 1955 Hrubý, Vilém: *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách“*. *Monumenta Archaeologica*, III. Praha, 1955.
- HUNNEN UND
AWAREN 1996 Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996, Schloß Halbturn 26. April–31. Oktober 1996. Begleitbuch und Katalog. hrsg. F. Daim. Bad Vöslau, 1996.
- IMPORTANT'S SITES
1978 Chropovský, Bohuslav, red.: *Importants sites Slaves en Slovaquie*. Bratislava, 1978.
- JACOBSEN 1985 Jacobsen, Werner: Die Lorscher Torhalle. Zum Problem ihrer Datierung und Deutung. Mit einem Katalog der bauplastischen Fragmente als Anhang. *Jahrbuch des Zentralinstituts für Kunstgeschichte*, 1 (1985) 9–75.
- JACOBSEN 1988 Jacobsen, Werner: Frühe Kapitellkunst im Umkreis der Abtei Fulda. In: *Baukunst des Mittelalters in Europa*. Festschrift H.E. Kubach, hrsg. F.J. Much. Stuttgart, 1988. 257–322.
- JACOBSEN 1992 Jacobsen, Werner: Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840. Berlin, 1992.
- JOHANNSSON-MEERY
1993 Johannsson-Meery, Barbara: Karolingerzeitliche Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben. *Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung Bd. 27*. Kallmünz, 1993.
- KISS-TÓTH 1993 Kiss, Gábor – Tóth, Endre: *A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992 (Előzetes jelentés a feltárt 9.–13. századi emlékekről)*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1993. 175–199.
- KLOOS 1980 Kloos, Rudolf M.: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Darmstadt, 1980.

- KOS 1936 Kos, Milko: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3. Ljubljana, 1936.
- KOZÁK 1966 Kozák, Károly: Félköríves szentélyzáródású templomaink a XI. században. *Archaeológiai Értesítő*, 97 (1966) 47–67.
- KÜHNEL 1995 Kühnel, Gustav: Aachen, Byzanz und die frühislamische Architektur im Heiligen Land. in: *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte*. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag hrsg. B. Borkopp, B. Schellewald, L. Theis. Amsterdam, 1995. 39–57.
- KRAUTHEIMER 1971 Krautheimer, Richard: Santo Stefano Rotondo in Rome and the Rotunda of the Holy Sepulchre in Jerusalem. In: Krautheimer, Richard: *Studies in Early Christian, Medieval, and Renaissance Art*. London–New York, 1971. 69–106. (=Santo Stefano Rotondo a Roma e la chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme. In: *Rivista di Archaeologia Cristiana*, 12 [1935] 51–102.)
- KRAUTHEIMER 1988 Krautheimer, Richard: Die karolingische Wiederbelebung der frühchristlichen Architektur. In: Krautheimer, Richard: *Ausgewählte Aufsätze zur europäischen Kunstgeschichte*. Köln, 1988. 198–276. (=The Carolingian Revival of Early Christian Architecture. In: *The Art Bulletin*, New York, 1942. March 1–38.)
- KREUSCH 1963 Kreusch, Felix: Beobachtungen an der Westanlage der Klosterkirche zu Corvey. Ein Beitrag zur Frage ihrer Form und Zweckbestimmung. Köln–Graz, 1963.
- KUBACH–ELBERN 1968 Kubach, Erich–Elbern, Victor H.: *Das frühmittelalterliche Imperium*. in: *Kunst der Welt, ihre geschichtlichen, soziologischen und religiösen Grundlagen* 14. Baden-Baden, 1968.
- LAHRKAMP 1956 Lahrkamp, Helmut: *Mittelalterliche Jerusalemfahrten und Orientreisen westfälischer Pilger und Kreuzritter*. Westfälische Zeitschrift, 106 (1956) 269–346.
- LÁSZLÓ 1970 László, Gyula: *A népvándorlás kor művészete Magyarországon*. Budapest, 1970.
- LÁSZLÓ 1977 László, Gyula – Rác, István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest, 1977.
- LOBBEDEY 1970 Lobbedey, Uwe: Zur archäologischen Erforschung westfälischer Frauenklöster des 9. Jahrhunderts. *Frühmittelalterliche Studien*, 4 (1970) 320–340.
- LOBBEDEY 1978 Lobbedey, Uwe: Der frühmittelalterliche Kirchenbau im angelsächsischen und sächsischen Missionsgebiet. In: *Sachsen und Angelsachsen*. Ausstellung des Helms Museums, Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. Nov. 1978 bis 28. Febr. 1979. Veröffentlichungen des Helms Museums Nr. 32. Hamburg, 1978. 433–447.
- LOBBEDEY 1986 Lobbedey, Uwe: Die Ausgrabungen im Dom zu Paderborn 1978/80 und 1983. *Denkmalpflege und Forschung in Westfalen* Bd. 11/1–4. Bonn, 1986.
- LOŠEK 1995 Lošek, Fritz: Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. *Monumenta Germaniae Historica*. Studien und Texte. Bd. 15, Hannover, 1997.
- MANN 1961 Mann, Albrecht: Doppelchor und Stiftermemorie. *Westfälische Zeitschrift*, 111 (1961) 149–262.
- MAROSI 1996 Marosi, Ernő: *A középkor művészete I. 1000–1250*. Budapest, 1996.

- MARUŠIĆ 1977–78 Marušić, Branko: Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta. In: *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 8 (1977–78) 41–185.
- MAVRODINOV 1943 Mavrodinov, N(icolás): Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. *Archaeologia Hungarica*, 29. 1943.
- MAYER 1992 Mayer, J. G.: Die Heiligen Emeram und Kilian: Beobachtungen zu den ältesten Viten. In: *St. Emmeram in Regensburg. Geschichte–Kunst–Denkmalpflege. Beiträge des Regensburger Herbstsymposiums von 15–24. November 1991. Thurn und Taxis-Studien Bd. 18. Kallmünz*, 1992. 33–40.
- MENIS 1958 Menis, Gian Carlo: La basilika paleocristiana nelle diocesi settentrionali della metropoli d'Aquileia. Roma, 1958.
- MÉRI 1988 Méri, István: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette Kovalovszki J. Budapest, 1988.
- MEULEN–SPEER 1988 Meulen, Jan van der–Speer, Andreas: Die fränkische Königsabtei Saint-Denis. Ostanlage und Kultgeschichte, mit Beiträgen von A. Firmenich und R. Hoyer. Darmstadt, 1988.
- MICKLEY 1917 Mickley, Paul: Arculf. Eines Pilgers Reise nach dem Heiligen Lande. In: *Das Land der Bibel. Band 2. Heft 2. Leipzig*, 1917.
- MÓCSY 1962 Mócsy, András: Pannonia. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften, Suppl. 9 (Stuttgart, 1962)* 516–776.
- MÓCSY 1974 Mócsy, András: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London–Boston, 1974.
- MRT I Magyarország Régészeti Topográfiája, I. Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Írták: Bakay, Kornél–Kalicz, Nándor–Sági Károly. Budapest, 1966.
- MÜLLER 1987 Müller, Róbert: Megjegyzések Fenékpuszta történetéhez. *Zalai Múzeum*, 1 (1987) 105–122.
- MÜLLER 1988 Müller, Róbert: Die spätrömische Festung Valcum am Plattensee. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Hrg. G. Bott. Nürnberg–Frankfurt am Main*, 1988. 270–283.
- MÜLLER 1994 Müller, Róbert: Karoling udvarház és temetője Zalasababar-Borjuállászigetről. in: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*, Budapest, 1994. 91–98.
- NAGY 1939 Nagy, Tibor: A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. *Dissertationes Pannoniae Ser. II, Nr. 12. Budapest*, 1939.
- NAGY 1988 Nagy, Mihály: Über einen Monopodiumtyp – Versuch zur Umwertung der sog. panonischen frühchristlichen Reliquienaltäre. *Folia Archaeologica*, 39 (1988) 135–158.
- NOTH 1967 Noth, Gerhard: Frühformen der Vierung im östlichen Frankenreich. *Diss. Göttingen*, 1967.
- NUßBAUM 1965 Nußbaum, Otto: Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000. Eine archäologische und liturgiegeschichtliche Untersuchung. In: *Theophaneia. Beiträge zur Religions- und Kirchengeschichte des Altertums Bd. 18. Bonn*, 1965.
- OLAJOS 1996 Olajos, Terézia: A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. in: Kovács, L.–Veszprémy, L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 1996. 91–102.
- OUSTERHOUT 1990 Ousterhout, Robert: The Temple, the Sepulchre, and the Martyrion of the Savior. *Gesta*, 29 (1990) 44–53.

- PANNONIA 1990 Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990.
- PETRU–ULBERT 1975 Petru, Peter – Ulbert, Thilo: Vranje bei Sevnica, frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec. Ljubljana, 1975.
- POHL 1988 Pohl, Walter: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. München, 1988.
- POULÍK 1948 Poulík, Josef: Staroslovanská Morava. Monumenta Archaeologica I. Praha, 1948.
- PRINZ 1965 Prinz, Friedrich: Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel des monastischen Entwicklung (4.–8. Jahrhundert). München–Wien, 1965.
- PRINZ 1971 Prinz, Friedrich: Klerus und Krieg im früheren Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Monographien zur Geschichte des Mittelalters Bd. 2. Stuttgart, 1971.
- RADNÓTI 1948 Radnóti, Aladár: Une église du haut moyen âge a Zalavár. Études Slaves et Roumaines, I (1948) 21–30.
- RÉCSEY 1892 Récsy, Viktor: Zalavári emlékek. Archaeologiai értesítő, 12 (1892) 56–68.
- RIEGL-ZIMMERMANN 1923 Riegl, Alois – Zimmermann, E. Heinrich: Die spätromische Kunstindustrie, Bd. 2. Kunstgewerbe des frühen Mittelalters (bearbeitet von H.E. Zimmermann). Wien, 1923.
- RODE 1974 Rode, Herbert: Ein Ornamentscherbe aus der Kölner Domgrabung und Erwägungen zu den Glasfenstern des Alten Doms. In: Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege. (Festschrift A. Verbeek) II. Düsseldorf, 1974. 15–33.
- RODRIGUEZ 1992 Rodriguez, Helga: Bemerkungen zur relativchronologischen Gliederung der südostalpinen spätromisch-spätantiken Gebrauchskeramik. in: Il territorio tra tardoantico e altomedioevo metodi di indagine e risultati. Biblioteca di Archeologia Medievale. Firenze, 1992. 159–178.
- SÁGI 1961 Sági, Károly: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae, 9 (1961) 397–459.
- SÁGI 1970 Sági, Károly: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuszta. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae, 18 (1970) 147–196.
- SAPIN 1986 Sapin, Christian: La Bourgogne préromane. Construction, décor et fonction des édifices religieux. Paris, 1986.
- SENNHAUSER 1979 Sennhauser, Hans Rudolf: Spätantike und frühmittelalterliche Kirchen Churrätens. In: Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Aktuelle Probleme in historischer und archäologischer Sicht. Hrsg. J. Werner–E. Ewig. Vorträge und Forschungen Bd. 25. Sigmaringen, 1979 193–218.
- SPINDLER 1981 Spindler, Max: Handbuch der bayerischen Geschichte. I. Das Alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. München, 1981.
- STEINMANN-BRODTBECK 1939 Steinmann-Brodbeck, Susanne: Herkunft und Verbreitung des Dreiapsidenchores. Untersuchungen im Hinblick auf die karolingischen Saalkirchen Graubündens. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 1 (1939) 65–95.
- STRZYGOWSKI 1917 Strzygowski, Josef: Altai, Iran und Völkerwanderung. Leipzig, 1917.

SZIRMAI-ALTMANN

- 1976 Szirmai, Krisztina – Altmann, Júlia: Előzetes jelentés a Ferences templom és a via praetoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról. *Budapest Régiségei*, 24 (1976) 233–243.
- SZŐKE 1974 Szőke, Béla Miklós: Über die späthellenistischen Wirkungen in der spätawarenzeitlichen Kunst des Karpatenbeckens. *Dissertationes Pannoniae Ser II. Nr.3*. Budapest, 1974. 60–141.
- SZŐKE 1976 Szőke, Béla Miklós: Zalavár. *Zalai Gyűjtemény*, 6 (1976) 69–103.
- SZŐKE 1982 Szőke, Béla Miklós: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. *Acta Archaeologica Scientiarum Hungariae*, 34 (1982) 23–39.
- SZŐKE 1992a Szőke, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donauland und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen Bd. 2*. Hrsg. F. Daim *Archaeologia Austriaca Monographien Bd. 2*. Wien 1994. 841–968.
- SZŐKE 1992b Szőke, Béla Miklós – Éry Kinga – Müller, Róbert – Vándor, László: Die Karolingerzeit im unteren Zalatál. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget. *Antaeus*, 21 (1992)
- SZŐKE 1992c Szőke, Béla Miklós: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. *Communications Archaeologicae Hungariae*, 1992. 125–158.
- SZŐKE 1993 Szőke, Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században*. Szeged, 1993. 33–43.
- SZŐKE 1996a Szőke, Béla Miklós: Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla. In: Szőke, B.M. (Hrsg.): *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, SW-Ungarn*. Antaeus, 23 [1996] 61–146.
- SZŐKE 1996b Szőke, Béla Miklós: Plaga orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban) in: Veszprémy, L. (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996. 11–44.
- TÓTH 1974a Tóth, Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis. *Acta Archaeologica Hungarica*, 26 (1974) 269–275.
- TÓTH 1974b Tóth, Endre: Kora bizánci kőfaragvány Felsődörgicséről. *Folia Archaeologica*, 25 (1974) 161–177.
- TÓTH 1977 Tóth, Endre: Frühbyzantinisches Lampenhängeglied aus Brigetio. *Folia Archaeologica*, 27 (1977) 143–156.
- TÓTH 1978 Tóth, Endre: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely. *Folia Archaeologica*, 29 (1978) 151–182.
- TÓTH 1980 Tóth, Endre: Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5. und 6. Jahrhundert. in: H. Wolfram – F. Daim (hrsg.): *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Wien, 1980. 93–100.
- TÓTH 1985 Tóth, Endre: Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jahrhunderts in Pannonien. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14 (1985) 121–136.
- TÓTH 1987 Tóth, Endre: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). in: B. Hänsel (hrsg.): *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Südosteuropa Jahrbuch Bd. 17. Berlin, 1987. 251–264.

- TÓTH 1987–88 Tóth, Endre: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. *Archaeológiai Értesítő*, 114–115 (1987–1988) 22–61.
- TÓTH 1991 Tóth, Endre: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 36 (1991) 101–107.
- TÓTH 1995 Tóth, Endre: Ókeresztény ládikaveretek Ságvárról. *Folia Archaeologica*, 44 (1995) 107–148.
- TÓTH M. 1988 Tóth, Melinda: A művészet Szent István korában. in: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz F.–Kardos J. Budapest, 1988. 113–132.
- TÓTH S. 1974 Tóth, Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés-építészettudomány*, 5 (1974) 617–630.
- TÓTH S. 1990 Tóth, Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2 (1990) 147–187.
- TÓTH S. 1994 Tóth, Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez (54–71.) és A székesfehérvári szarkofág és köre (82–115.) in: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest, 1994.
- VÁCZY 1938 Váczy, Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938. 215–265.
- VÁCZY 1974 Váczy, Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok*, 108 (1974) 1041–1061.
- VÉKONY 1986 Vékony, Gábor: A Karoling birodalom „délkeleti” határvédelme kérdéséhez. *Komárom megyei Múzeumok Közleményei*, 2 (1986) 43–75.
- VÉKONY 1997 Vékony, Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. *Életünk, (Szombathely) 1997/10*. 1145–1170, 1997/11–12. 1317–1340.
- VERBEEK 1950 Verbeek, Albert: Die Außenkrypta. Werden einer Bauform des frühen Mittelalters. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 13 (1950) 7–38.
- VERZONE 1942 Verzone, Paolo: *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale*. Milano, 1942.
- VORROMANISCHE KIRCHENBAUTEN I–II Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Hrsg. Von Zentralinstitut für Kunstgeschichte, bearbeitet von Oswald, Friedrich – Schaefer, Leo – Semmhauser, Hans Rudolf, Bd. I. München, 1966–1971; Bd. II. (Nachtragsband), München, 1991.
- WALLRATH 1950 Wallrath, Rolf: Zur Bedeutung der mittelalterlichen Krypta (Chorumgang und Marienkapelle) Beiträge zur Kunst des Mittelalters. *Vorträge der ersten Deutschen Kunsthistorikertagung auf Schloß Brühl 1948*. Berlin, 1950. 54–69.
- WAMERS 1994 Wamers, Egon: Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz. Mainz, 1994.
- WEIGERT 1936 Weigert, Hans: Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 5 (1936) 7–46.
- WERNER 1966 Werner, Joachim: Zum Cundpald-Kelch von Petőháza. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 13 (1966) 265–278.
- WESENBERG 1949 Wesenberg, Rudolf: Wino von Helmarshausen und das kreuzförmige Oktogon. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 12 (1949) 30–40.
- WOLFRAM 1979 Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz, 1979.

- WOLFRAM 1987 Wolfram, Herwig: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien–Berlin, 1987.
- WOLFRAM 1995 Wolfram, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Wien–München, 1995.
- ZINK 1992 Zink, Jochen: Neue Forschungen zur Baugeschichte von St. Emmeram und St. Rupert. In: St. Emmeram in Regensburg. Geschichte–Kunst–Denkmalpflege. Beiträge des Regensburger Herbstsymposiums von 15.–24. November 1991. Thurn und Taxis-Studien 18. Kallmünz, 1992. 117–162.

Jelen dolgozat elkészítéséhez jelentős segítséget kaptam az *Alexander von Humboldt-alapítványtól*, amelynek ösztöndíjasaként 1997-ban több hónapon át dolgozhattam München szakkönyvtárában.

Zusammenfassung

DENKMÄLER DES FRÜHEN MITTELALTERS IN TRANSDANUBIEN

In der vorliegenden Abhandlung werden vom Autor die folgenden Probleme und Denkmäler des frühen Mittelalters archäologisch und kunsthistorisch untersucht:

Die Frage der Kontinuität der spätrömischen Bevölkerung *Romani* im 6.-7. Jahrhundert und der christlichen Baudenkmäler dieser Zeit, ferner der Beziehung der nomadischen Awaren mit den weiterlebenden *Romani* (sog. Keszthely-Kultur).

Der Cundpald-Kelch aus der frühen Karolingerzeit in Pannonien, die Diskussion über seine stilistischen Beziehungen, kunsthistorische Einordnung und Datierung, ferner historische Auswertung (die Frage des Sitzes des Chorbischofs Theoderik)

Die Grafschaft Priwinas und Kozels und das Zentrum in Mosaburg/Zalavár.

Die Befestigungsanlagen und die innere Gliederung der *civitas*.

Die Kirche auf der Zeichnung des G. Turco von 1569 auf Zalavár-Burginsel, die Frage der Lokalisierung und des Patroziniums (Maria-Kirche in der Karolingerzeit und Hadrian-Kirche in der Árpádenzeit).

Die sog. Wallfahrtskirche mit Ringkrypta (?) von Zalavár-Burginsel aus den Ausgrabungen von Á. Cs. Sós in den 80er Jahren. Das Problem der Bauphasen, Bestimmung des Auftraggebers und des Patroziniums (Hadrian-Kirche in der Karolingerzeit)

Die Kirche von Zalavár-Récéskút, nach den Ausgrabungen von A. Radnóti und Á. Cs. Sós. Die Frage der Bauphasen und der Datierung, das Problem der sog. Holzkirchen und des „Baugerüsts“, ferner der Funktion der Kirche (Taufkirche oder Eigenkirche) und des Patroziniums (Hl. Johannes der Täufer in der Karolingerzeit und Hadrian-Kirche in der Árpádenzeit, bzw. eine unbekanntere Titelheilige in beiden Zeitaltern).

Die Kirche von Zalaszabar-Borjúállás-Insel, die von R. Müller in den 80er Jahren freigelegt wurde. Sie ist eine Eigenkirche aus Holz in einem Adelshof einer Familie aus der Hofhaltung Kozels, ihr Patrozinium kann aber aufgrund der *Conversio* nicht näher bestimmt werden.

Die Steinplastik von Zalavár. Die Frage der Datierung, Ergebnisse der Diskussion zwischen S. Tóth und Th. Von Bogayay.

Veszprémy László

SZENT ADALBERT ÉS MAGYARORSZÁG

Historiográfiai áttekintés

Szt. Adalbert magyarországi történeti szerepének problémája elsősorban historiográfiai kérdés. Elsősorban azért, mert kortárs feljegyzések magyarországi működéséről, követek küldésére és látogatására tett igen általános megjegyzésektől eltekintve nem maradtak fenn, sem legendáiban¹ sem a magyarországi Szt. István-legendák koránál régibb történeti forrásokban. Így a kérdés vizsgálatánál nem szorítkozhatunk csak a XIX–XX. századi történeti kutatások eredményeire, hiszen azok a középkori történeti megközelítések által kijelölt nyomon haladtak, s új szempontokat alig-alig tudtak a kérdés vizsgálatához hozzátenni.

Szt. Adalbert a középkori magyarországi historiográfiában

A középkori Magyarország egyetlen fennmaradt Annales-e a kezdetektől az országos eseményeket 1187-ig, helyi kiegészítésekkel 1203-ig követi nyomon. Jellemző módon a 997. esztendőben Adalbert püspök mártírhalálával kezdődik, s csak második évszáma 998-ban Szt. István apja, Géza fejedelem halála. Az évszám egyébként is ismeretes volt a hazai hagyományban, mivel Szt. István XI. század végi Nagyobb legendája már tartalmazta (5. fej.).

Adalbert neve ezen kívül, s kétségtelenül ez a fontosabb, Szt. István megkeresztelkedésével kapcsolatban fordul elő. A már említett Nagyobb legenda szerint Gézának egy látomásban jósolják meg Szt. Adalbert cseh főpap hozzá való érkezését, azért hogy őt megtérítse (4. fej.), noha korábban (2. fej.) Géza és udvara (*ipse cum familiaribus suis*) már megkeresztelkedik. A jövendölésnek megfelelően Géza fiát Istvánt a legenda szerint (5. fej.) „Isten kedveltje, Adalbert püspök, hite őszinteségért a keresztség fehér ruhájába öltöztette és lelki gyámola lett.” (*Hunc Deo dilectius Adalbertus episcopus crismali baptismate secundum credulitatis sue veritatem intinxit et susceptor eius fuit.*) A mondatot azért idézzük latinul, mert a mai napig ennek értelmezése az Adalbert-problémakör kulcsmondata. Egyúttal, s ez nem kevésbé fontos, hogy a még megkeresztetlen magyarok, „*congregatio gentis indomite*” megtérnek és megkeresztelkednek „*convertuntur et baptizantur*” és számtalan helyen templomokat alapítanak „*statuuntur ecclesie*”.

A fenti idézetek alapján Adalbert történetiségéhez és Gézához valamint Szt. Istvánhoz fűződő kapcsolata megkérdőjelezhetetlen volt Magyaror-

szágon². Legendái a fenti idézetekkel együtt a liturgiai olvasmányok részévé váltak, s minden latinul tudó klerikus kívülről tudta azokat. Ezt még hangsúlyosabbá tette, hogy Adalbert az első magyar érseki egyház, az esztergomi patronusává, majd társpatronusává vált és mindmáig az. Valószínű, hogy miként ma pl. Érszegi Géza gondolja, először csak Adalbert volt Esztergom védőszentje, majd a király élete vége felé lett Szűz Máriával közös a patrocinium³, amit István egyéb alapításaiból leszűrhető tanulságok támogatnak.⁴ Más vélemény – pl. Horváth István – szerint az esztergomi Mária-patrocinium Szt. István utáni (1156: Mária-oltár felszentelése, 1397 *canonica visitatio*-ban a kettős patrocinium első említése).⁵ Erekyei korán kerülhettek ide, még ha először arról az 1553. évi leltárból értesülünk Adalbert egy koponyacsontjáról és egy kardarabkájáról.⁶ Kultusza folyamatos maradt Esztergomban, de nyilván az egész püspöki egyháztartományban, illetve az egész országban az esztergomi érsek alá tartozó apátságok, világi és szerzetesrendi prépostságok, városi plébániák, Erdélyben a brassói és szebeni decanatus 14 ill. 24 plébániája megkülönböztetett figyelmet szenteltek neki. Az esztergomi egyházmegyei zsinatok szinodális könyvei – legkorábbiak a XV. századból maradtak fenn, s egyik forrása 1387–1402 között keletkezett – ünneplajstromában kiemelt hely jut Adalbertnek (*festum gloriosi pontificis et martyris sancti Adalberti patroni nostri Strigoniensis ecclesie*), s magukat a zsinatokat is ünnepnapja körül tartották meg.⁷ A szintén korai megszervezésű győri püspöki székesegyház közelében, jellemző nevű Királyföldjén egy társaskáptalan védőszentje, káptalanjának prépostja tagja a győri székeskáptalannak. E káptalan régiségét – feltehetően 1000 körüli Adalbert-névadást – mutatja, hogy temetőjében áll a vidék legkorábbi egyháza, a jellegzetes nevű Szent Ábrahám kápolna.⁸

A III. Béla uralkodása alatt épített esztergomi Adalbert székesegyház nyugati oldalán található díszkapuján, a hazai középkori művészet egyik remekművén is helyet foglalt, s emlékeztette történeti szerepére az arra járókat.⁹ A timpanon az ország Máriának való felajánlását mutatja, a *regnum* és *sacerdotium* kettősségének értelmezésével. Ebben az előbbit István, az utóbbit Adalbert testesíti meg. Adalbertet Mária sententiája említi „*Suscipio servanda tuis, si jura sacrorum summat Adalbertus sicut petis*”. Adalbert válasza: „*Annuo virgo tuis jussis, ac exequar ut vis*”¹⁰. Ugyanakkor utalni kell arra, hogy sajátos magyar ikonográfiája nem alakult ki, saját attribútuma nincsen, egyházi ábrázolásai kisszámúak, amik tisztelete korlátaira utalnak; Istvánhoz és Lászlóhoz hasonlítható tisztelete soha nem bontakozott ki az országban.

A magyar historiográfia régi problémája, hogy a magyar királyok Béla neve összefügg-e Adalbert nevével. Adalbert neve azonban csak egy korai idézőpecsét feliratán – „*sigillum Adalberti regis*” –, illetve két, XIII. század elején interpolált oklevélben fordul elő. A kutatók véleménye mindenesetre megoszlik arról, hogy I. II. és III. Béla királyok közül melyik használta

elsőként, azaz azonosította utólag a szláv eredetű (Beloslav) Béla és az Adalbert neveket. Felmerülhet annak lehetősége, hogy a kereszteshadjáratra készülő III. Béla készítette, mivel a pecséten egy kereszt „Agnus Dei” ábrázolás látható. Ilyen, ill. ehhez hasonló –szarvas?, szarvval ellátott húsvéti bárány?– előfordul az esztergomi Porta speciosa egyik előkerült töredékén, vagy éppen a ténylegesen kereszteshadjáratot vezető II. András pénzein, ill. a Johannita lovagrend időben későbbi pecsétjein.¹¹ Esetleg a II. Andrással ifjabb királyként szembenálló IV. Béla hercegi éve is szóba jöhetnek.¹² Az ábrázolás általános, elterjedt volta azonban óvatosságra int a magyarázatok értékelésekor.

Az Adalbert történetiségével kapcsolatos problémák tulajdonképpen a magyarországi keresztény térítés kezdeteinek homályosságával, forrászegény voltával kapcsolatosak. Bizánci illetve német földi források egyértelműen bizonyítják a magyarországi térítések Szt. István előtti kezdeteit. Különösen fontos lehetett st. galleni Bruno magyarországi jelenléte,¹³ akiről valószínűsítik, hogy a fejedelmi udvarban működött, és a fejedelmi család térítője lehetett. A középkori magyarországi historiográfiában azonban mindennek semmi nyoma sem maradt. Egyértelműen azért, mert a Szt. István-legendákban is bemutatott kép, Szt. István mint a magyarok első királya, a nép megtérítője és egyházszervezője elhomályosított és feledésbe kényszerített minden ettől eltérő, korábbi hagyományt. Adalbert a magyarországi hagyományban soha nem „apostolus”, ami Szt. Istvánnak fenntartott cím.¹⁴ A király legendája szemléletesen fogalmazta meg Gézáról, akinek egy égi jelenés hozta tudomására, hogy mivel kezei vérrel szennyezettek, a magyarországi térítést fia, István fogja befejezni. A magyar krónikás szövegek a legendát követték, s szintén Adalbertet nevezték meg István keresztelőjének. Ezt a középkorban, egészen a legújabb korig határozottan úgy értékelték, hogy Adalbert a magyarok első királyának keresztelője, s a legenda szavainak megfelelően a nép térítője is. Álljon itt csak egy példa, az 1255–1275 között keletkezett domonkos sermónarium negyedik Szt. István beszédéből: „*baptismi, in quo adhuc puer accepit habitum fidei ministerio Sancti Adalberti, cui honor a nobis debetur, quia fuit nostre conversionis primus propagator.*”¹⁵ Hasonló szellemű a középkor népszerű, nyomtatásban is terjedő sermónariumai közé tartozó Laskai Osvát-mű, benne Adalbert-sermója (35.)¹⁶. A Legenda aurea magyar vonatkozású hiányait pótolva először 1486 körül jelent meg a „*Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica historia non contente*”, első helyen Adalbert mint „*patronus huius regni*” – e címet rajta kívül csak István kapja meg legendájával.¹⁷

A Szt. István-kép hazai tudatos kialakításának motívumai mára jól ismertek. A XI. században mind a német-római császárok, mind a pápaság hűbéri igényekkel lépett fel Magyarországgal szemben, a német-magyar fegyveres harcok egészen 1108-ig elhúzódtak. Ebben a feszült politikai környezetben a történeti és hagiografikus források minden olyan szavának

súlya lett, ami a hazai térítés és egyházszervezés külföldi, pápai vagy német részvétellel való megtörténte, illetve a magyarok pogányságára, fokozatos megtérésükre utalt volna. A Szt. István születését és megkeresztelkedését megelőző égi jelenés nem egyszerűen csak a legendák gyakori toposza, hanem egyúttal azt a célt is szolgálta, hogy a magyarok keresztény hitre téréséből minden földi tényezőt kikapcsoljon, s azt közvetlenül az égiekhez kapcsolja.

A magyar udvari írástudók működése sikeres volt, a gregorianus szellemű pápai udvarral Szt. István legendáját sikerült elfogadtatni, amiben többek között ilyen sorokat lehetett olvasni, a pápa szájába adva: „Én apostoli vagyok, ő – ti. ISTVÁN – méltán Krisztus apostola, ha Krisztus annyi népet térített meg általa”. Még ha III. Incének sok is volt István hatalmának „mindkét törvény” alapján való igazolása, és e szavakat kihagyta a legendából, a későbbiekben a pápai oklevelek vonatkozó passzusai a Rómába küldött és ott megőrzött Szt. István-legendát követték, abból idéztek.¹⁸ A német és pápai igények a későbbi századokban is felbukkantak. Így például Szt. Henrik császár legendái a császárnak illetve testvérének Gizellának, István feleségének tulajdonították, Szt. Istvánt mellőzve, a magyarok megtérését – először a XI.sz. közepén, Wipo és Herimannus Augiensis munkáiban. A pápák pedig még a XIII. század végén is felemlgették, hogy István állítólagosan Szt. Péternek, azaz Rómának ajánlotta fel országát.¹⁹ Bogyay ugyanakkor nem tekinti tudatos amnéziának a magyarországi keresztényterítést övező szinte teljes hallgatást a magyar forrásokban. Ezt az utóbbi évtizedekben Gerics Józsefnek sikerült bizonyítani, és rekonstruálni egy kiélezett ideológiai csatát a magyar állami és egyházi szuverenitás védelmében XI. századi forrásokban.

Miután sikerült a magyarországi térítés valós történeti körülményeit teljesen kiiktatni az elbeszélő forrásokból, az írástudók felismerték a megtérés leírásának hiányait. Amint tudjuk, a legtöbb országban megörökítették az első keresztény uralkodó megtérítésének a helyét, idejét, a térítő személyét, esetleg keresztapját. Ezek a magyar hagyományban mind elhomályosultak, s ennek pótlására, talán a XIII. században a krónikában rekonstruálták István megkeresztelkedését (38.fej.), s egy itáliai származású családból, egy magyarországi helynévből képzett nevű keresztapát is kreáltak.²⁰ Az évszámok rekonstruálására azonban már nem került sor, így Szt. István születésének, keresztelkedésének, ill. Gizellával való házasságának időpontját csak találgatni tudjuk. Ezeknek az évszámoknak, ha ismernénk azokat, fontos szerep juthatna az Adalbert magyarországi tartózkodására vonatkozó találgatásokban.

Érthető, hogy Adalbert a középkorban sajátosan magyarországi szentté vált. A magyarországi szentek közül Gellérttel, a mártírhalált halt csanádi püspökkel mutatta a legtöbb rokonságot. Lehet, hogy már 1083-ban, a szentté avatás évében ösztönző szerepet játszhatott Adalbert²¹, de pl. a késő középkorban a liturgikus szövegekben Adalbert imádságait használ-

ják fel Gellért ünnepeihez, felcserélve a két nevet.²² Adalbert önálló liturgikus tisztelete is töretlen, a legkorábbi 1100 körüli ún. Szt. Margit sacramentariumban (Esztergomi egyházmegye, ma Zágráb, MR 126.) Adalbertet és Györgyöt még egy napon ünnepelték, de a fogadalmi misék között már szerepel, István, Imre, Gellért társaságában. A középkori magyarországi egyházi kalendáriumban nem maradt meg Györggyel egy napon, hanem megelőzte őt (ápr. 23.), mellette november 6. vált szokásos ünnepnapjává.²³ A magyar zarándokok által is kedvelt kölni Szt. Makkabeusok templomának Szt. Katalin kápolnájában valószínűleg már a XIV. században megvoltak a magyar szent királyok ereklyéi és szobrai, valamint Alamizsnás Szt. Jánosé és Adalberté. Ez utóbbi feliratát 1587-ben így jegyezték le: „*Sanctus Adalbertus septem qui corruit hastis. Inclytus Hungariae primas verusque patronus.*”²⁴ A magyarországi tradícióban is hasonló figyelmet érdemel: Nagyszombati Márton 1522-ben Bécsben megjelent *Opusculum ad regni Hungariae proceres*-ben a magyar szenteket a szentkirályok mellett Adalbert és Gellért reprezentálja.²⁵ Adalbert tiszteletének az utóéletével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy noha népi tisztelete nem alakult ki, Esztergomhoz, azaz az érsekséghez való szoros kapcsolódása a török elől Nagyszombatra menekült székeskáptalan, majd az ottani iskolaszervezésnek, a nagyszombati kollégium Adalbert-patrocíniumának köszönhetően meglepően élő maradt. Pázmány a szegény diákoknak létrehozta a lakást és ételmezt nyújtó „Bursa S. Adalberti”-t.²⁶ Ezt részben a XVII. századi nyomtatványok ábrázolásai, pl. Pázmány „Kalauz” művének címlapja bizonyítja, ill. az iskolai színjátásban való jelenléte. Mindezek eredményeként tisztelete a szűkebb liturgikus kultusznál szélesebb körben volt ismert, mint például cseh földön.²⁷

Kiemelt magyarországi tisztelete Magyarország határain kívül sem maradt rejtve. Az ún. Canaparius-féle változat Szt. István legendájára hivatkozva tulajdonítja neki a magyarok megtérítését.²⁸ A XII. sz. utolsó harmadában íródott ún. *Tempore illo* legendája már hasznosítja ezeket az adatokat. Úgy ír róla mint a magyarok apostoláról, s tudni véli, hogy a magyarok városában álló bálványokat égetett el.²⁹ A Pulkavai Krónika, amelynek első szerkesztése a XIV. sz. második feléből származik, további magyar információkat közöl. Brevnovi hagyományok alapján véli tudni, hogy Anastasius, az ottani apát esztergomi érsek lett. Néhány évvel későbbi második szerkesztése pedig már megemlíti, hogy Szt. István kereszttelője Adalbert volt.³⁰ E külföldi hagyomány tükröződött vissza a XIII. sz. elejei Magyar–Lengyel krónikában (7. fej.), ahol – a magyar szóhasználatától eltérve – magyarok és lengyelek apostolának nevezik, s hangsúlyozza, hogy az esztergomi székesegyház patrónusa lett.³¹ A külföldi források, mindenekelőtt a világkrónikáknak a magyar legendákon alapuló információt tették ismertté, mint pl. Martinus Polonus (Oppaviensis).³²

Ennek köszönhető, hogy a magyar történet legszínvonalasabb, igaz már humanista összegzője, Antonio Bonfini terjedelmes bekezdéseket szentel Adalbertnek.³³ Ebben olyan legendát használ forrásként, amely pontosan

nem egyezik egyik ismert Adalbert-vitával sem, sőt azt további forrásokkal, pl. Cosmas Pragensis adataival, valamint csodáival is kibővítette. A magyar történészek máig tartó dilemmája, hogy a keresztény térítés meddig jutott Géza alatt, s abban mennyi volt fia, István része, már Bonfini foglalkoztatja. Bonfininél, miként a XV. századi történétírók jó részénél, a hitbeli elsőség határozottan Gézát illeti meg. Géza elsőségének hagyománya az 1397. évi esztergomi *canonica visitatio*-ban is tetten érhető, ahol már az esztergomi vár és egyház alapítását neki tulajdonítják³⁴. Ebben szerepet játszhatott, hogy az esztergomi egyház hazai elsőségét, ősiségét bizonyítsák.

Az Adalberttel kapcsolatos historiográfiai probléma jórészt kronológiai természetű volt, ti. a halála előtt a magyar udvarban járt Adalbert kit is keresztelt meg Magyarországon? A XIII. sz. végén, (1280-as évek) Kézai Simon krónikája szerint Géza fejedelmet és udvarát keresztelte meg Adalbert, amit a szintén XV. századi humanista Pietro Ransano is követ.³⁵ A kései krónikák *expressis verbis* kimondják, amit a Szt. István legenda csak sugall, hogy a látomás révén Adalbertet – nem földi hatalmak – hanem maga az Úr küldte az országba, (így Ransanus, Unrest, Bonfini). Bonfini (2.1.15) Adalbert Géza udvarában tett látogatását elnyújtja és a fent említett részletekkel gazdagítja, s szintén összekapcsolja a Gézánál tett látogatást István megkeresztelésével. Éppen kronológiai szempontok miatt Géza már Adalbert érkezése előtt megveti a hit alapjait, anélkül, hogy megtudnánk, ki is keresztelte. Homályos utalás olvasható csak arról, hogy a pannóniai hit Nagy Károly uralkodása alatt vette kezdetét, s a határ menti germánok hintették el a hit morzsáit a velük szomszédos magyarok körében. E magyarok fohászkodása eredményeként „érkezett” a pogánysággal szakító Géza fejedelem. Adalbert így Szt. István nevelésében (vö. legenda *susceptor* szavát, Gellért legenda: *erudivit*, a Nagyobb legendában István keresztelése után valóban tanulmányaira utaló mondatok következnek, anélkül hogy azok Adalbertre vonatkoznának) jutott szerephez, majd Géza halála után távozik el az országból, hogy küldetését tovább folytassa.

Szt. Adalbert a legújabb kori hazai historiográfiában

Az Adalbert-kérdést sokáig a középkori hagyomány tekintélye határozta meg. Bizonyos ingadozás csak abban volt megfigyelhető, hogy Adalbert Gézát és Istvánt együtt, vagy csak Istvánt keresztelte meg, illetve a Querfurti Bruno-legenda szavainak értelmezésében, hogy azok egy vagy több (*nunc...nunc*) magyarországi látogatásra vonatkoznak-e.³⁶ Ezt a szintetizáló álláspontot tette magáévá a kora újkori liturgikus olvasmányok gyűjteménye, a *Breviarium Romanum* (1814) szerint Adalbert először Gézát udvarával, majd Istvánt keresztelte meg.³⁷

Fordulatot a magyar honfoglalás millenniumára megjelentetett máig használatos Magyarország-történet Marczali Henrik által írott fejezete ho-

zott (1895). Megállapítása szerint Adalbert egyszer, 994 körül járt Magyarországon, anélkül, hogy különösebb eredményt ért volna el. Szt. István általa történő megkeresztelése pedig a középkori krónikások kombinációja.³⁸ A magyar középkori történetképet máig meghatározó Pauler Gyula osztotta a Marczali által vázolt képet (1900), noha nem fogalmaz olyan radikálisan, nem emleget „negatív eredményt”, mint Marczali. Ugyanakkor a St. Galleni necrologium szövegét, hogy ti. Bruno keresztelte meg Gézát és háza népét 975-ben, beépíti művébe, amit magával az István névvel is bizonyítottnak lát. Utal arra, hogy a passauai egyház védőszentje nevét adták a magyar fejedelemnek. Ehhez hozzátehetjük, hogy a korai esztergomi fejedelmi kápolnának, miként az egyik győri plébániatemplomnak is István-protomártír patrocíniuma volt.

A katolikus történetírás egy vonulata azonnal elfogadta az új eredményeket, de természetesen felmutatva Adalbert tevékenységének valami pozitívumát. Galla Ferenc (1931) szerint ez Szt. István Adalbert általi bérmálásában, Adalbert varázslatos egyéniségének hatásában az ifjú királyra, Adalbert tanítványainak, általában a szent köréhez tartozóknak Magyarországra jövetelében s itteni egyházszerző szerepükben ragadható meg.³⁹ A katolikus történetírók egyes tagjai megpróbálkoztak Adalbert hagyományos szerepének a védelmével, mint pl. Karácsonyi János (1904), újabb forrásokat és érveket azonban – természetesen – nem tudtak felsorakoztatni.⁴⁰ A még ma is a legelterjedtebb magyar történet szerzője, Hóman Bálint szintén Adalbert magyarországi szerepének csekélységére utalt, de ezt ellensúlyozandó, a bérmálás mellett elsőként vetette fel, hogy Adalbertnek szerepe volt a későbbi II. Henrik testvére Gizella és István közötti házasság előkészítésében, amire még István trónralépte, 997 előtt sor került.⁴¹

Az utóbbi évtizedek kutatását a Münchenben élt, nemrégén elhunyt Bogyay Tamás munkái reprezentálják (s akit e referátum tartása is a leginkább megilletett volna). Nagy érdeme, hogy megismertette a magyarországi kutatókat az általuk mind a mai napig alig-alig használt külföldi munkákkal, így Rudolf Holinka és František Dvorník munkáival, s egyúttal Adalbert magyarországi szerepét eltúlzó véleményüket – a magyar kutatás szerint – jogos kritikával illette. Az ő véleménye is úgy összegezhető, hogy noha Adalbert a 980-as évektől kapcsolatban állhatott Géza udvarával, közvetlen befolyása a hazai térítésre igen csekély volt. Szerepe István bérmálására, István jellemének alakítására, a házasság előkészítésére korlátozódott, s tanítványai révén fejtette ki igazi hatását. A lényegyet illetően nem térnek el a fenti képtől a legújabb hazai történeti összefoglalások (Györffy György), egyháztörténeti szintézisek (Szántó Konrád) és magyar történeti kronológiák (Érszegi Géza).

Ezt támogatják a Szt. István születési évére vonatkozó találgatások. A 967. évet általában túl korainak tartják (Kézai-krónika), s inkább a 969 (Krónikaszerkesztés) és 975 (lengyel források) évszámok közül választanak, s azt 970 körülre helyezik. Ennek tükrében bizony, Szt. István megkeresz-

teléséhez a feltételezett 995. évszám túl kései, s annak korábban kellett megtörténni. Mindenesetre István már életben lehetett akkor, amikor a források szerint Bruno 975-ben Géza udvarában keresztelt. Megjegyezzük, tudjuk, hogy István nagyapját, Sarolt apját Gyulát 953-ban keresztelték meg, s így a családban a század végére a megkeresztelkedésnek évtizedes hagyományai lehettek, ami ismét a korai keresztelkedést valószínűsíti.

A részleteket illetően vitatottak a hazai egyházszervezés első hivatalt viselőinek személyei. Adalbert köréből biztosan tudunk arról, hogy Radla Magyarországon járt, s Querfurti Bruno még 1005 körül (1004, 1007) is itt találta, azonban ilyen néven nem szerepel nálunk. Kérdés, azonosítható-e a későbbi Gellért legenda egy hasonló hangzású – Rasina – nevével. Felteszik továbbá, hogy mind Brevnovból, mind a meseritzi kolostorból érkezhettek, menekülhetek ide szerzetesek, akik szükségképpen gondját viselhetnék Adalbert tiszteletének. Ez teljes mértékben valószínű lenne, Magyarország egészen az 1040-es évek trónviszályáig, majd a század közepének pogány lázadásaiig a királyi udvar hihetetlen hatalmi koncentrációja révén biztonságos, konszolidálódó, az egyháziak számára a hittérítés szempontjából gyors sikerrel kecsegtető területnek számíthatott. A kétségek azonban éppen a két monostor 1000 előtti alapításával és működésével kapcsolatosak.⁴² E hatásra talán megint a patrocíniumok között találnak érveket, ugyanis ismert Esztergomból egy Szt. Vitus-patrocínium, amiről először egy 1284. évi oklevélből értesülünk⁴³. A már említett Győr közelében is állt egy Vitus-templom.⁴⁴ Elek és Bonifác hazai tiszteletét is kapcsolatba hozzák Adalbert körével, korai liturgikus tiszteletük mellett Esztergomban pl. 1230-ból értesülünk egy kápolnájáról.⁴⁵

Nem tudjuk bizonyosan első püspökeink és érsekeink neveit. Annyi bizonyos, hogy Pannonhalma első apátja – szemben Györffy Gy. nézetével – a Koppány elleni harc idején, 997-ben Anastasius volt.⁴⁶ Az 1001/1002-re datált, későbbi interpolációkkal terhes pannonhalmi oklevélben esztergomi érsekként pedig Dominicus szerepel, ugyanezen oklevél függelékében pedig, nyilván egy későbbi esztergomi érsek nevét őrizve meg, Sebastianus. E nevek hitelét erősíti, hogy Sebastianust a Hartvik-legenda első érsekként említi, akit vaksága alatt Asztrik helyettesített. Tekintettel arra, hogy Radla néven a magyarországi forrásokban senki sem fordul elő, azonosították Sebestyén érsekkel (pl. Györffy György). E nevek történetiségét tovább erősíti, hogy egy Anastasius 1007-ben a frankfurti zsinaton a magyarok érsekeként, azaz esztergomi érsekként szerepel, 1012 jún.6-án pedig egy Asztrik szerepel Bambergben a magyarok érsekeként, oltárt szentelve fel. Az 1030 körül Esztergomban járó, s ott Szt. Emmerám tiszteletére antiphonákat szerző Arnoldus, regensburgi szerzetes ismét egy Anastasiust nevezi meg esztergomi érsekként. Ez támogatni látszik az 1100 körüli legendaszerző, Hartvik véleményét, aki Asztrikot Anasztáz érsekkel tekinti azonosnak, a két nevet variánsnak tartva. Ekkor még rendelkezésére állhatott az első érsekek listája, s talán az egymás után

előforduló azonos nevek hatása alatt jutott erre a következtetésre. Meglehet azonban, hogy Asztrik és Anastasius nem azonos, s akár két Anastasius nevű egyházi személlyel kell közel egyidőben számolnunk, esetleg ugyanaz megszakítva viselte a tisztséget. Végeredményében ebből még mindig nem egyértelmű, hogy Anastasius (997–1001 között bizonyosan) pannonhalmi apát azonos-e a későbbi érsekkel, akinek utolsó említése így az 1030 körüli évekre esik.

Bizonytalan, hogy a szlávok Szűz Mária monostorának apátjaként 1001. ápr. 4.-én említett Anastasiusnak van-e bármi köze Magyarországhoz. Őt Györffy azonosnak véli a későbbi magyarországi Anastasius-szal. Csóka J. Lajost követve Bogyay T. ezzel szemben nem tekinti azonosnak Asztrikot és Anasztázt, s Anasztázban a brevnovi apátot látja, Asztrikban pedig a meseritzi -t. A kutatók egy része, köztük Váczy Péter a Szűz Mária monostor apátja és a pannonhalmi apát között nem lát kapcsolatot.⁴⁷

Hasonlóképpen nyitott kérdés, hogy Adalbert mikor ejtette útba, legalább egyszer, de akár többször is Magyarországot. Általános vélemény szerint ez futó látogatás formában, átutazóban Prága és Róma közötti útjain történhetett. A látogatás időzítése merő fikció, s inkább azért kerültek előtérbe a 990-es évek, leginkább 995, mivel a legendákban ennek említése Adalbert halálához közeli időpontot sugall. A legendák mai kiadói a margón igen határozottan datálják is, pl. Karwasińska 994 vége vagy 955. év elé⁴⁸ tette, s ezt a magyar udvarban tartózkodó Radla említése még inkább valószínűsíteni látszik. Pedig a látogatásnak ill. követek küldésének időben nincsen semmi köze egymáshoz, több évtized is eltelhetett az események között, így az időpontot egyértelműen meghatározni továbbra sem lehet. Meggondolandó Bogyay, majd nyomában Gabriel Adriányi vélekedése, miszerint prágai püspökké szentelése után folyamatosan kapcsolatban állhatott Magyarországgal, s erre –egy látogatást is beleértve – a legtöbb ideje valóban ekkor volt, miként A. Gieysztor is gondolja.⁴⁹ Ez esetben természetesen István megkeresztelését Adalbert a 990-es évek előtt is megtehetette, s ennek rendkívül hangsúlyosan csak az mond ellen, hogy legendái hallgatnak róla. Kiesnek a 988–992 közötti évek, majd kérdéses, hogy 992-ben milyen útvonalon éri el Prágát, ill. onnan 994-ben (esetleg 995 elején) merre távozik. Többen, így Hóman, Érszegi stb. is ekkorra, Rómába menet gondolnak magyarországi látogatására. Kérdéses, sőt igen valószínűtlen, hogy 996. évi németföldi távozása és mártírhalála közé – miként azt felvetették – beilleszthető-e egy magyarországi látogatás.⁵⁰

Összefoglalás

1. A középkori magyar krónikások adatok hiányában a XI. sz. második felében kénytelenek voltak az első szent királynak egy térítőt, keresztelőt találni, s ezt Adalbert prágai püspök személyében találták meg. Tehát

nem bérmlóra volt szükség, a latin terminus ilyen értelmezését A. Ange-
 nendt sem tartja egyértelműnek és meggyőzőnek, s maga a „*susceptor*” is a
 középkoriak számára elsősorban ‘keresztapá’-t jelentett. Amikor a magyar
 krónika kitalált egy újabb, fiktív keresztapát, oka talán az volt, hogy sze-
 gényesnek találta a meglévő feljegyzéseket⁵¹.

2. A XIX.–XX. sz. folyamán a St. Galleni necrologium ismertté vált for-
 rásszövege Brunóról, valamint Szt. István születési évére vonatkozó fejte-
 getések folytán a középkori hagyomány tarthatatlanná vált. Helyébe a
 bérmlás ill. az István házasságának előkészítésében betöltött szerepének,
 valamint Adalbert cseh és lengyel környezete tagjainak a korai magyar
 egyházszervezetben betöltött, nevekhez nehezen köthető, de valószínűsít-
 hető tényének hangsúlyozása lépett.

A jelenlegi magyar kutatás, legalábbis hipotézis szintjén, hajlandó tu-
 domásul venni Adalbert bérmló és házasságközvetítő szerepkörét. A mi
 véleményünk azonban a bérmlás és házasság előkészítésének elméletével
 kapcsolatban jóval szkeptikusabb. A Nagyobb legenda szavait egyszerűen
 nem lehet bérmlásként értelmezni, egyszerűen azért, mert a legendának
 Szt. István számára egy térítőre és keresztapára volt szüksége. Nem ke-
 vésbé problémás a scheyerni bencés apátsághoz köthető házasságközvetítő
 hagyomány.⁵² Tekintetbe véve Adalbert egyéniségét, s azt, hogy Bajoror-
 számban a középkori magyar térítéssel kapcsolatos hagyományok késeiak,
 részben Szt. Henrik és Gizella iránti tiszteletből és emlékezetből fakadtak,
 a házasságkötésben való részvételét szintén meg kell kérdőjeleznünk. Még
 annak ellenére is, hogy Adalbert Gizellával rokonságban állt, annak má-
 sodfokú unokatestvére volt.⁵³

3. Magyarországi látogatásának időpontjára egyetlen megbízható forrá-
 sunk sincs, az teljesen mértékben Adalbert itineráriumának a rekonstru-
 álásától függ. Nem zárjuk ki, hogy a 980-as évektől kezdve többször, kü-
 lönböző módon került kapcsolatba a magyar fejedelmi udvarral. Túl sok
 örömet persze nem lelhetett a hazai kereszténységben, amiről a Brunó-
 legenda keserű szavai hitelt érdemlően tanúskodnak, s amit érthető mó-
 don a magyarországi középkori források soha nem idéznek. Itt jártakor
 arra is rádöbbenhetett, hogy az első térítésekre már őt megelőzően sor
 került, ami ismét nem ösztönözhetette hosszabb magyar földi időzésre. Ha
 tényleg ő keresztelte volna meg a magyar trónörököst, legendái ezt nem
 mulasztották volna megemlíteni.

Szent Adalbertnek megválasztása az első magyar érsekség patrónusává
 tudatos választás, a elsősorban a császár⁵⁴, s csak másodsorban István
 valamint udvarának választása volt. Egy olyan, a császár és pápa által
 egyaránt tisztelt szentet választottak, akinek tekintélyéből – és miként
 akkor elvárták – égi közbenjárásából részesedett a magyar állam és egy-
 ház. Ezt persze annak is köszönhetette, hogy 1000 előtt az utolsó, s az összes
 közül bizonyosan a legnagyobb tekintélyű Magyarországon megfordult
 egyházi személyiség volt, akinek legnagyobb esélye volt arra, hogy jelen-

létének emléke fenn fog maradni. Adalbert a császári udvarhoz fűződő kapcsolata révén bizonyosan hatással volt III. Ottóra az új keresztény államokkal, Magyarországgal és Lengyelországgal kialakított különleges politikai, egyházpolitikai kapcsolatrendszerére. Ebben a vonatkozásban – még ha csak valószínűsíthető is e szerep – jelentőségét messze alábecsüli a mai magyar történetírás, s valószínűleg a hagyományos momentumok – bérmlás, házasságközvetítés stb. – helyett e hatásban kell Adalbert történeti szerepét megtalálnunk. E szerepét III. Ottó mindenesetre elismerte, s mindkét államban az ő ereklyéire, emlékére alapozta és hozta létre a független egyházi szervezetet, az érsekségeket. Életírásában érthető, hogy miért csak egy-két sor örökítette meg itteni látogatását, hiszen Magyarország nem nyújtott sokat Adalbert életéhez, megvalósítandó életszentségéhez. Éppen fordítva történt, Adalbert járult hozzá a hazai kereszténység későbbi alakulásához. Bármilyen kapcsolat is fűzte életében Adalbertet Magyarországhoz, halála után ereklyéi, tisztelete révén meghatározó szentjévé vált és a mai napig az is maradt a magyarországi kereszténységnek.

JEGYZETEK

¹ Az előadás eredetileg a Magdeburgi Adalbert-konferencián „Der heilige Adalbert – ein Vorläufer europäischer Integration” címen hangzott el 1998 április 7-én.

Querfurti Bruno a következőket írja: 16. fej.: „Non tacendum, quod iuxta positus Ungris nunc nuncios suos misit, nunc se ipsum obtulit; quibus et ab errore parum mutatis umbram christianitatis impressit.” „Nem hallgathatjuk el, hogy a szomszédos magyarokhoz volt, hogy követeit küldte, volt hogy maga ment hozzájuk, akikre azonban, mivel tévelygésükben keveset változtak, a kereszténységnek csak árnyékát nyomta.” 23. fej. „Miserat hiis diebus ad Ungarorum seniores magnum, inmo ad uxorem suam, que totum regnum manu tenuit viri, et que erant viri ipsa regebat, qua /var. quo/ duce erat christianitas cepta, sed intermiscetur cum paganismo polluta religio, et cepit esse deterior barbarismo languidus et trepidus christianismus. Ad quam tunc pervenientes illuc nuntios in hec verba epistolam misit...” Monumenta Poloniae Historica, S.N.vol.4.fasc.2. Warszawa,

1969. Ed. Hedvig KARWASINSKA. red. longior 19.o., red. brevior 61.

² Még ha adódott is olyan furcsa helyzet, amikor Adalbert imádságai a cseheket segítették a magyarokkal szemben, amint az 1260. évi kroissenburgi csata kapcsán olvashatunk Cosmas krónikájának folytatásában. Franz MACHILEK: Die Adalbertsverehrung in Böhmen im Mittelalter. in: Adalbert von Prag. Brückenbauer zwischen dem Osten und Westen Europas. Hg. Hans Hermann HENRIX. Baden-Baden, 1997. 174. Ezzel szemben Kadlubek krónikájában éppen arról ír az 1193. évnél, hogy a magyarok és lengyelek István és Adalbert szellemét követve kötöttek békét. Kazimierz SMIEGEL: Adalberts Grab in Gnesen-Zentrum der Integration Polens und Europas. in: Adalbert von Prag. i. m. 115–116.

³ Az ünnep Nagyboldogasszony-napja, vö. RADÓ P.: Libri liturgici. I. 23. jegyz.

⁴ ÉRSZEGI Géza: Ég és föld királynője, Mária. in: Scripta manent. Gerics József emlékkönyv. Bp. 1994. 38. Ezt különösen támogatja, hogy /Székes/fehérvárt teszi meg a királyi kultuszközpontnak, s annak pat-

- rónája csakis és egyedül Mária. A Mária-tisztelet német uralkodói párhuzamaira, különösen II. Henrik uralkodása alatt rámutat Ernst-Dieter HEHL: *Maria und das ottonisch-salische Königtum. Historisches Jahrbuch* 117, 1997. 271–310.
- ⁵ Az MR 89 győri benedictionale a XI.sz. végéről mindenesetre „domus sancti Adalberti”-ről ír. A kettőspatrocíniumra ld. 1397: „Fundavit sub vocabulo beate Marie virginis et Sancti Adalberti.” MES I. 34., majd legközelebb a katedrális 1453. évi felszentelésekor olvasunk erről. Szt. Adalbert oltárról először 1291-ben szerzünk tudomást. MES II. 294. HORVÁTH István et al.: *Magyarország régészeti topográfiája*. 5. Bp. 1979. Esztergomi és dorogi járás. 101–107. A *visitatio* kiadása KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio Capituli Strigoniensis anno 1397. Történelmi Tár* 1901. 71–106., 239–272. Vö. *Sub patrocinio Adalberti Sancti. Kiállítás Szt. Adalbert vértanúságának 1000. Évfordulóján.* Szerk. HEGEDŰS András – TÓTH Krisztina. Bp. 1997. No.16.
- ⁶ *Sub patrocinio...* im. No. 14–15. Az újabb antropológiai vizsgálatokba az esztergomi ereklyét nem vonták be. vö. Adalbert von Prag i. m. vonatkozó tanulmányával.
- ⁷ SOLYMOSI László: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma (Szt. Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál). in: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. TUSOR Péter. Bp. 1998. 88–95.
- ⁸ VÁCZY Péter: A város az ókor és a középkor fordulóján. in: *Győr. Várostörténeti tanulmányok.* Szerk. DÁVID Lajos et al. Győr, 1971. 63–65. Először 1138-ban említik, mint „*praepositura ecclesie collegiate S. Adalberti de Jaurina.*” BEDY Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 55.
- ⁹ *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk. MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre. Bp. 1994. 159–165. MAROSI Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jhs.* Bp. 1984. 84. Az esztergomi székeskáptalan kisebb pecsétnyomján pedig 1240 körül maradt fenn Szt. Adalbert ábrázolása. *Pannonia Regia*, i. m. 295. A későbbi évszázadok esztergomi érseki pecsétein is előfordul ábrázolása, pl. 121–1328, uo. 296.
- ¹⁰ MAROSI Ernő: Az esztergomi *Porta Speciosa* ikonográfiájához. in: *Eszmetörténeti tanulmányok.* Szerk. SZÉKELY György. Bp. 1984. 351.
- ¹¹ KUBINYI András: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). *Folia Archeologica* 35, 1984. 139–158., GYÖRFFY György a *Diplomata Hungariae Antiquissima* kötetben (vol. I. Bp. 1992. Nr. 46. „Adalberti invictissimi ducis” és Nr. 49: „domini Adalberti qui et Bela”) elfogadja a két oklevél vonatkozó részeit eredetinek, ill. egy megjelenés alatti (Borsa Iván emlékkönyv, Bp. 1998) írásában a pecsétet II. Béla korinak tartja. A Nr.46. oklevél interpolálásának idejére – 1228 előtti időszak – I. GYÖRFFY Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA II.o. Közl.* 3, 1953. 87. I. még BOGYAY Tamás: *Adalbert von Prag und die Ungarn – ein Problem der Quelleninterpretation.* *Ungarn-Jahrbuch*, 7, 1976. 10., KOVÁCS László: A kora Árpád-kori pénzverésről. Bp. 1997. 223–224.; HORVÁTH István: *Ein weiteres Fragment der Esztergomer Porta speciosa.* *Acta Archeologica*, 32, 1980. 345–347, 360. Az esetleges keresztes kapcsolatokra James ROSS SWEENEY: *Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században.* *Századok*, 118, 1984. 118., Ladislav VRTEL: *O symbolike niektorych rytierskych rádiv.* *Slovenská archivistika*, 29, 1994. 120–123. Gondolatmenetünkben az 1170 körüli „A.” siglájú Béla oklevelet éppen bizonytalansága (Adalbert vagy Alexios) miatt mellőzzük. A szarvast is értelmezik báránynak, mint tette LUSCHIN-EHENGREUTH, A.: *Wiener Münzwesen im Mittelalter.* Wien–Leipzig, 1913. 51., 40.kép. „Osterlamm mit Hirschgeweih”, II. Frigyes, 1230–1246. pénze. A Johanniták pecsétein 1221-től, ill. a XIII. század közepétől fordul elő, igaz nem túl sűrűn. E.J. KING: *The Seals of the Order of St. John of Jerusalem.* London, 1932. 12.,47. (Ebben Hunyadi Zsolt segítségét köszönöm meg.) A Béla-Adalbert azonosságot minden további nélkül elfogadja KLANICZAY Gábor: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. in: *Művelődéstörténeti ta-*

- nulmányok a magyar középkorról. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 17–18., valamint SZÉKELY György, kérdésünket tágabban és összefoglalóan tárgyaló tanulmánya: *Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales...L. Eötvös. Sectio Historica vol. 4. 58.* Érdekes megemlíteni, hogy Adalbert nevének legkorábbi hazai előfordulásai a Béla-Adalbert azonosításnak ellentmondani látszanak: 1271: Zenthadalberthfalwa, 1343: Zenthalberth. Idézi MEZŐ András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Bp. 1996. 49–50.
- ¹² Ezt KUBINYI András sem zárja ki. i. m. i. h.
- ¹³ Ademar de Chabannes (cc. 1035) Brunót említi téritőként, amit ettől független német forrás is megerősít.
- ¹⁴ A hazai korai liturgikus szövegekben ilyen nem szerepel. Félreérthető megfogalmazása SOMORJAI Ádám: *St. Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla), gemeinsamer Heiliger der Völker Ostmitteleuropas*. in: *Adalbert von Prag*. i. m. 210.
- ¹⁵ Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regni Ungarie. Ed. E. PETROVICH – P.L. TIMKOVICH. Bp. 1993. 222. István keresztelésének legszébb korai, 1343 előtti ábrázolása Vásári Miklós esztergomi érsek kódexében található (Padova, A,24). Ebben egy a keresztelőmedence fölé tartott ruhátlan gyereket látunk. Adalbert mellett Géza és Sárolt. Alatta a koronázás, ill. a pogány magyarok keresztelése. Leírására vö. *Sub patrocinio* i. m. A katalógus bevezetője szerint Adalbert 994–955-ben keresztelte és bérmálta Istvánt. A kéziratra l. *Művészet I. Lajos király korában. 1342–1382*. Szerk. MAROSI E. – TÓTH M. – VARGA L. Bp. 1982. 133.; *Magyarországi művészet 1300–1470.k. Bp. 1987. 207.*
- ¹⁶ Temesvári Pelbártnál („Cum autem esset puerulus nobilibus parentibus Bohemie ortus”), Vö. TARNAI Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik*. Bp. 1984. 182. A Legende-ben a „Martyr Christi in Bohemia provincia de nobilibus proventus” változat, elhanyagolható magyar vonatkozással olvasható. A magyar breviariumok közül már ez olvasható a legkorábbi (Zágráb MR 67.) esztergomi breviariumban is. Utóbbi kiadva KNI EWALD Károly: *A zágrábi érseki könyvtár MR. 126. jelzésű Sacramentariumának magyar rétege a MR.67. sz. zágrábi Breviarium megvilágításában*. Pannonhalmi Szemle, 13, 1928. 41. Bármelyik változatról is van szó, akár e sermóban, akár a legenda-szövegben éppen csak megemlítik magyarországi téritőútját. Annál érdekesebb például Temesvári Pelbárt István sermója, ahol „quem S. Adalbertus natum Strigonii baptisavit et S. Stephanum nominavit” olvasható.
- ¹⁷ MADAS Edit: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon*. Magyar Könyvszemle, 108, 1992. 93–99. és TARNAI A.: *A magyar nyelvet írni kezdik* i. m. 84.
- ¹⁸ GERICS József: *Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában*. In: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995. 144–164., ÉRSZEGI Géza: *A székesfehérvári Boldogasszony Egyház kiváltságairól*. in: *A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége. Székesfehérvár, 1996. 115–142.*; *A magyar Szentkorona apostolmezei latin részének és az apostoli hagyomány összefüggéseire TÓTH Endre: A Szent Korona apostolmezeinek keltezéséhez*. *Communicationes Archeologicae*, 1996. 181–209.
- ¹⁹ Nemcsak VII. Gergely, hanem pl. II. Orbán is így ír Kálmán magyar királynak: „...Stephani, qui generis tui primus a sancta Romana et apostolica ecclesia fidei religionem suscepit et regalis dignitatis iura promeruit.” *Pl vol. CLI, 480 és Századok*, 40, 1906 408. A Szt. Péternek való felajánlást elfogadja lengyel párhuzam alapján pl. Aleksander GIEYSZTOR: *Sylvester II et les Églises de Pologne et Hongrie*. in: *Gerberto, scienza, storia e mito*. Bobbio, 1985. 745., amit a magyar történészek általában elutasítanak.
- ²⁰ BOGYAY szerint egyházzogilag is zavaró lehetett, hogy azonos a keresztelő és keresztapa személye. BOGYAY: *Szt. Adalbert és a magyarok*. *Katolikus Szemle*, 29, 1977:1. 11.
- ²¹ KLANICZAY Gábor: *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások*. in: *Művelődéstörténeti tanulmányok* i. m. 20.

- ²² TÖRÖK József: Szentté avatás és liturgikus tisztelet. in: Művelődéstörténeti tanulmányok i. m. 42. A zágrábi nyomtatott Missale (1511) collecta könyörgésében.
- ²³ D. Polycarpus RADÓ: Libri liturgici manuscriptorum bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. 2.kiad. Bp. 1973. 17. Élő középkori tiszteletének szép példája Erzsébet királyné 1284.évi oklevele, amelyben Adalbert iránti tiszteletéről szól. MES II. 167, 188.
- ²⁴ TÖRÖK Gyöngyi: Egy 15. századi imádságoskönyv a hónapképek és a magyar szent királyok ábrázolásaival. in: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról i. m. 288–289.
- ²⁵ KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 298–299.
- ²⁶ SZÁNTÓ Konrád: Pázmány főpásztori tevékenysége. Szerepe a magyar katolicizmus megújításában. In: Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. Évfordulóján. Szerk. LUKÁCS László – SZABÓ Ferenc. Róma, 1987. 298.
- ²⁷ A kérdést érinti SZILÁGYI András: II. András a barokk kor művészetében és közgondolkodásában. in: Ex invisilibus visibilia. Dávid Katalin emlékkönyv. Bp. 1993. 332–346. A nagyszombati diákság már 1641-ben drámával emlékezik meg róla. BÁLINT Sándor: Ünnepei kalendárium I.k. Bp. 1977. 291., 1769-ben az aacheni magyar kápolna szobrai között is helyet kap. A XVII. századi katolikus egyházi énekek között is előfordul, vö. Régi magyar költők tára. XVII. Század 15/B. Katolikus egyházi énekek (1600-as, 1670-es évek). Jegyz. HOLL Béla. Bp. 1992. 428–429. Cseh tiszteletének döntően liturgikus jellegéről az 1998. évi magdeburgi Adalbert-konferencián Jana NECHUTOVÁ tartott előadást. A konferencia-kötet megjelenés alatt.
- ²⁸ „Quodam autem tempore ad convertendam gentem Ungarorum convertere iherit et quam mirifice Dominus Iesus eum in visione beati patris Stephani, licet paganus esset, monstarvit, in predicti beati Stephani regis Vngarie legenda plenius explanatur.” MPH vol.4. fasc.1., Vita prior 28. Összefoglalóan Ryszard GRZESIK: St. Adalbert in the Central European Hagiographic and Historical Tradition. Előadás formájában a leedszi International medieval Congress 1997. Évi ülészakán hangzott el.
- ²⁹ Kiad. De sancto Adalberto. ed. W. KETRZYŃSKI. in: MPH 4.k. Lwów 1884. 213–218. Újabban: G. LABUDA: Nad legenda o sw. Wojciechu Tempore illo. Analiza źródłoznawcza. Poznań, 1996. és R. GRZESIK: Tempore illo-dwunastowieczny polski zywot sw. Wojciecha. Rocznik Gdanski, 1997 (megj. alatt)
- ³⁰ Ed. J. EMLER – J. GEBAUER, in: FRB 5.k. Praha, 1893. 25.fej. 29., második szerkesztés: uo. 24. fej. 28–29.
- ³¹ Chronica Hungaro-Polonica. pars I. Ed. KARÁCSONYI B. Szeged, 1969. Acta Historica, 26.k.7. fej. 41–42.; A Párizsi Egyetem német nemzetének kalendáriuma is a magyarok apostolának tudja. DVORNIK: The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949. 156.
- ³² Ed. L. WEILAND. in: MGH SS 22.k. 1872. 465.
- ³³ A Bonfini által is használt nagy XV. századi magyar krónika-szintézis, Thuróczy János munkája érdekes módon, Kézaihoz hasonlóan elismeri Géza hitbéli elsőségét, de a tértítést roppant szűkszavúan tárgyalja, s a középkori hagyománynak megfelelően Adalbert nevét csak egyszer, Szt. István megkeresztelkedésével kapcsolatban írja le. Kiad.: Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. 1.pars. Textus. Ed. GALÁNTAI E. – KRISTÓ Gy. Bp. 1985. cap.36–37. 65–66.
- ³⁴ „Ecclesia esse fundata ante tempora beati regis Stephani, scilicet per dominum Geysam regem patrem eiusdem, qui construxit eiam castrum Striginiense”. MES I, 30.
- ³⁵ Kézai krónikája 76. fej. in: SRH 2.k. 380–381. További említései a hazai krónika-irodalomban: Knauz-féle krónika in: SRH 2.k. 329., ahol Adalbertet Wratislatensis püspökének mondja. Unrest krónikája, MIÓG 1, 1880. 365., Johannes de Utino in Mátyás Flórián, Historiae Hungariae fontes domestici, vol.3. Pécs, 1884. 266., Ransanusra: Kiad. Epithoma rerum Hungarorum. Ed. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. Ford. A magyarok történetének rövid foglalata. Ford. Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Bp. 1985. Értelmezése

- VESZPRÉMY L.: Ransanus krónikája Géza – Szt. István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle, 106, 1990. 99–112., ahol tévesen még arra gondoltunk, hogy e sajátos hagyomány egy elveszett Szt. István életrajzon alapszik.
- ³⁶ Csak a reprezentatív példákra hivatkozunk: HORVÁTH Mihály: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp. 1878. 79–93. Frankl (Fraknoi) Vilmos: Magyar nemzet története. Bp. 1872. 38–40., a térítés oroszánrészt Adalbertnek tulajdonítja. Kivételes BALLA Antal: Magyarország története. Bp. 1942. 17.: szerint Gézát és Istvánt keresztelte meg. Megjegyezzük, hogy a többszöri látogatás lehetőségét veti fel újabban UHLIRZ, Mathilde: Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II und Otto III. Bd.2. Otto III. 983–1002. 507., amit BOGYAY sem vet el, s valóban nem lehet kizárni. Bogay szerint 984-től állhatott Gézával kapcsolatban. Adalbert von Prag i. m. 29.
- ³⁷ KOZMA Béla: Szent Adalbert, a Nyugat-Európa keleti határán élő népek apostola. in: Kelet-Közép-Európa szentje, Adalbert. Szerk. SOMORJAI Ádám. Bp. 1994. 67–68.
- ³⁸ A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1895. (reprintje 1995.) 226–227.; PAULER Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900.
- ³⁹ GALLA Ferenc: A cluny reform hatása Magyarországon. Bp. 1931. 47–51., miként HERMANN Egyed már 1948-ban megjelenésre váró egyháztörténetében, 15–17. A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 2.kiad, 1982.
- ⁴⁰ KARÁCSONYI János: Szent István élete. Bp. 1904. 7–9.
- ⁴¹ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: Magyar történet. I.k. Bp. 1941. 7.kiad. 172–174. Adalbert házasságközvetítő szerepének hagyománya a bajor Scheyern apátságban fennmaradt, s a 1624–1627 között az egyik kápolnában meg is festették. A hagyomány ennél jóval korábbi lehet, de egyértelműen a magyarok megtérítésének német interpretációját és hagyományát követi, s Szt. Adalbert e hagyománynak csak mellékszereplője. Elég e képen Szt. Ulrich megjelenésére utalni, mint a magyarok térítőjére. Az itteni *Tabula perantiqua*-nak a XV. század közepére datált kézírata már tud arról, hogy Szt. István itt házasodott és itt keresztelték meg, s itt csatlakozott hozzá Gizella és Ulrich püspök. A történet hasonló az andechsi ereklyék között őrzött ún. Nagy Károly-kereszt mondájához. Ennek története szerint az Szt. Istvánnak a föld mélyéből előtűnik, megjelenik és azon a helyen alapítja meg az első keresztény templomot Magyarországon. VESZPRÉMY L.: Szent Rasso és a kalandozó magyarok. Századok, 129, 1995. 1064. Gizella születésének idejét 984 körülre valószínűsítik vö. GLOCKER, Winrid: Die Verwandten der Ottonen und ihre Bedeutung in der Politik. Köln-Wien, 1989. 217–220. 305.
- ⁴² Pius Engelbert: Prágai Szent Adalbert. in: Mons Sacer. I.k. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. 36–37., kétségeit érezteti JÁN STEINHÜBEL: Die Großmährischen Bistümer zur Zeit Mojmir II. Bohemica, 37, 1996. 16–17.
- ⁴³ MES II. 185. 1284. aug. 20. Lodomér esztergomi érsek oklevele, a templomra GERVERS-MOLNÁR Vera: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. 26–30., HORVÁTH I.: Magyarország régészeti topográfiaja i. m. 105–106.
- ⁴⁴ GYÖRFFY Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 2.k. Bp. 1987. 568.
- ⁴⁵ KNIEWALD K.: A zágrábi érseki könyvtár i. m. 43., MEZŐ András: A templomcím i. m. 71. (hivatkozott forrás: Pannonhalmi Rendtörténet I.k. 700.)
- ⁴⁶ Meggyőzően bizonyítja GERICS József: Az állam és törvényalkotó Szt. István. in: Uő, Egyház, állam i. m. 51–61. THOROCZKAY Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája. in: Mons Sacer I.k. i. m. 105.
- ⁴⁷ A kutatásban előforduló tovább azonosítások: Radla azonos Anasztiusz érsekkel, de Anasztiusz apát és A. érsek különbözőek. az Anasztiusz egyenlő Radlával (Vaclav CHALOUPECKY, Rudolf HOLINKA/, ill. Anasztiusz, Asztrik és Radla azonos (MIHÁLYI Ernő BSS I, Roma, 1961. 1053–1054.) illetve mindenki különböző (CSÓKA J. Lajos, in: Szent István emlékkönyv I.k. Bp. 1938. 159., HERMANN E.: A katolikus egyház i. m., CSÓKA L.: Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn.

- München, 1980.) Azt, hogy az az 1001-ben említett, a szlávok Anasztáz apátja – Anastasius abbas monasterii sanctae Mariae Slavensis provincie – Szt. István képviselőtében volt jelen Itáliában, már Schramm felvetette. Kaiser, Rom, Renovatio l.k. 153. Id. DVORNIK: Making i. m. 163. A magyar ügyekben az ezredfordulón a döntést Váczy Péter az 1001 januári római zsinathoz köti, ahol a császár mellett Henrik bajor herceg is megjelent. A ravennai variációt kategorikusan elveti. VÁCZY P.: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. Történelmi Szemle, 1985:4. 628–630. (Németül in: Insignia regni Hungariae. Bp. 1983. 29–53.)
- ⁴⁸ MPH, Bruno-legenda, redactio longior, 19., redactio brevior 56., Vita prior ugyanúgy 28–29.
- ⁴⁹ BOGYAY i. m., G. ADRIÁNYI: Der heilige Adalbert und Ungarn. in: Swiety Wojciech w tradycji i kulturze europejskiej. Gniezno, 1992. 16.; A. GIEYSZTOR: Sanctus et gloriosissimus martyr Christi Adalbertus: un état et une église missionnaires aux alentours de l'an mille. in: Settimane di studio vol. XIV. „La conversione...” Spoleto, 1967. 625.
- ⁵⁰ GIEYSZTOR úgy véli, hogy csak 996 decemberében hagyja el német földet, s magyar útra ideje nem marad. Sanctus ... martyr i. m. 625. Ezzel szemben G. LABUDA úgy gondolja, hogy 996–997-ben több hónap áll a rendelkezésére, hogy a magyar udvarba jöjjön. Lexikon des Mittelalters Bd.I. 101–102. Sp. Itt jegyezzük meg, hogy Labuda véleménye, miszerint a pécsváradi apátságot alapította volna (Mons Ferreus, Meseritz) teljesen alaptalan. i. m. i. h. Cáfolja BOGYAY T.: Brevnov és a magyar misszió, in: Kelet-Közép-Európa szentje i. m. 203. A pécsváradi alapítással kapcsolatos lengyel véleményeket összefoglalja Ryszard GRZESIK megjelenés alatt álló tanulmányában. CEU press, 1999.
- ⁵¹ Arnold ANGENENDT: Kaiserherrschaft und Königstaufe. Berlin – New York, 1984. (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung, Bd. 15.) 307–308. Tata jellegzetes helynév-értelmezés, s a Deodatus-név maga is „beszélő név”.
- ⁵² Wittelsbach und Bayern. hg. v. Hubert GLASER. München – Zürich, 1980. Tabula Perantiqua Schirensis. in Bd.I/1. 155–156., jegyzetei elég félrevezetőek, a festményekre Bd.I/2. 30–31. István és Gizella házassága képének XIV–XV. századi előképét kategorikusan tagadja. Ezen látható Szt. Adalbert is.
- ⁵³ Joggal vethető fel a magyarországi térítésben szerepet játszó Wolfgang, regensburgi püspök esetleges előkészítő szerepe. Erre ADRIÁNYI G. i. m. 13.
- ⁵⁴ Így véli KOSZTA László is: Adalékok az esztergomi és kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. in: Magyar egyháztörténeti vázlatok, 3, 1991. 73–74. Azt, hogy Veszprémben nincsen, ill. Győrben csak a székesegyház mellett van Adalbert-patrocínium, arra vezethető vissza, hogy azok korábbi szervezésűek voltak. Hivatkozás erre uo. III. Ottórol tudjuk, hogy számos templomot alapított és látott el ereklyékkel Szt. Adalbert tiszteletére (Aachen, Roma, Affile Subiaco mellett, Pereum, Ravenna közelében). 1000-ben a császár a helyszínen, Gnieznóban szerez ereklyéket, a szent karját és talán koponyáját egy darabkáját. Jaroslav POLZ. Szt. Adalbert-Vojtech prágai püspök ereklyéi. in: Kelet-Közép-Európa szentje i. m. 45. Joggal vethető fel, hogy az esztergomi ereklyét is valamilyen módon a császárhoz lehet kötni.
- A témára vonatkozó legújabb tanulmányokat lásd: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. (Szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Sárközy Péter) I. k. Bp. – Szeged, 1998. 19–52.

Summary

ST. ADALBERT AND HUNGARY

Historiographical Review

The paper was originally delivered at a Magdeburg conference in April 1998, entitled „Der heilige Adalbert, ein Vorläufer europäischer Integration“. Its publication in a forthcoming volume documenting the conference material is expected. The paper reviews the most important historiographical sources relating to Adalbert's worship throughout the Mediaeval times and the modern age. In the paper an attempt has been made to separate the legendary elements from the claims borne out by the sources. The author concludes that the Hungarian chroniclers of the first half of the 11th century, for want of evidence, were obliged to identify a missionary and a baptizer for the first king to be canonized, which they thought to have found in the person of Adalbert, the Bishop of Prague. During the 19th and the 20th century, in consequence of the reasoning of the St. Gallen necrology regarding Bruno and St. Stephen's date of birth, the Mediaeval tradition became untenable. To replace the tradition, the Bishop's role in Stephen's confirmation and in the preparation of his marriage was emphasized, along with the role played by Adalbert's Czech and Polish retinue in the early Hungarian Church organization, a claim difficult to substantiate with names nevertheless probably true. At least at the level of hypothesis, the Hungarian researchers of the past few decades have been inclined to accept Adalbert's role in the confirmation and in mediating the marriage as true, although the present author remains somewhat skeptic on that matter. There is not a single reliable source regarding the date of the Bishop's visit to Hungary, which has been derived purely from a reconstruction of Adalbert's itinerancy. If he was really the person who baptized the heir to the throne, then it seems unlikely that the legends about him would have failed to mention this. On the basis of the sources, the author came to the conclusion that naming St. Adalbert as the patron of the first Hungarian Bishopric was a deliberate choice, primarily that of the Emperor, and only secondarily that of Stephen and his court. Through his good connections with the imperial court, Adalbert definitely exerted an influence on Otto III, and also on that special system of political and ecclesiastic relations that Otto had established with the new Christian states, Hungary and Poland. In this regard his significance – even though this role cannot be substantiated – has been grossly undervalued by Hungarian historiographers, and Adalbert's historical role should be discovered in this influence, rather than in the traditional motifs – confirmation, mediation of the marriage, etc.

Kovács Imre

„CÍMERE, LÁM, A KERÉK, OLTALMA E MENNYEI JELKÉP”

*Még egyszer a nagyszombati pecsét ikonográfiájáról**

Indoklásra szorul, hogy rövid időn belül miért kerül ismét előtérbe Nagyszombat város ikonográfiai szempontból kuriózumnak számító 14. századi pecsétje, mikor nemrégiben Takács Imrétől olvashattunk ugyanebben a tárgyban (1. kép).¹ Előljáróban összegeznünk kell azonban mindazt, amit az eddigi szakirodalom alapján a pecsét ikonográfiájáról tudunk.

Külső – *S(IGILLUM) CIVIVM DE ZVMBOTHEL CVM ROTA FORTVNE* – ill. belső – *ET DEVS IN ROTA* – köriratai alapján joggal tartjuk az antik Fortuna-kerék hagyomány keresztény szellemű örökösének. Kétségtelen az is, hogy a *rota* (kerék) szót kétszer is felhasználó köriratainak jelentése Boethius művének, a *De Consolatione Philosophiae*-nak egyes, miudenekelőtt a mű negyedik könyvében található részeivel oldható fel. Ebben Boethius a koncentrikus kör pályáin mozgó pontok és a középpont mozdulatlanságának ellentétpárjával a Fortuna istennő hatalmának alávetett, állandóan változó világ és az isteni gondviselés állandósága között fennálló szembenállást tette szemléletessé.²

Pecsétünk a középkori Fortuna-kerék ábrázolások leegyszerűsített változataként értelmezhető, hiszen ezek állandó tartozékai, a sors forgandóságát jelképező emelkedő és alászálló földi királyok, s Fortuna alakja sem kerültek ábrázolásra. Ez utóbbi elhelyezését illetően több típus is létezett, melyek közül az a változat szolgálhatott kiindulópontul pecsétünk vésnőke illetve tervezője számára, melynek középpontjában ott trónol a végzet istennője.³ Alakját Krisztus-ábrázolással helyettesíteni nem volt idegen az Istent egy kerék közepében elképzelő Boethius szellemétől sem.

Egyetlen láncszem hiányzik csupán. A Fortuna uralma alatt lévő változó világgal szembeállított isteni középpont tengelyében ugyanis nem trónol Krisztus, hanem Krisztus Szent Arca típusában megjelenített *Facies Dei* ábrázolás tűnik fel. Jóllehet ez pecsétünk fő motívuma, amiről azonnal felismerjük – mint például az 1683-as nagyszombati Kalendárium címlapján is (2. kép) –, vele a szakirodalom eddig, azonosításán túlmenően, nemigen foglalkozott.⁴ Úgy tűnik, hogy az Istenarc ábrázolása ebben a kontextusban speciális jelentéssel bírhatott, azonban az *ET DEVS IN ROTA* köriratból mindez nem következik egyenesen. Következésképpen a nagyszombati pecsétkép ikonográfiájának maradt még egy eddig nem tanulmányozott aspektusa, nevezetesen a pecsét geometriai és eszmei középpontját alkotó *Facies Dei* jelentése és funkciója. Ezzel foglalkozunk a továbbiakban.

Egyetérthetünk azzal, hogy a nagyszombati pecsét belső köriratának irodalmi forrása a 77. zsoltár Honorius Augustodunensis-féle parafrázisának *Vox tonitruui tui, Deus, in rota* sora lehetett, amint ezt Helen J. Dow és Takács Imre is állította.⁵ Dow jogosan mondhatta azt is, hogy a zsoltár a Mennyben lakozó istenségre, a kerék pedig magára a Mennyre utal. Ugyanakkor, mivel nem volt tudomása a külső köriratról, a pecsétet a Fortuna-hagyománytól leválasztva, külön fejezetben tárgyalta.⁶ Pedig éppen ez a kettősség magyarázza ikonográfiáját. Hiszen Fortuna küllős kerekében, az ingatag sorsszerűséggel szembeállítva nyeri el jelentőségét a pecsét belső körének ábrázolása is, mely az üdvözültek által színről színre látott menyeyei vízió, a *Visio Beatifica* Istenarcaként értelmezhető. Ennek kozmikus távlatait hangsúlyozza a kerék küllői között ábrázolt hold és nap is.⁷

A Fortuna-kerék és a menyeyi Istenarc hasonló, platonikus szellemű szembeállítására a pecséten kívül nem találtunk más példát, a Mennyet jelölő koncentrikus körök középpontjában ábrázolt *Facies Dei* ábrázolásra viszont igen. A 14. század első feléből származik az ún. Rothschild énekeskönyv, melynek egyik lapján a medallionban ábrázolt *Facies Dei* a Szentháromság alakjai tartják (3. kép).⁸ A Szentháromság megjelenítése itt teológiaiilag is indokolt volt, hiszen a dogmatika szerint az üdvözült lélek színről színre történő víziójában közvetlenül magával a szentháromságú Istennel egyesül egy, az idők végezetéig tartó kontemplációban.⁹

Példáink *Facies Dei* ábrázolásai azonban nemcsak a *Visio Beatifica* Istenarcára, hanem egyszersmind a történeti ereklyére, a római San Pietro Veronikájára is utaltak, mely a Szent Arc ábrázolások kultikus prototípusának számított Nyugaton.¹⁰ Gyanítható, hogy a nagyszombati pecséten a *Facies Dei*-emléma megjelenítése nem lehetett a véletlen műve, hiszen a városi pecsét általában a polgárok identitásának fontos, közösségi funkciót hordozó eszköze volt.¹¹ Nem elképzelhetetlen, hogy valamilyen formában a várossal kapcsolatba hozható Veronika – ereklye vagy kép – tisztelete szolgálhat magyarázatul erre. Jóllehet a Szent Arc ábrázolások a római Veronika másolatai, adaptációi révén a 14. században széleskörben elterjedtek, így a képtípus számtalan csatornán keresztül eljuthatott hozzánk is, nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy római tartózkodása alatt Nagy Lajos többször is megtekintette a Veronikát.¹²

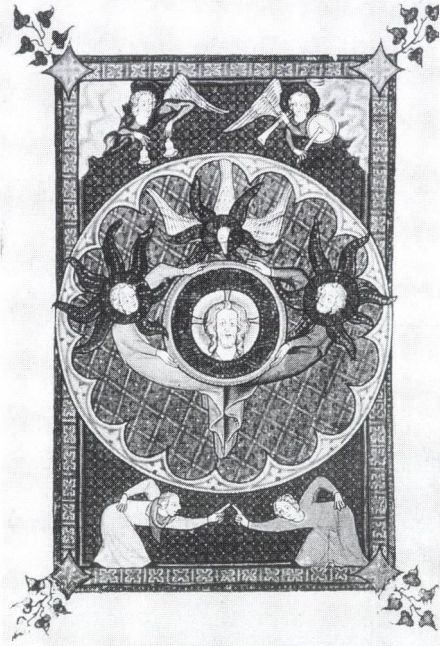
A nagyszombati pecsét, illetve az azon lévő *Facies Dei*-ábrázolás a város nevében kibocsátott okleveleket elsősorban persze jogi értelemben védte, azonban esetünkben ez a védelem vonatkozhatott a szó szorosabb értelmében is a városra.¹³ Ezt támasztja alá Zsámboki János (1531–1584) *Emblemata* című művében található, a város címerének szentelt verse és a hozzátartozó fametszet, mely a pecsét ismert emblémáit *palladium*ként interpretálta.¹⁴ Jóllehet Takács Imre már közölte mindkettőt, szükséges ezt újra megtennünk, mivel a vers bizonyos sorai és a fametszet által közvetített vizuális információ további gondolataink kiindulópontját képezik. A vers minket érdeklő részlete a következőképpen hangzik:¹⁵

1. Nagyszombat város pecsétje, 14. század (másolat, Budapesti Történeti Múzeum)

2. Justus van der Nypoort: Részlet a nagyszombati Kalendárium címlapjáról, 1683. (Országos Széchenyi Könyvtár)

3. Visio Beatifica a Rothschild énekeskönyvből, 14. század első fele (Yale University Library, MS 404 RC, ff. 94 r)

4. Embléma a nagyszombati címerre (Johannes Sambucus: Emblemata, 1564)

„Címere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép,
 Krisztusnak tenyerén megmaradása e jel.
 Mert Isten nélkül nincs semmi se bizton a földön,
 mint a kerék, melynek támasza nincs, tovafut.
 Így a dühös törökök rémét nem rettegi népe,
 És bátor karral szembe ki ellen száll.
 Gazdag a kalmár itt, bor, búza van itt elegendő,
 Karddal, törvényben, s isteni hitben erős.
 Oltalmazd, Krisztus, még hosszú időkig a várost,
 Hadd csorbuljon meg vad törökök dühe itt.”
 (Geréb László fordítása)

A vers sorait hivatott megeleveníteni az emblémakép (4. kép). A városkapu melletti torony előtt két angyal tartja a pecsétképről ismert Fortuna-kereket és a Szent Arcot – ezúttal Veronika-kendője formájában –, miközben az előtérben magyarok üznek törököket a városból kifelé. Az emblémakép új motívummal gazdagította a versben leírtakat: a pecsét jelképei a városkapuhoz asszociálódtak.¹⁶ Erős a gyanúnk, hogy ez az elhelyezés egy régi ábrázolási hagyománnyal is összefüggésben lehetett. A legkorábbi ikonok fő funkciója ugyanis – az antikvitás korából származó szokást fellevenítve – különböző városok vagy hadseregek háború idején nyújtott védelme volt.¹⁷ Ez nemegyszer a városkapura való kitétel, vagy a városfalon való körülhordozás által *apotropaikus* tartalommal is párosult. Ezek közül az ikonok közül éppen ahhoz kapcsolódott legszorosabban a *palladium* közösséget háborúban védő eszméje, mely minden Szent Arc ábrázolás őstípusának is számított: az edesszai Abgar-képhez.¹⁸ Ez a funkció azután természetes módon örökítődött át másolataira is, hatása az orthodox kultúrkörben egészen a 20. századig nyomom követhető.¹⁹

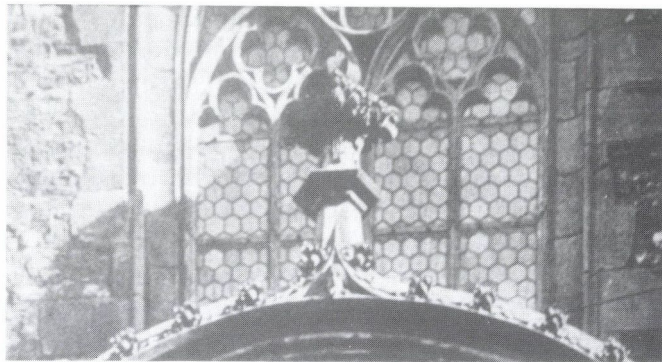
Jóllehet Nyugaton a barokk kegyképek újították fel legteljesebben az ikonok eredeti használatát, s így *palladium*-funkcióját is, elvértve korábban is találkozhatunk ereklyékkel, képekkel ebben a szerepben.²⁰ Különösen kultuszábrázolásoknál – mint amilyen a Szent Arc is – jelenik meg a képhasználatnak ez az ősi módja.²¹

Magyarországon a képek ellenségtől oltalmazó szerepének továbbélése/felújítása tekintetében a keretet leginkább a török kori harcok adták. Láttuk, hogy pecsétünk jelképeit is törökellenes összefüggésben interpretálták *palladium*ként a 16. században. A Szent Arc nem vált azonban, helyi jelentőségén túllépve, széles körben elterjedt *palladium*má Magyarországon. Ezt a funkciót Mária-kegyképek töltötték be a 17. század végétől; leghíresebbikük a máriapócsi kép volt, mely az egész Habsburg birodalom *palladium*ává is vált.²² Törökellenes csatában aktív szerepet játszó kegykép azonban már a 14. század második felétől is ismert Magyarországon. Hiszen bolgár földön a török ellen fellépő Nagy Lajost a legenda szerint saját Madonna-képe segítette meg, s vált győzelemhez *palladium*má,

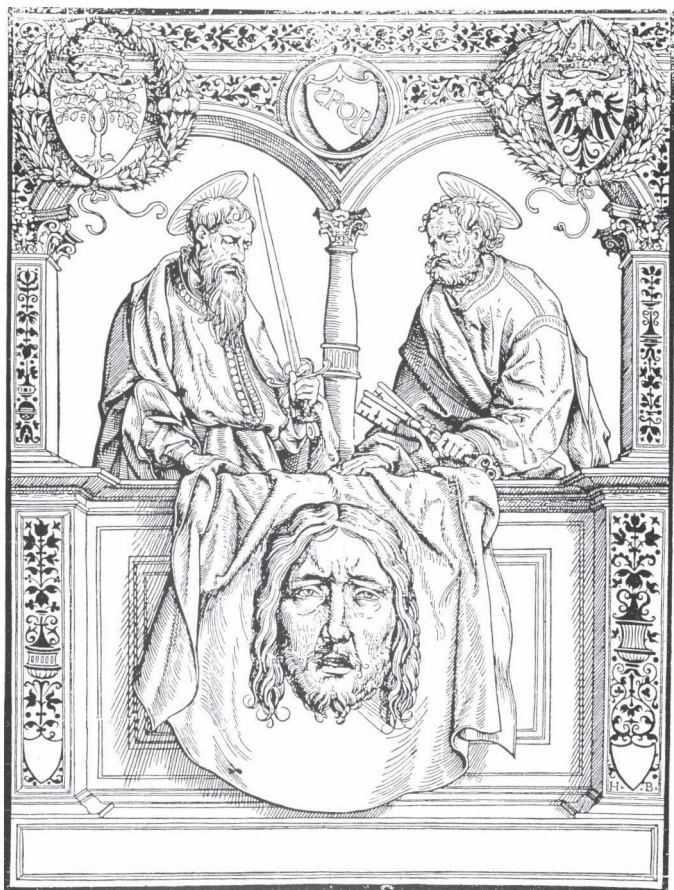
melyet a zsákmányolt zászlókkal együtt ajánlott fel a király fogadalmi ajándékként az építendő máriacelli kápolna javára.²³

Pecsetképünkkel párhuzamba állíthatók – legalábbis funkcionális értelemben – azok a Szent Arc kőfaragványok, amelyek a 14. század második felében, IV. Károly és Vencel korabeli prágai építkezéseken tűntek fel. Ivo Kořán mutatta ki, hogy a meglehetősen nagy számú Szent Arc-ábrázolások feltehetően egy átgondolt program keretében jelentek meg, *palladium*-funkciót valószínűsítő elhelyezésben.²⁴ A dómban több helyütt is, úgymint a felső trifórium portrébüszttjei között, a Vencel-kápolna nyugati bejárata, valamint az „Aranykapu” fölött, ez utóbbin mozaik formában. Ezen kívül a Týn-templom északi portálja fölött (5. kép) és az Óvárosi hídtorony alsó szintjén is. Építészet-ikonológiai szempontból a templomi kapuzatot megkoronázó Szent Arc faragványok kapcsolatát városkapura kirakott elődeivel megalapozza az a felismerés, mely szerint a gótikus székesegyházak homlokzatán sokszor a városkapu motívuma köszönt vissza.²⁵ Feltételezhetjük, hogy templomi kapuzatok (és városkapuk?) közelében valószínűleg még több, a prágaihoz hasonló ábrázolás is felbukkanhat, ezek összegyűjtése és rendszerezése kívánatos lenne. Vizsgálatuk során azonban szembe kell nézni azzal a nehézséggel, hogy legtöbbször nincs támpontunk arra nézve, hogy egy adott Szent Arc-ábrázolás ténylegesen betölthetett-e *palladium*-funkciót, vagy csupán egy tartalmában kiüresedett ábrázolási hagyomány emlékeként értelmezhető. Egyetérthetünk mindenesetre Kořánnal abban, hogy a prágai ábrázolások megjelenése nem lehetett független IV. Károly római útjától. A császár ugyanis Rómában járva a két legismertebb római kultuszképnek, a Veronikának és az Aracoeli templom Mária ikonjának másolatait azzal a nyilvánvaló céllal vitte Prágába, hogy ezek révén a császári székhely is hasonlóképpen részesedjék a kultuszképek jótékony, csodatévő erejéből, mint Róma.²⁶ A bizánci Abgar-kép analógiájára keletkezett, s funkcióját Nyugaton átvevő Veronika „sokszorosítása” így a *palladium*-funkció átvételét is jelenthette.²⁷

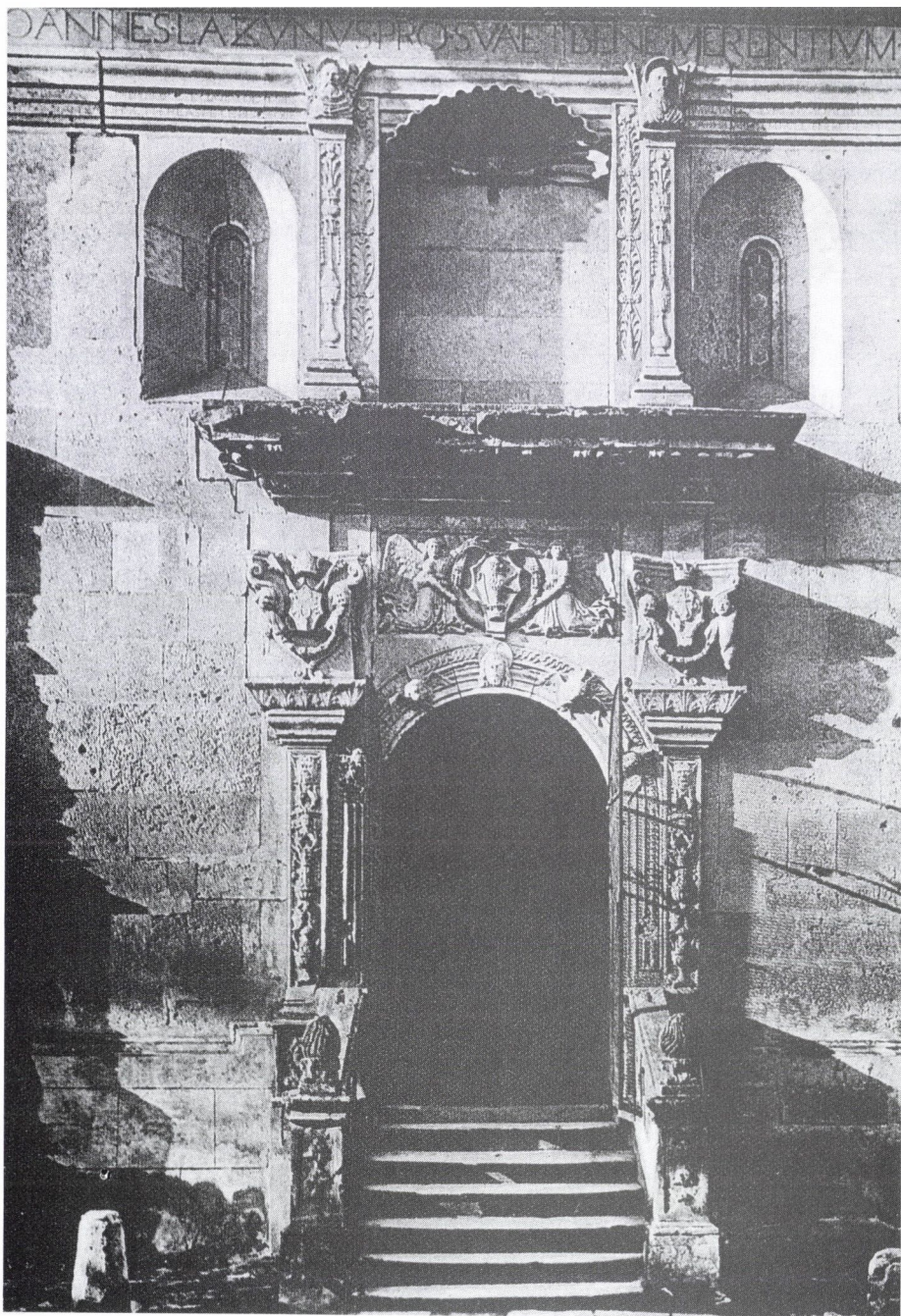
Egy, a 15. század második felében, metszeteken terjedő ábrázolási típus megjelenéséből arra következtethetünk, hogy magának a római prototípusnak a pápai városhoz kötődő *palladium*-tartalma is képi formát öltött. Ezek a metszeteken, melyek közül a legkorábbi fennmaradt E. S. mestertől származik 1467-ből, a pápai címerrel együtt megjelenő Szent Péter és Pál mutatja fel a Veronikát.²⁸ A metszeteken, melyek feltehetően egy ilyen típusú római kultuszkép másolataiként terjedtek, az apostolfejedelem régi, Rómához és a pápasághoz fűződő tartalma asszociálódott Róma egyik fő kultuszképéhez.²⁹ Ezt az ikonográfiai típust variálja az a Hans Burgkmair által 1510–12-ben készített fametszet is, mely Szent Pétert és Pált ábrázolja, amint a pápai erkélyen állva a képzeletbeli zarándokok felé mutatják az ereklyét (6. kép).³⁰ A metszeten az SPQR-embléma, melyet Burgkmair a bal oldali, II. Gyula féle pápai címer és a jobboldali császári

5. Szent Arc a prágai Tyn-templom északi portálján, 1384-1388

6. Hans Burgkmair: Szent Péter és Pál Veronika kendőjével, fametszet, 1510–1512

7. A gyulafehérvári Lázói kápolna északi homlokzata, 1512

címer közé, középre helyezett, egyértelműen Róma városára utal. Explicitté téve ezáltal azt, hogy a pápai tulajdonban lévő kép-ereklyével mint Róma *palladiumával* kell itt számolnunk.

A Szent Arc római asszociációval bíró *palladium*-funkciója látszik visszacsengeni egy szintén ekkoriban készült hazai emléken. 1512-re már készen állt a gyulafehérvári székesegyház Lázói kápolnája, melyet a művelt telegdi főesperes, Lázói János építtetett.³¹ Északi kapuzatának középső tengelyében egy keruboktól kísért Szent Arc ábrázolás tűnik fel, s a kapuzat fölött három – a Burgkmair-metszettel való tartalmi összefüggést is felvető – hangsúlyos címerábrázolás (7. kép). A kapu bal oldali pilaszterfőjén, csakúgy mint a metszet bal felső sarkában, II. Gyula pápa címere látható.³² A Róma város *palladiumával* való összefüggésre azonban nemcsak a pápai címer, hanem a felső aedícula pilasztereit megkoronázó, Szent Pétert és Pált ábrázoló büsztök is utalnak. Úgy tűnik, hogy Lázói, aki a kápolna keresztény és antik mitológiai figurákat egyaránt felvonultató programját megalkotta, fontos szerepet szánt a Szent Arcnak. A kápolna Szent Arcának a római Veronika-kultuszhoz való kapcsolódási lehetőségét a programadó életrajzi adatai is alátámaszthatják.³³ Tudjuk, hogy Lázói élete utolsó szakaszában 1517-től, 1523-ban bekövetkezett haláláig Rómában élt, ahol a magyarok gyóntatója volt.³⁴ Korábban is járhatott azonban itt, legvalószínűbben az 1500-as szentévben, a Szentföldre való második zarándokútja előtt.³⁵ Feltehető az is, hogy Rómában láthatott – talán éppen a szentév alkalmából kiadott metszeteiken – olyan ábrázolást, hasonlót mint Burgkmairé, mely inspirálhatta. Lázóitól, akinek műveltségét nemcsak a kápolna verses feliratai tanúsítják, hanem Szentföldi zarándoklata alkalmával vele tartó útítársai is, joggal várható el az ikonográfiai programban a legapróbb részletekre is kiterjedő tudatosság. Nyilván jól ismerte a római Veronikához kötődő jelentéstartalmakat is, köztük annak ellenségtől megóvó *palladium*-jellegét. Azt is gyaníthatjuk, hogy a Magyarország határait ekkor már súlyosan fenyegető törökkel szembeni védelem gondolata is szerepet játszhatott a Szent Arc gyulafehérvári elhelyezésében.³⁶ Annak mágikus védereje aktualizálódhatott itt a török elleni harc során, a nagyszombati pecsét Zsámboki-féle adaptációjához hasonlóan.

Összegzés

A nagyszombati pecsétkép komplex tartalmak emblematikus hordozója. Kétségtelen, hogy az antik Fortuna-kerék ábrázolások keresztény örököse, azonban *Facies Dei* ábrázolása miatt, ezek sorában különleges hely illeti meg. A pecsétkép mennyei istenarca ugyanis az üdvözültek által elnyert *Visio Beatifica* emblémájává, a Fortuna által kínált ingatag sorsszerűség-

gel szemben az állandóság megtestesítőjévé vált. Láttuk, hogy a pecsétkép Istenarca *palladium*-funkciót is betölthetett, mely a képtípus ősforrásának számító Abgar-kép eredeti funkcióját elevenítette fel. Az ennek analógiájára keletkezett római Veronika kép-ereklye közvetítette másolatai, adaptációi révén ezt az ősi funkciót, vagy legalábbis annak elhalványult ábrázolási hagyományát.

JEGYZETEK

* A témában nyújtott segítségért hálával tartozom Takács Imrének, Wehli Tündének, Marosi Ernőnek, Eörsi Annának, Urbach Zsuzsának, Tóth Melindának és Szakács Béla Zsoltnak.

¹ TAKÁCS I.: ET DEUS IN ROTA. Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája. *Ars Hungarica*, 1997/1–2, 69–79. A szerző számunkra is elfogadhatóan, a pecsétet 14. századnak tartja, míg a szakirodalom nagy része 13. századnak véli.

² Anicii Manlii Severini Boetii Philosophiae consolationis lib. 4, prosa 6. Leipzig, Teubner, 1871. (Boethius: A filozófia vizsgálatalása. ford. Hegyi György. Budapest, 1979). Először MÁLE, É.: *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Paris, 1902. 120–121 mutatott rá arra, hogy a középkori Fortuna-kerék ábrázolások irodalmi forrása a Boethius-mű volt. A vonatkozó részt idézi TAKÁCS i. m. 74. Vö. DOW, H. J.: The Rose-window. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 20 (1957) 270. A középkori Fortuna-tradícióhoz lásd még a *Lexikon der christlichen Ikonographie*. hg. KIRSCHBAUM, E. II. Bd., Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1994. 54 bibliográfiáját.

³ A Fortuna maga forgatja kívülről a kereket (Hortus Deliciarum). MÁLE i. m. 48. kép. B. A kerék tetején segíti ill. löki el a felfelé igyekvőket és a lefelé bukókat (Beauvais, St. Étienne északi kereszthajójának rózsablaka). TAKÁCS i. m. 73. DOW i. m. 271 szerint Franciaországban még egy Fortuna-keréknek interpretált rózsablak maradt fenn, az antiens-i katedrális déli kereszthajóján. Reprodukciója MÁLE i. m., de csak annak angol fordításában (The Gothic Image. The Religious

Art in France of the Thirteenth Century. London, 1961. 47. kép).

C. A kerék középpontjában trónol (Villard de Honnecourt vázlatkönyve). HAHNLOSER, H. R.: Villard de Honnecourt. *Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr 19093 der Pariser Nationalbibliothek*. Wien, 1935. 42. kép.

⁴ TAKÁCS i. m. 77⁴ igazította ki a magyar szakirodalomban azt a Bél Mátyás nyomán tévesen elterjedt nézetet, mely szerint a pecsét közepén található fej nem Keresztelő Szent János levágott feje, hanem egy Krisztusarc. A nagyszombati Kalendarium címlapjához GALAVICS G.: *Köszünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986. 100–101, 46. kép.

⁵ Honorius Augustodunensis: *Speculum Ecclesiae*. PL 172. Col. 833. Idézi TAKÁCS i. m. 78.²⁰ Lásd még DOW i. m. 272.

⁶ Uo. 272. (God in the Wheel)

⁷ A középkori ábrázolási hagyományban a körforma gyakran jelölte a Mennyet. Ehhez lásd *Lexikon der christlichen Ikonographie*. hg. KIRSCHBAUM, E. II. Bd., Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1994. 262.

⁸ Yale University, MS 404, f. 94 r. HAMBURGER, J. F.: The Rothschild Canticles. *Art and Mysticism in Flanders and the Rhineland circa 1300*. New Haven – London, 1990. 134–135. A Mennyet itt nemcsak a koncentrius körök, hanem a felső sarkok felhői mögül kibukkanó két zenélő angyal is jelzi. A kozmikus távlatához a Szentháromság alakjainak furcsa, sugárzó napként nyakukra tekeredő díszje is hozzájárul.

⁹ *New Catholic Encyclopedia*. Washington, 1967. 186–193. (Beatific Vision). Az orvietói dóm rózsablaka is – melynek közép-

pontjában szintén megjelenik a *Facies Dei* – vizsgált pecsétünk szoros ikonográfiai párhuzamának lenne tekinthető, ha biztosan tudnánk, hogy része volt az eredeti tervnek. Ezen a téren további vizsgálatra van szükség. CARLI, E.: *Le sculture del Duomo di Orvieto*. Bergamo, 1947 mindenesetre nem tárgyalja, CARLI, E.: *Il Duomo d'Orvieto*. Roma, 1965 pedig nem volt hozzáférhető számomra.

¹⁰ A római Veronika kiterjedt irodalma közül lásd DOBSCHÜTZ, E. von: *Christusbilder*. Untersuchungen zur christlichen Legende. Leipzig, 1899. PEARSON, K.: *Die Fronica*. Ein Beitrag zur Geschichte des Christusbildes im Mittelalter. Strasbourg, 1887. KATZENELLENBOGEN, A.: 'Antlitz'. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* 1937. I. 732. PERDRIZET, P.: *De la Véronique et de Ste Véronique*. *Seminarium Kondakovianum*. 5. Prague, 1943. 1–15. CHASTEL, A.: *La Véronique*. *Revue de l'art*, 40–41 (1978) 72. skk. GOULD, K.: *The Psalter and Hours of Yolande Soissons*. Cambridge, Mass. 1978. 83–94. LEWIS, F.: *The Veronica: Image, Legend and Viewer*. In: *England in the Thirteenth Century*. ed. Ormrod, W. M. Nottingham, 1985. BELTING, H.: *Die Reaktion der Kunst des 13. Jahrhunderts auf den Import von Reliquien*. In: *Ornamenta ecclesiae III*. Köln, 1985. WOLF, G.: *Salus populi Romani*. Studien zur Geschichte des römischen Kultbildes im Mittelalter. Weinheim, 1990. BELTING, H.: *Likeness and Presence. A History of the Images before the Era of Art*. Chicago, 1994. 208–224. (eredetileg *Bild und Kult. Ein Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*. München, 1991.)

¹¹ Így gondolja TAKÁCS i. m. 70 is.

¹² Küküllői írja 1343-nál: „Megengedték neki azt is, hogy jobban megnézze Krisztus képét, vagyis a Veronika kendőjét; kétszer ment fel a lépcsőn, s midőn áhitatosan odajárult, nagy tisztességgel és alázatossággal imádkozott.” Küküllői János és a névtelen minorita krónikája. (Iohannes De Kikullew et Anonymus Minorita Chronica) Budapest, 1960. 42. 1350-nél pedig: „A király pedig naponként az apostolok fejedelmének, Szent Péternek bazilikájában hallgatott misét;

naponta megmutatták ott neki az Úr arcának kendőjét is a zárandokok és az összesereglett népsokaság nagy vígasztalására.” U.o. 58. Megköszönöm Marosi Ernőnek, hogy felhívta a figyelmemet Nagy Lajos és a római Veronika kapcsolatára.

¹³ V. István 1272-es pecsétjének kettős keresztje és a rajta lévő krisztusi töviskoszorú is, mely *apotropaikus* erővel ruházta fel a pecsétet, jogi értelemben védte a nevében kibocsátott okleveleket. KÖVÁCS É.: *Signum crucis – lignum crucis*. A régi magyar címer kettős kettős keresztjének ábrázolásairól. *Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 1984. Megköszönöm Takács Imrének, hogy felhívta figyelmemet erre a példára, s segítségemre volt értelmezésében.

¹⁴ *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis*, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Antverpiae M.D.LXIV. 167–168. (Reprint: Budapest, 1982.)

¹⁵ *Huic rota pro insigni, caelestis vtrinque tuetur*
Nuncius, et Christo praeside tuta manet.
Vtque nihil certum in nostris sine numine rebus,
Sic rota, ni firmes, voluitur instabilis.
Hactenus haec contra saevissima fata Getarum,
Fortiter hostiles se opposuitque manus.
Messibus, et diues Baccho, mercator abundat,
Armis iure potens, clara Deumque metu.
Hanc saluam longos tueatur Christus in annos,
Turcius hic furor et diminuat honor.
Idézi TAKÁCS i. m. 75–76.

¹⁶ Jóllehet Takács Imre óvott attól, hogy a csataképet Nagyszombat „vedutájának” értelmezzem, s konkrét utalást lássak a várostorony címerére – ezt nem is tenném, hiszen nyilvánvalóan képi *toposzszal* állunk szemben – mégis úgy gondolom, hogy az emblémakép a *verssel együtt* elégséges információt szolgáltat ahhoz, hogy elinduljunk az alábbi nyomon.

¹⁷ DOBSCHÜTZ i. m. 50–55. GRABAR, A.: *Martyrium*. *Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*. Paris, 1943–46. II. 352. KITZINGER, E.: *The Cult*

of Images before Iconoclasm. *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 109–112. BELTING i. m. 496–498 több 7. századi forrást közöl az ikonok *palladium*-funkciójáról.

- ¹⁸ Az Abgar-kép főbb irodalma DOBSCHÜTZ i. m., RUNCIMAN, S.: Some Remarks on the Image of Edessa. *Cambridge Historical Journal*, 3 (1931) 238–252. GRABAR, A.: La Sainte Face de Laon. Le Mandyliion dans l'art orthodoxe. *Seminarium Kondakovianum*. Prague, 1931. WEITZMANN, K.: The Mandyliion and Constantine Porphyrogenitos. *Cahiers Archéologiques*, 11 (1960) 163–184. BERTELLI, C.: Storia e vicende dell'immagine edessena a S. Silvestro a Capite a Roma. *Paragone*, 217 (1968) 3–33. CAMERON, A.: The History of the Image of Edessa: The Telling of a Story. In: *Okeanos: Essays presented to I. Sevckenko. Harvard Ukrainian Studies*, 7 (1983) 80–94.
- ¹⁹ Lásd Rettegett Iván csataaszklaját (Moszkva, Hadtörténeti Múzeum) vagy egy I. világháborús orosz csataaszklót (London, Imperial War Museum, Ref. No. Q32210), mindkettőn Abgar-kép ábrázolással, az utóbbin „Velünk az Isten” felirattal. Reprodukciót közöl róluk WILSON, I.: *The Turin Shroud*. London, 1978, 146A és 146B kép. Az utóbbi fotóját közli BELTING i. m. is, 132. kép.
- ²⁰ A városfalra való kitétel „klasszikus” *palladium*-funkciójáról beszélhetünk a chartres-i Mária-ruhaereklyével kapcsolatban, mely 908-ban megvédte a várost. Lásd VINCENT SABLON: *Histoire de l'auguste et vénérable église de Chartres*. Chartres, 1671. Közli: *Chartres Cathedral*. ed. BRANNER, R. (A Norton Critical Study in Art History) New York, 1969. 107–114.
- ²¹ Ilyen szerepet is betöltött a középkorban például a velencei *Nicopoia* és a lateráni *Sancta Sanctorum* ikonja. Lásd BELTING i. m. 498–499. és 203–204.
- ²² AURENHAMMER, H.: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit*. Wien, 1956. 84–87. SZILÁRDFY Z.: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése Budapest, 1994. 20. Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. Nyíregyháza, 1996.

Több metszet is csataképként ábrázolta a máriapócsi képet, erre nézve lásd SZILÁRDFY Z.: *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest, 1984. 19., 20. kép. GALAVICS i. m. 60., 61. kép.

- ²³ *Művészet* I. Lajos király udvarában. 1342–1382. Kiállítás. Székesfehérvár, 1982–1983. 109–113. SZILÁRDFY i. m. (1984) 14. képleírás. URBACH ZS.: „Génuina effigies...” A máriacelli kincstár kegyképének másolata a Szépművészeti Múzeumban. In: *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, 1991. 255–261.
- ²⁴ KORÁN, I.: Gotické veraikony a svatolukášské madony v Pražské katedrále. *Umění*, 39 (1991) 314. Korán példái közül itt csak a legfontosabbakat említjük.
- ²⁵ BANDMANN, G.: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin, 1951. 158.
- ²⁶ A Veronika népszerűsége az 1300-as Szentévkor, az Aracoeli-ikon híre pedig az 1348-as pestisjárványkor jutott a csúcpontra, amikor a körülhordozott ikon a rómaiak hite szerint megmentette a várost a veszedelemtől. Prágai kultuszokról több fenmaradt másolat is vall. Lásd KORÁN i. m. 286–316. PUJMANOVÁ, O.: *Madona Aracoeli a Veraicon* in Praze. *Umění*, 40 (1992) 249–265. Megjegyzésre érdemes, hogy a karlsteini Szent Kereszt kápolna – melynek bejárata fölött szintén feltűnik egy Szent Arc – 1357-ből fennmaradt alapító oklevelében megfogalmazódik a *Visio Beatifica* menyeyi Krisztus-arca iránti vágyódás. Ehhez lásd BELTING i. m. 335.
- ²⁷ Tárgyalt összefüggésünkbe illeszthető egy olyan Szent Arcot ábrázoló kőfaragvány, melyet feltehetően a prágai Parler műhely közvetített Magyarországra. A kérdéses ábrázolás a kassai Szent Erzsébet templom nyugati középső portáljának timpanonján fetűnő, angyalok által tartott Veronika-kendője, melynek mestere a prágai Týn templom Szent Arccal koronázott, északi portáltimpanonját készítő kőfaragóinak köréből származhatott. Lásd MAROSI E.: *Kassa: a Szent Erzsébet-templom építése*. In: *A magyarországi művészet története 2. Magyarországi művészet 1300–1472*. szerk.: MAROSI E., Bu-

- dapest, 1987. 547. Kétséges azonban, hogy a kassai Veronika-kendője betölthet-e *palladium*-funkciót, hiszen a timpanon Pietà, illetve a szemöldökkő Olajfák hegye ábrázolásaival együtt egy komplex ikonográfiai programnak volt a része, mely a templomban valaha őrzött Szent Vér ereklyéhez kapcsolódott. Uo. 549. A pozsonyi Szent Márton templom déli kapujának kaputimpanonjának átfaragott Veronikájáról lásd ŽARY, J. – BAGIN, A. – RUSINA, I. – TORANOVA, E.: *Dóm Sv. Martina v Bratislava*, 1990. 39. Köszönet illeti Szakács Béla Zsoltot és Takács Imrét azért, hogy a kassai ill. pozsonyi példákra felhívták a figyelmeimet.
- ²⁸ A rézmetszet az einsiedelni bencés kolostor jubileumára készült. Lásd HOFFMANN, E, W.: *Some Engravings Executed by the Master E.S. for the Benedictine Monastery at Einsiedeln*. *Art Bulletin*, 1961. 231–237.
- ²⁹ Egy hasonló táblaképet – melyen nem Szent Péter és Pál, hanem Szent Veronika tartja a kendőt, de az apostolfejedelmek társaságában – festett a San Pietro Veronika kápolnája számára Ugo da Carpi 1525-ben. Lásd BELTING i. m. 222. 135. kép. Marosi Ernő szerint a képtípus záránokjelvényeken keresztül is terjedhetett. Megjegyzéséért köszönettel tartozom neki.
- ³⁰ London, The British Museum, Department of Prints and Drawings. Inv. 1895–1–22–393. Hans Burgkmair, 1473–1973. *Das Graphische Werk*. Stuttgart, 1973. kat. 82.
- ³¹ 1512 február 4-én ugyanis, mikor Perényi Imre nádor elmondja Lázói érdeimeit a kápolna már megépült, hiszen „[Lázói] a művészien elkészített előcsarnokot késedelem nélkül befejezte.” ENTZ G.: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958. 117. Lázóiról ill. a kápolnáról legrészletesebben BALOGH J.: *Az erdélyi renaissance*. I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943. 60–62., 86–90., 189–191., 233–241. Lásd még BUNYITAI V.: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei, s egy magyar humanista*. Budapest, 1893. 11–26. FEUERNE TÓTH R.: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest, 1977. 220.
- ³² A kapu fölött középen Geréb László erdélyi püspök címere, ill. a jobb oldali pilaszerfőn Mátyásé jelenik meg, aki 1489-ben címerrel tüntette ki Lázóit. BALOGH i. m. 233–234.
- ³³ A hazai kutatás adósságai közé tartozik a kápolna teljes szobrászati díszének ikonográfiai analízise.
- ³⁴ Ehhez lásd FRAKNÓI V.: *A római magyar gyóntatók*. *Katolikus Szemle*, 1901. 391–392.
- ³⁵ Már BALOGH i. m. 189–191 is fevetette ezt a lehetőséget.
- ³⁶ Például 1511. nov. 1. előtt: végvidéki török csapatok elfoglalják a Száva menti szreberniki bánsg várait. Nov. 22. előtt: Báthori István temesi ispán hadai Illádiánál győzelmet aratnak a betört török csapatok felett. Lásd Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. főszerk.: BENDA K. Budapest, 1986. 333.

Summary

„HUIC ROTA PRO INSIGNI, CAELESTIS VTRINQUE TUETUR
NUNCIUS, ET CHRISTO PRAESIDE TUTA MANET”.

Still on the subject of the iconography of the Seal of Nagyszombat

The author of the paper discusses an iconographical curiosity, the 14th-century seal of the town of Nagyszombat. As it has earlier been established, the seal is a Christian-inspired descendant of the Fortune wheel motif of antiquity: however, the *Facies Dei* representation at the centre, largely overlooked in the literature apart from its identification, could

have had a special meaning. In Fortune's spoked wheel, the *Facies Dei* representation contrasted with the frivolity of fate can be interpreted as the heavenly, scene-by-scene vision of the blessed, the face of God in *Visio Beatifica*. However, God's face in the seal can also function as a *palladium*, protecting the town from its enemies. This much we can conclude from a poem by János Zsámboki (1531–1584), entitled *Emblemate*, and from the accompanying emblem dedicated to the town's coat of arms. In this instance, too, we can witness the revival of the original function of the Aogar picture, regarded as the Byzantine archetype of the Holly Face of the West. In the West, too, the Holly Face could have fulfilled the function of *palladium*, as seen in the examples of stone carvings placed above the church gates in Prague during the reign of Charles IV and Wenceslas. In the West, the same function was mediated by the relic of Veronica in Rome's San Pietro, itself being regarded as a *palladium*.

Marosi Ernő

A REKONSTRUKCIÓ A MŰVÉSZETTÖRTÉNETBEN

1. „Konzerválni, nem restaurálni!” – Első és leggyakoribb, a műtárgy- és műemlékvédelemre vonatkozó megközelítésében a rekonstrukció problematikája abba az összefüggésbe tartozik, amelynek vitáiban a modern gyakorlat a 19. század végén, a 20. század elején megszületett.¹ Az ebben a vitában jelszóként megfogalmazott parancs érvénye alól nincs kibúvó, ha nem éppen a rekonstrukció szempontja jelenti ezt. Egységes, mindenkor, minden helyzetre érvényes receptünk sincsen, hiszen a két infinitívussal kifejezett kategórikus parancs, illetve tilalom szakmai etikai maximaként jobban megfogalmazható, illetve megjegyezhető, mint különféle helyzetekben alkalmazható. Vitában, egy kiélezett történelmi helyzetben mondták ki, de viszonylag régen: időközben alaposan, a kijelentés idejében még nem létezőkkel is kibővült azoknak a műalkotásoknak a köre, amelyekre kötelezően vonatkoztatnunk kell, továbbá időközben akkor még előre nem látható, nem kevesebb etikai kihívást jelentő történelmi szituációk alakultak ki. Futólag csak egy-egy példát: állítólag Victor Vasarely ajánlotta a már idős Kassák Lajosnak az 1960-as években, hogy fesse meg nagy, olajkép-változatban húszas évek-beli kis, papírra rajzolt, festett vagy kollázstechnikájú kompozícióit; mások is így járnak el. Az is köztudott, hogy az egyedül a konzerválást megengedő, azt viszont feltétlenül megkövetelő álláspont híveit a 20. században két világháború, forradalmak pusztításai, társadalmi és életforma-változások kellett hogy elgondolkoztassák.

Ugyancsak közismert, ezért áttekinthetetlenül gazdag irodalmára csak utalni érdemes, hogy a dilemma a historizmus problémájával, az emlékezés- és felejtés-képesség Nietzsche-i kérdésével függ össze.² Az emlékezés, illetve az emlékeztetés funkciójára, az Alois Riegl által megkülönböztetett³ két alapvető művészi értékforma közül a jelenkorinak az uralkodó szerepére utal a vonatkozó kifejezések mindegyikében jelenlévő *re-* praefixum. Ez mindig valamilyen korábban létezett állapot, kvalitás, tekintély visszanyerésére vonatkozik. Éppoly kulcsfogalma a felfedezésre és eltűnt, megszűnt dolgok *reanimációját* célul maga elé tűző modern kulturális magatartásnak, mint e kulturális attitűd kezdetén a *reneszánsz*. Időközben nemcsak az antikvitásnak, hanem bármilyen más kulturális vagy divatjelenlétségnek is lehet reneszánsza. A szakkifejezések közül a leginkább kifejező, s közvetlenül adja vissza legalábbis az újdonság, az ápoltság s a törődés nyomait eláruló megjelenés szempontját a *renovare* ige felújítás, tatarozás értelmében. Amikor Moritz von Thausing a bécsi *Stefanskirche*

*Riesentorj*át is sújtó *Phyloxera renovatrix* ellen indított harcot, nem enyhe, felszíni beavatkozásként, hanem a műalkotás történeti értékét már akár csak a patina eltörlése révén is megszüntető tetteként értékelte.⁴ Közismert, hogy kritikáját Bécsben Riegl és Dvořak folytatta és foglalta rendszerbe, mindenekelőtt a műalkotás, a műemlék immanens esztétikai értékeire tekintettel. Thausing érvelése azonban nem elsősorban esztétikai, hanem mindenekelőtt történeti forráskritikai okfejtésen alapult: azt hangoztatta, hogy a műemlék felszínén éppúgy tilos minden változtatás, ahogyan egy oklevélben sem szabad kijavítani egyetlen íráshibát vagy törölni egyetlen téves betűt sem. Az aktualizáló, a modern szemléletre felkészítő, tehát a városképbe beillesztő, múzeumi kiállításra alkalmassá tevő, reprodukálásra éretté preparáló beavatkozások közül nyilvánvalóan a *renováció* szó jelzi a legenyhébbet, hiszen szó szerint helyreállítást, már eltűnt összefüggések visszaállítását, pl. ledőlt tárgynak újbóli felállítását jelzi a *restauráció* s eleve újjáalkotást, szó szerint újjáépítést, de legalábbis a szétesett részek újraegyesítését a *rekonstrukció*.

Ám mindez csak játék a szavakkal. Egész gondolkodásunkat az élet, sőt a politika minden vonatkozásában – a konstruktivitástól kezdve a konszolidációig – annyira átszővi az új vagy a megújító építkezésnek ideologikus metaforarendszere, hogy az eredeti szótári jelentésekkel éppoly kevésbé lehet definiálni ezeket a fogalmakat, mint a gyakorlatban elkülöníteni egymástól a megfelelő műveleteket. Ugyanez a helyzet a műalkotásokkal való *konzervatív* bánásmód – a maga idején forradalmi – kritériumával. Ennek kulcsa ugyanis aligha a feltétlenül helyeselhető *hogyan?*, sokkal inkább a nyitva hagyott *mit?*. Vagyis, mit tekintünk a konzerválás során feltétlenül mellőzendő szennyeződésnek; s vajon ez csak fizikai, kémiai, optikai vagy történeti értelemben is definiálható? Vajon egy fellelt, kiasott műnek megjelenésében mely elemek tartoznak csak tárgyként *elszenvedett* történetéhez, s mely elemeknek hozzáadódásában vett részt maga is műalkotásként? A konzerválás feladata elvileg a műnek a történetének egészét bármikor újból követhetővé tevő tárgyi elemekkel, nyomokkal együtt való fenntartása és továbbadása. De, mint tudjuk, az eredeti tárgyat gyakran olyan, történetét tanúsító nyomok fedik el, amelyek – akár természettörténeti, akár humán- vagy művészettörténeti értelemben – csak történetiségét jelenítik meg, magát látni sem engedik. A tengerből kiemelt amforát ránkövesedett iszap és kagylók borítják; a festményt többször átfestették, a templomot funkcióváltások során végül garázssá alakították. Nincs konzerválás értékítélet nélkül; fikció az egész történetét tárgyi mivoltából leolvashatóan tanúsító műalkotás; s a „Konzerválni, nem restaurálni!” parancsa éppolyan nehézséggel szembesít bennünket, mint az, hogy „Szeresd felebarátodat!”.

2. Célszerű elhagynunk az építkezéssel kapcsolatos képzetek körét – nem utolsósorban azért, nehogy azt a látszatot keltsük, mintha a művészettörténetben a rekonstrukció problematikája csak vagy kiváltképpen a

műemlékvédelemre vagy az építészettörténetre tartoznék. Nyilvánvalóan nem technikai problémáról van szó, pl. arról, hogy az eredetit kell-e rekonstruálni, illetve visszarekonstruálni, vagy a másolatát, ahogyan ezt a Vatikánban fontolták meg, a Laokoon-csoporton, Münchenben az aiginai szoborcsoportok esetében, Prágában a kolozsvári Márton és György Szent György-szobrának múzeumi elhelyezésekor. Már az a pusztta tény is, hogy e műveletek során a művek kettős vagy többszörös inkarnációban, itt vagy ott, vagy éppen egymás mellett jelennek meg, éppoly kevésbé csak technológiai probléma, mint – legalábbis Walter Benjamin óta – a műalkotás létformája a technikai reprodukálhatóság korában.

A rekonstrukció a művészettörténetnek, mint – a *Wie es eigentlich gewesen* híres maximája jegyében – minden más történeti tudománynak, alapvető módszere és egyben ábrázolási módja. Ebben az értelemben a művészettörténetírás olyan elbeszélés a – közeli vagy távolabbi – múltból, amelynek valóban a múlt időhöz való tartozását elsősorban az elbeszélésben előadott történetnek legalábbis részben való lezárulását tanúsító tárgyi eredmény, az emlék igazolja. Nem véletlen, s a bécsi művészettörténeti iskolának megalapítása óta erőteljes történettudományi orientációjából következik, hogy elsősorban ebben a körben, Hans Tietzénél fogalmazódott meg a műalkotásnak mint történeti forrásnak definíciója és szemlélete, valamint az egyéb, nem szemléletes természetű forrásokhoz való viszonyának kifejtése.⁵ Ennek egyik legfontosabb metodikai előzménye volt Thausing fent idézett diplomatikai hasonlata.

A hasonlathoz azért kívánunk ragaszkodni, mert nagyon világosan kifejti a művészetről szóló történeti elbeszélés egyik alapvető problémáját: benne a művet interpretáló szöveget hozzuk közös nevezőre más, szóbeli vagy írott források szövegével. Egyazon műről végtelen sok szöveget lehet megfogalmazni; ezek számát azonban a történelem elbeszélésében mindekelőtt „korhűségük” korlátozza, a Wölfflini „Nem minden lehetséges minden korban”⁶ elvének megfelelően. Kordokumentumként tekintve a mű tehát kettős értelemben is szöveg: mint egy interpretáció forrása, s mint egy szemléletesen adott jelentés.

a) Bennünket ezúttal a műalkotásnak mint vizuális, tárgyi struktúrának, szövegnek rekonstrukciós kérdései foglalkoztatnak, mert ezekben a kérdésekben gondoljuk megtalálni az érintkezési pontokat más, ugyanezekkel a múzeumi tárgyvédelem vagy a műemlékek védelme keretében foglalkozó diszciplínákkal. Kétségtelenül a legelső rekonstrukciós feladat, a filológiai szövegkritika mintájára, a mű hiteles eredeti szövegének megállapítása. Ez első látásra érintetlennek tűnő művek esetében is feladat. Ilyenekkel a középkori művészettörténet kutatója mifelénk csak nagyon kivételes esetekben találkozik; gyakoribbak, ha nem is kizárólagosak az új- és a modern kori művészettörténészek praxisában. A hozzá szükséges metodikai és tapasztalati háttér is közös, bár arányuk kétségtelenül más és más. A művészettörténet diszciplináris fejlődése során különböző for-

mákban minduntalan felbukkanó igények az ún. objektív tudományosság-ra nem tudták csökkenteni, sem eltörölni a *connoisseurship* vagy *Kenner-schaft*, a műértő személyes tapasztalatán, formamemóriáján és ízlésén alapuló összbenyomás jelentőségét. Minden ellenkező híreszteléssel szemben, a különféle technikai és természettudományos vizsgálatoknak sincs rutinszerű jelentősége, hanem csak a műértés bázisán.⁷ Kísérleteknek, mint a természettudományos megismerés módszereinek ugyanis csak mint határozottan megfogalmazott kérdések eldöntésére vezető vizsgálatoknak van értelmük, s ilyen kérdések feltevéséhez éppúgy szükség van a megismerő szubjektumra, ahogyan a mikroszkóp sem ér semmit a belenéző élő szem nélkül.

Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mivel az eredeti állapothoz rendszerint más, későbbi állapotokon át jutunk el: a festményről, szoborról átfestések, átdolgozások egész sorát kell nem egyszer eltávolítani, az építészeti formát idegen szerkezetekből kell kibontani, lényegében úgy, ahogyan a filológus megtisztítja a szövegét pl. a másolás vagy tollbamondás során belekerült hibáktól éppúgy, mint a nyilvánvaló hamisító szándékkal vagy ilyen nélkül, egyszerűen csak aktualizálás kedvéért beléfoglalt interpolációktól. Amint a filológus munkájában is beleérző figyelmet követel a szövegromlás okainak tisztázása, úgy az eredeti állapot megközelítése során sem nélkülözhető a közties állapotok megbecsülése. Az egykori átfestés, átfaragás, átépítés kétértelmű művelet volt: az eredetinek megszüntetve megtartása. Pusztán annak a megértése is, hogy a módosítás az eredetinek jól-rosszul való fenntartását, esetleg modernizálását, netán megsemmisítését s csak alapanyagának megtartását szolgálta-e, rekonstrukciós munka. Végső soron nem zárható ki, hogy a későbbi, átdolgozott állapot jelentősebb teljesítmény, mint a legelső: elég csak Michelangelo firenzei Dávid-szobrára gondolnunk, amely köztudomásúlag egy Simone da Fiesole Vasari szerint „szerencsétlen kézzel” elrontott szobor-kezdeményezéséből indult ki. A kihámozás munkája nem lehet olyan, mint a kincskeresőé, a régész ős-ellenségéé, aki egyetlen pityke kedvéért képes keresztüldúlni magát az egész történelmen. Célja a tárgy egész történelmének megismerése kell legyen, amelyben minden változtatást értelmesnek és célszerűnek kell elfogadnunk. A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy míg a filológiai szövegrekonstrukciót rendszerint nem a tárgyi emléken, az oklevéllel végzik, a műalkotás szövegét – többnyire visszafordíthatatlan eredménnyel – magán az emléken kell rekonstruálnunk. Ez – legyen a munka akár egy kép lakkrétegének eltávolítása – rendkívüli felelősséggel jár. Ismeretes a középkori, vegyes technikájú falfestmények példája, amelyeken a freskó alapon alkalmazott al secco befejezés technikailag nem különbözik az utólagos javításoktól vagy átfestésektől – ezért ki tudja, mennyinek az eltűnése írható a gondos tisztítás számlájára. Itt lép be a tapasztalat, az analóg jelenségek ismeretének és mérlegelésének szerepe. A példa azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy magának az eredetinek is van belső

története; kivitelezésének munkamenete, amelynek rekonstrukciója egyet jelent formájának megértésével.

Csak ezután következhetik a romlott vagy hiányos forma, a tulajdonképpen eredeti „szöveg” rekonstrukciója, amelynek legfontosabb objektív támasza a nyomolvasás, legfőbb kontrollja pedig ismét a műértő ítélet: az analógiákra támaszkodó kor-ismeretben gyökerező valószínűség. Ennek jegyében találta már Gerecze Péter kevésbé kielégítőnek Henszlmann javaslatait a pécsi altemplomlejárók faragványainak kiegészítéséről. Ugyanígy idegenítenek el bennünket Zala Györgynek a maguk nemében a töredékek korrekt továbbgondolásából kiinduló reliefkompozíciói, miközben hálával gondolunk arra, hogy az eredeti töredékeket megkímélte, sok más kortársával ellentétben. Jól tudjuk, hogy a győri Szent László-fejereklyetartó koronája Prágában készült, manierista mű, azonban – ellentétben bármely más kiegészítési kísérlettel, el kell ismernünk, hogy készítőjének velünk szemben volt egy lényeges helyzeti előnye: valószínűleg több fogalma volt az általa helyettesített eredeti koronáról. Valószínűséget feltételezni csak közeli analógiák alapján lehet, s ugyanilyenekkel valószínűsíthetők másfajta állítások is. Ezért nem ritka, hogy a stílári besorolás, a datálás vagy az attribúció változásai a rekonstrukció módosulásaival járnak karöltve. Természetes, hogy a tipológiának ebben a folyamatban igen nagy szerepe van. Maguk a művészettörténészek is bizonytalanok azonban a stílus és a típus határkérdéseiben: ezek a legtöbb szakmai vitának, megítélésbeli ingadozásnak az okai. Például keresve sem lehet találni a tipológiának megfelelőbb tárgyat, mint a középkori Madonnaábrázolások: végül is, adva van egy nőalak, tunikában és köpenyben, jobb vagy bal kezében egy tunikás, esetleg egészen vagy félig meztelen gyermekkel. A cselekmény, amely közöttük lejátszódik, ugyancsak néhány egyszerű típusba illeszkedik, amelyek nemcsak formailag tipizálhatók, hanem e típusok érvényét megerősítették a gyakran céltudatosan másolt kegyképek teremtette szekvenciák is. Viszont a valóságban alig van két egyforma Madonna-szobor: a véges számú differencia végtelen nagy számú variánshoz vezetett. Bármily könnyűnek is tűnnék pl. a budai szoborlelet Madonna-szobrán a kis Jézusnak, sőt, mozdulatának rekonstruktív elképzelése lábainak maradványai, az anya fátylának formája alapján, mégis jobb alakját mintegy néhány tucatnyi rokon emlék alapján, arcát pl. a lelet gyengéd gyermekfejei alapján elképzelni, mint valóságosan újraalkotni. Az eredmény csak ízlésünk és fantáziánk korlátait bizonyíthatná. Egy szobortorzó rekonstrukciója nem ugyanolyan feladat, mint mondjuk, egy amforáé: hasának formáiból nem következik szükségképpen még a nyaka sem.

b) A forma tisztázását részben a „szöveg” alapelemeiben, úgyszólván a szavakban való rekonstrukciójának tekinthetjük. Csak részben, hiszen példáinkkal máris érintettünk olyan kérdéseket, amelyek inkább a szintaktikai összefüggésekre emlékeztetnek. Ilyenek az egy-egy típuson belüli strukturális összefüggések. Az emberi alakon belül ez összefüggések logi-

kai keretét az anatómiai tapasztalat adja: többé-kevésbé biztosan meg tudjuk állapítani, mi hiányzik egy figurából, s a hiányszónak, vagy az összefüggés nélkül megmaradt tagnak körülbelül hol a helye. De csak körülbelül, mert amilyen világos az elképzelésünk az organikus összefüggés normájáról, éppoly homályosak ismereteink egy-egy, főleg primitív vagy középkori ábrázolás sajátos anatómiai törvényeiről vagy éppen ilyen törvényszerűségeknek hiányáról. Hasonló a helyzet a perspektíva törvényszerűségeivel: a centrális perspektívát könnyű racionálisan rekonstruálni, a térábrázolás nem ennyire normalizálható megoldásait kevésbé. Számos rekonstrukció és számos hamisítás – amelyeket ez esetben legyen szabad a rekonstrukció speciális eseteinek tekinteni – bukott meg e kérdések racionális logikával való megközelítésén. Erre kár több szót vesztegetni, annyira triviális a példa.

Az organikus szemléletnek azonban van olyan esete, amelynek felidézését aligha fogja köztetszés fogadni. Ez az eset az építészeti rendszerek racionalitásának kérdésére vonatkozik. A klasszikus építészetelmélet iskoláját a vitruviusi-vignolai öt rend jelenti; amelyeknek legfőbb alapja a proporcionalitás, a szüm-metria; elvileg a részből az egész, az egészből a rész következik. Hogy ez az elv vonatkozik-e a középkori építészetre is, heves viták tárgya. Vasari köztudottan hatodikként sorolta a klasszikusok után az *ordine tedescót*, hogy hatásosabban csúfolhassa, nem rendnek, hanem inkább rendtelenségnek. Viollet-le-Duc ezt a rendtelenséget a korábbi középkori építészet szerzetesi szellemének tulajdonította, az *esprit laiïque* nagy eredményének tartva a gótikus építészet racionalizmusát. E racionalizmus utóbb éppúgy a 19. századi építészetelmélet középkorra visszavetített vezérelvének bizonyult, mint a szerkezeti elaszticitás statikai elképzelése. Egy másik, a 19. században gyökerező törekvés a geometriai konstrukciókban kereste a középkori építészet sajátos racionalitásának biztosítékát. Henszlmann Imrét ebbe vetett hite fájdalmas tévútra vezette; Csemegi József tervezéstechnikai elképzeléseinek, Szakál Ernő erősebben empirikus vizsgálatainak századunkban is mind rekonstrukciós módszerként, mind történeti interpretációk alapjaként nagy szerep jutott és jut. Véleményünk szerint helyüket ugyanott kell keresnünk, mint Viollet-le-Duc elképzeléseit: a modern építőművészeti kompozíció alapelveinek sorában. Így kritikájuk annak mérlegeléséből indulhat csak ki, joggal vetíthetők-e vissza a múltba, függetlenül attól, hogy alkalmazásuk eredménye ízlésünket kielégíti-e. Ugyanebben a Menenius Agrippa meséje szellemében, a tagok és az test organikus megfeleléséről szóló racionális meggyőződésben gyökerezik az a hit, hogy bármely középkori szerkezet megnyugtatóan rekonstruálható néhány, szerkezeti csomópontjának töredékeiből. A magyarországi művészet kutatásának közismert, a kutató erőfeszítéseit olykor környezete szemében is heroikus teljesítményként, varázslatként feltűntető, klasszikus metaforája a *dissecta membra* közhele. Ez a hivatkozási alap számunkra elengedhetetlenül fontos, a tagok-

nak, tagozatoknak organizmussá való összerakása azonban mindenekelőtt a létrehozott organizmus valóban ilyenként való értelmezésének bizonyítását követeli.

Eddig csak a műtárgynak mint organizmusnak belső összefüggéséről esett szó. Valójában azonban a középkori mű reális határaival sem vagyunk teljesen tisztában. Ami ránk, kezelésünkre maradt, lehet modern technikai értelemben független műalkotás, pl. kerek szobor, kisplasztika, önmagában lezárt festészeti vagy ornamentális kompozíció, de a legritkább esetekben bizonyosodik be, hogy ezt az egészet az autonómia is megillette. A szobrok, festmények többnyire építészeti alkalmazásból származnak, síremlékek, oltárművek részei voltak, a kisplasztikai alkotások nem egyszer használati tárgyak alkotóelemeinek bizonyulnak, ornamentek, pl. textil rátétek, fém brakteáták tömegesen alkalmazva, a viselet összefüggéséből szakadtak ki. Az egykori összefüggésekből nemcsak az egyidejű készítés viszonyai adódnak, hanem még inkább a közös rendeltetés, a készletszerű összefüggés viszonylatai igen különböző rendeltetésű és technikájú tárgyak között is, amilyenek pl. egy kórus berendezése, egy kápolna liturgikus felszerelési tárgyainak, szent edényeinek és paramentumainak összessége, vagy egy asztaldísz tárgyegyüttese. A *service*-ek révén még ez a legutóbbi együttes-típus tűnik a leginkább megszokottnak. Mindez örök – és kimeríthetetlen, mert lezárhatatlan – rekonstrukciós problémák elé állítja a művészettörténeti kutatást. A legnagyobbak s még mindig a viszonylag legegyszerűbbek közé tartoznak pl. Duccio sienai Maestà-oltárának, a van Eyck-testvérek genti oltárának, Konrad Witz konstanzi Heilspiegel-oltárának kérdései.

Alig van olyan középkori mű, amellyel kapcsolatban hasonló kontextus-problémák ne merülnének fel; még akkor is, ha a tárgy vagy az együttes viszonylagos épségben maradt ugyan ránk, látásának, megközelítésének, megvilágításának feltételei azonban megváltoztak. Ezen középkori művek recepció és létfeltételeinek rekonstrukciója szinte beláthatatlan és kimeríthetetlen feladat. Annál inkább, mert aktualizálásuk, szemléletüknek modern szokásai, a megvilágítás-igénynek már-már antropológiai mérvű ingerküszöb-emelkedést feltételező fokozódása, a közeli, a részletekre irányuló figyelem megkövetelte technikai fegyverzet növekedése folyvást az eredietektől való távolodás irányában hatnak.

c) Csak a legrövidebben érdemes itt szólni a művészettörténet tulajdonképpen legfontosabb feladatáról, a mű külső kontextusának rekonstrukciójáról. A hagyományos művészettörténetírás elsősorban ebben látta feladatát: a mű körül egyre táguló társadalmi köröknek megvonásában, az alkotó életművének, a műhely- és iskolaviszonyoknak rajzában, típusok és kultúrák egymásutánjának, esetleg fejlődéstörténetének megrajzolásában. Elsősorban e külső kontextus rekonstrukciójára való törekvése alapján emel a művészettörténet igényt a történettudományok közé sorolására, időről időre más-más tudományos paradigmában: a kultúrák egymás-

utánjában, a művészi stílus önfejlődésében, a társadalomtörténetben vagy a mentalitástörténetben stb. keresve támaszát. A rekonstrukciónak erről a szintjéről azért sem kívánok részletesen szólni, mert manapság a legvitatottabbak közé tartozik. A történeti rekonstrukció igényéhez gyakran az önkényes konstrukció vádja tapad, s vele szemben inkább a dekonstrukció igénye fogalmazódik meg. Senki sem vitatja azonban, inkább hangsúlyozza a tárgy és közvetlen kontextusa rekonstrukciójának igényét.

A fenti, három pontba szedett áttekintés szándékosan, s nemcsak Thausing iránti tiszteletből követett stilisztikai-retorikai szkémát, a szó–mondat–szöveg logikai egymásutánját, hanem azért is, hogy ez artikuláció teljesen művi jellege s legfőljebb csak iskolai logikai szkémaként való érvénye még jobban kitűnjék. A művészettörténetírás módszertana bővelkedik ilyen, mindig a korízlésnek megfelelő, hol genealógiai táblázatokhoz, hol elektronikus kapcsolási rajzokhoz hasonlóan, hol a halmazelméleti ábrákat követően ábrázolt szkémákban. Panofsky, a művészettörténet módszertani fokozatai egyik legkörültekintőbb tabellájának tervezője, olykor attól sem riadt vissza, hogy a skolasztikus logika szillogizmusainak mintájára ábrázolja a középkori művészet egyes problémáit. Ezek a logikai elrendezések azonban elsősorban a demonstráció, s nem a megismerés formulái. Remélem, a rekonstrukcióról szóló eddigi fejtegetés is igazolta, mennyire elképzelhetetlenek egyes fázisai az állandó visszacsatolás nélkül: a „szöveg” megállapítása, azaz a forma rekonstrukciója értelmetlen e forma történeti helyének tudata nélkül, amint belső és külső kontextusa is állandóan korrigálja egymást. Ezzel kifejeztem véleményemet abban a kérdésben is, vajon őszintén és tudatosan eljáró művészettörténet lemondhat-e a külső kontextussal való figyelmes és tudatos foglalkozásról.

3. Még néhány szót kell szólnunk a rekonstrukció forrásairól, ha lehet ezekről külön, a művészettörténet általános forrásaitól elkülönítve szólni. Szerintem annyira nem, hogy ez esetben nincs értelme a Tietze forrás-szisztematikájában fontos szerepet játszó intenció szempontjának, nevezetesen a szándékosságnak vagy szándékolatlanságnak, továbbá a művészet modern fogalma szempontjából felfogott tudatosságnak. Mégis, épp e szempontokból tanulságos megemlíteni néhány példát.

A rekonstrukció természetére különösen éles fényt vetnek azok az *ekphrasis* körébe tartozó írott források, amelyekhez már nem tartozik tárgyban megtestesülő mű, vagy soha nem is tartozott, lévén azok eleve műalkotás-leírások formájába öltöztetett irodalmi fantáziák. A Biblia egyes helyeinek, pl. a mózesi frigsátornak, Salamon templomának rekonstrukciója nemcsak mindenkori egzegetikai feladat volt, s nem is csak a Biblia-kommentárok és a Flavius Josephus-szövegek illusztrációinak témája, hanem elsődlegesnek tekintett, nem specifikusan dokumentatív célzatú műalkotásokat is inspirált: épületek elrendezését, felszerelését, egyes, pl. az ércengert, a templom kárpitját követő tárgyakat. Hasonló szerepet töltöttek be Lukianos, Philostratos képleírásai, alighanem utánzásra ösz-

tönöztek a Horatius és követői által mélységesen elítélt fantázia-lények is. Ezek az esetek a rekonstrukció eszmei, irodalmi inspirációjára, gondolati jellegére hívják fel a figyelmet, s ugyanakkor realizációjának alapvetően művészi természetére. Más probléma is akad e téren: elsősorban az a kérdés, vajon készpénznek vehetők-e Bonfini leírásai a Mátyás-kori épületekről, veti fel, hogy stiláris és ideologikus intenciói révén a leírás félrevezető is lehet.⁸

Természetesen igen jelentősek a rekonstrukció szempontjából a műalkotás-jellegű, különösen az ábrázoló források. A konkrét, egyedi tárgyak visszaadása azonban nem minden ábrázoló műnek szándéka. A viselet egyéni jellegének visszaadása lehet cél akkor is, ha az individuális portréjelleg nem található meg a képben, a portréjelleg nem feltétlenül jár együtt a környezet, a táj, az események individuális visszaadásának igényével. Nem minden részletező épületábrázolás látkép is egyben, s nem minden látkép alapul szakszerű felvételen a legapróbb részletekig. Emellett az ábrázolásoknak van sajátos hagyományozódásukban rejlő, önálló története is. Ennek a történetnek egyik ága a grafikai sokszorosításhoz tartozik: rajzok, festmények, utóbb fényképek kezdenek önálló életet élni s ez életük folyamán transzformálódni a publikáció manipulatív körülményei közepette. A hagyományozódás másik ága a publikáció természetéből következik, s nem kevésbé manipulatív természetű: itt a grafikai átvételeket eredeti, szemtanú művésztől elvárható részletek leplezik. E kétféle megfontolás s a mindenkor konkrét ábrázolási funkciók és publicisztikai szándékok tisztázásának igénye már régen nagy szerepet játszik a történeti és a veduta-ikonográfiában. E kiváló magyar kutatások egyik legmegszívlelendőbb tanulsága, hogy rendkívül kevés számú őstípussal, s azok között is nagyon sokféle stílusú, szándékú és funkciójú ábrázolással találkozunk.⁹

Erről a megállapításról és erről a módszerről az utóbbi idő kutatásai mintha elfeledkeztek volna, s pl. a Schedel-féle nürnbergi Világkrónikának nemcsak vedutáit, hanem azok mikroszkopikus fametszet-részleteit is indokolatlanul ruházták fel nagy forrásértékkel.¹⁰ Itt és más esetekben is, pl. az esztergomi Várhegy képátvételektől hemzsegő történeti látképsorozatának kritikátlan túlértékelésében¹¹ is nemcsak az ideális rekonstrukciók helyeselhető vagy csak a kisebbik rosszat jelentő szándéka, hanem ezen túlmenően, az építészeti tettelegesség igénye is jelentkezik. Nem volt olyan régen, és történelmi körülményei miatt semmiképpen sem tekinthető precedensnek a budai vár déli részén a Buzogány-torony és a déli rondella hasonló forrásalapon végrehajtott rekonstrukciója, régészetünk és műemlékvédelmünk nem éppen legdicőbb epizódja! Voluntarizmusnak nevezzük azt a magatartást, amelynek történeti vetülete a *mától kezdve így volt* jelszava. A konkrét példa arra is figyelmeztet, mily fontos elemei az ilyen látványos rekonstrukciós elképzeléseknek az épület inszenírozásának múlandó kellékei: toronysisakok, tetők stb. Az ezekben történt alap-

vető ízlésváltozást – s egyben a bennük rejlő színpadi természetű hatást – a karcsai templom új lefedése, Szalonna, Tarnaszentmária restaurálási munkái óta követhetjük nyomon. Nem különben, mint a romantikus történelmi festészetben, pl. Vízkelety Béla budai, vajdahunyadi jeleneteinek látkép-hátterein.

Külön szükséges megemlékezni a szó legtágabb értelmében vett irodalom szerepéről a rekonstrukciós elképzelésekben. Ma kevésbé Walter Scotot és Victor Hugót vagy Vörösmartyt, Jósikát, alig a Beszterce ostroma Mikszáthját, nem is Wagner zenedrámáinak színpadát tartanám befolyásosnak, inkább a kommersz kosztümös-díszletes filmet és a Disneylandek talmi csodavilágát. Sponzori hozzájárulásra mindenestre ez utóbbiak számíthatnak – innen fent érintett könnyed viszonyuk is a forrásokhoz és azok kritikájához. Minél inkább tömegakciókra, manifesztációkra, ünnepekre számítanak, a „hasznosításra” kacsintanak, annál bizonyosabban azonosulnak a millenáris kiállítás történelmi főcsoportjával, Alpár Ignác nagy sikerére tekintettel megörökített Vajdahunyad-varával. Ez a maga nemében zseniális építészeti *pastiche* számunkra itt csak azért fontos, mert sűrített kiadásban a 19. század végének művészettörténeti kompendiumát jeleníti meg. Feleslegesesek voltak eddigi fejtegetéseim, ha most még külön kellene bizonyítanom, hogy véleményem szerint minden mai rekonstrukciós elképzelésben is, mint cseppben a tengerben, egész aktuális művészettörténeti felfogásunk jelenik meg.

Ezért a rekonstrukciók művészettörténeti összképünk részei, eredményei, kifejező formái és megjelenítésének eszközei. Hozzá vannak kötve; változásai bennük jelennek meg, ez összkép nagy módosulásainál értelmüket veszítik. Azok, amelyeket a múltba rögzítettek, tárgyiasítottak, Friedrich Schmidt pécsi székesegyháza, Steindl kassai dómja, Schulek Frigyes budai Nagyboldogasszony-temploma, Gyalus László jáki temploma, de Lux Kálmán esztergomi palotakápolnája vagy Gerő László budai vári rekonstrukciói is menthetetlenül kötődnek korukhoz. Könnyebb a sorsuk azoknak, amelyeket az írásra vagy rajzra bíztak, az eredetitől elkülönítve valósítottak meg; de létezésük tere ma már nem a művészettörténetírás, hanem annak historiográfiája, esetleg koruk képzőművészete. Véleményem az, hogy művészettörténeti rekonstrukcióinknak előbb-utóbb ez a sorsa. Helyesebb tőlük megkímélni az eredetieket, amelyeknek maradéktalan és hamisítatlan megőrzésére és továbbadására, ha fel nem is esküdtünk, de mégis vállalkoztunk. Alapvetően szakmai etikai kérdésről van tehát szó, akár a *nil nocere*, akár a *habeas corpus* ismert kifejezéseivel akarjuk kifejezni lényegét.

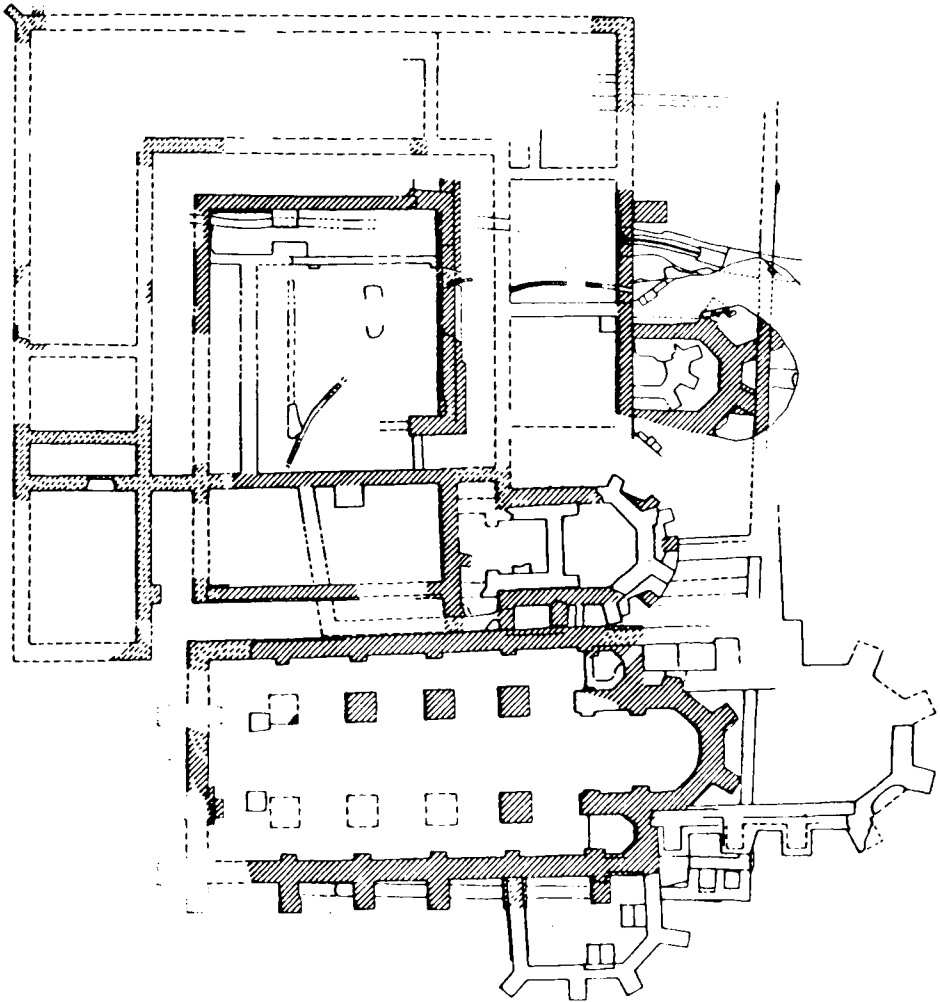
* * *

A fenti fejtegetések a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat vitaülése számára készültek, és ott felolvasásra is kerültek 1997. november 19-én. Szerepük már ott, az ősrégészettől a 20. századig a különféle

korok emlékeire nézve a teljes élménykeltés igényével fellépőtől kezdve a virtuálisig és a tisztán elméletiig a legnagyobb sokféleséget bemutató módszerek közepette is: egyfajta figyelemfelhívás lehetett, mindenekelőtt az elsődleges forrásanyag védelmében és túlhaladottnak tűnő etikai érvekkel – tekintet nélkül a marketing szempontjaira.¹² Csak azt a kérdést vizsgáltam, lehet-e a tudományos rekonstrukció kiviteli terv forrása, azt nem, tekinthető-e (keletkezési korától eltekintve más korra is vonatkoztatható) történeti forrásnak. Most egy kiváló, építészettörténetünk ismeretanyagának nemzetközi áttörését jelentő könyv¹³ egyetlen ábrája azonban ezzel a kérdéssel is szembesít. Mint a fenti fejtegetések körébe vágó példa, azok közreadására ösztönzött, s mint az ott tárgyalt jelenségek újabb területre való áttérjedésének jele, arra is figyelmeztet, hogy *Qui tacet, consentisse videtur*.

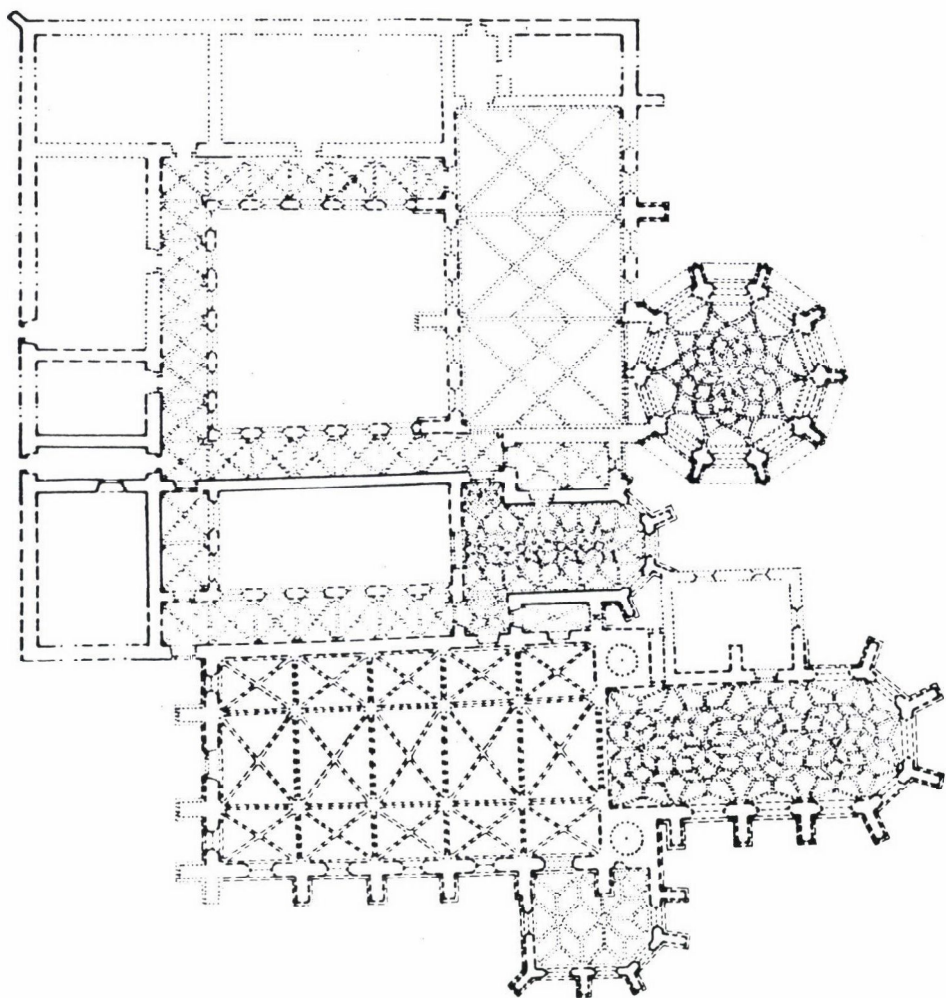
A *történelmi Magyarország építészetéről* frissen megjelent kötet a budaszentlőrinci pálos monostor alaprajzát is közli illusztrációi között.¹⁴ Nagyszabású együttest látunk, gazdag tagolású hálóboltozatokkal a templom nyújtott szentélye fölött, a templomtérhez járuló sekrestyén és déli kápolnán. Különös építészeti szituáció mutatkozik a két keleti tornyosnak feltételezett és megrajzolt templomtértől északra: egy, a kolostor kerengőjétől fallal elválasztott tér, amelynek téglalap alakú terét mintha kerengőszárnyak fognák közre. Ez a kolostor ásatási alaprajzain tényleg korábbi (két periódusú) templomtérként feltüntetett épületrész hajója. A szentélyrészt ismét gazdag csillagháló-boltozat tünteti ki; a jelölés szerint ez a Remete Szent Pál-kápolna. A legnagyobb meglepetés azonban a – szintén szép, tágas hálóboltozattal tervezett, a kolostor egész keleti szárnyát elfoglaló – káptalanteren-félehez csatlakozó, tízszögű tér. Valóságos építészettörténeti szenzáció középső támasz nélküli, hajlított bordás csillagboltozata. Ilyesmi Magyarországon Steindl Imre Országház-kupolájáig aligha épült – igaz, az sem hajlított bordákkal (amelyekre talán az István kassai építőmesternek tulajdonítható kicsiny diósgyőri dekoratív fülkeboltozat adott ihletést?). Az angolszász olvasó (s a bizzunk benne: az ábrát előbbutóbb felfedező, éppen disszertációjának témaválasztásával győtrődő egyetemi hallgató) igazi lelkesedésére azonban az számíthat, hogy első látásra felismeri a kapcsolatot az angliai székesegyházak 13–14. századi centrális káptalanházaival, a székesegyházi papság sajátos, monasztikus szervezétének e ritka emlékeivel. Majd, ha Magyarországra érkezik, s a 22-es autóbusszal megközelíti a kutyával őrzött ásatási területet, felvilágosítható tévedéséről, hogy ti. a közölt rajz tetemes része a kiegészítést jelentő szaggatott vonallal készült. (A magunk részéről csupán az iránt érdeklődnénk, vajon mivel szolgáltak rá a korábban közismert ásatási alaprajzok vaskos alapfalai közül *egyesek* a folytonos vonallal való jelölésre.)

A rekonstruált alaprajz forrása egy, az angol nyelvű építészettörténeti szintézisben különben dicséretes frissességgel felhasznált monográfia,¹⁵ ahol az teljes dokumentáció (köztük építési periódusonként megkísérelt

1. Budaszentlőrinc, pálos kolostorrom. Összesítő alaprajz, (Bencze-Szekér nyomán)

rekonstrukciók sorozatának) része.¹⁶ Így az eredeti, a budaszentlőrinci romegyüttes feltárásának igen küzdelmes szakaszát lezáró közleményben a kolostor 16. század eleji állapotának rekonstrukciós elgondolása helyesen, a sok építési periódusban kialakult együttes romjainak vizuális értelmezési javaslataként jelent meg. Ebben az összefüggésben helyénvaló az épület egyes történeti állapotainak rajzi megjelenítése, amint végső soron elfogadható (noha önmagában, szöveg támasza nélkül a művészettörténetírás *irodalmi* hagyományával inkább ellentétes) a szöveg mellett az *ábrázoló interpretáció* is. A megváltozott összefüggésben, reprezentatív, az

2. Budaszentlőrinc, a pálos kolostor alaprajza a 16. század elején. Szekér György rekonstrukciója

egyes részletkérdések filológiai elemzésére alkalmat nem adó szintézisben való közlés azonban több, mint felelőtlenség.

A közölt rekonstrukció ugyanis a legmerészebbek egyike; tudomásom szerint az irodalom eddig nem vitatta – tehát el sem fogadhatta.¹⁷ Alapjai a következők: Gyöngyösi Gergely főperjelsége idején „gyűlésterem” (*domus definitoria admirandae pulchritudinis*¹⁸) építése.¹⁹ A régészeti támpontot a csatornával kapcsolatban álló, az alapfalak tanúsága szerint²⁰ közel négyzetes alaprajzú, egymás utáni két periódusban mind nagyobb poligonális kápolnával bővített káptalanteremhez járuló, „kör alakú (a későbbi

szakirodalomban sokszögűnek nevezett) építmény²¹ jelenti. Figyelemre méltó az építéstörténet ismertetésének nem az ilyen közleményekben megszokott, elemző-következtető, hanem narratív hangneme. A forrásadat s részben *in situ* előkerült (döntők az ötszögre utaló lépcsőfokok) illetve az épülethez rendelt töredékek („legalább 11 különböző méretű és profilú borda fordul elő a későgotikus átépítések anyagában”) vezetnek az interpretációhoz.²² A támaszul idézett szakirodalom részben egy speciális jelentőség monográfiája, részben a távoli Közép-Rajna-vidék építéstörténetének úttörő feldolgozása; nagy tekintélyűk csak egyet nem fedez: ábraanyaguknak mintakönyv-szerű használatát.²³ Mi is valljuk, hogy ...*az előkerült építészeti kőtöredékek feldolgozása még számos lehetőséget kínál arra, hogy az egyetlen magyarországi alapítású szerzetesrend főkolostorát jobban megismerhessük, tovább gazdagítva a középkori Magyarország építészeti történetét.* – Ám gazdagítsuk: előbb emlékanyagát, majd történetét, ha lehet. De ne fordítva!

JEGYZETEK

¹ A kérdés dokumentumaihoz v.ö.: *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*, hrsg. N. Huse, München 1984. Az azonnali magyar visszhang: ÉBER László: A műemlékek kutatóinak XII. kongresszusa (1911 szeptember), *Archaeologiai Értesítő* U.F. XXXII (1912) 1–6. – E kérdések szerepéről a hazai műemlékvédelemben legutóbb: HORLER Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922), *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*, szerk. Bardoly István, Haris Andrea, Budapest, 1996. 123. sk.

² NIETZSCHE, F.: *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, 1873. Magyarul is: *A történelem hasznáról és káráról*, Budapest, 1989.

³ *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*, Wien – Leipzig 1903. és újabb kiadása: RIEGL, Alois: *Gesammelte Aufsätze*, Augsburg – Wien 1928. – Most rendelkezésre áll az újabb, a szöveget eredeti összefüggésében, Riegl műemléki törvénytervezetének első részeként hozzáférhetővé tevő kiadás: Entwurf einer gesetzlichen Organisation der Denkmalpflege in Österreich, *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denk-*

malpflege, hg. Ernst Bacher. Wien–Köln–Weimar, 1995. 49. skk.

⁴ Megjelent tárcaként: *Neue Freie Presse*, 1882. IV. 26. – maga a bécsi dóm szól: „Dicsekvés nélkül, én vagyok minden oklevél közül, amivel rendelkeztek, a leginkább tiszteletre méltó, és éppoly kevésbé, ahogyan egy régi oklevél pergamenjén hamisítás nélkül egyetlen részt, akár egy íráshibát, vagy csak egy helytelen betűt sem szabad törölnötök, vagy a magatok véleménye szerint megújítanotok, ugyanúgy, az én, őseitek keze nyomát magán viselő öltözetemen sem változtathattok, vehettek el és pótolhattok semmit sem, ha különben akkora hazafiak vagytok is, ahogyan ezzel olyan nagyra vagytok.” – Fordítás ROSENAUER, Artur: *Moritz Thausing und die Wiener Schule der Kunstgeschichte*, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XXXVI (1983) 138. sk. nyomán.

⁵ TIETZE, Hans: *Die Methode der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1913.

⁶ WÖLFFLIN, Heinrich: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, München, 1915. 11. – a mondat eredeti kontextusához l. MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Budapest, 1995. 179. 30. jegyzetét is.

- ⁷ Ebben az értelemben v.ö. a ma elérhető legjobb és legkiegyensúlyozottabb áttekintést: SAUERLÄNDER, Willibald: Die Gegenstandssicherung allgemein, *Kunstgeschichte. Eine Einführung*, hrsg von Hans Belting, Heinrich Dilly, Wolfgang Kemp, Willibald Sauerländer und Martin Warnke [1985], 1988³, 47. skk. – Itt: „Amíg a művészettörténet önálló diszciplinaként fogja fel magát, mindig a stíluskritikáé és a műértésé lesz az utolsó szó, amikor az a cél, hogy egy tárgy korát, helyét vagy művészi individualitását biztosítsák.” – fordítás i. h. 55. nyomán.
- ⁸ V.ö. különösen MIKÓ Árpád ide vonatkozó megfontolásait: Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezése. „*Sub Minervae Nationis praesidio*”. *Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*, Budapest, 1989. 37–40.; továbbá: Ekphrasis. A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corvina, *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, 1991. 69–75.
- ⁹ RÓZSA György: Typologie als Methode der Bearbeitung der alten ungarischen Veduten, *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*, hrsg. Eckhard Jäger, Lüneburg, 1983. 45–52. A módszerrel, a hazai kutatás gyakorlatáról a s az eredményekről összefoglalóan és röviden l. Uő: Pályámról és a történeti ikonográfiáról, *Művészettörténeti Értesítő*, XLIV (1995) 131–137. különösen: 134. sk.
- ¹⁰ E rekonstrukciós módszer újabb kezdeményezője: FEUERNE TÓTH Rózsa: Renaissance-Baumotive auf der Budaer Palastdarstellung der Schedelschen Weltchronik, *Acta Archaeologica*, XXXIV (1982); Uő (Farbaky Péterrel): A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. Egy eszmei rekonstrukció variációs lehetőségei, *Ars Hungarica*, 1986. 17–49.; továbbá ugyanerről: FARBAKY Péter: A budai királyi palota díszudvara, *Ars Hungarica*, 1988. 143–171. – V.ö.: BUZÁS Gergely – VÉGH András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palotahomlokzat rekonstrukciójához, *Castrium Bene*, 2 (1990), *Várak a középkorban*, szerk. Juan CABELLO, Budapest, 1992. 102–110.; BUZÁS Gergely: A budai királyi palota déli nagycsarnoka, *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. PÁMER Nóra, Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Budapest, 1994. 109–140. – A rajzi rekonstrukciók meszesemenő alkalmazásával jelent meg: *Budapest im Mittelalter*, hg. von Gerd BIEGEL, kiállítási katalógus, Braunschweig, 1991.
- ¹¹ MÓGA Sándor: Esztergom hiteles ábrázolásai 1595-ből, *Műemlékvédelmi Szemle*, 1993/1. 47–53. – Esztergom rekonstrukciós problémáiban váltak a legközvetlenebbül tervdokumentációs érvvé a történeti látkép-ábrázolások.
- ¹² A probléma aktualitásához tartozik, hogy – a budapesti előadásorozatot megelőzően – 1997. márciusában ez volt a XXIV. német művészettörténeti kongresszus egyik témája is. A német megfogalmazás (*Die Inszenierung des Kunstwerks*) persze, egy lépéssel jobban megközelíti az aktuális problémát, s így nyersebben szembesít vele. A vita anyaga (részben kivonatossan) közölve: *Kunstchronik* 50/12 (Dezember 1997): GRUBEN, Gottfried: Über Anästlose und Rekonstruktion, i. h. 657–665; MÖRSCH, Georg: Grezüberschreitung – Die Altstadt als Kulisse, i. h. 666–672; WOLTERS, Wolfgang: Historische Innenräume: Restaurieren? Inszenieren? Konservieren? i. h. 672–678; Bachman, Karl Werner: Das unmerkliche Schwinden der Originale, i. h. 678–679.
- ¹³ *The Architecture of Historic Hungary*, edited by Dora Wiebenson and József Sisa, contributions by Pál Lővei, Péter Farbaky, György Kelényi, József Sisa, Tibor Sabján, János Gerle, András Ferkai, The MIT Press, Cambridge/Massachusetts – London/England, 1998. – A szintézis recenziója, alapos méltatása külön feladat, nem e tanulmány feladata.
- ¹⁴ I. m. 56. old., 3.10 ábra: az ábra címe: *Plan. Pauline monastery, church, and chapel, Budaszentlőrinc, 1486–1492 (reconstr. Gy. Szekér) a sacristy, b south chapel, c Chapel of St. Paul the Hermit.* A hozzá tartozó szöveg Farbaky Péter munkája: ...the Paulines had their own built

ding organisation independent of the royal workshops. In the course of rebuilding their central monastery at Budaszentlőrinc near Buda (1486–1492; only the foundations remain) they erected a chapel on the south side of the church and added a new star vault to the chapel of St. Paul the Hermit on the east side of the cloister. Master István of Kassa was possibly one of the builders directing construction. i. m. 55. Az ismertetés korrekt; megemlíti, hogy újjáépítésről van szó, tudatja, hogy csak alapfalak maradtak meg. A szöveg egy problematikus helye már felfogás kérdése. Az a feltevés, hogy létezett volna önálló pálos építőszervezet is, nemcsak név szerint ismert lapicida rendtagok (köztük Dionysius); ebben a szerző nyilván Guzsik Tamás véleményére hagyatkozik [GUZSIK Tamás – FEHÉRVÁRY Rudolf: *A pálosrend építészeti emlékei a középkori Magyarországon (összefoglaló és katalógus)*, sokszorosított füzet, Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest 1980, illetve – az idézőjellel is kifejezett fenntartásokkal – GUZSIK Tamás: Késő gótikus „pálos” műhelyek Magyarországon, *Építés-Építészettudomány* XV. (1981) 199–217]. Hagyatkozhatnék pl. PAPP Szilárd pálos emlékekre (Porva, Nagyvázsöny, Lakfalva) is támaszkodó véleményére is (Késő gótikus építkezések Pannonhalmán, *Mons Sacer* 996–1996. *Pannonhalma 1000 éve*, szerk. Takács Imre, Pannonhalma 1996, I. 237–271), aki itt is, mint Visegrádon a budai provizori hivatal körében elterjedt stílusváltozat szerepével számol. E tekintetben különösen meggondolkoztató, hogy az 1490-es évek elejének építkezéseinek fő támogatója Albertus Tharispán, a pálos rendbe lépett volt budai várnagy volt (*Documenta artis Paulinorum*, gyűjtötte Gyéressy Béla, a bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta Hervay Ferenc, 2. Budapest 1976, 416. sk.). – A magyar kiadásban (*Magyarország építészetének története*, Budapest 1998, 74–75) a 3.11/a és b ábrák – helyesen – szembesítik az ásatási tényeket és a rekonstrukciót.

¹⁵ BENCZE Zoltán – SZEKÉR György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*, Budapest 1993; a rekonstrukció: 44. kép.

¹⁶ Igaz, a 16. század eleji állapot (1508–1513) rekonstrukciója került közlésre, 1486–1492 felirattal.

¹⁷ Kivétel: BUZÁS Gergely, *Műemlékvédelmi Szemle*, 1994/1. 127–138.; témánkról: 136: „jó, még további kidolgozást érdemlő ötlet”, de „a kőfaragványanyag feldolgozatlansága” után „enyhén szólva túlzásnak tűnnek Szekér György gazdag boltozatrekonstrukciói”.

¹⁸ DAP i. m. 1976, 417.

¹⁹ BENCZE – SZEKÉR: i. m. 1993, 10.

²⁰ Összesítő ásatási alaprajz: BENCZE – SZEKÉR: i. m. 1993, 21. kép.

²¹ BENCZE–SZEKÉR: i. m. 1993, 12.

²² *A lépcsőfokok homlokoldalainak meghoszabításai szabályos ötszög sarkával egyező szöveget zárnak be. A kiszerveztető ötszög azonban nem illeszthető (a rekonstrukciós módszer kulcskifejezéseire utaló kiemelések: M. E.) a kolostor keleti szárnyának vonalához; oldala nem párhuzamos azzal, így a lépcsőfokok által megadott két oldal nem lehet szomszédos, köztük kívánkozik még egy, tehát az építmény tízszögű volt. Az alapfalakra felszerkesztett tízszög már jól kapcsolódik a keleti szárny vonalához úgy, hogy a tízszög két oldala belesimul a szárny keleti falába, nyolc oldallal képezve a külső tömeget...* BENCZE – SZEKÉR: i. m. 1993, 22.

²³ Wolfgang Götz és Friedhelm Wilhelm Fischer idézve: 28. o. 249, 250. jegyzet. A tízszögű épületrekonstrukció analógiáiként közölve: Meisenheim és Münster templomalaprajzai: uo. 43. kép. Az ún. „pfalzi csoport” tervrajzainak feltételezett jelenléte a bécsi építőpályában nehéz, majdnem megoldhatatlan gyűjteménytörténeti kérdés. Erről írtam: Hans Koepf: Die gotischen Planrisse der Wiener Sammlungen (recenzió), *Acta Historiae Artium* XVII. (1971) 129. Mivel Fischer határozottan elenezte e csoport közép-európai (bécsi) jelenlétének feltevését, aligha fogadná kedvezően a közvetítés útjaival és lehetőségével nem gondoló analógiakeresést.

Zusammenfassung

DIE REKONSTRUKTION IN DER KUNSTGESCHICHTE

Der Aufsatz ist ursprünglich ein Beitrag zur vom Verein Ungarischer Archäologen und Kunsthistoriker veranstalteten Tagung über methodische Fragen der Rekonstruktion gewesen. Den Ausgangspunkt der Erörterungen bildete eine von Moritz von Thausing anlässlich der Rekonstruktionsvorschläge des Riesentores von St. Stefan in Wien genützte Metapher, derentsprechend Kunstdenkmäler auf ähnliche Weise wie Urkunden ohne Eingriffe in ihren Text aufbewahrt werden sollen.

Der Verfasser gibt zu, daß ja Rekonstruktion ein grundlegendes Verfahren aller Kunstgeschichte ist.

a) Als die erste Aufgabe kunsthistorischer Rekonstruktion kommt die Wiederherstellung des „Textes“ des Kunstwerks in ihrer materiellen Beschaffenheit in die Frage. Dabei muß berücksichtigt werden, daß alle „Texverderbungen“ ja historischen Zwischenstadien gehörten, die meist ebenfalls als Kunstwerke gegolten haben.

b) Während die Rekonstruktion der Beschaffenheit des Kunstwerks ähnlich wie die Wiederherstellung der Wortlaut eines Textes aufzufassen ist, gibt es Aufgaben kunsthistorischer Rekonstruktion, die mehr Gemeinsamkeit mit der Syntaxis aufweisen. Als solche kommen besonders Fragen der organischen Struktur (etwa der menschlichen Gestalt), der Perspektive und der Komposition in Betracht. Das Prinzip, daß jedes Zeitalter nach den eigenen Normen zu beurteilen ist, kommt etwa in der Frage der Anwendbarkeit der Grundsätze der Anastylose zum Ausdruck, die wohl auf die klassischen Säulenordnungen gelten, wobei gerade die Gesetzmässigkeit mittelalterlicher Proportionen als zweifelhaft erscheint. Einen weiteren Problemkreis syntaktischer Rekonstruktion bilden Funktionskreise, die den Werkkontext ergeben.

c) Als die wichtigste Frage der kunsthistorischen Rekonstruktion gilt diejenige nach dem äußeren Kontext. Ob diese Problematik dem wichtigsten Aufgabenkreis der Kunstgeschichte gehört oder ihm das Werk vorzuziehen sei, steht heute im Mittelpunkt methodischer Diskussion (s. die Debatten mit den Schlagwörtern „Rekonstruktion des historischen Kontexts“ vs. „Dekonstruktion“).

Zusammenfassend ist Verfasser der Ansicht, daß Rekonstruktionen eine grundlegende Methode kunsthistorischer Arbeit bilden auf die man nie verzichten kann. Man soll jedoch aufgrund kritisch überprüfter Quellen Arbeiten und das Prinzip der Trennung von Original und (womöglich literarischer bzw. darstellerischer) Rekonstruktion muß ständig berücksichtigt werden.

Im Anhang wird ein Beispiel willkürlicher und dadurch irreführender Rekonstruktion in einem inzwischen erschienenen Werk analysiert (*The Architecture of Historic Hungary*, edited by Dora Wiebenson and József Sisa, Cambridge/Massachusetts – London/England, 1998. Fig. 3.10). Es handelt sich um die zeichnerische Rekonstruktion des spätgotischen Kapitelsaales des ehemaligen Paulinerklosters Budaszentlőrinc, die aufgrund des Grabungsbefundes und der zur Hilfe gezogenen Baufragmente eher als Architekturphantasie als wirkliche Rekonstruktion betrachtet werden darf.

Tüdős Kinga

EGY ZABOLAI UDVARHÁZRÓL BETHLEN MIKLÓS NYOMDOKAIN JÁRVA

A XVII. század második felében a Székelyföldön dolgozó mesteremberek: építők és kőfaragók, asztalosok és festők keze nyomán felvirágzó alkotások különleges változattal árnyalták az erdélyi reneszánsz művészetet. Kompozíciós készségük, díszítőművészetük alapvető élményét bár még a helyi hagyományok szabályozták, azonban művészetükben új ihletést a reneszánsz szelleme hozott.

Háromszéken a XVII. század második felétől a kastélyépítészet valamint az elnépiesedett reneszánsz hatására az udvarházak sajátos típusa alakult ki. Hossznégyszög alapokra emelt, földszintes épületeiknek jellegzetes díszét a homlokzati középrészén kiugró, árkádíves, oszlopos, timpanonos, nyílt tornác (ambitus) jelentette.¹ Eme változat legszebb s egyben korai emléke a zabolai (Háromszék, Kovászna megye) Basa Tamás-féle, ma már nem létező udvarház. Az épület eredeti kinézetét nem ismerjük. Feltehetően kő alapokra rakott épület, kettő-négy lakószobából, pitvarból, kamrából, pincéből és padlásból állhatott. A XVII. század harmincasnegyvenes éveiben már zajlott az élet a falai mögött, hiszen a korabeli hétköznapi okiratok (zálogos levelek, szerződések, családi levelezések) keltezésének helyeként gyakran jelölték meg Basa Tamás zabolai „nemes udvarházát”.

Átépitéséről, bővítéséről már többet írhatunk. A múlt század közepéig romjaiban még álló épület feltehetően reprezentatívabb részét, az ambitust, Greguss János rajza örökítette meg az utókor számára.² A rajz történeti értéke mellett építészettörténeti jelentőséggel is bír, hiszen annak az udvarház-típusnak a példáját örökítette meg, amelyben a korabeli kastélyépítészet közvetlen hatásának jegyei tükröződnek. Építésének történetéről sokat nem írhatunk. Foglalkozni vele mégis azért érdemes, mert egyrészt annak az udvarház-típusnak a képviselője, amely külső formáját az erdélyi későreneszánsz kastélyépítészet közvetlen hatásának köszönhette. Másrészt pedig egyik legkorábbi képviselője a XVII. század második felétől megépülő háromszéki – de nemcsak háromszéki – udvarházak egész sorának.

Jogosan vetődik fel tehát a kérdés az építészettörténet számára: kimutatható-e, s ha igen, melyik kastélytípus elemei vélhetőek felismerni a zabolai udvarházon?

Az építészeti hatás érvényesülését itt könnyű nyomon követni. Útját azoknak a családoknak a kapcsolatai egyengették, amelyek a bethleni

Bethlen és az oszdojai Kún familia között létrejöttek. Az akkor még csak udvarhelyszéki főkapitányi rangját viselő Bethlen Miklós, a majdani államférfi feleségül a háromszéki nemesi familiák lányai közül a Kún család Ilonáját választotta.³ Önéletírásában az eseményt így örökítette meg: feleségül „vettem Oszdojai Kún István tisztességes de emeznél [azaz Béli Pálnál] sokkal kisebb és alábbvaló főember leányát Kun Ilonát, melyet a többi felett comendált Basa Tamás jószággal, gazdagsággal és úri tisztekkal híres-neves, hogy léssen száz ház jobbágya, pénze etc”.⁴

A családi kapcsolatok megőrzése és ápolása azonban sok nehézségbe ütközött, hiszen Bethlen Miklósnak nemcsak a Bethlen család belső viszálykodásaival kellett megbirkóznia, hanem apósa, Kún István ármánykodásával is viaskodnia kellett, míg egy napon, mikor apósa, mint írja: „Gyógyon lévén (...) Zabolára bészállék feles fegyveres emberrel” – s véget vetett a feleségét anyai részről illető vagyon feletti civakodásnak.⁵ Úgy tűnik, ekkor került végérvényesen kezére felesége zabolai jussa, a Basa Tamás-féle udvarházzal együtt. Ezzel tulajdonképpen megnyílt az út egy vármegyei főúrnak egy székelyföldi nemesi portára.

Ennél azonban több is történt.

Közismert, hogy egy-egy ilyen esemény túlnőhetette az esetleges társadalmi és gazdasági jelentőségét. A családok között létrejött kapcsolatok nemegyszer játszottak fontos szerepet a korabeli művelődési-művészeti élet alakulásában, az új szellem terjedésében. Erre utalnak a zabolai udvarház építéstörténetének körülményei is.

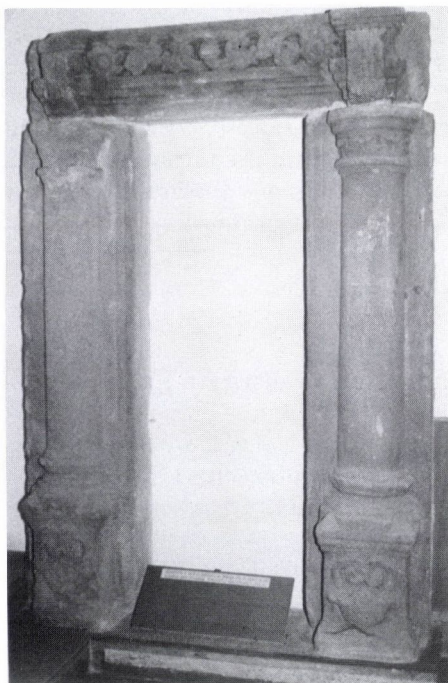
A zabolai birtokért folyó harc és ellenségeskedés nem törte meg Bethlen Miklósnak Zabolához való ragaszkodását. Önéletírásának soraiból kiderül, hogy Zabolára nemcsak gyakran látogatott, de hosszabb ideig tartózkodott is ott: „Amint én nyárban gyakrabban mindenkor bémentem még pedig in julio Zabolára, és osztán in fine septembris kijöttem szöretre, és osztán ismét télben Zabolára mentem.”⁶

A zabolai birtok gyógyír Bethlen Miklós számára. A fivérei közötti vagyonelosztáskor, amikor elesik örményesi jussától, keservesen így sóhajtott fel: „Az Isten engem akkor is mindjárt megszána, Zabolát Örményes helyén adá.”⁷

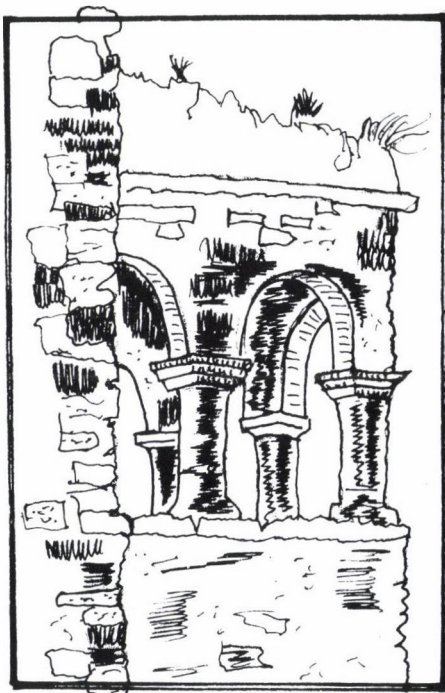
Bethlen Miklós önéletírásának sorai kellőképpen igazolják, hogy életének fontos részét képezte Zabola, s a Basa Tamás-féle udvarház, amely hosszú éveken át családjának háromszéki tűzhelyévé vált.

Mindennek ismeretében jogosan vetődik fel a kérdés; az az erdélyi államférfi, aki maga is sokat utazott, sok szép házat látott szerte Európában, s aki Kún Ilonával kötött házasságának évében (1668) Erdély egyik legszebb reneszánsz kastélyát⁸ tervezte és építette bethlenszentmiklósi birtokán, ne gondolt volna a szerény zabolai udvarháznak építésére-szépítésére. Ebbéli gondoskodásáról azonban két forrás is tanúskodik.

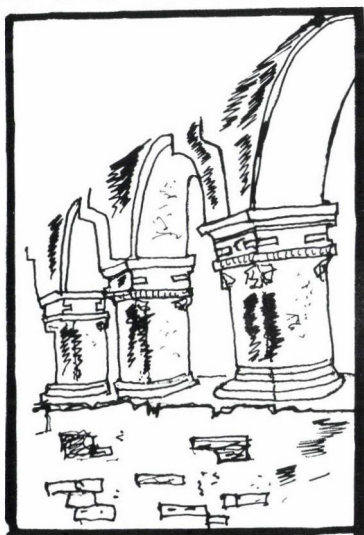
Az egyik, a már említett Greguss János által készített, az udvarház ambitusát ábrázoló rajz, amelyen nem lehet észre nem venni a hasonlóságot a

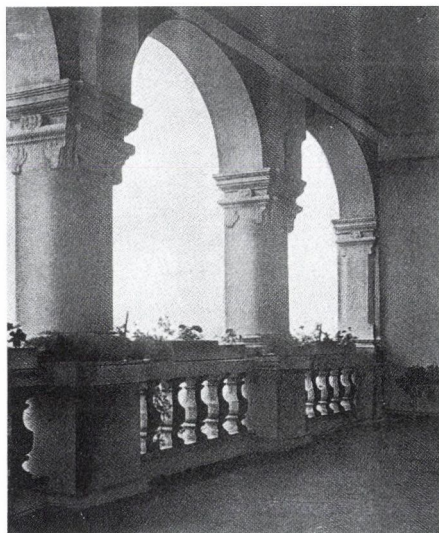
1. A Basa Tamás-féle udvarház későreneszánsz kő ajtókerete, XVII. sz. II.fele, (Szekely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. Fotó Simon József)

2. Basa Tamás-féle udvarház árkádives tornáca, (Greguss rajza alapján)

3. Bethlenszentmiklós, a kastély földszinti tornáca

4. Bethlenszentmiklós, a kastély emeleti tornáca

törpe, kerek oszlopokon nyugvó, nyitott tornác és a bethlenszentmiklósi kastély földszinti tornác – bár zömökebb – oszlopos árkádíves kiképzése között.

A másik forrás pedig Orbán Balásznak a múlt század közepén készült feljegyzése, ahol mint írja: a zabolai udvarház kiugró tornácának „Igen szép portáléjának (...) korinthiai féloszlopokon nyugvó tetőzetének művészi faragványoktól övezett tábláján a következő felirat állott⁹:

„Domum hanc augendo et reformando nova fecit
Sp. ac. Gen. D. Nicolavs Bethlen et D. Helena
Kun Anno D. 1680”

A kőtáblát a Kún és a Bethlen família címere díszítette, hasonlóan a bethlenszentmiklósi kastélyban elhelyezett kőtáblához, amelyről annak idején Bethlen Miklós megjegyezte, hogy amikor a tanuló-bátya fundamentumát kezdték rakni, feleségével együtt hazatérvén, „tettünk ketten egy kis faragott követ belé, melyre az én és az ő neve vala metszve.”¹⁰ A ház ura és úrnője hasonlóan járt el Zabolán is.

Az udvarházból – igaz – ma már csak az Orbán Balázs által leírt, kőből faragott „igen szép portálé”¹¹ egy része maradt fenn s néhány oszlop az árkádíves tornácból, de ezek elég bizonyítékai annak a megállapítására, hogy az addig feltehetően szerényebb kinézetű zabolai udvarház új arculatát, árkádíves-oszlopos tornácos részével, faragott kőportáléjával, Bethlen Miklós idejében nyerte. Még pontosabban abban az időben (1680), amikor Bethlen Miklósnak az anyagi helyzete és társadalmi pozíciója ismét konszolidálódott, s újabb lendülettel foghatott hozzá nagy opuszának a bethlenszentmiklósi kastélynak 1673-ban kényszerítő körülmények között félbeszakított építkezéséhez. Ezzel egyidőben kerülhetett sor a zabolai udvarház rendbehozatalára, bővítésére is. Következésképpen a bethlenszentmiklósi kastély velencei hatást is tükröző, árkádsoros-oszlopos tornácának szelleme ezidőtájt jutott el a zabolai reneszánsz udvarházhoz s gyakorolt hatást, statuált példát a későbbiek során épült, árkádíves, kiugró ambitus-sal kiképzett háromszéki épületeknek.

A zabolai udvarház átalakításánál dolgozó mesteremberek, építők és kőfaragók neve az ismeretlenség homályába veszett. Feltételezzük, hogy Bethlen Miklós a zabolai építkezéseknél, hasonlóan a szentmiklósi praktika-hoz, itt is „erdélyi módra” dolgoztatott, s „tudatlan parasztembereket”, jobbágymestereket alkalmazott.

Az udvarház főportáléjának készítője, munkája alapján ítélve, nem tartozott a szentmiklósi kastélynál dolgozó kőfaragók csoportjához. A szentmiklósi reneszánsz ajtókeret formagazdag architektóniájával, könnyed, karcsú féloszlopaival, díszítésének finom faragásával eltér a zabolai udvarház méretében és formájában szerényebb ajtókeretétől. Más mesterember munkájára vall a faragás technikája, más stílust tükröz a díszítőelemek együttese. Azt azonban szükséges hangsúlyozni, hogy az udvarház ajtó-

5. Bethlenszentmiklós, a kastély déli homlokzata

kerete, ha nem is vetekszik bethlenszentmiklósi társával, de méretében, faragásával a székelyföldi emlékek között rangos helyet foglal el. Az arányaiban harmonikusan komponált alkotás féloszlopai a festett kazettás mennyezetek, karzatok és ládák díszítésénél is használt, virágkosár motívummal ékesített alapokból nőnek ki. Oszlopfefeiket akantuszlevéllel koronázták. Az oszlopokat összekötő szemöldökkő eredete egyelőre ismeretlen.¹²

Az udvarház ura azonban nemcsak annak külső kinézetére fordított gondot. Lakószobáinak belső díszítése is foglalkoztatta. Rendhagyó lenne, ha az igényes főúr – aki bethlenszentmiklósi kastélyának lakószobáit stukkókeretbe foglalt, falra festett, virágos-alakos képekkel ékesítette – zabolai otthonát elhanyagolta volna, ahová első felesége Kún Ilona halála után is visszajárt, hiszen mint 1686 decemberében írta: „Én karácsonyra menék Zabolára és ott születék Julia leányom 29 decembris”, kinek szülőanyja már második felesége, Rédey Julia volt.¹³

Az udvarház lakóhelyiségeiről a múlt század közepén Orbán Balázs a következőket jegyezhetette fel: „mostani tulajdonosa az 1848-ban még lakályos és szép freskőfestményekkel ékes lakot fedéltelenül hagyván, az ma már düledező.”¹⁴ Valószínűnek tartjuk, hogy az Orbán Balázs által említett „fresco-festmények” még Bethlen Miklós idejéből származhattak.

Visszatérve a kastély és udvarház kapcsolatára, végezetül megjegyezzük, hogy bár a XVII. század alkonyán már nem ritka a nyílt homlokterű udvarház, a zabolai Basa Tamás-féle épület mintájának mindenekelőtt a bethlenszentmiklósi kastély tekinthető. Az az erdélyi kastély, amely a radnóti kastély később befalazott árkádsoros részének stílusát is magába ötvöző megoldásával új jelenség a korabeli erdélyi későreneszansz építészetben. Érdekes, Bethlenszentmiklós a kastélyépítészetben követőkre csak később, a XVIII. század folyamán talált (Zsibó, Mezősámsod, Görögyszentimre).¹⁶ Nem úgy az udvarházépítészetben. A felsorolt tárgyi és írásos források világosan bizonyítják, időben milyen közel állott a zabolai udvarház tornácos építménye a bethlenszentmiklós kastély tornácos megoldásához. Továbbá az is valószínű, hogy a bethlenszentmiklósi-zabolai előkép hatására épültek meg később a XVIII. század folyamán, főképpen Kézdi-, Orbaiszék vidékén (Lécfalva, Csernáton, Nyújtód, Kézdiszentlélek, Kisborosnyó) a kiugró, boltíves-oszlopos udvarházak egész sora.

A bethlenszentmiklósi-zabolai kapcsolat egyben jól példázta azt is, hogy a művészetek új stílusa hogyan terjedt házról házra, vidékről vidékre a családi kötelékek révén. Bethlen Miklósnak a zabolai udvarházzal való gondoskodása továbbá azt is bizonyítja, hogy ő nemcsak hazáját féltő, kiváló államférfi volt, hanem kifinomult stílusérzékkel rendelkező embere korának. A sok szép házat bíró Európából származó építészeti stílus lényegét nemcsak bethlenszentmiklósi otthonában volt képes meghonosítani. A helyi hagyományokhoz idomítva hatáskörét tovább sugározta a dél-keleti Kárpátok kanyarulatában meghúzódó kis székelyföldi falvakba.

Ott az új stílus, a helyi hagyományokból táplálkozó művészet hatására sajátos alkotásokkal gazdagították Erdély későreneszánsz művészetét.

Mindent egybevetve, a XVII. század utolsó negyedében, amikor Bethlen Miklós a gazda a zabolai Basa Tamás-féle udvarháznál, fénykorát élte a kúria. Falai mögött a főúri életmód, ha nem is volt oly kihívó, mint Bethlenszentmiklóson, külső és belső kinézetével méltó köntösben pompázott Erdély aranykorának alkonyán.

JEGYZETEK

¹ Az erdélyi kastély és udvarházépítésre lásd: B. NAGY MARGIT: Reneszánsz és barokk Erdélyben. 1979. Uő. Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest, 1973.

² A Greguss-féle rajz közölve: ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. Pest, 1869. III. Háromszék. 139. A továbbiakban ORBÁN.

³ Bethleni Bethlen János erdélyi főkancellár első házasságából származó Bethlen Miklós 1642. szeptember 1-én született kisbuni otthonukban. Külföldi tanulmányait (Heidelberg, Leyda, Utrecht) befejezvé, Franciaországban és Angliában tett utazásai után 1664-ben visszatért Erdélybe. Előbb Udvarhelyszék főkirálybírája, huszti kapitány, máramarosi főispán, titkos belső tanácsos, majd udvari kancellár. A Leopoldinum-diploma elkészítője, amiért 1696-ban grófi címet nyert. 1668-ban feleségül vette Kún Ilonát, aki 1685-ben elhunyt. 1686-ban házasságot kötött Rédey Júliával. Bethlen Miklós az első ismert erdélyi építész. Tervei alapján épült fel a bethlenszentmiklósi kastély, az erdélyi építészet példaképe. A neves államférfi, Erdély kancellárja, az emlékiró és építész 1716. október 27-én Bécsben hunyt el. (V. WINDISCH É.: Kemény János és Bethlen Miklós Művei. 1980. A továbbiakban: BETHLEN.)

A Basa-familia gelencei származású, ősi székely család. Zabolára Mikes János nótájával származtatott át. Legjelentősebb történeti személye a családnak Basa Tamás (1594-1688), az udvarház ura, Kún Ilona anyai nagyapja, 1636-ban követ Lupul vajdához. 1642-ben Háromszék főka-

pitánya és tanácsúr, követ a portán. 1653-ban ismét főkapitány. 1666-ban jelen volt Apafi fejedelemmé tételén Ali basa táborában. 1667-ben, 73 éves korában részt vett unokája Kún Ilona esküvőjén. A kortárs Kemény János „Evangelicus és jó főember”-nek nevezte. Bethlen Miklós önéletírásában pedig megjegyzi, hogy az „öreg Basa úr igen üdös, circa hetvenhárom esztendő és másként is józan, mértékletes ember”. Basa Tamás leánya Basa Helena (Ilona), Kún István a későbbi külföldi főispán felesége. Leányuk Kún Ilona Bethlen Miklós felesége lett. Házasságukból két gyermek született: Mihály és József. A Basa-család ezzel névleg kihalt, de származásilag tovább élt e két fiú örökösével. (NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857. I. 212-213, 512.)

⁴ BETHLEN 624.

⁵ Uo. 639.

⁶ Uo. 676.

⁷ Uo. 639.

⁸ A bethlenszentmiklósi kastély építését 1668-ban kezdték el, bár az előkészületek már korábban elkezdődtek. Alaprajzának elkészítője maga Bethlen Miklós, aki tervezői szaktudásának és külföldi élményeinek legjavát ötvözte alkotásába. Kivitelezői az „erdélyi módra” dolgozó „tudatlan parasztemberek”, ahogy önéletírásában nevezi őket. A kastély anyagát a környéken romokban heverő glogovéci (Glogoveți) középkori várból szállították az építkezéshez. A négyzetes alaprajzra, négy sarokbástyával tervezett épületnél először a két déli bástya és azokat összekötő kőfal alapjait rakták le. Ezt követte a nyugati,

a keleti kőfal majd a tanuló-bástya alapozása. A régi udvarház helyére épült a konyha és a negyedik sarokbástya. 1669-ben a délkeleti sarokbástya, 1673-ban az első emeleti rész készült el. 1680-tól elkezdődik az emeleti rész építése és az alsó rész lakószobáinak stukkódíszítése. 1683-ban a munkálatokat nagyjából befejezték. 1686 után az épület külső megfestésére került sor. (B. NAGY M. már idézett művei, H. TAKÁCS M.: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Bp. 1970.)

⁹ ORBÁN 140.

¹⁰ BETHLEN 632.

¹¹ A zabolai Basa Tamás-féle udvarház főbejáratát keretező későreneszánsz portáljáról Orbán Balázs a múlt század közepén megemlíti, hogy a düledező kúria mostani tulajdonosa a „történeti és művészi becses bírótortálját egy pisztolyért eladván, helyéről elmozdítatva, ma a Mikes udvarban van; pedig Bethlen Miklósnak minden fiatal lélekben tiszteletet és lel-

kesedést ébresztő emléke bizonyos több kegyeletet érdemelt volna.” ORBÁN 140.

¹² A kő ajtókeret ma a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kőtárában látható. Faragott szemöldökköve nem tartozott a portáléhoz. Annyi azonban bizonyos, hogy a csipkeszerű, mélyen vésett forgórózsás, dúslevelű indás faragásával reprezentáns ajtókeretet koronázott.

¹³ BETHLEN 775.

¹⁴ ORBÁN 140.

¹⁵ A radnóti várát II. Rákóczi György 1650 táján építtette. Négyyszögű alaprajzra tervezett, négy sarokbástyával szögelt épületegyüttese négyszögletű udvart fog közre. A később befalazott nyílt árkádsoros részét Augustino Serena építtette. Ezzel a megoldással átmenetet képezett a vár és kastély között. A velencei stílust tükröző, nyitott árkádsoros kastélyépítészet első erdélyi képviselője.

¹⁶ A bethlenszentmiklós kastély hatása annak barokkos átépítése előtt érvényesült a zabolai udvarháznál.

DOKUMENTUMOK

Szentesi Edit

RIPPL-RÓNAI JÓZSEFNEK AZ ÚJ ORSZÁGHÁZBA SZÁNT KÁRPITTERVE

A Kereskedelemügyi Minisztérium iratanyagában, a millenniumi akták között akadt kezembe az itt közreadott két levél (Magyar Országos Levéltár, K-231; 1896. 5. tétel – Vegyes kiállítási ügyek –, azaz 467. csomó; 16.701. alapszám; a Kereskedelemügyi Minisztérium 16.701/1896 iktatószámú iratának mellékletei).

Az iratok közlésében az ékezethasználattól, egybe-, illetve különírást valamint a központozást a mai normákhoz igazítottam, az eredeti kiemeléseket viszont megtartottam.

Rippl-Rónai levelének közvetlen előzménye az a találkozási volt Lukács Bélával (1847–1901), a Szápary-, majd az első és második Wekerle-kabinet kereskedelemügyi miniszterével (1892. július 16. – 1895. január 15.), amelyről az *Ország-Világ* című lap következőképpen számolt be: „Lukács Béla kereskedelmi miniszter nemrég fogadta Rippl Rónay József párisi magyar festőt, a ki megismertette vele legújabb műalkotását, a gobelinpótló szőnyeg-mintát, mely a párisi mars-mezei szalon kiállításán nagy sikert ért el, s amelyről a párisi művészkörök mint teljesen eredeti és sajátos műalkotásról a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak. Rippl Rónay az országos kiállítás alkalmából óhajtana bemutatni művészi találmányát a magyar közönségnek, hogy tehetségével a magyar kultúra és dekorációézés fejlesztéséhez hozzájáruljon. Erre keresett módot és alkalmat. A miniszter megígérte legmelegebb pártfogását, biztosan remélhetjük, hogy az országos kiállításon ebben az eredeti magyar találmányban gyönyörködni fogunk.”¹

Rippl-Rónai József levele autográf, dátum nélkül, a hátoldalára ütött pecsét szerint 1894. szeptember 16-án vették át a minisztériumban.

Nagyméltóságú Minister Úr, Kegyelmes Uram!

Midőn legközelebb Nagyméltóságodnál tisztelegni szerencsém volt, hogy az országos kiállítás alkalmával felajánljam közreműködésemet a dekoratív magyar művészet haladásának bemutatására, Excellentiád azzal az utasítással volt kegyes elbocsájtani, hogy ajánlatomat egy rövid memorandumban részletezve fejtessem ki.

E megbízásnak van szerencsém jelen soraimmal megfelelni.

Az országos kiállítás, melynek fő célja bemutatni hazánknak és a művelt külföldnek mindazt a haladást, amit a magyar geniusz ipari, gazdasági, főleg pedig művészi és kulturális téren alkotott, reám is, mint magyar művészre azt a kötelességet rója, hogy csekély tehetséggel hozzájáruljak a dekoratív irányú magyar művészet megismertetéséhez. Ép azt a szolgálatot akarom tehát eredeti műalkotásommal megtenni hazánknak, mint aminő eszmét maga a kiállítás képvisel, hogy a magyar szellem művészi haladását a nagy világnak bemutassuk.

Nyolcz év óta dolgozom a külföldön, önérzettel merek hivatkozni arra a hírnévre, amit Párizs művészi köreiből a saját szorgalmammal és tehetséggel kivív-

nom sikerült. Ezt az önérzetet csak erősítheti nálam az a tudat, hogy minden pártfogás nélkül csupán önerőmre támaszkodva szereztem meg még a nagy művészi igényű Párizsban is művészi posztómat. Hivatkozhatom az illetékes művészkörök ítéletére; a lapok és művészközlönyök elismerő kritikájára sőt szerénytelenség nélkül említhetem föl, hogy a legutóbbi Salon kiállításában egyik művet a bizottság az államképtár részére megvételre ajánlotta.

Még nagyobb feltűnést keltett kiállított eredeti műalkotásom, mely teljesen speciális és kizárólagosan az én egyéni produktumom.

Ez egy gobelinszerű dolog, mely a dekoratív szó fogalmának legjobban megfelel, s melyhez hasonlót csakis a freskó [és] üvegfestészet terén találhatunk. Ez egy gobelinszerű hímzés, amelynek úgy mintája, mint kidolgozása teljesen új és eredeti.

A „Journal des Artistes” kritikája szerint alaprajza rendkívül meggondolt, minden vonása határozott és öntudatos, kontúrjai nagyszabásuak és kifejezők, színhatása gazdag, rajza egyszerű és sokatmondó.

Ez a gobelinszerű hímzés (Tapisserie) nagy feltűnést keltett Párizsban, és a kiállított művet egy nagykereskedői ház megvette, sőt több hasonló dekoratív irányú dolgot után is rendelt.

E sikerek bátorítottak, hogy ezt a teljes[en] egyéni és eredeti alkotást kiállításonk bemutatassam. Szükséges azonban, hogy a mű kiviteléhez módot és alkalmat nyújtson az országos kiállítás rendezésével foglalkozó magyar kormány.

Két, esetleg egy nagyobb ilyen művet akarok bemutatni szélesebb méretekben, amely megközelítőleg 15 – 20.000 forint költséggel járna, s amely nemcsak kidolgozásánál, hanem tárgyánál fogva is magyar jelleggel bírna.

Művelődési történelmünkől óhajtanék egyes kiválóbb momentumokat megörökíteni; azt hiszen, hogy e két műalkotás esetleg az új országház elnöki emelvénye mellett foglalhatna előnyös helyet.

Ha a t. kormány reményt nyújtana ilyenmű megbízásra – úgy alaprajzomat tervezetemmel együtt rövid idő múlva bemutatnám.

Miután azonban itt nem kísérletezésről van szó, hanem elismert eredeti művészi alkotásról, önmagában érthető, hogy a nagy munkával és költséggel járó tervek bemutatására csak akkor vállalkozhatnám, ha a megbízást nem esetleges külső akadályoktól, hanem csupán munkám műbecsének és jelentőségének elismerésétől tennék függővé.

Maradván Nagyméltóságodnak kész szolgálja:

Rippl-Rónai József
József körút 56. III. em. 19.

*

A „Művelődési történetünkől [...]” kezdetű, utolsó előtti bekezdést vonallal kiemelve egy magát olvashatatlan szignóval jelző marginátor (valószínűleg mégis maga Lukács Béla) mellé írta: „gr Tiszának ajánlani”. Az utasítás alapján született fogalmazvány az ugyanitt lerakott Kereskedelemügyi Minisztérium 68.662/1894 iktatószámú irat felzetén olvasható, láttamozta Ballai szeptember 19-én:

Nagymélt[óságú] gr. Tisza Lajos Úrnak mint az Országház építő bizottság elnökének

Rippl- Rónai József párizsi festőművész (lakik jelen[eg] B[uda]pest József Körút 56. III. em.) hozzám intézett beadványában támogatásomat kéri, hogy az 1896ik évben tartandó ezredéves országos kiállításon gobelinszerű hímzésű decoratióit bemutathassa.

Miután ugyanezen beadványában előadja, hogy művelődési történelmünkéből is óhajtana egyes kiválóbb momentumokat megörökíteni, mely műalkotások – a nevezett művész állítása szerint – az új országház elnöki emelvénye mellett foglalatnának előnyös helyet, van szerencsém nevezetnek ajánlatát azzal a felkéréssel Nagyméltóságod nagybecsű tudomására hozni, hogy az illetővel esetleg folyamatba teendő tárgyalások eredményét, valamint a folyamodónak művészi jelentősége tekintetében nagybecsű nézetét velem közölni méltóztassék.

*

Tisza Lajos (1832–1898) aláírásával másfél év múlva érkezett meg a miniszteriumba az „Országház-építési Végrehajtó Bizottság / V. ker. Akadémia-utca végén” fejlécű papírra írt, 107/1896 iktatószámú, immár „Nagyméltóságú Dániel Ernő kereskedelemügyi m. kir. Minister Úrnak”, azaz Lukács Béla utódának, a Bánffy-kabinet miniszterének (1843–1923; kereskedelemügyi miniszter 1895. január 15. – 1899. február 26.) címzett válasz:

Nagyméltóságú Minister Úr!

1894. évi szeptember 21-én 68.662/VI.A szám alatt kelt becses átiratával arról méltóztatott értesíteni, hogy Rippl-Rónai József párizsi festőművész Nagyméltóságodnak támogatását kérte, hogy az ezredéves országos kiállításon gobelinszerű hímzésű szőnyegképeit bemutathassa, s minthogy a nevezett festőművész a magyar nemzet egyes kiválóbb történelmi mozzanatait óhajtotta volna megörökíteni, amely célra az állandó országház valamelyik helyisége látszott alkalmasnak, egyúttal arra méltóztatott fölkérni, hogy a Rippl-Rónai festőművésszel esetleg folyamatba teendő tárgyalások eredményét, valamint a folyamodónak művészi jelentősége iránti nézetemet Nagyméltóságoddal közöljem.

Ennek folytán fölhívtam volt az állandó országház művezető építését, hogy a följánlott műalkotás természetének megismerése iránt Rippl-Rónai festőművésszel érintkezésbe lépni s javaslatát előterjeszteni szíveskedjék.

A művezető építés 1895. évi február 5.^{én} hozzám beterjesztett jelentéséből kitűnik, hogy a folyamodó által bemutatott minta csekély méretű volt arra nézve, hogy a művészi ipar e termékének hatása alaposan megbíráható legyen, de mint-hogy a művezető építés jelentésében oda nyilatkozott, hogy e szőnyeg-képnek az állandó országházban leendő alkalmazása esetén a ministertanács termét vélné kijelölhetőnek, a melynek építészeti kiképzése és berendezése a hímzett képekkel összhangba volna hozható, 1895 évi március 8-án kelt intézkedésemmel – a rendelkezésre álló felület méreteinek közlése mellett – fölkértem volt a folyamodó festőművészt, hogy hozzám az ábrázolandó tárgy részletesebb leírása mellett és a tervezett kép magyarázatának és árának közlésével *határozott ajánlatot* beterjeszteni s egyúttal az iránt is nyilatkozni szíveskedjék, vajon készített-e már a

szóban forgó hímzésekből nagyobb terjedelmű képet ily technikával, s ha igen, tegye lehetővé, hogy az részünkről megtekinthető legyen, mert csak akkor, ha mindezen adatok birtokában leszek, jutok abba a helyzetbe, hogy a kép – esetleges – tényleges megrendelésének a kérdésével behatóbban foglalkozhassam.

E fölszólításomra 1895. évi szeptember 15-én beérkezett Rippl-Rónai ajánlata, amely szerint a 6.00 m. hosszú és 4.00 m. magas kép tárgya: „Asztrik püspök több főpap kíséretében átadja I. István királynak a pápa által küldött koronát.”

A kép művészi díja a festőművész részéről: *10.000 forintban*, a hímzés technikai végrehajtása pedig *12.000 forintban* állapítottatott meg. Az ajánlat tehát 22.000 frtról szól vagyis a szőnyegkép m.²-ként *916 forint 66 krba* került volna.

Jelentette továbbá a festőművész, hogy a szőnyegkészítés technikáját bemutató, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulathoz küldött egy nagyobb méretű mintát és az állandó országház számára tervezett kép néhány vázlatát, amelyek ott megtekinthetők. –

Az állandó országház építési Végrehajtó Bizottság részéről kiküldött albizottság a festőművész által mintául küldött mintegy 1.5 m.² nagyságú szőnyegképet és a vázlatokat is megvizsgálván, az ezen eljárásáról 1895. évi szeptember 27-én föl-vett jegyzőkönyvben annak az egyhangú véleményének adott kifejezést, hogy a hímzést, illetőleg a Rippl-Rónai festőművész által készített és részéről a hímzésnek alapjául venni szándékolt vázlatoknak ábrázolási módját, valamint öszszcompositióját sem tartja olyanoknak, hogy a tervezett kép az állandó országházba – amelynek dekoratív kiképzése is kell, hogy a megülepedett műízlésnek minden tekintetben megfeleljen – beillenék, s így az ajánlott szőnyegkép elkészítését és az állandó országházban leendő elhelyezését nem ajánlhatja.

A Végrehajtó Bizottság a kiküldött albizottság e jelentését 1895. évi december 6-án tartott ülésében tárgyalván, az abban kifejezett véleményt egész terjedelmében a magáévá tette és határozatilag kimondta, hogy Rippl-Rónai festőművész ajánlatát az albizottság jelentésében foglaltakon kívül már csak azért sem tartja elfogadhatónak, mivel e szőnyegkép alkalmaztatása esetén az illető terem díszítése – az ajánlott túl magas ár következtében – oly összegre rúgna, mely a jóváhagyott költségvetésben födözetet nem találna.

Van szerencsém végül megjegyezni, hogy erről a nevezett festőművészt a jelen szám alatt egyidejűleg értesíttem is.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest 1896 évi február hó 27-én

Tisza Lajos
elnök

*

A szövegek jobb értéséhez csupán néhány kiegészítés kívánkozik. A Tisza Lajos által művezető építészként emlegetett személyiség természetesen Steindl Imre; a jelentésben leírt alapos procedúra során keletkezett további iratok – Steindl Imre jelentése, Rippl-Rónai második levele, a kiküldött albizottság jegyzőkönyve, illetve az ez alapján döntő bizottsági ülés jegyzőkönyve – az Országházépítés Végrehajtó Bizottságának a Parlament épületében őrzött önálló levéltárában lennének kere-

sendők.² A kárpit esetleges elhelyezésére Steindl nyilván azért javasolta a minisztertanács termét, mert azt faburkolatosnak tervezték és készítették el.

A tervezett „szőnyegkép” hímezéstechnikáját bemutató nagyméretű minta minden bizonnyal az *Idealizmus és Realizmus* volt, három vázlata pedig *Asztrik átadja fényes kísérettel a koronát* cím alatt szerepelt az Országos Képzőművészeti Társulatnál. A kárpit és a vázlatok 1895. szeptember 8-án érkeztek Párizsból a Társulathoz Rippl-Rónai „millenáris segélykérvényét” alátámasztandó. Visszaküldésüket Rippl-Rónai 1896. március 31-én érkezett levelében kérte, arra hivatkozva, hogy ki akarja állítani őket a „Salon”-ban.³ A vázlatok egyikének reprodukciója másfél évtized múltán megjelent a *Magyar Ipraművészet* című lapban Lázár Béla cikkének illusztrációjaként⁴; az írás szövege azonban a tervezett műről nem szól.

Többször kiadták és idézték Rippl-Rónainak azt a levelét, amelyben 1895 novemberében családját értesítette arról, hogy a „Tisza-féle megbízásról” még semmilyen híre nincs.⁵ A döntés elhúzódsában – tegyük hozzá – nagy szerepe volt annak is, hogy ő maga csupán féléves késéssel küldte el a kért vázlatokat és mintát a Képzőművészeti Társulatnak, részletes tervezetét pedig az építési bizottságnak.

Az, hogy a tervezett mű a kiküldött albizottság szerint „a megülepedett műízlésnek” nem felelt meg, persze nagy súllyal eshetett a latba az elutasító döntés meghozatalakor, semmiképpen nem volt azonban megalapozatlan a bírálók hivatkozása a mű eltúlzott költségvetésére; ennek belátásához elég arra utalnunk, hogy Rippl-Rónai a teljes Andrassy-ebédlő terveiért nem kapott többet, mint 5700 forintot – több részletben.

JEGYZETEK

¹ *Ország-Világ* 15 (1894) 39 (szept. 23.) 651. Genthon István gyűjtéséből idézte már – de az *Idealizmus és Realizmus*-ra vonatkoztatta – IVÁNFYÉ BALOGH Sára: „Rippl-Rónai József iparművészeti elvei és iparművészeti tevékenysége kiadatlan levelei nyomán” I–II., *Művészettörténeti Értesítő* 12 (1963) 168–190; 13 (1964) 263–278: 264. (itt az eredetiből betűhíven). A talákozóra ezek szerint 1894 szeptemberében került sor, de jóval a szeptemberi lapszám 23-ai megjelenése előtt, mert Rippl szeptember 16-án már leadta a minisztériumban „memorandumát”.

² Magam ennek nem jártam utána. A bizottság iratanyaga nem került be a Miniszterelnökség irattárának „Az Ország-ház építésével kapcsolatos ügyek” című csomóiba (ezek közül az először 1897-ben külön alapszámon lerakott két retrospektív csomót: MOL, K–26, 393. és 394., néztem át), sem a MOL-ban őrzött Ország-

gyűlési Levéltárba. A „Parlamenti Múzeum” tulajdonaként hivatkozik viszont az „Építés Végrehajtó Bizottsága irattára”-ból idézett iratokra ZÁMBORSZKY Ilona: *A magyar Ország-ház*, Budapest 1937. című műve 135–137. oldalain. Köszönöm Sisa Józsefnek azt a felvilágosítást, hogy ez a levéltári egység minden bizonnyal ma is a Parlament épületében található.

³ Az Országos Képzőművészeti Társulat 1956-ban a MOL-ban elpusztult levéltárának vonatkozó iratait az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete Levéltári gyűjteményében őrzött kivonatok (A–I–1., készítette Benkő Gyula 1953–54) alapján ismertette BERNÁTH Mária: „Rippl-Rónai József kapcsolata az Országos Magyar Képzőművészeti Társulattal”, *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8 (1987) 155–163: 158, a tárgyak megérkezéséről tudósító cédula leltári száma 3521; a visszaküldési kérelemé 3840 (egyik sem szó szerinti közlés).

⁴ Dr. LÁZÁR Béla: „Rippl-Rónai József”, *Magyar Iparművészet* 15 (1912) 81–100: 68. kép a 96. oldalon, „Nagy gobelinnek vázlatos terve” aláírással. A reprodukció innen újraközölve: PRÉKOPA Ágnes: „Rippl-Rónai József iparművészeti tevékenysége”, in: BERNÁTH Mária – NAGY Ildikó (szerk.): *Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása*, kiállítási katalógus, Budapest 1998, 91–111: 8. kép, „Asztrik átadja fényes kísérettel a koronát. Kárpitterv, 1895” aláírással. Egyébiránt Prékopa Ágnes tanulmányának az Országházba ter-

vezett hímzés problémájával foglalkozó hosszú lábjegyzetében (109/35. jegyzet) az itt közreadott források nélkül is nagyjából helyes következtetésekre jutott, és revideálta KESERŰ Katalin: „Táblakép és építészeti dekoráció Rippl-Rónai József művészetében”, *Építés-Építésztudomány* 5 (1973) 579–584. című írásának teljesen elhibázott értelmezési kísérletét.

⁵ Utoljára: FÖLDES Mária – SZÜCS György (vál. és jegyzetek): „Válogatás Rippl-Rónai József leveleiből”, in: idézett kiállítási katalógus 491–512: 495–496.

Gáspár Ferenc

RIPPL-RÓNAI AZ OLASZ FRONTON

1916. július–augusztus

I. Az előzmények

Már javában dúlt az első világháború, amikor 1915. december 29-én a Somogyi Hírlapban az alábbi híradás jelent meg: „Rippl-Rónai a harctérre megy. Rippl-Rónai mestert Szurmay altábornagy meginvitálta a harctérre, ahol a kiváló messter háborús skicceket fog rajzolni, amelyek bizonyára a legérdekesebb és legértékesebb művészi alkotásai lesznek a háborús művészetnek.”¹

Rippl-Rónai 1915 karácsonyát és az újév első napjait Kaposváron töltötte, az újság értesülése így közvetlenül tőle származhatott. A meghívást Móricz Zsigmond közvetítette, ennek bizonyítéka az a levél, amelyet Rippl 1915. december 13-i keltezéssel írt barátjának:

„Kedves jó Zsigám!

Mondd meg Szurmay kegyelmesnek, hogy szíves meghívására négykézláb mennék, annyira kedvemre volna a dolog, de lehetetlen. Képzeld az az utálatos muszka podegra van a bal lábamban, amit ezelőtt tizenhárom évvel Szentpétervárról hoztam magammal. Előbb ezt le kell ráznom. A reményt nem adom fel, bennem fog az motoszkálni, míg végre egy szép napon, a jövő hónapban ott termek köztek Isten jóvoltából. Szurmay kegyelmes úrnak köszönöm, hogy ennyi idő után is emlékében megtartott. Áldjon meg az ég – vigyázz az egészségedre, ezt üzenem Jászi Oszkárnak is.

Jóskád.”²

Móricz 1915 őszén az orosz frontra látogatott, ott ismerkedett meg Szurmayval a hadtestparancsnok altábornaggyal. Harctéri élményeiről riportsorozatban számolt be, amely a Pesti Hírlapban jelent meg. A sorozat egyik kiemelkedő írása a „Szurmay” címet kapta: bizonyítékaul annak, hogy az íróra milyen nagy hatást gyakorolt a parancsnok személyisége.³

Visszatérve az újsághírré: Rippl esetében valóban csak „invitálásról” lehetett szó, hiszen a háború első két évében a hadkötelezettség felső korhatára az ötvenedik életévben volt meghatározva. Festőnk ekkor már 54 éves, így bevonulnia nem kellett. A válaszevléből az is kiderül, hogy Rippl ismeretsége Szurmayval régi keletű és személyes, erre utal az „ennyi idő után is emlékében megtartott” kitétel.

Szurmay 1905-ben vette át – akkor még mint ezredes – a 20. honvéd gyalogezred parancsnokságát, amelynek székhelye a Kaposvárhoz közeli és azzal szoros gazdasági kapcsolatban lévő Kanizsa volt. Két évig teljesített ott szolgálatot. A korabeli sajtóhíradások társasági híreiből tudjuk, hogy Rippl több olyan Kanizsa és Kaposvár környéki vadászaton vett részt, amelyre a környező földbirtokosok és

katonatisztek mind hivatalosak voltak. Már ezeken is találkozhattak. Szurmay 1907-ben Budapestre került: a Honvédelmi Minisztérium csoportfőnöke, később államtitkára lett. Közismert, népszerű ember volt, kiterjedt társadalmi életet élt, ugyanúgy mint Rippl. Életvitelén a harctéri körülmények között sem változtatott.

A korábban eltervezett januári indulásból nem lett semmi. Okát nem tudjuk. Lehet, hogy egészségi állapota nem engedte, lehet, hogy a tél hidege rettentette vissza, amely valóban nem kedvezett egy hosszú utazásnak. Egy negyed évvel később, 1916. április 4-én újabb híradás látott napvilágot: „Rippl-Rónai a fronton. Nem mint katona, hanem mint festőművész megy a közeli napokban a frontra Rippl-Rónai József.”⁴

Az előírások szerint a frontra érkező művészeknek a sajtóhadiszálláson kellett jelentkezniük. 1916 márciusára a hadsereg-főparancsnokságon elhelyezett sajtóhadiszálláson szolgálatot teljesítők száma oly mértékben felduzzadt, hogy megváltoztatták annak szervezeti felépítését. Csak a sajtóhadiszállás parancsnoksága (Hoen Miksa vezérőrnagy irányításával) maradt a hadsereg-főparancsnokságon Teschenben (ma Ciesyn), a tényleges sajtóhadiszállás – az állomány – a frontvonaltól még hátrább települt Mährisch-Ostrauba (Ostrava). Így Rippl-Rónainak is ott kellett jelentkeznie.⁵ Fontos kiemelni, hogy a festő nemcsak látogatóként mehetett a frontra, hanem miniszterelnöki ajánlattal hadifestővé is kinevezték.⁶ 1916. április-június közötti életszakaszáról nem sokat tudunk. Egyetlen kivétellel⁷ nem bukkantak fel olyan alkotások amelyekre hivatkoznunk lehetne. Arra sincs adat, hogy Szurmayval sikerült volna találkoznia. A sajtóhadiszállás parancsnoksága, ameddig a harctéri helyzet engedte – elsősorban a háború első két évében – a tőle telhető módon vigyázott a sajtóhadiszállásra beosztott művészekre, így a várható orosz offenzíva előkészületeiről értesülve május 7-én valamennyi a frontvonal katonai parancsnokságain működő művészt távirati úton visszarendelt a biztonságos Mährisch-Ostrauba,⁸ majd az ellenség térnyerését követően a teljes hadiszállást Bécsbe helyezte át.

Rippl nem maradt a sajtóhadiszálláson: július 4-től több napot Kaposváron töltött.⁹ Feltehetően akkor készült az a „polgári khaki színű uniformis,”¹⁰ amit a továbbiakban a fronton viselt. Ezt látszik alátámasztani az a hadifestőket katonai öltözékben ábrázoló Mährisch-Ostrauban készült fénykép, amelyen Rippl-Rónai még civilben látható, többek között annak a Vidovszky Bélának társaságában, akit vele egyidőben neveztek ki hadifestőnek.¹¹ Ugyancsak Kaposváron íródott az a levél, amelyet katonai szolgálatra bevonult intézőjének írt az olasz frontra. Beszámol benne a birtokán várható kedvező terméskilátásról és személyes sorsáról is tájékoztat: „Most én is katona vagyok, /sic!/ holnap utazom Pest tájára, onnét tovább valamelyik harctérre. Beoltottak párszor, le is fogytam egy kicsit. Lehetséges – nagy huncut a véletlen – hogy még találkozunk is.”¹²

Ma még bizonytalan, hogy pontosan mikor indult Rippl-Rónai a frontra és azt is csak valószínűsíteni tudjuk, hogy a harctéri események határozták meg, melyik frontszakaszra utazzon. A választásában meghatározó lehetett a jó vasúti megközelíthetőség és a kisebb földrajzi távolság: így a festőt július elején az olasz fronton találjuk. Ezzel egybecseng, hogy a két lehetséges olasz hadszíntér közül (Dél-Tirol, Isonzó-Doberdó) az utóbbit, annak is északi szakaszát kereste fel, ahol a harctéri események március 16-tól, az úgynevezett 5. Isonzó csata befejezésétől elcsitulnak és csak kisebb összecsapásokra, tüzérségi párbajokra került sor.

II. A fronton

Rippl életének ezen rövid, mindössze öt hétig tartó szakaszáról több téves nézet vert gyökeret a szakirodalomban. Genthon István 1958-ban megjelent munkájában írja: „1916-ban Rippl-Rónai a sajtóhadiszállásra vonult be, s részt vett a szerbiai és itáliai hadjáratban.”¹³ Aknai Tamás szerint „a szerbiai és itáliai hadjáratoakat a sajtóhadiszálláson vészelte át.”¹⁴ Bernáth Mária könyvében olvashatjuk: „részt vett a szerbiai és itáliai hadjáratban, de ott is a sajtóhadiszállás menedékében rajzolt.”¹⁵ Keserű Katalin sem tudja másként: „1916-ban tudósítóként a szerbiai és olasz hadszíntérré került.”¹⁶ Sorrendben Szabadi Judit tollából jelent meg a következő Rippl-Rónai életével és művészetével foglalkozó kötet: „1916-ban Rippl frontszolgálatra vezényelték. A szerbiai és itáliai hadjáratban vett részt.”¹⁷ Paris Anella visszaemlékezése egy mondatban több tévedést is tartalmaz: „1917-ben Józsi bácsi mint hadifestő, több művésszel együtt – mint például Vedres Márk, Czigány Dezső, Berény Róbert és mások – a szerb harctérre került.”¹⁸

Az előbbiekkal ellentétben Pewny Denise doktori disszertációjában¹⁹ és Petrovics Elek Rippl-Rónai albumában²⁰ még nincs szó bevonulásról, szerbiai frontról és sajtótudósítói feladatokról. A korabeli sajtóhíradások is mind az olasz harctérről tudósítanak.²¹ Ugyanezt mondja festőnk is háborús rajzainak és festményeinek Ernst Múzeumban rendezett kiállításának katalógusának előszavában: „az olasz fronton 5 hétig voltam.”²² A téves forrás ebben az esetben az a Genthon István, aki tiszteletreméltóan sokat tett Rippl életének és művészetének tudományos igényű feltárásáért, aki megkísérelte a szinte lehetetlent az ouvre katalógus anyagának összegyűjtését. Nyilván egy elírás következménye az, amire Bernáth Mária többször felhívta a figyelmet: „Művészettörténészeink, még a legkiválóbbak is bízva elődeink szakmai lelkiismeretességében egymásnak adtak tovább olyan tényanyagot, amelynek felülbíralata, úgy látszik nagyon időszerű lenne.”²³

Kíséreljük meg most tehát a helytelen adatokat korrigálni.

Rippl a háború alatt egy ízben valóban járt Szerbiában: 1918 szeptemberében, amikor a 37-es közös gyalogezred Belgrádban rendezett jótékony célú kiállítást, amikor is az ezred hadifestői úgynevezett „polgári csoporttal” egészültek ki, ezek között volt többek között Rippl-Rónai, Vedres Márk, Czigány Dezső, Berény Róbert.²⁴ Ugyanazokkal a nevekkel találkozunk tehát, akiket Paris Anella említ a már idézett visszaemlékezésében, amelyet 1962-ben kezdett el írni, az eseményeket követően 44 évvel. Nem csodálkozhatunk, ha emlékezete cserbenhagyta és a történeteket egybemosza. Itt nyílik lehetőség arra, hogy a visszaemlékezés még egy ellentmondására felhívjuk a figyelmet. Anella ezt írja: „Amikor 1917-ben Józsi bácsi a szerb frontra került mint hadifestő, egy levélben írta meg, hogy milyen gyakori a szerb nők körében a Zorka név és neki annyira tetszik, hogy Elzikét ezentúl így fogja nevezni.”²⁵ Ezzel ellentétben több, Bányai Elzáról 1916-ban készült festményen jól olvasható a nyomtatott betűkkel írott Zorka felirat.²⁶

Kicsit jobban körül kell járni a szakirodalom ama megállapításait, amelyek azal foglalkoznak, hogy milyen minőségben tartózkodott festőnk a fronton. Az biztosan megállapítható, hogy frontszolgálatra sohasem vezényelhettek, mert bár való igaz, hogy 1916-ban felemelték a hadkötelezettség felső korhatárát 55 évre, de ő ekkorra már túllépte ezt az életkort is. A monográfusok egységesek abban, hogy Rippl-Rónai a sajtóhadiszállásra vonult be. Célszerű tehát, hogy tisztázzuk a

sajtóhadiszállás fogalmát. A hivatalos sajtóhadiszállás a cs. és kir. hadsereg-főparancsnokság szervezeti keretében a hadművelleti osztály alárendeltségében működött lovag Hoen Miksa vezérőrnagy parancsnoksága alatt. Közvetlenül a háború kitörését követően a sajtóhadiszállásnak a sajtótudósítókon és harctéri fényképészekén túlmenően magyar részről mindössze négy képzőművész tagja volt: Kandó László, Mednyánszky László, Vadász Miklós, Vaszary János. A működés akkori formáját az jellemezte, hogy a teljes hadiszállás együtt utazott az egyik helyszínről a másikra, először délre (Száva mente, Macseva) majd északra (Limanova, Szurmay főhadiszállás). A harctéri események szaporodásával, a frontok kiszélesedésével, a hátsóország hírigényének növekedésével szükségessé vált, hogy egyidejűleg több helyszínről is születhessenek tudósítások, így a nagy közös utazások helyett 1915-től kezdve a haditudósítóknak csak kisebb csoportja és mind-egyikben egy-egy képzőművész utazott és dolgozott együtt. A gyors munkát igénylő hírlapírói tevékenység és az időigényes, szemlélődő képzőművészeti munka csakhamar működési zavarokhoz vezetett, ezért a kettőt szét kellett választani.²⁷ Eddig az időpontig a művészeknek gyakran várakozniuk kellett, hogy ezt a számukra kedvező szolgálati helyet elnyerhessék, mert a sajtóhadiszállás létszáma szigorúan limitált volt. Ezt követően immár lényegesen több tényleges katonai szolgálatot teljesítő képzőművész már nem a sajtóhadiszállásra, hanem a fegyveres harc helyett, rajzoló minőségben a különböző szintű katonai parancsnokságra került beosztásra. Így jött létre az úgynevezett hadifestők intézménye. Feladatuk volt a harcoló csapatok dicső haditetteinek és hőseinek megörökítése, a hadialbumok képzőművészeti anyagának megalkotása. A hadifestők-hadirajzolók ebből adódóan igen nagy önállósággal rendelkeztek, mert szervezetenként a sajtóhadiszállás művészcsoportjának tagjai voltak. 1915 végétől ez a szervezeti forma intézménnyé vált, így az összes hadköteles művész hadifestő lett. Kedvező helyzetükre tekintettel a hadifestőkre vonatkozó rendelet értelmében valamennyi hadifestőnek „nyugodt és gondtalan” beosztása ellenszolgáltatásául minden két hétért egy-egy bármilyen művét a cs. és kir. Hadilevéltárnak Bécsbe be kellett szolgáltatnia.²⁸ Ebből az anyagból azután zsűrizést követően hadikiállításokat rendeztek. Az első kiállítás Bécsben a Künstlerhausban került nézők elé (1915 december), hogy azután azt a háború végéig még 34 kövesse, több a monarchia határain túl is (Svájc, Németország, Norvégia). 1919-ben a felgyülemlett anyag már meghaladta a 9000 darabot. Érdekes és izgalmas kutatói feladat lehetne a műtárgyak későbbi sorsának felderítése, illetve művészettörténeti értékeinek vizsgálata.

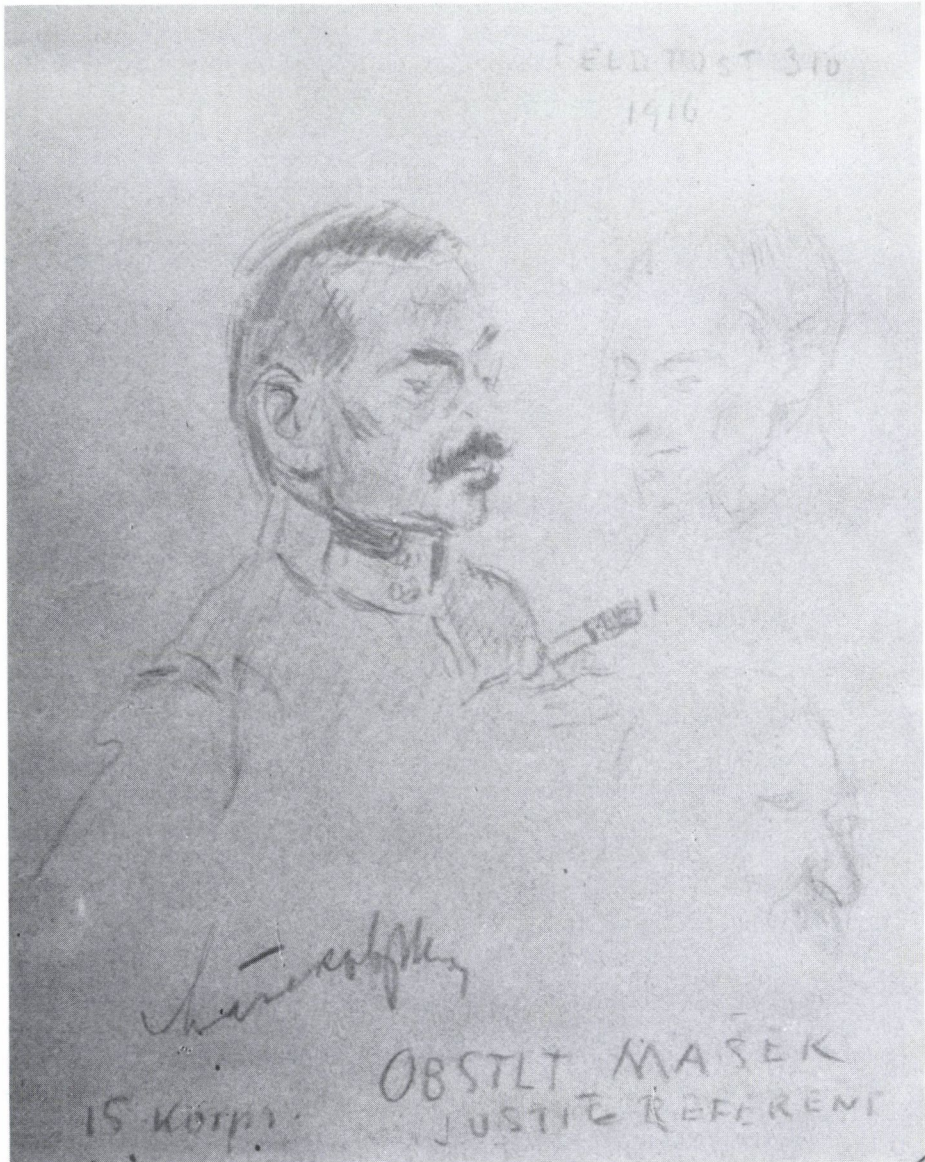
Magyarországon a sajtóhadiszállás első kiállítása 1916. január 6-án nyílt meg a Nemzeti Szalonban, amelyen 81 művész 802 műve szerepelt. A magyar kiállítók száma 31 volt. A második kiállításra ugyanazon a helyszínen került sor 1917 februárjában: ezen 75 művész 565 képe illetve plasztikája volt látható. A magyar kiállítók száma 28. Mindkét kiállítás katalógusának előszavát Hoen Miksa parancsnok írta. A második kiállítás katalógusában ezt olvashatjuk: „A képek kiállításánál a zsűri azt az elvet követi, hogy valamennyi hadszíntér képviselve legyen és a művészcsoport minden egyes tagja legalább egy képpel szerepeljen.”²⁹ Meglepő, hogy ennek ellenére Rippl nevével a 28 magyar művész között nem találko-

1. Rippl-Rónai József: Katonaarcképek, 1916

2. Rippl-Rónai József: Katonaarcképek, 1916

3. Rippl-Rónai József: Mašek alezredes, 1916

A háború folyamán a nem hadköteles művészek részére úgynevezett művész-kolóniák létesültek. Ezek a kolóniák részint megfelelő helyen berendezett hadiszállásokon, részint a hadszínterek olyan biztonságos pontjain települtek, ahová kevés poggyással lovas kocsin vagy autón jutottak el a művészek, mintegy a hadsereg kíséretéhez tartozva, gyakran el sem különülve a meglehetősen szabadon

4. Rippl-Rónai József: Császi főhadnagy, 1916

mozgó hadifestőkről és tudósítóktól. Ez magyarázza azt a hiedelmet is, hogy Rippl-Rónai is haditudósító volt. A későbbiekben a nem hadköteles művészek frontra kerülését még tovább könnyítették. Erről tanúskodik – ekkorra már hadügyminiszter – Szurmay átirata a Magyar Képzőművészek Szövetsége vezetőségéhez: „Minden művész, első sorban aki alkalmatlan és már nem katonaköteles, a

neki legalkalmasabb időben és azon a harctéren, amely a legjobban érdeklí, vendége lehet a sajtóhadiszállásnak, ingyen utazhatik, kétszeres hadtápváltságot kap, megbetegedés esetén pedig katonai kórházban ápolják. Le kell mondaniok azonban a katonai kincstárral szemben mindennemű kárpótlási igényről baleset, betegség és megsebesülés esetén.”³⁰

A sajtóhadiszállás harmadik – és egyben utolsó – magyarországi kiállításán 1918 május–júniusában a kiállító 85 művész (közülük 30 magyar) 360 alkotása között Rippl-Rónai József négy művét is ott találjuk.³¹ Ekkor a sajtóhadiszállásnak már új parancsnoka van. A művészet és a művészek iránt fogékony Hoen tábornokot váratlanul leváltották, helyére Eisner Bubna vezérkari ezredes került egy „kérlelhetetlenül szigorú, kemény katona, aki a déli harctereken nem nagyon fukarkodott a halálos ítéletekkel. Amellett szeszélyes despota. A háború előtt mint a budapesti hadtest parancsnoka, ő volt az, aki a tiszteknek megtiltotta, hogy feleségükkel karonfogva járjanak, a feleségeknek pedig, hogy az akkor divatos, oldalt hasított szoknyát viseljék”. Egy utasítás alapján, miszerint „a sajtóhadiszállás valamennyi tagja legszigorúbb mértékben azonnal felülvizsgálandó és a harctéri szolgálatra alkalmasak közvetlenül csapattesteikhez azonnal útbaindítandók”³² megváltozott a korábbi szervezeti felépítés, elmosódtak a – későbbiekben oly sok bizonytalanságot okozó – megkülönböztetések a különböző kategóriák között (sajtóhadiszállás tagja, művészcsoporthoz tartozó tagja, hadifestő, hadirajzoló, vendég).

Rippl fronton tartózkodásának első ismert dokumentuma egy levél, amely Veldesben (Bled) íródott, és Laibachban (Ljubljana) ütötték rá a katonai cenzúra pecsétjét:

„Önagysága Páris Anella úrleánynak
Kaposvár
Somogy Róma villa Ungarn

Kedves kis Anellám, mi az oka annak, hogy Ti – gyerekek – sem írtok? Nem szép tőletek. Tudhatnátok, hogy nekem igen jól esnének. Igen jó dolgom van. A Generális éppúgy, mint a többi főtisztek, tiszték mind nagyon barátságosak velem. Dolgozom szorgalmasan, mindenki bámulatára, meglepedésére. Kokoschkával csak 10 nap múlva jövök össze a Feldpost 310-en. Ma átjöttem ide Veldesbe, már rég vágytam látni ezt a mesés szép tavat a szigettel. 11/2 óráig csónakáztam a gyönyörtől eltelve. Egy generális orvossal vagyok itt, akit útközben pompásan lerajzoltam, majd kiugrott az ablakon örömeiben.

Csókdold meg Lazarin nénit helyettem.

Józsi bátyád

5 nappal ezelőtt írt leveletem megkaptátok?”³³

Rippl-Rónai a hadsereg-főparancsnokságon nem dolgozott, valószínű nem is tartózkodott ott, hanem haladéktalanul tovább utazott a levélben hivatkozott Feldpost 310-re (Kneza), az 5. Hadsereg kötelékébe tartozó 15. (Sarajevo) hadtest főhadiszállására. A hadtest parancsnoka – a „Generális” – Stöger-Steiner Rudolf gyalogsági tábornok volt, akinek karakteres arcmását a már hivatkozott Ernstbeli kiállítás katalógusából ismerjük Katonaarcképek címen. A festmény reprodukciójáról még két személy azonosítható: közvetlenül a Generális mellett Oskar Kokoschka és tőle jobbra a harmadik, az a generális orvos, akit útközben „oly pompásan” lerajzolt. A kép legkorábban tíz nappal a Veldesből keltezett

levél megírását követően készülhetett, hiszen Kokoschka is rajta van már, aki-vel pedig az üdvözlőlap tanúsága szerint csak ennyi idő elteltével találkozhatott a festő. A festmény ugyanúgy lappang, mint az a kettős portré, amelyről Martyn Ferenc szóbeli közléséből van tudomásunk, amelynek dokumentumát is sikerült fellelnünk a MNG Adattárában, egy olyan fényképen, amelyen Rippl-Rónai kaposvári műtermének részlete látható közvetlenül a festő halálát követően.³⁴ Ugyanitt a hadtestparancsnokságon keletkezett a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonában lévő 69×100 cm-es szénrajz,³⁵ amelyen egy kiemelt központi alak, von Körner ezredes, a legmagasabb rendfokozatú főtiszt köré csoportosítja az alárendeltek. A tekintetek fáradtak, de elszántak, mintha már a reájuk váró szomorú jövőt látnák. Jelen sorok írásakor a Feldpost 310-en készült művek közül számomra mindössze további kettőnek az őrzési helye ismert. Székesfehérváron a Deák gyűjteményben van a Doskar hadtápfőtisztet ábrázoló pasztell, kaposvári magángyűjteményben a Masek hadbíró alezredest ábrázoló zöldkréta rajz.³⁶ A generális orvosról Kneza és Veldes közötti alig ötven kilométeres úton, egy vasúti kocsiban született pasztellkép nem ismeretlen a művészettörténészek előtt. Már Pewny Denise is említi 1940-ben megjelent dolgozatában, és azóta is gyakran szerepelt a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban megrendezett valamennyi jelentősebb Rippl kiállításon.³⁷ Keletkezésének körülményeit Kovács József publikálta a Somogyi Múzeumok Közleményei 1978-ban megjelent kötetében. Meghatározta születésének napra pontos dátumát (1916. július 19.), de kísérletet sem tett az ábrázolt személy azonosítására, így a mű a reá írott Generalstabsarzt felirat alapján a Vezértörzsorvos címen szerepel. Tekintettel arra, hogy Genthon szerint a hatalmas festői életmű hozzávetőlegesen egy harmadát, megközelítően 1100 darabot portrék teszik ki, amelyek közül feltűnően kevés az orvosportré, célul tűztük ki az ábrázolt személy felfedését. A kutatás alapján megoldást nyert, hogy a modell dr. Arnstein Gottlieb (1859–1916) cseh orvostábornok, a 25. számú helyőrségi kórház (Szarajevó) parancsnoka. A katonai orvosi pályafutás³⁸ feltárása során megkerülhetetlenül vált, hogy a korábbi datálást újragondoljuk és így a kép keletkezését – ezzel együtt a veldesi utazást – a július 10-ét közvetlenül megelőző napokra tegyük. Egyúttal azt is meg kellett állapítanunk, hogy a sajtóhadiszállás magyarországi harmadik kiállításán a Kat.140 alatt szereplő Vezérfőtörzsorvos Arenstein című pasztell azonos az előbbieken tárgyalt festménnyel. A kiállítás katalógusában mind a rendfokozat, mind a név tévesen szerepelt.

Rippl-Rónai szorgalmas levélfíró volt, és mintha csak egy eseménydús kirándulásra lenne, úgy küldözgette üdvözlőlappjait barátainak és a kaposvári napilapok szerkesztőinek. Ezek sorában különös jelentőséggel bír a Szabadi Judit által publikált, Adyékhoz írott levél:

„Csütörtök, 1916.júl.27.

Kedves Bandim és Kedves kis Csinszka

Egy hét óta ezen a vidéken kóborgom Kokoschkával – még 5 hétig fog tartani a dolog. Gyönyörűen néznek le ránk az olasz hegyek és 28-asok. Mindenesetre izgató az eset, de dolgozni nem egészen könnyű. – Itt csupa magyar tiszt urakkal élünk igen jól, szépen.

Ölel benneteket Jóskád”³⁹

József főherceg visszaemlékezéseiből származik az az adat, miszerint az általa taglat időszakban a hadszíntér első vonalában elhelyezett 15. hadtesthez tartozó két hadosztály kötelékében többségében magyar zászlóaljok harcoltak, amelyekhez jelentős létszámú magyar tisztikar is tartozott.⁴⁰ Az augusztus elején megindult olasz támadás első csapásai ezeket az egységeket érték. A Somogyi Hírlap így tudósított erről: „Rippl-Rónai életveszedelemben. Megírtuk, hogy Rippl-Rónai József a kiváló festőművész az olasz fronton tartózkodik. A múlt héten, amikor megkezdődött az általános olasz offenzíva, a mester az isonzói fronton tartózkodott, ahol életveszedelemben került, mert egy gránát csapott le közvetlen közelébe. Csak a véletlennek köszönhető, hogy Rippl-Rónai Józsefnek semmi komolyabb baja nem történt.”⁴¹ A választ a kérdésre, hogy hol volt az a hely, ahol ez időben „élt” és ahol vele mindezek megtörténtek, a Magyar Nemzeti Galéria Adattárában leltük meg, egy olyan fényképen, amelyre festőnk saját kezűleg a következőket írta: „Itt voltam a háborúban 1916 július és augusztusban. Itt csapott le – majdnem rám – egy srapel szilánk 1/2 kiló.” A fényképen egy jelölés látható. „Itt volt a lakásom RRJ.” A fénykép hátoldalán a hely és a tábori posta száma is szerepel: „Selo.Feldpost 85”.⁴²

A háborús napirapancsokban gyakran szereplő Selo az Isonzó és az Idria összefolyása között lévő Santa Lucia hídfőtől két kilométerre délre egy 590 méter magas „hegy” lábánál, az Isonzó partján helyezkedett el. Tőle 6-8 kilométerrel északabbra van Tolmin, 2-3 kilométerrel keletebbre Baca a viadukttal. Ettől újabb 4 kilométerre Knezán a hadtestparancsnokság, közvetlenül mellette Podmelecen 3/15 számú katonai kórház települt. Rippl-Rónai háborús képeinek döntő többsége Selo környékén készült, ennek ellenére csak kettőnek hollétéről van tudomásunk: Kokoschka és Heks az asztalnál (MNG), Császi főhadnagy (kaposvári magángyűjtemény).⁴³ Utóbbi személyével kapcsolatban érdekességként megemlítjük, hogy az Érdekes Újság III. 3000 koronás harctéri fényképpályázatára beérkezett képek közül Császi főhadnagy pályaműve „Olasz holttestek egy visszavert támadás után” az újságban is megjelent.⁴⁴ A hadtesthez tartózó tábori kórházban Rippl-Rónai József hét festményt is készített, az Ernst Múzeumbeli kiállítás katalógusában ezek külön egységet alkotva „Harctéri kórházélet” címen szerepeltek. A műalkotások művészi értéke is magasabb lehetett, erre utalnak a magasabban meghatározott eladási áraik. A Kat.37 számú *Bekötés (Kötésváltás)* ma a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdona.⁴⁵ A közelmúltban, aukción bukkant fel a ciklus egy másik darabja, az *Operálás*.⁴⁶ Sajnálatos módon a tábori kórház működésére vonatkozó dokumentumok sem a budapesti, sem a bécsi levéltárakban nem lelhetők fel.

III. Barátom Kokoschka

A művészettörténészek tényként fogadják el, hogy Rippl-Rónai és Oskar Kokoschka a később világhírűvé vált festőművész az olasz fronton ismerkedett meg egymással. Tanulásuktól nem mentes annak bemutatása, hogyan élte meg a találkozást a két nagy művész. Azt, hogy az osztrák festő hogyan került az olasz front ezen szakaszára, és ott mi történt vele, magától Kokoschkától tudjuk, aki így ír erről *Életem* című könyvében:

„Az a lehetőségem adódott, hogy mint összekötőtiszt az olasz frontra küldessem magam: újságírók, festők és hadirajzolók egy csoportját kellett Laibachba kísérnem, ott átadnom a hadsereg-parancsnokságnak, ahonnan aztán kihelyezték őket az egyes ezredkekhez. [...] váratlanul jobb lehetőségem tetszett [...] ha csatlakozom egy honvédezredhez, amelynek ezredese rokonszenvezett velem. Úgy tettem mint az a cigány, akit azért tartottak a magyarok, hogy mulattassa őket, húzza a talpalávalót. Hajtott a nyugtalanság meg a kíváncsiság, a honvédek között csak vendégeskedtem, katonai vonatkozású dolgom nem volt – elindultam az Isonzó híd közelébe. Abban a pillanatban robbantották fel és engem agyi sokk ért. A magyarok betegszállító kocsira tettek, az a hadiszállásra vitt, azután Bécsbe szállítottak.”⁴⁷

Ennyi. Az Oskar Kokoschkáról szóló monográfiákban, kiállítási dokumentumokban nyoma sincs a magyar festővel történt találkozásának, meg sem említi Rippl-Rónai nevét. Az *Életem* című könyvében ott találjuk ugyanazt a Seloban készült fényképet, amelyet Bernáth Mária is, Szabadi Judit is publikált, amelyről a három művész Oskar Kokoschka, Rippl-Rónai és Sebestyén László iparművész tekint ránk a Höhle földbevéajt fedezéke előtt, de erről a fényképről – a Rippl-hagyatékból származó példánnyal ellentétben – hiányzik az ábrázoltak sajátkezű aláírása.

Rippl-Rónairól és Kokoschkáról még egy közös fénykép készült a Selo felett magasodó hegyen elhelyezett tüzérségi ütegálláson. Az amatőr-fotót Csete Antal tüzér hadnagy készítette: egy derús pillanatot örökölt meg. Kokoschka egy ágyú csöve és Rippl segítő keze között keresi az egyensúlyt. A felvétel egy a magyar festő munka közben ábrázoló párdarabbal együtt az *Érdekes Újságban* jelent meg.⁴⁸

Rippl-Rónai frontról írott leveleiben, illetve az Ernst-beli kiállítás katalógusának előszavában központi helyet foglal el a Kokoschkával történt találkozás. Emlékezzünk csak, a Veldesből keltezett levélben arról ír, hogy mikor fog találkozni Kokoschkával (a szövegkörnyezetből adódóan ez utalás egy előző levélben közöltekre, hogy Kokoschka is a frontra jön, vagy valahol már ott is van), sőt találkozásukat követően alig egy héttel már következetesen barátjának nevezi festőtársát. Miklós Jenőhöz a Világ szerkesztőjéhez küldött (elkallódott) üdvözlőlapján szintén fontos helyet foglalt el a Kokoschkával történt találkozás, erre következtethetünk a szerkesztő válaszeleveléből: „Nagyon örülnék, ha összebeszélve Kokoschkával, néhány vonással lekaptatók egymást, mint „hadi piktorok”. Ha megy a dolog, küld be nekem, lehozzuk valamelyik illusztrált újságba”⁴⁹

Rippl első ízben a hadtestparancsnokságon festette le Kokoschkát a *Katonaarc-képek* című művén, többek társaságában. Seloban készült a másik, amelyen egy társával iszogat (*Kokoschka és Heks az asztalnál*): ez a rajz annak a bizonyítéka, hogy valóban „igen jól, szépen” éltek ott. Rejtélyes sorsú a harmadik, „az igazi nagy alkotás” a 36×26 cm-es méretű jelzett, datált pasztellkép, amely egykor a Schmidek gyűjteményében volt,⁵⁰ amelyet Pevny Denise is említ évekkel később, és amelyért Genthon István lelkesedett. Az mindenesetre érdekes és elgondolkodtató, hogy ez a mű nem szerepelt az Ernst kiállításán, holott minden amellet szől, hogy kiemelkedő helyen kellett volna bemutatni. Ennek okát csak találgatni lehet.

Tudomásunk szerint Kokoschka nem festette (rajzolta) meg Rippl portréját, így a még csak gesztusértékű viszonzás is elmaradt. Nehezen magyarázható közömbössége festőtársával szemben, hiszen módja volt rá, hogy közelről tanulmányoz-

hassa Rippl-Rónai festői módszerét és nagy mesterségbeli tudását, aki övele ellenében folyamatosan dolgozott. Rippl fel is figyelt erre, hiszen a későbbiekben így írt erről, mintegy mentegetve művész társát: „... Kokoschka Oszkár bécsi festőbarátom, aki most, a háború élményei okozta idegességénél fogva, ha nem is festi meg, de később, a nyugodtabb időkben – visszaemlékezéseiből remélhetőleg – igen érdekes eseteket fog megörökíteni.”⁵¹ Rippl lelkesedése már amiatt is feltűnő, mert a két ember egyéniségében nem sok közös vonás volt. A nálánál jóval fiatalabb, polgárpukkasztó, a társadalmi konvenciókat felrugó Kokoschka hangos botránnyainak híre a budapesti művészkörökben nem volt ismeretlen, ami a kétség-telen tehetség féltékenységgel nélküli elismerése mellett talán még imponált is Rippl-Rónainak, akinek életvezetése ebben az időben a kiegyensúlyozott polgári biztonság szabályai szerint zajlott.

A már elismert, ünnepeelt magyar művész számára a személyes találkozás fontos eseménynek számított, mert Rippl Kokoschka műveivel már találkozott Budapesten a Művészház osztrák művészeket bemutató tárlatain. Kokoschka hatása – egy a Rippl-Rónai oeuvreben meglehetősen társtalán festményen – *Riccardo Vines Roda* zongoraművész képmásán érhető tetten, amint arra Bernáth Mária a festmény analízise során rámutatott.⁵² Az etalon Kokoschka mű, *Adolf Loos arcképe*, a Neukunst Wien vendégművészeinek kiállításán látható volt, annak ellenére, hogy a – kutatók dolgát megnehezítendő – a kiállítás katalógusában a művészek névsorából (Anton Faistauer, Anton Kolig, Paris Gütersloh, Robin Christian, Andersen, Egon Schiele, Arnold Schönberg) hiányzik Oskar Kokoschka neve, és kiállított művei sincsenek feltüntetve.⁵³ Az ellentmondást a Magyar Nemzet 1912. január 20-i számában Ybl Ervin tollából megjelent kritika oldja fel: „... Oskar Kokoschka határozott festői tehetség. Külön akart bemutatkozni és csak műveinek kis száma akadályozta meg szándékát. Még meg kell higgadnia, művészi egyénisége, látása ha megtisztul, kiváló dolgokat fog festeni. Fölfogása most még zavaros, még nem találta meg magát, nagy tehetsége van a sokszor komikus kiélezésre, rendkívül erősen tud jellemezni, azon kívül a szobrászi formálásra is van hajlandósága. Az első benyomás, mit képei a szemlélőre tesznek, határozottan kedvezőtlen, de tovább szemlélve megtaláljuk benne az értékeset is. Különösen egy japán pagodaszerű férfiarckép, egy vörös munkásfej mutatnak kedvező jeleket a jövőfejlődésre, Adolf Loos portraitja pedig már szinte harmónikus és erőteljes önmegtalálást mutat.”⁵⁴ Kokoschka még egy ízben szerepelt nagyobb kollekcióval a Művészházban, 1913 márciusában a „Bundösterreichischer Künstler” és Gustav Klint gyűjteményes kiállításán. Ekkor három olajfestményt, három rajtot és két iparművészeti alkotást mutatott be.⁵⁵ Az eseményről érdemes idézni a pályatárs. Berény Róbert véleményét: Kokoschka „... szakadás nélküli folytonos teret éreztet, a tekintet előről hátra és a többi irányba vezeti. Nála végre megszűnt a naív kétkulisszaság: a »háttér« élé állított »előtér«. A téréreztetést hasonló uton-módon, tudtommal hárman csináljuk, egymástól teljesen függetlenül: Kokoschka, a francia Delaunay és én. [...] Három fejrajza tökéletes. Dagad bennük a sok széjjelpattanásig feszülő pszichikum és abroncsként tartja össze a megdönthetetlen szerkezet. Örömmel gondolok arra, hogy végre méltán kijár valakinek a »geniális« jelző.”⁵⁶

Rippl-Rónai ekkor már több éve a Művészház Igazgatósága mellett működő Művésztanács elnöke volt, így elévülhetetlen érdemeket szerzett a Művészház kiállítási koncepciójának alakításában. Dr. Rózsa Miklós művészeti igazgató elé-

K. u. K. Armee-Oberkommando Kriegspressquartier. E.Nr. 452/7.	
An	
Seine Hochwohlgeboren	
Herrn Josef Rippl-Rónai	
in	
Felüpost 11, am 23. März 1916.	Budapest.
<p>Über Vorschlag des Königl.-ung.-Ministerpräsidenten werden Euer Hochwohlgeboren in das Kriegspressquartier des Armeoberkommandos aufgenommen und mit 10. April 1. J. zum Kriegsmaler ernannt.</p> <p>Ich erwarte Sie, sich an genannten Tage beim Platzkommando des Kriegspressquartiers in Mähr.-Ostreu einzufinden, woselbst Ihre Intimnahme erfolgen wird. Zwei Photographien zu Legitimationszwecken sind mitzubringen.</p> <p>Pünktliches Erscheinen ist Aufnahmebedingung.</p>	
<i>Stremayr</i> 1916 A. 2. 3. 4972	

5. Rippl-Rónai és Oskar Kokoschka, fotó

6. Rippl-Rónai József: A vezértörzsorvos, 1916

7. Rippl-Rónai kinevezési okirata MNG Adattár 4927

gedetten állapíthatta meg *A Művészház története* című írásában: „... a magyar műszerető közönség progresszív hajlandóságát gyönyörűen illusztrálja, hogy a bécsi művészeknek sokkal nagyobb erkölcsi és agyagi sikerük volt itt – idegenben, mint akár mikor is odahaza Bécsben. [...] E kiállítások realizálásával élesen szemünk előtt lebegett az a cél is, hogy piacot teremtsünk a magyar művészetnek Ausztriában is és mennél nagyobb publicitáshoz juttassuk hazánk képzőművészetét. [...] Jóvó tavasszal Bécsben a Künstlerhaus nagy tárlatának keretében a Művészház cserekiállításával a magyar képzőművészet imponánsan lesz képviselve.”⁵⁷ Fenti sorok a Művészház vezetőségének taktikai érzékét dicsérik, és előrelátását igazolják, mert elvárásuk beigazolódott: Rippl-Rónai a következő évben (1914) a bécsi magyar kiállításon elnyerte a nagy állami aranyérmét. Az eseményről az osztrák lapokban is bő terjedelemben jelentek meg elismerő és méltató kritikák, ennek alapján Kokoschkának – már otthonról Bécsből – ismernie kellett a magyar festő kvalitása-
it.⁵⁸ Rippl nem volt katona, így a megindult olasz támadás térnyerését követően (augusztus 10. körül) haladéktalanul elhagyta az Isonzo-frontot. Kokoschka ekkor még maradt, őt augusztus 21-ét követően sebesülten szállították Bécsbe.⁵⁹

Az eddig feltárt adatok alapján megkíséreltük felvázolni Rippl-Rónai háborús tartózkodásának állomásait és a hozzájuk tartozó eseményeket. Nem foglalkoztunk a harcéri időszak Rippl szerinti értékelésével, és eltekintettünk annak idézésétől, mert a háborús festmények és rajzok kiállításához csatlakozó Ernst Lajoshoz írott levél tartalma közismert és könnyen hozzáférhető.⁶⁰ Nem tekintettük feladatunknak a műelemzést, annyit azonban le kell írni, hogy ezeknek a műveknek a fogadtatása a korabeli kritikusok körében nem volt egyértelműen sikeres.⁶¹

Az alkotások szétszóródtak, ritkán kerültek közönség elé, döntő többségük lap-pang. Sajátos sorsukat magyarázza, hogy nem tekinthetők a művészi pálya szegletkövének, vagy bármiféle fordulópontjának. Az aktuálpolitikai felhasználhatóság csábításainak is ellentálltak: az első világháborút követő időszakban azért, mert nem rendelkeztek az elvárható lelkesítő erővel, nem mutatták be a nemzeti hősiesség erényeit, a második világháború után meg azért nem, mert nem lehetett felhasználni őket mint a háború elleni tiltakozás dokumentumait. Mindezek ellenére a Rippl életének csak pár hónapjára korlátozódó kutatás megerősít abbéli meggyőződésemben, hogy még ezen rövid időszaknak a feltárása sem elhanyagolható, és hogy ez a rendkívül színes művész- és életpálya nagyon sok meglepetést tartogat valamennyiünk számára.

JEGYZETEK

A levéltári kutatómunka támogatásáért a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főlevéltárosának, dr. Szijj Jolánnak, valamint a Bécsi Kirendeltségen dr. Szakály Sándornak tartozom köszönettel. Ugyancsak köszönetet kell mondanom Horváth János főműzeológusnak, a Rippl-Rónai Múzeum (Kaposvár) munkatársának, amiért Rippl élete ezen szakaszának kutatásában részemre teret engedett.

Kiemelten kell megköszönöm Bernáth Mária támogatását, aki a kaposvári Művészettörténeti Konferencián elhangzott előadásomat követően felajánlotta segítségét, és ösztönözt az előadás továbbfejlesztett változatának megírására. Tanácsai és segítsége nélkül ez az írás nem született volna meg. A köszöneten túlmenően hálával is tartozom dr. Martyn Róbert címzetes egyetemi tanárnak nagylelkű ajándékáért, amely lehetővé tette, hogy Rippl háborús rajzai közül többnek őrzője lehetek.

- ¹ Somogyi Hírlap, 12. 1915. 297
- ² Rippl-Rónai József emlékezései. Beck Ö. Fülöp emlékezései. Budapest, 1957. 153.
- ³ MÓRICZ Zsigmond: Riportok 1. kötet. Budapest, 1958. 143.
- ⁴ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 77.
- ⁵ ZÁDOR István: Egy hadifestő emlékei 1914–1918. Budapest, 1933. 97.
- ⁶ MNG Adattár 4927
- ⁷ Beszélgetők 16,5×20,5 ceruza – papír, jelzés nélkül. Kieslbach 1998 tavaszi aukció. Kat.58.
Meg kell említeni, hogy a rajz a rajta olvasható feljegyzés szerint 1916. április 9-n készült a sajtóhadiszálláson, tehát egy nappal korábban, mint ahogy Rippl-Rónait hadifestőnek kinevezték, illetve álmáshelyén jelentkeznie kellett.
- ⁸ KISFALUDI STROBL Zsigmond: Emberek és szobrok. Budapest, 1969. 65.
- ⁹ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 126.
- ¹⁰ HORVÁTH János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Kaposvár, 1995. 80.
- ¹¹ Vidovszky kinevezési okmánya: MNG Adattár 22512/1986. A fénykép közölve KISFALUDI i. m. 55.: 1915-ös, és GELENCSÉR Éva: Frank Frigyes. Budapest, 1978. 11.: 1918-as keltezéssel.
- ¹² Világ, 1916. július 30.
- ¹³ GENTHON István: Rippl-Rónai József. Budapest, 1958. 32.
- ¹⁴ AKNAI Tamás: Rippl-Rónai. Budapest, 1971. 211.
- ¹⁵ BERNÁTH Mária: Rippl-Rónai. Budapest, 1976. 211.
- ¹⁶ KESERŰ Katalin: Rippl-Rónai József. Budapest, 1982. 12.
- ¹⁷ SZABADI Judit: Így élt Rippl-Rónai József. Budapest, 1990. 226.
- ¹⁸ HORVÁTH i. m. 80.
- ¹⁹ PEWNY Denise: Rippl-Rónai József. Budapest, 1940. 92.
- ²⁰ PETROVICS Elek: Rippl-Rónai. Budapest, 1942. XXXI.
- ²¹ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 176. és Somogyvármegye, 12. 1916. 85.
- ²² Rippl-Rónai József újabb rajzai és festményei. Ernst Múzeum, XXV. jubilaris kiállítás. Katalógus. Budapest, 1917.
- ²³ BERNÁTH Mária: A Rippl-Rónai kutatás helyzete. Rippl-Rónai és a szimbolizmus. Emlékezés. Kaposvár, 1981. és Ars Hungarica, 1982. 2. 203.
- ²⁴ BÁLINT Zoltán: Magyar képzőművészeti kiállítás Belgrádban 1918 őszén. Művészettörténeti Értesítő, 1966. 2. 119.
A MNG 1998. évi Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása katalógusának függelékében a Kronológia és Rippl-Rónai József művei kiállításokon című fejezetek ezt az adatot nem tartalmazzák.
- ²⁵ HORVÁTH i. m. 84.
- ²⁶ Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria. Katalógus. 1998. 134. és 135.
- ²⁷ Művészet, XV. 1916. 16, 19, 20.
- ²⁸ ZÁDOR i. m. 38.
- ²⁹ Művészet, XVI. 1917. 26.
- ³⁰ Művészet, XVI. 1917. 94.
- ³¹ Cs. és Kir. Sajtóhadiszállás Műkiállításának Katalógusa 1918 május – június. Műcsarnok. A kiállított művek: Kat. 133. Az Ysonzó fronton (rajz), Kat. 134. Gépfegyvertűz (rajz), Kat. 140. Vezérfőtörzsorvos Arenstein (pasztell), Kat. 153. Ütegállás (pasztell).
- ³² Mindkét idézet ZÁDOR i. m. 143.
- ³³ KOVÁCS József: Adatok Rippl-Rónai József életéhez és munkásságához. Somogyi Múzeumok Közleményei, III. Kaposvár, 1978. 442.
- ³⁴ MNG. Adattár 5134/20. Martyn Ferenc szerint a kép címe: Stöger-Steiner és ad-jutánsa.
- ³⁵ A kép csak napjainkban bukkant fel a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonaként és került ugyanott kiállításra a „Temetés az Uz völgyében” című, hadifestészetet bemutató kamarakiállításon (1998. június). A tárlatról katalógus nem készült. A mű *Katonaorvosok* téves címen szerepelt.
- ³⁶ Alezredes arcképe, 34×28,5 cm, pasztell, karton, jelzett. Oberstleutnant Masek. 20,5×16,5 cm, zöldkréta, papír. Jelzett.
- ³⁷ Rippl-Rónai József Emlékkiállítás 1957, Rippl-Rónai gyűjteményes kiállítása 1973, Rippl-Rónai József festményeinek kiállítása 1995
- ³⁸ GÁSPÁR Ferenc: Arnstein Gottlieb doktor portréja. *Lege Artis Medicinae*, 1998. 5. 390.
- ³⁹ SZABADI i. m. 227.
- ⁴⁰ József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. III. kötet. Az olasz háború. Budapest, 1926–34. 261.
- ⁴¹ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 185.
- ⁴² MNG Adattár 20408/1979
- ⁴³ Kokoschka és Heks az aztalnál. 18,6×24,3 cm, színes ceruza, papír, jelzés nélkül. Császi főhadnagy. 20,5×16 cm. ceruza, papír, jelzett.
- ⁴⁴ Érdekes Újság, IV. 1916. 37.
- ⁴⁵ Kötésváltás, 70×100 cm. pasztell, karton, jelzett.
- ⁴⁶ Műtöben. 30×40 cm, színes kréta, papír, jelzett. Nagyházi Galéria, 1998. márciusi

- aukción. Kat. 462. A katalógusban a kép datálása téves.
- ⁴⁷ Oskar KOKOSCHKA: *Életem*. Budapest, 1977. 124.
- ⁴⁸ *Érdekes Újság*, IV. 1916. 39.
- ⁴⁹ MNG Adattár 4810/d
- ⁵⁰ Dr. Schidek Tibor gyűjteménye. Képzőművészet, 1929. 24. 223.
A háborús festmények és rajzok kiállításán 1917-ben valamennyi a fronton készült műalkotás megvásárolható volt, így a feltehetően ezidőre már magántulajdonba került Kokoschka portrét Rippl ezért nem szerepeltette. A festő nem kötődött túlságosan alkotásaihoz, ha megfelelő árat kapott értük, könnyedén megvált tőlük. dr. Schidek Tibort, aki az Európa Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság igazgatóságának volt tagja, személyes kapcsolatai is segítettek abban, hogy a fontos portré tulajdonosa lehessen. Gyűjteményében Rippl munkái közül „öt mesés légyságú és kifejező pasztell fej” volt megtalálható.
- ⁵¹ BERNÁTH i.m. 211.
- ⁵² BERNÁTH Mária: Riccardo Vines Roda zongoraművész képmása. Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. Katalógus. Budapest, 1998. 365.
- ⁵³ A Neukunst Wien 1912 vendégművészeinek kiállítása a Művészházban, 1912 január havában. Kiállítási Katalógus. Budapest, 1912.
- ⁵⁴ A Magyar Nemzetben a kiállításról két kritika is megjelent. Az első 1912. január 7-én. Ebben még nincs említés Oskar Kokoschkáról.
- ⁵⁵ „Bundösterreichischer Künstler” és Gustáv Klimt gyűjteményes kiállítása, Budapest, 1913 március havában. Katalógus. Kokoschka kiállított művei: kat. 96. Csendélet, olajfestmény, Kat. 97. Aktok, olajfestmény, Kat. 98. Schveici táj, olajfestmény, Kat. 99. Arckép, rajz, kat. 100. Arckép, rajz, Kat. 101. Arckép rajz, Kat. 373 Két legyező, ébenfa ezüstözve, Kat. 374 Kazetta, ezüstdől, aranyozott lábakkal (eladó).
- ⁵⁶ *Nyugat*, 1913. I. kötet, 501.
- ⁵⁷ RÓZSA Miklós dr: Kalauz a Művészház palotafelavató kiállítására. A művészház története. Budapest, 1913. 12.
- ⁵⁸ A *Die Zeit* kritikája magyarul is olvasható. *Somogyi Hírlap*, 11. 1914. 68.
- ⁵⁹ Kokoschka augusztus 21-én még az Isontó frontról írt levelet Ludwig von Fickernek. Ugyancsak egy levélből (a címzett Albert Ehrenstein) tudjuk, hogy július 14-én indult Bécsből a frontra „azokkal a festőkkel”. Mindkét levél közölve: Oskar Kokoschka *Letters, 1905–1976*. London, 1992. 72.
- ⁶⁰ BERNÁTH i. m. 211.
- ⁶¹ Többek között: *Nyugat*, 10. 1917. I. félév, 687. *Katholikus Szemle*, 31. 1917. Ma, 2. 1917. 6. 94. *Ébresztő*, 17. 1917. 4. 15.

BIBLIOGRÁFIA

MAGYAR MŰVÉSZETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA II.

Összeállította: Bardoly István

A MŰBARÁT

Művészeti folyóirat gyűjtők részére. 1921–1923.

Felelős szerkesztő: Elek Artúr

A kiadásért ifj. Kaffka László felelős.

A Műbarát kiadója: „Helikon” Műkereskedelmi és Könyvterjesztő Rt.

Megjelent számok: I. évf. 1–21. sz. 1921.

II. évf. 1–11/12. sz. 1922.

III. évf. 1/2–3/4. sz. 1923.

I. évf. 1. sz. 1921. február 15.

Tanulmányok és nagyobb közlemények

1. [Elek Artúr]: Az olvasóhoz. 1–2.
2. Petrovics Elek: Múzeumok és gyűjtők. [Szépművészeti Múzeum] 2–4.
3. Csányi Károly: A bécsi gobelin-kiállítás. [Belvedere] 5–8.
4. Hoffmann Edith: Miniaturök és hamisítványaik. 8–9.

Szemle

Múzeumok, gyűjtemények

5. A berlini Antik-múzeum gyarapodása. 10.
6. A bécsi Képzőművészeti Akadémia képtárának újrendezése. 10.
11. A bécsi állami metszetgyűjtemények egyesítése. [Albertina] 10–11.
12. Francia művészet a hamburgi Kunsthalleban. 11.
13. Max Klingner Böcklin-képei. 11.
14. Greco-terem a Pradoban. 11.
15. Keletázsiai múzeum Amsterdamban. [Petrucci-gyűjtemény] 11.
16. Anders Zorn-Múzeum. 11.
17. A Metropolitan-múzeum Vanderbilt-hagyatéka. 11.
18. Archaeologiai Intézet Jeruzsálemben. 11.

Művészeti hírek

19. A francia műtárgykiviteli tilalom. 11–12.
20. Művészek szerzői joga Franciaországban. 12.
21. Német-Ausztria veszélyben forgó műkincsei. 12.
22. Francia művészeti akadémia Madridban. 12.
23. Athéni német archaeologiai intézet föltámadása. 12.
24. A nyugalomba vonult Bode. 12–13.
25. Német műkereskedők letartóztatása Párizsban. 13.
26. Művészek és műkereskedők kereskedelmi egyesülése. 13.
27. Liechtenstein herceg adománya Bécsben. 13.
28. Henry Thode. 13–14.
29. Egy ismert német műgyűjtő halála. [Walter von Pannwitz] 14.
30. Németországban megszűnik a kiállítási katalógus. 14.

*Aukciók**Hazai művészeti aukciók*

31. [Ernst Múzeum XII. művészeti árverése] 14–16.

Készülő aukciók

32. [Magyar Studio] 15–16.
33. A drezdai állami művészeti aukció. 16–18.
34. A bécsi Amerling-aukció. [Schidlof] 18.
35. A Davidsohn-gyűjtemény elárverezése. 18–19.
36. Frankfurti művészeti árverések. [Helbing: Reiss-gyűjtemény, Prestel: Winkler-gyűjtemény] 19–20.

Kiállítások

37. Az évad kiállításai. [Nemzeti Szalon, Ernst Múzeum] 20.

Leletek, fölfedezések

38. Bramante és Mantegna ismeretlen freskói. 21.
39. Schongauer ismeretlen freskói. 21.
40. Vermeer egy csendéletképe. 21.
41. Óriási papyruslelet. 21.

I. évf. 2. sz. 1921. március 1.*Tanulmányok és nagyobb közlemények*

42. -n-j.: A műtárgyak hamisításáról. 25–28.
43. Schoen Arnold: Kaerling és leánya. 28–29.
44. dl: A varászvessző a művészettörténetben. 30–31.

*Szemle**Múzeumok és gyűjtemények*

45. A Szépművészeti Múzeum gyarapodása 1921-ben. 31–32.
 46. A Metropolitan Museum újabban szerzett antik szobrai. 32.
 47. Monet a Louvreban. 32–33.
 48. A Louvre új szerzeményei. 33.
 49. A National Gallery új Breughel-képe. 33.
 50. Az edinburgi Skót Nemzeti Múzeum. [John Kirkhope-gyűjtemény] 33.
 51. A bécsi Staatsgalerie gyarapodása. 33.
 52. Keletázsiai gyűjtemény Frankfurtban. [Liebig-Haus] 34.
 53. A nürnbergi Germanisches Museum új épületszárnyának fölavatása. 34.
 54. Halle város a múzeuma ellen. 34.
 55. Hans Thoma-terem a berlini Nationalgaleriében. 34.
 56. A pápai gyűjtemények új igazgatója. 34.
 57. Két drezdai magángyűjtemény feloszlása. [Schmitz- és Rothermünt-gyűjtemény] 34.

Leletek, felfedezések

58. Feltűnést keltő archaeológiai lelet. [Serri] 35.
 59. Jelentékeny archaeológiai leletek Tivoliban. 35.
 60. Újabb ásások Palesztínában. 35.

Művészeti hírek

61. (e. a.) [Elek Artúr]: Adolf von Hildebrand (1847–1921). 35.
 62. Az Ara Pacis és a „világbéke” megörökítése. 35–36.
 63. Bartolo di Fredi újra megkerült festménye. 36.
 64. Olasz archaeológiai intézet. 36.
 65. Cézanne szobra. [Aristide Maillol] 36.
 66. Művészetörténeti kongresszus Párisban. 36.
 67. A hágai „Mauritshuis” Rembrandtjai. [Abraham Bredeius] 36–37.
 68. Eltűnt Rembrandt-kép. 37.
 69. A wartburgi Schwind-freskók veszedelme. 37.
 70. Múkcincsek kivándorlása Ausztriából. 37.

Művészeti irodalom

71. Biblioteca d'Arte Illustrata. 37.
 72. Les peintres français nouveaux. 38.

Kiállítások

73. A Nemzeti Szalon csoportkiállítása. 38.
 74. A Berliner Secession kiállítási reformjai. 38.
 75. Daumier a londoni múzeumban. [South London Art Gallery] 38.

Művésznevelés

76. Berlin művésznevelő iskoláinak megreformálása. 38.

Bibliophilia

77. Magyar Bibliophil Társaság. 39.

78. A jénai egyetem Teuerdank-példányát ellopták.

Aukciók

79. A Magyar Studio első művészeti aukciója. 39–40.

80. Az Ernst-múzeum XV. aukciója. 40–42.

Külföldi aukciók

81. A müncheni Weizinger & Co. 42.

82. A bécsi Wahlisz-cég. 42.

83. A bécsi Kende-cég. 42–43.

Készülő aukciók

84. A Magyar Nemzeti Reneszánsz Társaság. 43–44.

85. A bécsi Pálffy-aukció. [Glückselig und Wärndorfer] 44.

86. A bécsi Schidlof-cég. 44.

87. Szerkesztői üzenetek. 45.

I. évf. 3. sz. 1921. március 15.*Tanulmányok és nagyobb közlemények*

88. Rózsaffy Dezső: Schwindt Károly. Egy biedermeierkori magyar festő. 49–50.

89. Hoffmann Edith: Útmutatások a metszetgyűjtéshez. 50–53.

90. -n.-j.: A műtárgyak hamisításáról. II. 54–55.

Szemle

91. Benczúr-album. 56.

Múzeumok, gyűjtemények

92. Magyarázó vezetések az Iparművészeti Múzeumban. 56.

93. A Szépművészeti Múzeum gyarapodása 1921-ben. 56.

94. Újra rendezik a firenzei Uffizi-képtárt. 56–57.

95. A római Museo Nazionale új szerzeményei. 57.

96. A Louvre szoborgyűjteményének gyarapodása. 57.

97. A párisi Carnavalet-múzeum George Sand-szobája. 57.

98. Új Dürer-festmény a Louvrebán. 57.
 99. Az átrendezett Wallace-gyűjtemény. 58.
 100. A königsbergi képtár. 58.
 101. A karlsruhei Kunsthalle. 58.
 102. A drezdai Zwinger kibővítése. 58.
 103. Két ismeretlen Rubens-arckép a bécsi állami gyűjteményben. 59.
 104. Eladó a kopenhágai Heilbuth-gyűjtemény. 59.
 105. A new yorki Metropolitan-múzeum. 59.

Leletek, fölfedezések .

106. Fölfedezés a phidiaszi művészet köréből. 59.
 107. Orphikus képek egy pompéji villában. 59.
 108. Ásatások Tibériásban. 59–60.
 109. Jelentős antik leletek Vejiben. 60.

Művészeti hírek

110. Az X-sugarak és a festmények szakértői megállapítása. 60–61.
 111. Amerikába vándorolt Bellini-kép. 61.
 112. Eladó Michelangelo. 61.
 113. A római francia művészakadémia igazgatóválsága. [Albert Besnard] 61.
 114. Egy híres hollandus építész halála. [Pieter Guypers] 61–62.
 115. Az amsterdami Six-gyűjtemény sorsa. 62.
 116. Szabad német művész-társaság. 62.
 117. Piper Otto a várépítés tudósa. 62.
 118. Wilhelm von Bode. 62.
 119. Emil Heilbuth. 62–63.
 120. Művészeti tanácsadó. 63.

Kiállítások

121. Francia művészeti propaganda Skandináviában. 63.
 122. Új kiállítási épület Hágában. [H. P. Berlagé] 63.

Bibliophilia

123. A Fővárosi Könyvtár elkötyavetyélt duplumai. 63–64. > 258.

Egyesületek, társulatok

124. Az Éremkedvelők Egyesülete. 64.
 125. Benczúr-Társaság. 64–65.

Művészeti irodalom

126. A Szépművészeti Múzeum Évkönyve. [2. köt.] 65.

Aukciók

127. Az Ernst-múzeum XV. aukciója. 65–67.

Külföldi aukciók

128. Gróf Pálffy bécsi műkincsei. [Glückselig und Wärndorfer] 67–69.

129. Párisi aukció. [Georges Petit-gyűjtemény] 70.

130. A Pozzi-féle éremgyűjtemény elárverezése. [München: Hirsch] 70.

131. Berlini helyzetkép. 70.

I. évf. 4. sz. 1921. április 1.

132. Hoffmann Edith: Metszetek állapotáról és restaurálásáról. 73–75.

133. -n-j.: A műtárgyak hamisításáról. III. 75–78.

134. Schoen Arnold: Stettner és leánya. 78–80.

*Szemle**Múzeumok és gyűjtemények*

135. Cs. K. [Csányi Károly]: Az Iparművészeti Múzeum olasz szövet- és bársonykiállítására. 81.

136. A szentpétervári Ermitage sorsa. 81–82.

137. A berlini múzeumokban belőpódíjat készülnek szedni. 82.

138. A drezdai porcelángyűjtemény. 82.

139. A weimari kastélyban új múzeumot rendeznek be. 82.

Leletek, fölfedezések

140. Egy ismeretlen Aelbert Bouts. 82.

141. Ismeretlen Velasquez-képek. 83.

Művészeti hírek

142. Az Erzsébet-émlék új megoldása. [Zala György, Hikisch Rezső] 83.

143. Csáktornyai Zoltán †. 83.

144. Skutezky Döme †. 84.

145. Hildebrand Rodinról. 84–85.

146. Német-Ausztria és Olaszország egyezménye. 85.

147. Pio Joris. 85.

148. Murányi Gyula a fiatal éremszobrászokért. 85.

149. A német archaeologiai munka föléledése Görögországban. 85–86.

150. Új Rembrandtok. 86.

151. Rjepin Finnországban. 86.

Kiállítások

152. Benczúr Gyula és tanítványai. [Múcsarnok] 86–87.
 153. Majovszky Pál rajzgyűjteménye a Szépművészeti Múzeumban. 87.
 154. Schickedanz Albert hagyatéki kiállítása. 87–88.
 155. Az Ernst-múzeum XVI. csoportkiállítása. 88–89.
 156. A Magyar Studio első grafikai kiállítása. 89.
 157. A Nemzeti Szalon sociétairejeinek kiállítása. 89.
 158. A Képzőművészeti Főiskola húsvéti kiállítása. 89.
 159. Modern hollandiai képek Amerikában. 89.

Bibliophilia

160. Napoleon Ovidiusa. 89–90.
 161. A Fioretti képes kiadása. [Végh Gusztáv] 90.

Egyesületek, társulatok

162. Egy fővárosi társasklub művészeti sétái. [Magyar vasúti és Hajózási Klub] 90.

Művészeti irodalom

163. A Benczúr-album. 90.
 164. XIX. századi francia szobrászok életrajzai. 90.
 165. A berlini múzeum grafikai osztályának publikációja. 90–91.
 166. A porosz turfán-expedíció. 91.

Aukció

167. Aukciók és a múzeumi tisztviselők. 91.
 168. Silberman É. és A. műkereskedő cég I. aukciója. 91–92.
 169. A Szent György-Céh aukciói kiállítása. 92.

Külföldi aukciók

170. Páris. [Petit: Alphonse Kann-, és De Maillé-gyűjtemény] 93.
 171. Bécs. [Galerie Sanct Lukas] 93.
 172. Egy new yorki aukció árai. [Thomas-aukció] 93.
 173. München. [Helbing] 93–94.
 174. Majnafrankfurt. [Helbing: Leo Lehmann-gyűjtemény] 94.
 175. Szerkesztői üzenetek.

I. évf. 5. sz. 1921. április 5.

176. -n.j.: A műtárgyak hamisítsáról. IV. 97–99.
 177. Csányi Károly: Régi magyarországi órák. 99–101.

*Szemle**Múzeumok, gyűjtemények*

178. A Szépművészeti Múzeum gyarapodása. 101–102.
 179. A berlini múzeumok belépődíjai. 102.
 180. A Folkwang-múzeum új igazgatója. [Karl With] 102.
 181. Egy XVI. századi szárnyasoltár a Louvreban. 102.
 182. A Heilbuth-gyűjtemény kiállítása a kopenhági Múzeumban. 102–103.
 183. Új francia modernek a Louvreban. 103.
 184. 4000 Daumier-lap a berlini Kupferstichkabinetben. 103.
 185. Kropotkin-múzeum. 103.
 186. A berlini keletázsiai múzeum. 103.
 187. Művészeti múzeum Koreában. 103.
 188. A Thorwaldsen-múzeum igazgatóváltása. 103–104.

Leletek, felfedezések

189. Antik leletek a vatikáni raktárakban. 104.
 190. Ásatás a római San Sebastiano-templomban. 104.
 191. Matthias Grünewald ismeretlen Keresztrefeszítése. 104.
 192. A Csendes-óceán Velencéje. 105.

Művészeti hírek

193. A milói Vénusz felfedezésének évfordulója. 105.
 194. Jean-Paul Laurens †. 105–106.
 195. Corot első festménye. 106.
 196. Besnard a strassburgi egyetemnek képet fest. 106.
 197. Albrecht Altdorfer egy ismeretlen festménye. 106.
 198. Bécsben lefoglalt Rembrandt-kép. 106.
 199. Max Dvorák †. 106–107.
 200. A berlini Kaiser-Friedrich Museum új Ricci-szobra. 107.
 201. Német műkincsek Amerikába vándorlása. 107.
 202. Hermann Vogel †. 107.
 203. Egyházi cenzúra egy belga festő ellen. [Alberic Servaes] 107.
 204. Lovis Corinth díszdoktor. 107.
 205. Dürer önarcképe a Louvreban. 107–108.

Kiállítások

206. Majovszky Pál rajzgyűjteményének kiállítása. 108.
 207. A Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesületének VIII. kiállítása. 108.
 208. A magyar művészek első külföldi kiállítása. 108.
 209. Művészi babakiállítás. [Budapest: Lipótvárosi Kaszinó; Magyar Babavilág] 108–109.
 210. Cézanne-kiállítás Párisban. [Salon Bernheim Jeune] 109.

211. Londonban a a National Portrait Society-ben. 109.

212. Iparművészeti kiállítás Münchenben. 109.

Egyesületek, társulatok

213. A Balatoni Társaság. 109.

Művészeti Irodalom

214. Magyar Iparművészet. [21. évf. 1–3. sz.] 109–110.

Bibliophilia

215. Dürer imakönyve. 110.

Aukciók

Külföldi aukciók

216. Bécs. [Schidlof, Wahlsiz] 110–111.

217. Berlin. [Heinrici] 111–112.

218. Köln. [Lempertz: Souheur-gyűjtemény] 112.

219. Páris. [Georges Petit-gyűjtemény] 112.

220. New York. [Seligmann-gyűjtemény] 112.

221. London. [Christie: Lady Corbery-, és Denny-gyűjtemény, Robinson, Fische & Co., Britwell Court Library] 113.

Készülő aukciók

222. H. E. [Hoffmann Edith]: Egy híres német kéziratgyűjtemény árverése. [Frankfurt am Main: Bauer & Co.: Rudolf Busch-gyűjtemény] 113–114.

223. Szerkesztői üzenetek. 114.

I. évf. 6. sz. 1921. május 1.

224. Szentiványi Gyula: A két Szále. 117–199.

225. Hoffmann Edith: Zsarnóczy Alajos (1818–1885). 119–122.

Szemle

Múzeumok, gyűjtemények

226. V. [Végh Gyula]: A kőszegi patika. 122.

227. Új Botticelli-kép az Uffiziban. 122.

228. A sienai Pinacoteca új szerzeményei. 122–123.

229. Igazgatóváltozások Kopenhága múzeumaiban. [Th. Oppermann] 123.

230. Fragonard-múzeum. [Grasse] 123.
 231. A berlini Iparművészeti múzeum a királyi kastélyban. 123.
 232. Új Rubens-képek a bécsi múzeumban. 123–124.
 233. A berlini keletázsiai múzeum veszedelme. 124.
 234. A keleti viseletek történeti képekben. 124.

Leletek, fölfedezések

235. Fölfedezett Michelangelo szobrok. 124–125.
 236. A baalbeki német ásatások. 125.
 237. Konrad von Soest ismeretlen festménye. 125.

Művészeti hírek

238. Hildebrand utolsó műve. 125.
 239. A löweni könyvtárt angol építész építi fel. 125–126.
 240. Honti Nándor Krisztus képe New Yorkban. 126.
 241. A firenzei német Művészettörténeti Intézet. 126.
 242. Poincaré mint francia művészek választott bírója. 126.
 243. Peter Behrens Düsseldorfban. 126.
 244. Műtárgyakat megbecsülő és hitelesítő intézet. 127.
 245. Az ósi kínai kultúra új kronológiája. 127.
 246. Hugo Lederer mesteriskolája. 127.
 247. Képlópás a weimari múzeumban. 127.
 248. Mennyit költ műemlékekre a francia állam. 127–128.
 249. Porosz bürokrácia. 128.
 250. Preller odysseusi tájképeinek veszedelme. 128.
 251. Plasztikus reklámtáblák. 128.
 252. Pinturicchio Amerikába csent mennyezetfestményei. 128.
 253. Amerikában megkerült Francia-kép. [Francesco Francia] 128.

Kiállítások

254. Száz magyar műemlék. [Ernst Múzeum] 129.
 255. Baskirceve Mária tanulótársa. [Louise-Catherine Breslau] 129.
 256. A rézmetszet és karc fejlődésének története. [Berlin: Kupferstichkabinett] 129

Bibliophilia

257. A Magyar Bibliophil Társaság első kiállítása. 129–131.
 258. A Fővárosi Könyvtár duplumái. [Kremmer Dezső levele, a szerk. válasza]
 131. > 123.

Egyesületek, társulatok

259. Az Éremkedvelők Egyesülete. 132.

*Aukciók**Készülő aukciók*

260. Az Ernst-múzeum XVI. aukciója. 132–133.
 261. Magyar Studio II. aukciója. 133–134.
 262. Lipcse. [Boerner: Campe- és Davidsohn-gyűjtemény] 134.

Külföldi aukciók

263. Az amerikai műpiac válsága. [Charles of London- és Franklin Bartlett-gyűjtemény] 134–137.
 264. London. [Sotheby's] 137–138.
 265. Berlin. [Lepke] 138.
 266. Majna-Frankfurt. [Bangel] 138.
 267. Köln. [Lempertz: Souheur-gyűjtemény] 138.

I. évf. 7. sz. 1921. május 15.

268. Csányi Károly: A herendi porcellángyár (1839–1920. I. 141–143.
 269. Siklóssy László: A Pesky-család. 143–145.
 270. Schoen Arnold: Pesti cégérek. 145–149.

*Szemle**Múzeumok, gyűjtemények*

271. H. E. [Hoffmann Edith]: Rembrandt rézkarcai. A Szépművészeti Múzeum grafikai kiállítása. 149–151.
 272. A Fővárosi Múzeum új igazgatója. [Schoen Arnold] 151.
 273. A berlini Schlossmuseum. 151.
 274. Menzl-gyűjtemény Boroszlóban. 151.

Leletek, fölfedezések

275. Phidiaskori lelet Róma környékén. 151.
 276. Menzel egy ismeretlen ifjúkori műve. 152.

Művészeti hírek

277. Benvenuto Cellini Jean Goujonnak tulajdonított műve. 152.
 278. Amerikába vándorolt Tizian festmény. 152.
 279. Magyar festő kiállítása Berlinben. [Tihanyi Lajos] 152.
 280. Ismeretlen Rembrandt-festmények. 152.
 281. A bécsi művészegyesületek egy művészettörténész ellen. [Hans Tietze] 152–153.
 282. Német művészet Párisban. 153.

283. A berlini állami múzeum képvásárlása. 153.
284. Pissarro ifjúkori képei. 153.
285. Renoir Wagner-arképe. 153–154.
286. Művészet-e a mexikói művészet? 154.
287. A német művész-ifjúság nyomorúsága. 154.

Kiállítások

288. Csk. [Csányi Károly]: Herendi porcelánkiállítás. 154.
289. Holland művészeti kiállítás Párisban. 154–155.

Bibliophilia

290. A Codex Aureus. 155.

Művészeti irodalom

291. Bode Botticelli-monográfiája. 155.
292. A fényképíró művészet új magyar folyóirata. [Fotoművészeti Hírek] 155.

Egyesületek, társulatok

293. Az Iparművészeti Társulat közgyűlése. 155–156.

Aukciók

294. Az Ernst-múzeum XVI. aukciója. 156–157.

Külföldi aukciók

295. A Davidsohn-aukció. [Lipcse: Boerner] 157–158.
296. A Busch-gyűjtemény aukciója. [Frankfurt am Main: Bauer & Co.] 159.
297. Majna-Frankfurt. [Rudolf Bangel] 159.
298. Amsterdam. [Muller & Co., A. Mak] 159–160.
299. London. [Sotheby's: S. M. Milne-gyűjtemény] 160.
300. Brüsszel. [Giroux: Lequine-gyűjtemény] 160.

Készülő aukciók

301. Bécs. [Dorotheum: Lajos Viktor főherceg klessheimi kastélyának anyaga] 160.

I. évf. 8. sz. 1921. június 1.

302. Hoffmann Edith: A metszetek „état”-iról. 165–168.
303. Csányi Károly: A herendi porcellángyár (1839–1920). II. 169–172.

Múzeumok, gyűjtemények

304. A Szépművészeti Múzeum gyarapodása. 173.
 305. Biedermeier-szoba az Iparművészeti Múzeumban. 173.
 306. A Fővárosi Múzeum sorsa. 173–174.
 307. Megnyílt a velencei Accademia di Belle Arti. 174.
 308. Berlin új gipszmúzeuma. 174.
 309. Egy ideális gyűjtő pályája. [Karl Heinz Osthaus] 174–175.
 310. Egy ókeresztény szobrocška a római Museo delle Terme-ben. 175.
 311. A müncheni Deutsches Museum sorsa. 175.
 312. Württemberg új múzeuma. [Stuttgart: Schloßmuseum] 175–176.

Leletek, fölfedezések

313. Svéd ásatások Görögországban. 176.
 314. Egy római villa kiásása Németországban. [Koblenz] 176–177.
 315. A legrégebb zsebóra. 177.

Művészeti hírek

316. Strzygowski elmegy Bécsből. 177.
 317. William Strang †. 177.
 318. A müncheni Via Appia. [Theodor Fischer] 177.
 319. Osztrák Múzeumbarátok Egyesülete. 177.
 320. Belgium követelése Ausztrián. 177–178.
 321. A francia művészeti Akadémia új elnöke. [Antoine Injalbert] 178.
 322. Schmidhammer Árpád †. 178.
 323. Albert Bartholomé legújabb műve. 178.
 324. Egy ismert dán építóművész halála. [Martin Nyrop] 178.
 325. Max Klinger ifjúkori műve. [Karlsruhe: Kunsthalle] 178.

Kiállítások

326. Az Ernst-múzeum kiállítása. 178–179.
 327. A herendi porcelánok kiállítása. [Budapest: Iparművészeti Múzeum] 179.
 328. Ingres-kiállítás Párisban. 179.
 329. Luther-kiállítás Erfurtban. 179.

Bibliophilia

330. Előadások a szép könyvről és történetéről. [Eisler Mihály, Hoselitz Gyula] 180.

Művészeti irodalom

331. Új könyvek. 180.

Aukciók

332. A Magyar Studio II. aukciója. 180–182.

Külföldi aukciók

333. A Pozzi-gyűjtemény árverése. [Luzern: Naville et Cie] 182.

I. évf. 9–10. sz. 1921. július 1.

334. Schoen Arnold: A budai szobrászat két empire- emléke. 185–189.

335. Hoffmann Edith: A metszetek „état”-iról. II. 189–193.

336. Szentiványi Gyula: Újabb adatok Szále János festőről. 193–196.

Múzeumok, gyűjtemények

337. Id. Bruegel Péter ismeretlen képe Amerikában. 197.

338. A Musée Dutuit. 197–198.

339. A Louvre új limogesi zománca. 198.

Leletek, felfedezések

340. Bernini-leletek Sienában. 198.

Művészeti hírek

341. N. P. [Nádai Pál]: Szinyei-Merse Pál nézetei a művészetről. 198–199.

342. Magyar szőnyeg a Fehér Házban. [Nagy Sándor] 199.

343. Pennett Whistler-gyűjteménye. 199–200.

344. Hildebrand posztumusz szobrai. 200.

345. Az athéni német archaeologiai intézet. [Ernst Buschort] 200.

346. Francia Madonnája. 200.

347. A bécsi múzeum egy vitás olasz képe. [Giovanni Bileverti] 200.

348. Rudolf Oldenbourg †. 200–201.

349. Az amsterdami Rijksmuseum új vezetője. [F. Schmidt-Degenert] 201.

350. Vermeer „Delfti utcá”-ja. 201.

351. Hamisított festmények. 201.

352. Heimlich Dániel. 201.

353. Theodor Behrens. 201.

354. Reinach hagyatéka. 201–202.

355. Grützner 75 éves. 202.

356. A művészek állandó haszonrészesedése műveik után. 202.

357. Egy híres amerikai gyűjtő halála. [John Howard Mc. Fadden] 202.

358. Képlópások. [Mannheim: Schloßmuseum] 202.

359. Ellopott koronák. 202.

360. Peter Hencke ismeretlen elefántcsont-faragványai. 202–203.

361. Régi művészi színpad-tervezetek. [Berlin: Nationalgalerie] 203.
 362. A Röntgensugarak és a képmeghatározás. 203.
 363. Melanchton egy ismeretlen levele. 203.

Kiállítások

364. A két tavaszi tárlat. [Nemzeti Szalon, Múcsarnok] 203–204.
 365. A Szépművészeti Múzeum új szerzeményeinek bemutatása. 204.
 366. Prehisztórikus művészeti kiállítás Madridban. 204–205.

Művészeti irodalom

367. Hermann Lipót rajzai. 205.
 368. Az osztrák barokk szobrászatról. E. Tietze-Conrat: Österreichische Barockplastik. Wien, Anton Sxhroll, 1920. 205.
 369. Az etruszk festészetről. Fritz Weige: Etruskische Malerei. Halle, Max Niemyer Verlag, 1921. 206.

Aukciók

370. Bécs. [Dorotheum: Lajos Viktor főherceg hagyatéka; Schidlof, Wawra, Sankt Lucas Galerie] 206–207.
 371. Berlin. [Heinrici: Moritz Carriere-gyűjtemény, Lepke] 207–208.
 372. Frankfurt am Main. [Bangel, Baer & Co.: Ida Schöller-gyűjtemény, Prestel] 208–209.
 373. Leipzig. [Boerner: H. V. Campe-gyűjtemény] 209–210.
 374. Stuttgart. [Fleischauer] 210.
 375. Amsterdam. [Muller & Co.] 210.
 376. Paris. [Hotel Drouot: Pierre Gompel-, és Funck-Brentano-gyűjtemény, Petit: L. Ferrey-, és Cornier-gyűjtemény] 210–213.
 377. Paris. [Alphonse Wilhelm-gyűjtemény] 213.
 378. London. [Sotheby's, Christie] 213–214.
 379. Brüsszel. [Giroux: Lequine- és Crabbe-gyűjtemény] 214.
 380. Szerkesztői üzenetek. 214.

I. évf. 11–12. sz. 1921. augusztus 1.

381. Petrovics Elek: Spitzer Emánuel. 217–220.
 382. Schoen Arnold: A budai szobrászat két empire- emléke. 220–224.
 383. (Rfb) [Rózsaffy Dezső]: Múzeumok átszervezése és rendezése. 224–225.

Múzeumok, gyűjtemények

384. Greco Magdolnája a Szépművészeti Múzeumban. 226.
 385. A frankfurti Städel-múzeum új festményei. 226–227.
 386. Külföldi múzeumok új szerzeményei. 227.
 387. Múzeumokká alakított német rezidenciák. 227.

Leletek, fölfedezések

388. A hildesheimi ezüstlelet sorsa. 228.
 389. Az angolok Tell-el-Amarnában. 228.
 390. Flinders Petrie egyiptomi ásatásai. 228.
 391. Egy ismeretlen phassidesi váza. 228.
 392. Luther-lelet Londonban. 229.

Művészeti hírek

393. A műtárgyak vagyonváltsága. 229. > 439.
 394. Vezetéses előadások a Szépművészeti Múzeumban. [Rózsaffy Dezső] 229.
 395. Kérelem Ipoly Sándor és Thán Mór Dante képeinek tulajdonosaihoz. 229–230.
 396. Raffaello egy rajzával. 230.
 397. Új Rembrandt-kép. 230.
 398. Vermeer „Utcácskája”. 230.
 399. Egy kétes Piombo. 230.
 400. Művészetiszakértő-iskola. 230.
 401. A párisi művészettörténeti kongresszus. 230–231.
 402. Bode könyvtára kalapács alá kerül. 231.
 403. Amerikába vándorolt Frans Hals-kép. 231.
 404. Dvorák katedrája. 231.
 405. Hildebrand „Rajna-apó”-ja. 231.
 406. Egy híres párisi gyűjtő halála. [Felix Potocki] 231.
 407. Feuerbach Medeája. 231.
 408. Páris legújabb szobra. [Jean Magrou] 231–232.
 409. Kiállítások a művészek kikapcsolásával. 232.

Kiállítások

410. Glatz Oszkár kiállítása Genfben. [Galerie Moos] 232.
 411. Dante-kiállítás Berlinben. [Kupferstichkabinett] 232–233.
 412. Középkori német falfestmények kiállítása. [Darmstadt: Matildenhöhe] 233.
 413. Trecento-kiállítás Bolognában. 233.
 414. Jan Toorop újabb művei. 233.
 415. Belga kiállítás Párisban. 233.
 416. Van Gogh Berlinben. [Kronprinzenpalais] 233–234.
 417. A tengerfenéken festett képek. 234.

Bibliophilia

418. Wolfram „Willehalm”-ja. 234.

Művészeti irodalom

419. Francia művészeti elméletek. [Otto Grautoff írása a Kunstchronikban] 234–235.
 420. Az ó-keresztény művészetről. [Ludwig von Sybel: Frühchristliche Kunst. München, 1920] 235.

*Aukciók**Külföldi aukciók*

421. Páris. [Petit: Engel-Gros-gyűjtemény] 236–237.
 422. London. [Sotheby's: Yates-Thomson-gyűjtemény] 237.
 423. Brüsszel. [Charles-Léon Cardon-gyűjtemény] 237.
 424. 25.000 angol font egy páncélért. 238.
 425. München. [Helbing] 238.
 426. Majnafrankfurt. [Bangel: E. Cosack-gyűjtemény] 238.

I. évf. 13–14. sz. 1921. szeptember 1.

427. Lederer Sándor: Greco sz. Magdolnája a Szépművészeti Múzeumban. 241–248. ill.
 428. Schoen Arnold: Prixner és a „Mondolat”. 248–252.

Múzeumok, gyűjtemények

429. A Tagore-gyűjtemény. 252.
 430. A dijoni múzeum. 253.
 431. A brüsszeli múzeum. [Jan Gossaert] 253.
 432. Egy új Botticelli-festmény. [Hannover: Kestner-Museum] 253.
 433. Új Latour-pasztell. [Párisz: Louvre] 253.
 434. Millais a National Galleryben. 253.
 435. Rousseau-gyűjtemény Genfben. 253.
 436. A Raczinski-képtár Botticelli-je. [Berlin: Kaiser-Friedrich Museum] 253–254.

Leletek, fölfedezések

437. Herodes udvara. 254.

Művészeti hírek

438. Riedl Frigyes †. 254.
 439. A műtárgyak váltsága. Horváth Nándor levele. 254–255. > 393.
 440. Vischer Péter ismeretlen műve. 255.
 441. A csehek műkincseket követelnek Ausztriától. 256.
 442. Svájc védekezése az értéktelen műtárgyak ellen. 256.
 443. Ellopott gobelinek és fegyverek. 256.

444. Megkerült Botticelli kép. 256.
 445. Új Greco-kép a Pradóban. 256.
 446. Frans Hals legrégebbi ismert műve. 256.
 447. Amerikába vándorolt Bellini-kép. 256.
 448. Ugo Martelli †. 256.
 449. Konrad Lange meghalt. 256–257.

Kiállítások

450. Az Ernst-múzeum legközelebbi programja. 257.
 451. Régi francia bútorok. [Koppenhága: Christiansborg] 257.

Bibliophilia

452. Botticelli rajzai a Divina Commediához. 258.
 453. A Codice Landiano kiadása. 258.

Művészeti irdalom

454. Az Ernst-múzeum művészkönyvei. 258.

Aukciók

Külföldi aukciók

455. Páris. [Kahnweiler-, Billoselsky-Belozersky-, Heilbronner Raoul-gyűjtemény] 258–259.
 456. Amsterdam. [Muller: Rodriques-gyűjtemény] 259–260.
 457. Párizs. [Ströhlin-, Hirsch-, és Depaux-gyűjtemény] 261.
 458. London. [Sotheby's, Christie: Hertford-gyűjtemény, Philipp, Son and Neale] 262.

I. évf. 15. sz. 1921. szeptember 15.

459. Hoffmann Edith: Rézlemezek és faducok sorsáról. 265–268.
 460. Schoen Arnold: Nádasdy sárvári kincsei. I. 268–273.

Múzeumok, gyűjtemények

461. Újra rendezik a hollandus múzeumokat. 274.
 462. A brüsszeli múzeum új szerzeményei. 274.
 463. A drezdai iparművészeti múzeum. 274.
 464. A Truck-gyűjtemény. 274–275.

Leletek, felfedezések

465. A greizi angol grafikai gyűjtemény. 275.

Művészeti hírek

466. Ghiberti agyagszobrai. [Bode tanulmánya] 275.
 467. Archipenko Berlinben. 275.
 468. A „gyóztések” visszakövetelt műkincsei. 275–276.
 469. 5000 fej egy kis képen. 276.
 470. Puvis de Chavannes szobra. [Auguste Rodin] 276.
 471. A fényűzési adó Németországban. 276.
 471. Európai művészet Japánban. 276.

Kiállítások

472. A meginduló évad. 276–277.
 473. Székkiállítás. [Probstzella: Schloß Lauenstein] 277.

Bibliophilia

474. A 42 soros biblia feltalált töredéke. 277.
 473. A világ legtöbb kötetből álló műve. 277–278.

Művészeti irodalom

474. Egy szobrász emlékezései. [Stephan Sinding] 278.

*Aukciók**Külföldi aukciók*

475. Majna-Frankfurt. [Bangel: Max Markwald- és Carl von Stuck-gyűjtemény] 278.

I. évf. 16. sz. 1921. október 1.

476. Schoen Arnold: Nádasdy sárvári kincsei. II. 280–285.
 477. -s-s.: A new-yorki Frick-gyűjtemény műtárgyainak becserkéke. 285–290.

Múzeumok, gyűjtemények

478. A Hopp Ferenc-féle Keletázsiai Múzeum. 290–291.
 479. A római Palazzo Venezia mint múzeum. 291.
 480. A hildesheimi Pelizaeus-múzeum alapítója. 291–292.
 481. A Grönvold-gyűjtemény. 292.

Leletek, fölfedezések

482. Fölfedezett olasz trecento-szobrok. 292.
 483. Kisázsiai ásatások. 292–293.

Művészeti hírek

484. Hildebrandnak még egy posztumus művét. 293.
485. Háborúság Berlin épülő nagy múzeuma körül. 293.
486. Egy régi német dóm veszedelme. 294.

Kiállítások

487. A Nemzeti Szalon őszi tárlata. 294.
488. Középkori szobrok frankfurti magántulajdonban. 294.

Bibliophilia

489. Nemzetközi könyvvásár Flórencben. 295.
490. Dante-kéziratok kiállítása. 295.

Aukciók

491. Az Ernst-múzeumból. 295.

I. évf. 17. sz. október 15.

492. Siklóssy László: Bocskay György. 297–303.
493. Rédey Tivadar: Izsó Miklós négy levele. 303–306.

*Szemle**Múzeumok, gyűjtemények*

494. A Szépművészeti Múzeum képtára teljesen megnyílt. 306–307.
495. Amerikai ajándék a Szépművészeti Múzeumnak. 307.

Leletek, felfedezések

496. A német archaeologiai munka Görögországban. 307.
497. Újabb leletek Cirenaiában. 307–308.

Művészeti hírek

498. Az Esterházy-család műkincsei. 309.
499. Georg Treu †. 308.
500. Új Raffael-kép? 308.
501. Degas-szobrok. 308.
502. Hildebrand háborús emlékműve. 309.
503. Rembrandt Angliában. 309.

Kiállítások

504. Perlmutter Izsák kiállítása. [Ernst Múzeum] 309–310.
 505. A Magyar Képzőművésznők XII. tárlata. [Nemzeti Szalon] 310.

Művészeti irodalom

506. A ludwigsburgi porcelánfigurák. 310.

Aukciók

507. Frankfurt. [Bangel: Bentheim és Steinfurt hercegi gyűjtemény] 310.

I. évf. 18. sz. 1921. november 1.

508. Schoen Arnold: A budai-vizivárosi Immaculata-émlék. 313–318.

*Szemle**Múzeumok, gyűjtemények*

509. V. [Végh Gyula]: A berlini Schlossmuseum. 318–320.
 510. A főváros legújabb múzeuma. [Gr. Zichy Jenő Múzeum] 321.
 511. Előlépések múzeumainkban. [Hoffmann Edith, Payrné Elefánt Olga, Layer Károly] 321.
 512. Hans von Marées a drezdai képtárban. 321.
 513. Az oldenburgi képtár. 321.

Leletek, felfedezések

514. Ismeretlen Dürer-kép? 321–322.
 515. Konrad Witz iskolájának eddig ismeretlen képe. 322.
 516. Sírleletek Auvergneben. 322.
 517. A hainburgi lelet. 322.

Művészeti hírek

518. A Képzőművészeti Főiskola új szervezete. 322–323.
 519. Bode könyvtára kalapács alatt. 323.
 520. Dvorák utódjának kérdése a bécsi egyetemen. 323.
 521. A Juszupov-gyűjtemény Rembrandtjai Amerikában. 323–324.
 522. Hogyan festette alakjait Tintoretto? 324.
 523. A műtárgyak kivitelének újabb szabályozása Franciaországban. 324.
 524. Ismeretlen Dante-kép. 325.
 525. Czigány Dezső Ady-arcképe. 325.
 526. 80.000 font egy Gainsborough-ért. 325.

Kiállítások

527. Körösfői Kriesch Aladár hagyatéki kiállítása. [Belvedere] 325–326.
 528. A berlini „Sturm” jubileumi kiállítása. 326.

Aukciók

529. Aukcióra kerülő állítólagos Shakespeare-portrék. 326.
 530. Berlin. [Heinrici] 326–327.
 531. Majna-Frankfurt. [Bangel] 327.

I. évf. 19. sz. 1921. november 15.

532. Petrovics Elek: Szinyei a „Majális”-ról. 329–330.
 533. Czöbel Istvánné Mednyánszky Margit: Mednyánszky László gyermekkor. 331–334.

*Szemle**Múzeumok, gyűjtemények*

534. Rózsaffy Dezső: Az újonnan megnyílt Gróf Zichy Jenő Múzeum. 334–338.
 535. A Szépművészeti Múzeum régi szobrai. 338–339.
 536. A Folkwang-Muzeum. 339.
 537. A new yorki Metropolitan-muzeumból. 339–340.

Leletek, felfedezések

538. Prehisztorikus telep Róma mellett. 340.
 539. Tizenkét új kőkori lelőhely Németországban. 340.
 540. Palesztinai ásatások. 340.

Művészeti hírek

541. Donatello Juditjának új helye. 340–341.
 542. Hodler barátainak egyesülete. 341.
 543. A girgenti Heraklesz-templom. 341.
 544. Antik vázafestmények új fényképező eljárása. 341.
 545. Wagner Richárd arcképei. 341.
 546. August Gaul †. 341–342.
 547. Visszavásárolt lengyel festmények. 342.
 548. Hampel H. C. †. 342.
 549. Az entente gyámsága alá került Ausztria múzeumpolitikája. 342.
 550. Egy svájci archaeologus halála. [Gaston Darier] 342.
 551. Pieter Aertsen. 342.
 552. 120.000 font egy Reynoldsért. 342.
 553. Winckelmann ismeretlen levelei. 342–343.

554. Montelius meghalt. 343.
 555. Harc az arany-gyapjúért. 343.
 556. Megint Amerikába kerül egy Rembrandt-festmény. 343.
 557. Félmillió márka bírság egy Rembrandt-festmény kicsempészéséért. 343.

Kiállítások

558. A Múcsarnok őszi tárlata. 343–344.
 559. A Nemzeti Szalon csoportkiállítása. 344.
 560. Szobotka Imre és Varga Oszkár. [Belvedere] 344.
 561. A magyar Dante-kiállítás. [Nemzeti Múzeum] 344–350.

Bibliophilia

562. Gyermek-képeskönyvek kiállítása. [Iparművészeti Múzeum] 345.

Aukciók

563. Az Ernst-Múzeum XVII. aukciói kiállítása. 345–346.

Külföldi aukciók

564. Bécs. [Schidlof: Jakob Schröfl-gyűjtemény, Gilhofer & Ranschburg] 346–347.
 565. London. [Sotheby's] 347.

I. évf. 20. sz. 1921. december 1.

566. Hoffmann Edith: Brocky Károly eperjesi oltárképéről. 348–355.

Szemle

Múzeumok, gyűjtemények

567. Pigler Andor: A pannonhalmi képtárról. 356–358.
 568. Új múzeumi főigazgatók. [Petrovics Elek, Véghe Gyula] 358.
 569. A vatikáni képtár új vezetője. [Biagio Biagetti] 358.

Művészeti hírek

570. Fontos Lionardo-leletek. 358.
 571. Dürer egy munkatársa. 358–359.
 572. Ury Lesser 60 éves. 359.
 573. Francisco Pradilla. 359.
 574. A lainzi gyűjtemény sorsa. 359.

Kiállítások

575. A Nemzeti Szalon XXXIV. csoportkiállítása. 358–359.
 576. Nemzetközi művészeti kiállítás Párizsban. 360.

Aukciók

577. Az Ernst-Múzeum XVII. aukciója. 360–362.

Külföldi aukciók

578. Páris. [Hotel Drouot: Wendland-gyűjtemény] 362.
 579. Darmstadt. [Bangel: Heinrich C. Nebel-gyűjtemény] 362–363.
 580. Köln. [Lempertz: Bouressi-gyűjtemény] 363.

I. évf. 21. sz. 1921. december 15.

581. Siklóssy László: Múbarátok az utolsó Árpádok korában. 365–370.

*Szemle**Múzeumok, gyűjtemények*

582. A Szépművészeti Múzeum gyarapodása. 371.
 583. A trieri székesegyház szobrai. 371.
 584. A milánói városi képtár. 371.
 585. Az európai művészek múzeuma. 372.
 586. A Burdett-Coutts-gyűjtemény sorsa. 372.

Leletek, fölfedezések

587. Egy etruszk templom fölfedezése. 372–373.
 588. Görög ásatások Kisászsiában. 373.
 589. Rómában felfedezett thermák. 373.

Művészeti hírek

590. [Elek Artúr]: A Múbarát második évfolyama. 373.
 591. Khnopff Ferdinánd †. 373–374.
 592. Ridolfo Ghirlandajo önportréja. 374.
 593. Archipenko berlini műtermének pusztulása. 374.
 594. Kaufmann Izidor †. 374.
 595. Hodler hamisítók. 374.
 596. Olasz grafikusok egyesülete. 374.
 597. Egy ismeretlen Geissler-festmény Budapesten. 374.
 598. Adományok a német művészet pártolására. 374–375.
 599. Reinach hagyatéka. 375.

600. Karl Leopold Voss †. 375.
 601. 314.000 frank egy kéziratért. 375.
 602. Imhoof-Blumer könyvtára és metszetgyűjteménye. 375.

Kiállítások

603. Rudnay Gyula. [Ernst Múzeum] 375–376.
 604. A „Céhbéliek” harmadik kiállítása. [Nemzeti Szalon] 376.
 605. Jongkind-kiállítás Párisban. [Georges Petit] 376–377.
 606. Modern egyházművészei kiállítás. [Lipcse: Grassimuseum] 377.

Aukciók

Külföldi aukciók

607. Amsterdam. [Muller: Neervoort van de Pool-gyűjtemény] 377.
 608. München. [Helbing: Carl Seiler- és Graf Nicolai von Adlersberg-gyűjtemény] 377–378.
 609. Bécs. [Kende] 378.
 610. Bode könyvtára. 378.
 611. Rembrandtnak egy fiatalkori képe. 378.

II. évf. 1. sz. 1922.

Tanulmányok

612. Farkas Zoltán: Vaszaray János. 1–4. ill.
 613. Lyka Károly: A táblalábíró-világ gyűjtői és mecénásai (1800–1850). 5–11.
 614. Elek Artúr: Rudnay Gyula. 12–16. ill.
 615. [Térey Gábor]: A Szépművészeti Múzeum olasz freskói. 17.

Szemle

616. [Elek Artúr]: Az olvasóhoz! 19.

Múzeumok és gyűjtemények

617. Wölfflin az „elraktározó” múzeumok ellen. 18–19.
 618. A Velencei Akadémia új szerzeményei. 19.
 619. A Widener-gyűjtemény. 19.
 620. Egy művész fejedelmi adományai francia múzeumoknak. [Charles Cottet] 19.
 621. A Stranzky-gyűjtemény gyarapodása. 19.
 622. Musée-Henner. [Párizs] 19.
 623. Kerámikai Múzeum. [Marburg: Böcking-Haus] 19.
 624. Israels-terem. [Groningen: Museum van Oudheden] 19.
 625. A Kronprizenpalais Corinth-termének gyarapodása. 20.
 626. Az „új művészet” az európai múzeumokban. 20.

Hírek

627. A magyar művészet Veneziában. 20.
 628. Új Dürer-festmény. 20.
 629. Turner grafikai művészete. [London: Tate Gallery] 20.
 630. Új adalékok Poussin köréhez. 20–21.
 631. Bode könyvtára. 21.
 632. Egy megkerült Rembrandt festmény. 21.
 633. Amerikába került Rembrandt és Hals képek. 21.
 634. Halálozások. [Themistokles von Eckenbrecher, Nikolaus Matthes, Heinrich Rettig, Josef Rummelspacher, Germain Bapst] 21.
 635. Flaubert-szobor. [J. B. Clésinger] 21.
 636. A lipcsei múzeum. [Adolf Hildebrand] 21.
 637. Új művészeti kiállítások. [Helikon] 21–22.
 638. Régiség-kiállítás Hamburgban. 22.
 639. Meisseni porcelán-pénzek. 22.

Kiállítások

640. A Nemzeti Szalon táli tárlata. 22.
 641. Az Ernst Múzeum XVIII. csoportkiállítása. 22.
 642. Zombory Lajos gyűjteményes kiállítása. [Belvedere] 23.
 643. Maurice Denis új munkái. 23.
 644. Magnasco-kiállítás. [Milano: Circolo d'Arte e d'Alta Cultura] 23.
 645. Liebermann grafikája. 23.

Művészeti irodalom

646. Basch-Bordone Gyula dr.: Handbuch der Konservierung und Restaurierung alter Gemälde. München, Callwey, 1921. 1922. 1. 23.

II. évf. 2. sz. 1922.

647. Petrovics Elek: Ferenczy Károlyról. 25–29. ill.
 648. Vaszary János: Természetlátás és képszerűség. 30–39.
 649. Rózsaffy Dezső: Emlékezés Ferenczyre és Nagybányára. 40–44. ill.

Múzeumok és gyűjtemények

650. Piero della Francesca a berlini Kaiser-Friedrich-Msueumban. 45.
 651. A Holford-gyűjtemény. 45.
 652. Modern képtár Prágában. 45.
 653. Alexo Fernandez Aleman egy műve a Drezdai Képtárban. 45.
 654. A bécsi „Österreichische Galerie” gyarapodása. 45.
 655. Egy Hildebrand-szobor Lipcsében. 45.

Leletek és ásatások

656. Egy eddig ismeretlen Botticelli-festmény. 45.
 657. Egy Tizian-lelet. 45–46.
 658. Újabb ásatások Szíriában. 46.

Hírek

659. A veneziai magyar kiállítás. 46.
 660. Egy francia művészettörténész halála. [Louis Gonze] 46.
 661. Goya egy ismeretlen ifjúkori képe. 46.
 662. Gainsborough „Blue Lady”-je. 46.
 663. Egy új Pieter de Hooch. 46.
 664. A Le Nain-testvérek egy ismeretlen műve. 46.
 665. Tintoretto ismeretlen festményei. 46–47.
 666. Megkerült egy innsbrucki Van Dyck-festmény. 47.
 667. Konrad Lange utóda. 47.
 668. Művészakadémia Zágrábban. 47.
 669. Osztrák műkincsek vándorútja Amerikába. 47.
 670. Sinding meghalt. 47.
 671. Fotográfiai nagyítás és képmeghatározás. 47.
 672. A berlini „Görög istennő”. 47.
 673. Egy hamisítás története. [Rembrandt] 47–48.
 674. Schadow 60 éves. 48.
 675. Egy új Mahler-plakett. [Benno Elkan] 48.
 676. Értékes kéziratok ellopása. 48.
 677. 17 millió korona agy illuminált kéziratért. 48.

Kiállítások

678. Ferenczy Károly emlékkiállítása. [Múcsarnok] 48.
 679. Balatoni kiállítás. [Nemzeti Szalon] 48–49.
 680. Kmetty János és Csorba Géza. [Belvedere] 49.
 681. A Helikon első kiállítása. 49.
 682. Az Ernst-Múzeum XIX. csoportkiállítása. 49–50.
 683. Festett interieurök kiállítása. [Elberfeld] 50.

Művészeti irodalom

684. F. Z. [Farkas Zoltán]: A gótika kulcsa. Irta: Fehér Kálmán. Klny. Magyar Kultúra, 1921. évi 7–8. számából. 35. lap. Budapest, Pallas. 50. > 839.
 685. F. Z. [Farkas Zoltán]: Munkácsy Mihály: Emlékeim. Franciából fordította Leslyén Sándor. 99. l. Amicus kiadása. 1921. Budapest. 50–51.
 686. Max Doerner: Malmaterialund seine Verwendung im Bilde. 320. l. München–Berlin–Leipzig. Verlag für praktische Kunstwissenschaft. F. Schmidt. 51.

II. évf. 3. sz. 1922.*Tanulmányok*

687. Schoen Arnold: Petrich András. 53–59. ill.
 688. Hevesy Iván: A szobrászat legújabb irányai. 60–64. ill.

*Szemle**Múzeumok és gyűjtemények*

689. A Louvre 1921-ben. 65.
 690. Antik vázák és bronzok a brooklyni múzeumban. [W. H. Meriman-gyűjtemény] 65.
 691. A Prado új Herrera képe. 65.Í
 692. A Folkwang-múzeum. 65.
 693. Új múzeum Hamburgban. [Siegfried Wedell-gyűjtemény] 65.
 694. Fra Angelico a cambridgei Fogg-múzeumban. 66.
 695. A chemnitzi múzeum gyarapodása. 66.
 696. Cranach fölfedezett ifjúkori műve. 66.

Leletek, ásatások

697. Mino di Fiesole ismeretlen szobra. 66.
 698. Egy Ó-Babiloniai város kiásatása. 66.
 699. Egy régi festmény Soestban. 66.

Hírek

700. Egy magyar éremszobrász sikere Münchenben. [Esseő Erzsébet] 66.
 701. Durand-Ruel. 66–67.
 702. A Velencei Nemzetközi Kiállítás. 67.
 703. Léon Heuzey meghalt. 67.
 704. Van Gogh műveinek katalogizálása. 67.
 705. Az „Oude Kunst” megszűnt. 67.
 706. Dürer Krisztus-képe New Yorkban. 67.
 707. XI. Pius pápa mint műtörténész. 67–68.
 708. Egy eltűnt és megtalált Correggio-festmény. 68.
 709. Bécsi magángyűjtemények látogatása. 68.
 710. Squindo. 68.
 711. Központi iroda a képzőművészetek számára. 68.
 712. Bredius kivándorol Hollandiából. 68.
 713. Egy híres bécsi gyűjtő halála. [Gr. Johann Wilczek] 68.
 714. Egy fölfedezett Hals-festmény. 68–69.
 715. Halálózsák. [Vastagh György, Margittay Tihamér, Georg Roemer, Algernon Graves, Francesco Gioli, Otthmar Döbeli] 69.

716. Ellopott Teniers-kép. 69.
717. Elloptak egy Vautier-képet. 69.

Kiállítások

718. A Belvedere kiállításai. 69–70.
719. A KÉVE kiállítása. [Nemzeti Szalon] 70.
720. Aggházy Gyula, Ujházy Ferenc, Róna József. 70.
721. Az Ernst-Múzeum, XVIII-ik aukció kiállítása. 70–71.
722. Modigliani-kiállítás. [Paris: Salon Bernheim Jeune] 71.
723. Franz Marc-kiállítás Berlinben. [Kronprinzpalais] 71.
724. Klinger-kiállítás. [Leipziger Kunstverein] 71.
725. Litográfiai-kiállítás. [Brüsszel: Maison du Livre] 71.

Művészeti irodalom

726. F. Z. [Farkas Zoltán]: A táblabíróvilág művészete. 1800–1850. Irta: Lyka Károly. (Első kötete 151 oldal. Singer és Wolfner kiadása. Budapest, 1922.) 71–72.

Bibliophilia

727. Petőfi emléke. 72.
728. Bibliográfia. 71.

II. évf. 4. sz. 1922.

Tanulmányok

729. Éber László: Magyarország Árpádkori művészete. 73–84. ill.
730. Meller Simon: Vedres Márk újabb szobrai. 85–88. ill.

Szemle

Múzeumok és gyűjtemények

731. A Münchener képtárnak gyarapodása. 89.
732. Velasquez a bostoni múzeumban. 89.
733. A stuttgarti képtár új rendezése. 89.
734. A Folkwang-múzeum. 89.

Ásatások és leletek

735. Leletek Athénben. 89.

Kiállítások

736. Nagy Balogh János. [Helikon] 89.
 737. A Képzőművészeti Főiskola ifjúsági kiállítása. 89–90.
 738. A Nemzeti Szalon kiállításai. 90.
 739. Az akt a magyar művészet utolsó félszázadában. [Helikon] 90.
 740. Walleshausen Zsigmond és Gádor István. [Belvedere] 90.
 741. Hatvany Ferenc. [Ernst Múzeum] 90.
 742. Magyar művészek kiállításai külföldön. 90–91.
 743. Párisi kiállítások. 91.

Hírek

744. Petrovics Elek: Özv. gróf Ladányi-Niczky Andrásné †. 91.
 745. Hildebrand utolsó műve. 91.
 746. Felfedezett Tiepolo-festmény. 91.
 747. Nagy művészettörténeti kiállítás a Palazzo Pittiben. 91.
 748. Belgium igényei osztrák műkincsekre. 91–92.
 749. Dürer müncheni Apostol-képei. 92.
 750. Hollandiából kivándorolnak a gyűjtők. 92.
 751. A „megtért” Archipenko. 92.
 752. Képlomás. 92.
 753. Háborús gyűlölet és művészet 92.
 754. Fotográfiai nagyítás és képmeghatározás. 92.
 755. Jeszenszky Sándor: A Szinyei-Társaság ösztöndíjpályázata. 93.
 756. Kártérítési pör egy szakvélemény miatt. 93.
 757. Eltűnt Klinger-rajzok. 93.
 758. A legrégebb angol kerámia. 93.
 759. Friedländer lett Bode utóda. 93.
 760. Egy XIII. századbéli templom újjáépítése. 93.
 761. A veneziai kiállítás ügye. 93–94.

Művészeti irodalom

762. Farkas Zoltán: A Szinyei-emlékkönyv. Közrebocsátottaa Szinyei-Merse Pál társaság. Kiadja a Révai Testvérek r. t. 141 oldal, 46 képpel. Budapest, 1922. 94–96. > 794.
 763. R. M. [Rabinovszky Márius]: Hollandische Malerei. (Jena, 1921.) Irta: Franz Roh. 96.
 764. Bibliográfia. 96.

II. évf. 5. sz. 1922.*Tanulmányok*

765. Éber László: Magyarország Árpádkori művészete. II. 97–108. ill.
 766. Elek Artúr: Kmetty János. 109–111. ill.
 767. Kmetty János: Önmagáról. 112–115. ill.

*Szemle**Múzeumok és gyűjtemények*

768. A Szépművészeti Múzeum újabban szerzett rajzai. 116.
 769. Új Andrea di Giovanni kép Rhode Island-ben. 116.
 770. Amerikai múzeumok újabb szerzeményei. 116.
 771. A lengyel múzeumok újjáéledése. 116.
 772. Páris legújabb múzeuma. [Jeux de Paume] 116.
 773. A brüsszeli múzeum új szerzeményei. 116.

Kiállítások

774. A Múcsarnok jubileumi kiállítása. 117.
 775. Czigány Dezső, Márffy Ödön, Vedres Márk. [Helikon] 117.
 776. Kádár Béla és Cser Károly. [Belvedere] 117.
 777. A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata. 177–118.
 778. Német grafikusok. [Múlt és Jövő] 118.
 779. A párisi Salon-ok. [Grand Palais] 118.
 780. Amerikai múzeumok kiállításai. 118.
 781. Keletázsiai kiállítás Bécsben. 118.
 782. A régi Buda és Pest könyvekben, képekben. [Iparművészeti Múzeum] 118.

Hírek

783. Az olasz Seicento és Settecento kiállítása Firenzében. 118–119.
 784. BaskirceV Mária hagyatéka. 119.
 785. Lyka Károly ünneplése. 119.
 786. Tommaso Vincidore. 119.
 787. A reimsi székesegyház restaurálása. 119.
 788. Modern francia mesterek a velencei kiállításon. 119.
 789. Egy Franciaországba visszakerült Watteau-rajz. 119.
 790. Kavarodás egy Géricault-kép körül. 119.
 791. Megkerült Houdon-szobor. 119.

Egyesületek

792. A Szinyei-Társaság májusi ülése. 120.
 793. A Mű-, Régiség- és Keleti Szőnyegkereskedők Országos Egyesülete. 120.

Irodalom

794. Lázár Béla: Szinyei-Merse Pál öntudatossága. [Válasz Farkas Zoltán bírálata] 120. > 762.

II. évf. 6–8. sz. 1922.*Tanulmányok*

795. Éber László: Magyarország Árpádkor művészete. III. 121–138. ill.
 796. Farkas Zoltán: Nagy Balogh János művészete. 139–144. ill.
 797. Ybl Ervin: Brunelleschi és Giovanni Pisano. 145–147. ill.
 798. Elek Artúr: Csorba Géza. 148–152.

*Szemle**Múzeumok és gyűjtemények*

799. A Wolfner-gyűjtemény. 153.
 800. Új múzeum Nymwegenben. [C. M. Kann-gyűjtemény] 153.
 801. A Pradó új termei. 153.
 802. A Schack-galéria újrarendezése. 153.
 803. A barcelonai városi múzeum új szerzeményei. 153–154.
 804. A Metropolitan múzeum gyarapodása. 154.
 805. A Prado-galéria új igazgatója. [Aureliano Beruete y Moret] 154.
 807. A zürichi városi könyvtár. 154.

Kiállítások

808. Az utolsó kiállítások. [Belvedere, Nemzeti Szalon] 154.
 809. Hende Vince új színes ablakai. 154.
 810. A müncheni Glaspalast. 155.
 811. A drezdai kastély porcelánjainak kiállítása. 155.
 812. A Kaiser Friedrich Múzeumegyesület jubiláris kiállítása. 155.
 813. Prudhon évfordulója. 155.
 814. Expresszionisták kiállítása Lipcsében. 155.
 815. Pierre Gusman a fametszésről. 155.
 816. Gyűjtők kiállítása. [Madrid] 155.

Hírek

817. Visszakerültek az Olaszországba hurcolt lengyel műkincsek. 155.
 818. Pietro Fragiaco. 155.
 819. A louvrei Szt. Anna harmadmagával. 156.
 820. Raffaellói faliszőnyegek. 156.
 821. A római olasz archeológiai intézet. 156.
 822. Az olasz király ajándéka az olasz múzeumoknak. 156.
 823. Tizenötmillió dollár értékű ajándék. [Henry Huntigton-gyűjtemény] 156.
 824. A veneziai kiállítás olasz osztálya. 156.
 825. Joh. Christ. Ludw. Lücke ismeretlen szobrai. 156.
 826. Képlopás. [Stuttgart: Schloßmuseum] 157.
 827. Michelangelo egy ismeretlen szobra. 157.

828. Német archeológiai intézetek. [Athén, Roma] 157.
 829. Picasso „megtérése”. 157.
 830. A nápolyi Marées-freskók. 157.
 831. Egy híres óragyújtó halála. [Antoine Feill] 157.
 832. Pieter Poort mint festő. 157.
 833. Kétszázezer dollár egy Mark Twain kiadásért. 157.
 834. A berlini állami könyvtár kéziratkiadványai. 157.
 835. Harmincezer font két vázáért. 157.

Felfedezések és leletek

836. Mantegna ismeretlen freskói. 158.
 837. Melozzo da Forli egy új angyali üdvözlete. 158-
 838. Krózus érmei. 158.

Irodalom

839. Farkas Zoltán: Még egyszer a „Gótika kulcsáról”. 158–159. > 684.
 840. Az „Ezer Buddha” művészeti kincsei. 159.
 841. Falconet levelezése II. Katalin cárnővel. 159.
 842. „Az Érem”. 159.
 843. Bibliográfia 160.

II. évf. 9. sz. 1922.

844. Éber László: Magyarország Árpádkori művészete. IV. 161–169. ill.
 845. Rózsaffy Dezső: Hollósy Simon és iskolája. (Emlékezések és levelek.) 169–
 179. ill.

Múzeumok és gyűjtemények

846. A Szépművészeti Múzeum újabb gyarapodása. 180.
 847. Pigler Andor: Olasz freskóciklus a Szépművészeti Múzeumban. 180.
 848. A Metropolitan múzeum új szerzeményei. 180.
 849. Toulouse-Lautrec-múzeum. [Albi] 181.
 850. A berni múzeum. [Franz Adolf von Stürler] 181.
 851. A hamburgi Wedeli-gyűjtemény. 181.

Ásatások és leletek

852. Egy értékes ókori relief-lelet a Sunion-foknál. 181.

Hírek

853. Törvény közgyűjteményeink autonómiájáról. 181–182.
 854. [Tvaroska Mihály]: Petrik Albert emlékére. 182.
 855. Egy Munkácsy-kép viszontagságai. 182.

856. Benczúr Gyula Velazques-képe. 183.
857. Gyászrovat. [Pecz Samu, Léon Bonnal, Wera von Bartels, Georgette Aquutte] 183.
858. A Chillingworth-aukción. [Luzern] 183.
859. Tizenkét új Rembrandt-festmény. [Cornelis Hofstede de Groot] 183.
860. Elárverezik az Albertina metszeteit. [Lipscse: Boerner] 184.
861. Amerikai művészeti centrum. [New York] 184.
862. A német művészet Franciaországban. 184.

Kiállítások

863. Gulácsy Lajos. [Ernst Múzeum] 184.
864. A Nemzeti Szalon csoportkiállítása. 184.
865. Tehetséges gyermekek rajzai. 184.

II. évf. 10. sz. 1922.

Tanulmányok

866. Petrovics Elek: A Szépművészeti Múzeum új Altdorfer-képe. 186–192. ill. > 939.
867. Réti István: Nagybánya. 193–198.
868. Schubring, Pál: Dürer Albert utazásai. 199–202.

Szemle

Múzeumok és könyvtárak

869. A modern művészet új hajléka Bécsben. [Staatsgalerie] 203.
870. Orosz múzeumok. 203.
871. A velencei Correr-múzeum. 203–204.

Kiállítások

872. Magyar tájak. [Szépművészeti Múzeum] 204.
873. Az Iparművészeti Múzeum új intérieurjei. 204.
874. A Múcsarnok őszi tárlata. 204.
875. Scheiber Hugó. [Belvedere] 204.
876. Az Ernst-Múzeum két csoportkiállítása. 204–205.
877. Jaritz Józsa. [Helikon] 205.
878. Boromisza Tibor és Medgyessy Ferenc. [Helikon] 205.
879. Réth Alfréd. [Belvedere] 205.
880. Magyar Rézkarcolók. [Auróra] 205.

Hírek

881. A Gyűjteményegyetem Tanácsa. 205–206.
882. Antonio Canova emléke. 206.
883. Puvis de Chavannes-szobra. [Jules Desbois] 206.

884. Stefano Bardini. 206.
 885. Raffael Giuliano-portréja. 206.
 886. Léon Bonnat hagyatéka. 206.
 887. Gyászrovat. [Beszédes László] 207.
 888. Az Eremitage képeinek áruba bocsátása. 207.
 889. Ellopott Robbia-szobor. 207.
 890. Egy ismeretlen Goethe-portré. [Johann Heinrich Wilhelm Tischbein] 207.
 891. Eltűnt képgyűjtemény. 207.
 892. A Versaillesi kastély veszedelme. 207.
 893. Életveszélyes régiségek. 207.
 894. Képhamisítógyár. 207.
 895. Amerikába került Rembrandt-festmények. 207.

Ásatások és leletek

896. Fölfedezett Grünewald-kép. 207.
 897. Egy ismeretlen Murilló-festmény. 207.

Irodalom

898. F. Z. [Farkas Zoltán]: Művészeti Háziipar. 207–208.
 899. Bibliográfia 208.

II. évf. 11–12. sz. 1922.

900. Végh Gyula: Az Iparművészeti Múzeum új termei. 210–213. ill.
 901. Réti István: Nagybánya. II. 214–225.
 902. Elek Artúr: Beck Ö. Fülöp szobrai. 226–233. ill.
 903. Hoffmann Edith: Néhány korabeli bíráló Barabás Miklósról. 234–239.

Szemle

904. Bode emlékezései. 240–242.

Múzeumok és könyvtárak

905. Erdélyi múzeumok. 243.
 906. A zürichi múzeum új szerzeményei. 243.
 907. A Folkwank-múzeum. 243.
 910. Zsidó régiségek múzeuma. [Frankfurt am Main] 243.
 911. Az athéni Relief-leletek. 243.

Hírek

912. Mihalik Gyula: Levél az amerikai művészeti oktatásról. 243–245.
 913. Giovanni da Bologna feszülete. 245.
 914. Jan van Eyck Incehall-madonnája. 245.

915. Az ariccai Istennő-szobor. 245.
 916. Gyászrovat. [Béli Vörös Ernő, Kenczler Hugó] 245.
 917. Egy megkerült Skriewsyk-festmény. 245.

Kiállítások

918. A Szinyei-Társaság kiállítása. [Múcsarnok] 246.
 919. Derkovits Gyula. [Belvedere] 246.
 920. Külföldi grafikusok. [Helikon] 246.
 921. Az Ernst-Múzeum XXII. csoportkiállítása. 246–247.
 922. Egry József. [Belvedere] 247.
 923. Magyar Rézkarcnyomó-Műhely. 247.
 924. A Helikon gyűjteménye. 247–248.
 925. Czobel Béla kiállítása. [Berlin: Goldschmidt-Wallerstein-szalón] 248.
 926. A párisi Salon d'Automme. 248.

Bibliofilia

927. „Pax vobiscum”. Irta Keleti Arthur, litografiáit rajzolta Fáy Dezső. 248.
 928. Fametszetű illusztrált könyvek. 248.
 929. „Monumenta literarum.” 248.
 930. Bibliográfia. 248.

III. évf. 1–2. sz. 1923.

Tanulmányok

931. Lyka Károly: Glatz Oszkár. 1–2. ill.
 932. Lázár Béla: Az ötvenéves „Majális”. 3–8. ill.
 933. Gombossy György: A Szépművészeti Múzeum Boltraffio-képei. 9–13. ill.,
 934. Siklóssy László: Ismeretlen magyarországi művészek (XIII–XVI. század). 14–17.
 935. Petrovics Elek: Hollandi képek a Szépművészeti Múzeumban. 18–19. ill.

Szemle

936. Hoffmann Edith: A Szépművészeti Múzeum újabb grafikai szerzeményei.
 (Külföldi mesterek.) 20–21.

Múzeumok és könyvtárak

937. Az újra elrendezett történelmi képcsarnok. 21.
 938. Londoni múzeumok. 21.

Hírek

939. Petrovics Elek: A Szépművészeti Múzeum új Altdorfer képe. 21. > 866.
 940. Egy ismeretlen Holbein-festmény. 22.

941. Daniele da Volterra felfedezett festménye. 22.
 942. Ötven olasz primitív. [William Salomon-gyűjtemény] 22.
 943. Egy híres német gyűjtő halála. [Hugo Nathan] 22.
 944. Gyászrovat. [Gémes Gindert Péter, Bükkerti Mária, Humayer Erzsébet, Francois Flameng] 22.
 945. Fantasztikus kiállítási terv. 22.
 946. Rembrandt Jeremiás-a. 22.

Kiállítások

947. A Cennini-társaság második kiállítása. [Nemzeti Szalon] 22.
 948. Perlrott Csaba Vilmos és Csorba Géza. [Belvedere] 22.
 949. Az Ernst-Múzeum csoportkiállítása. 22.
 950. Glatz Oszkár. [Helikon] 22.
 951. Pogány Ferenc. [Lipótvárosi Kaszinó] 23.
 952. Schönbauer Henrik és Jándi Dávid. [Belvedere] 23.
 953. A Céhbeliek negyedik kiállítása. [Nemzeti Szalon] 23.
 954. A Hagenbund és Kalmár Elza kiállítása. [Helikon] 23.
 955. Révész-Ferryman Ferenc. [Belvedere] 23.
 956. A Nemzeti Szalon XXXVI. csoportkiállítása. 23.
 957. Fémes-Beck Vilmos és Pap Géza. [Belvedere] 23.
 958. Remsey Jenő és Zádory Oszkár. [Helikon] 23.
 959. A Képzőművészeti Főiskola növendékiállítása. 23.
 960. A KÉVE XIV. kiállítása. [Nemzeti Szalon] 23.
 961. Művész-önarcképek. [Alkotás-művészház] 23.
 962. A Múcsarnok tavaszi tárlata. 24.
 963. Schönberger Armand. [Belvedere] 24.
 964. Bokros-Birmann Dezső. [Belvedere] 24.
 965. (-I-É): Ferenczy Valér kiállításai Erdélyben. 24.
 966. Orbán Dezső. [Helikon] 24.
 967. A Benczúr-társaság első kiállítása. [Nemzeti Szalon] 24.

II. évf. 3–4. sz. 1923.

Tanulmányok

968. Felvinczi Takács Zoltán: A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeumról. 25–29.
 969. Hoffmann Edith: Kiadatlan levelek Barabás Miklóstól. 30–34.
 970. E. A. [Elek Artúr]: Nagy Sándor legújabb falfestménye. 36–37. ill.
 971. Elek Artúr: Remsey Jenő. 38–45. ill.
 972. Siklóssy László: Ismeretlen magyarországi művészek (XIII–XVI. század). II. 47–50.

*Szemle**Múzeumok és könyvtárak*

973. Az Országos Hopp Ferenc Múzeum. [Petrovics Elek Klebelsberg Kunót üdvözlő beszéde] 51.
 974. A bécsi Albertina új vezetője. [Alfred Stix] 51.

Kiállítások

975. Nyáry Albert báró. 51.
 976. Tornyai János – Benedek Péter. [Alkotás-művészház] 51–52.
 977. Remsey Zoltán, Dettár György, Stellek Dénes. [Helikon] 52.
 978. Fametszetes könyvek. [Iparművészeti Múzeum: Magyar Bibliophil Társaság kiállítása] 52.
 979. A Belvedere csoportkiállítása. 52.
 980. A Paál László Társaság első kiállítása. [Nemzeti Szalon] 52.
 981. Dudits Andor Vérmezei eskü-je. [Nemzeti Múzeum] 52.
 982. Czölder Dezső. 52.
 983. Simon György János. [Helikon] 52.
 984. A Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének kiállítása. [Nemzeti Szalon] 52–53.

Bibliophilia

985. Conrad Gyula: Budapest. 53.
 986. Krón Jenő litografiái. 53.
 987. Magyar könyvnyomtatóművész német folyóiratokban. [Kner Imre] 53.

Irodalom

988. (R. M.) [Rabinovszky Márius]: Ferenczy Károly. (Petrovics Elek könyve: A Művészeti Pantheon harmadik füzte.) 53–54.

Hírek

989. Mihalik Gyula: Amerikai levél. 54–55.
 990. A lócsei Szent Jakab templom pusztulása. 55.
 991. Új művészegyesület. [Szövetség] 55.
 992. Gyászrovat. [Jávor Pál, Adolf Oberländer] 55.
 993. Manet Bon Bock-ja. 55.
 994. Bode nagyszerű alapítványa. 55.
 995. Olasz templomrestaurálások. 55.
 996. Régi üvegfestmények. 55–56.
 997. A német művészet Japánban. 56.
 998. Flamand-belga művészet Párisban. [Jeux de Paume] 56.

A cikkek és az ismertetett művek szerzőinek valamint a tárgyalt művészek mutatója
(szerzők neve kurzívval)

- Ady Endre 525
 Aertsen, Pieter 551
 Aggházy Gyula 720
 Aleman, Alexo Fernandez 653
 Altdorfer, Albrecht 197, 386, 866, 939
 Amerling, Friedrich von 34
 Andrea di Giovanni 769
 Angelico, Fra 694
 Archipenko, Alexander 467, 593, 751
 Aqutte, Georgette 857
 Bapst, Germain 634
 Barabás Miklós 903, 969
 Bardini, Stefano 884
 Bartels, Vera von 857
 Bartholomé, Albert 323
 Bartolo di Fredi 63
 Basch-Bordone Gyula 646
 Baskircev, Maria 255, 784
 Beck Ö. Fülöp 902
 Behrens, Peter 243
 Béli Vörös Ernő 916
 Bellini, Giovanni 111, 447
 Benczúr Gyula 91, 125, 152, 163, 856
 Benedek Péter 976
 Berlagé, H. P. 122
 Bernini, Giovanni Lorenzo 340
 Beruete y Moret, Aureliano 805
 Besnard, Albert 113, 196
 Beszédes László 887
 Biagetti, Biagio 569
 Bileverti, Giovanni 347
 Bles, Herrimet de 386
 Bocskay György 492
 Bode, Wilhelm von 24, 118, 291, 402, 466,
 519, 610, 631, 759, 904, 994
 Bokros-Birmann Dezső 964
 Bologna, Giovanni da 913
 Boltraffio, Giovanni Antonio 933
 Bonnal, Léon 857
 Boromisza Tibor 878
 Botticelli, Sandro 227, 291, 432, 436, 444,
 452, 656
 Bouts, Aelber 140
 Böcklin, Arnold 13
 Bramante, Donato da Urbino 38
 Bredius, Abraham 67, 712
 Breslau, Louise-Catherine 255
 Brocky Károly 566
 Brueghel, Pieter id. 49, 337
 Brunelleschi, Filippo 797
 Buschort, Ernst 345
 Bükkerti Mária 944
 Canova, Antonio 882
 Cellini, Benvenuto 277
 Cézanne, Paul 65, 210
 Clésinger, Jean-Baptiste 635
 Conrad Gyula 985
 Correggio 708
 Corinth, Louis 204, 625
 Corot, Jean Baptiste 195
 Cottet, Charles 620
 Cranach, Lucas 696
 Czigány Dezső 525, 775
 Czóbel Béla 925
Czóbel Istvánné Mednyánszky Margit 533
 Czölder Dezső 982
 Csáktornai Zoltán 143
Csányi Károly 3, 135, 177, 268, 288, 303
 Cser Károly 776
 Csorba Géza 680, 798, 948
 Daniele da Volterra 941
 Dante, Alighieri 395, 411, 490, 524, 561
 Darier, Gaston 550
 Daumier, Honoré 75, 184
 Degas, Edgar 501
 Denis, Maurice 643
 Derkovits Gyula 919
 Dettár György 977
 Desbois, Jules 883
 Doerner, Max 686
 Donatello 541
 Döbeli, Otthmar 715
 Dudits Andor 981
 Durand-Ruel, Paul 701
 Dürer, Albrecht 98, 205, 215, 514, 628, 706,
 749, 868
 Dvořák, Max 199, 404, 520
 Dyck, Anthonius van 666
Éber László 729, 765, 795, 844
 Eckenbrecher, Themistokles von 634
 Egry József 922
 Eisler Mihály 330
Elek Artúr 1, 61, 590, 614, 616, 766, 798,
 902, 970, 971
 Elkan, Benno 675
 Essee Erzsébet 700
 Eyck, Jan van 914
 Falconet, Etienne Maurice 841

- Farkas Zoltán* 612, 684, 685, 726, 762, 794, 796, 839, 898
Fáy Dezső 927
Fehér Kálmán 684, 839
Felvinczi Takács Zoltán 968
Fémes-Beck Vilmos 957
Ferenczy Károly 647, 649, 678, 988
Ferenczy Valér 965
Feuerbach, Anzelm 407
Fischer, Theodor 318
Flameng, Francois 944
Fragiacomo, Pietro 818
Fragonard, Jean-Honoré 230
Francia, Francesco 253, 346
Friedländer, Max J. 759
Friedrich, Caspar David 386
Gádor István 740
Gainsborough, Thomas 526, 662
Gaul, August 546
Geissler, Ludwig 597
Gémes Gindert Péter 944
Géricault, Théodore 790
Ghiberti, Lorenzo 466
Ghirlandaio, Ridolfo 592
Gioli, Francesco 715
Glatz Oszkár 410, 931, 950
Gogh, Vincent van 416, 704
Gombossy György 933
Gonze, Louis 660
Gossaert, Jan 431
Goujon, Jean 277
Goya, Francisco José y Lucientes 661
Grautoff, Otto 419
Graves, Algernon 715
Greco, El 14, 384, 427, 445
Grünwald, Matthias 191, 896
Grützner, Eduard von 355
Gulácsy Lajos 863
Gusman, Pierre 815
Gutenberg, Johannes 472
Guypers, Peter 114
Hals, Frans 403, 446, 633, 714
Hatvany Ferenc 741
Heilbruth, Emil 119
Heim, Alfred 469
Heimlich, Daniel 352
Hende Vince 809
Hempel, H. C. 548
Hencke, Peter 360
Henner, Jean Jacques 622
Hermann Lipót 367
Herrera, Francisco 691
Heuzey, Léon 703
Hevesy Iván 688
Hikisch Rezső 142
Hildebrand, Adolf von 61, 145, 238, 344, 405, 484, 502, 636, 655, 745
Hodler, Ferdinand 542, 595
Hoffmann Edith 4, 89, 132, 222, 225, 271, 302, 335, 459, 511, 566, 903, 936, 969
Hofstede de Groot, Cornelis 859
Holbein, Hans 940
Hollósy Simon 845
Honti Nándor 240
Hooch, Pieter de 663
Horváth Nándor 439
Hoselitz Gyula 330
Houdon, Jean Antoine 791
-I-É 965
Ingres, Jean Auguste Dominique 328
Injalbert, Antoine 321
Ipoly Sándor 395
Israels, Jozef 624
Izsó Vilmos 493
Jándi Dávid 952
Járitz Józsa 877
Jávör Pál 992
Jeszenszky Sándor 755
Jongkind, Johan Barthold 605
Joris, Pio 147
Kádár Béla 776
Kaerling Henrietta 43
Kaerling Tóbiás 43
Keleti Arthur 927
Kaufmann Izidor 594
Kenczler Hugó 916
Khnopf, Ferdinand 591
Klebensberg Kuno 973
Klinger, Max 13, 325, 724, 757
Kmetty János 680, 766, 767
Kner Imre 987
Körösfői Kriesch Aladár 527
Kövesházi Kalmár Elza 954
Kremmer Dezső 258
Krón Jenő 986
Lange, Konrad 449, 667
La Tour, Georges 433
Laurens, Jean-Paul 194
Layer Károly 511
Lázár Béla 794, 932
Lederer, Hugo 246
Lederer Sándor 427
Le Nain-testvérek 664
Leonardo da Vinci 570, 756
Lestyán Sándor 685
Lesser, Ury 572

- Liebermann, Max 645
 Luther, Martin 329, 392
 Lücke, Johann 825
Lyka Károly 613, 726, 785, 931
 Magnasco, Alessandro 644
 Magrou, Jean 408
 Majovszky Pál 659
 Maillol, Aristide 65
 Manet, Edouard 993
 Mantegna, Andrea 38, 836
 Marc, Franz 723
 Marées, Hans von 512, 830
 Márffy Ödön 775
 Margittay Tihamér 715
 Martelli, Ugo 448
 Matthes, Nicolaus 634
 Medgyessy Ferenc 878
 Mednyánszky László 533
 Meller Simon 730
 Melozzo da Forlì 837
 Menzler, Adolf von 274, 276
 Michelangelo, Buonarroti 112, 235, 827
 Mihalik Gyula 912, 989
 Millais, John Everett 434
 Mino da Fiesole 697
 Modigliani, Amadeo 722
 Monet, Claude 47
 Montelius, Oscar 554
 Munch, Eduard 386
 Munkácsy Mihály 685, 855
 Murányi Gyula 148
 Murillo, Bartolomé Esteban 897
-n.-j. 42, 90, 133, 176
Nádai Pál 341
 Nagy Balogh Sándor 736, 796
 Nagy Sándor 342, 970
 Nogara, Bartolomeo 56
 Nyáry Albert 975
 Nyrop, Martin 324
 Oberländer, Adolf 992
 Oldenbourg, Rudolf 348
 Oppermann, Th. 229
 Orbán Dezső 966
 Osthaus, Karl Heinz 309
 Pap Géza 957
 Payrné Elefánt Olga 511
 Pecz Samu 857
 Perlmutter Izsák 504
 Perlrott Csaba Vilmos 948
 Pesky Ede 269
 Pesky József 269
 Pesky Mihály 269
 Petőfi Sándor 727
 Petrich András 687
 Petrik Albert 854
Petrovics Elek 2, 381, 532, 568, 647, 744,
 866, 935, 939, 973, 988
 Picasso, Pablo 829
 Piero della Francesca 650
Pigler Andor 567, 847
 Pinder, Wilhelm 404, 520
 Pinturicchio, Bernardino 252
 Piombo, Sebastiano 399
 Piper, Otto 117
 Pisano, Giovanni 797
 Pissarro, Camille 284
 Pogány Ferenc 951
 Poincaré, Raymond 242
 Poort, Pieter 832
 Poussin, Nicolas 630
 Pradilla, Francesco 573
 Preller, Friedrich 250
 Prixner, Gottfried 428
 Prudhon, Pierre Paul 813
 Puvis de Chavannes, Pierre 470, 883
Rabinovszky Márius 763, 988
 Raffaello Santi 396, 500, 820, 885
Rédey Tivadar 493
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 67, 68, 150,
 198, 271, 280, 397, 503, 521, 556, 557,
 611, 632, 633, 673, 859, 895, 946
 Remsey Jenő 958, 971
 Remsey Zoltán 977
 Renoir, Pierre Auguste 285
 Repin, Ilja Jefimovics 151
 Réth Alfréd 879
Réti Iván 867, 901
 Rettig, Heinrich 634
 Révész-Ferryman Ferenc 955
 Reynolds, Joshua 552
 Riccio (Andrea Briosco) 200
 Riedl Frigyes 438
 Robbia, Luca della 889
 Roh, Franz 763
 Rodin, Auguste 145, 276
 Roemer, Georg 715
 Róna József 720
 Rousseau, Jean Jacques 435
Rózsaffy Dezső 88, 383, 394, 534, 649, 845
 Rubens, Pieter Pauwel 103, 232
 Rudnay Gyula 603, 614
 Rummelspacher, Josef 634
-s.-s. 477
 Sand, George 97
 Schadow, Hans 674
 Scheiber Hugó 875

- Schickedanz Albert 154
 Schmidt-Degenert, F. 349
 Schmidthammer Árpád 322
 Schoen *Arnold* 43, 134, 270, 272, 334, 382, 428, 460, 476, 508, 687
 Schongauer, Martin 39
 Schönbauer Henrik 952
 Schönberger Armand 963
 Schubring, Paul 868
 Schwind, Moritz von 69
 Schwindt Károly 88
 Servaes, Alberic 203
 Siklóssy *László* 269, 492, 581, 934, 972
 Simon György János 983
 Sinding, Stephan 474, 670
 Skriewczyk 917
 Skutezky Döme 144
 Soest, Konrad von 237
 Spitzer Emánuel 381
 Squindo, Emil 710
 Stellek Dénes 977
 Stettner Gábor 134
 Stix, Alfred 974
 Strang, William 317
 Strzygowski, Josef 316
 Sybel, Ludwig von 420
 Szále István 224
 Szále János 224, 336
Szentiványi Gyula 224, 336
 Szinyei-Merse Pál 341, 532, 762, 794, 932
 Szobotka Imre 560
 Teniers, David 716
Térey Gábor 615
 Thán Mór 395
 Thode, Henry 28
 Thoma, Hans 55
 Thorwaldsen, Bertel 188
 Tiepolo, Giovanni Battista 746
 Tietze, Hans 281
 Tietze-Conrat, Erika 368
 Tihanyi Lajos 279
 Tilke, Max 234
 Tintoretto, Jacopo 522, 665
 Tischbein, Johann Heinrich Wilhelm 890
 Tiziano, Vecellio 278, 657
 Toorop, Jan 414
 Tornyai János 976
 Toulouse-Lautrec, Henri de 849
 Treu, Georg 499
 Turner, Joseph Mallord 629
Tvaroska Mihály 854
 Twain, Mark 833
 Ujházy Ferenc 720
 Varga Oszkár 560
 Vastagh György 715
Vaszary János 612, 648
 Vautier, Benjamin 717
 Vedres Márk 730, 775
 Végh Gusztáv 161
Végh Gyula 226, 509, 568, 900
 Velázquez, Diego 141, 732, 856
 Vermeer, Johannes 40, 350, 398
 Vincidore, Tommaso 786
 Vischer, Peter 440, 571
 Vogel, Hermann 202
 Voss, Karl Leopold 600
 Wagner, Richard 285, 545
 Walleshausen Zsigmond 740
 Watteau, Antoine 789
 Weige, Fritz 369
 Whistler, James Abbott 343
 Winckelmann, Johann Joachim 553
 With, Karl 180
 Witz, Conrad 515
 Wölfflin, Heinrich 617
 Ybl Ervin 797
 Zádory Oszkár 958
 Zala György 142
 Zombory Lajos 642
 Zorn, Anders 16
 Zsarnóczy Alajos 225
- Gyűjtők, magángyűjtemények*
- Adlersberg, Nicolai von 608
 Bardini, Stefano 884
 Bartlett, Franklin 263
 Behrens, Theodor 353
 Bentheim és Steinfurt hercegek 507, 531
 Billoselsky-Belozersky 455
 Bonnat, Léon 886
 Bouressi 580
 Burdett-Coutts 586
 Busch, Rudolf 222, 296
 Campe, H. W. 262, 373
 Cardon, Charles-Léon 423
 Carriere, Moritz 371
 Charles of London 263
 Chillingworth 858
 Corbery 221
 Cornier 376
 Cosack, E.
 Crabbe 379
 Davidsohn, Paul 35, 262, 295
 De Maillé 170
 Denny 221

Depaux 457
 Doria 397
 Engel-Gros 421
 Esterházy-család 498
 Feill, Antoine 831
 Ferrey, L. 376
 Frick, Henry C. 477
 Frigyes főherceg 11
 Funck-Brentano 376
 Gompel, Pierre 376
 Grönvold, Bernd 481
 Heilbronner, Raoul 455
 Heilbuth 104, 182
 Hertford 458
 Hirsch 457
 Holford, George 651
 Hopp Ferenc 478, 968, 973
 Huldsinsky 885
 Huntigton, Henry 823
 Imhoof-Blumer, F. 602
 Jakoby, Gustav 184
 Juszupov herceg 521, 619
 Kahnweiler 455
 Kann, Alphonse 170
 Kann, C. M. 800
 Keller, Albert 173
 Kirkhop, John 50
 Ladányi-Niczky Andrásné 744
 Lajos Viktor főherceg 301, 370
 Lehmann, Leo 174
 Lequine 300, 379
 Liechtenstein-család 27
 Mac Fadden, John Howard 357
 Majovszky Pál 153, 206
 Markwald, Max 475
 Merriman, W. H. 690
 Milne, S. M. 299
 Nádasdy-család 460, 476
 Nathan, Hugo 943
 Nebel, Heinrich C. 579
 Pálffy János 85, 128
 Pannwitz, Walter von 29
 Pelizaeus, Wilhelm 480
 Pennell, Joseph 343
 Petit, Georges 129, 219
 Potocki, Felix 406.
 Pozzi 130, 333
 Raczinski 436
 Reinach, Joseph 354, 599
 Reiss 36
 Rodriques 456
 Rothermünt 57
 Salomon, William 942

Schmitz 57
 Schöller, Ida 372
 Schröfl, Jakob 564
 Seiler, Carl 608
 Seligmann 220
 Six 115
 Souheur 218, 267
 Stranzky 621
 Ströhlin 457
 Stuck, Karl von 475
 Stürler, Franz Adolf von 850
 Tagore, Rabindranath 429
 Truck, Edward 464
 Van de Pool, Neervoort 607
 Vanderbilt 17
 Wallace 99
 Wedell, Siegfried 693, 851
 Wendland 578
 Widener-gyűjtemény 619
 Wilczek, Johann 713
 Wilhelm, Alphonse 377
 Winkler 36
 Wolfner 799
 Yates-Thomson 422
 Zichy Jenő 306, 510, 534

Múzeumok, kiállítóhelyek, aukciós cégek

Albi
 – Musée Toulouse-Lautrec 849
 Amsterdam
 – Collectie Six 115
 – Petrucci-múzeum 15
 – Rijksmuseum 349, 398
 – *aukciós cégek*
 – A. Mak 299
 – Frederik Muller & Co. 298, 375, 456, 607
 Athén
 – Deutsches Archäologisches Institut 23,
 149, 345, 496, 828
 Barcelona
 – városi múzeum 803
 Bécs
 – Albertina 11, 860, 974
 – Akademie der Bildenden Künste 6
 – Belvedere 3
 – Kunsthistorisches Museum 103, 232, 347
 – Österreichische Galerie 654
 – Staatsgalerie 51, 869
 – *aukciós cégek*
 – Dorotheum 301, 370
 – Galerie Sanct Lucas 171, 370
 – Gilhofer & Ranschburg 564

- Glückselig und Wärndorfer 85, 128
- Kende 83, 609
- A. Schidlöf 34, 86, 216, 370, 564
- Wahlisz 82, 216
- C. J. Wawra 370
- Berlin
 - Altes Museum 5, 388, 672
 - Dahlem: keletázsiai múzeum 186, 233
 - Kaiser Friedrich Museum 200, 386, 583, 650, 812
 - Kronprinzenplais 416, 625, 723
 - Kunstsalon Goldschmidt-Wallerstein 925
 - Kupferstichkabinett 165, 184, 256, 396, 411
 - Museuminsel 485
 - Nationalgalerie 55, 274, 283, 361, 481
 - Secession 74
 - Schloss Charlottenburg 231, 234, 273, 509
 - Der Sturm 528
 - *aukciós cégek*
 - K. E. Heinrici 217, 371, 530
 - R. Lepke 33, 265, 371
- Bologna
 - Accademia di Belle Arti 413
- Boston
 - Museum of Fine Arts 732
- Breslau
 - Schlesisches Museum 274, 276
- Brüsszel
 - Maison du Livre 725
 - Musées Royaux des Beaux-Arts 431, 462, 773
 - *aukciós cégek*
 - Giroux 300, 379
- Budapest
 - Alkotás-művészház 961, 976
 - Auróra 880
 - Balatoni Társaság 213
 - Belvedere 642, 718, 719, 720, 776, 808, 875, 879, 919, 922, 948, 952, 955, 957, 963, 964, 979
 - Éremkedvelők Egyesülete 124, 259
 - Ernst Múzeum 37, 155, 254, 326, 454, 472, 504, 603, 641, 682, 741, 863, 876, 921, 949
 - Fővárosi Könyvtár 123, 258
 - Fővárosi Múzeum 272, 306
 - Helikon 637, 681, 736, 739, 775, 877, 878, 920, 924, 950, 954, 958, 966, 977, 983
 - Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum 478, 968, 973
 - Iparművészeti Múzeum 92, 226, 257, 305, 327, 450, 782, 873, 900, 978
 - Iparművészeti Társulat 293
 - Képzőművészeti Főiskola 158, 737, 959
 - Lipótvárosi Kaszinó 209, 951
 - Magyar Bibliophil Társaság 77, 257, 330, 562, 782, 928, 978
 - Magyar Rézkarcnyomó-Műhely 923
 - Magyar Studio 156
 - Magyar Tudományos Akadémia: Történelmi Képcsarnok 937
 - Múlt és Jövő 778
 - Mű-, Régiség- és Keleti Szőnyegkereskedők Országos Egyesülete 793
 - Múcsarnok 152, 207, 364, 472, 558, 678, 774, 874, 918, 962
 - Nemzeti Múzeum 561, 937, 981
 - Nemzeti Szalon 37, 73, 135, 157, 364, 487, 505, 559, 576, 604, 640, 679, 719, 738, 777, 808, 864, 947, 953, 956, 960, 967, 980, 984
 - Szépművészeti Múzeum 2, 33, 45, 93, 126, 153, 178, 206, 271, 304, 365, 384, 394, 427, 494, 495, 535, 582, 615, 768, 846, 847, 866, 872, 933, 935, 936
 - Gr. Zichy Jenő Múzeum 306, 510, 534
 - *aukciós cégek*
 - Belvedere 527, 560, 680
 - Ernst Múzeum 31, 80, 127, 260, 294, 491, 563, 577, 721
 - Magyar Nemzeti Reneszansz Társaság 84, 168, 975
 - Magyar Studio 32, 79, 261, 332
 - Silberman É. és A. 168
 - Szent György-Céh 169
- Cambridge
 - Fogg Art Museum 694
- Chemnitz
 - városi múzeum 645, 695
- Darmstadt
 - Matildenhöhe 412
 - *aukciós cégek*
 - Rudolf Bangel 579
- Dijon
 - Musée des Beaux-Arts 430
- Drezda
 - Zwinger 33, 102, 138, 386, 463, 653, 811
- Edinburg
 - National Gallery of Scotland 50
- Elberfeld
 - városi múzeum 683
- Erfurt
 - Museen der Stadt Erfurt 329
- Essen
 - Museum Folkwang 180, 309, 536, 692, 734, 907

Firenze

- Kunsthistorisches Institut 241
- Palazzo Pitti 747, 783
- Galleria degli Uffizi 94, 227

Frankfurt am Main

- Liebighaus 52
- Städelsches Kunstinstitut und Städtische Galerie 385
- Rothschild Palais 910

– *aukción cégek*

- Rudolf Bangel 266, 297, 372, 426, 475, 507, 531
- Josph Bauer & Co. 222, 296, 372
- Hugo Helbing 36, 174
- F. A. C. Prestel 36, 372

Genf

- Galerie Moos 410

Grasse

- Musée Fragonard 230

Groningen

- Museum van Oudheden 624

Haarlem

- Frans Hals Museum 446

Hága

- Mauritshuis 67

Halle

- városi múzeum 54

Hamburg

- Kunsthalle 12
- Museum Wedell 693

Hannover

- Kestner-Museum 432

Hildesheim

- Roemer- und Pelizaeus Museum 480

Karlsruhe

- Kunsthalle 101, 178

Kopenhága

- Christiansborg 451
- Ny-Carlsberg Glyptotek 182, 229
- Thorvaldsens Museum 188

Köln

- *aukción cég*
- Mathias Lempertz 218, 267, 580

Königsberg

- Krönungseingang 100

Lainz

- „Rossiana” 574

Lipce

- Grassimuseum 606
- Leipziger Kunstverein 724
- Museum der bildenden Künste 636, 655
- *aukción cég*
- Boerner 35, 262, 295, 373, 860

London

- British Museum 938
- Guildhall Art Gallery 938
- Hertford-House 99
- Natonal Gallery 49, 434
- South London Art Gallery 75
- Tate Gallery 629
- *aukción cégek*
- Britwell Court Library 221
- Christie 221, 378, 458
- Philipp, Son and Neale 458
- Robinson, Fische & Co. 221
- Sotheby's 264, 299, 378, 422, 458, 565

Luzern

- Naville et Cie 333

Madrid

- Casa de Velasquez 22
- Museo del Prado 14, 445, 691, 801, 805

Mannheim

- Schloßmuseum 358

Marburg

- Böcking-Haus 623

Milano

- Circolo d'Arte e d'Alta Cultura 644
- Galleria Municipale d'Arte Moderna 584

Mora

- Zornmuseet 16

München

- Alte Pinakothek 749
- Deutsches Museum 311, 386
- Glaspalast 810
- Neue Pinakothek 731
- Schack-galéria 802
- *aukción cégek*
- Hugo Helbing 173, 425, 608
- Jacob Hirsch 130
- Weizinger & Co. 81.

New York

- Metropolitan Museum of Art 17, 46, 105, 337, 386, 447, 537, 804, 848
- *aukción cégek*
- American Art Association 263
- Thomas 172

Nürnberg

- Germanisches Nationalmuseum 53

Nymwegen

- múzeum 800

Oldenburg

- Augusteum 513

Pannonhalma

- Bencés főapátság: képtár 567

Párizs

- Grand Palais 779

- Jeux de Paume 772, 998
- Louvre 47, 48, 96, 181, 183, 193, 205, 235, 339, 433, 599, 689, 819
- Musée Carnavalet 97
- Musée Dutuit 338
- Petit Palais 464
- Salon Bernheim Jeune 210, 722
- *aukción cégek*
- Georges Petit 129, 170, 219, 376, 421
- Hotel Drouot 376, 578
- Prága
- Kampa sziget: modern képtár 652
- Probstzella
- Schloß Lauenstein 473
- Róma
- Deutsches Archäologisches Institut 828
- École de Rome 113
- Istituto di Archeologia e Storia del' Arte 64, 821
- Museo Nazionale di Villa Giulia 95
- Museo delle Terme 310
- Palazzo Venezia 479
- Vatikán 56, 189, 569
- Sárvár
- vár: Nádasdy-gyűjtemény 460, 476
- Siena
- Pinakoteca Nazionale di Siena 228
- Stuttgart
- Württembergisches Landesmuseum (Schloßmuseum) 312, 826
- Staatsgalerie 733
- Felix Fleischauer 374
- Szentpétervár
- Cárskojé Szelo 870
- Ermitázs 136, 870, 888
- Stroganov-múzeum 870
- Velence
- Accademia di Belle Arti 307
- Biennálé 627, 659, 702, 761, 788, 824
- Galleria dell'Accademia 307, 618
- Museo Correr 871
- Weimar
- Schloßmuseum 139, 247, 250
- Würzburg
- Residenz 386
- Zürich
- Schweizerisches Landesmuseum 906
- Zentralbibliothek 807

SZEMLE

„MAGNIFICAT ANIMA MEA DOMINUM”. MS mester Vizitáció-képe és egykori selmecebányai főoltára. A Magyar Nemzeti Galéria és az esztergomi Keresztény Múzeum kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria 1997. március 14 – május 25. A katalógust szerkesztette: Mikó Árpád és Poszler Györgyi. Bp. 1997. 244 oldal.

A Magyar Nemzeti Galéria 1997-es, nagyszabású kiállításának az volt egyetlen apropója, hogy a szeretett *Vizitáció*-tábla restaurálása elkészült. Jól ismertük a festmény régi, aranyos-barnás barátságos fényét, s a kalmi csodáló feltehetően nem sejtette a muzeológusokat és restaurátorait egyaránt rémülettel eltöltő tényt, hogy a festményen egyre-másra szaporodó feltáskásodások az enyészet fenyegető jelei. Az elkerülhetlenné vált restaurálás hosszú éveket igénybevevő komoly műtét volt, amely a tábla megmentése mellett tudományos meglepetéseket is tartogatott, elkészülte tehát valóban olyan alkalom, melyet érdemes ünnepelnünk. Az ünnep leginkább méltó vendégei kétségkívül a testvérek: a selmecebányai Mária templom hajdani főoltárának 6 másik feltételezett táblája, négy Esztergomból, egy Hontszentantálról, egy pedig Lille-ből kellett érkezzen. Szomorú, hogy bár a helye elkészült, a hotszentantali kép végül nem érkezett meg – valahol fennakadt az államközi egyeztetések labirintusában.

A kiállítás alkalmából született katalógus vezető tanulmánya a *Vizitáció*-kép restaurálásával foglalkozik. Állapotának aggasztó iramú romlása érthető folyamat. A táblakép eredeti helyén, a szárnyasoltár mozgósárnyaként vastag díszkeretbe illeszkedett, s a merev keret síkba feszítette a táblát. Az oltár szétbontásával ez a stabil védelem megszűnt. A levegő páratartalmának változásával, illetve a kép fizikai mozgatasakor (pl. mikor kiállításra szállítják) a nyolc darabból ácsolt és ragasztott tábla hársfadeszkái megmozdulnak. A deszkák minimális elmozdulása is könnyen a festékréteg feltáskásodásához, majd pergéséhez vezet; különösen az illesztéseknél lévő felületek veszélyeztetettek. Az 1902-ben múzeumi tulajdonba került táblán állapotának megóvása érdekében 1937-ben történt az első komoly beavatkozás. Hátdoldalát 2 cm-ről 1.5–1.3 cm-re vékonyították, és egy olyan rácsszerű faszerkezettel erősítették meg, amelyben a függőleges rögzítésekbe illeszkedő vízszintes merevítőket elmozdulásra alkalmasnak terveztek. Feladatuk az volt, hogy alkalmazkodjanak a fa természetes tágulásához, azonban megakadályozzák, hogy a tábla síkjából kimozduljon

(csúszóhevederes parkettázás). Mivel a munkálatokról nem készült dokumentáció, a tábla eredeti hátoldalán található, nyilvánvalóan fontos bizonyítékokat szolgáltató nyomok örökre elvesztek. A parkettarendszer pedig nem működött megfelelően. A rácozat túl sűrű volt, a hevederek nem moztak elég könnyen, s mint a rendszer szétbontásakor kiderült, az évek során a tábla változását követve meg is görbültek. A festett felületen az 1952-es restauráláskor történt a legjelentősebb beavatkozás. 1952 és 1989 között további öt alkalommal történtek kisebb-nagyobb javítások.

A tábla állapota 1989-ben annyira súlyossá vált, hogy be kellett venni az állandó kiállításról. Megmentése átfogó megoldást tett szükségessé. Menráth Péter és Hernády Szilvia restaurátorok részletesen beszámolnak az éveket felölelő munka fázisairól. Egy-egy bekezdés mögött hónapok munkája és számtalan döntés meghozatala áll. Első lépésként a tábla helyzetének stabilizálását kellett megoldani. Súlyos műtétek feszült figyelmébe árad a sorok közül, ahogy a féltett beteg felkészül a beavatkozásra: a festett felületre műgyantával papírmazskot ragasztottak, majd zsírpapírral és filccel bevont munkaasztalra fektették. Ezután kezdődhetett a hátoldal fél évszázados védelmi rendszerének teljes átalakítása. A cél – a tábla síkban maradásának biztosítása – és a megoldás elve – a csúszóhevederes merevítés – ugyanaz maradt, de a sűrű és nehezen mozgó farácozatot két könnyű, krómozott rézcsőből készült heveder váltotta fel, melyeket a deszkák közepén és az illesztéseknél elhelyezett műgyanta bakok rögzítenek (az alsó és a felső sávban visszakerült két-két darab a működőképessé tett régi hevederek közül). Ezután került sor a tábla fájának konzerválására. A beteg fél évig kellett mozdulatlanul fekdüjőn a műtőasztalon, míg bizonyossá vált, a beavatkozás első lépése sikeres volt: a tábla nem mozdult.

Ezt követően kezdődhetett a festett felület restaurálása. Az előkészítés során elvégzett röntgen-radiográfias vizsgálatok alapján pontosan elkülöníthetővé váltak az átfestések, korábbi beavatkozások nyomai. Menráth és Hernády az utólagos átfestések teljes eltávolítására törekedett. A letisztított táblát bemutató fotón pontosan látszik, hogy a jelentős, alapozást is érintő hiányok követik a deszkák illesztéseinek vonalát. Komoly hiányok jelentkeztek még a háttér aranyozott felületén. A részletgazdag helyek között a lényegesebb hiányok a háttér szikláján és a rajta álló épületen, Mária leomló haján, ill. Erzsébet piros köpenyének alsó csücskén találhatók. Erzsébet Mária hasát érintő két ujjvége hiányzik, jól látszik azonban az alárajzolás. Az arcok teljesen épek.

A helyreállítás jellege döntés, amelyben nem feltétlen van konszenzus. Menráth és Hernády utalnak a két szélső lehetőségre (töredékes állapot bemutatása a neutrális, csak színtónusban illeszkedő retussal ill. a tárgy eredeti esztétikai értékeinek hangsúlyozása a felület folytonosságának teljes visszaállításával), majd a két szemlélet között egyensúlyt teremtő megoldásként ismertetik a Vizitáció esetében választott, színtónusban

beilleszkedő, ám apró vonalkázó technikával felvitt retusálás módszerét. (Valóban, ha tudjuk, mit kell keresni, a kiegészítések közelről megfigyelve szabad szemmel is jól megkülönböztethetők.)

A helyreállítás szempontjából legjelentősebb nehézséget nem is a formai indítások és befejezések alapján pontosan rekonstruálható hiányok kiegészítése jelentette, hanem a felület nagy részére kiterjedő kopás. E kopottság egy korábbi, talán az 1910-es tisztításhoz köthető szakszerűtlen beavatkozás eredménye. A rárakódott por és korom eltávolítását célzó tisztításnak egyes területeken olyan finom felső rétegek is áldozatul estek, melyek a táblakép végső, összetett szín- és plasztikai hatásának fontos elemei. Ilyen a befejező lazúrozás illetve a felső sötét modelláló réteg, amely például Erzsébet köpenyének plasztikai értelmét adta. (Valószínűleg ez volt az oka, hogy az 1952-es restauráláskor Kákay a túltisztítás tényét felismerve egyes helyeken megállt, s meghagyta az átfestéseket.) Túltisztítás által érintett felületeket nincs mi alapján megbízható hitelességgel rekonstruálni, ezért a felső modelláló és lazúrrétegek sérültségét mint megmásíthatatlan tény kell elfogadnunk.

A restaurálás fontos hozadéka, hogy a munka során számos korszerű műszeres, fizikai, kémiai és fototechnikai vizsgálat elvégzésére nyílt lehetőség. Az eredmények lényeges adatokat szolgáltathatnak a későbbi kutatás számára is. A cél egy olyan adatbázis létrehozása volt, amely rögzíti mindazokat a táblával kapcsolatos készítés- és festéstechnikai sajátosságokat, melyeknek összehasonlító anyagként nagy szerepük lehet MS mester feltételezett oeuvre-jének összeállításában. (Ami a legkézenfekvőbbben adódik, azaz az esztergomi képek vizsgálata és összehasonlítása, már elkészült, az adatok értékelése még folyik. Nagy horderejű lehetne a lille-i *Királyok imádása*-tábla hasonló vizsgálata.)

Az előkészítő vizsgálatok része volt a hiányokat és átfestéseket kimutató röntgen-radiográfiás vizsgálat, illetve a vidikoncsöves infra-vizsgálat, amely a festékréteg alatti alárajzolások kimutatására alkalmas, s a középkori táblaképek vizsgálatában gyakran szenzációs eredményeket hozó eljárás. Esetünkben ez utóbbi semmit nem mutatott, még a kopott felületeken szabad szemmel is látható alárajzolások vonalai is elhalványodtak a képernyőn. Ez azt tette bizonyossá, hogy a mester alárajzolásaihoz vasgallusztintát használt, amely infravörös fényben nem látható, s a korban viszonylag ritka, ilyen értelemben tehát lényeges adat. (Urbach Zsuzsa ennek kapcsán Asperen de Boer-re hivatkozik, aki két nagy MS kortárs esetében, nevezetesen a Messkirchi mester és ifj. Hans Holbein képein tudott vasgallusztintás alárajzolást azonosítani.)

A tanulmány részletesen beszámol a restaurálás során a felület 11 pontján vett festékminták polarizációs, lumineszcensz és röntgendiffrakciós vizsgálatainak eredményéről, illetve a tábla deszkáiból vett metszetek mikroszkópos vizsgálatáról. Megtudhatjuk például, hogy „Mária köpenye” színének fő alkotó komponense: $\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$, azaz egyiptomi kék, míg a

világosabb tónusoknál: $Pb_3(CO_3)_2(OH)$, vagyis ólomfehérrel kevert egyiptomi kék” vagy hogy a tábla VI. deszkájából vett „sugárirányú (tükrös, radiális) metszeten a nagy mennyiségű parenchimalánc és rostos alapálomány látható”. Az eredmények jelentősége a sokoldalú és részletes adatbázis összeállítása szempontjából vitathatatlanul nagy, az azonban kérdéses, hogy a mikromorfológiai vizsgálatok eredményeit érdemes volt-e ilyen terjedelemben közölni a katalógusban; nem volna-e szerencsésebb szűkebben a következtetésekre szorítkozni. Talán az a szempont áll a szakmai közönség jelentős része számára is feltehetően nehezen követhető részletes bemutatás mögött, hogy a kötetben angol nyelven is olvasható eredmények a nemzetközi szakma érdeklődésére tarthatnak számot. Ebben az esetben talán érdemes lett volna úgy kalauzolni a nem restaurátor olvasót, hogy a vizsgálatok szempontjait és az eredmények lényegét megismerhesse, mielőtt még végképp feladná a szöveg követését.

A fatáblák készítése technikai sajátosságait – a deszkák méretét, helyzetét és az egybeépítés módját – tárgyaló fejezet vizsgálatai a *Vizitáció*-kép mellett az esztergomi táblákra is kiterjedtek. Ennek azért van különös jelentősége, mert ugyan a szakirodalomban mára már általánosan elfogadott, hogy egy kéztől származnak, minden kétséget kizáróan sosem lett bizonyítva, hogy a táblák összetartoznak. A fejezet egyértelmű konklúzióval zárul: a feltételezett szárnyasoltár bal oldali mozgósárnyának egymás feletti darabjai, a *Vizitáció* és a *Keresztvitel* deszkái között olyan méretbeli megfelelések vannak, melyek alapján nagy biztonsággal kimondhatjuk, hogy azonos deszkából készültek. Eddig is hittük, hogy a két táblát a tizenhatodik század elején a böjti időszakban a csukott oltáron egymás felett látta a betérő hívő, a megfogható bizonyítékok azonban mindig örömmel töltik el a sok feltevésből épült rendszerhez szokott középkor-kutatót. (S különösen lényeges persze, hogy ugyanezzel a módszerrel összevethető nemcsak a *Kálvária*-jelenet és a hontszentantali *Jézus születése* tábla, hanem a *Feltámadás* és a lille-i *Királyok imádása* tábla is.) Számos további lényeges megfigyelés vonatkozik a táblák közötti különbségekre (pl. az alapozás és alárajzolás különbségei a mozgó ill. merevszárnyakon) és egyezésekre (állati eredetű szerves anyaggal való megerősítés a hátoldalon, a rátétfaragványok, ill. másodlagos felhasználás nyomai).

A tanulmány nagy türelmet és sok képzelőerőt követelő olvasmány. A évekig tartó restaurátori munka sok egymásra épülő gyakorlati lépésből álló folyamat, melynek apró következtetések és kizárások szövevényéből megszülető eredményét vitathatatlanul nem könnyű olvasóbarát formában a közönség elé tárni. A restaurálással járó aprólékos előkészítés, a hosszadalmas munka, a feszült várakozás és a sok kis, gyakran divergens adat mozaikjának összefogása nagy logikai erőfeszítést igénylő, feszült intellektuális feladat. Ugyanakkor benne rejlik a középkori tárggyal való olyan bensőséges kapcsolat, amely gyakran áhítatos irigységet ébreszt a végső eredmények adatait csak felhasználó kutatóban.

Az elméleti rekonstrukcióval foglalkozó zárófejezet a csonkított táblák feltételezett eredeti nagyságából következtetve 360×480 centiméterben határozza meg a hajdani oltárszekrény méreteit. Amikor az oltár nyitva volt, három szobrot és négy domborművet láthatott a néző. (A domborművek felerősítésének nyomai megtalálhatóak a mozgószárnyak tábláinak hátoldalán; hogy mit ábrázolhattak, nem tudjuk, de az aranyozás megmaradt nyomai két-két alak körvonalait sejtetik.) Cukott állapotban vált láthatóvá az a nyolc festett tábla, melyek közül hatot (de talán hetet is – ez a hetedik lenne a lille-i *Királyok imádása*-tábla) – nagy bizonyossággal állíthatjuk, s ezt a restaurálás vizsgálatainak eredményei is alátámasztották – ismerünk. A felső sor táblái közül az első, az *Angyali üdvözlés*-kép biztosan hiányzik. (Mojzer a bevezető tanulmányban szomorkás vágyakozással jegyzi meg – s könnyen együttérzünk vele –, hogy ez volt az egyetlen belső térben ábrázolt jelenet – milyen sokat elárulhatna a táji háttérű jeleneteken a perspektíva iránt alapvetően nem érdeklődő mesterről!)

A téma legavatottabb szakértője, Mojzer Miklós alappublikációiban a táblák mesterének stílárís helyét a részletesen feltárt képi források és analógiák alapján kijelölte. A képek ikonográfiáját szintén feldolgozta Mojzer illetve Urbach Zsuzsa, aki a *Vizitáció* ritka kézcsók motívumának eredetét és párhuzamait elemezte. Azonban számos nyitott kérdés van még, köztük több olyan is, melyeket evidenciaként kezelünk, bár bizonyítani még sosem sikerült őket.

Kérdéses például, hogy hol állt a hajdani szárnyasoltár. A 16. században várrá alakított selmecebányai Mária-templom, melyet Vártemplomként is emlegetünk, s amely a város plébániatemploma volt, logikus megoldásnak tűnik. A *Vizitáció*-kép, a *Passió*-képek és a *Jézus születése*-jelenet is Selmecebánya környéki falvakból került elő. A táblák mérete olyan szárnyasoltárra utal, amely bizonyosan egy nagy belmagasságú városi templomban állt, de a provenienciát biztosan igazoló adatunk nincsen. Ki volt a hatalmas szárnyasoltár megrendelője? S persze a nagy kérdés: ki áll az MS szignó mögött? Azonosítható-e egy történeti forrásokban szereplő személylyel? Lehetséges, hogy azonos egy ismert művésszel? Hol tanult a festő? Hol működött? Volt-e saját műhelye? Vannak-e más művei? Szobrász is volt, vagy csak festő?

A katalógus nem jelöl mérföldkövet a kutatásban. Azt sem tekinti feladatának, hogy jelenlegi tudásunk legmagasabb szintű összefoglalását adja. Inkább több szempontból is hozzátesz ahhoz.

Mojzer Miklós tollából származik a bevezető tanulmány. Ő az, aki, ha csak vázlatosan is, de körüljárja MS mester azonosításának kérdését és jelenlegi helyzetét. Huszonkét rézmetszetét és három rajzát ismerjük annak az MZ szignatúrájú mesternek, kinek metszet- és rajzforrásai feltűnő egyezést mutatnak MS mesterével. Alapvető forrásuk Schongauer és a fiatal Dürer. Behatóan ismerik és használják itáliai metszők, Pollaiuolo, Mantegna és köre, Nicoletto da Modena munkáit és sokat merítenek Veit

Stosztól. MZ mester mellet egy másik művésznevet is felvet Mojzer: „...a Behem-kódex mesterét nagyon is azon a határon belül tudjuk, amelyen belül áll MS-MZ mester műve”. De vajon mit jelöl ki ez a határ? Akár egy személy, akár több, szoros műhelykapcsolatban álló mestert sejtünk kirajzolódni e határvonalon belül, a stiláris kör megvan. „Hiányzik hozzá még az említett, adatilag igazolható és félreérthetetlenül azonos jelleget hordozó további alkotás.” Mojzer, aki a levéltári alapozású történeti kutatások szükségességét hangsúlyozza, maga is bemutatja ilyen irányú eredményeit. (A másik, levéltári kutatásra is épülő tanulmány a katalógusban Mikó Árpádé).

Felvázolja az alapítványként funkcionáló jelentős későközépkori oltár alapításának és működésének körülményeit. Meghatározott mennyiségű bűnbocsánat elnyerését teszi lehetővé, hasznot hoz az alapító számára, aki igyekszik a Szentszéktől minél több napnyi bűnbocsánatot szerezni. Ezeknek a búcsúengedélyeknek maradt fenn írásos nyoma. A jelenős oltároknak „tőkéje” van, melyet az adományozó biztosít. Ilyen oltáralapítványi tőkék mozgásával kezdődnek a korai Közép-Európa bankügyletei. Fontos szerepe van az altaristának. Ő az a felszentelt pap, akire az oltárral kapcsolatos teendők vannak bízva, meghatározott fizetség ellenében – afféle félállásról van szó. Az altaristák közéleti figurák, akik maguk is alapíthatnak oltárt. A búcsúengedélyeket már az oltár építése során megszerzik. Az önmagukban is érdekes kortörténeti adatok Mojzer szerint jó esetben elvezethetnek majd a mesterhez ill. a mesterekhez.

Mojzer a jegyzetben közli azt a selmecbányai levéltárban fennmaradt listát, amely a városban 1456-tól kezdve kiadott búcsúengedélyeket sorolja fel a búcsú nagyságával és legtöbb esetben az alapítók nevével együtt. Két olyan engedély van, amely kapcsolatba hozható MS mesterrel. 1506-ban a Vártemplom főoltára számára 1600 napi búcsúra kapott engedélyt, az alapítók Leonhardus Heynitzki és felesége, Dorottya, Andreas Duschlin leánya. Reménykeltő adat, de továbbiakra egyelőre nem derít fényt, mivel a házaspárról más adatunk nincsen; nem szerepelnek az adófizetők 1499-es jegyzékében, valószínűleg nem voltak a város polgárai. Ebből arra következtet Mojzer, valami fontos indokuk lehetett, hogy ekkora oltár alapítására vállalkoztak. A másik szóba jöhető búcsúengedély a Szent Katalin-templom főoltárára vonatkozik 1496-ból. A két alapító jól ismert személy: Glober János, jelentős altarista és prédikátor, valamint Hillebrand András, vagyonos polgár, jelentős nürnbergi és krakkói rokonsággal. A tanulmány kitér arra a három konkrét művészre is, akiknek neve előkerül a városi iratokból: Sebastianus pictor sculptor, Georgius pictor, Hans Kler szobrász, egyelőre csak felvetett lehetőségként.

Több megkezdett irány és szál áll egybegyűjtve ellőttünk. Fontos pont az évszám egyezése miatt valószínűnek tűnő rejtélyes alapító pár – egyelőre ennyi. Mojzer Miklós tanulmánya helyzetkép, amely megvillantja az új kutatási irányok lehetőségeit.

Urbach Zsuzsa *Marginális megjegyzések MS mester művészetéhez* című tanulmánya valójában a számos éles szemű, érdekes megjegyzés mellett két nagyobbívű gondolatsort is kifejt. Elsőként hangsúlyozza, hogy „az összehasonlító, képi analógiák sorát felvonultató anyag hiányzik MS mester esetében is. Stílusának közvetlen előzményei éppúgy ismeretlenek a hazai emléktanyagban, mint hatása, kisugárzása a bányavárosi festészetben. Ezért olyan fontos továbbra is minden új megfigyelés vagy adalék...” E kijelentéséhez kapcsolódva Urbach az MS mesterral kapcsolatba hozható művészek körét bővíti meggyőzően. A két, szintén azonosítatlan művész, a Nürnbergi Frauenkirche epitáfiumtáblájának festője illetve az Ansbachi misztikus prés mestere feltehetően szoros kapcsolatban álltak nemcsak Dürerrel, de egymással is. A hontszentantali *Jézus születése*-táblán különös ellentét feszül a háttér egén lebegő schongaueri ihletésű kecses-gótikus angyalok és az előtérben, a földön fekvő kisdud körül asszisztáló furcsa, pufók-torz puttó-átiratok között. Egyéb párhuzamok mellett például ez utóbbiak közeli rokonait fedezhetjük fel a nürnbergi tábla angyalfiguráiban.

A másik központi megfigyelés-csoport a *Vizitáció*-táblán a restaurálás eredményeként új színekben felragyogó táji háttérrel kapcsolatos. Ez a valóság elemeiből összerakott mesebeli táj sajnos semmiképp sem lehet Selmezbánya környéke, zárja le a Divald Kornél által felvetett kérdést végérvényesen a szerző. Urbach MS mester táját elhelyezi a 16. század eleji dunai és német környezetben, amikor a figurák és a tájképi háttér viszonyának lassú változása zajlott. Az átmenet pillanatai ezek, mikor az alapvetően hagyományos, jelentéshordozó tájképi toposzokból (pl. sziklás hegy – erényes élet) építkező művön már feltűnnek a megfigyelt részletek. A *Vizitáción* jó példa erre a vízvár jobb oldalán a vízben cölöpökön álló épület, tetején különös szarvasagancsokkal. A sziklán álló erődítmény szintén toposz, melynek számos párhuzamát tárgyalja a szerző. A tábla bal oldalán benyúló száraz fa ritka motívumát Dürer egy korai Szent Kristóf táblájával hozza kapcsolatba, melyet egy dessaui másolatról ismerünk. Dürer 1496-ra datált Mária hét fájdalma oltára Kálvária képén a táj szoros kompozíciós és motívikus rokonsága alapján Urbach arra következtet, hogy MS mester ismerhette magát a festményt is.

A kisebb megjegyzések között meglepő felvetés a szignatúrával kapcsolatban az M és S betűk között látható, általában mesterjegynek tartott jel esetleg A betűként való értelmezése. Mikó Árpád tanulmánya epilógusában szellemesen jegyzi meg, hogy ebben az olvasatban a szignatúra: *más*, – mintha a megfejtés alól mindig kibúvó rejtély üzenete volna.

Csak szemezgetve az észrevételek közül: érdekes megfigyelés, amely a *Vizitáció* Madonnájának fehér, elől nyitott, nyakban gombbal összefogott ingvállának párját Dürer több képén, például az 1513-as Madonnán is felfedezi, mint tipikus nürnbergi viseletet. MS mester háromnegyedprofilban ábrázolt, ferdevágású szemű, furcsán torzított arcait, amilyen például

Erzsébet a *Vizitáción*, Urbach árulkodó stílusjegyként azonosítja, s analógiáit ismét a fiatal Dürer és a századforduló körül működő nürnbergi mesterek körében találja meg.

A tanulmánynak tulajdonképpen van egy folyamatosan jelenlévő szempontja, melyet a szerző már a kezdetekkor felvet: „MS mester képeinek elemzésekor tehát nagyon is indokolt lenne visszatérni a korábban sokat emlegetett nürnbergi kapcsolatok feltételezéséhez”. A tanulmány végén kijelenti, hogy a fiatal mester feltehetően Augsburgban vagy Nürnbergben tanul, s míg Mojzer szerint 1470 után jött el Nürnbergből, Urbach úgy véli, hogy tovább, az 1500-as évek elejéig szoros szálak kellett fűzzék a Dürer-körhöz. Urbach tehát a lille-i *Királyok imádása*-kép határozottan kitekintő, markáns, hangsúlyosan portrészertű ifjú királyában olyan, a bányavárosokban üzleti érdekeltéggel rendelkező megrendelőt sejt, aki MS mestert közvetlen Nürnbergből hívta Selmecebányára.

A korszak széleskörű ismeretén alapuló tanulmány az 1500 körüli motívikus analógiák gazdag rendszerébe illeszti a képet, s a sok kisebb megfigyelés mellett illetve részben azokból építkezve határozott következtetésre is jut, ami mindenképp örömmel tölti el a részlet-megállapítások tengerében néha elfáradni látszó olvasót.

Török Gyöngyi tanulmányának (*MS mester virágábrázolásai és a középkori műhelygyakorlat*) egyik észrevétele a *Vizitáció* két sokat méltatott, hangsúlyosan az előtérbe helyezett virágábrázolásával kapcsolatos. 1998-ban egy londoni árverésen tűnt fel Schongauer egy pünkösdirózsa-tanulmánya, amely vitathatatlanul pontos természetmegfigyelésen alapul, s egy emberöltővel előzi meg Dürer 1500 körüli, sokáig első valódi természettanulmányának hitt munkáit. Számos eltérésük alapján nem lehetett ugyan MS mester rózsájának előképe, de Török úgy véli, hogy a *Vizitáció* mai formájában sajnos erősen kopott virágainak finom kialakítását hasonló felfogású természeti stúdiumok kellett megelőzzék. Ugyanez vonatkozik az elmélyülten megfigyelt nőszirmra, melynek a restauráláskor légyökörei is előtűntek, s melynek párhuzama Dürer egy 1503-as páratlan szépségű akvarellje.

A másik kérdés, amelyre Török röviden kitér, az MS mester helyzete a műhelyen belül. MS mesterben egy nagyobb műhely vezetőjét sejtí, akinek több mester segített a táblák kivitelezésében, s ezt alátámasztó megfigyeléseit ismerteti. A táblák között kvalitásban és a kivitelezés gondosságában különbségek vannak; más kéznek tulajdonítja a *Feltámadás*-tábla hátoldalán szereplő, vasgallusztintával készült vázlatot; ill. a táblák hátoldalán bemetszettek a domborműfigurák körvonalát így elhatárolva az aranyozandó részeket, ami arra utalhat, hogy a tábla alapozását egy előkészítő mester végezte. A kérdés természetesen nincs lezárva, de a megfigyelések hozzátesznek a mozaikhoz.

Végh János tanulmánya (*A selmecebányai Szent Katalin-templom szobrai a szakirodalom tükrében*) részletesen ismerteti a szobrok hosszú kutatástörténetének változatos állomásait az 1713-as első említéstől. A Madonna,

Katalin és Borbála figurák a régi Magyarország leghatalmasabb gótikus faszobrai közé tartoznak. Legjellegzetesebb vonásuk az az ellentét, amely felsőtestük zárt, sima kialakítása és a rendkívül mozgalmas drapéria között feszül. Ahogy Mojzer írja: „a két főoltár maradványai – bosszantóan vagy örvendetesen – kiegészítik egymást”. Attribuálták őket MS mesternek, Veit Stosznak, és felmerült egy alsó-ausztriai dunai iskola lehetősége is. A felvetett datálások a 15. század végétől 1520-ig terjednek. Hogy a ma a Szent Katalin-templom egy konzolján álló Madonna és a Bányászati Múzeumban lévő két női szent egy oltárhoz tartoztak, s ez a Szent Katalin-templom kellett legyen, azt Végh is megerősíti. Az attribúcióval és a datálással kapcsolatban nem foglal állást, de úgy véli, a schwabachi oltár, a nürnbergi mesterek legfontosabb vállalkozása a 16. század elején, mindenképp előképe lehetett a szobroknak.

Poszler Györgyi (*Selmebánya és a Mária-templom főoltára*) felvázolja a megrendelés körülményeinek város- és gazdaságtörténeti hátterét, s érdekes betekintést nyújt a Thurzó család kiterjedt kapcsolatrendszerébe. Részletesen körüljárja Johannes Galer személyét, aki 1475-ben a krakkói Mária-templom német prédikátoraként szerepet játszott Veit Stoss főoltárának megrendelésében, szervezésében és támogatásában, 1496-ban pedig már a selmebányai Szent Katalin-templom főoltárának egyik megrendelője volt. Személyében közvetlen kapcsolódási pontot sejtünk a krakkói Veit Stoss oltár és MS mester között.

Tóth Sándor (*MS mester hat képe régi reprodukciókon*) a táblákról fellelhető korai fotók és reprodukciók összehasonlításával foglalkozik, az átfestések és restaurálások látható nyomait keresve. Az összevetés az erősen átfestett esztergomi képek 1915-ös letisztítása előtti és utáni fotók esetében hozza a legérdekesebb eredményt. Az általában a tragédia expresszivitását tompító, finomító átfestés (pl. a kereszten függő Jézus testén a vérpatakokat finom kis vércseppekké alakította) néhol olyan kiegészítésekre is bátorodott, mint a *Feltámadás*-kép felriadó katonájának hetyke bajsza, vagy a szendergő számszeríjász szájába dugott kisujja.

Mikó Árpád záró tanulmánya (*Misztériumjáték. A táblák sorsa: források és feltevések*) egyrészt nagy levéltári anyag megmozgatásával pontosan ismerteti mindazt, amit a táblák múzeumba kerülése előtti sorsáról tudható, majd mély erudícióval, szellemes stílusban tárja fel kutatástörténetüket.

Mikó hangsúlyozza, hogy a táblák provenienciájával tulajdonképpen máig sem sikerült többet megtudjunk, mint amit Divald Kornél már 1910-ben tudott. Divald selmebányai főjegyző ismerősétől kapta az információt, miszerint a tópataki templom padlásán fekvő *Vizitáció*-táblát egy hontszentantali mesterember vásárolta meg, majd elszegényedvén Selmebányán elzalogosította. de sohasem váltotta ki. A képet egy oltárfaragó mester vette meg, és ajánlotta fel 1905-ben a Szépművészeti Múzeumnak. A másik öt tábla a hontszentantali templomban volt, de csak 1781 után kerültek oda (nem szerepelnek a korábbi canonica visitációkban). Fontos és

szívderítően konkrét a táblák első felbukkanásával kapcsolatos adat: a passiósorozat három darabja 1876-ban szerepel a budapesti árvízkárosultak javára rendezett kiállításon, a hontszentantali kastéllyal bíró Koháry-Coburg család gyűjteményéből, s a lajstrom említi a szignatúrát és az 1506-os évszámot is. Feltehetően ezután került sor a passió-táblák átfestésére, Mikó szerint talán éppen azért is, hogy az évszámot elfedve a szignatúra alapján már könnyűszerrel lehessen az 1491-ben elhunyt Schongauer oeuvre-jébe sorolni a műveket.

A kutatástörténettel foglalkozó alfejezet érdekesítő olvasmány, mely találó képet rajzol a magyarországi középkorkutatás nagy alakjairól és a változó tudományos légkörről. A történet első szereplője a szenvedélyes topográfiai érdeklődésű, fáradhatatlan Divald Kornél, aki MS mestert a magyar művészettörténet számára felfedezte. Mikó Divald szerepét és munkáinak forrásértékét azért is tartja fontosnak hangsúlyozni, mert felfedezésének jelentőségét később elhomályosította a két világháború között nagy karriert befutó Gerevich Tibor, aki számára az esztergomi prímási képtár újjárendezése során MS mester mint a „középkori magyar festészet – a terra incognita – egyik legnagyobb alakjának diadalmas inkarnációja jelent meg.” „Gerevich Tibor lelki szemei előtt...a régi magyar művészet protagonistái bukkantak fel váratlanul Esztergomban, 1916-ban.” (Az egyik MS mester, a másik Kolozsvári Tamás volt.) Eközben a kitűnő táblák felkeltették a német művészettörténet-írás érdeklődését, s több német mester életművébe is megkísérelték besorolni a képeket. Ezzel szemben idehaza MS mester magyarsága azért is volt kulcsfontosságú, mert, ahogy Mikó írja, „a magyar művészettörténet-írás derékhada hosszú ideig ... azzal volt elfoglalva, hogy bizonyítsa – többek között MS mesterrel – saját kultúrfölényét a Kárpát-medencében”. Evvel a szemlélettel szakított gyökeresen Fülep Lajos, aki akadémiai székfoglalójában ízekre szedte Gerevich MS mestert nemzetkarakterológiai alapon méltató jellemzését. MS mester festészetét Gerevich tanítványa, Genthon István dolgozta fel részletesen 1931-ben, rekonstruálta a hajdani oltárt, s ő, a határainkon kívüli magyar vonatkozású anyag nagy rendszerezője volt az, aki a lille-i képet először összefüggésbe hozta MS mesterrel. A tanulmányból kirajzolódnak a kutatás további alakjai: a düreri metszetátvételeket elsőként felismerő, a „kölcsönzés” tényét még mentegetnivalóként értelmező Hoffmann Edith, a vitatott téma kapcsán olyan óvatosan fogalmazó Balogh Jolán, akinek „mondatait csak a grammatikai kohézió tartotta össze”, és a középkori festészeti és szobrászati anyag kánonját végtelen szorgalommal megalkotó Radocsay Dénes, aki már a „magyarországi táblaképfestészet” terminust használja. „A kérdés ma már nem az, hogy magyar volt-e MS mester vagy német, hanem az, hogy az oltár része volt-e a középkori magyar művészet történetének egyáltalán. Minden jel arra mutat, hogy ebbe a Fülep Lajos alkotta kategóriába beletartozik MS mester főoltára.” – sommázza mai látásmódunkat fejezete végén Mikó Árpád.

A kötetet szerkesztő és a restaurálás folyamatát végigkísérő Mikó a tanulmány utolsó fejezetében tárgyalja a táblákkal kapcsolatos többirányú megjegyzéseit, például azt az ötletes felvetést, hogy a *Jézus születése* képen az aranszín ég előtt lebegő angyalok által tartott tekercsen látható sornyi kotta megfejtése hátha egy lokális dallamtípussal ad kulcsot a kezünkbe.

A tanulmányokat követő, főként Mojzer leírásaira támaszkodó katalóguscikkek, melyeket az egy Urbach által leírt délnémet táj kivételével Poszler Györgyi készített, szakszerű és olvasmányos összegzést nyújtanak a táblákról. Számos Schongauer, Dürer, Veit Stoss és MZ mester analógiát is ismertet a szerző, míg az olasz metszetspárhuzamokat csak egy Marcan-tonio Raimondi lap képviseli.

A katalógusban szereplő írások kapcsán az az érzésünk támad, hogy a szövegek – a szorosan restaurálással foglalkozó vezető tanulmányon kívül – kétféle természetűek: egyrészlől a magyarországi későközépkori művészet jeles kutatói egy-egy tanulmánnyá fűzték mindazon észrevételeiket, melyek MS mester kapcsán a tarsolyukban voltak (Mojzer, Urbach, Török). Ezekre az írásokra jellemző, hogy mivel a szerzők érthető módon nem szeretnék magukat túlon túl ismételni, a korábbi eredményekre csak utalnak – ez persze nagyban megnehezíti annak a külföldi olvasónak a helyzetét, aki e reprezentatív katalógus angol nyelvű rezüméiből szeretne megismerkedni a mesterrel. A tanulmányok egy másik része közvetlenül a kiállítás alkalmából íródott, s különböző, szűkebb vagy tágabb látószögű szempontból adalékot szolgáltat a kutatáshoz (Végh, Poszler, Tóth, Mikó). Az olvasás folyamatára visszatekintve az a benyomás alakul ki az emberben, hogy az olvasó helyzetét megkönnyítendő talán érdemes lett volna egy olyan bevezetőt csatolni a kötethez, amely az értelmezési folyamat egy részét, az írások jellegének és kutatástörténeti helyének meghatározását elvégzi.

Tanulmánykötetek állandó problémája, melytől a jelen katalógus sem mentes, hogy a szerzők csak részben ismerik egymás munkáit, ezért kisebb átfedések, ismétlések, belső ellentmondások rejlenek a szövegben. Így aztán a katalógust olvasva különösen átérzi az ember, milyen hasznos volna kézbevenni egy olyan monográfiát, melynek lapjain egyetlen gondolati ívbe rendezve olvashatnánk és láthatnánk mindent, amit MS mester kapcsán tudunk. Lehet, hogy egy ilyen kötet megírásához valódi inspirációt csak nagy horderejű új eredmények születése adhat a kutatónak – az olvasót azonban bizonyos, hogy a jelenlegi szerteágazó tudás mély gondolati igényű bemutatása is határtalan örömmel töltené el.

A kiállítással kapcsolatos, a kutatás szempontjából leginkább előrevivő eredmény ebbe a katalógusba még éppen nem kerülhetett bele: a Lille-ben őrzött királyok imádása táblát eddig nem látta még a szakma sem. Általában MS mester egy 1506-nál későbbi művének szokás tartani, de a kérdés végleges lezárása híján mindvégig fennmaradt egy kósza vágyakozás, hátha

mégis a selmebányai szárnyasoltár felső sorának lezáró tábláját tudhatjuk benne. Érkezését tehát érthetően övezte nagy izgalom. Azt beszélük, a kiállítás egyértelmű választ hozott: a Királyok Imádása tábla valóban az oltár része volt. A mostanáig nagyrészt rosszminőségű fekete-fehér reprodukciókról ismert, a háttér itálianizáló, ideális architektúrájával, a királyok *aranyos-mustrás* öltözékével szokatlannak tetsző táblát szemünknek talán neheznek tűnik a jólismert együttesbe illeszteni – a döntő érvet azonban a táblák közszemlére tett hátoldalán felfedezhető másodlagos felhasználás nyomai szolgáltatják. Ha valóban összetartozik a hét tábla, az több új kérdést is felvet. Újragondolásra készítetnek a stiláris eltérések; ismét felvetődik a fiatal király portrészzerű figurájának festői önarcképét (Mojzer) illetve megrendelő-portréréként (Urbach) való értelmezése, s az ezen a szalon való esetleges továbbindulás; s nem utolsósorban az új, 180×82 cm méretű tábla nyomán átalakul a katalógusban ismertetett, eddig 162 centiméteres táblamagassággal dolgozó oltárrekonstrukció is. (Érdekes belegondolni, hogy a jelenleg ismert tábláknál így 20–40 centiméterrel magasabb eredeti kompozíciókkal kell számoljunk.) Ezekre az izgalmas kérdésekre már a kiállítás eredményeit közreadó publikációból kell választ kapjunk.

Andorka Júlia

CZÉH SÁNDOR MAGYARÓVÁRI NYOMDÁSZ-KIADÓ ILLUSZTRÁCIÓINAK MINTAKÖNYVE AZ 1836 ÉS 1875 KÖZÖTTI ÉVEKBŐL. (szerk. Helle Mária; Balassi Kiadó, Budapest, 1998.)

A nyomdatörténeti kutatások már régóta a művelődéstörténeti érdeklődés előterében állnak, a témának tekintélyes irodalma van: egy nyomda történetének monografikus feldolgozásától kezdve egy-egy korszak kiadványainak vagy egy kiadványtípus fejlődésének vizsgálatáig igen változatosak a feldolgozások. A kiadványok művelődéstörténeti vonatkozásai mellett azonban elsikkadt az illusztrációkra, a kiadványok vizuális aspektusára irányuló érdeklődés, sőt általában is megállapítható, hogy a grafikatörténet ezen vonatkozásai, illetve általában a populáris vizuális kultúra kutatása Magyarországon meglehetősen elmaradott. A tömeges előállítású nyomtatványok képanyagának vizsgálatára a német tudományszervezetben a néprajztudomány keretei között került sor, a kutatási irányzat Bildkunde néven vált ismertté, eredményeiről leginkább N.-A. Bringéus: *Volkstümliche Bildkunde* c. műve (München, 1982), illetve a *Volkskundlichen Bildforschung* Komitee számtalan kiadványa alapján tájékozódhatunk. Magyarországon ennek az emlékanyagnak (nevezzük jobb híján populáris grafikának) a vizsgálatára mind a néprajz, mind a művészettörténet irányából több kísérletre is találunk példát, de igazából egyik tudo-

279

393 (2. H. H. H.)

1. Regis Szt. Ferenc iskolás gyermekek között 2. Szent Anna oktatja Máriát

mányterület sem tekintette sajátjának a feladatot. A problémát úgy jellemezhetnénk, hogy az uralkodó paradigmák szerint a művészettörténet számára ez az anyag nem volt eléggé „elit”, a néprajz számára pedig nem volt eléggé „népi”. A vizuális kultúrának ezzel a populáris szegmensével még leginkább a nyomda- és könyvtörténeti kutatásokon belül, az illusztrációk és könyvdíszítések vizsgálatára irányuló munkák (így például Soltesz Zoltánné, Szelestei N. László, Borsa Gedeon írásai) érintkeznek. Hogy a terület vizsgálata mennyire elmaradott nálunk, elég pusztán a magyar terminológia pontatlanságára utalni, mely még az anyag legfontosabb műfajainak, technikáinak leírására is alig alkalmas.

Az elmúlt egy-két évtizedben a helyzet néhány kutató (elsősorban Knapp Éva, Szilárdfy Zoltán és Tüskés Gábor nevét kell itt megemlítenünk) kitartó munkájának köszönhetően változni látszik. Az utóbbi időben magyar anyagról igen jó forráskiadványok jelentek meg,¹ az eddig publikált tanulmányok jelentős előrelépést jelentenek a terület kutatástörténe-

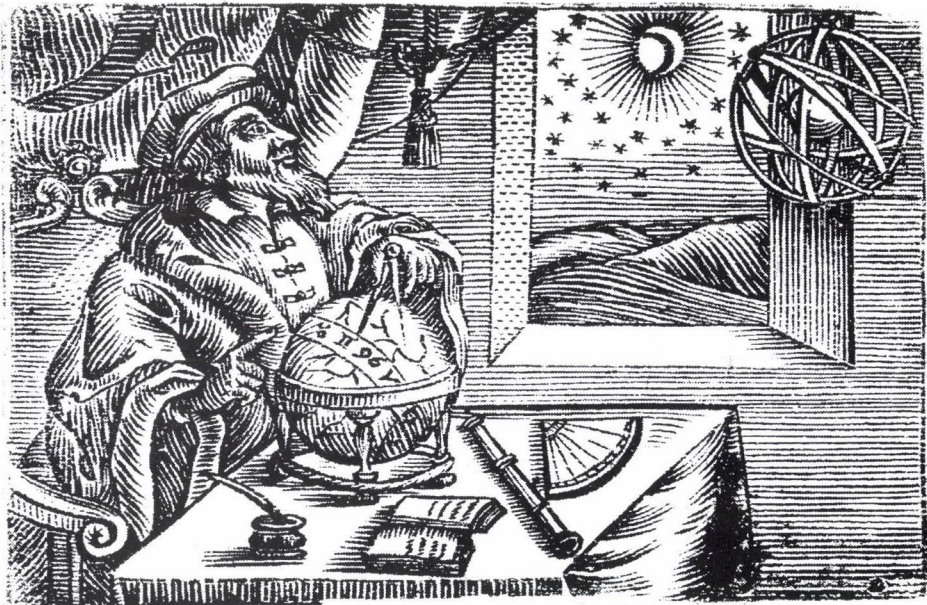
tében.² A hazai emlékanyagot publikáló forráskiadványok sorát bővíti a Czéh-nyomda Balassi Kiadónál most megjelent mintakönyve.

A kötet igazi ritkaságnak, csemegének számít mind a hazai, mind a nemzetközi könyvpiacra. 18. sz.-i betűmintakönyvek hasonmás kiadására, illetve feldolgozására több példát is találunk,³ de illusztrációs mintakönyv – legalábbis a recenzens tudomása szerint – sem itthon, sem külföldön nem jelent még meg. A hazai viszonyok ismeretében az is óriási szerencsének számít, hogy a mintakönyv egyáltalán fennmaradt (jelenleg a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban őrzik). A könyv megjelentetése Helle Mária kitartó és alapos munkájának köszönhető. A recenzens itt kíván hangot adni elismerő szavainak, hogy a szerkesztő (aki egyben a bevezető tanulmány szerzője is) vállalta az anyag kutatásának, a nyomda-történet rekonstrukciójának, a kötet szerkesztésének és nem utolsósorban kiadásának feladatát.

A kötet bevezető fejezetéből részletesen megismerhetjük a Czéh Sándor által 1836-ban Magyaróváron alapított nyomda történetét, megtalálhatjuk az 1836–1886 között megjelent kiadványok jegyzékét, valamint az illusztrációs mintakönyv metszeteinek tételenkénti meghatározását. Ezt követi a mintakönyv eredeti lapjait hasonmás formában, az eredeti méretben, az eredeti leltárszámokkal közlő 108 tábla.

A nyomtatott művek bibliográfiai összesítése lehetővé teszi a könyvkiadás tartalmi szempontok szerinti vizsgálatát. Ebből kiderül, hogy az 1836–1886 közötti időszakban a magyaróvári Czéh-nyomda 306 kiadványának megjelenéséről van tudomásunk. A kiadó repertoárja a múlt századi vallásos és világi ponyvairódalom klasszikus tematikáját képviseli: a kiadványok jelentős része vallásos jellegű (Mária-énekek, ima-gyűjtemények, csodatörténetek, zsolttárok), nagy számban szerepelnek kalendáriumiok, dalfüzetek, rémhistóriák, bűnügyi történetek, verses paródiák, mesék, kisebb részben tankönyvek (ábécés-könyvek), politikai és irodalmi jellegű művek. A nyomda tehát kiadványok igen széles spektrumát kínálta a nagyközönségnek, kiadói profilja jól illeszkedik a hasonló, főleg ponyvákat megjelentető múlt századi magyarországi (így például a pesti Bucszánszky és a budai Bagó féle) nyomdák sorába. A ponyvákat vásárló közönség etnikai összetételének megfelelően a megjelent nyomtatványok körülbelül fele-fele arányban magyar, illetve német nyelvűek. A Czéh-nyomda betűmintakönyve sajnos nem maradt fenn, s a nagyszombati nyomda betűmintakönyvének megjelenése után e veszteség súlyát igen tekintélyesnek érezzük.

A Czéh-nyomda illusztrációs mintakönyve 1179 számozott illusztrációt tartalmaz, a nyomda tehát gyakorlatilag ennyi dúccal rendelkezett és gazdálkodott. Az illusztrációs mintakönyv fennmaradásának és kiadásának nem utolsó sorban épp ebben áll a jelentősége, nevezetesen hogy a nyomda képanyagát nem kell aprólékos munkával rekonstruálni (mint ahogy például a 17. sz.-i nyomdász-kiadó Ferencffy Lőrinc esetében Holl Bélának

735

3. Asztrológus képe kalendáriumhoz

736

4. Vándor kalendárium-áros

899

5. Meseillusztráció

kellett)⁴ hiszen a mintakönyvből egyértelműen kiderül, milyen képanyagból válogatva kerültek ki a nyomda kiadványinak illusztrációi, ebből következtethetünk a kiadó és a közönség igényeire, egy sajátos képhagyomány mechanizmusának működésére.⁵ A képanyag közel fele vallási tárgyú (bibliai jelenetek, szentek ábrázolásai [1., 2. kép], kegyképek, stb.), a mintakönyv anyagának fennmaradó részét városképek, kalendáriumok [3., 4. kép], históriák, mesék [5. kép], dalfüzetek illusztrációi, valamint címerek, vignetták, fejlécek stb. teszik ki.

Az illusztrációs készletet alaposabb vizsgálat alá véve az anyag két legszembetűnőbb jellegzetessége az anyag gazdagsága és „archaikuma”. Felűnően és meglepően gazdag a vallási tárgyú képanyag, ezen belül is elsősorban Jézus és Mária ikonográfiája. Különösen a vallási tárgyú illusztrációk, de a kalendáriumok képanyaga is jelentős részben 18. sz.-i eredetű, jellegzetes barokk ikonográfiai típusokhoz kapcsolhatók, illetve 18. sz.-i kalendáriumok, csíziók illusztrációira vezethetők vissza. A metszetek közvetlen előképei igen gyakran a 18. sz. első harmadából fennmaradt áhítati kiadványok, illetve kalendáriumok, csíziók képanyagában fedezhetők fel. Az előképek és a mintakönyv metszeteinek összevetésekor a legszembetűnőbb jelenség a provincializálódás. Még tisztázásra vár, hogy a nyomda milyen forrásból szerezte be dúcait, de jól látható, hogy a Czéh-nyomda által használt illusztrációs-készlet javarésze kissé provinciális mesterek korábbi – olykor majd másfél évszázados – metszetek másolásával, facsimileként előállított dúcaiból áll, sőt talán maguk a dúcok is jelentős részben a 18. sz.-ban készültek, s vásárlás útján vagy egy nyomda felszámolásakor kerültek a múlt század 30-as éveiben a Czéh-nyomda birtokába. A sasvári Pietát ábrázoló metszet [6. kép] közvetlen előképe például egy 1737-es fametszet,⁶ a pozsonyi trinitáriusok kegyképét ábrázoló metszet [7. kép] szintén egy 1737-es fametszet facsimiléjeként készült,⁷ a pestisjárványtól oltalmazó szenteket ábrázoló metszet [8. kép] előképe egy 18. sz. eleji kompozíció,⁸ a 231-es számú klasszicista keretdísz a nagyszombati egyetemi nyomda készletének egy dúcára vezethető vissza,⁹ a boldogaszsonyi kegyszobrot a búcsújáróhely látképevel ábrázoló metszet [9. kép] pedig egy 1800 körüli rézmetszet nyomán készült.¹⁰ Mindez jól érzékelteti a sokszorosított grafika szerepét a magasművészet ikonográfiai típusainak, formanyelvének közvetítésében a szélesebb rétegek felé, egyben jelzi ezen ikonográfiai és stílári készlet konzerválódásának, egy sajátos népi képhagyomány kialakulásának útját, általában a populáris kiadványok kultúraközvetítő szerepét. Másrészt nyilvánvalóvá válik, hogy ezek az ábrázolások szoros kapcsolatban állnak a sokszorosított kisgrafika más műfajaival, mint például az áhítati funkciókat szolgáló illusztrált kiadványok különböző megjelenési formáival (önálló búcsúképek, imalapok, stb.) melyek itt mint illusztrációk jelennek meg.

A metszetek, különösen az ornamentális záródíszek és vignetták stílusukat tekintve egy igen lassú barokk-klasszicizmus stílusváltásról tanús-

GNADEN BILT ZU SASSIN.

277 (3. 2. 1. 1.)

6. A sasvári Pieta

313 (3. 2. 1. 1.)

7. A pozsonyi trinitáriusok kegyképe

480

8. Pestisjárványtól védő szentek

311

9. A boldogasszonyi kegyszobor

kodnak, ahogyan a képanyag egésze is lassú tematikai váltást mutat. A képanyag jelentős részét tehát sommásan a 18. századból fennmaradt, „alászállt kultúrkincsként” (gesunkenes Kulturgut) jellemezhetnénk. Más nyomdák illusztrációs gyakorlatával összevetve a magyaróvári anyagot azt állapíthatjuk meg, hogy ez a fajta stílári és tartalmi konzervativizmus a populáris kiadványokat előállító nyomdák működésének sajátossága. Az „elitkultúra” számára termelő nyomdák jóval dinamikusabban változtatják nyomdai készletüket. Az „elit” és „populáris” kiadványok illusztrációinak különbsége a tartalmi és stílári változás dinamizmusának eltérő volta mellett a nyomdai gyakorlat technikai különbségeiben is megmutatkozik. A tömeges képtermelemben a fametszet és rézmetszet alkalmazásának gyakorlata a ponyva- és könyvillusztráció előállítási és nyomtatási technikáját tekintve az elit és a populáris kultúra különválásának kezdetétől, a 16.–17. sz. fordulójától kezd szétválni az igényesebb kiadványok és az olcsóbb, alsó társadalmi rétegeknek szánt kiadványok előállításában. Az ezt követő időszakban ezek az olcsóbb, tartósabb, de durvább rajzolatú fadúcok a ponyvakiadványok illusztrációs gyakorlatában élnek tovább, így a Czeh-nyomda 19. sz.-i ponyváin is kizárólag fametszetek fordulnak elő. A 19. sz.-ban is jól elválik az „elitkultúrának” szánt könyvek és a ponyvák illusztrációs gyakorlata, míg például Heckenast Gusztáv irodalmi kiadványaihoz a legjobb hazai és külföldi művészekkel készítetteti az illusztrációkat (Barabás Miklós, Peter J. N. Geiger, Josef M. Kaiser), addig a ponyvák kiadói rendszerint anonim (divatos szóval élve: „no name”) metszőkkel dolgoztak, a szó konkrét és átvitt értelmében is. A 18.–19. sz.-i ponyvafüzetek illusztrációinak dúcai már inkább egyszerű kézművesek, mintsem metsző-mesterek munkái, rendszerint jelzet nélküliek, technikai és művészi színvonaluk jóval elmarad a korabeli rézlemezek kvalitásától. A nyomda illusztrációs-készletének vizsgálatát nehezíti, hogy a dúcok készítői rendszerint ismeretlenek, keletkezési idejükre és helyükre csak alapos vizsgálat után, elsősorban más nyomdák kiadványain való előfordulásuk alapján következtethetünk.¹¹ Az illusztrációk fadúcainak készítőit nem kell feltétlenül a nyomdász környezetében keresnünk, mivel a dúcok származhatnak az eladásra is termelő hazai és külföldi — rendszerint a nagyobb nyomdák mellett működő — metszőműhelyekből. Ismert jelenség a dúcok nyomdák közötti vándorlása, a nyomdakészletek keveredése, ugyanakkor számolhatunk a metszéssel foglalkozó nyomdászok, nyomdászsegédek tevékenységével is, bár a Czeh-nyomdában nem működött metsző-műhely. Czeh Sándor Ipolyi Arnolddal folytatott levelezéséből tudjuk például, hogy az Ipolyi által gyűjtött népmesék kiadásához egy pesti metszővel készítettett dúcokat, a Czeh-nyomda illusztrációs-készletének jelentős része azonban feltehetően más (talán leginkább bécsi és pozsonyi) nyomdák eladásra kínált dúcaiból származik. A nyomda illusztrációs készlete tehát különböző forrásokból származó dúcokból áll össze, tárgyük, méretük, ikonográfiai és formai sajátosságaik alapján bi-

zonyos tartalmi és stílusbeli összefüggések, egyfajta koherencia mégis megfigyelhető az anyagban.

A kötet megjelenése igen széles utat nyitott a „népi grafika” kutatása előtt, számos lehetőség, megközelítésmód és szempontrendszer kínálkozik az anyag vizsgálatára, kiaknázására. A nyomtatványok illusztrációinak vizsgálata eddig általában egy-egy könyvtípusra irányult (német nyelvterületen önállóan foglalkoztak például a természettudományi, mese- és prédikációgyűjtemények illusztrációival), egy nyomda illusztrációs készletét összefüggően azonban még nem vizsgálták. A kutatás irányulhat arra, hogy az adott, meglehetősen tág időbeli határok között hogyan változik kép és szöveg kapcsolata. A vizsgálat tárgya lehet a műhely magyarországi, illetve külföldi kapcsolatrendszere, a kiadványok kultúráközvetítő szerepe, az illusztrációk származásának tisztázása. Külön elemzést igényel az illusztráció és szöveg kapcsolata, kép és szöveg viszonyának milyensége, kép és szöveg közös funkciója. Vizsgálható továbbá a nyomda könyvkereskedői tevékenysége, illetve a szűkebb régió kultúrájának alakításában betöltött szerepe. A kötet mindemellett olyan kultúrtörténeti adalékokkal is szolgál, mint például azok az álmképekkel kombinált lutricédulák, melyeket az előző éjszakai álom alapján választottak ki a lottózók.

A mintakönyv azért bír különös értékkel és jelentőséggel, mert betekintést enged az újkori európai populáris kultúra vizuális megnyilvánulásainak eddig csak kevéssé ismert területére, ami egyrészt új megvilágításba helyezi a magas műveltség és a népi kultúra kapcsolatát, valamint a társadalmi rétegződés és a kultúra differenciálódásának történeti összefüggéseit, másrészt lehetőséget ad a különböző rétegek közötti kulturális közvetítő csatornák vizsgálatára. A Magyarországon eddig kevéssé vizsgált könyvillusztrációs gyakorlatra irányuló további kutatások és kiadványok, a különböző európai országokban már évtizedek óta folyamatosan publikált ilyen jellegű forráskiadványokhoz hasonlóan a további művelődéstörténeti, művészettörténeti, kultusztörténeti, néprajzi kutatásokba való beépüléssel tanúsíthatják jelentőségüket.

JEGYZETEK

¹ SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1987. SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17.–18. század. Néprajzi Tanszék, Szeged, 1995.

SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19.–20. század. Néprajzi Tanszék, Szeged, 1998.

² vö.: Szilárdfy Z. művészettörténeti munkásságának bibliográfiája. in: *Ars Hungarica*, 1997/1–2. 8.–11. G. TÜSKÉS – É. KNAPP: *Volksfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach, 1996 (Quellen und Forschungen zur Europäischen Ethnologie. Bd. 18.)

³ A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773. Hasonmás kiadás. Budapest, Balassi Kiadó, 1997. SZENTKÚ-

TY P.: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. 1940. Magyar Bibliofil Társaság

⁴ HOLL B.: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Magyar Helikon, 1980.

⁵ A Czéh-nyomda illusztrációs mintakönyve mellett a múlt szadból a pesti Landerer és az Egyetemi Nyomda mintakönyvének fennmaradásáról van tudomásunk.

⁶ SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987. kat. sz. 279.

⁷ uo. kat. sz. 268.

⁸ SZILÁRDFY 1995. kat. sz. 196.

⁹ A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773. (1997.) 285.

¹⁰ Szilárdffy – Tüskés Knapp 1987. kat. sz. 34.

¹¹ A hazai grafikatörténet ebben a vonatkozásban elért kevés eredménye közül itt kell megemlítenünk egy nívós kismester, a francia származású, az 1780-as évektől Magyarországon tevékenykedő J. Gritner tevékenységének feltárására irányuló kísérletet VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. in: *Ars Hungarica*, 1981/2. 225.–231. Néhány Gritner jelzetű metszet a Czéh-mintakönyvben is felbukkan, így például a 999-es számú, Vesta templomot ábrázoló metszet esetében.

Serfőző Szabolcs

PULSZKY FERENC (1814–1897) EMLÉKÉRE. FERENC PULSZKY (1814–1897) MEMORIAL EXHIBITION. [Katalógus] Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény. Budapest, 1997. 195 lap. ill. Kiállítás a Magyar Tudományos Akadémia Székházának III. emeleti helyiségeiben, 1997.október 31 – 1998.március 31. A kiállítást rendezte Basics Beatrix és Szabó Júlia.

A magyar múzeológia megteremtőjének, Pulszky Ferencnek az emlékére, halálának centenáriumán, a régész-művészettörténész kutatók összefogásával, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének vezetésével, a kiváló polihisztor tudóshoz méltó kiállítás született, amelyet a hazai gyakorlatban ritkának mondható, színvonalas katalógus kísért.

A magyar és angol nyelvű katalógusban érdekes tanulmányok olvashatók Pulszky Ferenc életével kapcsolatban Csorba László, Kabdebó Tamás és Szilágyi János György tollából. A szerzők más-más aspektusból rajzolták meg Pulszky életútját, értékelték egy-egy korszakát. Szilágyi János György – a Pulszky életmű legelmélyültebb kutatója és ismerője – behatóan foglalkozott a Fejérváry–Pulszky gyűjtemény ókori anyagával, külön tanulmányban és a kiállított tárgyak kapcsán a katalógus címszavaiban is. (E gyűjteményből olyan jelentős műtárgyak is kerültek a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának birtokába, mint a Grimani kancsó.)

Szentesi Edit tanulmányában a Fejérváry gyűjtemény Parthenon-fríz másolatáról írt, melyet Josef Daniel Böhm készített. A család egykori eperjesi házában még ma is megtalálható dombormű – mely feltehetően az ifjú Pulszky számára is nagy élmény lehetett – készítésének történetével, művészettörténeti jelentőségével, de magával a ház történetével és a fríz felfedezésével is foglalkozott a szerző.

Az ókor iránt univerzálisan érdeklődő Pulszky Ferenc műgyűjtő szenvedélyét az egyiptomi Imhotep szobor (ma a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi gyűjteményének becses darabja) megvásárlása is jól példázza. E szobor ikonográfiáját valamint európai gyűjteményekben követhető történetét Török László vizsgálta. De Pulszkyt érdekelte a korában szinte előzmények nélküli ősrégészet kutatása is – erről Kovács Tibor írt –, akárcsak a bizánci művészet. A múzeumigazgató alakját, működésének európai voltát Marosi Ernő tanulmánya és esszé értékű bevezetője emelte ki. Horváth Hilda írásából megtudhatjuk, hogy Pulszky Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként szorgalmazta az Iparművészeti Múzeum megalapítását, pontosan érzékelve e múzeum alapításának időszerűségét. A tanulmányok után található a Pulszky család XVIII. századtól követhető családfája, Cs. Lengyel Beatrix összeállításában.

A kiállítást Szabó Júlia (MTA Művészeti Gyűjtemény) és Basics Beatrix (Magyar Nemzeti Múzeum) rendezte, jól ügyelve arra, hogy a Pulszky családot gazdag történeti környezetbe helyezték. Sikeresen rajzolták meg Pulszky Ferenc ifjúságát, neveltetését, majd életútját. Bemutatták, miként vált a nagybátyjával, Fejérváry Gáborral utazó ifjú műbaráttá, értő műgyűjtővé, majd múzeumot alapító, tudományszervező tudóssá. Sajnos Pulszky antik gyűjteménye, akárcsak elefántcsont faragványai szétszóródtak, ma a világ távoli múzeumainak kincsei, így az egykori gyűjtemény rekonstruálása és az eredeti tárgyak bemutatása meghaladta e kiállítás lehetőségeit. Töredékesen fennmaradt azonban az az album, a *Liber Antiquitatis*, amelyet Fejérváry készítettett 1842-ben a gyűjtemény fontosabb darabjairól, ennek lapjai érzékeltették az egykori kollekciónak gazdagságát.

A jó arányérzékkel válogatott kiállítási anyag a Pulszky családról fellelhető arcképek, a reformkor és a XIX. századi történelem nagy alakjainak bemutatásával – hiszen Pulszky Ferencet szinte mindegyikükhöz valamilyen kapcsolat fűzte – teljes tizenkilencedik századi arcképcsarnokot tárt a látogató elé. A kiállítás helyszínéül az MTA harmadik emeleti kiállítóterméinél kiválóbbat aligha lehetett volna elképzelni, hiszen a múlt századi tudományos élet e sokoldalú alakja, aki múzeumszervező is volt, élete során sok szállal kötődött a tudós testülethez, amely már 1838-ban levelező tagjává választotta, s amelynek 1895-ben másodelnöke is lett.

Pulszky Ferenc műbaráttól, gyűjtőtől vált olyan európai hírű múzeumalapító, tudományszervező tudóssá, aki ismerte a kor legjelentősebb gyűjteményeit, s ismeretei alapján pontosan meg tudta határozni a gyűjtés, őrzés, feldolgozás és bemutatás princípiumait. Az *Uti vázlatokban*, A múzeumokról c. írásában megfogalmazott elvei máig követhetők, aktuálisak, elgondolkoztatóak: „a nemzetek műveltségi fokát a múzeumok száma s gazdagsága szerint lehet meghatározni, amely nemzetnek nincsen művészeti érzéke, s mely történelmének emlékeivel nem gondol, azt alig tartjuk polgárosodottnak.”

Amikor újra meg kell fogalmazni az Európába integrálódó Magyarországnak kultúrájának értékeit, nem haszontalan, ha tudományunk nagy alakjainak életművét alaposabban megismerjük. E célt jól szolgálta a kiállítás és a katalógus.

Nyerges Éva

RIPPL-RÓNAI JÓZSEF GYŰJTEMÉNYES KIÁLLÍTÁSA. Magyar Nemzeti Galéria 1998 március 12. – szeptember 20. Budapest, 1998. 537 lap, számozatlan illusztráció. Szerk. Bernáth Mária – Nagy Ildikó. A képeket válogatta és a kiállítást rendezte Bernáth Mária, Földes Mária, Pleszniv Edit.

A fejléc hosszú névsorát még folytatni lehetne, hiszen az év nagy kiállítása igazán nagyszámú szakembergárdát sorakoztatott fel a kiállított többszáz műalkotáson túl a művész egész életműve bemutatására, elemzésére. A cél egyértelmű volt mindnyájuk számára: Rippl-Rónai helyét az egyetemes európai festészet viszonylatában keresni a sokszor idézett elődök, Petrovics Elek, Fülep Lajos, Gombosi György, Genthon István és a katalógus szerzőinek korábbi írásai nyomán. A rövidítésjegyzéknek is szerkesztett ABC-be rendezett válogatott bibliográfiában ugyan nem könnyű megtalálni a Rippl-Rónairól szóló fontos írások időbeli sorrendjét, de azért ez a más katalógusokban is megszokott megoldás a vaskos kötet takarékos elosztását segíti elő. Az a tény azonban erősen soványítja a három oldal terjedelmű bibliográfiát, hogy abból nemcsak magyar kézikönyvek maradtak ki, de a Rippl-Rónaira vonatkozó külföldi irodalom korábbi része is. A tanulmányok, képelemzések anyagában előforduló külföldi kritikák sora teljes egészében hiányzik. Nemcsak az általam 1994-ben az *Ars Hungarica*-ban publikált, Csontváryval ismeretségben lévő, de Rippl-Rónait recenzáló Pierre Veber, de a tanulmányokban igen sokat emlegetett Crevalier sem fordul elő az irodalomjegyzékben. Kitűnő ötlet volt viszont a kiállításon szereplő művek címének ABC-s mutatója.

A katalógus és kiállítás egyformán hagyományos, tehát tanulmányokat, képleírásokat, dokumentumokat, életrajzot, kiállítások jegyzékét, válogatott bibliográfiát tartalmaz. Rippl-Rónai kiállításán nem szerepeltek kortársak, barátok, pályatársak művei, bizonyára azért, mert a Magyar Nemzeti Galéria az alkalomra kicsit átfestett, nyomott mennyezetű földszinti termeiben így is zsúfoltan voltak jelen festmények, rajzok, grafikák, iparművészeti tárgyak. Több teret pedig – úgy látszik – nem kapott a kiállítás, pedig a mester hatalmas oeuvre-je és baráti-művészi körének előkelősége megérdemelte volna.

A kiállítás rendezői és a katalógus írói nagy gondot fordítottak (volna) Rippl-Rónai József külföldi gyűjteményekbe került műveinek bemutatásá-

ra – sajnos – egy kivételével csak illusztrációkban. Sem lengyel, sem francia gyűjteményekből nem sikerült megszerezni, vagy elhozni jelentős, kiemelkedő alkotásokat, így csak színes vagy fekete-fehér reprodukciók és a katalógus elemzései emlékeztetnek a párizsi korszak több portréjára, köztük *Aristide Maillol arcképe*, a párizsi Musée d’Orsay-ban látható *Nő virággal* című képre és az *Éjjeli tájképre* ugyanott. Mivel ebből a Rippl-Rónai gyűjteményes kiállításból 1998 novemberében a Nabis múzeumába visznek egy válogatást, szívből reméljük, hogy az ottani kiállítás-látogató ezeket az ottani képekkel együtt láthatja majd.

Mindennek ellenére a Nemzeti Galériában rendezett kiállításon volt elég látni- és csodálnivaló mű, mindenekelőtt a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria, a pécsi Modern Magyar Képtár, a Budapest Történeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és más múzeumok anyagából. Magángyűjtők is szépen kölcsönöztek itthonról és külföldről egyaránt. E sorok írója jól emlékszik a Genthon István által a Magyar Nemzeti Galériában rendezett 1961-es Rippl-Rónai emlékkiállításra: az elegánsabb, tartózkodóbb, ez gazdagabb, harsányabb, színesebb volt. Itt is jelen volt és nagylélegzetű indulást jelzett a párizsi évtized nemzetközileg jegyzett művészete, de a rendezők és tanulmányírók szívesen bíbelődtek az „impresszionista” zsánerekkel és felerősíteni igyekeztek mind a „szinte fauve” korszak fontosságát, mind az utolsó évtized erotikával teli portréművészetét.

A katalógusban közölt tanulmányok – nagyon kevés átfedéssel – teljesen önálló szellemiséggel írott munkák. Bernáth Mária, aki hosszú évek kiértelmezésének sokszor egészen merész összefoglalását nyújtotta, közép-európai modellnek érzi Rippl-Rónai életművét. Nemcsak Whistler és a Rippl-Rónaitól szellemében kicsit távolabb álló Edward Burne Jones kerül ismét látókörébe, hanem ott van esetlenebb zsánerekével Zemplényi Tivadar, Jendrassik Jenő és – kritikusi telitalálatként – Réti István, interieur-ben üldögélő öregasszonyaival. A cikk a későbbi magyar modernnek közül Czóbel Bélát és Márffy Ödönt említi Rippl-Rónaival kapcsolatban finom jelzéseket adva a MIÉNK történetéről. Bernáth Mária tiszta megállapításban összegzi Rippl-Rónai és az avantgard viszonyát: Rippl képei nem célozzák az expresszív megjelenítést, nem kívánnak indulatokat keltetni. Ezt a kijelentést jó belátással el kell fogadnunk.

A katalógus egyik legizgalmasabb tanulmányát Szinyei Merse Anna írta, alapos kutatásokat végezve francia és magyar archívumokban a művész franciaországi tartózkodásáról. Idézi az 1889-es párizsi Szalon katalógusát, amely szerint (nyilván a művész által megadott adat alapján) Rippl-Rónai József Bouguerau, Robert Fleury és Munkácsy Mihály tanítványa volt. Az első két mestert Rippl később elfeledte, hiszen nevükhöz csak konzervatívizmus kapcsolható. Ez a tény felveti a művész emlékezései és más írásai alapos és finom revíziójának további feladatát, bár erre ebben a katalógusban is történt kísérlet Bernáth Mária és mások tanulmányában.

Szinyei Merse Anna gondosan illusztrált tanulmánya rámutat Odilon Redon és Rippl-Rónai portréinak párhuzamára, a művész 1890-es évek elején meglévő lehetőségére egy irodalmias szimbolizmus felé vezető útra, melyet az 1880-as évek francia szimbolizmusa mutatott. Még Van Gogh is észrevette, mint egy közölt rajza mutatja, hogy Puvis de Chavannes tájban mozgó aktjaiban valami új életérzés ölt formát. A dolgozat ontja a ma lap-pangó Rippl képek fényképeit. Ezekből kiderül, hogy a poézisból a művész később visszazökkent a tisztos polgári zsáner felé.

Ezt a világot mutatja be a következő tanulmány, Király Erzsébet írása. Figyelemre méltó a szerzőnek az a megállapítása, hogy Rippl-Rónai hazatelepvedve gyermekkorának változatlan értékrendjében találta magát, s ezért ismételte oly szívesen a hazai motívumokat, témákat. (N.b. hazai témát, portrét, interieur-t festett az 1890-es években is.) Az irodalom iránt oly érzékeny szerző hoz néhány példát Justh Zsigmondtól, Adytól „az erkölcsi-művészeti értékek nagy válságának” korából, mely elkerülte volna a kisvárosi intim festőt. A téma érdekes, de még nincs kifejtve, talán helyhiány miatt.

Gergely Mariann tanulmánya robbantani igyekezett Rippl-Rónai „kukoricás” korszakának megítélésével kapcsolatban. A tanulmánynak van előzménye – mint erre a szerző egy lábjegyzete is utal –, egy münsteri, grenoble-i, weimari kiállítás katalógusa, melyben Rippl-Rónai együtt szerepelt a Fauves csoporttal, valamint Delaunay-val, Severinivel, Klimttel. A kiállítás címe: *Farben des Lichts. Paul Signac und der Beginn der Moderne von Matisse bis Mondrian*. A fő szerző Erich Franz. Kiállításkomplexumok rendezésekor szükség lehet mindenféle távoli párhuzamra a közelebbi párhuzamok, fejlődésrajzok megerősítésére. Mindezek ellenére Robert Delaunay, Kandinszkij, Mondrian jelenléte nem meggyőző Rippl-Rónai viszonylatában. Kár, hogy a szerző nem tudta feltételezéseit egymás mellé állított művekkel megerősíteni vagy cáfolni. (Egy apró megjegyzés: Fülep soha nem támogatta a Nyolcakat, csak Tihanyit csodálta.) Rippl-Rónai ismerte a *fauves* mozgalmat, de Matisse-ről nem nyilatkozott kedvően, s legharsányabb képeiben is inkább dekoratív, mint expresszív. Van-e igazi rokona kukoricás korszakának? Hát talán Vuillard, a régi barát művein vagy Denis képein, ahogy sejtjük is a fekete fehér képeket nézve a katalógusban.

Majdnem fauve színeket figyel meg Prékopa Ágnes az Ernst Múzeum üvegablakán, melyet helyesen gondol Rippl-Rónai egyik főművének. A tanulmány sokat foglalkozik a kárpitokkal és azok színvilágában látja a kukoricás képek eredetét. Ez hihetőbb, mint a századforduló preavantgardjának felsorakoztatása a „kukoricás” kor stílusa elé.

Keserű Katalin könyve és korábbi tanulmányai után most Rippl-Rónai „műtípusait” elemzi. Helyesen állapítja meg, hogy Rippl-Rónai elsősorban portréfestő volt, de azt is taglalja, kicsit kusza műfaji tagolásban, hogy nála a portré, életkép, állapotkép, csendélet-portré, nem konvencionális módon

együtt van jelen. Talán egyetlen szerző a katalógusban, aki észreveszi Rippl-Rónai csoportportréinak jelentőségét, és azokat jelentésük szerint Buzási Enikő egy felvilágosodás kori portrékra vonatkozó korábbi meghatározását követve „barátság-képek”-nek nevezi. A portré mellett felfigyel Rippl-Rónai tájképeinek jelentőségére, ezekhez is ki lehet dolgozni még a más műfajokkal való összefüggéseket.

A már sokszor publikáló kutatók közül Szabadi Judit megoldhatatlan feladatot tűz maga elé: Paul Cézanne és Rippl-Rónai életképeit, portréit veti össze. Maga is rájön a dolog képtelenségére, mikor leírja, hogy a két festő személyisége és látásmódja erősen divergál. Cézanne rózsafüzéres *Öregasszonya* és Rippl-Rónai *Öreganyám* című képe bár „órára egyidőben készült”, „élményben és karakterben” egyaránt erősen különbözik egymástól, stílusjegyeikről nem is szólva. Rippl-Rónai egyszer meglátogatta Cézanne-t, de ennél több nem mondható el kettejük kapcsolatáról.

A merész gondolati kísérlet után Plesznivy Edit adatgazdag, sokoldalú, gazdagon illusztrált tanulmánya következik: *Örömök és szenvedések földjén*. Rippl-Rónai József franciaországi helyszíneinek és képi motívumainak nyomában. Ez a tanulmány tömény anyag egy még részletesebb életrajzhoz. Örömmel olvastam jegyzetanyagában idézve Szalay Fruzsina írását Rippl-Rónairól *A Hét* 1897. június 6. sz. 368. oldaláról. Ez az írás is bekerülhetett volna a katalógus erősen megrostált dokumentumanyagába, ahonnan hiányzott például Aristide Maillol és Rippl-Rónai levelezése is, melyet 1953-ban Wertheimer Klára publikált.

Horváth János a Róma villa történetét, Pandur József Rippl-Rónai Ödönt bemutató írásai nemcsak hangulatosak voltak, de fontos kultúrtörténeti adalékokat nyújtottak. A katalógus értékes csattanója E. Csorba Csilla: *Előhívás. Rippl-Rónai József és a fényképezés* című tanulmánya. Alapos ismeretek a 19. századi festészet és fotó viszonyáról, Rippl-Rónai fényképezési ismereteiről és fényképeiről (barátai fényképeiről) segíthették a szerzőt tanulmánya megírásában. Fantasztikusak a tanulmányt illusztráló fotók. Kár, hogy nem szerepeltek teljes számban a kiállításon. Ezt a munkát folytatni kell, mind Munkácsy és Rippl-Rónai, mint fényképészek, mind a titokzatos Yvonne-ok, a portrék modelljeinek vonatkozásában.

Talán azért olyan rövid az idegen nyelvű rezumé ehhez a tanulmányhoz, mert a szerző más kiadványt tervez témájából?

A Rippl kiállítás hatalmas műtárgyanyagából csak néhány kiemelt műhöz fűzünk reflexiókat. A tárgyak bemutatói részben azonosak a tanulmányok íróival (Bernáth Mária, Szinyei Merse Anna, Plesznivy Edit, Prékopa Ágnes – stb.) részben új kutatók tűnnek fel (Andorka Júlia, Szűcs György, Szatmári Gizella, Imre Györgyi és mások).

A katalógusban a rendező csoport nagy tudása erdményeképpen a művek autentikussága és datálása minden kétségen kívül áll. Egy-két esetben habozásukat is a nézők elé tárták a kép keletkezési évszámát illetően.

Ilyen a 6. sz. *Női portré*, melynek leírásánál 1891 körül, 1889 és a művész datálásaként 1887 is szerepel. A képet megnézve elképzelhető, hogy a művész tévedhetett a legkevésbé. Az ábrázolt meghatározása még várat magára, de talán helyes az a feltevés, hogy Kaposvárott keresendő.

A legszebb elemzést a kötetben Plesznivy Edit írta a *Rózsát tartó nő* (1892) című festményről, amelyet Rippl-Rónai maga is főművének érzett és a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozott, de fogadtatása hasonló volt ahhoz, amikor néhány évtizeddel korábban Szinyei Merse Pál ajándékozott főművet. A visszafogott szürke, ezüst, fehér kép kétségtelenül Rippl-Rónai egyik legérettebb alkotása. Imre Györgyi megtalálni véli modelljét is a kiállításon 155. számon szereplő *Női akt* című tusrajzon, mely felirata szerint Margaretté Renard-t ábrázolja.

Bernáth Mária több alapos, összefoglaló elemzést írt főművekről (például *Oreganyám*, *Alföldi temető*, *Kalitkás nő*), a Maillol portré elemzését fiatalabb kollégára bízta. A szorgalmas anyaggyűjtés ellenére Földi Eszter nem tudott megbirkózni a kép bonyolult világával. (A kép irodalmát csak 1903-tól közölte, Maillolról feltételezte, hogy személyesen is hímezte kárpitjait, s Ady Endrét sem „tette be” a kép irodalomjegyzékébe, csak saját jegyzetei egyikébe.)

Kicsit egyenetlen a képbemutatók mind terjedelemben, mind tartalomban, de vannak kellemes meglepetések is. Farkas Zsuzsa érdekesen elemzi a 94. számon közölt *Leány fehér ruhában* című képet és mellé teszi a lapangó *Bosnyák leányok* című festményt. E reprodukció alapján lehetett azonosítani 1998 nyarán egy londoni árverés anyagában a festmény felét, a fiatalabb, kalapos bosnyák leányt. A másik is előkerülhet még. A példa jelzi a sok analóg, ismeretlen helyre került festményt bemutató katalógus egyik nagy érdemét. Boros Judit elemzi a 99. számon szereplő *Petrovics Elek és Meller Simon* portrét. A mesteri kettős portré két ábrázoltját, akiket szoros barátság fűzött össze, az elemzés szétválasztja, Petrovics a főszövegben, Meller a lábjegyzetekben kerül bemutatásra. Nem tudjuk, miért. Meller Simon kevésbé lenne fontos? Figyelemre méltó képelemzés Csernitzky Mária néhány sora a *Párizsi interieur* című 1910-es műről. Finom megfigyeléssel észreveszi a szerző, hogy a párizsi utca forgatagára néző ablakok mögött megjelenik az otthon képe: kaposvári tárgyak, bútorok.

A katalógus vége felé, mintha elfáradtak volna a tisztelt szerzők és szerkesztők. A 187. sz. 1902-es *Plakátterv* nem a *Vörösruhás nő* című kompozíció részlete, a 164. sz. *Sima Ferencet* ábrázolt rajznál egy sor magyarázat sincs, a 208-as *Kokoschka és Heks* barátkozását ábrázoló rajz alatti magyarázó szöveg sajnos nem készült el.

Ezek az apróbb hibák azonban nem kisebbítik e vállalkozás impozáns arányait. A festő hatalmas munkabírással hozta létre életművét, mely valaha több ezer kép és rajz volt. A kiválasztott néhány száz kép, grafika, iparművészeti tárgy bizonyára nem egytől egyig remekmű, (nekem nem az a 80. számon közölt *Piacsek bácsi fekete kredenc előtt*, a 85. számú *Vízparti*

táj, vagy az 58-as kakasos csoportkép), de mind jelentős alkotás. Néhányat túlságosan lemostak buzgó restaurátorok, ilyen sajnos az egyik főmű, a költői című „Amikor az ember a visszaemlékezéseiből él” című festmény, vagy az 1903-as *Flox és Filox*. Ami hiányzik, egy hosszabb tanulmány Rippl-Rónai rajzművészetéről és alaposabb elemzések a kiállított rajzokról. (Szélsőséges esetek az említett hiányzó leírások a katalógus végén, pozitív ellenpélda Lazarine a tükör előtt téma bemutatása több technikában, korszakban.)

A Rippl-Rónai katalógus és kiállítás mindazonáltal az 1998-as évnek alighanem a legnagyobb csoportos szellemi teljesítménye volt. El tudták hitetni – s nemcsak a veszélyes játékkal átrajzolt plakáttal – hogy Rippl-Rónai életműve elegáns, levegős, s egyben rendkívül gazdag életmű, talán a leggazdagabb a századforduló és a 20. századelő magyar festészetében.

Szabó Júlia

AZ „ÖRÖKKÉVALÓ PILLANAT”. Hit, dialektika, szellemtörténet. Gondolatok Fülep Lajos Egybegyűjtött írásainak harmadik kötete kapcsán. (Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások. III. kötet. Cikkek, tanulmányok 1917–1930. Szerk., a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Tímár Árpád. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1998. 500 lap.)

„Édes jó fiam, (...) Fülep mint talán már írtam, nem „nagy ember”. Nem nagy és nem igazi az intenzitása Baumgarten-típus, de keresztény. Tehát jobb a lelkiismerete az aesthetasághoz is, a munkához is, mindenhez. Viszont: kisebb sokkal az értéke: hiú. B[aumgarten]: gögös – és ezért van benne „Demuth” nagyságokkal szemben; F[ülep]-ben nem nagyon igazi: nagy embernek hiszi magát – pedig csak finom aestheta.”¹

Pedig a fiatal Lukács lesújtó véleményét a fiatal Fülepről viszonylag jóindulatú várakozás előzte meg, egy héttel előbbi levelében, mely 1910. október elején kelt Firenzében, még így jelenti be Leónak a jövő szerkesztőtársat: „Itt van Fülep. Okos, művelt, kultúrás, jútakon van – de kérdés hogy lesz-e benne elég intenzitás.”² Persze ha arra gondolok, hogy e nehezen meghatározható dolog hiánya az idők folyamán a közjó szolgálatára mindig kész Fülepet mind *rigidebbé* tette, egyéni ambícióval párosuló bősége Lukácsot viszont mivé *erodálta*, akkor hajlok arra, hogy mindegy is, mit értsünk e fogalmon. De ha Pernecky sommás véleményét olvasom Fülep művészetelméleti munkásságáról, hogy úgymond „az, ami Fülepet tényleg jelentőssé tette a magyar kultúra számára, még sokáig hatott, de ami abból művészetelmélet volt, az 1919–20 után már nem volt többé igazán aktuális (...). Úgyhogy ő a mi számunkra olyan volt, mint egy Borgesenovella, egy könyv, ami jön-megy, lélegzik, saruban jár és a Széher úton

lakik, de egy régi könyv. Legfeljebb azért használható, mert nincs jobb és újabb éppen itt, Budapesten.”³ – szóval e dolgok olvastán mégiscsak azt gondolom, hogy érdemes közelebbről megvizsgálni az *intenzitás* kifejezést.

Ez a szó Lukács és Popper között afféle konszenzusos fordulat lehetett, nyilván nem érintetlen a korabeli Nietzsche-recepciótól. Ugyanebben az évben jelenik meg Fülep Nietzsche-fordítása a hozzá írt könyvnyi előszóval: a recenziók lelkesek és bátorítóak, de még Alexander Bernát is a sok dicséret közé keveri, hogy „a szerző tartózkodik a kritikától”, „látszólag nem analizálja Nietzschét, hanem rövidítve előadja,”⁴ Fogarasi Béla szerint ez azért van, mert Fülep „elkéselt”, „megmondhatta” volna, „de nem akarta, mert azt hitte, hogy még nincs szükség Nietzsche-kritikára,”⁵ Lukács pedig csalódását fejezi ki az önálló vélekedések hiánya miatt – de továbbra is jóindulatról tanúbizonyságot téve – recenziója végére erényt kovácsol a hibából: „Mindegy. Akár ok, akár ürügy a Fülep Lajos előkelő tartózkodása, akár stílusokból történt, akár fejlődésökönómiaiakból, én olyan nagy és nyugodt erőt érzek ebben a hangban, hogy végleg eltűnt már belőlem az első pillanatok csalódásérzete.(...) Talán átmenetnek kellett ez a hűvös tartózkodás az első esszék nyugtalan tüzei után, átmenetnek az igazi nagy dolgok felé (...)”⁶ Az itt hiányolt virtusért, Nietzsche-módra szembeszállni Nietzschével, egyelőre kárpótlást nyújt az önuralom, a fegyelem képze.

De azért leginkább a popperi intuíciót hiányolhatta Lukács. Popperből hiányzott mind a virtus – legyöngítette a betegség –, mind a virtuozitás. Popperből, aki a halállal birkózott, hiányzott a hatalomvágy. Lukács Fülepet ócsárló gesztusára semmit nem reagált – holott Fülep írásait Cézanne-ról ismerhette.⁷ A Lukács-Popper levelezésből nekem úgy tűnik, Lukács szinte szerelmes volt Popper intuitív képességébe: ez lehetett számára az intenzitás felső foka. Kétségtelen, hogy Popper írásaiban végtelen szuggesztivitással működik valami zseniális adottság, a dolgokat érzéki konkrétsággal, de ugyanakkor a legszerteágazóbb összefüggésekkel összefogva megragadni. Megragadni, s rögtön el is ejteni, mintha csak az intellektuális érettség és az intuíció mértéke meghaladná az érzelmi érettség fokát: talán ezzel magyarázhatók az olyan diszkrepanciák, mint pl. a Lukácsról írott recenzió felvetéseihez szinte méltatlanul naiv, némi csalódást okozó konklúziója. Viszont félelmetes, hogy mit tud kibontani egy-egy vilanásnyi ötletből, melynek szinte semmi alapozását el nem végzi, és milyen delejes rációval, alvajárái biztonsággal mozog olyan észrevételek között, melyek önmagukban véve bombasztikusnak tűnnek. „A természet eszméjét akarta, hogy végül a szőnyeg eszméjét valósítsa meg,”⁸ írta például id. Pieter Brueghelről, de ha az egész szöveg áramába bocsátjuk magunkat, teljességgel helyénvalóvá válik ez a szó szoros értelmében véve lapos észrevétel. Nincs is kedvem idézni belőle, annyira egészében él csak a Brueghel/Cézanne-tanulmány. Nemcsak az „Allteig” érzéki-konkrét fogalmában, az ilyenfajta fogalomalkotás módjaiban volt Popper az eviden-

ciák bajnoka (s épp ez az érzéki fogalomképzés vált a posztmodern egyik legelviselhetőbb vívmányává), hanem evidensen találta meg a mindig éppén következő fogást anyagán – evidensen, nem pedig valamiféle spekuláció útján.

Ha Popper azt írja: „mert csak ott érti meg a lélek a formát, és csak ott akar benne lakozni, ahol a forma megértette az anyagot”⁹ – ez még csak valamiféle formalizmus kiépíthető rendszerét sem rejti magában. Ez a megállapítás lesz a Rodin/Maillol tanulmány anyaga, anyaga, nem rendszere. Az, amit Popper csak úgy csuklóból odavet a súly és az erő a képzőművészetekben betöltött szerepéről, az az utóbbi évtizedekben kulminálódik olyan revelációkban, mint Gilles Deleuze a festő Francis Baconról írott nagyhatású könyve, amely tulajdonképpen arra a tételre épül, hogy Bacon vektorialisan „a testre ható erők eredőjét” festette. S egy egész vonulat előzi meg az erők interferenciáiról szóló könyvecskét, az érzékelés fenomenológiájával foglalkozók, Merleau-Pontytól Maldiney-n át a kortárs Marc Richirig. *Népművészet és a forma átélkesítése* c. írását így kezdi Popper: „Bizonyos konstellációk révén, amelyek nem kevésbé véletlenszerűek, de nem is kevésbé tárgynak megfelelőek, mint egyéb konstellációk, amelyek értékeléseinket meghatározzák, most a népművészet áll a művészeti érdeklődés gyújtópontjában. És egy sajátosan mély félreértés révén képesek vagyunk arra, hogy a népművészetben sok végső követelmény teljesítését lássuk, és hogy a kérdésekre adott egyszerű válaszokat stílusnak tekintsük. Mert ahová mi hosszú tévelygések után egészen kifinomult érzékekkel megérkeztünk – a tárgy nélküli kifejezés és az átélkesített dísz súlyos problémáinak körében – ott már készen állt és várt minket a népművészet (...)”¹⁰ Nem nehéz belátnunk, hogy Füleptől, aki később népművészeti tárgyakkal vette körül magát, népdalokat énekelt, s aki az „etnikai jellegben” valamiféle biztosítékát látta annak, hogy a magyar művészet valóban saját szólamára találjon a „népek nagy kórusában”, végtelenül távol állhatott Popper a hermeneutikát előlegező félreértés-elmélete. Amikor Izsórol ezt írja: „Izsó a magyar nép testi világán és ideálján keresztül ért el a maga európai érvényű szobrászi feladataihoz. Sajátosan nemzeti, mert csak ez az etnikai ideál adott kellő alapot az ő idejében olyan értelemben vett nemzeti művészet teremtéséhez, ami az övé,”¹¹ akkor egy olyan spekulatív gondolkodói gépezet indul be, melynek kérlelhetetlenül hegeliánus, történetfilozófiai motorja felmorzsol minden olyan, nem szükségszerűségekből hanem véletlenszerűségekből, pláne véletlen és tárgyszerű konstellációjában gondolkodó (a későbbiekre vonatkozóan bármennyire is inspiratív) attitűdöt, mint a Popperé. És senki nem állíthatja, hogy nem elég *intenzíven* működik a gépezet.

A *Magyar művészetet* nem lehet letenni. Teljesen meggyőző. Hiába, hogy az ember tudja, hogy a nemzeti művészet maga is történelmi kategóriává vált, hiába ad hitelt Sturcz azon – bár ki nem mondott – észrevételének, hogy a művészettörténész Fülep „csúsztat” Izsó *Táncoló parasztjainak*

elemzése során a művészetfilozófus kedvéért,¹² hiába veszi észre a Perneckyit irritáló retorikus fordulatokat és a „nagyság iránti részvétben” fogant túlzásokat, amelyek inkább példabeszéddé, mint művészetfilozófiává avatják a művet, a *Magyar művészet* erős modellszerűségével, intenzív, következetes gondolatmeneteivel, markáns és pontos, műcentrikus észrevételektől áthatott, de ezzel együtt teljesen a spekulatív szisztémában maradó, világos, áttekinthető szerkezetével – hat. Noha az „akaratnak formális és absztrakt közössége” és a wölfflini „nem minden lehetséges minden időben” fülepi megfogalmazása (a „minden kornak megvan a saját feladata”, vagy a „minden népnek sajátos küldetése lehet egy egyetemes művészi problémát megoldani” formulákban) Riegl *Kunstwollen*-elméletétől sem idegen elemeket tartalmaz, a Riegl-i értékközömbös művészettörténetírással szemben Fülepé egy kimondottan *Kunstgeschichte nur mit Namen*¹³, ami önmagában is erősíti példázatjellegét. Ez a fülepi – alapjában a romantikus zseniesztétikákhoz és a Nietzsche-hatáshoz visszadatálható – affinitás a megváltó, egy egész korszakra, vagy egy egész népre szabott feladatokat egyedül, magányra kárhozotva vállaló figurák iránt nem csupán Ady-rajongásának, a sajátos történelmi helyzet felismerésének, vagy az e képben feltalált önportré, szereplehetőség gravitációjának következménye lehet, hanem annak a mélyen szellemtudományi irányultságnak is, amely Dvořákban és a szellemtörténeti iskolában legmélyebb vonzalmainak és legmélyebb, a csak rá kiszabott gondolkodói problémáknak tudományos igazolását láthatta. Mint arra Radnóti Sándor rámutatott, nem véletlen, hogy az impresszionizmus válhatott Riegl művészetfelfogásának paradigmájává.¹⁴ És nem véletlen, hogy a dolgot megfordítsam, hogy Fülep művészetfelfogása éppen impresszionizmus-kritikáján és Cézanne iránti elkötelezett vonzalmán mutatkozik meg a legjobban. Fülep, Riegllel ellentétben az esztétikai látás és a fiziológiai látás között különbséget tesz, hiszen ezen nyugszik impresszionizmus-kritikája. Teljesen világos, hogy aki a világnézet által preformált látásról beszél, az nem a fiedleri tiszta percepcióra gondol. A zseni visszacsempészése pedig ellene mond a „történelmi ízlés” mint „minden kor saját művészetakarása” elvének. A konfliktust, hogy szembekerül az individuális és mechanisztikus elv, Fülep nagyon árulkodó módon oldja meg: a nagy emberek iránti részvéte mellett nem az individuumok mellett teszi le a voksot, hanem mechanisztikusan jár el: a nagy emberek a közös művészetakarás kifejlésének gátoltságát szimbolizálják.

„A történelem azonban, mint a többi tudomány, soha nincsen készen, s az Augustinus történetfilozófiája a maga ismeretei alapján éppoly jogosult vagy nem az, mint a Hegelé és viszont, s ha a kutatás befejezésére és a történetírók beleegyezésére várnánk, hogy ítéletet ejthessünk a történet fölött, alighanem elvárhatnánk a végítéletig. Folytatólag, a történelem nem természettudomány, és nem is lesz az soha, bármennyire igyekszik az ő mintájára berendezkedni, és az a priori vagy metafizikai fogalmakat

mellőzni – mikor azok még ott, a természettudományban is bemennek az ajtón, ha kidobják őket az ablakon, hát még a történelemben!”¹⁵ Igen, ez volt Fülep legfőbb gondolati problémája, ez, hogy a metafizika, az örökérvényű, az abszolút, mint az alkati szükséglet következménye, minden tényleg nem lebecsülendő relativizáló erőfeszítése ellenére is bejött ajtóablakon. Fülep mindig a végső igazságokra, az abszolút következetes, rendszerszerű gondolkodásra törekedett, és az ehhez szükséges spekulatív-retorikus mechanizmusokat, melyek mindent kerek egészé kívántak (akár Dvořáknál, hol az alul-, hol a felülstilizálás eszközeivel) alakítani, az általa is felismert dichotómiák jelzésével, az ellentmondások reflexiójával kísérte meg relativizálni. A *Művészet és világnézet*ben, mely a tárgyalt alkotói korszak másik alappillére, már hivatkozás is történik Dvořákra. A szellemtörténet „világlátásokban”, világnézetben gyökerező szisztémájának előfeltételei közé tartozik, hogy egyetemes értékek helyett történelmileg létrejött és determinált ideológiákban kell gondolkodni, hogy az elvont természetfogalommal nem lehet operálni, és hogy az immanens (forma)fejlődésekről átkerül a hangsúly a kontextusra, a nagy kultúrobjectívációkra. Ezeket a manővereket művészetfilozófiai munkásságának ebben a szakaszában Fülep mind végrehajtotta, miközben megkísérelte az „abszolútumot”, az „örök lényegiséget” sem feladni. A jelentés fogalma Fülepnél magába sűríti e lehetetlen vállalkozás minden feszültségét, amely ebből adódott: Dvořák nem véletlenül szintén reprezentatív alkotókra épített pontonhídját a közösség (mint „különös”) eszméjével kívánta megerősíteni. De a szellemtörténeti attitűd *kontextus iránti kíváncsiságának* egészen meghökkentően pionír gondolatok lettek a következményei. A *sebesség* perdöntő szerepének (ld. olyan ma közkedvelt szerzők munkásságát, mint Virilio vagy Flusser) vagy a jövőbeli korok technicizálódásának felismerése mellett *Az élet értékei* című írásában ilyen, később rendkívül divatosá vált a-művészet-s-vele-a-művésztörténet-vége gondolatoktól előlegező passzusokra bukkanhatunk: „Vajon mik hát a korunk értéklésmódját megvilágosító jelek, a leendő emlékek? A művészi alkotások? Aligha. (...) A művészet ma már csak az egyes emberekre nézve életkérdés, nem az emberek nagyobb összességére (...)”¹⁶ Az impresszionizmussal, mint a művészethistória végpontjával való számolás a *Magyar művészet* lapjain is felbukkan: „A képírás, mely a görögöknél kezdetben a tudás abszolút absztrakciójában látható, ezzel eljut a másik végletig, a látszat abszolút absztrakciójáig. Ott mindent mellőzött, ami látszat; itt mindent mellőzött, ami tudás. E két szélső pólus között történt meg a képírás egész története (...) E két pólussal válik a művészet fejlődése teljes és lezárt körré.(...) Ezért kellett a kezdetre visszatekintenünk a végről szólva.”¹⁷ És: „Az impresszionista kép ideje pedig olyan, mint a matematikai pont: nincs kiterjedése, előtte és utána nincs semmi. (...) A művészet kezdetének és végének egymáshoz való viszonya az egyenes és a pont egymáshoz való viszonyával fejeződik ki.”¹⁸ És itt megint újabb belső ellentmondásra buk-

kanunk, a fejlődésvívű és a ciklikus, a lineáris és az örökkévaló, az egyenes és a pontszerű együttlétének kettősségére. Ezeket az ellentéteket Fülep mindig a korrelációba helyezéssel próbálta feloldani, nagyjából e sokat idézett mondat mintájára: „A művészi kompozíciónak alapja a kötöttség és szabadság korrelációja, s ez az alapja a művészet fejlődéstörténetének is, mely a lét és levés végső nagy korrelációjában gyökerezik.”¹⁹ Nyilván az ilyen típusú mondatok indították Németh Lajost arra a szerintem túlságosan rövidre zárt következtetésre, hogy Fülep a „történeti és dialektikus” szemlélettel haladta meg a szellemtörténeti iskolát.²⁰ Valójában Fülep nem tudott ezekkel az egymást kiszorító elemekkel mit kezdeni. Azt gondolom, ezért nem írhatta meg művészetfilozófiáját. Túlságosan fontos volt neki a koherens rendszer. A dialektika nem csupán a feszítő ellentétek felismeréséből áll. Mozogni kell tudni az ellentétek révén, és kell tudni megszabadulni vagy „tágítani” tőlük. Poppernek ágyhoz kötve is jóval nagyobb volt a mozgásszabadsága. És rosszabb volt az ízlése! A műkritikus Fülep a maga tisztánlátó szigorúságával a mai napig biztos támasz. Kivéve, amikor a művészetfilozófus rátelepszik a műkritikusra, mint például a Németh Lajos által annyira magasztalt Derkovits-tanulmányban. Csak sajnálhatjuk, hogy Derkovits kapcsán nem a különben megpendített témát a téli képek egyedülálló koloritjáról („a hideg színeknek olyan skáláját bontják ki és fogják össze, amilyenre nem is tudunk másik példát”²¹) bontotta ki, hanem helyette a világnézettel kapcsolatos elveit demonstrálta. Úgy gondolom, hogy amennyire termékeny Izsót a világnézet vagy a nemzeti művészet kategóriáival, mint történeti kategóriákkal vizsgálni, annyira elégtelen Derkovits művészetét proletár világnézetével magyarázni. Ha Derkovits *Kivégzés* c. képével Goya hasonló témájú képét állítjuk szembe, az utóbbi felzaklató nyugtalanságával szemben Derkovits képének ikon-jellegű nyugalomát fogjuk érzékelni. S ha e különös nyugalom okát keressük, előbb fogjuk azt fellelni a kompozícióban, a centrális szerkesztésben, a plasztikus és tömör formákban, a fantasztikus színkezelésben, az ikonográfiában, a szcenikus, bemutató jellegű *ecce homo* elrendezéshez való reflektált viszonyában, a közelnézetben, az expresszív-konstruktív törekvések sajátos összefoglalásában és így tovább, minthogy a proletár öntudat és világnézet adekvát kifejeződésének tulajdonítsuk varázsát. Meglehet, tévedek. De abban azt hiszem, nem tévedek, hogy Fülep művészetfilozófiája éppen *intenzitása* miatt nem évül el. Intenzív birkózása a magára szabadított angyallal magával ragadó, gondolkodásának következetessége és tisztasága példaértékű. Arra, hogy mennyire tisztában volt igényeiből fakadó korlátaival, a dialektikára válaszul álljon itt a zengővárkonyi lelkész szava. Egyenes és pontszerű, lét és levés korrelációját nem az örök visszatérés eszméjében, hanem az „örökkévaló pillanatban” fogalmazta meg Fülep: „Mikor az ember a maga apró akarásai helyett egy nagy célnak rendeli alá magát, s azért mindent vállal, a legnagyobb szenvedést, s minden olyan akarását, mely ez ellen lázadna,

lefogja, hogy a legnagyobb akarrattal – Istennel – azonosítsa magát, akkor ez a legnagyobb aktivitás. (...) A világ vagy örök, vagy időbeli. Valamely dolog vagy örök, vagy időbeli. (...) A vallás beszél »örökkévaló pillanatról«. Egy pillanat, mely örökkévaló – credo, quia absurdum.”

JEGYZETEK

- ¹ In: *Dialogus a művészetről. Popper Leó írásai. Popper Leó és Lukács György levelezése.* Szerk. HÉVIZI Ottó és TIMÁR Árpád. Bp. MTA Lukács Archívum–T-Twins Kiadó, 1993. 368.
- ² Uo. 361.
- ³ In: „*Gulliver nem volt soha magányos.*” PERNECZKY Gézával beszélget Petri György. II. rész. Beszélő, 1994. április 21. 31.
- ⁴ ALFA (ALEXANDER Bernát): *Fülep Lajos Nietzsche könyve megjelenése alkalmából.* In: *Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról.* Szerk. Tímár Árpád. Bp. Magvető, 1985. 9.
- ⁵ FOGARASI Béla: *Fülep Lajos: Nietzsche Frigyes.* Uo. 13.
- ⁶ LUKÁCS György: *Fülep Lajos Nietzsche-ről.* Uo. 12.
- ⁷ TIMÁR Árpád: *Élmény és teória. Adalékok Popper Leó művészetelméletének keletkezés-történetéhez.* In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai.* Bp. Atlantisz (Kísértések), 1994. 421. 15. lábjegyzet.
- ⁸ POPPER Leó: *Idősebb Peter Brueghel.* In: POPPER Leó: *Esszék és kritikák.* Szerk. Tímár Árpád. Bp. Magvető, 1983. 81.
- ⁹ POPPER Leó: *A szobrászat, Rodin és Maillol.* In: uo. 101.
- ¹⁰ POPPER Leó: *Népművészet és a forma át-
elkesítése.* In: uo. 107.
- ¹¹ FÜLEP Lajos: *Magyar szobrászat. (Magyar művészet II.)* In: FÜLEP Lajos: *Egybegyűjtött írások. (III.)* Szerk. Tímár Árpád. Bp. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1998. (A továbbiakban: FÜLEP III.) 119.
- ¹² STURCZ János: *A magyar művész és a betyár. Adalékok Fülep Lajos Izsó-interpretációjához.* In: *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára.* Bp. ELTE - Művészettörténet Tanszék, 1989. 214–224.
- ¹³ A Comte-tól származó „histoire sans noms”, „nevek nélküli történelem” mintájára szokás Wölfflin a hangsúlyt az immanens formafejlődésre kitevő művészettörténet-felfogását „Kunstgeschichte ohne Namen”-nek, „nevek nélküli művészettörténet”-nek nevezni. Már Hauser Arnold fölhívta rá a figyelmet, hogy Wölfflin e téren „messzemenően egyetért Riegllel”: „A »nevek nélküli művészettörténet« legfontosabb elméleti előfeltevése nem egyéb, mint hogy a »látás« története benső logikát, saját, immanens fejlődéstörvényeket követ, és független marad a külső befolyásoktól (...)” (In: HAUSER Arnold: *A művészettörténet filozófiája.* Bp. Gondolat, 1978. 100.) Ez az a kritikus pont, ahol Riegl nézetei a szellemtörténeti felfogással és közvetve Fülep világnézet-fogalmával ütköznek. Bár hozzá kell tenni, hogy később mind Wölfflin, mind Riegl tesz engedelményeket az „individuum javára”, Fülep szemlélete pedig mindig is elég determinisztikus volt.
- ¹⁴ RADNÓTI Sándor: *„Tisztelt közönség, kulcsot te találj...”* Bp. Gondolat, 1990. 26.
- ¹⁵ FÜLEP Lajos: *Európai művészet és magyar művészet.* In: FÜLEP III. 82.
- ¹⁶ FÜLEP Lajos: *Az élet értékei.* In: FÜLEP III. 50.
- ¹⁷ FÜLEP Lajos: *Magyar festészet. (Magyar művészet III.)* In: FÜLEP III. 190.
- ¹⁸ Uo. 199.
- ¹⁹ FÜLEP Lajos: *Magyar szobrászat. (Magyar művészet III.)* In: FÜLEP III. 113.
- ²⁰ NÉMETH Lajos: *Gondolatok Fülep Lajos munkásságáról.* In: *Fülep-emlékkönyv.* 65.
- ²¹ FÜLEP Lajos: *Derkovits helye.* In: FÜLEP Lajos: *Magyar művészet – Művészet és világnézet.* Bp. Corvina, 1971. 212.

TÜSKÉS TIBOR: M.F. MESTER. Írások Martyn Ferencről. Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság, Kaposvár, 1997, (144 lap, ill.)

Kiról szól ez az (együvé gyűjtve méginkább) fontos és érdekes adalékokat, adatokat, anekdotákat felsorakoztató kötet? A modern magyar művészet egyik egyik jelentős szereplőjéről persze, az első inspirációit Rippl-Rónaitól kapó, 15 évet Párizsban töltő, majd hazatérve a nonfiguratív művészet animátorává váló, két évtizedre kissé félreszorított, de aztán – bár talán szándéka ellenére is – „díszavantgárdként” tisztelt, sokszorosan kitüntetett, életében nagymonografiát és múzeumot kapó Martyn Ferencről. De legalább annyira a róla szóló írások szerzőjéről, a Jelenkor egykori legendás főszerkesztőjéről, a sokoldalú érdeklődésű irodalomtörténészről, Tüskés Tiborról, aki Martynról szóló visszaemlékezésében nem kis büszkeséggel egy bő fél oldalon sorolja fel a művésszel kapcsolatos írói-szerkesztői tevékenységének hozadékát. Büszkesége jogos, mert még 1966-ban, a hivatalos művésszé válás előtt átfogó tanulmányban mutatja be Martyn művészetét, korábbi s későbbi írásai, bibliográfiája sokban hozzájárultak az életmű részleteinek megismertetéséhez. Találkozásuk ráadásul példaszzerű: az olvasónak az az érzése, hogy a művész és interpretátora ugyanannak a franciás, racionális modernitást a kissé patriarkális-dunántúliás józan felvilágosultsággal ötvöző, a táj szolid szépségein elidőző, de e klasszikumot az izmusok fejleményeivel összeegyeztetni tudó szemléletnek az elkötelezettje. Ezért Tüskés hitelesen, szinte belülről képes követni Martyn látásmódját, érzékenyen térképezi fel irodalmi vonzódásait s ennek nyomán az oeuvre-ön belül fontos szerepet elfoglaló könyvillusztrációk sajátosságait. A gyűjtemény mindenképpen segít az életmű kettős, modern és tradicionális jellegének megértésében, érdekesek a benne újraközölt, a művész fiatalokból származó, elsősorban Rippl-Rónaival foglalkozó hírlapi cikkek, kritikák.

Nem ártott volna azonban kijavítani a tanulmányok nyilvánvaló tévedéseit. Pl. Petar Dobrović helyett a kötetben Nikola szerepel (5.o.), a nonfiguratív művészetnek nem lehet „alak nélküli” a magyarázata (30.o.), Martyn 1948-ban már nem volt tagja az Európai Iskolának (100.o.) stb. Több problémát vet fel a Martyn Ferenc műhelyéből c. írás. Miután a szerző közli, hogy „a jelen írásnak nem célja Martyn Ferenc magánemberi kapcsolatainak föltárása, boncolgatása”, felesége s az ott őrzött anyag kapcsán homályos inszINUÁLÓ megjegyzéseket tesz Hárs Évára, a nagymonográfia szerzőjére vonatkoztatva. Mindezek után publikál néhány teljesen esetlegesnek, mi több, érdektelennek tűnő magán- és hivatalos levelet, melyek így egymás mellett, Tüskés komolykodó, bár több tévedést tartalmazó jegyzeteivel együtt a „Kosztolányi Dezső ismeretlen mosodaszámlája”-típusú irodalmi paródiákra emlékeztetnek.

S még egy megjegyzés: néhány írás után a kettős évszám (pl. 1967–1984) nyilvánvalóan utólagos átdolgozást jelez. Erről s a változtatások mértékéről, jellegéről azonban semmiféle tájékoztatást nem kap az olvasó.

800 Ft